4у
Е 16к

Людмила Алексієнко
Оксана Зубань
Ірина Козленко

МОРФОЛОГІЯ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Морфемологія
Словотвір
Парадигмологія

МОРФОЛОГІЯ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
Людмила Алексієнко
Оксана Зубань
Ірина Козленко

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Людмила Алексієнко
Оксана Зубань
Ірина Козленко

МОРФОЛОГІЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Навчальний посібник

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ 2014

УДК 811.161.2'366(075.8)
ББК 81.411.4-21я73
А48

Автори:
Алексієнко Л. (Морфологія : § 1–2; Парадигмологія: § 1–21, § 27–54);
Зубань О. (Парадигмологія: § 22–26, § 55–67);
Козленко І. (Морфологія : § 3; Морфемологія, Словотвір)

Рецензенти:
д-р філол. наук, проф. М.П. Баган,
д-р філол. наук, проф. Г.П. Мацюк,
д-р філол. наук, проф. Н.В. Слухай

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту філології
(протокол № 3 від 21 жовтня 2011 року)

Ухвалено науково-методичною радою
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
10 квітня 2014 року

А48 Морфологія сучасної української мови : навчальний посібник. / Л. Алексієнко, О. Зубань, І. Козленко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2014. – 675 с.
ISBN 978-966-439-724-4

УДК 811.161.2'366(075.8)
ББК 81.411.4-21я73

© Алексієнко Л., Зубань О., Козленко І., 2014
© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
ВПЦ "Київський університет", 2014

ISBN 978-966-439-724-4

Пам'яті
Іллі Корнійовича Кучеренка
присвячується

ПЕРЕДМОВА

Морфологія – найдавніша і традиційна частина мовознавства – з 60–70 років XX століття знову стала предметом уваги й зацікавлення лінгвістів, які, вивчаючи граматичну семантику слова через її прояви у морфологічних одиницях (морфемах і словоформах), намагаються знайти пояснення структурному розмаїттю природних мов.

Проблематика морфології змінюється під впливом нових пріоритетів лінгвістики в цілому (зокрема типологічних) у період її "постструктуралістичного" розвитку.

Сучасна морфологія є вченням про слово та його значеннєві частини, розглянуті в їх семантичних і формальних аспектах. В українській морфології це означає, що слово має кілька граматичних структур – морфемну, словотвірну (у дериватах) і парадигматичну (зокрема словозмінну). Ці структури пов'язані з оформленням різних семантичних функцій слова. Виокремлення зазначених структур здійснюється у "морфологічній зоні" об'єктивно – згідно з теорією рівнів мовної системи, а їх граматичний опис – у відповідних розділах морфології – морфемології, словотворі та парадигмології.

Теоретичні й процедурні засади розділів сформовані на основі загальних лінгвістичних положень про мову як системно-структурне ціле, про одиниці мови і мовлення, інваріанти і варіанти, про парадигматичний та синтагматичний аспекти вивчення мовних одиниць, що сприяло більш глибокому осмисленню та систематизації морфологічних явищ.

У посібнику деякі проблемні питання української морфології, зокрема про критерії виокремлення та обсяг частин мови, грамемну структуру і функції окремих категорій, парадигматичну систему імені та дієслова, про статус службових частин мови та інші трактуються нетрадиційно, що зумовлено прийнятими засадами опису.

Значна увага надається формальним процедурам морфологічного аналізу – морфемного, словотвірного і словозмінного, що поглиблює структурно-типологічне моделювання українського слова і є необхідним у практичному засвоєнні курсу морфології.

§ 1. Морфологія як розділ граматики

♦ Витоки граматики як науки, що займається вивченням формальної структури знакових одиниць мови – морфем, слів, словосполучень і речень, – пов'язані з давніми мовознавчими традиціями індійських (V–IV ст. до н. е.) та античних (греколатинських) філологів (V–II ст. до н. е.)[1]. Пройшовши довгий шлях свого становлення і розвитку через різні епохи і різні наукові напрямки, термін **граматика** (від гр. γράμμα – літера, написання) в сучасному мовознавстві вживається у двох значеннях: онтологічному – як підсистема мови; і гносеологічному – як розділ лінгвістики. Перше з них пов'язане з устроєм мовної системи, яка становить єдність трьох її іпостасей: звукової, лексико-фразеологічної і формальної. Граматика в цьому розумінні вивчає тільки формальну будову мови, абстрагуючись від звукової та лексичної будови її одиниць. Вивчення звукової та лексичної підсистем входить до компетенції фонетики і фонології, лексикології і фразеології.

Виходячи з цього, терміну **граматика** можна дати таке визначення: це незвукова, нелексична структура мовної системи, репрезентована відношеннями знакових одиниць мови – морфемами, словами, словосполученнями і реченнями. Відповідно, у граматиці словоформа *лошáти* характеризується як стале морфемне утворення (*лош-ат-и*); як непохідне слово (з одним коренем і словозмінними морфемами *-ат-* + *-и*); як одна з форм іменника *лоша* з такими граматичними значеннями: середнього роду, родового відмінка, однини. Що ж до одиниць більших за слово – словосполучення та речення – у граматиці також розглядається лише структура і засоби породження цих мовленнєвих одиниць, а не семантика вираженого ними поняття чи думки.

Граматика у гносеологічному значенні називається терміном **граматикологія**, що має таку дефініцію: це – мовознавча

[1] Большой энциклопедический словарь. Языкознание. – М., 1998. // Античная языковедческая традиция (– С. 35); Индийская языковедческая традиция (– С. 177).

дисципліна, яка вивчає будову та сполучуваність знакових одиниць мови (морфем, слів, словосполучень і речень) абстраговано від їхнього звукового оформлення й лексичного значення. Основним завданням граматикології є розроблення категорійного апарату для опису та систематизації знакових одиниць на відповідних рівнях мовної системи в аспекті їхньої парадигматики і синтагматики, тобто як одиниць мови і мовлення.

♦Граматикологія – це наука про слово, а також одиниці менші й більші за слово – морфеми, словосполучення і речення. Зважаючи на якісну відмінність цих одиниць, граматикологія є комплексом дисциплін, кожна з яких вивчає структуру й правила функціонування відповідних мовних одиниць:

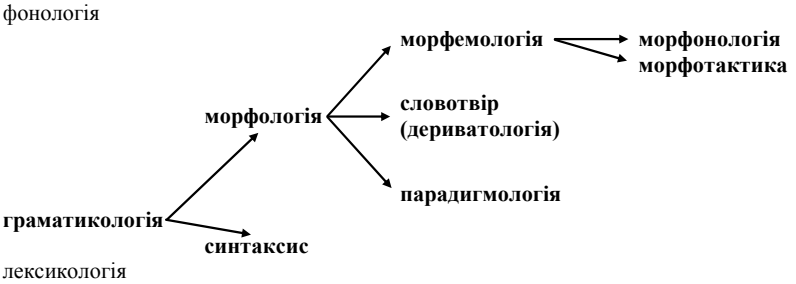

Граматикологія складається з морфології, яка досліджує морфеми і слова, та **синтаксису**, який описує словосполучення і речення.

Морфологія як самостійна дисципліна виокремилася із синтаксису в кінці XIX – на початку XX ст. У той час основна увага мовознавців була зосереджена на словозміні, тому морфеми розглядали переважно як формальні показники словоформ (О. Востоков, П. Фортунатов, О. Пєшковський, В. Богородицький), пізніше – як будівельні компоненти слова (М. Греч, В. Виноградов, М. Жовтобрюх, О. Земська, І. Ковалик, М. Шанський).

Протягом XX ст. відбулося поступове нагромадження мовних фактів, усвідомлення мови як цілісної системи зі своєю структурою та елементами – мовними одиницями і їх сполучу-

ваністю; були розбудовані методологічні положення мовознавчих наук. Це стало підґрунтям для виокремлення словотвору (50–60 рр. XX ст.), а в кінці XX ст. морфемології як особливих розділів граматики (J. Horecký, K. Kowalik, О. Герд, В. Горпинич, Н. Клименко).

Сучасна **морфологія флективних мов** у вузькому її розумінні є комплексом двох дисциплін: **морфемології**, у якій слова досліджуються як морфемні структури; і **парадигмології**, у якій слова описуються як члени різноманітних угруповань – частин мови; лексико-граматичних розрядів; словозмінних парадигм. У широкому розумінні до морфології відносять і **словотвір**, що розглядає похідні слова як формально-семантичні структури. У словотворі значення слів – такі, як ‘збірність’, ‘абстрактність’, ‘пестливість’, ‘одиничність’ тощо, – виражаються певними словотвірними структурами – твірними основами разом зі словотвірними формантами. Отже, за об’єктом й предметом дослідження словотвір також можна віднести до морфології.

Зазвичай на позначення розділів морфології в сучасній лінгвістиці вживаються терміни **морфеміка, словотвір, парадигматика.** Як і багато інших лінгвістичних термінів вони мають два значення – онтологічне (стосується явищ об’єктивної дійсності, що існують реально, незалежно від свідомості (пізнання) людини) і гносеологічне (коли явища об’єктивної дійсності є об’єктом і предметом дослідження з метою проникнення у їх сутнісну природу).

В онтологічному розумінні ці терміни позначають певні мовні явища (підсистеми мови).

У гносеологічному розумінні ці терміни позначають розділи морфології, які вивчають слово в одному з граматичних аспектів.

Уникнути небажаної омонімії можна шляхом уточнення змісту і номінації цих термінів:

– **морфеміка, словотворення (деривація), парадигматика** – терміни на позначення морфологічних підсистем;

– **морфемологія** [від *гр*. λόγος ‘слово’, ‘вчення’[2]], **словотвір (дериватологія), парадигмологія** – терміни на позначення відповідних розділів морфології.

♦ Усі розділи морфології перебувають між собою у тісних структурно-семантичних зв’язках як дисципліни зі спільним об’єктом вивчення – словом. Виокремлення в межах морфології морфемології, словотвору і парадигмології відтворює у своїх правилах і законах об’єктивні закономірності граматичної будови мови; розмежовує предмети морфологічних розділів. Це є значним досягненням сучасного мовознавства, методологія якого базується на діалектиці дослідження взаємно зумовлених, однак різних аспектів однієї одиниці – слова.

О б ’ є к т о м дослідження для всіх трьох розділів морфології є слово як цілісна онтологічна одиниця мови, усвідомлюване людиною. Слово як центральна одиниця мови пов’язане з усією системою мови, “пронизує” всі мовні рівні; інші мовні одиниці “у той чи інший спосіб зумовлені словом і, відповідно, передбачають існування такої одиниці, як слово”[3].

Слово як цілісна знакова одиниця мови має складну структуру, яка визначається на різних рівнях аналізу:

л е к с е м н а структура слова	→ системно упорядкована єдність лексико-семантичних варіантів: ***учитель*** 1. ‘Особа, яка учить, викладає який-небудь навчальний предмет у школі’; 2. ‘Людина, є авторитетом у якій-небудь галузі, яка впливає на інших, передає свій досвід, знання, служить для них прикладом’.
ф о н е т и ч н а структура слова	→ системно упорядкована єдність алофонів фонем: ***учи́те^{и}·л′***;

[2] Подібно до інших мовознавчих і немовознавчих термінів: *лексикологія*, *фонологія*, *фразеологія*; *геологія*, *психологія* тощо.

[3] *Смирницкий А. И.* Лексикология английского языка. – М., 1956. – С. 20–21.

ф о н е м н а структура слова	→ системно упорядкована єдність фонем: ***учи́тел'***;
м о р ф е м н а структура слова	→ системно упорядкована єдність морфем // морфів: ***уч-и-тел'-ø***;
с л о в о т в і р н а структура слова	→ системно упорядкована єдність твірної основи і словотвірного форманта: ***учи- + -тел'- (-ø) ← учи-ти***;
п а р а д и г м а т и ч н а структура слова	→ системно упорядковані словоформи одного слова, структуровані на основи//основоформи і флексії::

учител'-ø	***учител'-і***
учител'-а	***учител'-ів***
учител'-у (учител-еві)	***учител'-ам***
учител'-а	***учител'-ів***
учител-ем	***учител'-ами***
на учител'-і (учител-еві)	***на учител'-ах***
учител'-у	***учител'-і***

Визначені структури існують у слові як онтологічній одиниці невіддільно одна від одної, але кожна з них може становити окремий п р е д м е т дослідження як гносеологічна сутність.

Предметом дослідження в морфології є слово лише в аспекті граматичної структури, що зумовлює визначення трьох розділів морфології з окремими предметами дослідження:

– у м о р ф е м о л о г і ї – морфемна//морфна структура слова//словоформи;

– у с л о в о т в о р і (дериватології) – словотвірна структура похідного слова;

– у п а р а д и г м о л о г і ї – парадигматична структура слова.

Різні види аналізу слова – морфемний, словотвірний і парадигматичний – передбачають різні завдання та інтерпретацію одержаних результатів.

Завданням м о р ф е м н о г о аналізу є виокремлення всіх мінімально значеннєвих частин слова//словоформи – морфем//морфів (*роз-шчедр-и-ти-с'а*) та встановлення їхньої структурно-семантичної характеристики.

Завданням словотвірного аналізу є встановлення мотиваційних відношень та з'ясування способу творення похідного слова як представника певного словотвірного типу шляхом поділу його на твірну основу і словотвірний формант: *шчедр-ий* → *роз-*+[*-шчедр-*]+*-и-*(*-ти-*)+*-с'а*, де ТО [*-шчедр-*] + СФ *роз-…-и-…-с'а*.

Завданням парадигматичного аналізу є встановлення частиномовної характеристики слова за граматичними категоріями і граматичними значеннями, а також парадигматичної структури слова в термінах словозмінної основи та граматичних форм у межах різних типів парадигм. Наприклад, у підпарадигмі майбутнього часу дієслово *розшчедритися* має таку структуру:

*розшчед$^{р}/_{р}$**'-ø-у-**с'а* *розшчедр-**ø-имо-**с'а*
*розшчедр-**ø-иш-**с'а* *розшчедр-**ø-ите-**с'а*
*розшчедр-**ø-ит'-**с'а* *розшчед$^{р}/_{р}$**'-ø-ат'-**с'а*

Характеристика окремих морфем//морфів і морфемної структури слова//словоформи в цілому належить у мові до компетенції морфемології.

Явища, пов'язані з утворенням слова як нової одиниці, описуються у словотворі.

Усе, пов'язане з граматичними значеннями слова, його словозміною, групуванням слів у частиномовні парадигми, вивчається парадигмологією.

♦ Морфологія як граматичне вчення пов'язана практично з усіма розділами мовознавства, оскільки її об'єктом є центральна одиниця мови – слово. Хоча в морфології слово вивчається поза його лексичним значенням, таке абстрагування є лише науковим прийомом, який допомагає зосередитися на формально-семантичних структурах і їхніх функціях.

Морфологічні (граматичні) значення досліджуються на фоні лексичної семантики слів, але остання не використовується як інструмент аналізу. Частиномовна семантика, така, наприклад, як предметність (*брат, місто, мудрість*); як процесуальні ознаки предмета (*писати, летіти, вболівати*); кількісні ознаки предметів (*дев'ять; двадцять один; сімсот*) тощо зумовлює граматичну специфікацію слів у різних частинах мови – іменни-

ку, дієслові та числівнику, яка оформлюється відповідними морфологічними значеннями.

Морфологія взаємодіє також із фонетикою і фонологією, що проявляється при виокремленні та систематизації інваріантно-варіантних одиниць: морфем // морфів; слів // словоформ.

Що ж до зв'язку морфології і синтаксису – він також є онтологічно зумовленим. Морфологія є технікою для синтаксису, зауважував М. Рильський, що спричинене глибинними логіко-семантичними і формально-граматичними зв'язками слова зі словосполученням і реченням.

§ 2. Слово як основна одиниця мови та як об'єкт морфології

Слово – це основна структурно-семантична одиниця мови, яка слугує для найменування предметів та їхніх властивостей, явищ, відношень, що має семантичні, фонетичні та граматичні ознаки, специфічні для кожної мови.

Слово є центральною одиницею мови. Усі інші одиниці – фонеми, морфеми, словосполучення і речення – або існують у слові (фонеми і морфеми), або конструюються зі слів (словосполучення і речення). У мовах флективного ладу, з розвинутою словозміною, яка забезпечує утворення форм слів для їх синтаксичного функціонування, розгляд слова здійснюється з урахуванням його морфемної структури. Тому у морфології розглядаються два типи одиниць: **морфеми** як мінімальні морфологічні одиниці і **слова** як морфемні комплекси. Так, слова із суфіксами **-тел′-** (*учи́-**тел′**-ø, жи́-**тел′**-ø*); **-ец′-** (*ста́р-**ец′**-ø, по-куп-**е́ц′**-ø*); **-ар-** (*чобот-**а́р**-ø, кобз-**а́р**-ø*) в українській мові належать до іменників чоловічого роду, 2-ї відміни, м'якої групи, що зумовлює їх словозміну та відповідне вживання в реченнях. Слова, основа яких закінчується суфіксами **-ува-, -ва-, -и-, -і-, -а-, -ну-** (*анал′із-**ува́**-ти, бу-**ва́**-ти, куп-**и́**-ти, дзвен′**-і-**ти, л′іт-**а́**-ти, стриб-**ну́**-ти*), в українській мові можуть бути тільки

дієсловами з усіма притаманними їм морфологічними характеристиками, зокрема словозмінними.

Слово, абстраговане від його лексичних ознак, є **основною одиницею морфології**, яку, слідом за В.В. Виноградовим, називають "граматичним ученням про слово".

Для виокремлення слова з-посеред інших одиниць мови необхідно встановити: по-перше, місце слова в системній будові мови; по-друге, загальні його ознаки і, по-третє, для споріднених і навіть окремих мов – певні типологічні ознаки слова в цих мовах.

♦ У лінгвістиці системна будова мови передбачає умовну структурацію її на підсистеми (рівні). Функціонування кожної підсистеми забезпечують мовні одиниці, що мають рівнетвірні властивості: вступають у парадигматичні та синтагматичні відношення лише з одиницями свого рівня та в ієрархічні відношення з одиницями суміжних рівнів. Мовні одиниці існують як двоєдина – інваріантно//варіантна (абстрактно//конкретна) сутність. Виокремлення одиниць нижчих рівнів системи є результатом поділу одиниць вищих рівнів; одиниці нижчих рівнів конституюють одиниці вищих рівнів.

Відповідно до рівнетвірних одиниць виокремлюють такі основні мовні підсистеми:

Підсистема мови	**Онтологічна одиниця мовної підсистеми**
синтаксична	речення//висловлення
	↓↑
лексична	**слово//словоформа**
	↓↑
морфемна	морфема//морф
	↓↑
фонемна	фонема//алофон

Слово є основною одиницею лексичної підсистеми мови, у межах якої воно вступає в парадигматичні та синтагматичні відношення. Як інваріантна сутність слово об'єднує варіанти (словоформи) на основі парадигматичних відношень між ними; словоформи як варіанти слова поєднуються у мовленні на основі синтагматичних відношень. З одиницями суміжних рівнів –

морфемою та реченням – слово взаємодіє через ієрархічні відношення: складається з морфем//морфів та є структурним компонентом речення або словом-реченням.

♦ Основною ознакою слова є **наявність** у ньому **лексичного значення**, що робить можливим виконання словом номінативної функції. Але номінативну функцію виконує й словосполучення. Формальна ознака звукової і граматичної **цільнооформленості** в інкорпоруючих мовах (мови народів чукотсько-камчатського ареалу) властива не лише словам, а й реченням. Така ознака слова, як **позиційна самостійність** (можливість вільно рухатися в межах речення), також не може розглядатися як загальна для будь-яких мов. В аналітичних індоєвропейських мовах (романських, германських) порядок слів є важливою формально-семантичною характеристикою слова.

Найбільш послідовно слово виокремлюється з-поміж інших знакових одиниць за своєю **синтаксичною самостійністю**, тобто можливістю бути членом речення (головним чи другорядним) або словом-реченням (оказіонально, напр., *У вас є нове видання "Українського правопису"? –* ***Так.***).

Ю. Маслов дає таке операційне визначення слова для флективних мов із переліком його типологічних ознак: **слово** – це мінімальна знакова одиниця, якій властива: а) більша, порівняно з морфемою автономність; б) відносна позиційна самостійність (рухливість) у реченні; в) відносна синтаксична самостійність, що виражається в можливості виконувати синтаксичну функцію в реченні або бути словом-реченням[4].

Для глибшого розуміння слова доцільно зіставити його з двома іншими знаковими одиницями і розглянути в тріаді: морфема – слово – речення. У результаті порівняння цих одиниць І. Вихованець дає таке лінгвістичне визначення слова: "**Слово** – найменша відносно самостійна знакова одиниця мови, здатна виконувати функцію члена речення або мінімального (однослівного) речення; і найбільша морфологічна одиниця (морфологічна одиниця-конструкція щодо мінімальної морфологічної оди-

[4] *Маслов Ю. С.* Введение в языкознание. – М., 1975. – С. 105.

ниці – морфеми)”[5]. Порівняння слова з морфемою увиразнює таку важливу характеристику слова, як **морфемна подільність**. Кожне слово як мінімум має кореневу морфему, але переважна більшість слів містить також афікси, що виражають словотвірні або морфологічні значення слова.

На основі цього визначення можна вказати на такі ознаки українського слова:

1) здатність виконувати номінативну функцію безпосередньо, на основі свого лексичного значення;

2) синтаксична і позиційна автономність у реченні;

3) морфемна (формальна) подільність; слово – найбільша морфологічна одиниця-конструкція;

4) семантико-граматична структурованість (семні структури лексичного й словотвірного значень та семантико-граматичні структури морфологічних значень);

5) наявність службового елемента: наголосу та/або службових слів (прийменників, часток і зв’я́зок).

> У слові суміщені такі лінгвістичні значення: а) лексичне (обов’язкове); б) граматичні: морфологічні та синтаксичні (потенційно); в) словотвірне (лише для похідних слів). Зв’язок усіх цих значень, їх взаємодія є найважливішою рисою слова, яка надає йому статусу основної одиниці мови.

♦ Слово існує в мові як інваріант варіантів. У зв’язку з цим важливою є проблема ототожнення слова і його варіантів, а також розмежування різних слів (омонімів), що є одним із завдань морфології.

При словозміні у слові може варіювати: а) фонемний склад: пор., *сон – сну; л'уби́ти – л'убл'у́; над ни́м – над'і мно́йу*; б) морфологічні значення: пор., */з року/* (родовий відмінок) – */у р'ікø/* (знахідний відмінок); */йа/* (називний відмінок однини) – */ми/* (називний відмінок множини); а в контекстуальній реалізації лексичні значення (у багатозначних словах): пор., *свіжа (сорочка)* / *свіжа (газета); встигати (з алгебри)* / *встигати (на літак)*.

Згідно з методологією сучасної лінгвістики для позначення знакових одиниць різних рівнів мовної системи, які вивчаються

[5] *Вихованець І. Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті. –К., 1988. – С. 9.

в різних розділах морфології, використовуються терміни, що позначають їх як одиниці мови і мовлення: морфема – морф; лексема – словоформа. Відповідно, слова́ розглядаються в аспекті парадигматики і синтагматики, тобто як одиниці мови і мовлення, що допомагає, зокрема в розмежуванні (або об'єднанні) слів та їхніх морфологічних варіантів.

Так, у парадигмології **одиницею мови є лексема** (від гр. lexis – слово). Це абстрактна, нелінійна, знакова одиниця мови, план змісту якої становлять лексико-семантичні варіанти слова (ЛСВ), а план вираження – їхні лексико-граматичні варіанти (словоформи). Термін "лексема" був запропонований О. Пєшковським з метою розрізнення / ототожнення мовленнєвих репрезентантів слів і зведення їх в одну одиницю – лексему.

Одиницею мовлення є словоформа. Це конкретна, субстанціально реалізована, лінійна одиниця, яка репрезентує ЛСВ лексеми в реченні.

Лексему слід розуміти як сукупність усіх лексичних і граматичних варіантів слова у плані змісту та в плані вираження. Напр., план змісту лексеми *ріка*[6] представлений в українській мові двома ЛСВ:

1. 'Водний потік, що живиться з джерела';

2. перен. 'Велика кількість (маса) такого, що тече, рухається, сиплеться'. Напр., *ріка демонстрантів, пшенична ріка.*

Кожен із цих ЛСВ репрезентується відповідним набором словоформ, а саме 14 словоформами (формами):

	однина	**множина**
Н.	*р'ік-á*	*р'ік-и*
Р.	*р'ік-и́*	*р'ік-ø*
Д.	*р'іц'-і́*	*р'ік-ам*
З.	*р'ік-ý*	*р'ік-и*
О.	*р'ік-óйу*	*р'ік-ами*
М.	*у р'іц'-і́*	*у р'ік-ах*
Кл.	*р'ік-о*	*р'ік-и*

[6] Лексему як абстрактну одиницю парадигматики репрезентує словникова форма (початкова, вихідна): для іменника – називний відмінок однини; для прикметника – називний відмінок однини чоловічого роду; для числівника – називний відмінок; для дієслова – форма інфінітива.

У флективних мовах лексеми змінюваних частин мови реалізуються у мовленні рядом словоформ, кожна з яких виражає обов'язкові для частини мови морфологічні значення.

Словоформа, у свою чергу, розглядається як двопланова одиниця мовлення відносно ЛСВ лексеми: план змісту словоформи становить конкретний ЛСВ, оформлений обов'язковими для словоформи граматичними значеннями; а план вираження – відповідні засоби реалізації лексичної та граматичної семантики. Наприклад, у словоформі *в р'іц'-і (Діти купалися в ріці)*:

1) конкретний ЛСВ лексеми *ріка* 'водний потік, що живиться з джерела', передається словозмінною основоформою *р'іц'-*;

2) граматичні значення місцевого відмінка, однини, жіночого роду виражаються граматичною формою цієї словоформи ***у***+*р'і*$^{к}/_{ц'}$+***і***, представленою:

– флексією ***-і***;

– прийменником ***у***.

– морфонемним чергуванням $^{к}/_{ц'}$ *(р'і**к**-а – р'і**ц'**-і),* що утворює варіант основи *р'іц'-;*

У парадигмології словоформи встановлюються через їх опозиційне протиставлення іншим словоформам за граматичною семантикою та планом вираження і розглядаються як парадигматичні варіанти одного слова.

Лексеми незмінюваних частин мови (прислівника[7], сполучника, прийменника, частки і вигука) мають одну форму (словникову), яка в мовленні функціонує як єдина їхня словоформа. Наприклад, ***Зранку*** *дощило. Зустрінемося* ***зранку****.*

§ 3. Основа і форматив як функціональні одиниці морфології

Основа [від гр. θέμα 'положення', 'основа']

Інші терміни на позначення основи: *пень* (М. Осадца, О. Партицький, О. Огоновський, С. Смаль-Стоцький і Ф. Ґартнер, Є. Тимченко); *пень*, *стволъ* (П. Дячан); *стволъ*, *стебе́ль* (Г. Шашкевич); *ґрунт* (І. Нечуй-Левицький).

[7] За винятком якісно-означальних прислівників.

Поняттям основи, чи теми, як вихідної форми, від якої утворювались інші словозмінні та словотвірні форми, активно послуговувались уже грецькі граматики. В україністику термін ‘основа’ запроваджує П. Дячан (Методична граматика язика малоруского. – Львів, 1865).

У процесах словозміни та при творенні нових слів основну роль відіграють не морфеми, а основи слів (С. Богданов, О. Красильникова, Ю. Маслов, О. Реформатський). Слово поділяється на морфеми; морфеми є будівельним матеріалом для слова. Однак поєднання морфем у слові не має суто адитивного характеру (не є сумою доданків-морфем, від лат. additivus ‘придатковий’). Будова слова – словозмінна і словотвірна – є бінарною структурою: основа + словозмінний форматив (флексема): [*роз-бир-а-*]+ (*-ти-ме*), [*пере-роз-по-д'іл'-а-*+(*-л-и-*)-*с'а*]; твірна основа + словотвірний форматив (словотвірний формант): [*пере-* + [*роз-по-д'іл'-а-*(*-ти-ø-*)-*с'а*], які, у свою чергу, становлять єдність певним чином організованих морфем.

У флективних мовах основа і форматив (словозмінний чи словотвірний) – є одиницями, відмінними від морфем, мінімальних, далі неподільних одиниць мови (О. Реформатський, Ю. Маслов). Основа і форматив переважно не є мінімальними, і що найвагоміше – вони, на відміну від морфем – структурно-семантичних компонентів слова, є одиницями структурно-функціональними.

Ці одиниці – основа і форматив – подібно до одиниць основни́х рівнів мовної системи, підлягають правилам рівневої сполучуваності та рівневої організації (Ю. Маслов[8]), але з певними особливостями.

♦ Парадигматична сутність основи і формати́ва така сама, як і одиниць основни́х мовних рівнів (фонеми, морфеми, слова).

Основа як парадигматична одиниця є узагальненням своїх конкретних варіантів – основоформ, які виражають одну лексичну семантику і реалізуються синтагматично, напр.:

[8] *Маслов Ю. С.* Об основных и промежуточных ярусах в структуре языка / Ю. С. Маслов // Вопросы языкознания. – 1968. – № 4. – С. 73.

Основоформи	Словоформи	Основоформи	Словоформи
с'іс-ø-	*с'іс-ø-ти*	**ход-и-**	*ход-и-ти*
с'і#-ø-	*с'і#-ø-в-ø*	**ход͡ж-ø-**	*ход͡ж-ø-у*
с'ад-ø-	*с'ад-ø-у*	**ход-ø-**	*ход-ø-иш*
с'ад'-ø-	*с'ад'-ø-ø*	**ход'-ø-**	*ход'-ø-ат'*

Форматив як парадигматична одиниця є узагальненням синтагматично актуалізованих варіантів – флексій (закінчень), що мають однакові граматичні значення, напр.:

Флексії (ГЗ 2 ос. одн.)	Словоформи	Флексії (ГЗ 3 ос. одн.)	Словоформи
-еш	*кохай-еш-(с'а)*	-ет'-	*кохай-ет'-(с'а)*
-иш	*муч-ø-иш-(с'а)*	-ит'	*муч-ø-ит'-(с'а)*
-іш	*бой-ø-іш-с'а*	-іт'	*бой-ø-іт'-с'а*

або словотвірних формантів, що мають однакове словотвірне значення:

СЗ ‘особа – носій предметної ознаки’	СЗ ‘суб’єктивна оцінка – пестливість’
-ист- (*фольклор-ист-ø*)	-он'к- (*дитин-он'к-а*)
-іст- (*віолончел'-іст-ø*)	-ен'к- (*н'іч-ен'к-а*)

♦ Синтагматична сутність основи і форматива відмінна від одиниць основни́х мовних рівнів, що поєднуються з одиницями одного рівня (лексема з лексемою, морфема з морфемою, фонема з фонемою). Синтагматично основа поєднується не з основою, а з формативом (власне, у лінійній послідовності поєднуються варіантні одиниці: основоформа + флексія; твірна основа + словотвірний формант). Основа і форматив (словозмінний або словотвірний) є одиницями, які взаємно доповнюють і передбачають одна одну.

Словозмінна основа поєднується зі словозмінним формативом – флексемою.

Словотвірна основа (твірна основа) поєднується зі словотвірним формативом – словотвірним формантом.

У слові основа і форматив виконують інтегральні функції – різні й певною мірою протилежні. Основа як відносно постійна частина слова має зберігати тотожність частиномовної та лексичної

семантики слова в різних мовленнєвих реалізаціях, а форматив має забезпечувати

флексема – процеси словозміни:

Злий – прикметник			***Зло*** – іменник		***Злити*** – дієслово		***Зліти*** – дієслово	
зл- зл'-	*-ий* *-ого* *-ому* *-ого* *-им* *-ому* *-ий*	*-і* *-их* *-им* *-их* *-ими* *-их* *-і*	зл- зл'-	*-о* *-а* *-у* *-о* *-ом* *-і* *-о*	зл-и- зл'-ø- зл-ø-	*-ти-ø* *-ø-у* *-ø-иш* *-ø-ит'* *-ø-имо* *-ø-ите* *-ø-ат'* *-в-ø* *-л-а* *-л-о* *-л-и*	зл'-і-	*-ти-ø* *й-у* *й-еш* *й-е* *й-емо* *й-ете* *й-ут'* *-в-ø* *-л-а* *-л-о* *-л-и*

словотвірний формант – процеси словотворення:

зл-ий – *зл'***-іс'т'-***ø* і *зл-***об-***а*;

зл-ий – *зл-***и-***ти-ø* і *зл'***-і-***ти-ø*.

♦ І є р а р х і ч н і відношення виявляються в тому, що морфеми є будівельним матеріалом для основи і форматива, оскільки не лише основа може бути морфемно неелементарною, а й форматив. Основа (одна або комплекс морфем) і форматив (одна або комплекс морфем) є структурною ознакою слова: [*чит-а-*]+[*-й-у*], [*чит-а-*]+[*-в-ø*], [*чит-а-*]+[*-ти-му*], [*про-чит-а-*]+[*-й-у*], [*про-чит-а-*]+[*-л-а*], тобто з погляду їхньої формальної структури, як і одиниці основни́х ярусів, "всі вони реалізуються у "блоках" одиниць нижчих рівнів"[9]. Форматив, як і основа, може конституюватися лише однією морфемою, але не завжди, і в такому разі це лише частковий випадок його реалізації – флексія: *брат-**а, -у, -ові***; словотвірний формант: ***на**-писати-ø*, ***пере**-писати-ø*, ***до**-писати-ø*; *весн'***-ан-***ий*, *зим-***ов-***ий*, *черн'ігів***-с'к-***ий*.

Виокремлення основи і форматива як самостійних одиниць є відтворенням тих системно-структурних відношень, які існують у самій мові. Ф у н к ц і о н а л ь н о з н а ч у щ и м и в парадигматиці є словозмінна основа і словозмінний формант – флексема. Ф у н к ц і о н а л ь н о з н а ч у щ и м и у процесі словотворення є

[9] *Маслов Ю. С.* Об основных и промежуточных ярусах в структуре языка / Ю. С. Маслов // Вопросы языкознания. – 1968. – № 4. – С. 79.

твірна основа і словотвірний формант. Саме словозмінний формант є виразником граматичних значень, а словотвірний формант – словотвірних значень.

Основа і форматив мають інше, порівняно з морфемою і словом, призначення в мові. І поняття слова, і поняття морфеми, і поняття основи та форматива – необхідні для морфологічного аналізу системи мови. Кожна з цих одиниць перебуває в певній залежності від іншої: слово – максимальна одиниця, структура якої бінарна: основа + форматив; основа і форматив – немінімальні (або мінімальні) одиниці, які конструюються з морфем; морфема – мінімальна, далі неподільна одиниця мови. Морфеми входять як структурно-семантичний компонент в основу чи форматив, а основа + форматив організуються в слово – парадигматичне (словозмінна основа + флексема) або похідне (твірна основа + словотвірний формант). Кожна з цих одиниць має свою сферу застосування.

Морфемний, словотвірний та парадигматичний аспекти вивчення внутрішньої структури слова як об'єкта морфології мають кожен свій предмет вивчення та різні одиниці опису.

Основа як інваріантна одиниця

Основа виокремлюється у слові й конституюється морфемами (або однією морфемою) і тому, подібно до слова й морфеми, підлягає загальним закономірностям теорії інваріантності/варіантності. Це, у свою чергу, передбачає уведення понять і термінів на позначення дихотомії одиниць: інваріантна одиниця – основа й варіантна одиниця – основоформа.

Інваріантність/варіантність характеризує дихотомію всіх одиниць мовної системи як структурованої єдності, що виступають у двох взаємопов'язаних сутностях – абстрактній (інваріантній) і конкретній (варіантній): фонема//алофон, морфема//морф, лексема//словоформа, а також основа//основоформа, флексема//флексія:

Основа		**Основоформи**	
ПЗ[10]	‘почуття задоволення’	ПЗ	‘почуття задоволення’
			1 $О_ф$ -рад′-іс′т′-
			2 $О_ф$ -рад-ос′т′-
ПВ	-ра $\left\{\begin{matrix}\underline{д'}\\ д\end{matrix}\right\}$ $\left\{\begin{matrix}\underline{і}\\ о\end{matrix}\right\}$ $\left\{\begin{matrix}\underline{с'т'}\\ с\ т\end{matrix}\right\}$ -	ПВ	3 $О_ф$ -рад-ос′т′-
			3 $О_ф$ -рад′-іс′т′-
			4 $О_ф$ -рад′-іс′т′-
			5 $О_ф$ -рад′-ос′т′-
			6 $О_ф$ -рад′-ос′т′-
			7 $О_ф$ -рад-ост-

Дихотомія основа//основоформа – це дві характеристики одного явища. Основа, подібно до фонеми, морфеми, не існує як щось предметно реальне. Вона існує лише через кожну конкретно реалізовану основоформу, демонструючи діалектичну єдність абстрактного (загального) й конкретного. Основа не дана в досвіді безпосередньо, її не можна ні побачити, ні почути: вона не має конкретної субстанції і конкретного звучання. План вираження основи – це узагальнена сутність усіх планів вираження основоформ, який можна представити у вигляді морфонологічної моделі.

Основа-інваріант – це певна абстракція, що є результатом осмислення, узагальнення та об’єднання об’єктивних ознак конкретних основоформ-варіантів. Основа та основоформи репрезентують різні вияви тієї самої сутності: основа – абстрактної, основоформи – конкретної. Основа як інваріантна сутність є насамперед одиницею парадигматичною. Парадигматична одиниця основа є узагальненням класу основоформ. Основоформи є синтагматичними реалізаціями основи – її варіантами.

Основа як інваріантна одиниця репрезентує всю сукупність основоформ, узагальнюючи те спільне, що в них є: константність інваріантного значення, виражає частиномовну та лексичну семантику: *мудр-ий, мудр'і-ти-ø, мудри-ти-ø, мудр'іс'т'-ø, мудро.* Основоформа як варіантна одиниця містить те особливе, індивідуальне, що є лише в ній, порівняно з іншими основоформами, з якими вона пов’язана через свої інваріантні властивості

[10] ПЗ – план значення; ПВ – план вираження.

(*мудри-ти-ø, мудр'#-ø-у, мудр#-ø-иш*…). Основоформи зберігають частиномовне та лексичне значення; кожна основоформа містить інформацію про граматичну позицію в парадигмі слова: *мудри-* → Inf., мин. час (*мудри-ти-ø*); *мудр'#-* → 1 ос. одн. (*мудр'-ø-у*), 3 ос. мн. немин. час (*мудр'-ø-ать'*), 1 і 2 ос. мн. наказ. сп. (*мудр'-ø-ім, -іт'*); *мудр#-* → 2 ос. і 3 ос. одн., 1 ос., 2 ос. мн. немин. час; 2 ос. одн. наказ. сп. (*мудр-ø-иш, -ит', -имо, -ите; не мудр-ø-и*).

Виокремлюючись у слові//словоформі – одиницях двобічних і складаючись із морфем//морфів – одиниць двобічних, основа//основоформа також є одиницями двобічними. Як одиниці двобічні основа й основоформа мають план змісту і план вираження: основа (ПЗ + ПВ) ↔ основоформа (ПЗ + ПВ). Основа розуміється як мовна одиниця, як єдність позначуваного й позначувального, значення і звучання. Проте єдність значення і звучання в основі як абстрактно реалізованій сутності має свою специфіку, порівняно з основоформою як конкретно реалізованою сутністю. Основа має частиномовне та лексичне значення і деяке звучання (сукупність звучань усіх основоформ); основоформи мають частиномовне та лексичне значення і конкретне звучання:

Основа	**Основоформа**
– абстрактно онтологічна сутність;	– конкретно онтологічна сутність;
– конструкт, реально здійснена абстракція в системі мови, реально (предметно) не існує;	– існує незалежно від нашої свідомості, оскільки є словоформи, у яких вона виокремлюється;
– узагальнення основоформ;	– актуалізація абстрактної сутності (основи) в мовленні;
– те спільне, що є в усіх основоформах однієї основи;	– те особливе, що властиве окремій основоформі;
– двобічна одиниця: має певне значення і потенційне звучання.	– двобічна одиниця: має певне значення і конкретне звучання.

Основа, реалізуючись в основоформах, може змінювати свою форму, актуалізуючи при цьому потенційно закладений у ній зміст. Варіювання можливе тому, що у процесі словозміни основа, пристосовуючись до системи флексій, зазнає морфонологічних змін, внаслідок чого основоформи мають дещо відмінний фонемний склад.

Принципи зведення основоформ в основу такі самі, як і для інших інваріантих одиниць (морфеми, слова), і не залежать від того, морфематично одночленними чи багаточленними вони є. З-поміж цих принципів важливими насамперед є два: а) тотожність значення всіх основоформ і б) їх фонемна подібність.

О с н о в а – нелінійна одиниця мови, одиниця-інваріант, одиниця-конструкт, двобічна (має план змісту і план вираження), виокремлюється у слові-інваріанті. У мовленні основа реалізується у своїх варіантах – основоформах. Основа слова є узагальненням тотожних за значенням і фонемним вираженням (за можливого часткового варіювання плану змісту й плану вираження) основоформ однієї лексеми.

О с н о в о ф о р м а – лінійна одиниця мовлення, одиниця-варіант, конкретний репрезентант основи, двобічна (має план змісту і план вираження), виокремлюється у словоформі. Основоформа – одиниця, що має конкретне значення і конкретне звучання.

Аспекти дослідження основи

У сучасній морфології терміном ‘основа’ позначають різний зміст – основа с л о в о з м і н н а, основа ф о р м о з м і н н а (у парадигмології), основа с л о в о т в і р н а (у словотворі).

Таке функціонально різне використання основи слова зумовлює різні погляди на її онтологічну суть та гносеологічні аспекти дослідження. Зокрема, прийнято вважати, що поняття основи, використовуване трьома різними дисциплінами, є омонімічними, а тому пропонується розмежовувати їх як три різні поняття, позначувані трьома різними термінами-омонімами, значення яких розкривається у процесі використання. Тобто у слові *переписала* можна виокремити три основи: *переписал-* – основа словозміни, *переписа-* – основа формозміни, *писа-* основа словотворення.

У слов’янських мовах основа відіграє значно більшу роль у словозмінних і словотвірних процесах, ніж морфема. Саме тому основа є відносно самостійною одиницею, причому центральною для парадигматики та словотворення. Адже зі словозмінного погляду пари слів *ходити* і *відпровадити* або *якість* і *злість* мають – безвідносно до їхньої морфемної подільності – однакові парадигми й однакові морфонологічні особливості:

ход-и-ти-ø	*від-про-вад-и-ти-ø*	*йакіс'т'-ø*	*зл'-іс'т'-ø*
ходж͡-(и–#)-ø-у	*від-про-вадж͡-(и–#)-ø-у*	*йакос'т'-і*	*зл-ос'т'-і*
ход-(и–#)-ø-иш	*від-про-вад-(и–#)-ø-иш*	*йакос'т'-і*	*зл-ос'т'-і*
ход-(и–#)-ø-ит'	*від-про-вад-(и–#)-ø-ит'*	*йакіс'т'-ø*	*зл'-іс'т'-ø*
ход-(и–#)-ø-имо	*від-про-вад-(и–#)-ø-имо*	*йакіс'т'-у*	*зл'-іс'т'-у*
ход-(и–#)-ø-ите	*від-про-вад-(и–#)-ø-ите*	*йакос'т'-і*	*зл-ос'т'-і*
ход'-(и–#)-ø-ат'	*від-про-вад'-(и–#)-ø-ат'*	*йакіс'т'-ø*	*зл'-іс'т'-ø*
		йакост-е	*зл-ост-е*

Так само зі словотвірного погляду не є принциповою морфемна складність основи: *йакіс'т'-ø → йакіс'/с(т' – #)-н-ий*, *зл'-іс'т'-ø → зл'-іс'/с(т' – #)-н-ий*. Тому і парадигмологія, і словотвір оперують цілісною одиницею – основою. Для обох цих розділів не важливо морфемно подільною чи морфемно неподільною вона є. У морфемології, навпаки, основа цікава саме з погляду її подільності чи неподільності на "живі" морфеми: *ход-и-ти-ø, від-про-вад-и-ти-ø, йакіс'т'-ø, зл'-іс'т'-ø*; *мис-ø, так*.

Основа, подібно до слова, в аспекті дослідження цікавить і парадигмологію, і словотвір, і морфемологію. Основа є базовою при з'ясуванні парадигматичної структури слова, а також може бути і є предметом аналізу морфемної і словотвірної структур слова. Основа//основоформа, яка виокремлюється лише в слові//словоформі, у площині інваріантності – це завжди буде та сама основа, репрезентантом якої є її основний варіант: *ход-и-ти-ø* → у словозміні: *ходж͡#-(-ø-у)*, *ход#-(-ø-иш, -ø-ит', -ø-имо, -ø-ите)*, *ход'#-(-ат')*, *ход-и-(-в-ø, -л-а, -л-о, -л-и)*, *ход-и-(-ти-му, -меш, -ме, -мемо, -мете, -мут')*; в морфеміці: *ход-и-(-ти-ø)*. Формозмінні суфікси й словозмінні флексії як виразники граматичних значень є компонентом флексеми, а не основи.

У словотворі оперують двома основами – твірною і похідною: *ход-и-ти-ø → хід-ø-ø* [хо//ід-(и – #)-ø-ø]; *ход'-ін'н'-а* [ход//д'-(и – #)-ін'н'-а]; *ход'-б-а* [ход//д'-(и – #)-б-а]; *ход-ок-ø* [ход-(и – #)-ок-ø]. Онтологічно це також дві різні основи, які властиві різним словам – слову твірному і слову похідному.

У сучасній морфології проблемними щодо "осно́вної" визначеності є складні слова. У складних словах частина слова без флексії також є основою слова, однак, на відміну від простих

слів, вона складається із кількох кореневих морфем. Проста і складна основи функціонально однакові:

***ход-и**-ти-ø*	***хор-о-вод-и**-ти-ø*	*вод-а → вод-н-ий*
ходж͡-(и–#)-ø-у	*хор-о-водж͡-(и–#)-ø-у*	*хор-о-вод-ø → хоровод-н-ий*
ход-(и–#)-ø-иш	*хор-о-вод-(и–#)-ø-иш*	*банк-ø → банк-ів/с'к-ий*
ход'-(и–#)-ø-ат'	*хор-о-вод'-(и–#)-ø-ат'*	*метро-буд-ø → метробуд'-ів/с'к-ий*

Структурно-семантична характеристика основ

В українській мові основи – за варіантом, виокремлюваним у словниковій словоформі, – мають такі структурно-семантичні ознаки.

♦ Структура

Основи суцільні та перервані. Переважна більшість основ в українській мові суцільні (*весели-ти-ø, майбут'н'-ій, наодинц'і, толерант'н'іс'т'-ø*). Перерваними є основи дієслів, до складу яких входить постфікс **-с′а** (*бойа-ти-ø-с'а, бойø-ø-у-с'а, прошча-ти-ø-с'а, прошча-й-ут'-с'а*); а також неозначених займенників із постфіксом **-с′** (*йак-ий-с', йак-ого-с', котр-ий-с', котр-ому-с'*).

Основи морфемно прості та морфемно складні. Проста основа формально тотожна одній морфемі – кореню (*де, там, ср'ібл-о, чорн-ий*). Складні основи подільні на морфеми, тобто, крім кореня, мають ще й інші морфеми (*там-тешн'-ій, ср'ібл'-аст-ий, по-чорн'-і-ти-ø, чорн-от-а*).

♦ Морфонологія

Основи закриті та відкриті. Для української мови типовою є закрита основа – основа, що закінчується на приголосну. Основа, що закінчується на голосну, є відкритою. Закритими є основи іменників та прикметників (*книгарн'-а, райдуг-а, первісний, безхмарн-ий*). Лише окремі іменники іншомовного походження мають відкриті основи (*авен'у, лед'і, метро*). Дієслівні основи переважно відкриті, – 40680 слів із загальної кількості дієслів української мови, що складає 96,65 %. Відкритість основи (у вихідній основоформі) звичайно забезпечують структурні суфікси **-ува-**, **-ва-**, **-а-**, **-и-**, **-і-**, **-ну-**/**-ону-**: *телефон-ува-ти-ø, бу-ва-ти-ø, напол'аг-а-ти-ø, розпорош-и-ти-ø, віддзвен'-і-ти-ø, стукну-ти-ø*. Відкрита основа незначної кількості дієслів формально

тотожна кореню й містить у собі нульовий структурний суфікс: *бу-ø-ти-ø, ви-ø-ти-ø, пи-ø-ти-ø, ли-ø-ти-ø, ма-ø-ти-ø*. Лише 3,35 % основ (1412 давніх за походженням слів) складаються з кореня на приголосну і нульового структурного суфікса (*греб-ø-ти-ø, плив-ø-ти-ø, рев-ø-ти-ø, пропас-ø-ти-ø*).

♦ **Семантика**

Основа виражає частиномовне та лексико-граматичне значення.

Основа є виразником категорійного значення – вона зазвичай однозначно ідентифікує слово як частину мови; за О. Реформатським, "основа ніби заступає слово в його граматичній характеристиці"[11] і з цим значенням уживається в різних словах (*весел*$_{\mathbf{ADJ}}$*-ий, весел'іс'т'*$_{\mathbf{N}}$*-ø, веселошч*$_{\mathbf{N}}$*-і, весели*$_{\mathbf{V}}$*-ти-ø, весел'і*$_{\mathbf{V}}$*-ти-ø, весело*$_{\mathbf{ADV}}$).

Основа є виразником і лексичного значення, і граматичного значення. В основі як одиниці мови інформація виступає лише як потенційно можлива реалізація закладеного в ній змісту – лексичного і частково граматичного. Та сама основа стягує у спільний лексико-граматичний ряд основоформи. Тому основа і виражає те спільне, що властиве значенню всіх її "стягнутих" основоформ. Через конкретно реалізовані основоформи в основі закладена також інформативність граматична (***весел'іс'т'****-ø, **веселос'т'**-і; **весели**-ти-ø, **весел'-ø**-ø-у, -ø-ат'*, ***весел-ø**-ø-иш, -ит'; **весел'і**-ти-ø, **весел'і**-й-у*).

[11] *Реформатский А. А.* Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова / А. А. Реформатский // Морфологическая типология и проблема классификации языков. – М. ; Л., 1965. – С. 76.

МОРФЕМОЛОГІЯ

МОРФЕМОЛОГІЯ ЯК РОЗДІЛ МОРФОЛОГІЇ

Термін **морфеміка** [від гр. μορφή = лат. morphḗ ‘форма’] має два значення – о н т о л о г і ч н е (стосується явищ об’єктивної дійсності, що існують реально, незалежно від свідомості людини) і г н о с е о л о г і ч н е (коли явища об’єктивної дійсності є об’єктом і предметом дослідження, пізнання з метою їхнього вивчення, проникнення в їхню сутнісну природу).

§ 1. Морфеміка як підсистема мови

О н т о л о г і ч н е розуміння терміна відображає об’єктивні, природні властивості мовної системи, власне, її частини – морфемної підсистеми мови.

Від І. Бодуена де Куртене, який висунув і розвивав концепцію мовної системи як сукупності, частини якої пов’язані між собою відношеннями форми, звучання, значення тощо, і Ф. де Соссюра, який вказав на необхідність вивчення у мові тих фактів, які визначають її як засіб спілкування, мову розглядають як систему – структуровану цілісність, що складається зі взаємопов’язаних і взаємозумовлених елементів – одиниць мови.

У лінгвістиці системна організація мови передбачає у м о в н у структурацію її на підсистеми. Функціонування кожної підсистеми забезпечують мовні одиниці, за якими закріплене певне значення і які виконують певні функції та перебувають між собою в ієрархічних відношеннях. Виокремлення одиниць нижчих рівнів є результатом поділу одиниць вищих рівнів; одиниці нижчих рівнів конституюють одиниці вищих рівнів:

Морфемний (за давньою лінгвістичною традицією – морфологічний) рівень мовної системи забезпечує його власна одиниця – **морфема//морф** (рідко **морфа**), яка :

1) є одиницею мовної системи найнижчого знакового рівня;

2) є структурним компонентом одиниці вищого рівня – слова//словоформи;

3) виокремлюється шляхом поділу складніших одиниць – а саме слова//словоформи;

4) вступає в парадигматичні (нелінійні) й синтагматичні (лінійні) відношення з іншими морфемами//морфами;

5) існує у двох сутностях: абстрактній – як морфема і конкретній – як морф (**М//Мф**):

М -р′і { к / ч / чч / ц′ } - // **Мф 1** -р′ік-, **Мф 2** -р′іч-, **Мф 3** -р′іц′-, **Мф 4** -р′ічч-

(*ріка*, *річний*, *у ріці*, *межиріччя*)

♦Отже, онтологічно **морфеміка** – це морфемна підсистема мови, система елементарних (морфем//морфів[12]) і комплексних (морфемних//морфних структур слів//словоформ) значеннєвих одиниць мови.

[12] Запис через скісні морфема//морф, слово//словоформа позначає одиниці мови як двоєдину – абстрактно-конкретну – сутність. Про це йтиметься в темі "Функціонування морфем у мові та мовленні".

§ 2. Морфемологія як наука про морфемну будову слова

У г н о с е о л о г і ч н о м у розумінні **морфеміка** – це наука про морфемну будову слова. Цей розділ мовознавства, щоб уникнути небажаної термінологічної омонімії з підсистемою мови, можна назвати **морфемологією**[13] [від гр. μορφή = morphē̄ ‘форма’ і гр. λόγος ‘слово, вчення’] (термін запропонував О. Моїсеєв).

Морфемологія – розділ морфології, який вивчає систему морфем//морфів і морфемну//морфну структуру слів//словоформ; формальні та семантичні закономірності поєднання морфем//морфів у слові//словоформі.

Морфемологія є молодою лінгвістичною дисципліною, хоч окремі її поняття (корінь, префікс, суфікс, флексія) були відомі вже давнім грекам. У кінці XIX – на початку XX ст. основна увага мовознавців зосереджувалася на словозміні, тому морфеми переважно розглядалися як формальні показники словоформ (В. Богородицький, О. Востоков, О. Пєшковський, П. Фортунатов) й іноді як будівельні компоненти слова (В. Виноградов, М. Греч). Як розділ мовознавства морфеміка почала виокремлюватися у 60–80 рр. XX ст. у межах словотвору (Г. Винокур, О. Земська, І. Ковалик, М. Плющ, М. Шанський) або морфології (В. Виноградов, М. Жовтобрюх і Б. Кулик, О. Кубрякова, Е. Макаєв). У кінці XX ст. учені прийшли до усвідомлення морфемології як самостійного розділу граматики (О. Герд, В. Горпинич, J. Horecký, Н. Клименко, K. Kowalik).

Із трьох поглядів щодо статусу морфемології як розділу

1) граматики, цілком самостійного,

2) пов’язаного зі словотвором,

3) пов’язаного з морфологією, – відповідно до сучасного розвитку мовознавчої науки й нагромаджених нею фактів найбільш переконливим є третій, за яким морфемологія – це один із підрозділів морфології, що має власні об’єкт, предмет і методи дослідження.

[13] Подібно до інших мовознавчих і немовознавчих термінів: *лексикологія, фонологія, фразеологія; геологія, психологія* і под.

О б ’ є к т дослідження – морфемна підсистема мови, система морфем//морфів, морфемна структура українських слів.

П р е д м е т дослідження:

1. Види морфем//морфів за роллю і місцем у слові//словоформі, за їхньою функцією та вираженням, за поширенням у мові, за походженням тощо.

2. Значення морфеми, типи морфем//морфів за значенням (лексичне значення, граматичне значення, словотвірне значення), різновиди словотвірних і граматичних значень.

3. Парадигматичні (нелінійні) та синтагматичні (лінійні) відношення одиниць морфемного рівня: морфема//морф.

4. Принципи виокремлення у словоформах синтагматичних одиниць – морфів і правила зведення їх у парадигматичну одиницю – морфему.

5. Сукупність морфемних//морфних структур слів//словоформ, закони їхнього конструювання та розподіл за частинами мови.

М о р ф е м н и й а н а л і з відрізняється від словотвірного і парадигматичного. Завданням морфемного аналізу є виокремлення всіх мінімальних значеннєвих частин слова//словоформи – морфем//морфів, їхня структурно-семантична та функціональна характеристика: *без-л'іс-ø-ий*, *на-ход-и-ти-ø-с'а, роз-шчедр-и-ти-ø-с'а*[14]*, уз-гір-й-а*.

Становлення морфемології як самостійної дисципліни відбулося завдяки працям І. Бодуена де Куртене, М. Крушевського, П. Фортунатова, О. Пєшковського, В. Богородицького, Г. Винокура, В. Виноградова, О. Земської, О. Кубрякової, В. Лопатіна, І. Милославського, І. Улуханова, М. Шанського, Н. Янко-Триницької.

> І. Бодуен де Куртене (*увів поняття і термін* ‘морфема’*, визначив її ознаки та місце в системі мови; обстоював системний характер мовної структури, її історичну змінюваність; досліджував морфемний склад слова та історичні зміни, зокрема перерозклад, у морфемній структурі слова*).
>
> М. Крушевський (*сформулював критерії виокремлення морфем як самостійних мовних одиниць; увів поняття* ‘варіація

[14] Аргументацію нульових афіксів подано в темі “Типи морфем в українській мові”.

морфеми’; *розглянув фонетичне варіювання морфем, зв’язки морфем у межах слова*).

П. Фортунатов (*уперше в історії мовознавства створив унормоване вчення про форми словозміни й форми словотворення; наголошував на властивості змінюваних слів поділятися на основу й афікси; запропонував принцип поділу слів на основу й формальну належність*).

О. Пєшковський (*уточнив принципи морфемного поділу слова, зокрема щодо обов’язкової значеннєвості повторюваних сегментів*).

В. Богородицький (*розкрив історичний характер морфемної структури слова; запропонував терміни* ‘опрощення’ (‘спрощення’), ‘перерозклад’ *й описав явища, що породжують зміни в морфемній структурі слова – аналогію, диференціацію, спрощення, перерозклад*).

Г. Винокур (*сформулював принципи синхронного словотвірного аналізу – словотвірний квадрат спільнокореневих і структурно однакових слів, з урахуванням якого можна виокремити морфеми в слові, докладно схарактеризував афікси*).

В. Виноградов (*окреслив словотвір як самостійний розділ науки про мову; подав найповніший опис – від форми до значення – морфем, які обслуговують різні частини мови; визначив їхні функції та значення*).

О. Кубрякова (*сформулювала основи морфологічного аналізу слова як триєдину єдність аналізу морфемного, словотвірного і власне морфологічного; запропонувала функціонально-динамічну концепцію морфонології, окреслила основні теоретичні постулати морфонології – морфонологічну характеристику, морфонологічне правило*).

О. Земська (*поглибила розуміння морфеми як мінімальної значеннєвої одиниці; увела в науковий обіг поняття і термін* ‘уніфікс’; *докладно описала морфонологічні зміни в морфемах у процесі творення нового слова, зокрема явище інтерфіксації*).

М. Шанський (*сформулював принципи морфемного поділу з урахуванням словотвірної похідності – принцип* ‘матрьошки’; *описав морфемний склад російського слова; визначив такі поняття морфеміки, як* ‘морфема’, ‘основа’, ‘регулярний/нерегулярний афікс’; *увів у науковий обіг поняття і термін* ‘ускладнення’).

Н. Янко-Триницька (*запропонувала шляхи встановлення ступенів подільності основ з урахуванням розмежування синхронії та діахронії, звернула увагу на фактори, що впливають на подільність основ; з'ясувала закономірності й умови виникнення явища накладання на морфемному шві*).

Розбудова морфемології української мови пов'язана з іменами О. Безпояско, К. Городенської, В. Горпинича, В. Ґрещука, М. Жовтобрюха, Є. Карпіловської, Н. Клименко, І. Ковалика, М. Кравченко, Л. Полюги, З. Сікорської, І. Яценка.

О. Безпояско (*здійснила функціонально-семантичний аналіз деривaційних морфем – суфіксів – від значення до засобів його вираження; проаналізувала роль іншомовних морфемних ресурсів в українському словотворенні*).

К. Городенська (*здійснила функціонально-семантичний аналіз деривaційних морфем – префіксів – від значення до засобів його вираження; запропонувала визначення типів префіксоїдів з урахуванням їхніх функціональних ознак*);

В. Горпинич (*обґрунтував статус морфеміки як самостійного розділу науки про мову; висвітлив загальні питання морфеміки з урахуванням останніх досягнень мовознавства, осмислені в динамічному аспекті; систематизовано розглянув морфонологічні явища*).

Є. Карпіловська (*описала суфіксальну підсистему з погляду її будови та реалізації, сформулювала теоретичні засади та принципи побудови функціональної суфіксальної граматики, уклала кореневий гніздовий словник і словник афіксальних морфем української мови*).

Н. Клименко (*окреслила морфеміку як частину категорійної граматики; визначила принципові засади опису основних одиниць морфеміки; систематизувала афікси різних частин мови з урахуванням їхніх словотвірних можливостей та омонімії; розглянула проблеми морфотактики; описала глибину і довжину слів в українській мові; уклала словник афіксальних морфем української мови; здійснила моделювання афіксальної системи словотворення, виявила її нереалізовані можливості*).

І. Ковалик (*виокремив словотвір як самостійний розділ мовознавства; термінологічно визначив і схарактеризував інваріант-*

ність одиниць морфеміки; подав характеристику афіксів і коренів; визначив роль морфеміки у словотвірних ресурсах мови).

Л. Полюга (*уклав морфемний словник і словник-інвентар афіксальних – префіксальних і суфіксальних, а також кореневих морфем зі вказівкою на їхнє значення і можливу варіативність*).

З. Сікорська (*уклала перший українсько-російський словотворчий словник, у якому фіксуються нульові морфеми, систематизовано подані всі морфонологічні явища, що відбуваються у процесі словотворення*).

І. Яценко (*сформулював принципи морфемного членування; уклав перший словник морфемних структур слів української мови; схарактеризував основу як одиницю мови*).

Морфемна проблематика може бути розглянута у двох взаємопов'язаних аспектах – аналітичному та синтетичному. Аналітичний (статичний, ретроспективний), або в сучасних термінах – концептуальний, аспект морфемології передбачає аналіз одиниць і явищ морфеміки від складних (тексту, речення//висловлення, слова//словоформи) до простих (морфем//морфів). Основними дискусійними питаннями в цьому аспекті є сутнісна визначеність морфеми, принципи подільності слів//словоформ на морфеми//морфи та встановлення морфемних меж у словах типу *коз-ак-ø* чи *козак-ø?*, *спорт-ивн-ий* чи *спорт-ивн-ий?*.

Синтетичний (динамічний, перспективний), у сучасних термінах – функціональний, аспект морфемології передбачає аналіз одиниць і явищ морфеміки від простих (морфем//морфів) до складних (слів//словоформ). Основними дискусійними питаннями в цьому аспекті є принципи зведення морфів у морфему, правила й умови їхнього поєднання у слово//словоформу (чи є, наприклад, однією морфемою **-с'к-**, **-івс'к-**, **-анс'к-**, **-йс'к-** у словах типу *кийів-с'к-ий, златоуст'-івс'к-ий, америк-анс'к-ий, чил'і-йс'к-ий*?).

З погляду сучасної мови всі одиниці морфеміки – прості (морфема//морф) і комплексні (морфемна//морфна структура слова//словоформи) – мають розглядатися лише в синхронії. Ще І. Бодуен де Куртене і П. Фортунатов наголошували на тому, що система мови – поняття історичне. Сучасна морфеміка, подіб-

но до інших підсистем, репрезентує систему морфем//морфів і морфемну структуру слів//словоформ с у ч а с н о ї мови, тобто без урахування тих змін, що відбулися з плином часу. Сучасну морфемологію цікавить не те, якою була морфемна структура слова в минулому, а якою вона є в певний період розвитку мови і як саме відбувається синтез морфем//морфів у межах слова//словоформи: *бѣл-к-а* (іст.) – *білк-а* (сучасн.); *бер-е-ши* (іст.) – *бер-ø-ø-еш* (сучасн.); *вѣ-тръ* (іст.) – *вітер-ø* (сучасн.); *за-бу-ти* (іст.) – *забу-ти-ø* (сучасн.); *ок-н-о* (іст.) – *вікн-о* (сучасн.); *пал'то* (іст.) – *пал'т-о* (сучасн.); *хыт-р-ъ* (іст.) – *хитр-ий* (сучасн.) тощо.

У сучасній морфемології виокремлюють два підрозділи – м о р ф о н о л о г і ю та м о р ф о т а к т и к у. М о р ф о н о л о г і я вивчає морфему як парадигматичну одиницю, а також альтернування фонем у морфемі. Наприклад, у словоформах *р'іч-ø*, *р'ічч-у*, *реч-і* коренева морфема є парадигмою морфів, фонемна відмінність яких зумовлена чергуванням /**ч** – **чч**/, /**і** – **е**/, /**р** – **р'**/:

-р′іч-
-р′ічч-
-реч-

М о р ф о т а к т и к а вивчає морфему як синтагматичну одиницю, тобто характер поєднання морфем//морфів у слові//словоформі та лінійні явища морфемного шва – усічення (*ап-р'іор*(***і*** – #)*-н-ий*, *твор-*(***и*** – #)*-ец'-ø*), накладання (*блук**а**-↔-**а**ч-ø*, *борд**о**↔**о**в-ий*), інтерфіксацію (*обком-**ів**/ец'-ø, прийд-**еш**/н'-ій*).

§ 3. Зв′язок морфемології з іншими лінгвістичними дисциплінами

Морфемологія як один із розділів науки про мову вивчає мовну систему, власне, її частину – морфемну підсистему. Функціонування мовної системи забезпечують одиниці мови, що мають абстрактно-конкретну сутність. Морфемологія вивчає не лише конкретні одиниці – морфи, що мають фонемне вираження, а й абстрактні одиниці – морфеми, які є узагальненням морфів; вивчає узагальнені значення морфем//морфів – лексич-

не, словотвірне і граматичне; з'ясовує загальні морфотактичні правила, спільні для певних груп морфем//морфів у словах//словоформах різних частин мови, що діють у певній морфонологічній позиції.

Морфемна підсистема, як і фонемна, є більш закритою, порівняно з лексичною і словотвірною; кількість її одиниць може бути обрахована. За даними машинного "Морфемно-словотвірного фонду сучасної української мови" Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, в українській мові понад 17 тисяч кореневих морфем та близько 540 афіксів (320 суфіксів, 81 префікс, 78 закінчень, 7 постфіксів і 54 інтерфікси).

Подібно до інших лінгвістичних дисциплін (крім фонетики і фонології), морфемологія вивчає значеннєві одиниці мови; проте, на відміну від них, її одиниці є мінімальними значеннєвими одиницями, що мають високий ступінь абстрагування.

Найтісніше морфемологія пов'язана зі словотвором і парадигмологією. Цей зв'язок настільки очевидний і тісний, що й на сьогодні залишається дискусійним питання, чи є морфемологія самостійним, незалежним від словотвору розділом морфології.

У морфемології всі афікси розглядаються з погляду їхнього концептуального статусу, їхньої різнобічної характеристики. Одиниці морфеміки (корені й афікси) не тотожні одиницям парадигматики – словозмінному форманту (флексії в широкому розумінні) та одиницям словотвору – словотвірному форманту. У творенні нового слова – в акті словотворення – беруть участь словотвірні форманти, що є актуалізацією морфем у словотвірній функції – однієї: с′н′іг-(-ø) – [с′н′іж-]+[-**ок**-](-ø); двох: озер-(-о) – [**за**- + [-озер-]+-**н**-](-ий); жартува-(-ти-ø) – [**на**- + [-жартува-(-ти-ø-)] + -**с′а**], вйун-(-ø) – [-вйун-]+[-**и**-(-ти-ø-)-**с′а**]; і навіть трьох: милостив-(-ий) – [**з**-+[-милостив-]+-**и**-(-ти-ø-)+-**с′а**]. У процесі словозміни словозмінний формант – флексія також не завжди тотожна закінченню як морфемі: *ходи-в-ø, -л-а, -л-о, -л-и*.

Морфемологія є ніби проміжною ланкою, що поєднує лексикологію – науку про слово як номінативну одиницю і парадигмологію, яка вивчає слово як граматичну (морфологічну) одиницю.

Зв'язок морфемології з л е к с и к о л о г і є ю опосередкований – через словотвір. Словниковий фонд будь-якої мови постійно поповнюється новими одиницями – лексемами, що з'являються відповідно до потреб мовного колективу – з метою назвати, позначити пізнані людиною об'єкти та явища матеріального світу, а також духовного, інтелектуального життя людини. Однак лексикологію цікавлять уже "здійснені", "готові" слова в аспекті їхнього лексичного значення, а не їх морфемна структура, хоч адекватна морфемна подільність і значення слова – явища взаємно пов'язані й зумовлені (*під-ри-ва-н'н'-а* – 'від ри-ø-ти-ø' і *під-рив-а-н'н'-а* – 'від рв-а-ти-ø'; *свин-к-а* – 'маленька свиня' і *свинк-а* – 'дитяча хвороба'; *скат-ø* – 'риба' і *с-кат-ø-ø* – 'спуск').

Морфемологія безпосередньо пов'язана з ф о н о л о г і є ю. Варіювання морфем у мовленні зумовлене насамперед чергуванням фонем. Фонема є елементом плану вираження мовних знаків, а отже – і формою вираження морфа: Мф 1 **-р'ік-**, Мф 2 **-рок-**, Мф 3 **-р'іч-**, Мф 4 **-роц'-**, Мф **5 -р'ічч-** (*новий рік, нового року, новорічний, у новому році, півріччя*).

Як елемент плану вираження морфів, фонеми диференціюють морфи різних морфем: **-вод-**, **-год-**, **-род-** і **-ход-** (*вод-ити-ø, год-ити-ø, на-род-ити-ø* і *ход-ити-ø*); **за-** і **з'і-** (*за-йти-ø* і *з'і-йти-ø*); **-ав-** і **-аж-** (*біл'-ав-ий* і *тип-аж-ø*); **-у** й **-е** (*нес-ø-ø-у* і *нес-ø-ø-е*).

Морфемна//морфна будова слова//словоформи може бути встановлена лише з урахуванням фонемних та інших змін, що відбуваються у процесі їхнього пристосування у слові//словоформі:

викладац'кий = виклад-а-ц'-к-ий → виклад-(а↔а)ч - с'к-ий.
ц'↔ц'

Із с и н т а к с и с о м морфемологія пов'язана через реляційну одиницю – закінчення, що, виконуючи роль "узгоджувального" координатора слів//словоформ між собою, реалізує потенційну можливість слова//словоформи бути членом словосполучення і речення: *Ось і він-**ø***: *Дніпр-**о** величн-**ий** і древн-**ій** – народн-**а** українськ-**а** рік-**а*** (Ю. Яновський).

Морфемологія частково пов'язана з о р ф о г р а ф і є ю, оскільки в основу української орфографії покладено, крім фонетичного та традиційного, морфологічний, точніше – м о р ф е м н и й – принцип написання слів, який полягає в тому, щоб, незважаючи на відмінність у звучанні, морфему писати однаково:

б'-єш	і *б'-єш-ся*	/бйе́ш/	і /бйе́с′с′а/	(закінчення **-єш**)
рад-ять	і *рад-ять-ся*	/ра́д′ат′/	і /рад′ац′ц′а/	(закінчення **-ять**) (постфікс **-ся**)
з-робити	і *з-ціди́ти*	/зробѝти/	і /с′ц′іди́ти/	(префікс **з-**)

§ 4. Значення морфемології

Відповідно до Празької функціонально-структурної школи мова розуміється як система засобів комунікації, яка слугує для висловлення думок і почуттів. Усі одиниці мови підпорядковані єдиній меті – забезпечувати спілкування. Це означає, що всі одиниці мови беруть участь – прямо чи опосередковано – у процесі комунікації. С у с п і л ь н е значення морфеміки визначається її роллю в системі засобів мовної комунікації.

Морфема як одиниця нижчого рівня бере участь у процесі комунікації о п о с е р е д к о в а н о. Лише речення слугує засобом спілкування б е з п о с е р е д н ь о. Речення – комунікативна одиниця; слово – номінативна; морфема – будівельна. Функція морфеми як одиниці нижчого рівня – бути будівельним матеріалом для слова як центральної одиниці мови і через нього брати участь в акті комунікації. У такий спосіб морфема як мінімальна значеннєва одиниця мови виконує с о ц і а л ь н у функцію.

Щоб зрозуміти таку складну лексико-граматичну одиницю мови, як слово, її "центральність" у системі мови, різноаспектний характер структури слова, треба з'ясувати "міру лексичності" та "міру граматичності" в ньому, засобом вираження яких є морфеми.

Морфема виконує також д и ф е р е н ц і й н у функцію: за допомогою морфем розрізняються слова (*йун-**ий***, *йун-**о***, *йун′-**ø***) і форми слів (*йун-**ий**, **-ого**, **-ому**, **-их**, **-им**,**-ими***; *йун′-**ø**, **-і**, йун′н′**-у***).

Морфеміка має важливе значення й у сфері мовної дійсності, й у сфері мовленнєвої діяльності: система морфем//морфів забезпечує акт с л о в о т в о р е н н я – відбувається поповнення словникового складу мови новими лексемами; акт с л о в о з м і н и – реалізацію словоформи у мовленні. Розуміння словотвірної та парадигматичної структури слова безпосередньо спирається на знання морфемної структури слова. "Словотвір і словозміна – це морфеміка в дії, це внутрішній, внутрішньослівний

синтаксис морфем”[15]. Тому морфемологія як ланка у вивченні словотвору й парадигмології є безумовно важливою в теоретичному відношенні.

Прикладне застосування морфеміка знаходить у комп’ютерних системах. Створені морфемні сегментатори можуть бути використані для автоматичного укладання різних морфемних словників; для здійснення автоматичного морфемного аналізу тексту й автоматичного редагування тексту тощо.

МОРФЕМА ЯК ОДИНИЦЯ МОВИ

§ 5. Розвиток поняття ‘морфема’ в історії мовознавства

Система морфемних одиниць почала усвідомлюватися в VI–II ст. до нашої ери у стародавній Індії, давній Греції та Римі. Давньоіндійський учений Па́ніні (автор першої нормативної граматики індійської мови “Аштадг’яї” (“Восьмикнижжя”), V ст. до н. е.) запропонував використовуваний і в сучасній лінгвістиці метод аналізу слова за його складниками. Цей метод, що базується на подібності форми і значення слова, дозволив виокремити основу (prakṭi), корінь (dhātu), постфікс (pratyaya), суфікс (pratyaya), флексію (bhakti). Античні вчені докладно описали парадигми словозміни та дієвідмінювання й виявили формальні аспекти морфології, що пізніше дало змогу П. Фортунатову створити вчення про форми слова.

В епоху Відродження система понять, що характеризують морфемну структуру слова, починає унормовуватися. Поняття ‘корінь’, ‘суфікс’, ‘закінчення’ фіксує давньоєврейська граматика Йогана Рейхліна (написана латиною, 1506). У цій граматиці вперше був ужитий термін ‘афікс’. На кінець XIX ст., крім видових понять на позначення частин слова, уже усвідомлюваним було узагальнення елементів, що йдуть за коренем і протиставляються префіксу: префікс – корінь – постфікс (суфікс + закінчення).

[15] *Моисеев А. И.* Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке / А. И. Моисеев. – Л., 1987. – С. 36.

Пізніше було запропоновано загальне родове поняття, яке охоплює всі мінімальні значеннєві частини слова. Таке у з а г а л ь н е н е поняття позначає термін ‘морфема’.

§ 6. Морфема за І. О. Бодуеном де Куртене

У науковий обіг термін ‘морфема’, як і термін ‘фонема’, у 70-х рр. XIX ст. увів Іван Олександрович Бодуен де Куртене на позначення узагальненого поняття всіх значеннєвих частин слова. І. Бодуен де Куртене створив цілісну і стрункy концепцію морфеми, уточнюючи розуміння цього поняття протягом усього життя.

Морфема [від гр. μορφή (лат. morphḗ) ‘форма’ + гр. суфікс -μα (лат. -ma) – μορφη-μα-τος]

1877–1878 р. – уперше згадується про “морфологічні частини (морфеми) властивих їм слів” (Подробная программа лекций в 1877–78 учебном году, 1879 // Избранные труды по общему языкознанию. – М., 1963. – Т. I. – С. 116).

1881 р. – “<…> суцільне зв’язане мовлення поділяється на речення, або фрази з н а ч е н н є в і, речення на з н а ч е н н є в і слова, слова на м о р ф о л о г і ч н і склади, або м о р ф е м и, морфеми на ф о н е м и” (Некоторые отделы "сравнительной грамматики" славянских языков, 1881 // Избранные труды по общему языкознанию. – М., 1963. – Т. I. – С. 121).

1888 р. – “Проти поділу мовлення на речення, речень на слова, слів на морфологічні одиниці небагато, мабуть, можна сказати. Адже цей найдрібніший поділ спирається постійно на те саме, виходить постійно з того самого принципу: тут скрізь вирішальну роль має значення, елемент морфолого-семасіологічний. Але на морфологічній одиниці, або, як я її назвав, ‘морфемі’, цей поділ закінчується. <…> Переходячи від морфем до звуків, ми входимо в іншу сферу <…>. Морфеми і звуки є, так би мовити, несумірними мовними величинами” (Николай Крушевский, его жизнь и научные труды, 1888 // Избранные труды по общему языкознанию. – М., 1963. – Т. I. – С. 182).

1895 р. – “М о р ф е м а = будь-яка частина слова, що має самостійне психічне життя і далі неподільна з цього погляду (тобто з погляду самостійного психічного життя). Це поняття охоплює,

отже, корінь, усі можливі афікси, тобто суфікси, префікси, закінчення, які слугують показниками синтаксичних відношень <…>" (Опыт теории фонетических альтернаций, 1895 // Избранные труды по общему языкознанию. – М., 1963. – Т. І. – С. 272).

І. Бодуен де Куртене не тільки запропонував узагальнене поняття 'морфема' на позначення частин слова, а й окреслив її місце в системі мови та вказав на основні ознаки морфеми, що вирізняють її з-поміж інших одиниць мови. За І. Бодуеном де Куртене, морфема:

– синтаксично несамостійна одиниця. Морфема – це частина слова, місце якої чітко фіксоване у складі слова й змінювати яке вона не може, тобто не може переміщатися в межах слова й речення;

– мінімальна одиниця, її не можна далі поділити без втрати нею значення;

– значеннєва одиниця, в системі мови за нею закріплене певне значення: за коренем – елемент лексичного, за префіксом і суфіксом – словотвірне, за закінченням і суфіксом – граматичне.

Морфема І. Бодуена де Куртене відповідає принципу системності, оскільки містить вказівку на її місце в системі мови: морфема виокремлюється у слові, а отже – ієрархічно підпорядковується йому; морфема є будівельним матеріалом для слова, а отже – входить до складу слова як його структурний компонент.

В українську наукову літературу термін 'морфема' вперше увів 1907 р. Євген Костянтинович Тимченко в "Українській граматиці" (Київ, 1907).

§ 7. Концепції морфеми в сучасному мовознавстві

Поняття і термін **морфема** є одними з основних в описовій граматиці, однак розуміють їх по-різному. Така ситуація спричинена двома чинниками.

Морфема є одиницею двобічною, а отже, має план значення (позначуване) і план вираження (позначувальне, звучання). І тому дискусійним є питання: якому із двох планів надати перевагу при

визначенні морфеми? Так, наприклад, чи можна вважати однією морфемою **-ей** та **-ів** (*гост-ей* і *бат'к-ів*), якщо вони мають тотожне значення '**Р**. **мн**.'? Чи можна вважати однією морфемою **-и** (*сл'оз-и́, сл'о́з-и, кр'із*' *сл'о́з-и*), якщо вони мають різні значення '**Р. одн.**', '**Н. мн.**', '**Зн. одн.**'? Залежно від відповіді на ці питання відомі три основні напрямки в поглядах на морфему[16].

Морфема – одиниця плану в и р а ж е н н я (*О. Ахманова, Г. Глісон*)

– значення не важливе при визначенні морфеми;
– морфема – повторювана частина окремих висловлень.

М = ПВ а: *школ-а, вікн-а́, пис-а-ти-ø, а-морал'ний*.

Морфема – одиниця плану з м і с т у (*Н. Арутюнова*)

– форма не важлива для виконання морфемою її функцій;
– морфема – функціональна одиниця.

М = ПЗ '**Кл. одн**.' (*друж-е*, *син-у*)

Морфема – д в о б і ч н а одиниця (*І. Бодуен де Куртене, В. Богородицький, В. Виноградов, В. Горпинич, М. Жовтобрюх, Н. Клименко, І. Ковалик, О. Кубрякова, Є. Поліванов, В. Солнцев, Л. Щерба*)

– важливими є обидва плани: і значення, і форма;
– морфема – одиниця, яка розмежовує обидва плани й одночасно об'єднує їх.

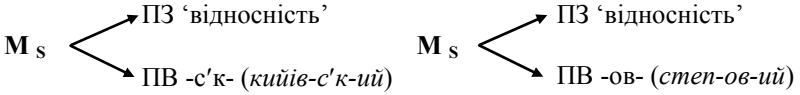

Подібно до фонеми (інваріанта), морфема також осмислюється як інваріантно//варіантна одиниця – морфема//морф (**М//Мф**). Морфемі важко дати єдине лінгвістичне тлумачення у зв'язку з проблемою зведення морфів у морфему. Дискусійним є питання: у яких межах варіює ф о р м а морфеми, тобто які фонемно відмінні морфи можна вважати морфами однієї морфеми?

ПЗ 'жіноча стать', а ПВ **-к-** (*студент-**к**-а*)
-ок- (*студент-**ок**-ø*)
-ч- (*студент-**ч**-ин-ø*)
-ц'- (*студент-**ц'**-і*)

[16] Докладніше: *Ковалик І. І.* Про морфеми (морфи) у сфері мови і мовлення / І. І. Ковалик // Мовознавство. – 1982. – № 1. – С. 3–11; *Кубрякова Е. С.* Основы морфологического анализа / Е. С. Кубрякова. – М., 1974. – С. 10.

або

ПЗ ‘загальна відносність’, а ПВ - **с′к-** (*кийів-***с′к-***ий*)
-инс′к- (*йалт-***инс′к-***ий*)
-івс′к- (*порт-артур′-***івс′к-***ий*)
-йс′к- (*дел′і-***йс′к-***ий*)

§ 8. Ознаки морфеми

З-поміж численних концепцій найбільш прийнятною є та, згідно з якою м о р ф е м а – *мінімальна значеннєва двобічна інваріантна парадигматична одиниця мови, яка виокремлюється у слові*.

♦ Морфема – м і н і м а л ь н а, тобто далі неподільна

вихованец′-ø творец′-ø вихован-ий
охоронец′-ø читец′-ø зроблен-ий

Під неподільністю морфеми розуміють її форму, а не значення: план вираження суфікса **-ец′-** не можна поділити не менші сегменти **-е-** і **-ц′-** без втрати ними значення, як не можна далі поділити план вираження закінчення **-ий**. Вказівку на неподільність форми містить сам термін ‘морфема’, що означає ‘елемент форми’, на чому наголошував ще І. Бодуен де Куртене.

Натомість і суфікс **-ец′-**, і закінчення **-ий** мають складну с е м а н т и ч н у с т р у к т у р у, яку можна р о з к л а с т и на такі компоненти значення:

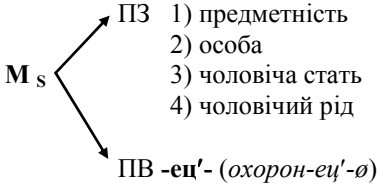

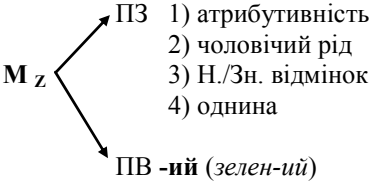

Отже, морфема як значеннєва одиниця має складну семантичну структуру: її значення структурно р о з к л а д а є т ь с я (лінійно не поділяється на менші частини без втрати значення!) на компоненти значення, що складають її семантичну структуру. Такими мінімальними компонентами значення будь-якої морфеми є семи або грамеми:

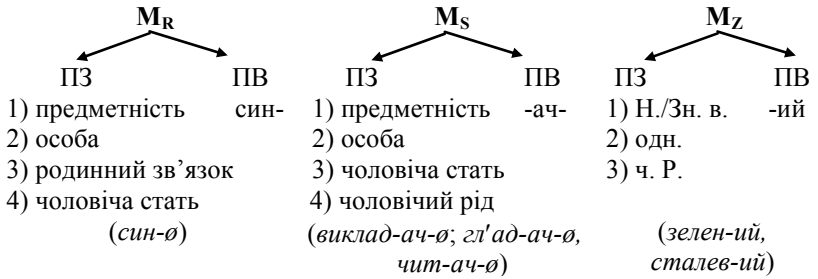

♦ Морфема з н а ч е н н є в а, тобто пов'язана з вираженням різних видів лінгвістичного значення – лексичного (ЛЗ), словотвірного (СЗ), граматичного (ГЗ):

при-земл-и-в-ø-с'а

R -земл- → ЛЗ 'частина твердої поверхні'
P при- → СЗ 'наближення до чого-н.'
S -и- → СЗ 'процесуальність'
S -в- → ГЗ 'минулий час'
Z -ø- → ГЗ 'чоловічий рід, однина'
P_F -с'а → СЗ 'неперехідність, зворотність'.

♦ Морфема д в о б і ч н а – тобто для її ідентифікації однаково важливими є і форма, і значення :

M$_S$ → ПЗ 'предметність, назва особи'
M$_S$ → ПВ -ец'- (*жн-ец'-ø, куп-ец'-ø, лов-ец'-ø*)

Обидва плани – план значення і план вираження – мають співвідноситися. Так, наприклад, у словах *школа*, *вікна́*, *ворота*, *писати*, *аморальний* одній формі вираження /**а**/ відповідають різні значення: 1) 'Н. одн.', 2) 'Р. одн.', 3) 'Н. мн.', 4) 'процесуальна ознака, недок. вид', 5) 'заперечення ознаки'. Отже, є п'ять різних морфем, бо кожному плану вираження (формі) має відповідати одне значення:

школ-а$_1$ → Z_N : 'Н. одн.'
вікн-а́$_2$ → Z_N : 'Р. одн.'
ворот-а$_3$ → Z_N : 'Н. мн.'
пис-а$_4$*-ти* → S_V : 'процесуальна ознака, недок. вид'
а$_5$*-морал'ний* → P_{ADJ} : 'заперечення ознаки'.

♦ Морфема в и о к р е м л ю є т ь с я у с л о в і

Обсяг поняття морфеми залежить від її відношення до наступної за величиною і рангом одиниці, від того, розглядається морфема як частина слова або як компонент, який безпосередньо входить до складу речення.

Окремі лінгвісти – Жозеф Вандрієс (Франція), Зелліг Заббетаі Харріс (США), Чарльз Хоккет (США) – вважають морфемами і службові слова, і порядок слів, і наголос як такі, що є виразниками граматичного значення:

буду *писати* = *писати****му*** = ***на****пишу* → ГЗ ‘майбутній час’;

хотів ***би,*** *хотіла* ***б,*** *хотіли* ***б*** → ГЗ ‘умовний спосіб’;

хай *прочитає,* ***хай*** *прочитають* → ГЗ ‘наказовий спосіб’.

На питання: “Скільки слів у реченні *Я буду крізь сльози сміятись*?”, залежно від позиції автора, відповідь може бути такою: “П ’ я т ь ”, якщо словом вважати послідовність від пробілу до пробілу; “Т р и ” (*я*; *буду сміятись*; *крізь сльози*) і “Д в а ” (*я буду сміятись*; *крізь сльози*), якщо допоміжне дієслово, прийменник і займенник вважати аналітичними морфемами, що виражають граматичне значення.

На відміну від дескриптивістів, які невиправдано широко розуміють і саме поняття морфеми, і р е ч е н н я як м о р ф е м н у п о с л і д о в н і с т ь (речення складається не зі слів, а з морфем), завдяки чому в морфології розчинилася значна частина синтаксису, у вітчизняному мовознавстві межі морфології завжди були пов’язані зі словом. Тому і морфема, і морфемна послідовність ніколи не виходять за межі слова. Певну проблему становлять окремі аналітичні конструкції (*буду читати*, *хай напише*, *допоміг би*, *більш досвідчений, двадцять п’ять* і под.), які або виводять за межі парадигмології, або розглядають як аналітичні форми слів. В україністиці І. Вихованець, К. Городенська, В. Горпинич аналітичними морфемами вважають службові частини мови (прийменники, сполучники, частки).

♦ Морфема с и н т а к с и ч н о н е с а м о с т і й н а

Синтаксична несамостійність морфеми зумовлена попередньою ознакою: морфема – це частина слова, яка не може переміщатися ні в його межах (за винятком окремих коренів: *лист-о-*

пад-ø-ø і *пад-о-лист-ø*, *лог-о-пед-ø* і *пед-о-лог-ø*; *біл-о-с'н'іж-н-ий* і *с'н'іж-н-о-біл-ий, граф-о-лог-ø* і *фон-о-граф-ø*), ні в реченні. Ця ознака є принциповою в характеристиці морфеми, вона увиразнює глибоку різницю між словом і морфемою – одиницями різних мовних рівнів, і "<…> поділ слів на частини, які мають інші властивості, ніж слово, є об'єктивний фактор" (В. Виноградов, Г. Винокур, В. Солнцев).

Т и п о в о ю в українській мові є така послідовність морфем у слові: префікс(и) – корінь – суфікс(и) – закінчення – (постфікс). Префікси не можуть займати позицію суфікса, а суфікси – префіксальну позицію. У слові афіксальні морфеми також переважно розташовуються в певній послідовності. Так, наприклад, місце суфікса **-ств-** зі значенням 'збірність' – після суфікса зі значенням 'особа' (*уч-и-тел'-ств-о*) або кореня зі значенням 'особа' (*козац-тв-о*). Суфікс зі значенням 'особа' ніколи не може стояти після суфікса зі значенням 'збірність'.

♦ Морфема – о д и н и ц я м о в и

Із можливих інтерпретацій морфеми як:

– одиниці мови (О. Ахманова, М. Кочерган, В. Немченко, Ю. Маслов, С. Семчинський),

– частини слова (словоформи) або тексту (І. Вихованець, В. Горпинич),

– частини слова (О. Земська),

– частини слова і тим самим одиниці мови (Н. Клименко, І. Милославський, О. Моїсеєв), – морфема, хоч і є частиною слова, проте має статус самостійної одиниці мови, адже, за І. Бодуеном де Куртене, "м о р ф е м а = будь-яка частина слова, що має самостійне психічне життя"; морфема й інші одиниці мови "є несумірними мовними величинами", навіть у випадках формальної тотожності морфеми і слова (*а, коли, тут, Туапсе* тощо). Морфема, виокремившись зі слова, набуває певної самостійності, незалежності, автономності. У системі мови за морфемою як одиницею мови закріплене певне значення, саме тому можливим є творення нових слів із тим значенням, яке програмує письменник (*міжчас'с'-ø-а*, *по-гугл-и-ти-ø*, *по-фіг-ізм-ø*, *недо-президенти* – Л. Костенко) або дитина (*лед-ач-к-а*) і взагалі будь-який носій мови (*по-цибул-и-ти-ø*, *по-часнич-и-ти-ø, по-шпиг-ува-ти-ø*).

§ 9. Значення морфеми

У сучасній морфемології сутність і характер значення морфеми простежується в таких антиномія[17]:

– морфема має // не має значення;

– морфема має значення самостійне // залежне від контексту слова;

– морфема має значення // має значущість.

Традиційно прийнято вважати, що морфема//морф має значення (І. Бодуен де Куртене, В. Виноградов, В. Горбачук, М. Жовтобрюх, В. Горпинич, І. Ковалик, М. Крушевський, Є. Поліванов, П. Фортунатов), тобто залежно від типу морфеми//морфа одне зі значень: корінь – елемент лексичного, префікс і суфікс – словотвірне, закінчення й окремі суфікси – граматичне. Одні лінгвісти вважають значення морфеми залежним від слова (С. Семчинський, Ю. Степанов), інші – визнають за морфемою самостійне значення в системі мови (С. Богданов, В. Горпинич, Н. Клименко, І. Милославський).

Морфема//морф актуалізує своє значення в контексті слова//словоформи: *студент-ств-о* ‘збірність’, *граф-ств-о* ‘місце’, *автор-ств-о* ‘абстрактність’. Однак на цій підставі не можна стверджувати, що вона не має самостійного значення в системі мови. Морфема як одиниця мови існує у свідомості мовців, які, як правило, легко поділяють слова на морфеми і приписують їм значення. Виокремившись зі слова, морфема набуває певної автономності не лише у плані вираження, а й у плані значення. Як двобічна одиниця морфема повинна мати і має самостійне значення в системі мови, свідченням чого є мовотворчість дітей (*гуд-ун-ø* (приклад Н. Клименко) подібно до *плакс-ун-ø*; *кус'-н'-а = кухня* подібно до *прал'-н'-а*; *козач-н'ак-ø* ‘збірність’ до *козачок-ø* ‘жучок’) і сам процес творення нових слів із наявних у мові морфем (*антикварн-о, бузков-іс'т'-ø, до-смерт-н-ий* у М. Вінгра-

[17] Докладніше див.: *Герд А. С.* Семантика морфемы: значение или значимость (valeur)? / А. С. Герд // Структурная и прикладная лингвистика. – Вып. 1. – Л., 1983. – С. 47–52; *Моисеев А. И.* Некоторые антиномии теории морфемы / А. И. Моисеев // Морфемика. Принципы и методы системного описания. – Л., 1987. – С. 119–127.

новського; *дурен-ств-о, спечален'-іс'т'-ø* у Д. Павличка; *доц'віта-н'н'-а* в Ю. Андруховича; *йевро-оптимісти-ø*, *йевропесиміcти-ø*, *йевропей-ізм-ø, йевропей-іст-ø, йевропей-ств-о; с'пікер'-іад-а; еколог-іст-ø* тощо). У свідомості носіїв мови морфема асоціюється не лише з фонемним вираженням, а й певним значенням (чи значеннями), яке, за І. Бодуеном де Куртене, є а с о ц і а т и в н и м, тобто конкретизується в послідовності інших морфем у слові. Так, **-ар-**, **-ак-**, **-ац′ій-**, **-іс′т′-**, **-тел′-** поза контекстом слова завжди усвідомлюються як виразники значення предметності; крім того, **-ар-** і **-тел′-** – значення особи; **-іс′т′-** – абстрактності; **-ац′ій-** – опредметненої дії або результату дії тощо. Натомість **-ак-**, який також найчастіше асоціюється з особою (*див-ак-ø*, *земл'-ак-ø*, *мор'-ак-ø*, *прийм-ак-ø*), в контексті інших слів може мати значення предмета (*вітр'-ак-ø*, *р'із-ак-ø*). Однак на підставі цього не можна стверджувати, що морфема не має значення в системі мови. Слушним є зауваження І. Милославського: "самостійне значення і самостійне вживання – речі різні", "не визнавати самостійного значення морфеми, значить заперечувати саме існування цієї одиниці у структурі мови"[18]. Інша річ, що залишається невідомим, як відбувається синтез значення окремих морфем у значення слова: *п-і-ш-л-и* – "як спрацьовує лінгвістична "хімія" <…>, – поки що невідомо"[19].

Розширення семантики морфеми – морфема має не значення, а з н а ч у щ і с т ь (О. Герд) – викликане насамперед суперечливим статусом так званих інтерфіксів (*брат-**ер**/ств-о*, *вчора-**ш**/н'-ій*, *гра-**в**/ец'-ø*, *евенк-**ій**/к-а*) у структурі слова.

Категорія значущості є значно ширшим поняттям, ніж значення. Вона охоплює не лише власне значеннєві одиниці (морфеми, слова, речення), а й одиниці, що не мають значення – фонеми. Значущість одиниці та її функція виявляються на фоні й у співвідношенні з іншими одиницями в системі мови. Не значеннєвою, а значущою одиницею є фонема. За цією ознакою вона протиставляється значеннєвим одиницям (і морфемі також).

---

[18] *Милославский И. Г.* Вопросы словообразовательного синтеза / И. Г. Милославский. – М., 1980. – С. 4–5.

[19] *Моисеев А. И.* Некоторые антиномии теории морфем / А. И. Моисеев // Морфемика. Принципы и методы системного описания. – Л., 1987. – С. 124.

§ 10. Морфема і слово. Спільні та відмінні ознаки

У сучасному мовознавстві практично незаперечним є визнання слова центральною одиницею мови. Слово, "незважаючи на складнощі визначення, становить знакову єдність, яка знову і знову постає перед нами настійливо як щось центральне у механізмі мови <…>"[20].

Структурно слова, як правило, є синтезом кількох – мінімум двох (*весн-а, н'іч-ø, весел-ий* і под.) – морфем. Однак у мові є слова, які формально, "за будовою", дорівнюють морфемі: *де*, *там*, *таксі* (в українській мові таких слів близько 500). На цей факт мовної дійсності звернув увагу ще І. Бодуен де Куртене. Проте навіть у цьому випадку не можна стверджувати, що "морфема може виступати не лише як частина слова, а і як окреме слово".

Слово за низкою ознак відрізняється від морфеми – як ціле від частини. І поняття слова, і поняття морфеми необхідні для лінгвістичного аналізу системи мови. Кожне з них має сферу свого застосування: морфема – будівельний компонент слова; слово – будівельний компонент речення.

Як одиниці мови т и п о в і морфеми і т и п о в і слова мають певні спільні ознаки.

Ознаки подібності морфеми і слова

1. Значеннєві одиниці: обидві мають значення.
2. Двобічні одиниці: обидві мають значення і форму вираження (звучання).
3. Є абстрактно-конкретною сутністю: і слово, і морфему пов'язують інваріантно-варіантні відношення (слово// словоформа; морфема//морф).
4. Вступають у системні зв'язки відповідно до двох типів відношень – парадигматичних і синтагматичних.
5. Мають цілісну структуру: у слово не можна вставити інше слово; в морфему не можна вставити іншу морфему.

[20] *Соссюр Ф. де*. Курс загальної лінгвістики / Ф. де Соссюр. – К., 1998. – С. 141.

Таблиця 1. **Відмінні ознаки морфеми і слова**

Морфема	Слово
Синтаксично несамостійна частина слова, поза словом не існує: *вод-а*, *каз-а-ти-ø*.	Синтаксично самостійна одиниця (є членом речення і може бути самостійним реченням): *А! А? Я, а не Ви…*
Мінімальна, далі неподільна: *бід'-н'-ак-ø*.	Не мінімальна, як мінімум, двочленна: *біл-ий, земл'-а, л'іс-ø, парт-а, сад-ø.*
Місце у слові фіксоване, позиційно зумовлене: *уч-и-тел'-к-а* ≠ *уч-и-к-тел'-а* (за винятком окремих коренів: *л'уб-о-мудр-ø* і *мудр-о-л'уб-ø-ø*).	Відносно вільне вживання у межах речення: *Я люблю поезію,* *Поезію люблю я…* *Люблю поезію я!*
Не має морфологічного оформлення; не має смислової завершеності; не є лексико-граматичною єдністю: *-син'-*, *-син-*.	Завжди морфологічно і семантично оформлене, є лексико-граматичною єдністю: *син'*-**ій** *син'*-**і-ти-ø** *син-***и-ти-ø** *син'*-**ø-ø** *син'*-**о**.
Не виражає поняття. Специфіка семантики морфеми ще остаточно не з'ясована.	Виражає поняття як узагальнене уявлення про предмети, явища тощо.
Значення актуалізується у слові: СЗ 'предмет' *колис-**к**-а*; СЗ 'жіноча стать' *уч-и-тел'-**к**-а, одес-ит-**к**-а, студ-ент-**к**-а*; СЗ 'демінутив' *кімнат-**к**-а*.	Значення, як правило, не залежить від контексту – інших слів у реченні: *білий, весело, трава, читати* і под.
Значення більш узагальнене: **-ач-** 'назви різних предметів ~ знарядь праці, приладів' (*вимик-ач-ø, звуковловл'ув-ач-ø, рад'іоприйм-ач-ø, т'аг-ач-ø* і под.).	Більш конкретні назви предметів, ознак, дій: *перечитати, приміський, радіоприймач* і под.
Відтворюється мовцями з інвентаря морфем як "готова" і цілісна одиниця.	Не тільки відтворюється, а й створюється – слова-оказіоналізми, потенційні слова: *звіздасто, шовкографія*.
Одиниця нижчого знакового рівня; ієрархічна залежність "*входить у слово*".	Одиниця вищого знакового рівня; ієрархічна залежність "*складається з морфем*" і "*входить у речення*".

Як одиниці різних мовних підсистем, вони мають відмінні ознаки, які для них є диференційними (табл. 1). Диференційні ознаки описують переважну більшість т и п о в и х, однак не всі відповідні одиниці. У мові є слова невідмінювані (прислівники, службові частини мови), яким не властиві ті чи інші ознаки. Однак, незважаючи на це, морфема і слово залишаються якісно різними одиницями, вони вступають у синтагматичні й парадигматичні відношення лише з одиницями свого рівня, в ієрархічні відношення – з одиницями суміжних рівнів.

§ 11. Принципи морфемного аналізу слова

Морфемний//морфний аналіз слова//словоформи передбачає виокремлення морфем//морфів, які функціонують у сучасній українській мові, тобто з урахуванням їхнього с у ч а с н о г о мовного усвідомлення. Переважна більшість слів порівняно легко й однозначно поділяється на морфеми. Загальними принципами, відповідно до яких здійснюється поділ на морфеми//морфи, є:

1. Встановлення частиномовної належності слова та його значення.
2. Виокремлення кореня шляхом добору спільнокореневих слів.
3. Виявлення формально повторюваних афіксів у словах з однаковою структурою – критерій повторюваності афіксів.
4. Тотожність значення формально повторюваних афіксів.

Так, наприклад, слово//словоформа *синів* (приклад М. Плющ) із урахуванням наведених вище принципів подільне на морфеми//морфи по-різному.

синів – N, син′-ів
R_N Z_N

тому що:

Z_N -ів → ГЗ ‘Р. в./Зн. в. мн.’ : син′-ів
бат′к-ів
брат′-ів

R_N син′- → ЛЗ ‘родинний зв’язок із батьками, особа чол. статі’ :
син′-ів
син-ø
син-у

си́нів – Adj, син′ -ів -ø
R_N S_{ADJ} Z_{ADJ}

тому що:

Z_{ADJ} -ø → ГЗ ‘Н. в./Зн. в. одн. ч. р.’ : син′ів-ø
синов-а
синов-е

R_N син′- → ЛЗ ‘родинний зв’язок із батьками, особа чол. статі’ :
син′-ів
син-у
син-ø

S_{ADJ} -ів- → СЗ ‘присвійна ознака, належність кому-н.’ : син′-ів-ø
бат′к-ів-ø
брат′-ів-ø

сині́в – V, син′ -і – в -ø
R_{ADJ} S_V S_V Z_V

тому що:

R_{ADJ} син′- → елемент ЛЗ ‘ознака за кольором’ : син′-і-в-ø
син′-ій
син′-ø-ø

Z_V -ø → ГЗ ‘ч. р. одн.’ : син′ів-ø
син′ів-а
син′ів-о
син′ів-и

S_V -в- → ГЗ ‘минулий час’ : син′і-в-ø
син′і-л-а, -л-о, -л-и
син′і-й-е, -ут′

S_V -і- → СЗ ‘процесуальна ознака’ : син′-і-в-ø
син′-і-ти-ø
біл′-і-ти-ø

У сучасній морфемології є два підходи до виокремлення морфем//морфів у словах//словоформах. Перший, що має більш давню традицію, у процесі з’ясування морфемного складу спирається на словотвірні зв’язки аналізованого слова//словоформи і кореляцію спільнокореневих непохідних слів (Є. Карпіловська, В. Лопатін, М. Шанський, І. Яценко). Другий – постав з усвідомлення морфемології як самостійного розділу морфології, незалежного від словотвору, а це, у свою чергу, передбачає розмежування двох видів аналізу – морфемного і словотвірного (Н. Арутюнова, С. Богданов, Н. Клименко, І. Милославський, Н. Янко-

Триницька). Неоднакові підходи і принципи, відповідно до яких здійснюється морфемний аналіз, призводять до того, що ті самі слова мають різну морфемну послідовність, як, наприклад, у морфемних словниках І. Яценка та Л. Полюги:

І. Т. Яценко	**Л. М. Полюга**
по-серед-ниць-к-ий	по-серед-н-иць-к-ий
пра-істор-ичн-ий	пра-істор-ич-н-ий
пр-а-льн-ий	пр-а-ль-н-ий
привілей-ован-ий	привілей-ова-н-ий
при-год-ниць-к-ий	пригод-ниць-к-ий
при-стос-ов-ництв-о	при-стос-ов-ниц-тв-о
ріль-н-иц-тв-о	ріль-ниц-тв-о
хмиз-няк	хмиз-н-як
цукер-ниц-я	цукер-н-иц-я
юр-ист	юрист

За п е р ш о г о підходу “словотвірна” логіка морфемного аналізу слів *привілей-ован-ий* і *при-стос-ов-ництв-о* така. Похідні слова розгортаються у словотвірні ланцюжки похідності (принцип ‘матрьошки’, за М. Шанським): *привілейований* ← *привілей-* + *-ован-ий* (є *конспект-ува-* + *-н-ий* → *конспект-ова-н-ий*, але немає **привілей-ува-* + *-н-ий*); *пристосовництво* ← *пристосува-* + *-ництв-о* (є *підлабузник-* + *-ств-о* → *підлабузниц-тв-о* або *варвар-* + *-ств-о* → *варвар-ств-о*, але немає **пристосовник-* + *-ств-о*). Оскільки немає відповідних слів-мотиваторів, то словотвірний формант у цілому, тобто той, який приєднується до твірної основи безпосередньо, визнається самостійною словотвірною морфемою//морфом.

За д р у г о г о підходу до морфемного поділу безпосередні словотвірні зв’язки між твірним та похідним словом не беруться до уваги, важливими є повторюваність морфем//морфів у тотожних за структурою словах//словоформах і значення морфеми (або її значущість) у системі мови. Тому, подібно до слів *конспект-ува-* + *-н-ий* → *конспект-ова-н-ий*; *реценз'/з*(ій – #)*-ува-* + *-н-ий* → *реценз-ова-н-ий* і *ударник-* + *-ств-о* → *удар-н-иц-тв-о* [*ударн-*(*ий*) + *-ик-* ← *удар-* + *-н-* ← *удар-и-*(*ти-ø*) + *-ø-*], у словах *привілейований* і *пристосовництво* подільність основ така: *привілей-ова-н-ий* і *при-стос-ов-н-иц-тв-о*.

У багатьох словах морфемна і словотвірна структури корелюють. Однак багато й таких слів, у яких словотвірні й морфемні одиниці не є тотожними ні формально, ні функціонально, ні за значенням[21]. Одиниці, які виокремлюються при морфемному аналізі, – морфеми//морфи як мінімальні значеннєві складові частини слів//словоформ (*при-звук-ø, при-озер-й-а*). Одиниці словотвірного аналізу – твірна основа і словотвірний формант, що формально може збігатися з морфемою//морфом (***при-*** + [*-звук-*]-*ø;* [*с′івозмін-*] + ***-н-****ий*), однак досить часто є комплексом кількох морфем//морфів (***при-*** + [*-озер-*] + ***-й-****(-а),* ***роз-*** + [*-ох-*]+ ***-к/а-***(*-ти-ø-*)+ ***-с′а***).

У похідних *вівчарня* і *свинарня* морфемна і словотвірна структури не тотожні. Морфемна подільність така: *свин-ар-н′-а*, де R -свин- ‘тварина’, S -ар- ‘особа’, S -н′- ‘приміщення’, Z -а ‘Н. в. одн.’. Словотвірна структура слова інша, бо *свинарня* ‘приміщення’ не для свинар′-(ів), а для свин-ей; як і *вівчарня* ‘приміщення’ не для вівчар′-(ів), а для овец′-(-ø). У таких похідних конфіксальний словотвірний формант містить два суфікси **-ар-** і **-н′-** (подібно до префіксально-суфіксального, суфіксально-постфіксального, префіксально-постфіксального, префіксально-суфіксально-постфіксального формантів): ‘приміщення’ для свиней → [-свин-] + [-ар-н′-]-а; ‘приміщення’ для овець → [-вівч-] + [-ар-н′-]-а. (Ймовірно, що спочатку такі похідні були утворені від назв осіб).

Черезступеневий словотвір – поширене явище в українській мові. У похідному слові *снігування*, подібно до *емалювання*, *консервування*, *скиртування*, виразним є значення ‘опредметнена дія’. За “Словником української мови”, *снігування* ‘зберігання овочів із використанням снігу’ безпосередньо співвідноситься зі словом *сніг*, а отже, словотвірна структура слова [с′н′іг-] + [-ува- -н′н′-] (-а); при цьому зберігається потенційна можливість утворення дієслова [с′н′іг-] + [-ува-] (-ти-ø) ‘укладати/збирати сніг’, подібно до [скирт-] + [-ува-] (-ти-ø) ‘укладати в скирти сіно, солому’. Морфемна структура обох слів однакова R – S-ува- – S-н′н′- – S-ти- – Z-ø.

[21] Див. також: *Богданов С. И.* Морфемные структуры в системе морфологических форм / С. И. Богданов // Морфемика. Принципы и методы системного описания. – Л., 1987. – С. 16–26.

Така логіка морфемного аналізу частково підтверджується:

– словами з фразеологічною семантикою або переносним значенням типу *вишуканість*, *насобачитися*, *переборщити* і багато інших, у яких значення кореневих морфем безпосередньо не співвідноситься з денотатом, а словотвірне значення афіксальних морфем не встановлюється шляхом співвіднесення похідного з твірним (*собак-а – на-собач-и-ти-ø-с'а, боршч-ø – переборшч-и-ти-ø*). У подібних словах афіксам зазвичай приписують значення, властиве їм у системі мови;

– похідними, що мають неєдину мотивацію, зокрема такими, як *передплата*, *перехід* тощо. Морфемна структура обох слів, що містить нульову морфему: *перед-плат-ø-а*, *пере-хід-ø-ø*, не залежить від словотвірної структури, яка може бути або ***перед-*** + [*плат-ø-* (← *платити-* + *-ø-*)]-*а*, ***пере-*** + [*хід-ø-* (← *ходи-* + *-ø-*)]-*ø*, або [*передплат*(*и-* – #)] + ***-ø-****а*, [*перехо*/*ід*(*и-* – #)] + ***-ø-ø***.

Не можна не враховувати той факт, що значення багатьох слів не є сумою значень його складових частин – твірної основи і словотвірного форманта:

л'уби-тел'-ø ‘той, хто любить’
мучи-тел'-ø ‘той, хто мучить’
нишчи-тел'-ø ‘той, хто нищить’

вихова-тел'-ø ‘професія’, а не ‘той, хто виховує’
вчи-тел'-ø ‘професія’, а не ‘той, хто вчить’
настойа-тел'-ø ‘професія’, а не ‘той, хто’.

Дискусійними щодо морфемного поділу є:

1. Слова-омоніми типу *замковий*, *коситися, котик, південь*, *підривання, посильний, свинка*.

Слова-омоніми можуть мати однакову морфемну будову (*кос-и-ти-ø-с'а* ← *кос-ий* і *кос-и-ти-ø-с'а* ← *кос-и-ти-ø* ← *кос-а*; *по-сил'-н-ий* ← *сил-а* і *по-сил'-н-ий* ← *по-сил-а-ти-ø*) або різну (*за́мк-ов-ий* ← *за́мок-ø* і *за-мк-ов-ий* ← *за-мо́к-ø-ø* ← *за-мик-а-ти-ø*; *свин-к-а* ← *свин'-а* і *свинк-а* ‘хвороба’; *пів-ден'-ø* ‘полудень’ ← *ден'-ø* і *півден'-ø* ‘частина світу’; *під-ри-ва-н'н'-а* ← *ри-ø-ти-ø* і *під-рив-а-н'н'-а* ← *рв-а-ти-ø*).

Прийнято вважати, що слова типу *вушко* (голки), *зайчик* (сонячний), *котик* (морський), *лисички* (гриби), *сережки* (берези) і под. лексикалізовані. Вони не співвідносні з твірними з прямим значенням і не є демінутивами, а тому не поділяються на мор-

феми *вушк-о, зайчик-ø, котик-ø, лисичк-и, сережк-и*. Інший погляд на подільність слів-омонімів висловила Н. Янко-Триницька (*Янко-Триницкая Н. А*. Членимость слов типа *ножка*, *ручка* // Развитие современного русского языка. 1972. – М., 1975. – С. 175–185).

2. Слова типу *бдж͡ілочка*, *хмарочка*, *гніздечко*, *книжечка*, *личечко*, *літечко*, *тістечко*.

Загальноприйнятим є морфемний поділ *бдж͡іл-оч-к-а*, *хмароч-к-а, книж-еч-к-а*, *лич-еч-к-о* (СЗ ‘підсилення пестливості’) і *гн'їзд-ечк-о*, *л'їт-ечк-о*, що базується на співвіднесеності похідних із твірними *бдж͡іл-к-а*, *хмар-к-а*, *книж-к-а*, *лич-к-о* і *гн'їзд-о*, *л'їт-о*, *т'їст-о*. М. Китайгородська наводить аргументи на користь формування потенційного суфікса **-очк-** і в похідних *бдж͡іл-очк-а*, *книж-ечк-а*, *лич-ечк-о*, *хмар-очк-а* (*Китайгородская М. В*. О членимости слов типа *поляночка* // Там само. – С. 219–221).

3. Слова типу *дидактик*, *критик*, *математик*, *романтик*.

Є два погляди щодо подільності й похідності таких слів. Одні вчені вважають, що вони непохідні й неподільні, бо не мають співвідносних слів, які б з ними “контрастували структурно і за змістом” (М. Крилов, З. Потіха). На думку інших учених, є всі підстави виокремлювати в них корінь і суфікс **-ик-** зі значенням ‘особа за галуззю науки’ (В. Виноградов, Є. Карпіловська, Н. Клименко, В. Лопатін, О. Тихонов). Подільність слів типу *фізик* виявляється на фоні похідних, у твірній основі яких немає фіналі **ик-**:

сатир-а – сатир-ик-ø, склероз-ø – склерот-ик-ø
істор'-ій-а – істор-ик-ø, хім-ій-а – хім-ік-ø
романт-изм-ø – романт-ик-ø, фанат-изм-ø – фанат-ик-ø.

У таких похідних словотвірна функція й словотвірне значення **-ик-** очевидні. Крім того, окремі похідні мають подвійну й потрійну мотивацію: *еклект-ик-ø* ← *еклектик-а* і *еклект-изм-ø*, *романт-ик-ø* ← *романтик-а* і *романт-изм-ø*. Тому **-ик-** є повноцінною морфемою (*Тихонов А. Н*. Членимость и производность слов типа **физик** // Там само. – С. 186–191).

4. Слова типу *атлетичний*, *істеричний*, *ритмічний* і *географічний*, *кліматичний*, *хронологічний*.

Виокремлення суфіксів -ич-/-іч-, -н- і -ичн-/-ічн-, на думку багатьох учених, є правильним зі словотвірного погляду, однак не зовсім коректним із морфемного. Метою морфемного аналізу є поділ слова//словоформи на наймінімальніші елементи зна-

чення. Морфемний поділ похідних *географ-іч-н-ий*, *кл'імат-ич-н-ий*, *хронолог-іч-н-ий*, як вважає С. Богданов, "функціонально виправданий і фіксує потенційно можливі деривaційні утворення" (*Богданов С. И.* Морфемные структуры в системе морфологических форм // Морфемика. Принципы и методы системного описания. – Л., 1987. – С. 16–26). Такий поділ здійснюється за аналогією до слів, що мають подвійну мотивацію: *атлет-ич-н-ий* ← *атлет-ø* і *атлетика; істер-ич-н-ий* ← *істер'ій-а* й *істерик-а; ритм-іч-н-ий* ← *ритм-ø* і *ритм-ік-а*).

5. Слова типу *агресивний*, *спортивний*.

Функціонування в мові слів із суфіксами **-ив-** і **-н-**, на думку І. Милославського, є підставою для виокремлення в похідних типу *агресивний*, *спортивний* зі словотвірним формантом **-ивн-** двох прикметникових суфіксів – S_{ADJ} **-н-** і S_{ADJ} **-ив-** (*агрес-ив-н-ий*, *спорт-ив-н-ий*):

*спес-**ив**-ий* ↔ *бід-**н**-ий* ↔ *агрес-**ив**-**н**-ий*
↕ ↕
*правд-**ив**-ий* ↔ *холод-**н**-ий* ↔ *спорт-**ив**-**н**-ий*

Обидва суфікси є мінімальними за формою, що в системі мови мають значення 'ознака', тобто в похідному слові це значення виражене двічі (*Милославский И. Г.* Принципы членимости слов на морфы // *Милославский И. Г.* Вопросы словообразовательного синтеза. – М., 1980. – С. 34, а також с. 23–43).

6. Слова типу *алуштинський, епікурейський*, *магометанський*. Подільність *алушт-инс'к-ий, алушт-ин/с'к-ий* або *алушт-*(*ин*)*-с'к-ий; епікур-ейс'к-ий, епікур-ей/с'к-ий* або *епікур-*(*ей*)*-с'к-ий* залежить від розуміння природи інтерфіксів (див.: *Лопатин В. В.* Русская словообразовательная морфемика. – М., 1977. – С. 41–63).

7. Слова типу *каверзник*, *свавільник*.

Слова, що мають неєдину смислову мотивацію, на думку лінгвістів, можуть мати подвійну й навіть потрійну (з перевагою однієї з них) морфемну подільність: *каверз-н-ик-ø* ← 'каверзна людина', *свавіл'-н-ик-ø* ← 'свавільна людина' і *каверз-ник-ø* ← 'каверза', *свавіл'-ник-ø* ← 'сваволя'. У такому випадку морфемний аналіз залежить від того, яка основа обирається за твірну: якщо іменникова – виокремлюється один складний суфікс **-ник-**, якщо ж прикметникова – два первинних **-н-** і **-ик-** (*Яценко І. Т.*

Морфемний аналіз // *Яценко І. Т.* Морфемний аналіз. Словник-довідник: У 2-х т. – К., 1980. – Т. 1. – С. 7).

Справедливим є зауваження В. Лопатіна, що “морфема, як і морф, – це об’єктивна даність”, і морфемний аналіз “як певний підсумок несуперечливого наукового аналізу має бути однаковим”. Різний морфемний поділ є свідченням не різної природи морфеми, а неоднозначного (а значить, не до кінця з’ясованого) її розуміння.

Отже, принципами, відповідно до яких здійснюється морфемний аналіз, є:

1. Ф о р м а л ь н и й – повторюваність морфем//морфів у різних словах//словоформах.

2. С е м а н т и ч н и й – повторювані морфеми//морфи повинні мати однакове значення.

3. В і д п о в і д н і с т ь сучасному стану мови. У слові//словоформі виокремлюються лише “живі” морфеми//морфи, тобто ті, які функціонують у сучасній мові.

♦ З а к і н ч е н н я як ознака слів відмінюваних і дієвідмінюваних виявляється шляхом зіставлення словоформ одного слова і словоформ із тотожними значеннями закінчення (відповідно до частиномовної належності слова).

Наприклад: *перержавілий* – прикметник;
перержавіл-**ий** і *перет'л'іл*-**ий**, *перес'піл*-**ий** – ГЗ ‘Н.в./Зн.в. одн. ч.р.’
перержавіл-**ого**
перержавіл-**ому**

♦ К о р е н е в а морфема//морф встановлюється шляхом подвійного зіставлення аналізованого слова//словоформи:

– в аспекті парадигматики – як спільна частина спільнокореневих слів;

– в аспекті синтагматики – на фоні структурно тотожних слів.

Наприклад: У слові//словоформі *перержавілий* виокремлюється аломорф кореневої морфеми **-рж-** шляхом зіставлення зі словами:

спільнокореневими	і	структурно однаковими
***рж**-авіти-ø*		***пере**-ржавілий*
***ірж**-авий*		***пере**-т'л'ілий*
***ірж**-ейу*		***пере**-с'пілий*

♦ А ф і к с а л ь н і морфеми//морфи встановлюються з урахуванням тотожності їхнього значення шляхом зіставлення структурно однакових слів:

Наприклад:

зжовк	-л-ий	пере-ржавіти-ø	ржав- і-ти-ø	біл′- ав-ий
змарн′і	-л-ий	пере-ц′вісти-ø	йасн′- і-ти-ø	син′- ав-ий
набрид	-л-ий	пере-чорн′іти-ø	змарн′-і-ти-ø	смагл′-ав-ий
перержаві	-л-ий	пере-варити-ø	чорн′- і-ти-ø	чорн′ -ав-ий
СЗ ‘ознака’		СЗ ‘надмірність дії’, ГЗ ‘доконаний вид’	СЗ ‘процесуальна ознака’	СЗ ‘ознака’

ФУНКЦІОНУВАННЯ МОРФЕМ У МОВІ ТА МОВЛЕННІ

§ 12. Поняття інваріантності/варіантності

Система мови являє собою певним чином упорядковану сукупність одиниць, які мають двоєдину – абстрактно//конкретну – сутність: абстрактних конструктів – інваріантів та їхніх представників у мовленні – варіантів. Поняття і відношення інваріантності/варіантності є характерною особливістю системи мови як спосіб і принципи упорядкування мовних одиниць, встановлення їх системотвірних параметрів.

І н в а р і а н т є а б с т р а к т н е позначення ряду однорідних предметів, явищ, сутностей тощо. Поняття в а р і а н т використовують на позначення к о н к р е т н и х предметів, явищ тощо, які репрезентують абстрактний інваріант у реальній дійсності.

І н в а р і а н т н і с т ь характеризує те с п і л ь н е, що є в одиничного предмета, порівняно з іншим йому подібним. В а р і а н т н і с т ь характеризує те о с о б л и в е, що є лише в цього предмета, на відміну від інших йому подібних. Інваріант не можна виокремити як буттєво реальний предмет. Інваріант – це науково здійснена абстракція.

Інваріантність існує в предметі як загальне в окремому. Інваріантність і варіантність – дві сторони одного предмета. Інваріант репрезентує весь клас однорідних предметів у цілому й кожен окремий предмет цього класу:

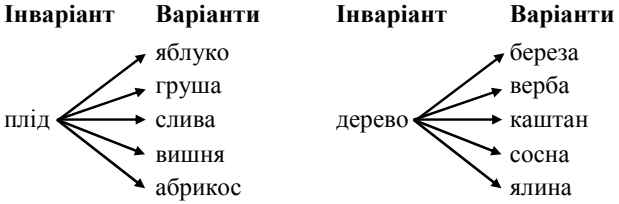

§ 13. Морфема як інваріантна одиниця мови

Обстоюючи поняття морфеми як інваріанта, І. Бодуен де Куртене писав: “Морфема – <…> термін є родовим, об’єднувальним для часткових, видових понять: корінь, префікс, суфікс, закінчення і т. ін. Вважати подібний термін зайвим – це те саме, що вважати зайвим об’єднувальний термін ‘дерево’ і задовольнятися частковими назвами ‘дуб’, ‘береза’, ‘ялина’, ‘верба’ і т. ін.” (Введение в языковедение, 1917 // Избранные труды по общему языкознанию. – М., 1963. – Т. II. – С. 249, 290–291). Дерева як такого в природі не існує, є конкретні береза, ялина, каштан, верба тощо. Поняття ‘дерево’ узагальнює всі характерні особливості конкретних дерев, які вирізняють їх з-поміж кущів і квітів.

У бодуенівському розумінні термін ‘морфема’ позначає всі значеннєві частини слова (корінь, префікс, суфікс, закінчення, постфікс) і є щодо них інваріантом, узагальнюючи ті спільні ознаки, що вирізняють морфеми з-поміж інших одиниць мови (фонем і слів):

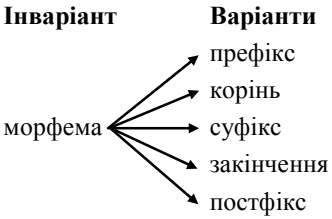

У сучасному мовознавстві загальновизнаною є дихотомія “мова – мовлення”, відповідно до якої мовні одиниці існують у двох сутностях – абстрактній, інваріантній, та конкретній, варіантній. Поняття інваріанта й варіанта спочатку було уведене на позначення фонеми та її звукових реалізацій, пізніше перенесене на одиниці інших мовних рівнів:

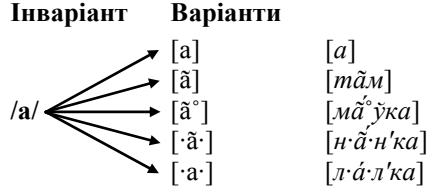

Морфема, як і фонема, реально – в мовленні (у словоформах) – не існує. У мовленні функціонують варіанти морфеми, які називають м о р ф а м и :

Словоформи	**Морфи**
на бе́рез'-і великойі р'іки	-бе́рез'-
берег-и Д'н'іпра чудові	-берег-
берег-ом Д'н'іпра	-берег-
при-береж-н'-і схили	-береж-
на при-береж-них схилах	-береж-
морс'ке уз-бережж-ø-а	-бережж-

Морфема, як і фонема, осмислюється як певний конструкт, як наукова абстракція, що узагальнює тотожні за значенням і фонемним вираженням морфи. Морфема є узагальненою сутністю ряду морфів, а не їхньою сумою, тобто морфема є інваріантом[22].

Відношення між абстрактними (інваріантними) й конкретними (варіантними) одиницями одного рівня називають термінами р е п р е з е н т а ц і я та р е а л і з а ц і я :

морф р е п р е з е н т у є (представляє) морфему;

морфема р е а л і з у є т ь с я в морфах.

Відношення морфеми (абстрактної) і морфа (конкретної) – це відношення двох двобічних одиниць, що обидві мають значення і матеріальне вираження. Морфема як абстрактна сутність має

[22] Див.: *Ковалик І. І.* Про морфеми (морфи) у сфері мови і мовлення / І. І. Ковалик // Мовознавство. – 1982. – № 1. – С. 3–11.

п е в н е значення (ПЗ) і д е я к е звучання (ПВ). Морфи як конкретно реалізовані сутності мають п е в н е значення (ПЗ) і к о н к р е т н е звучання (ПВ):

§ 14. Морфема і морф. Спільні та відмінні ознаки

Основною одиницею морфеміки є морфема//морф як двоєдина – абстрактно//конкретна – сутність.

Морфема [від гр. μορφή (лат. morphḗ) ‘форма’ + гр. суфікс -μα (лат. -ma)]

М о р ф е м а – одиниця мови, мінімальна, значеннєва, двобічна, інваріантна, парадигматична, виокремлюється в слові.

Морфема може варіюватися й у плані змісту, й у плані вираження або в одному з них. Варіювання змісту і/або форми вираження морфеми відбувається тоді, коли в мовленні (у певній морфонологічній позиції) вона реалізується у своїх конкретних варіантах – морфах.

Морф, рідко **морфа** [гр. μορφή ‘форма’, ‘вигляд’]

У науковий обіг термін ‘морф’ увів 1947 р. Чарльз Хоккет (*Hockett Ch. F.* Problems of morphemic analysis // Language. – V. 23. – 1947. – № 4. – P. 332–337).

М о р ф – одиниця мовлення, мінімальна, значеннєва, двобічна, варіантна (представник морфеми), синтагматична, виокремлюється у словоформі.

Морф як конкретна сутність морфеми також є одиницею двобічною: має і план значення, і план вираження:

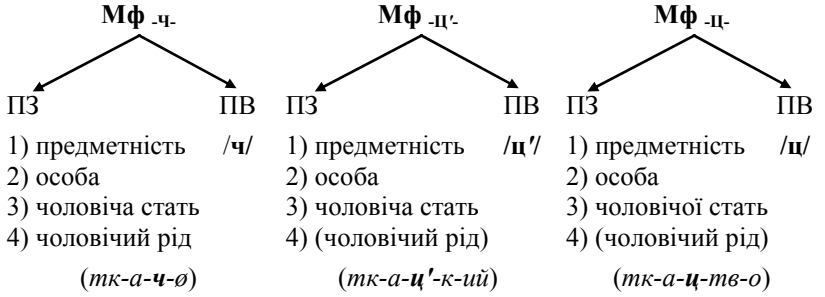

Реалізуючись у морфах, морфема набуває здатності варіювати свій зміст і/або форму. Так, морфема зі значенням ‘особа’ – її морфи – може набувати такої форми вираження:

-ач-	(*гл′ад-ач-ø*)
-ч-	(*тк-а-ч-ø, чит-а-ч-ø*)
-ац′-	(*глад-ац′-к-ий*)
-ц′-	(*тк-а-ц′-к-ий, чит-а-ц′-к-ий*)
-ц-	(*тк-а-ц-тв-о*)

Як двоєдина сутність морфема//морф мають ряд с п і л ь н и х ознак, якими є:

– мінімальність (далі неподільні);

– значеннєвість;

– двобічність.

Як репрезентанти різних сутностей морфема//морф в і д м і н н і за такими ознаками:

Морфема	**Морф**
Одиниця мови.	Одиниця мовлення.
Виокремлюється у слові.	Виокремлюється у словоформі.
Абстрактно онтологічна сутність: узагальнення конкретних морфів.	Конкретно онтологічна сутність: представник морфеми в мовленні.
Двобічна одиниця:	Двобічна одиниця:
ПЗ – певне значення;	ПЗ – певне значення;
ПВ – потенційне звучання.	ПВ – конкретне звучання.

Дискусійними є також питання: що є планом вираження морфеми – фонеми чи морфонема? що є планом вираження морфа – фонеми чи алофони?

Так, наприклад, план вираження кореневої морфеми та її морфів у словоформах *смуг-а*, *смуз'-і*, *смуж-к-а* вчені (Н. Арутюнова, О. Земська і Ю. Степанов) визначають по-різному:

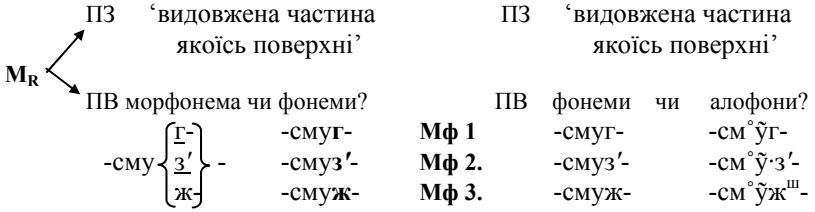

Планом вираження морфеми є морфонема (ряд фонем, що чергуються в морфах однієї морфеми). Планом вираження морфів є фонеми. Між морфемою і фонемою немає безпосередніх, прямих зв'язків, "шлях від плану вираження до плану змісту не прямий, а ступеневий, і на кожній сходинці відбувається усунення різних засобів диференціації", тому у фонемних термінах може описуватися лише морф, план вираження морфа, а не морфеми[23].

§ 15. Морфема – морф – аломорф – варіоморф

Морфема – це науково здійснена абстракція, конструкт-інваріант, який у мовленні (у словоформах) функціонує у своїх

[23] *Арутюнова Н. Д.* О значимых единицах языка / Н. Д. Арутюнова // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М., 1969. – С. 293.

варіантах – морфах, що мають тотожне значення, а за фонемним вираженням можуть бути як фонемно однакові, так і фонемно відмінні. Фонемно відмінні морфи однієї морфеми називають **аломорфами**.

-берег-	*берег-ø, -а, -у, -ø, -ом, -и*
-берег-	*берег-и, -ів, -ам, -и, -ами, -ах, -и*
-бе́рез′-	*на берез′-і*
-береж-	*береж-ок-ø, при-береж-н-ий*
-бережж-	*уз-бережж-ø (←й)-а.*

Аломорф [від гр. ἄλλος ‘інший’ і μορφή ‘морф’]

А л о м о р ф и – це морфи однієї морфеми, які однакові за значенням, але частково відмінні за фонемним вираженням і перебувають у відношеннях д о д а т к о в о ї (доповнювальної) дистрибуції.

Аломорфи реалізуються тоді, коли виникає необхідність їхнього пристосування у пре- чи постпозиції, тобто до попередньої чи наступної щодо них морфеми//морфа: ***від***-*зв*-*а-ти-ø* → ***від′і***-*зв-а-ти-ø*; *с-****ход***-*и-ти-ø* → *с-****ходж***-*ен′н′-а, с-****ход′***-*ø -ø-ат′*.

Позицію морфа до або після іншого морфа називають м о р ф о н о л о г і ч н о ю (г р а м а т и ч н о ю) позицією. Аломорфи не можуть перебувати в тотожних морфонологічних (граматичних) позиціях. Вони завжди перебувають у відношеннях в з а є м о в и ш т о в х у в а н н я (В. Горпинич) або в з а є м о в и к л ю ч е н н я (Н. Клименко), тобто для них характерні відношення д о д а т к о в о ї (д о п о в н ю в а л ь н о ї) дистрибуції.

Так, єдино можливі у наведених морфонологічних (граматичних) позиціях аломорфи:

Кореневі аломорфи

-берег- – перед усіма Z_N, крім М. одн. -і (*берег-ø, -а, -у, -ø, -ом, -и, -ів, -ам, -ами,- ах, -и*);

-берез′- – лише перед Z_N М. одн. -і (*на берез′-і*);

-береж- – перед S_N -ок-, -ечок- або S_{ADJ} -н- (*береж-ок-ø, береж-ечок-ø, при-береж-н-ий*);

-бережж- – перед S_N -ø- (із -й-) (*уз-бережж-ø-а*).

Префіксальні аломорфи

роз′і- – перед сполукою кількох приголосних кореня (*роз′і-брати-ø, роз′і-слати-ø, роз′і-пйасти-ø*);

роз- – перед коренем із початковою приголосною або голосною (*роз-бити-ø, роз-будити-ø, роз-орати-ø*);

Суфіксальні аломорфи

-ств- – після більшості приголосних основи (*студент-ств-о, учител′-ств-о*);

-еств- – після /**ж**/, /**ш**/, /**ч**/ основи (*ханж-еств-о, зодч-еств-о, торгаш-еств-о*);

-ист- – після основи на приголосну, крім /**й**/ (*барв-ист-ий, голос-ист-ий*);

-іст- – після основи на /**й**/ (*ол′ій-іст-ий, трой-іст-ий*).

Варіоморф [від лат. varіo ‘змінюю’ і гр. μορφή ‘морф’]

Крім аломорфів, що не вживаються в тій самій морфонологічній позиції, є морфи однієї морфеми, які можливі в тій самій позиції. Такі морфи є варіоморфами, вони перебувають у відношеннях вільного варіювання, взаємозаміюваності: *гарн′-**ус′ін′к**-//-**іс′ін′к**-ий, купати-ø-**с′а**//-**с′***; *син′-**е**//-**ейе***; *роб-ø-ø-**имо**//-**им***.

Варіоморфи – морфи однієї морфеми, тотожні за значенням, частково відмінні за фонемним вираженням, які перебувають у відношеннях вільного варіювання, тобто заміняють один одного в тій самій морфонологічній позиції: *с′іва-**ти-ø*** і *с′іва-**т′-ø***; *ход′-ø-ø-**імо*** і *ход′-ø-ø-**ім**, с′мійати-ø-**с′а*** і *с′мійати-ø-**с′***.

В українській мові варіоморфів не так багато. Вони обмежені у використанні та функціонуванні. Кожна словоформа має, як правило, усталену морфну послідовність, яка далеко не завжди “дозволяє” себе частково замінювати. Частіше варіюють суфіксальні морфи (*мил-**ен′к**-ий – мил-**есен′к**-ий – мил′-**іс′ін′к**-ий – мил′-**ус′ін′к**-ий*), менше – префікси та закінчення: ***від′і**-звати-ø – **відо**-звати-ø – **од′і**-звати-ø; весел-**а** – весел-**айа***).

Між варіоморфами й аломорфами немає неперехідної межі. Є багато випадків, коли та сама одиниця актуалізується то як варіоморф, то як аломорф. Так, дієслівні суфікси **-ти-** і **-т′-** після основи на голосну є варіоморфами, а після основи на приголосну – аломорфами: *каза-**ти-ø*** і *каза-**т′-ø***, але лише *л′із-ø-**ти-ø***. Подібно й префікси не завжди “дотримуються” дистрибутивного розподілу за позиціями: ***обі**-рвати-ø, **обі**-рву*, але ***обі**-пр′асти-ø, **об**-пр′аду*.

За ознакою взаємозамінюваності в тотожних позиціях варіоморфи є повні та часткові. Повні варіоморфи вільно варіюють в усіх словоформах. Часткові варіоморфи взаємозамінювані лише в окремих словоформах. Часткові варіоморфи за позиційним розподілом часто межують з аломорфами:

роз-*клас-ø-ти-ø* і ***роз'і***-*клас-ø-ти-ø,* але ***роз***-*клад-ø-ø-у* і –
*с'мій-а-****ти***-*ø-с'а* і *с'мій-а-****т'***-*ø-с'а,* але *об-пер-ø-****ти***-*ø-с'а* і –
*с'мій-ø-ø-у-****с'а*** і *с'мій-ø-ø-у-****с'***, але *с'мій-ø-ø-еш-****с'а*** і –

В українській мові 57 закінчень-варіаморфів (з урахуванням **-ти-** і **-т'-** інфінітива) і 2 постфіксальні варіоморфи. 18 із них є частковими варіоморфами (позначені зірочкою*), вони паралельно вживаються лише в окремих морфонологічних позиціях або спричинюють неоднакові зміни в кореневій морфемі: *во-р'і****т'***-*ми* і *воро****т***-*ами; **т***-*ому* і ***т'***-*ім; писа-****ти***-//***т'***-*ø*, але *мес-ø-****ти***-*ø* (табл. 2).

Таблиця 2. **Варіоморфи закінчень**

Варіоморфи		
фонемне вираження	**значення**	**словоформи**
іменникові		
*-ми // -ами	О. в. мн.	*с'л'із'-ми* і *сл'оз-ами*
прикметникові		
-а // -айа	Н./Зн. в. одн. ж. р.	*чорн-а, -айа*
-е // -ейе	Н./Зн. в. одн. с. р.	*зелен-е, -ейе*
-і // -ійі	Н./Зн. в. мн.	*хорош-і, -ійі*
*-ому // -ім	М. в. одн. ч. р. / с. р.	*у гарн-ому, гарн'-ім*
числівникові		
*-ому // -ім	М. в. одн. ч. р. / с. р.	*на одн-ому, одн'-ім*
*-ійейі // -ойі	Р. в. одн. ж. р.	*одн'-ійейі, одн-ойі*
*-ійейу // -ойу	О. в. одн. ж. р.	*одн'-ійейу, одн-ойу*
-ма // -ома	О. в.	*пйат'-ма, -ома*
-а // -ома	О. в.	*с'ом-а, с'ім-ома* *віс'м-а, -ома*
займенникові		
-а // -айа	Н./Зн. в. одн. ж. р.	*т-а, -айа*
-е // -ейе	Н./Зн. в. одн. с. р.	*т-е, -ейе*
-і // -ійі	Н./Зн. в. мн.	*т'-і, -ійі*

Закінчення табл. 2

Варіоморфи		
фонемне вираження	**значення**	**словоформи**
-ому // -ім	М. в. одн. 3 ос. ч. р. і с. р.	*на н′-ому, н′-ім*
-ему // -ім	М. в. одн. ч. р. / с. р.	*у мой-ему, мой-ім*
-ому // -ім	М. в. одн. ч. р. / с. р.	*на т-ому, т′-ім* *на ц′-ому, -ім* *на к-ому, -ім*
*-ійейі // -ойі	Р. в. одн. ж. р.	*т′-ійейі, т-ойі*
*-ійейу // -ойу	О. в. одн. ж. р.	*т′-ійейу, т-ойу*
-ому // -ему	Д. в. одн. ч. р. / с. р.	*чий-ому, -ему*
-ому // -ему // -ім	М. в. одн. ч. р. / с. р.	*у чий-ому, -ему, -ім*
-им // -имо -ім // -імо	О. в. одн. ч. р. / с. р.	*к-им-с′, к-имо-с′* *ч-им-с′, ч-имо-с′* *чий-ім-с′,чий-імо-с′*
дієслівні		
-емо // -ем -имо // -им -імо // -ім	1 ос. мн.	*бер-емо, -ем* *роб-имо, -им* *стой-імо, -ім*
-імо // -ім	1 ос. мн. наказ. сп.	*бер′-ø-ø-імо, -ім*
-іт′ // -іте	2 ос. мн. наказ. сп.	*ход′-ø-ø-іт′, -іте*
*-ти- // -т′-	неозначена дія	*стойа-ти-ø, -т′-ø*
*-с′а // -с′	зворотна дія, неперехідність	*купа-ти-ø-с′а* *купа-ти-ø-с′*

Кожна словоформа має звичайно одне, властиве тільки їй, закінчення, тобто кожній основоформі відповідає одне загальновживане й стилістично нейтральне закінчення як виразник певного граматичного значення – один із варіоморфів. Інший варіоморф (значно рідше інші), будучи "постійним супутником" у загальному інвентарі закінчень, є щодо загальновживаного морфа експресивно-стилістичним. Експресивно-стилістичні варіоморфи рідковживані, сфера їхнього функціонування – художня, переважно поетична, мова, розмовне мовлення й мова народної творчості: *Досить* ***жить****, як набіжить*; *Мороз не велик, та* ***стоять*** *не велить*. ***Зеленеє*** *жито, зелене,* ***хорошії*** *гості у мене* (Н. тв.).

П р и м і т к а . Варіоморфи закінчень використовують для вираження різних експресивних і стилістичних значень словоформ. Так, **-іте** вживають переважно у віршовій мові для надання вислову урочистого характеру: ***Борітеся*** *– поборете*; *Поховайте та вставайте, кайдани* ***порвіте*** *і вражою злою кров'ю волю* ***окропіте*** (Т. Шевченко). Словоформи на **-іте** мають стилістичне значення архаїзмів і тому, застерігав О. Синявський, "доречні можуть бути в поважній, урочистій мові або в піснях"[24].

Відповідно до сучасних граматик нормативним закінченням 1 ос. мн. наказ. сп. є **-імо** і його варіант **-ім**. Уживання **-імо** й **-ім** у сучасній українській мові допускається як паралельне, взаємозамінне: *каж-ім́о* і *каж-ім́*, *роб-ім́о* і *роб-ім́*, *ход'-ім́о* і *ход'-ім́*. Творення форм наказового способу обмежене, з одного боку, окремими лексико-семантичними групами дієслів, а з другого – сферою їхнього функціонування як апелятивів. Ці два чинники впливають на вживаність їх у мовленні взагалі й на "закріпленість" сфер функціонування за варіантами. Уживання обох форм наказового способу обмежене художнім і розмовним мовленням. У художній прозі перевага надається нестягненій формі. Мовленнєву реалізацію **-ім** може стримувати немилозвучність, що виникає при стягненні окремих форм: *скажім́*, *тчім*, *мн'ім* (від *м'яти*), *зн'ім́ім* (від *зняти*), *припус'т'ім*.

Уживання **-т′-** у поетичному мовленні визначається чинниками ритмомелодійного характеру й позначене іноді більшою категоричністю: *Отож-бо й є, нема чого* ***балакать***. *А що поробиш, хай воно згорить, сміятись краще все-таки, ніж* ***плакать***; *Не може ж* ***буть****, щоб якось не було, вже як не є, а якось воно буде*; *Спинюся я і довго буду* ***слухать****, як бродить серпень по землі моїй* (Л. Костенко); *Я почуттів своїх* ***приховувать*** *не вмію: коли співаєш ти – я плачу і радію* (І. Гончаренко). Варіант **-т′-** мають усі дієслова, основа яких закінчується на голосну. Дієслова ж, основа яких закінчується на приголосну, через морфематичну несумісність не можуть приєднувати **-т′-**: *греб-ø-ти-ø, л'із-ø-ти-ø, л'аг-ø-ти-ø, с'іс-ø-ти-ø*.

Досить поширеними, на думку В. Русанівського, є скорочені варіанти **-ем, -им, -ім**[25]. Їхній вибір зумовлюється певним ритмом, що конденсує думку, втілену в цій словоформі: *Хіба дві жінки – ми –* ***подужаєм*** *цю зграю проблем і протиріч, що жалять кожну мить?* (Л. Костенко); *З птицями на білій крутогорі горобину* ***пробуєм*** *гірку;*

[24] *Синявський О.* Норми української літературної мови / О. Синявський. – Львів, 1941. – С. 24.
[25] Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К., 1969. – С. 357.

Туди ми ***долітаєм*** *тільки світлом і музикою темної землі* (Д. Павличко). О. Синявський у своїх "Нормах" писав про недопустимість варіантів тих дієслів, "де при скороченні перед **м** стало б наголошене **и** – *сидимо́*, *летимо́*…"[26]. Однак такі скорочені форми вживав Т. Шевченко: ***Летим́м***. *Дивлюся, аж світає, край неба палає*… (Т. Шевченко). Уживають їх і сучасні письменники: *Ми ще побудем, ще не* ***облетим́м***; *Ми – гості бджіл.* ***Посидим́м*** *на бенкетах*... (Л. Костенко). Уживання варіантів також коригує морфонологічну несумісність фонем на межі словоформ: *Назносим каміння, назносим****мо гл****ини, збудуємо хатку з дверима у сіни* (М. Коцюбинський); *А потім їх, як ті материки, складаєм****мо, щ****об цілість їм вернути* (Д. Павличко). Проте морфонологія стику словоформ у віршовій мові не завжди витримується: *Мрієм* ***пр****о дні прийдешні, про те, як станем людьми*; *Будем* ***спр****авляти гостину – дівчина, сонце і я*; *Ми вийдем* ***з т****обою на листя опале… Ми станем* ***з т****обою, як олень і паня…* (Д. Павличко).

Варіант майбутнього недоконаного **-м-ем** із ремаркою *зрідка* фіксує лише "Український правопис". Скорочений варіант використовується авторами й у художній прозі, й у поезії: *Ми пшениці незгасним вогнем* ***пролітатимем*** *крізь віки* (Д. Павличко).

§ 16. Морфема – варіоморфема

Варіоморфема [від лат. varіo 'змінюю' і 'морфема']

В а р і о м о р ф е м и – це морфи різних морфем (різні морфеми), тотожні за значенням, взаємозамінні в тій самій позиції, але неоднакові за фонемним вираженням: *син-****у*** і *син-****ові***; *по Д'н'іпр****у*** і *по Д'н'іпр'-****і***.

Варіоморфеми завжди взаємозамінні в певній морфонологічній позиції в усіх словоформах. Вони, як і варіоморфи, мають свою (іноді обмежену) сферу використання й функціонування. Варіоморфеми перебувають між собою в синонімічних відношеннях (***не****-логічний – **а**-логічний*, ***проти****-мікробний – **анти**-мікробний*; ***лже****-наука **– псевдо**-наука*; *худ-****а****-ти-ø – худ'-****і****-ти-ø – худ-****ну****-ти-ø*; *ректор-****у*** *– ректор-****ові***).

Закінчень-варіоморфем в українській мові менше, ніж варіоморфів, – 25 (*33). Морфи, позначені зірочкою *, можуть бути віднесені як до варіоморфів, так і до варіоморфем (табл. 3):

[26] *Синявський О.* Норми української літературної мови / О. Синявський. – Львів, 1941. – С. 24.

***Таблиця 3*. Варіоморфеми закінчень**

Варіоморфеми		
фонемне вираження	**значення**	**словоформи**
іменникові		
-ø // -ів	Р. в. мн.	*губ-ø, -ів*
-а // -у	Р. в. одн.	*мост-а, -у*
-у // -ові -у // -еві	Д. в. одн.	*син-у, -ові,* *Лукаш-у, -еві*
-ові // -у // -і -еві // -у // -і	М. в. одн.	*на ректор-ові, -у, -і* *ковал-еві, ковал'-у, -і* *на товариш-еві, -у, -і*
-у // -і	М. в. одн.	*у гай-у, -і*
-и // -а	Н. в./Зн. в. мн.	*вус-и, -а; рукав-и, -а*
-ей // -ø	Р. в. мн.	*плеч-ей, пл'іч-ø*
-ми // -има	О. в. мн.	*двер-ми, -има;* *гр'іш-ми, грош-има*
числівникові		
-о // -е	Н. в./Зн. в. одн. ч. р. / с. р.	*одн-о, -е*
*-ійейі // -ойі	Р. в. одн. ж. р.	*одн'-ійейі, одн-ойі*
*-ійейу // -ойу	О. в. одн. ж. р.	*одн'-ійейу,одн-ойу*
-и // -ох	Р. в.	*пйат-и, пйат'-ох*
-и // -ом	Д. в.	*пйат-и, пйат'-ом*
займенникові		
*-ійейі // -ойі	Р. в. одн. ж. р.	*т'-ійейі, т-ойі*
*-ійейу // -ойу	О. в. одн. ж. р.	*т'-ійейу, т-ойу*

Примітка. В основному варіоморфеми постали у процесі історичного розвитку української мови.

Варіоморфеми Р. в. мн. **-ø**//**-ів** властиві окремим іменникам І відміни (*баб-ø, -ів*; *губ-ø, -ів*; *лук-ø, -ів*). Панівним у цій позиції є нульове закінчення (*сестер-ø, тополь-ø*). Закінчення **-ів** має розмовний, дещо знижений характер. Паралельно з нормативним **-ів** можуть приймати нульове закінчення окремі іменники ІІ відміни, уживані після числівника (*сім д'н'-ів* і *ден'-ø; сто раз'-ів* і *раз-ø*).

Варіоморфеми Р. в. одн. **-а**//**-у** давні за походженням: **-а** є закінченням іменників **-о** та **-йо** основ (*вълкъ – вълка, конь – коня*); **-у** – іменників **-ŭ** основи (*сынъ – сыноу*). У сучасній українській мові ці закінчення вживаються незалежно від давньої основи і є семантично диференційованими. Однак в окремих іменниках з урахуванням наголосу вони можуть виступати як паралельні: *мóст-у* й *мост-á*, *паркáн-у* й *паркан-á*, *плóт-у* й *плот-á*.

Варіоморфеми Д. в. одн. **-ові** //**-у**, **-еві**//**-у** давні за походженням: **-ові**, **-еві** – давні закінчення іменників **-ŭ** основи II відміни (*сынъ – сынови*); **-у** – давнє закінчення іменників **-о**, **-йо** основи II відміни (*вълкъ – вълкоу*). У сучасній українській мові їхня давня семантична диференціація не збереглася. За чинним правописом вони вживаються для зняття одноманітності: *ректор-ові Іваненк-у*.

Варіоморфеми М. в. одн. **-ові**//**-у**//**-і**, **-еві**//**-у**//**-і**. Панівними для іменників – назв живих істот є закінчення **-ові**, **-еві**, що за аналогією перенесені з Д. в. на М. в. Паралельно можуть уживатися також **-у** та **-і**: *на кон-еві, на кон'-у, на кон'-і*.

Варіоморфеми М. в. одн. **-у**//**-і**. Вибір закінчення визначений місцем наголосу: **-у** – в наголошеній позиції, **-і** – в ненаголошеній: *в край-ý* і *в крáй-і*; *на бок-ý* і *на бóц'-і*. Іноді така диференціація не зумовлена наголосом: *у л'ітóпис-у* й *у л'ітóпис'-і*; *по сел-ý* і *по сел'-í*.

Варіоморфеми Н. в. мн. **-и**//**-а**. Нормативним для іменників II відміни є закінчення **-и**, **-і**. Окремі іменники (*вус-и, -а*; *рукав-и, -а*) за аналогією до іменників середнього роду та давніх форм двоїни мають паралельне закінчення **-а**.

Варіоморфеми Р. в. мн. **-ø**//**-ей** реалізуються в поодиноких іменниках II відміни (*плеч-ей, пл'іч-ø*).

Варіоморфеми О. в. мн. **-ми**//**-има** властиві поодиноким іменникам pluralia tantum: *двер-ми* і *двер-има*.

Варіоморфеми Н. в./Зн. в. одн. с. р. **-о**/**-е** можливі в позиції після кореня числівника **один-** (*одн-о, -е*). Закінчення **-о** більш давнє, ніж **-е**, що виникло за аналогією до форм прикметників *гарн-е, нов-е, тих-е*.

Варіоморфеми Р./М. в. **-и**//**-ох** (*пйат-и, пйат'-ох*).

Варіоморфеми Д. в. **-и**//**-ом** (*пйат-и, пйат'-ом*).

Паралельні форми з **-ох**, **-ом** виникли за аналогією до відмінкових форм числівників *дв-ох, дв-ом*; *тр'-ох, тр'-ом*; *чотир'-ох, чотир'-ом*.

Варіоморфеми Р. в. одн. ж. р. **-ійейі**//**-ойі** (*т'-ійейі, т-ойі, одн'-ійейі, -ойі*).

Варіоморфеми О. в. одн. ж. р. **-ійейу**//**-ойу** (*т'-ійейу, т-ойу, одн'-ійейу, -ойу*).

Співіснування двох варіоморфем – стягненої та нестягненої – є результатом історичної взаємодії членної та нечленної займенникових форм, що призвело до їхнього схрещення. Варіоморфеми числівника *один* постали за аналогією до прикметника (*одн-ойі, одн-ойу*) і до займенника (*одн'-ійейі, одн'-ійейу*).

Варіоморфи і варіоморфеми розширюють виражальні можливості мови, збагачують її флективну систему.

§ 17. Принципи зведення синтагматичних одиниць – морфів (ало- і варіоморфів) у парадигматичну одиницю – морфему

Єдність морфеми-інваріанта як узагальненої сукупності морфів-варіантів (парадигми) передбачає такі три ознаки:

1. Тотожність значення: морфи однієї морфеми повинні мати те саме значення.

2. Фонемна подібність: морфи однієї морфеми повинні бути фонемно однакові.

3. Фонемна відмінність морфів можлива лише за умови реалізації їх у певній морфонологічній (граматичній позиції).

У словоформах *берег-ø-ти-ø*, *на бе́рез'-і*, *берег-ом*, *береж-ø-ø-и*, *берез-а*, *берег-ø*, *на бере́з'-і*, *бер'іг-ø-ø-ø*, *при-береж-н-ий*, *бер'із-он'к-а, уз-бережж-ø-а* кореневі морфи репрезентують три різні морфеми, що мають різні значення:

$M_1 R_N$	$M_2 R_V$	$M_3 R_N$
ПЗ ‘край землі, що межує з поверхнею водойми’	**ПЗ** ‘не давати витрачатися; тримати в доброму стані’	**ПЗ** ‘білокоре дерево’
Мф 1 -берег-	**Мф 1** -берег-	**Мф 1** -бере́з-
Мф 2 -бе́рез′	**Мф 2** -бер′іг-	**Мф 2** -бере́з′-
Мф 3 -береж-	**Мф 3** -береж-	**Мф 3** -бер′із-
Мф 4 -бережж-		

Часткова фонемна відмінність морфів однієї морфеми можлива лише тоді, коли вона зумовлена морфонологічною позицією – позицією морфа до або після іншого морфа, до якого відбувається пристосування:

$M_1 R_N$	$M_2 R_V$	$M_3 R_N$
ПЗ ‘край землі, що межує з поверхнею водойми’	**ПЗ** ‘не давати витрачатися; тримати в доброму стані’	**ПЗ** ‘білокоре дерево’
-берег- (перед Z_N -ø, -ом, -и...)	-берег- (перед S_{Inf} -ти-)	бере́з- (перед Z_N)

-бе́рез′-	-бер′іг-	бере́з′-
(перед Z_N М.в. одн. -і)	(перед S-Z_V -ø-ø;	(перед Z_N -і)
-береж-	перед S_{ADV} -ши)	бер′із-
(перед S_{ADJ} -н-, S_N -ок-)	-береж-	(перед S_N -он′к-)
-бережж-	(перед Z_V. -у…-ут′;	
(перед S_N -ø-)	перед Z_V -и…-іт′)	

Якщо планом вираження морфеми є одна фонема, що варіює, процедура ототожнення різних за фонемним вираженням морфів така сама: за тотожності значення фонемна відмінність має бути визначена позицією додаткової дистрибуції.

Словоформа	**Морфема S_N**	**Морфонологічна позиція**
	ПЗ ‘демінутив’	
*риб-**к**-а*	**-к-**	перед Z_N (-а, -и, -у, -ойу, -о, -и)
*риб-**ц′**-і*	**ПВ** **-ц′-**	лише перед Z_N Д. одн. та М. одн. -і
*риб-**ч**-ин-а*	**-ч-**	лише перед S_N -ин-

§ 18. Асиметрія в морфемі: багатозначність, омонімія, синонімія. Антонімія морфем

Асиметричність відношень між значенням і формою вираження в морфемі є основою різних видів системних зв’язків – багатозначності, омонімії, синонімії, а також антонімії.

Багатозначність, або полісемія [polysēmos ‘багатозначний’; від гр. πολύς ‘численний’, ‘багато’ і гр. σῆμα‘знак’].

Багатозначна морфема має кілька значень, які обов’язково пов’язані між собою певними відношеннями, лініями семантичного розвитку, форма вираження морфеми при цьому залишається незмінною.

При полісемії всі значення морфеми в той чи інший спосіб пов’язані між собою, вони утворюють досить складну єдність, яку можна назвати семантичною структурою морфеми. Семантична структура морфеми, подібно до семантичної структури

лексеми, – це структурована єдність усіх її морфемно-семантичних варіантів (МСВ) (Л. Вараксін, С. Соколова):

-ец'- – **‘особа – носій ознаки (процесуальної, атрибутивної, предметної)’**

МСВ 1. Особа за професією (*законодав-ец'-ø*, *продав-ец'-ø*);

МСВ 2. Особа за видом занять (*вибор-ец'-ø*, *покуп-ец'-ø*);

МСВ 3. Особа за національністю (*литов-ец'-ø*, *украйін-ец'-ø*);

МСВ 4. Особа за територіальною ознакою (*литов-ец'-ø*, *украйін-ец'-ø*);

МСВ 5. Особа за суспільно спрямованою ознакою (*бор-ец'-ø*, *реформів-ец'-ø*, *стаханов-ец'-ø*);

МСВ 6. Особа за політичними уподобаннями (*народовол-ец'-ø*);

МСВ 7. Особа за релігійним спрямуванням (*богомол-ец'-ø*, *ідоловір-ец'-ø*, *францискан-ец'-ø*);

МСВ 8. Особа за світоглядною ознакою (*інакодум-ец'-ø*, *непротивлен-ец'-ø*, *толстов-ец'-ø*);

МСВ 9. Особа за належністю до угруповання (*гуртків-ец'-ø*, *деповец'-ø, рухів-ец'-ø*);

МСВ 10. Особа за характерною ознакою – позитивною (*вродливец'-ø*, *мудр-ец'-ø*, *с'мілив-ец'-ø*);

МСВ 11. Особа за характерною ознакою – негативною (*лукав-ец'-ø*, *марнотрат-ец'-ø*, *себел'уб-ец'-ø*);

МСВ 12. Особа за зовнішньою ознакою (*кучер'ав-ец'-ø*);

МСВ 13. Особа за демінутивною характеристикою (*брат-ец'-ø*).

Синонімія [гр. συνωνυμία; гр. συνώνυμοζ ‘однойменний’].

Синонімічні морфеми, або синморфеми, – морфеми, які мають різне фонемне вираження, але тотожне або дуже близьке значення і виконують однакову функцію. Синонімічними можуть бути різні афіксальні морфеми – префікси, суфікси, закінчення[27]:

з-*орати-ø* і ***ви-****орати-ø,* ***не-****логічний* і ***а-****логічний;*

*абрикос-****н****-ий* і *абрикос-****ов****-ий, зл'-****іс'т'****-ø* і *зл-****об****-а;*

на мост- ***у*** і *на мос'т'-****і,*** *пйат-****и*** і *пйат'-****ом****.*

Примітка. Синонімія суфіксів. Найширший вияв має синонімія іменникових суфіксів. Вони виражають спільне

[27] Докладніше: Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979; Украинская грамматика. – К., 1986. – С. 176–251; *Івасишина Т. А.* Синонімія словотворчих афіксів: КД / Т. А. Івасишина. – К., 1999; *Соколова С. О.* Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С. О. Соколова. – К., 2003.

словотвірне значення переважно в різному структурно-семантичному контексті твірних основ. За більшістю іменникових суфіксів у системі мови закріплене значення особи, що є інтегральною семою для таких синонімічних рядів:

‘Особа – носій процесуальної ознаки (рід діяльності)’

-ач-, -ник-, -л′н/ик-, -ар-, -ал′-, -ец′-, -тел′-, -ій-, -ен′-, -ун-, -ак-, -ич-, -тух-, -ор-, -ат/ор-, -ант-, -ент-, -ер-, -ат- (*переклад-ач-ø, спостереж-ник-ø, вйаза-л′н/ик-ø, л′ік-ар-ø, стриг-ал′-ø, твор-ец′-ø, учител′-ø, вод′-ій-ø, уч-ен′-ø, стриб-ун-ø, с′пів-ак-ø, погон-ич-ø, пастух-ø, реставрат-ор-ø, орендат-ор-ø, демонстр-ант-ø, рецензент-ø, трен-ер-ø, адрес-ат-ø*). Приєднуючись до різних твірних основ, вони є синонімічними в системі мови. Лише окремі з них можуть бути взаємозамінними в контексті слова: -н/ик-, -л′н/ик- і -ач-; -л′н/ик- і -ер- (*оброб-н/ик-ø – обробл′ув-ач-ø, впровад͡жува-л′н/ик-ø – впровад͡жув-ач-ø, граверува-л′н/ик-ø – грав-ер-ø*).

‘Особа – носій процесуальної ознаки (негативної)’

-ак-, -аг-, -уг-, -л-, -ур-, -ах-, -ø-, -с-, -ух-, -к- (*кривл′-ак-а, труд′-аг-а, волоц′-уг-а, чуди-л-о, замаз-ур-а, невд-ах-а, причеп-ø-а, р′ум-с-а, регот-ух-а, чван′-к-о*).

‘Особа – носій предметної ознаки’

-ник-, -ів/ник-, -ар-, -ец′-, -ов/ец′-, -ин/ец′-, -ан/ец′-, -іан/ец′-, -ак-, -ан/ин-, -іст-, -ист-, -ер-, -ор-, -ир-, -ір-, ант-, -ат-, -ик-, -ік-, -ар′ій-, -ар′іус-, -ург-, -ит- (*мов-ник-ø, кран′-ів/ник-ø, кобз-ар-ø, мічур′ін-ец′-ø, нат-ов/ец′-ø, йакоб-ин/ец′-ø, республ′ік-ан/ец′-ø, кант′-іан/ец′-ø, бурс-ак-ø, сел′-ан/ин-ø; ідеал′-іст-ø, хор-ист-ø, кіоск-ер-ø, диктат-ор-ø, кас-ир-ø, банк-ір-ø, доктор-ант-ø, ун′і-ат-ø, істор-ик-ø, техн′-ік-ø, парламент-ар′ій-ø, архів-ар′іус-ø, метал-ург-ø, банд-ит-ø*). Лише окремі з них є взаємозамінними після тих самих твірних основ: -ар- і -ник-; -ист-, -іст- і -ик-, -ік-, -ник- (*кожух-ар-ø – кожуш-ник-ø, фонет-ист-ø – фонет-ик-ø, бандур-ист-ø – бандур-ник-ø*).

‘Особа – носій локативної ознаки’

-ец′-, -ан/ец′-, -ин/ец′-, -ин-, -ан/ин-, -чан/ин-, -ак-, -ит-, -ич-, -уз-, -іот- (*украйін-ец′-ø, америк-ан/ец′-ø, куб-ин/ец′-ø, болгар-ин-ø, париж-ан/ин-ø, крим-чан/ин-ø, сибір′-ак-ø, одес-ит-ø, москв-ич-ø, франц-уз-ø, кіпр′-іот-ø*). Взаємозамінними іноді є суфікси -ан/ин-, -ак-, -ец′- (*волин′-ак-ø, волин-ец′-ø, волин′-ан/ин-ø*). Ще донедавна в назвах жителів міст вважалися взаємозамінними -ец′- і -ан/ин-, -чан/ин- (*полтав-ец′-ø* і *полтав-чан/ин-ø*, *черкас-ец′-ø* і *черкащ-чан/ин-ø*). Сучасна норма закріплена за суфіксом -ец′-.

‘Особа – носій атрибутивної ознаки (характеристика особи)’

-ик-, -ец′-, -ак-, -іст-, -ист-, -ач-, -ан′-, -ан-, -ун-, -ен′-, -ил-, -аг-, -уг-, -ук-, -ул′-, -ш- (*скромн-ик-ø, ревнив-ец′-ø, здоровй-ак-ø, активіст-ø, баг-ач-ø, глух-ан′-ø, критик-ан-ø, товст-ун-ø, дур-ен′-ø, здоров-ил-о, скромн′-аг-а, хитр′-уг-а, зл′-ук-а, крив-ул′-а, прав-ш-а*). Поєднуються з тими самими твірними основами -ец′- і -ак-; -ун- і -ак-; -ук- і -ул′-; -ист-, -іст- і -ик-; -ач- і -ан′-; -ак-, -ил- і -ан′- (*один-ец′-ø – один-ак-ø; товст-ун-ø – товст′-ак-ø; чист′-ук-ø – чист′-ул′-а; авант′ур-ист-ø – авант′урн-ик-ø; сил-ач-ø – сил-ан′-ø; здоровй-ак-ø – злоров-ил-о – здоров-ан′-ø*).

‘Особа – носій родинного чи іншого зв’язку’

-их-, -к-, -ин′-, -иц′-, -ш- (*ковал-их-а, козач-к-а, поп-ин′-а, цар-иц′-а, отаман-ш-а*).

‘Абстрактна якість, властивість’

-іс′т′-, -от-, -изн-, -ошч-, -ин′-, -ін′-, -шчин-, -ств-, -ø-, -изм-, -ізм- (*рад′-іс′т′-ø, пуст-от-а, крут-изн-а, хитр-ошч-і, с′ват-ин′-а, височ-ін′-ø, нелегал′-шчин-а, лукав-ств-о, йун′-ø-ø, прагмат-изм-ø, песим-ізм-ø*). Суфікс -іс′т′- – стилістично нейтральний; -от-, -изн-, -ін′-, -ошч-, -шчин- – стилістично забарвлені (*мілк-іс′т′-ø – мілк-от-а, дешев-іс′т′-ø – дешев-изн-а, тепл′-іс′т′-ø – тепл′-ін′-ø – тепл-от-а, мудр′-іс′т′-ø – мудр-ошч-і, банал′н′-іс′т′-ø – банал′-шчин-а*).

‘Абстрактна процесуальна ознака’

-н′н′-[28], -ен′н′-, -ін′н′-, -т′т′-, -ø-, -іт-, -к-, -н/к-, -нин-, -б-, -об-, -тв-, -ок-, -н-, -от-, -н′-, -ошч-, -неч-, -з′н′-, -аш-, -ад-, -ац′ій-, -аж- (*читан′н′-а, л′іпл-ен′н′-а, мол′-ін′н′-а, ши-т′т′-а, наказ-ø-ø, стук-іт-ø, рубк-а, гул′а-н/к-а, міша-нин-а, жур-б-а, хвор-об-а, моли-тв-а, дз’вінок-ø, штовха-н-ø, турб-от-а, метуш-н′-а, рад-ошч-і, ворож-неч-а, бойа-з′н′-ø, програ-ш-ø, блок-ад-а, оксид-ац′ій-а, монт-аж-ø*). Ці суфікси досить часто поєднуються з тими самими твірними основами, надаючи певних відтінків словам (розм. *штурха-нин-а* ‘протяжність, безладність’ – розм. *штурха-н-ø* ‘однократність’; розм. *гул′а-нин-а* ‘протяжність, безладність’ – *гул′а-н′н′-а* ‘тривалість’ – розм. *гул′а-н/к-а* ‘одноразовість’ – *гул′-н′-а* і *гул′-б-а* ‘інтенсивність, негативність’).

‘Збірність (людей і тварин)’

-ств-, -цтв-, -тв-, -в-, -н′-, -от-, -ур-, -ій- (*студент-ств-о, птаств-о, козац-тв-о, миш-в-а, солдат′-н′-а, комаш-н′-а, паруб-от-а, з′вір-от-а, профес-ур-а, аристократ′-ій-а, інженер′-ій-а*). Суфікс -ств- стилістично нейтральний, решта суфіксів стилістичні синоні-

[28] Сучасні суфікси типу -н'н'-, -т't'- є наслідком палаталізації під впливом давної суфіксальної -й- : ньй → ній → н'й → н'н' (знан-ьй-е → знаньйе → знанйе → знан'йе → знан'н'е).

ми, переважно з негативним забарвленням (*парубоц-тв-о – парубот-а, жіноц-тв-о – жін-в-а, офіцер-ств-о – офіцер-н′-а*).

‘Сукупність (однорідних предметів)’

-в-, -й-, -ник-, -н′ак-, -ин-, -ин′н′-, -іан-, -ад-, -ик-, -ік-, -ур-, -ітет-, -ар′ій- (*грош-в-а, ганчір-й-а, гор′іш-ник-ø, берез-ник-ø, берез-н′ак-ø, город-ин-а, гарбуз-ин′н′-а, Шевченк-іан-а, колон-ад-а, автомат-ик-а, символ′-ік-а, апарат-ур-а, генерал′-ітет-ø, роз-ар′ій-ø*). Суфікси зі словотвірним значенням ‘сукупність’ залежно від внутрішньомовного й позамовного контексту є стилістично нейтральними (*город-ин-а, берез-ник-ø*) або стилістично забарвленими (*грош-і – грош-в-а*).

‘Демінутивність’

в іменниках чоловічого роду: -ок-, -ец′-, -ик-, -чик-, -он′к-, -ен′к-, -оч/ок-, -еч/ок- (*с′т′іж-ок-ø, вітер-ец′-ø, нос-ик-ø, чемодан-чик-ø, син-он′к-о, міс′ач-ен′к-о, став-оч/ок-ø, пир′іж-еч/ок-ø*). Найменше стилістичне навантаження має суфікс -ок-. Суфікси -оч/ок-, -еч/ок- є похідними, утвореними внаслідок перерозподілу двох демінутивних суфіксів -ок- (із давнього -ьк-): *с′н′іг-ø → с′н′іг-ьк-ъ – с′н′іг-ьк-ьк-ъ = с′н′іж-ечок-ø*. Демінутивні суфікси вибудовують ряди слів, що розрізняються емоційно-експресивним забарвленням (*вітер-ø – вітр-ик-ø – вітер-ец′-ø – вітр-он′к-о; дуб-ø – дуб-ок-ø – дуб-очок-ø*);

в іменниках жіночого роду: -к-, -оч/к-, -еч/к-, -ич/к-, -он′к-, -ен′к-, -иц′-, -ин- (*хмар-к-а, пав-очк-а, квіт-оч/к-а, сил-ечк-а, дор′іж-еч/к-а, вод-ич/к-а, зим-он′к-а, н′іч-ен′к-а, трав-иц′-а, стеж-ин-а*). Усі суфікси містять різний вияв пестливого значення (*бдж͡іл-к-а – бдж͡іл-очк-а – бдж͡іл-он′к-а; верб-иц′-а – верб-ичк-а – верб-очк-а – верб-он′к-а; хат-к-а – хат-очк-а – хат-он′к-а; дол-ечк-а – дол-ен′к-а*); суфікс -ин- суміщає пестливість зі значенням одиничності (*хат-ин-а, хмар-ин-а*).

в іменниках середнього роду: -к-, -оч/к-, -еч/к-, -ачк-, -ен′к-, -он′к- (*лич-к-о – лич-еч/к-о – лич-ен′к-о, зерн′ат-к-о – зерн′ат-оч/к-о, гор-ечк-о, л′іт-ечк-о, лис′т′-ачк-о, с′вітл-он′к-о*). Порівняно з -к- інші суфікси мають значення максимальної пестливості.

‘Аугментивність (збільшено-експресивна назва)’

-ишч-, -ис′к-, -ак-, -уг-, -ук-, -аг-, -уг/ан-, -ар-, -ур-, -ин-, -омах- (*собач-ишч-е – собач-ис′к-о – собац′-уг-а – собац′-ук-а – собац′-ур-а; кот-ишч-е – кот-ис′к-о – кот′-ар-а; вітр-ишч-е – вітр-ис′к-о – вітр′-уг-а – вітр′-уг/ан-ø; вуж-ак-а, з′вір′-ук-а, н′імч-ур-а, дом-ин-а, кост-омах-а*). Більш нейтральним є суфікс -ишч-. Інші суфікси, крім аугментивного, передають негативне чи фамільярно-зневажливе значення: *собач-ишч-е* ‘збільшеність, згрубілість’ – *собач-ис′к-о* ‘зневажливість’ – *собац′-уг-а – собац′-ук-а – собац′-ур-а* ‘зневажливість’.

Синонімія прикметникових суфіксів поширюється значно більше на якісні й менше на відносні прикметники.

Суфікси якісних прикметників мають тотожне чи дуже близьке словотвірне значення переважно за умов різного семантичного контексту твірних основ. Окремі твірні основи здатні приєднувати паралельні суфікси, які в такому випадку є абсолютними синонімами. Типовими словотвірними значеннями суфіксів якісних прикметників є:

‘Інтенсивність ознаки’

-ат-, -аст-, -ов/ит-, -ист-; -анн-, -енн- (*голов-ат-ий, бород-аст-ий, сок-ов/ит-ий, л'іс-ист-ий, несказ-анн-ий, незл'іч-енн-ий*). Ці суфікси вказують на високий або надто високий вияв ознаки. Приєднуючись до однієї твірної основи, вони мають ледь помітні контекстуально-стилістичні особливості вживання (*зуб-ат-ий – зуб-аст-ий; гонор-ов/ит-ий – гонор-ист-ий*).

‘Кількісно-оцінне значення – позитивне або негативне’

позитивне (пестливе): -ен′к-, -есен′к-, -іс′ін′к-, -ус′ін′к- (*мал-ен'к-ий, л'уб-есен'к-ий, мил'-іс'ін'к-ий, тон'-ус'ін'к-ий*). Найбільш нейтральним є суфікс -ен′к-. Інші суфікси мають набагато вищий ступінь вияву ознаки. Часто ці суфікси приєднуються до однієї твірної основи, варіюючи суб’єктивно-експресивну оцінку ознаки (*мал-ен'к-ий – мал-есен'к-ий – мал'-іс'ін'к-ий – мал'-ус'ін'к-ий; л'уб-ен'к-ий – л'уб-есен'к-ий – л'уб-іс'ін'к-ий – л'уб-ус'ін'к-ий*);

негативне: -енн-, -езн-, -ел/езн-, -уч-, -ушч- (*страш-енн-ий, широч-езн-ий, довж-ел/езн-ий, поган'-уч-ий, хитр'-ушч-ий*). Суфікси – виразники негативної ознаки також можуть приєднуватися до тієї самої твірної основи, створюючи градаційний ряд вияву ознаки (*страш-енн-ий – страш-езн-ий – страш-елезн-ий – страшн'-уч-ий, страшн'-ушч-ий*).

‘Неповнота ознаки’

-уват-, -ав-, -аст-, -ист-. Приєднуючись до твірних основ на позначення кольору, суфікси виражають тотожне значення і часто є взаємозамінними: *зелен-уват-ий* ‘з відтінком зеленого кольору, трохи зелений’ – *зелен-ав-ий* ‘з відтінком зеленого кольору, трохи зелений’ – *зелен-аст-ий* ‘з відтінком зеленого кольору, трохи зелений’ – *зелен-ист-ий* ‘з відтінком зеленого кольору, трохи зелений’. Значення неповноти ознаки найбільш нейтрально актуалізує суфікс **-уват-** ‘трохи, не зовсім’; інші суфікси мають ледь помітні нюанси у значенні: **-ав-** передає ‘послаблений вияв ознаки, з наявністю того, на що вказує твірна основа’; **-аст-**, **-ист-** –‘який має ознаку, названу твірною основою’ (*золот-уват-ий – золот-ав-ий – золот-аст-ий – золот-ист-ий; біл-уват-ий – біл'-ав-ий – біл'-аст-ий*).

‘Ознака за дією – посилений вияв дії, перебування у певному стані’

-к-, -част-, -л′ав-, -ист-, -лив-, -ушч-, -уч-, -ач- (*верт-к-ий, розсип-част-ий, верт-л'ав-ий, розкот-ист-ий, перебір-лив-ий, т'амушч-ий, гн'ім'-уч-ий, мис'л'-ач-ий*). Інтенсивність динамічної ознаки суфікси виявляють переважно в контексті різних твірних основ, хоч є випадки приєднання синонімічних суфіксів до тих самих твірних основ (*т'ам-к-ий – т'ам-ушч-ий – т'ам-уч-ий; лип-к-ий – лип-уч-ий; скрип-лив-ий – скрип-уч-ий – скрипл'-ач-ий*).

Суфікси в і д н о с н и х прикметників виражають неконкретизоване словотвірне значення загальної відносності:

‘Відносна ознака щодо речовини, матеріалу’

-н-, -н′-, -ов-, -ев-, -ан- (*пісоч-н-ий, жит'-н'-ій, бронз-ов-ий, стал-ев-ий, хутр'-ан-ий*). У сучасній мові в цьому значенні суфікс -н- вживається рідше, ніж -ов-, -ев-, -ан-. У парах слів типу *апел'син-н-ий – апел'син-ов-ий, баклажан-н-ий – баклажан-ов-ий, шпинат-н-ий – шпинат-ов-ий* закріплюється тенденція щодо спеціалізації цих суфіксів: за -ов-, -ев- унормовується відносна ознака; -н- поступово втрачає відносність і набуває значення якісної ознаки (*лимонний дух місяця* – якісна ознака і *лимоновий цвіт* – відносна ознака; *гранітний колір* – якісна ознака і *гранітові сходи* – відносна ознака) .

‘Посесивність – належність істоті (особі чи тварині)’

-ів-, -ов-, -ев-, -ин-, -ін-, -ач-, -с′к- (*бат'к-ів-ø, слон-ов-ий, песц-ев-ий, мам-ин-ø, пав-ин-ий, Над'ій-ін-ø, з'мій-ін-ий, лис'-ач-ий, миш-ач-ий, бат'к-ів/с'к-ий*). Синонімічні суфікси, що приєднуються до тих самих твірних основ, мають різну сферу функціонування та частоту вживання: *пташ-ач-ий – пташ-ин-ий, вол'-ач-ий – вол'-ів-ø, тигр'-ач-ий – тигр-ов-ий*.

Д і є с л і в н і суфікси охоплені явищем синонімії ще менше, ніж прикметникові. Синонімічними є суфікси з такими словотвірними значеннями:

‘Дія за предметною ознакою’

-ува-, -ств/ува-, -и- (*господар'-ува-ти-ø – господар-и-ти-ø, козак-ува-ти-ø – козач-и-ти-ø, актор-ува-ти-ø – актор-ств/ува-ти-ø, куховар'-ува-ти-ø – куховар-и-ти-ø*).

‘Набуття якісної ознаки’

-і-, -ну-, -а- (*бл'ід-ну-ти-ø – бл'ід'н'-і-ти-ø – бл'ід'н'іш-а-ти-ø, тверд'-і-ти-ø – тверд-ну-ти-ø – тверд'іш-а-ти-ø, худ-а-ти-ø – худ'-і-ти-ø – худ-ну-ти-ø*).

‘Дія за допомогою чого-небудь’

-и-, -ува-, -ір/ува-, -а- (*гвинт-и-ти-ø, свердл-и-ти-ø – свердл-ува-ти-ø, борон-ува-ти-ø, сап-ува-ти-ø, сап-а-ти-ø*).

С и н о н і м і я п р е ф і к с і в. Синонімія префіксів – явище набагато складніше й менше формалізоване в самому афіксі, ніж синонімія суфіксів, а тому його важче виявити й описати. Префіксальна синонімія знаходить свій максимальний вияв у дієсловах, де функціонують спрефіксовані прийменники (префікси прийменникового походження). Зберігаючи зв'язок із відповідними прийменниками, префікси мають досить розгалужену семантичну структуру, яку репрезентують три максимально узагальнені основні семи 'л о к а т и в н і с т ь', 'т е м п о р а л ь н і с т ь', 'і н т е н с и в н і с т ь'. Синонімія префіксів, на відміну від синонімії суфіксів, переважно не є внутрішньослівною. Префікси вступають у синонімічні відношення в контексті речення і навіть тексту. Тому синонімію префіксів описують з урахуванням їхньої позаслівної реалізації в межах семантичних полів, для яких домінантами є максимально узагальнені інтегральні семи.

Інтегральна сема 'локативність'

'Л о к а т и в н і с т ь' містять дієслівні префікси: в-, у-, ви-, від-, до-, з-, за-, на-, над-, о-/об-, перед-, під-, при-, по-. Широке значення локативності щодо умовної статичної точки відліку має певні параметри руху, що конкретизують подані словотвірні значення. Крім спільного значення, кожен префікс має свій досить відчутний семантичний відтінок.

'Рух до кінцевого пункту'

до-, при-, над-, під- (*до кого-чого-небуд' до-бігти-ø* і *при-бігти-ø* 'кінцевий пункт руху'; *над-бігти-ø* 'кінцевий пункт руху з часовим відтінком, можливо, ненадовго'; *під-бігти-ø* 'кінцевий пункт руху з визначеною локалізацією простору').

'Рух усередину простору'

в-, ві-, у-, уві-, за-, про- (*до кімнати в/у-вести-ø* 'рух до'; *завести-ø* 'рух до, ненадовго'; *про-вести-ø* 'рух до, супроводжучи кого-н.').

'Рух навколо'

о-/об- (*дерево об-копати-ø* і *о-копати-ø*; *об-кантувати-ø* і *о-кантувати-ø* 'рух навколо').

'Дія на випередження'

об-, обі-, пере- (*кого-що-небуд' обі-гнати-ø, обі-грати-ø* 'залишити позаду'; *пере-гнати-ø, пере-грати-ø* 'перемагання').

'Рух зсередини назовні'

ви-, по- розрізняються уживаністю і семантикою (*з хати ви-бігти-ø* 'рух з чого-небудь у певному напрямку, типове значення'; *по-бігти-ø* 'рух з чого-небудь, нетипове значення').

‘Рух через/крізь простір’

пере-, про- (*кімнату пере-йти-ø* ‘рух через простір’ і *про-йти-ø* ‘рух через простір’; але *тканину про-колоти-ø* ‘рух крізь щось’).

Інтегральна сема ‘квантитативність’

‘Додати до чого-небудь що-небудь’

до-, при-, під- (*кашу до-солити-ø, воду до-лити-ø* ‘додати потрібну кількість’; *при-солити-ø* ‘додати трохи’; *під-солити-ø, під-лити-ø* ‘додати небагато’).

‘Кількісно-дистрибутивна дія’

ви-, на-, пере-, по- (*ворога ви-бити-ø* ‘повний вияв дії з поширенням на багато об’єктів’; *на-бити-ø* ‘поширення дії на багато об’єктів’; *пере-бити-ø* ‘поширення дії на кожен об’єкт зокрема’; *по-бити-ø* ‘повний вияв дії з поширенням на багато об’єктів’).

‘Інтенсивний вияв дії – дуже’

ви-, на-, про-, пере-, об- (*ви-мастити-ø, ви-прасувати-ø* ‘інтенсивна дія по поверхні чого-небудь’; *на-мастити-ø, на-прасувати-ø* ‘якісне виконання дії’; *про-мастити-ø, про-прасувати-ø* ‘інтенсивна всеосяжна дія – по поверхні, наскрізь чого-небудь’; *пере-мастити-ø, пере-прасувати-ø* і *об-мастити-ø* ‘негативно надмірний вияв дії’).

‘Неповний вияв дії’

при-, по-, під- (*при-вйанути-ø* і *по-вйанути-ø* ‘неповний вияв дії, трохи, не зовсім’; *при-бл'акнути-ø, по-бл'акнути-ø* ‘неповний вияв дії’ і *по-сид'іти-ø* ‘неповний вияв дії з часовою ознакою недовго’; *од'аг під-латати-ø* і *по-латати-ø* ‘трохи’).

‘Кількісно-кратний вияв дії’

пере-, від-, книжн. ре- (*пере-друкувати-ø, пере-варити-ø* ‘дія повторна, нова, по-іншому’; *від-друкувати-ø, від-варити-ø* ‘дія нова, результативна’; *ре-конструйувати-ø, ре-транс'л'увати-ø* ‘дія зворотна або повторна, нова, іноді по-іншому’).

Інтегральна сема ‘темпоральність’

дієслівні префікси

‘Дія, обмежена в часі’

за-, по- (*за-баламутити-ø, за-голосити-ø, за-хитати-ø-с'а* ‘дія недовго, трохи, із семою “початок дії”’; *по-баламутити-ø, по-голосити-ø, по-хитати-ø-с'а* ‘дія короткотривала, миттєва’).

‘Закінчення дії’

від-, до-, пере- (*від-гул'ати-ø, від-дзвонити-ø* ‘припинення довготривалої або інтенсивної дії’; *до-мити-ø, до-дзвонити-ø-с'а* ‘закінчити дію з певним результатом’; *пере-мити-ø, пере-дзвонити-ø* ‘закінчення дії, що має певну часову протяжність’).

‘Різний часовий вияв дії’

ви-, пере-, по-, про-, попо- (*ви́-ходити-ø* і *пере-ходи́ти-ø* ‘тривалий часовий вияв дії, спрямованої на досягнення результату’; *про-ходи́ти-ø* ‘певний часовий вияв дії, не завжди з позитивним результатом’; *по́-ходити-ø* ‘не надто тривалий вияв дії’; *попо-ходи́ти-ø* ‘надто тривалий вияв дії, з негативним відтінком’).

прикметникові префікси

‘Інтенсивність ознаки’

за-, пре-, над-, все-, архі-, супер-, ул′тра-, екстра- (*за-великий* ‘не дуже висока інтенсивність ознаки’; *над-серйозний, архі-серйозний* ‘висока інтенсивність ознаки’; *пре-великий* і *ул′тра-великий* ‘надмірна ознака’; *екстра-ординарний* ‘винятковість, надмірна позитивна ознака’).

‘Протиставна ознака’

проти-, анти-, не-, а-, ір-, без-, де-, дез-, диз-, дис- (*проти-ур′адовий* і *анти-ур′адовий* ‘протилежність’; *не-логічний, не-рац′іонал′ний* і *а-логічний*, *ір-рац′іонал′ний* ‘протиставність через заперечення’; *без-л′ісий* і *де-мілітаризований, дез-орган′ізований, дис-пропорц′ійний* ‘відсутність ознаки’).

‘Часова ознака, що передує чому-небудь’

пра-, перед-, пред-, до- (*пра-давн′ій* ‘споконвічність’; *перед-давн′ій*, *перед-шкіл′ний, перед-християнс′кий* ‘передування в часі, безпосереднє’; *до-шкіл′ний, до-християнс′кий* ‘передування в часі, не обов’язково безпосереднє’; *пред-давн′ій* ‘стилістично маркований’).

‘Локативна ознака – біля чого-небудь’

при-, перед-, за-, під- (*при-чорноморс′кий* ‘недалеко від чого-небудь’; *перед-чорноморс′кий* ‘недалеко, передує чому-небудь’; *під-чорноморс′кий* ‘недалеко, нижче чого-небудь’; *за-чорноморс′кий* ‘недалеко, за чим-небудь’).

‘Локативна ознака – між чим-небудь’

між-, інтер- (*між-галактичний* і *інтер-галактичний* ‘розташування між чим-небудь’; але *інтер-* має вужчу сполучуваність з основами й обмежену сферу функціонування).

іменникові префікси

‘Неповнота вияву ознаки’

па-, су- (‘незначний вияв ознаки’ – *па-горб-ø* ‘невеликий горб’; *су-тін′-ø* ‘напівтінь’).

‘Підпорядкування’

під-, суб- (*під-полковник-ø* ‘нижчий за званням’, *суб-ординатор-ø* ‘підпорядкованість старшим’).

‘Часова ознака – до чого-небудь’

пра-, перед- (*пра-істор'ійа, пра-мова* ‘первинність’; *перед-істор'ійа* ‘передування в часі, безпосереднє’).

‘Часова ознака – після чого-небудь’

піс'л'а-, пост- (*піс'л'а-істор'ійа, піс'л'а-д'ійа* і *пост-істор'ійа, пост-модерн'ізм-ø, пост-імпрес'іон'ізм-ø* ‘наступність після чого-н.’).

‘Протиставна ознака’

проти-, анти-, не-, без-, диз-, дис-, ре- (*проти-д'ійа* і *анти-д'ійа, диз-асоц'іац'ійа* ‘протилежність’; *не-мил'іс'т'-ø* ‘протиставність через заперечення’; *без-д'ійал'н'іс'т'-ø* і *дис-гармон'ійа* ‘відсутність ознаки’; *ре-демаркац'ійа* ‘зворотність або повторність’).

‘Інтенсивність ознаки’

над-, архі-, гіпер-, супер-, ул'тра-, екстра- (*над-звук-ø, архі-звук-ø, ул'тра-звук-ø*; *над-л'удина, над-прибуток-ø* ‘вище за кого-що-небудь’; *архі-міл'йонер-ø* ‘найвища межа чого-небудь’; *гіпер-динамійа* ‘надмірність’; *супер-мен-ø* ‘зверхність, найвища якість’; *ул'тра-мода* ‘найвища межа чого-небудь’; *екстра-клас-ø* ‘найвищий’).

Омонімія [від гр. ὁμώνυμος ‘однойменний’].

Омонімічні морфеми, або омоморфеми, – морфеми//морфи, які мають однакове фонемне вираження, але різні, не пов’язані між собою значення. В українській мові є омонімічні корені, суфікси, префікси та закінчення:

-буд- (*буд-увати-ø* і *буд-ити-ø*), **-куп-** (*куп-ити-ø* і *куп-ати-ø*);

-ин- (*глиб-ин-а* і *волос-ин-а*), **-ик-** (*фіз-ик-ø* і *стол-ик-ø*);

за- (*за-с'півати-ø* і *за-кавказ'з'-ø-а*), **над-** (*над-лет'іти-ø* і *над-р'ізати-ø*);

-і (*вишн'-і* – Z_N Р. одн.; *вишн'-і* – Z_N Н./Зн. мн.; *висок-і* – Z_{ADJ} Н./Зн. мн.), **-и** (*бер-и* – Z_V 2 ос. одн. наказ. сп.; *хат-и* – Z_N Р. одн.; *хат-и́* – Z_N Н./Зн. мн.).

Омонімічними можуть бути не лише однотипні афікси, а й різнотипні[29]: **-е** (*добр-е* – Z_{ADJ} Н. в. одн. с. р. і *добр-е* – S_{ADV}), **-ом** (*л'ім-ом* – Z_N О.в. одн. і *л'ім-ом* – S_{ADV}).

Примітка. Омонімія як вияв асиметрії в морфемі найбільше властива іменниковим суфіксам та дієслівним префіксам.

[29] Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979; Украинская грамматика. – К., 1986. – С. 176–251; *Куцак Г. М.* Основні вияви словотвірної омонімії: КД / Г. М. Куцак. – К., 2000; *Соколова С. О.* Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С. О. Соколова. – К., 2003.

О м о н і м і я і м е н н и к о в и х с у ф і к с і в. Іменникові омонімічні суфікси приєднуються до трьох типів твірних основ:

а) різних твірних основ (-к-, -ин-, -иц′-, -ок-, -ец′-, -ик-, -ник-, -н′н′-, -ен′н′-, -ін′н′-, -л-, -ил-, -ат-, -атор-, -ак-, -ун-, -н′-, -нок-, -ишч-, -ниц′-, -ач-, -ар-, -ир-, -ер-, -ор-, -чик-, -ø-): *див-ак-ø* (‘особа’), *леж-ак-ø* (‘предмет’), *вуж-ак-ø* (‘аугментив’); *бурйан-ец′-ø* (‘демінутив’), *ревнив-ец′-ø* (‘особа’), *багр′ан-ец′-ø* (‘колір’), *р′із-ец′-ø* (‘предмет’);

б) кореневоспоріднених твірних основ (-ун-, -ник-, -ач-, -ик-, -ец′-, -н′н′-, -ен′н′-, -ін′н′-, -ак-, -ар-, -ø-). Наприклад: *верт-ун-ø*[1] (‘особа’), *верт-ун-ø*[2] (‘голуб’), *верт-ун-ø*[3] (‘їжа’), *верт-ун-ø*[4] (‘хвороба молодих сосен’);

в) омонімічних твірних основ: *розпил′ув-ач-ø* (‘особа’, яка щось розрізає) і *розпил′ув-ач-ø* (‘прилад або пристрій’ для розсіювання рідини).

Діапазон омонімії суфіксів сягає мінімум двох, максимум одинадцяти різних значень, що ілюструє таблиця 4 (омонімічні суфікси подані за основними аломорфами; інтерфіксальна реалізація морфа подана через скісну, напр.: *кис′л′-ак-ø*, *капус-н′/ак-ø*):

Таблиця 4. **Омонімія суфіксів**

Вихідний аломорф	Значення	Приклади
-ин-[1]	‘особа’	*болгар-ин-ø, д′івч-ин-а*
-ин-[2]	‘рослина’	*ведмеж-ин-а, озим-ин-а*
-ин-[3]	‘предмет’	*вошч-ин-а, пер-ин-а*
-ин-[4]	‘жива тканина’	*пухл-ин-а, рогов-ин-а*
-ин-[5]	‘маса, матеріал, речовина’	*ват-ин-ø, дерев-ин-а, ван′іл′-ін-ø, хлор-ин-ø*
-ин-[6]	‘вид м’яса’	*олен-ин-а, север′уж-ин-а, фазан-ин-а*
-ин-[7]	‘місце’	*впад-ин-а, гал′ав-ин-а, багов-ин-а*
-ин-[8]	‘абстрактність’	*сив-ин-а, слаб-ин-а*
-ин-[9]	‘одиничність’	*намист-ин-а, трав-ин-а, стеж-ин-а*
-ин-[10]	‘жіноча стать’	*сен′йор-ин-а*
-ин-[11]	‘збірність’	*йар-ин-а, озим-ин-а*
-ин-[12]	‘присвійність’	*мам-ин-ø, Мар′ій-ін-ø*
-к-[1]	‘особа’	*покой-ів/к-а, смагл′-ав/к-а, йун-к-а*
-к-[2]	‘тварина’	*жовтобр′уш-к-а*
-к-[3]	‘рослина’ (гриб)	*зелен-уш/к-а, порха-в/к-а*
-к-[4]	‘предмет’	*заклад-к-а, короб-к-а, мйасоруб-к-а*
-к-[5]	‘їжа, напої’	*запіка-н/к-а, підлив-к-а*
-к-[6]	‘локативність’	*стойан-к-а, схован-к-а*
-к-[7]	‘захід’	*вечір-к-а*
-к-[8]	‘хвороба’	*вод′ан-к-а*
-к-[9]	‘опредметнена дія’	*загад-к-а, обіц′ан-к-а*
-к-[10]	‘жіноча стать’	*пасажир-к-а, студент-к-а*
-к-[11]	‘демінутив’	*жаб-к-а, шуб-к-а; вуш-к-о, лич-к-о*

Продовження табл. 4

Вихідний аломорф	Значення	Приклади
-иц′-[1]	‘тварина’	*мокр-иц′-а*
-иц′-[2]	‘рослина’	*чорн-иц′-а*
-иц′-[3]	‘предмет’	*пол-ов/иц′-а*
-иц′-[4]	‘їжа, напої’	*гірч-иц′-а*
-иц′-[5]	‘азбука’	*кирил-иц′-а*
-иц′-[6]	‘приміщення’	*темн-иц′-а, с′вітл-иц′-а*
-иц′-[7]	‘хвороба’	*вогнев-иц′-а, тр′ас-ов/иц′-а*
-иц′-[8]	‘абстрактність’	*тайемн-иц′-а*
-иц′-[9]	‘жіноча стать’	*лев-иц′-а, модн-иц′-а, шчаслив-иц′-а*
-иц′-[10]	‘демінутив’	*верб-иц′-а, сестр-иц′-а*
-ок-[1]	‘особа’	*с′від-ок-ø, стр′іл-ок-ø, трил′іт-ок-ø*
-ок-[2]	‘тварина’ (птах)	*зимород-ок-ø*
-ок-[3]	‘предмет’	*помаз-ок-ø*
-ок-[4]	‘їжа, напої’	*жовт-ок-ø*
-ок-[5]	‘здрібнілість’	*волос-ок-ø, гриб-ок-ø*
-ок-[6]	‘місце’	*захист-ок-ø, кат-ок-ø*
-ок-[7]	‘опредметнена дія’	*кив-ок-ø, стриб-ок-ø*
-ок-[8]	‘абстрактність’	*вчин-ок-ø*
-ок-[9]	‘одноразова дія’	*ковт-ок-ø*
-ок-[10]	‘демінутив’	*хут′ір-ок-ø, холод-ок-ø*
-ник-[1]	‘особа’	*лиж-ник-ø, найіз-ник-ø, рад-ник-ø*
-ник-[2]	‘тварина’ (птах)	*стервй-ат/ник-ø*
-ник-[3]	‘орган, частина тіла’	*плав-ник-ø*
-ник-[4]	‘рослина’	*дон-ник-ø, пристр′ій-ник-ø*
-ник-[5]	‘предмет’	*слов-ник-ø, чай-ник-ø*
-ник-[6]	‘їжа, напої’	*маків-ник-ø, мед′ів-ник-ø*
-ник-[7]	‘місце’	*квіт-ник-ø*
-ник-[8]	‘збірність’	*кедр′ів-ник-ø, слив-ник-ø*
-ник-[9]	‘термін’	*імен-ник-ø, прис′л′ів-ник-ø*
-ец′-[1]	‘особа’	*австр′ій-ец′-ø, лукав-ец′-ø, прибул-ец′-ø*
-ец′-[2]	‘тварина’	*жереб-ец′-ø*
-ец′-[3]	‘рослина’	*жовт-ец′-ø, квас-ец′-ø, солод-ец′-ø*
-ец′-[4]	‘предмет’	*р′із-ец′-ø*
-ец′-[5]	‘їжа, напої’	*смал-ец′-ø, холод-ец′-ø*
-ец′-[6]	‘колір’	*багр-ец′-ø*
-ец′-[7]	‘хвороба’	*мокр-ец′-ø*
-ец′-[8]	‘опредметнена ознака’	*румйан-ец′-ø, син-ец′-ø*
-ец′-[9]	‘демінутив’	*гарбуз-ец′-ø, кум-ец′-ø, мороз-ец′-ø*
-ик-[1]	‘особа’	*істор-ик-ø, сатир-ик-ø, фанат-ик-ø*
-ик-[2]	‘тварина’ (риба)	*тас′мов-ик-ø, товстолоб-ик-ø*
-ик-[3]	‘рослина’ (гриб)	*мохов-ик-ø, риж-ик-ø*
-ик-[4]	‘предмет’	*брон′ов-ик-ø, л′одов-ик-ø*
-ик-[5]	‘галузь науки, діяльність’	*бал′іст-ик-а, л′інгвіст-ик-а атлет-ик-а*

Продовження табл. 4

Вихідний аломорф	Значення	Приклади
-ик-[6]	‘збірність’	*орнамент-ик-а, символ'-ік-а*
-ик-[7]	‘кількість, міра’	*дес'атер-ик-ø, четвер-ик-ø*
-ик-[8]	‘захід’	*міс'ачн-ик-ø, суботн-ик-ø*
-ик-[9]	‘демінутив’	*водоспад-ик-ø, горб-ик-ø*
-ак-[1]	‘особа’	*крим-ч/ак-ø, слаб-ак-ø, писа-к-а, руба-к-а*
-ак-[2]	‘тварина’	*рус-ак-ø, с'вім'л'-ак-ø, червй-ак-ø*
-ак-[3]	‘рослина’	*мас'л'-ак-ø, чис'т'-ак-ø*
-ак-[4]	‘предмет’	*вапн'-ак-ø, лежа-к-ø, л'іта-к-ø*
-ак-[5]	‘їжа’	*капус'-н'/ак-ø, кис'л'-ак-ø*
-ак-[6]	‘збірність’	*берез'-н'/ак-ø, вишн'-ак-ø*
-ак-[7]	‘аугментив’	*вуж-ак-а, гарбуз'-ак-а*
-ак-[8]		*лобур'-ак-а, чорт'-ак-а*
-ак-[9]	‘опредметнена ознака’	*син'-ак-ø, мокр'-ак-ø*
-ак-[10]	‘грошова одиниця’	*трой-ак-ø, пйат-ак-ø*
-ат-[1]	‘особа’	*аз'і-ат-ø, догм-ат-ø, стипенд'і-ат-ø*
-ат-[2]	‘предмет’	*експон-ат-ø, рефер-ат-ø*
-ат-[3]	‘речовина’	*хімік-ат-ø, хлор-ат-ø*
-ат-[4]	‘установа, заклад’	*декан-ат-ø, секретар'-іат-ø*
-ат-[5]	‘абстрактність’	*патрон-ат-ø, плагі-ат-ø*
-ат-[6]	‘збірність’	*йепископ-ат-ø, старост-ат-ø*
-н′н′-[1]	‘опредметнена дія’	*анотува-н'н'-а, вантаж-ен'н'-а, брод'-ін'н'-а*
-н′н′-[2]	‘абстрактність’	*вбол'іва-н'н'-а, мисл-ен'н'-а, томл'-ін'н'-а*
-н′н′-[3]	‘місце’	*волод'ін'н'-а, посел-ен'н'-а*
-н′н′-[4]	‘наслідок дії’	*вар-ен'н'-а, квітн-ен'н'-а, сол'-ін'н'-а*
-н′н′-[5]	‘збірність’	*командува-н'н'-а, правл'-ін'н'-а*
-ун-[1]	‘особа’	*горб-ун-ø, рев-ун-ø, стриб-ун-ø*
-ун-[2]	‘тварина’	*плаз-ун-ø, ц'вірк-ун-ø*
-ун-[3]	‘рослина’	*бурк-ун-ø, плак-ун-ø*
-ун-[4]	‘механізм, інструмент та їхні частини’	*двиг-ун-ø, шат-ун-ø*
-ун-[5]	‘їжа, напої’	*верг-ун-ø, дер-ун-ø*
-ø-[1]	‘особа’	*рев-ø-а, сон'-ø-а, Валентин-ø-а*
-ø-[2]	‘опредметнена дія’	*наказ-ø-ø, перекур-ø-ø, йізд-ø-а*
-ø-[3]	‘опредметнена ознака’	*зелен'-ø-ø, міц'-ø-ø*
-ø-[4]	‘результат дії’	*вир'іб-ø-ø, нагород-ø-а, оздоб-ø-а*
-ø-[5]	‘місце’	*перехід-ø-ø, причал-ø-ø*
-атор-[1]	‘особа’	*орend-атор-ø*
-атор-[2]	‘пристрій, механізм’	*анал'із-атор-ø, тотал'-із/атор-ø,*
-атор-[3]	‘речовина’	*емул'г-атор-ø, катал'із-атор-ø*
-атор-[4]	‘місце’	*стерил'із-ат/ор-ø*
-л-/-ил-[1]	‘особа’	*маз-ил-о, хтока-л-о, чуди-л-о*
-л-/-ил-[2]	‘предмет’	*каді-л-о, покрива-л-о, руби-л-о*
-л-/-ил-[3]	‘приміщення’	*жи-т/л-о, с'т'ій-л-о*
-л-/-ил-[4]	‘частина тіла’	*диха-л-о*

Закінчення табл. 4

Вихідний аломорф	Значення	Приклади
-н′-[1]	‘опредметнена дія’	*брех-н′-а, метуш-н′-а*
-н′-[2]	‘приміщення’	*голубй-ат′/н′-а, цукровар-н′-а*
-н′-[3]	‘їжа, напої’	*йайеч-н′-а*
-н′-[4]	‘збірність’	*комаш-н′-а, солдат-н′-а*
-ишч-[1]	‘місце’	*зимов-ишч-е, попел-ишч-е, схов-ишч-е*
-ишч-[2]	‘частина предмета’	*гор-ишч-е*
-ишч-[3]	‘результат дії’	*руйнов-ишч-е*
-ишч-[4]	‘оцінка – негативна або позитивна’	*дуб-ишч-е, мар-ишч-е, чуд-ишч-е друж-ишч-е*
-ниц′-[1]	‘особа’	*воз-ниц′-а, робіт-ниц′-а*
-ниц′-[2]	‘предмет’	*хл′іб-ниц′-а, д′ій-ниц′-а*
-ниц′-[3]	‘місце’	*бож-ниц′-а, грид-ниц′-а*
-ниц′-[4]	‘час’	*пйат-ниц′-а*
-чик-[1]	‘особа’	*л′от-чик-ø, обкат-чик-ø, перебіж-чик-ø*
-чик-[2]	‘предмет, прилад, інструмент’	*дат-чик-ø, покаж-чик-ø, слин′ав-чик-ø*
-чик-[3]	‘місце’	*майдан-чик-ø*
-чик-[4]	‘демінутив’	*помідор-чик-ø, пустун-чик-ø, чуб-чик-ø*
-ар-[1]	‘особа’	*бібл′іотек-ар-ø, іграшк-ар-ø, нуд′г-ар-ø*
-ар-[2]	‘предмет’	*букв-ар-ø, дим-ар-ø, дут-ар-ø*
-ар-[3]	‘опредметнена дія’	*комент-ар-ø*
-ач-[1]	‘особа’	*баг-ач-ø, бород-ач-ø, ловк-ач-ø труб-ач-ø, спожив-ач-ø*
-ач-[2]	‘тварина’	*рог-ач-ø*
-ач-[3]	‘предмет’	*зрошува-ч-ø, програва-ч-ø, т′аг-ач-ø*
-нок-[1] / **-унок-**	‘предмет – об’єкт або наслідок дії’	*дар-у/нок-ø, мал′-у/нок-ø*
-нок-[2]	‘опредметнена дія’	*поц′іл-у/нок-ø, с′н′іда-нок-ø*
-нок-[3]	‘абстрактне поняття’	*р′ат-у/нок-ø, стос-у/нок-ø*
-ир-/ір-[1]	‘особа’	*команд-ир-ø, провод-ир-ø, банк-ір-ø, конвой-ір-ø*
-ир-/-ір-[2]	‘предмет – пристрій’	*баланс-ир-ø*
-ер-/-ор-[1]	‘особа’	*стаж-ер-ø, фантаз-ер-ø дикт-ор-ø, ревіз-ор-ø*
-ер-/-ор-[2]	‘предмет – механізм, прилад, їхні частини’	*марк-ер-ø, старт-ер-ø корект-ор-ø, компрес-ор-ø*

Омонімія дієслівних префіксів актуалізується в межах трьох семантичних полів – локативного, темпорального і квантитативного.

Омонімічні префікси приєднуються до трьох типів основ:

а) різних твірних основ (за-, про-, пере-, від-, роз-, при-, з-/с-, до-, по-, під-, на-, над-, о-): *від-*[1]*ц′вісти* (‘кінець дії’); *від-*[2]*лет′іти*

(‘дія, спрямована від чого-небудь’); *від-*[3]*учити* (‘зворотна дія’); *від-*[4]*пол'ірувати* (‘дія ретельна’); *від-*[5]*шчипнути* (‘відокремлення частини від цілого’); *до-*[1]*гор'іти* (‘кінець дії’); *до-*[2]*дати* (‘дія додаткова’); *до-*[3]*лет'іти* (‘дія з наближенням до чого-н.’); *до-*[4]*історичний* (‘передування в часі’);

б) кореневоспоріднених твірних основ (за-, на-, про-, з-/с-, до-, по-, при-, пере-, ви-): *за-*[1]*тупати* (‘початок дії’); *за-*[2]*тупати* (*затупати додому* – ‘дія, спрямована в певному напрямку’); *пере-*[1]*думати* (*скільки думок передумати* – ‘дія багатократна, спрямована на багато об’єктів – предметів чи істот’); *пере-*[2] *думати* (*передумати робити щось* – ‘дія, що перетинає просторову межу’);

в) омонімічних твірних дієслів (по-, за-, пере-, з-/с-, на-, роз-, до-, ви-): *по-*[1]*валити* (= ‘примушувати падати’, СЗ ‘кількісно-дистрибутивна дія – всіх або багатьох’); *по-*[2]*валити* (= ‘іти’, СЗ ‘початок дії – у великій кількості’); *по-*[3]*валити* (= ‘прясти з клоччя вал’, СЗ ‘недовго’).

Діапазон омонімії префіксів – від дев’яти значень до двох (табл. 5):

Таблиця 5. **Омонімічні префікси**

Префікс	Значення	Приклад
за-[1]	‘початок дії’	*за-жебон'іти-ø, за-говорити-ø*
за-[2]	‘кінець дії’	*за-бинтувати-ø, за-колихати-ø*
за-[3]	‘надмірний вияв дії’	*за-говорити-ø, за-л'ікувати-ø*
за-[4]	‘короткотривала дія’	*за-бігти-ø, за-нести-ø*
за-[5]	‘дія, спрямована по площині’	*за-бетонувати-ø, за-білити-ø*
за-[6]	‘дія, спрямована всередину’	*за-йти-ø, за-лет'іти-ø*
за-[7]	‘дія результативна’	*за-киснути-ø*
за-[8]	‘простір за межами чого-н.’	*за-кордон-ø, за-пол'арний*
за-[9]	‘висока міра чого-н.’	*за-великий, за-дел'ікатний*
по-[1]	‘дія довготривала, обмежена часовим початком’	*по-бігти-ø, по-лет'іти-ø*
по-[2]	‘дія короткотривала’	*по-агітувати-ø, по-бенкетувати-ø*
по-[3]	‘дія дистрибутивна, з багатьма суб’єктами або об’єктами’	*по-с'ідати-ø, по-л'агати-ø*
по-[4]	‘духовна спорідненість’	*по-друга, по-сестра*
по-[5]	‘раптовість опредметненої дії’	*по-говір-ø, по-крик-ø, по-шум-ø*
по-[6]	‘який після попереднього’	*по-реформений*
по-[7]	‘посилення помірності ознаки’	*по-довгуватий*

Продовження табл. 5

Префікс	Значення	Приклад
пере-[1]	‘закінчення дії’	*пере-шумувати-ø, пере-хвор'іти-ø*
пере-[2]	‘дія, що перетинає просторову межу’	*пере-лет'іти-ø, пере-плисти-ø*
пере-[3]	‘дія на поділ чого-н.’	*пере-гризти-ø, пере-р'ізати-ø*
пере-[4]	‘дія дистрибутивна, з багатьма суб’єктами або об’єктами’	*пере-арештувати-ø, пере-бруднити-ø*
пере-[5]	‘дія негативно надмірна’	*пере-годувати-ø, пере-хвил'увати-ø-с'а*
пере-[6]	‘повторність дії’	*пере-обмолот-ø, пере-видати-ø*
пере-[7]	‘перевищення чого-н.’	*пере-витрата, пере-втома*
під-[1]	‘дія, спрямована знизу’	*під-класти-ø, під-сипати-ø*
під-[2]	‘дія з наближенням до кого-чого-н.’	*під-вести-ø, під'і-йти-ø*
під-[3]	‘дія неповна, часткова’	*під-годувати-ø, під-гострити-ø*
під-[4]	‘підпорядкованість чому-н.’	*під-вид-ø, під-група*
під-[5]	‘особа-учень’	*під-майстер-ø, під-л'ікар-ø*
під-[6]	‘розташування нижче чого-н.’	*під-гірйа, під-небес'с'-ø-а*
під-[7]	‘передування в часі’	*під-вечірн'ій, під-обід-ø*
від-/од-[1]	‘кінець дії’	*від-с'півати-ø, від-шуміти-ø*
від-/од-[2]	‘дія, спрямована від чого-н.’ (зворотний напрям процесу)	*від-бігти-ø, від-повзти-ø, від-радити-ø, від-учити-ø*
від-/од-[3]	‘дія на відокремлення частини від цілого’	*від-ламати-ø, від-пити-ø*
від-/од-[4]	‘дія інтенсивна’	*від-лупц'увати-ø, від-топтати-ø*
від-/од-[5]	‘зворотність дії’	*від-казати-ø, від-писати-ø*
від-/од-[6]	‘повторність дії’	*від-будова, від-будувати-ø*
при-[1]	‘дія відносно закінчена’	*при-бігти-ø, при-нести-ø*
при-[2]	‘дія результативна’	*при-мирити-ø*
при-[3]	‘дія послаблена або неповна’	*при-бл'іднути-ø*
при-[4]	‘неповний вияв ознаки’	*при-глухий* (глухуватий)
при-[5]	‘додаткова дія’	*при-будувати-ø*
при-[6]	‘подібність до чого-н.’	*при-звук-ø, при-смак-ø*
при-[7]	‘простір безпосередньо біля чого-н.’	*при-бережж-ø-а, при-міс'кий*
над-[1]	‘дія з досягненням кінцевого пункту’	*над-бігти-ø*
над-[2]	‘неповна, послаблена дія’	*над-кусити-ø, над-пил'ати-ø*
над-[3]	‘додаткова дія’	*над-сипати-ø, над-шити-ø*
над-[4]	‘більше ніж’	*над-виробництво*
над-[5]	‘надто велика міра вияву ознаки’	*над-новий, над-потужний*
над-[6]	‘перебування вище чого-н.’	*над-хмарйа, над-земний*
над-[7]	‘приблизний’	*над-вечірн'ій*

Закінчення табл. 4

Префікс	Значення	Приклад
про-[1]	‘тривала дія, обмежена початком і кінцем’	*про-їхати-ø* (всю ніч), *про-спати-ø* (цілий день)
про-[2]	‘дія, що перетинає простір’	*про-бити-ø, про-верт'іти-ø*
про-[3]	‘дія повз кого-що-н.’	*про-бігти-ø, про-їхати-ø* (повз)
про-[4]	‘надмірна дія’, ‘інтенсивність’	*про-гр'іти-ø, про-мокнути-ø*
про-[5]	‘дія результативна’	*про-говорити-ø, про-с'івати-ø*
з-/с-[1]	‘дія закінчена’	*з-банкрут'іти-ø, з-гор'іти-ø*
з-/с-[2]	‘дія у просторі по вертикалі’	*з'і-йти-ø, з-лет'іти-ø; з-л'ізти-ø*
з-/с-[3]	‘дія по поверхні чого-н.’	*з-мести-ø, з-чистити-ø*
з-/с-[4]	‘дія на поєднання кого-чого-н.’	*з'і-брати-ø, з-вйазати-ø*
з-/с-[5]	‘дія одноразова неінтенсивна’	*з-їздити-ø, с-ходити-ø*
до-[1]	‘дія відносно закінчена’	*до-думати-ø, до-с'івати-ø*
до-[2]	‘дія по горизонталі до кінцевого пункту’	*д'і-йти-ø, до-т'агнути-ø-с'а*
до-[3]	‘додатковість’, ‘збільшення чого-н.’	*до-солити-ø, до-будувати-ø* *до-будова, до-вибори, до-плата*
до-[4]	‘дія результативна’	*д'і-знати* (жит'т'а)
до-[5]	‘який передує в часі’	*до-писемний, до-реформений*
роз-[1]	‘дія зворотна’	*роз-збройіти-ø, роз-морозити-ø*
роз-[2]	‘дія інтенсивна’	*роз-балувати-ø, роз-хвалити-ø*
роз-[3]	‘дія дистрибутивна’	*роз'і-брати-ø, роз-кидати-ø*
роз-[4]	‘дія на розчленування’	*роз-бити-ø, роз-дерти-ø*
роз-[5]	‘дія результативна’	*роз-будити-ø, роз-веселити-ø*
ви-[1]	‘дія однотипна, тривала’	*ви-бігати-ø, ви-стойати-ø*
ви-[2]	‘дія, спрямована зсередини’	*ви-йти-ø, ви-нести-ø, ви-добути-ø*
ви-[3]	‘дія інтенсивна по поверхні чого-н.’	*ви-білити-ø, ви-мір'ати-ø*
ви-[4]	‘дія, спрямована на багато об’єктів’	*ви-нишчити-ø, ви-збирати-ø*
на-[1]	‘дія, спрямована на/у що-н.	*на-лити-ø, на-сипати-ø, на-клейіти-ø, на-л'іпити-ø*
на-[2]	‘дія надмірна’	*на-говорити-ø, на-чіпл'ати-ø*
на-[3]	‘який зверху’	*на-піл'ний, на-с'т'іл'ний*
перед-[1]	‘передування чому-н. у часі’	*перед-ден'-ø, перед-новор'ічний*
перед-[2]	‘місце перед чим-н.’	*перед-гірний, перед-плечовий*
о-[1] **/ об-**[1]	‘дія навколо’	*об-городити-ø, о-креслити-ø*
о-[2] **/ об-**[2]	‘дія, спрямована на багато об’єктів’	*об-дарувати-ø, о-питати-ø*

Антонімія [від гр. ἀντι ‘проти’ і гр. ὄνυμα ‘ім’я’].

Антонімічні морфеми, антоморфеми, – морфеми//морфи, між якими існують відношення протиставлення і які виражають протилежне значення.

Антонімічні відношення властиві префіксам (*за-йти-ø – вийти-ø*, *по-л'убити-ø – роз-л'убити-ø*, *при-вчити-ø – від-учити-ø*; *за-міс'кий – перед-міс'кий*, *над-земний – під-земний*); суфіксам (*вовч-ик-ø – вовч-ис'к-о*, *гад'уч-к-а – гад'уч-ишч-е*; *козач-ок-ø – козач-ишч-е; товст-ен'к-ий – товст-езн-ий*); закінченням (*н'іч-ø – ноч-і*, *висок-ий – висок-і*, *пиш-ø-ø-у – пиш-ø-ø-ут'*; *гарн-ий – гарн-а, мій-ø – мой-а*). До кореневих антонімів відносять корені лексичних антонімів: *ден'-ø – н'іч-ø, зим-а – л'іт-о, с'міх-ø – плач-ø, біл-ий – чорн-ий* тощо.

ПАРАДИГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ МОРФЕМОЛОГІЇ

§ 19. Морфонологія – парадигматична морфемологія

У науковий обіг поняття і термін ‘морфонологія’ уперше увів Микола Сергійович Трубецькой. У період із 1929 по 1934 рр. він надрукував низку статей, у яких сформулював програму морфонологічних досліджень (Gedanken űber Morphonologie // Travaux de Cercle Linguistique de Prague. – № 4. – 1931. – S. 161; Некоторые соображения относительно морфонологии, 1931 // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967. – С. 115–118).

Морфонологія [від морфо ↔ фонологія ← морфологічна фонологія = фономорфологія]

Морфонологію розглядають або в широкому, або у вузькому розумінні. Морфонологія як підрозділ морфемології вивчає:

– у в у з ь к о м у розумінні: 1) морфонемну структуру морфем різних типів і фонемну будову морфів однієї морфеми та 2) чергування фонем в аломорфах однієї морфеми;

– у ш и р о к о м у розумінні: 1) морфонемну структуру морфем різних типів і фонемну будову морфів однієї морфеми та 2) всі види пристосувань морфем//морфів у структурі слова//словоформи – чергування, усічення, накладання, інтерфіксацію.

Морфема насамперед є одиницею п а р а д и г м а т и ч н о ю. Морфема є парадигмою морфів (ало- і варіоморфів), подібно до фонеми, що є парадигмою алофонів, або слова, що є парадигмою словоформ. Подібно до того, як закінчення формують парадигму слова, так чергування формують парадигму морфеми. Функції чергування в морфемі й зміна (чергування) закінчень у слові однакові:

Парадигма слова		**Парадигма морфеми**	**Чергування фонем у морфемі**		
с′т′іл-**ø**	стол-**и**				
стол-**а**	стол′-**ів**	-с′т′іл-	л		
стол-**у**	стол-**ам**	-стол-	л′	і	т′
с′т′іл-**ø**	стол-**и**	-стол′-	л′л′	о	т
стол-**ом**	стол-**ами**	-стол′л′-			
(на) стол′-**і**	стол-**ах**	-с′т′іл′л′-			

Для морфеми як одиниці морфемного рівня байдуже, які саме – словозмінні (*с′т′іл-ø*, *стол-а*, *на стол′-і*) чи словотвірні (*с′т′іл-ø – стол-ик-ø*, *на-стол′-н-ий*, *за-с′т′іл′л′-ø-а*) – чергування забезпечують її функціонування у мовленні. Важливим є те, що вони "символізують парадигматичні протиставлення аломорфів однієї морфеми" (Є. Клобуков).

П р е д м е т о м морфонології як підрозділу морфемології є морфема в аспекті варіювання її морфів та чергування, що символізують зміни фонемного вираження морфів однієї морфеми.

Основними з а в д а н н я м и морфонології є: 1) з'ясування меж парадигматичного варіювання морфем різних типів; 2) систематизація повних і неповних парадигм морфем; 3) встановлення фо-

немної будови морфів і морфонологічної структури морфем; 4) виявлення всіх чергувань, а також усіх морфонологічних позицій (словозмінних і словотвірних), властивих кожній морфемі:

Парадигма морфеми	**Чергування фонем**			
	к	**ч**	**ц**	**ц′**
-ак- **-ач-** **-ац-** **-ац′-**	*бурс-ак-ø* *див-ак-ø* *жебр-ак-ø* *один-ак-ø* *с′л′іп-ак-а* *с′-пі-в-ак-ø* *хиж-ак-ø*	*бурс-ач-е* *див-ач-е* *жебр-ач-е* *один-ач-е* *с′л′іп-ач-е* *с′-пі-в-ач-е* *хиж-ач-е*	*бурс-ац-тв-о* *див-ац-тв-о* *жебр-ац-тв-о* – – – *хиж-ац-тв-о*	*бурс-ац′-к-ий* *див-ац′-к-ий* *жебр-ац′-к-ий* – – *с′пі-в-ац′-к-ий* *хиж-ац′-к-ий*

§ 20. Вихідний варіант морфеми

Усі словоформи одного слова рівноправні й рівноцінні[30]. Однак у лексикографічній практиці репрезентантом одиниці є одна зі словоформ. Так само усі морфи (аломорфи) однієї морфеми рівноправні й рівноцінні. Жоден із них не є основним. У практиці морфонологічного аналізу умовно вихідним (але не основним!) є один із варіантів, який обирають відповідно до якогось критерію або довільно[31]. Із вихідного варіанта виводять інші варіанти, які в такому разі є морфонологічно зумовлені щодо умовно вихідної форми (тобто за допомогою набору правил із умовно вихідної форми виводиться решта форм). Найбільшого поширення набули такі критерії вибору вихідного варіанта морфеми (і слова):

[30] Докладніше: *Бодуэн де Куртенэ И. А.* “Законы и правила русского произношения” В. Чернышева / И. А. Бодуэн де Куртенэ // *Бодуэн де Куртенэ И. А.* Избранные труды по общему языкознанию. – Т. II. – М., 1963. – С. 143.

[31] Докладніше: *Толстая С. М.* Морфонология в структуре славянских языков / С. М. Толстая. – М., 1998. – С. 73–77; *Касевич В. Б.* Морфонология / В. Б. Касевич. – Ленинград, 1986. – 34–54.

♦ Лексикографічний (Н. Арутюнова, О. Кубрякова, Ю. Панкрац, Т. Попова).

Відповідно до лексикографічного критерію вихідною є словникова форма, з якої "виводяться" всі інші форми: для іменника – це форма Н. одн.; для прикметника – форма Н. одн. чол. роду; для дієслова – форма інфінітива:

*йі**с**-ø-ти-ø* → *йі**д′**-ø-ø-ат′* /**с**/ – /**д′**/

*плє**с**-ø-ти-ø* → *пле**т**-ø-ø-ут′* /**с**/ – /**т**/

♦ Історичний (Н. Ільїна).

Цей критерій передбачає збереження історичних відношень між членами чергувань, тобто за вихідну обирається первинна форма, на базі якої виникли всі інші форми:

*йі**д′**-ø-ø-ат′* → *йі**с**-ø-ти-ø* /**д′**/ – /**с**/

*пле**т**-ø-ø-ут′* → *плє**с**-ø-ти-ø* /**т**/ – /**с**/

♦ Критерій найбільшої передбачуваності (Г. Аронсон, Л. Блумфілд, Д. Ворт, Т. Булигіна, О. Земська, М. Халле, Р. Якобсон).

Цей критерій базується на більшій прогнозованості інших членів морфонеми. У морфонемах **<т//ч>**, **<к//ч>** вихідними членами морфонеми є /**т**/ і /**к**/, які однозначно передбачають /**ч**/ у певних морфонологічних позиціях: *моло**т**-и-ти-ø – моло**ч**-ø-ø-у* і *пе**к**-ø-ти-ø – пе**ч**-ø-ø-у*, *ру**к**-а – ру**ч**-н-ий, невіст**к**-а – невіст**ч**-ин-ø*. Фонема /**ч**/, яка може чергуватися з двома фонемами, має меншу прогностичну силу, а тому є слабким членом морфонеми.

Дидактично прийнятним є встановлення ступенів чергування від морфа, що виокремлюється у вихідній словниковій формі.

§ 21. Чергування фонем

Варіювання морфеми як парадигматичної одиниці спричинюють насамперед нелінійні зміни – чергування (у практиці морфонологічного аналізу відомі спроби зводити всі види змін у морфемі до чергувань, уводячи в систему опису поняття нуля фонеми).

Морфонологія вивчає лише історичні чергування, інакше, чергування фонем, зумовлені морфонологічною

(граматичною, а не фонетичною!) позицією. Чергування – явище регулярне і передбачуване: воно звичайно відбувається в морфемах//морфах із чітко визначеним фонемним складом і в певній морфонологічній позиції. В українській мові чергування фонем є найпоширенішим видом взаємного пристосування морфем//морфів на морфемному шві.

Чергування (морфологічне чергування, традиційне чергування, фонемне чергування) // **Альтернація** [лат. alternātio ‘чергування’, від лат. alter ‘другий із двох’]

Чергування – це зміна однієї (частіше) чи двох (іноді) фонем, що відбувається в аломорфах однієї морфеми:

у процесі словотворення – при приєднанні до твірної основи словотвірного форманта;

у процесі словозміни – при приєднанні до словозмінної основи закінчення.

За такої інтерпретації ті самі чергування (й інші явища морфемного шва) вважають то словозмінними (*с-ход-и-ти-ø – с-ходж-ø-ø-у – с-ход'-ø-ø-ат'*), то словотвірними (*с-ход-и-ти-ø – с-ходж-ен'н'-а – ход'-б-а*), а це дає підстави поділяти морфемологію на “словотвірну морфеміку” (В. Горпинич, Є. Карпіловська, Н. Клименко, В. Лопатін) й “словозмінну морфеміку” (Г. Аронсон, В. Горпинич, Н. Ільїна). Однак для морфеми як парадигматичної одиниці морфемного рівня вагомим є те, що чергування символізують протиставлення її аломорфів. Аспекти аналізу парадигматичної одиниці морфеми можуть бути різними: словозмінний, словотвірний або словозмінно-словотвірний.

§ 22. Морфонема

Ряд фонем, що чергуються в аломорфах однієї морфеми, називають морфонемою.

Морфонема [від морфема і фонема; морфо↔фонема]

У науковий обіг термін ‘морфонема’ – з іншим значенням (як фонема в семасіолого-морфологічній функції) – увів польський лінгвіст Хенрик Улашин у 1927 р. (Laut, Phonema, Morphonema // Travaux de Cercle Linguistique de Prague. – № 4. – 1931. – S. 58).

У сучасному розумінні термін ‘морфонема’ запровадив М. Трубецькой (Sur la “Morphonologie” // Travaux de Cercle Linguistique de Prague. – № 1. – 1929. – S. 85). За М. Трубецьким, морфонема – це “комплексний образ двох чи декількох фонем, здатних залежно від морфологічної структури слова заміщати одна одну в межах однієї морфеми” (М. Трубецькой).

М о р ф о н е м а – одиниця морфонології, комплексний образ фонем, які чергуються в аломорфах однієї морфеми у певних морфонологічних позиціях.

Графічно морфонему позначають у фігурних або ламаних дужках через дріб або через скісну (дві скісні) між фонемами, що чергуються:

зд **з′д′** **ждж͡**	або	**{зд/ з′д′/ждж͡}** **<зд//з′д′//ждж͡/>**	*йі**зд**-и-ти-ø* *йіз**′д′**-ø-ø-ат′* *йі**ждж͡**-ø-ø-у*

Ланцюжок чергувань фонем в одній морфемі називають також а л ь т е р н а ц і й н и м р я д о м.

Кожна фонема морфонеми є показником с т у п е н я ч е р г у в а н н я:

Ступені чергування			
	г	**ж**	**з′**
	друг-ø, -а, -у, -а, -ом	**друж**-е друж-ок-ø, -ечок-ø, -б-а друж-и-ти-ø друж-н′-ій, -н-ий	**друз′**-і
г **ж** **з′**	**ворог**-ø, -а, -у, -ом, -и ворог-ува-ти-ø	**ворож**-е ворож-ок-ø, -іс′т′-ø, -неч-а ворож-ø-ий	——
	——	**вуж**-ø, -а, -у, -а, -ем, -е, -і вуж-ик-ø, -ак-ø, -ен′-а вуж-и-ти-ø-с′а вуж-ин-ий, вуж-ів-ø	——

У наведених прикладах лише морфема дру<г//ж//з′>- реалізує всі три ступені чергування; морфема -воро<г//ж>- – два; морфема -ву<ж>- – один. Отже, перша морфема має п о в н у парадигму, а інші дві – н е п о в н у.

Чергування відбувається в певній морфонологічній (граматичній) позиції. Так, наприклад, в українській мові фонемосполука /**ке**/ заборонена лише перед закінченням **-е** у граматичній позиції кличного відмінка однини й можлива в інших позиціях: *келих-ø*, *кеп-к-а*, *керм-о*. Одні морфеми потребують фонемного узгодження із сусідніми морфемами, інші – ні: *вов**к**-ø, -а, -у, -ом, -и, -ів*, *вовк-уват-ий, вовк-улак-а, вовк-ун-ø,* але *вов**ч**-е, вов**ч**-ак-ø, вов**ч**-ен'-а, вов**ч**-ø-ий, вов**ч**-ик-ø, вов**ч**-их-а, вов**ч**-ис'к-о* і *вов**ц'**-уг-а, вов**ц'**-уг-ан-ø*.

Чергування розрізняються:

♦ за напрямком: регресивні та прогресивні. Коли наступна морфема "вимагає" зміни фонемного вираження попередньої, чергування є регресивним. Воно відбувається в морфонологічній позиції перед суфіксом чи закінченням, що має певне фонемне вираження (**д**//**дж**: *с-ход-и-ти-ø – с-ходж-ен'н'-а*, *рад-и-ти-ø – радж-ø-ø-у*). Коли попередня морфема впливає на наступну й змінює її фонемне вираження, чергування є прогресивним (**и**//**і**: *команд-ир-ø – банк-ір-ø, фол'клор-ист-ø – китай-іст-ø*). В українській мові переважають регресивні чергування;

♦ за якістю фонем, що чергуються: чергування голосних (*до-пом**о**г-ø-ти-ø – до-пом**а**г-а-ти-ø, йун'-**і**с'т'-ø – йун-**о**с'т'-і*); чергування голосних із нулем фонеми (*вог**о**н'-ø – вог**ø**н'-у, сад-**о**к-ø – сад-**ø**к-а*); чергування приголосних. Приголосні альтернують: тверда – м'яка (*ра**д**-ий – ра**д'**-іс'т'-ø, ра**д'**-і-ти-ø*); м'яка – тверда (*вого**н'**-ø – вог**н**-ем*); передньоязикова – шипляча (*з-гу**ст**-и-ти-ø – з-гу**шч**-ен'н'-а*); задньоязикова – шипляча (*йіжа**к**-ø – йіжа**ч**-их-а*) та ін.;

♦ за позицією в морфемі та морфемній структурі слова: чергування на морфемному шві та чергування в середині морфеми. Найпоширенішим в українській мові є чергування на морфемному шві (*ра**д'**-**і**с'т'-ø – ра**д**-**о**с'т'-і*). Чергування найчастіше відбувається на межі кореня і суфікса (*мо**р**-е – мо**р'**-ак-ø, бра**т'**-**і**в-ø – бра**т**-**о**в-ого*); кореня і закінчення (*са**д**-и-ти-ø – са**дж**-ø-ø-у*); двох суфіксів (*туман-**н**-ий – туман-**н'**-іс'т'-ø, зрадник-ø – зрад-ни**ц**-тв-о*); суфікса і закінчення (*свой-а**к**-ø – свой-а**ч**-е, у-л'убл-е**н**-ий – у-л'убл-е**н'**-і*). На межі морфем переважно альтернують приголосні фонеми.

Значно рідше чергування відбувається в середині морфеми: кореня (*вітер-ø – вітøр-ишч-е, сон-ø – сøн-и-ти-ø-с'а*); у поодиноких випадках – суфікса (*мол-и-тøв-а – мол-и-тов-н-ий*, *т'іст-ечøк-о – т'іст-ечок-ø*). У коренях і суфіксах альтернують переважно голосні фонеми або голосні з нулем фонеми.

З усіх видів чергувань лише чергування за м'якістю/твердістю можливе і на початку, і в кінці кореневої морфеми. Для інших чергувань приголосних закономірною позицією є кінець кореня або суфікса; для голосних – середина кореня, середина і початок суфікса.

Початкова фонема кореня має виняткову роль у збереженні й передаванні інформації. Зміна початкової фонеми кореня може призвести до руйнування зв'язків між аломорфами однієї морфеми. Зміна кінцевої кореневої фонеми не призводить до руйнування морфеми. Чергування в нетиповій початковій позиції кореня **/с – ш/** (*сл-а-ти-ø – шл-ø-ø-еш – шл'-ø-ø-у*) та **/г – ж/** (*гн-а-ти-ø – жен-ø-ø-у, -ø-ут'*) свідчить, на думку окремих лінгвістів, про їхню омонімію (В. Касевич) або суплетивізм (П. Кузнецов), а не аломорфію;

♦ за продуктивністю: п р о д у к т и в н і й н е п р о д у к т и в н і. Продуктивні чергування звичайно є регулярними, вони послідовно відбуваються у значній кількості морфем, у тому числі й запозичених (*Балха**ш**-ø – балха**с'**-к-ий, Пари**ж**-ø – пари**з'**-к-ий*). Непродуктивні чергування підтримуються традицією функціонування в сучасній мові давно утворених слів: *сту**д**-и-ти-ø – сту**ж**-ø-а*, *кру**т**-ий – кру**ч**-ø-а*, *т'**а**-ø-ти-ø – т**н**-ø-ø-у*, *ж**а**-ø-ти-ø – ж**н**-ø-ø-у* і *ж**а**-ø-ти-ø – ж**м**-ø-ø-у*. У словах іншомовного походження можливі нетипові для української мови чергування: *транс-по**н**-ува-ти-ø – транс-по**з**-иц'ій-а*.

§ 23. Чергування в кореневих морфемах

Аломорфія кореневих морфем української мови може бути зумовлена чергуванням як на межі морфем, так і в середині самого кореня. Приголосні фонеми звичайно чергуються на межі кореня і суфікса або закінчення. У позиції середини кореня можливі чергування голосних. І чергування приголосних, і

чергування голосних відбувається внаслідок регресивної дії на корінь наступного суфікса чи закінчення. Найбільш характерні для коренів різноманітні чергування приголосних, що репрезентують переважно типові морфонеми власне українських та запозичених коренів. Нетипові морфонеми обмежені окремими запозиченими коренями. З-поміж чергувань голосних продуктивними й регулярними є два: /о – ø/, /е – ø/ та /о – і/, /е – і/; інші чергування голосних є непродуктивними і/або реліктовими. Типові й нетипові чергування приголосних та голосних у кореневих морфемах із зазначенням позицій, у яких вони відбуваються, подано в табл. 6 і 7:

Таблиця 6. **Приголосні кореневі морфонеми**

Типові чергування
(відбуваються у власне українських і запозичених коренях)

Морфонеми	Морфонологічна (граматична) позиція
г // ж // з // з′ **к // ч // ц / /ц′** **х // ш // с // с′**	• перед $\mathbf{S_{ADJ}}$ **-н-, -н′-, -ø-, -ин-:** *книг-а – книж-н-ий, р'іч-н-ий, вуш-н-ий; дорож-н'-ій; ворож-ø-ий, вовч-ø-ий; Йівж-ин-ø, Парасч-ин-ø, свекруш-ин-ø*; • перед $\mathbf{S_N}$ **-к-, -ен′к-, -ечк-, -ок-, -ечок-, -н′-, -б-, -ø-, -ин-, -ишч-, -ис′к-, -ник-:** *дорог-а – дор'іж-к-а, -ен'к-а, р'іч-к-а, -ен'к-а, сваш-ен'к-а; книж-к-а, -ечк-а, смереч-к-а, -ечк-а, комаш-к-а, -ечк-а; пир'іж-ок-ø, -ечок-ø; йіжач-ок-ø, -ечок-ø, гор'іш-ок-ø, -ечок-ø; собач-н'-а, комаш-н'-а; друж-б-а; вовч-ø-а, суш-ø-а; враж-ин-а, вс'ач-ин-а, пташ-ин-а; батож-ишч-е, вовч-ишч-е, -ис'к-о, свекруш-ишч-е, -ис'к-о; борж-ник-ø, пас'іч-ник-ø, пташ-ник-ø*; • перед $\mathbf{Z_N}$ **-е:** *друг-ø – друж-е, вовч-е, пташ-е*; • перед $\mathbf{S_V}$ **-и-:** *друж-и-ти-ø, по-руч-и-ти-ø, страш-и-ти-ø*; • перед $\mathbf{S_N}$ **-ств-:** *убог-ий – убоз-тв-о, не-уц-тв-о, птас-тв-о*; • перед $\mathbf{Z_N}$ **-і:** *у дороз'-і, у роц'-і, на комас'-і* • перед $\mathbf{S_{ADJ}}$ **-с′к-:** *Риг-а – риз'-к-ий, не-уц'-к-ий, волос'-к-ий*;

Продовження табл. 6

Морфонеми	Морфонологічна (граматична) позиція
д// дж͡ // ж // д′ **т // ч // т′** **з // ж // з′** **с // ш // с′** **зд// ждж͡ // з′д′** **ст // шч // с′т′**	• перед $\mathbf{S_V}$ **-ува-, -а-:** *за-город-и-ти-ø – за-городж͡-ува-ти-ø, на-молоч-ува-ти-ø, з-ближ-ува-ти-ø, за-прош-ува-ти-ø, з-машч-ува-ти-ø; ви-передж͡-а-ти-ø, ви-трач-а-ти-ø, образ-а-ти-ø, по-гаш-а-ти-ø, при-йіждж͡-а-ти-ø, роз-чищ-а-ти-ø*; • перед $\mathbf{S_N}$ **-ø-, -ен′н′-, -к-, -ай-:** *студ-и-ти-ø – стуж-ø-а, круч-ø-а, гриж-ø-а, нош-ø-а, пущ-ø-а; с-ходж͡-ен'н'-а, з-багач-ен'н'-а, у-раж-ен'н'-а, за-прош-ен'н'-а, ви-йіждж͡-ен'н'-а, від-пущ-ен'н'-а; с'віч-к-а, з-ниж-к-а; урож-ай-ø*; • перед $\mathbf{S_V}$ **-і-:** *рад-ий – рад'-і-ти-ø, багат'-і-ти-ø, сиз'-і-ти-ø, лис'-і-ти-ø, пус'т'-і-ти-ø*; • перед $\mathbf{S\text{-}Z_V}$ **-ø-ат′:** *за-город'-ø-ø-ат', на-молот'-ø-ø-ат', з-близ'-ø-ø-ат', за-прос'-ø-ø-ат'; при-йіз'д'-ø-ø-ат', роз-чис'т'-ø-ø-ат'*; • перед $\mathbf{Z_V}$ **-ø, -мо, -те, -імо, -іт′:** *за-город'-ø-ø-ім', на-молот'-ø-ø-ім', з-близ'-ø-ø-те; за-прос'-ø-ø-ім'; при-йіз'д'-ø-ø-ім', роз-чис'т'-ø-ø-те*; • перед $\mathbf{S_N}$ **-ій-, -б-, -к-, -іс′т′-, -ін′н′-, -ø-, -аг-, -уг-, -ін′-:** *вод-и-ти-ø – вод'-ій-ø, крут'-ій-ø, воз'-ій-ø; лас'-ій-ø, пес'т'-ій-ø; ход'-б-а, борот'-б-а, гроз'-б-а, прос'-б-а; забуд'-к-о, хват'-к-о, гр'аз'-к-о; горд'-іс'т'-ø, варт'-іс'т'-ø, тверез'-іс'т'-ø, роз-кос'-іс'т'-ø, сит'-іс'т'-ø, без-глуз'д'-іс'т'-ø, гус'т'-іс'т'-ø; ход'-ін'н'-а, золот'-ін'н'-а, воз'-ін'н'-а, нос'-ін'н'-а, мос'т'-ін'н'-а; молод'-ø-ø, блакит'-ø-ø; при-вйаз'-ø-ø, вис'-ø-ø; брод'-аг-а, труд'-аг-а; банд'-уг-а, кат'-уг-а, пс'-уг-а; глад'-ін'-ø*; • перед $\mathbf{S_{ADJ}}$ **-ан-, -ач-, -ав-, -аст-:** *вод-а – вод'-ан-ий, болот'-ан-ий, гарбуз'-ан-ий, рос'-ан-ий,* розм. *з'віз'д'-ан-ий, берес'т'-ан-ий; вербл'уд'-ач-ий, кот'-ач-ий, коз'-ач-ий, пес'-ач-ий; вод'-ав-ий, жовт'-ав-ий, рус'-ав-ий, корос'т'-ав-ий; кігт'-аст-ий*; • перед $\mathbf{Z_N}$ **-і:** *вод'-і, хат'-і, воз'-і, рос'-і, ґаз'д'-і, міс'т'-і, старос'т'-і*;

Продовження табл. 6

Морфонеми	Морфонологічна (граматична) позиція
д͡з // д͡з′ **ц // ч // ц′** **л // л′** **н // н′** **р // р′**	• перед S_N **-к- :** *лиц-е – лич-к-о, сонц-е – сонеч-к-о, сердеч-к-о*; • перед S_N **-к-, -ак-, -анин-, -ій-, -ар-, -аг-, -уг-, -ізм-, -іст-, -ін′-, -ø-, -ін′н′-, -іс′т′-:** *ц′уц′-а – ц′уц′-к-о, хвал′-к-о, сон′-к-о; ср′ібл′-ак-ø, зелен′-ак-ø, добр′-ак-ø; пал′-ій-ø, стогн′-ій-ø, кур′-ій-ø; школ′-ар-ø, бетон′-ар-ø; д′іл′-аг-а, добр′-аг-а; пил′-уг-а, сон′-уг-а, вітр′-уг-а; ідеал′-ізм-ø, ідеал′-іст-ø, дарвін′-ізм-ø, дарвін′-іст-ø; тепл′-ін-ø, бистр′-ін′-ø, жар′-ін′-ø; ран′-ø-ø, за-вал′-ø-ø; мол′-ін′н′-а; весел′-іс′т′-ø, йун′-іс′т′-ø, добр′-іс′т′-ø*; • перед S_{ADJ} **-ав-, -ан-, -аст-, -н-:** *біл-ий – біл′-ав-ий, чорн′-ав-ий, д′ір′-ав-ий; кукуруд͡з′-ан-ий, цегл′-ан-ий, вовн′-ан-ий, шкір′-ан-ий; біл′-аст-ий; зелен′-аст-ий, вихр′-аст-ий; сил′-н-ий*; • перед S_V **-і-:** *біл′-і-ти-ø, зелен′-і-ти-ø, стар′-і-ти-ø*; • перед **S-**Z_V **-ø-у, -ø-ат′:** *мол′-ø-ø-у, -ø-ат′, борон′-ø-ø-у, -ø-ат′, говор′-ø-ø-у, -ø-ат′*; • перед Z_N **-і:** *кукуруд͡з′-і, піц′-і́, школ′-і, полот′н′-і, д′ітвор′-і*;
ск // шч **с′к // шч** **з′к // жч** **ц′к // чч**	• перед Z_N **-ин-:** *віск-ин-а → вошч-ин-а; одес′к-ин-а → одешч-ин-а, донец′к-ин-а → донечч-ин-а*; • перед Z_N **-енк-:** *вас′к-енк-о → вашч-енк-о, куз′к-енк-о → куч-енк-о*;
б // бл // бл′ **п // пл // пл′** **в // вл // вл′** **м // мл // мл′** **ф // фл // фл′**	• перед S_{VAdj} **-ен-:** *за-л′убл-ен-ий, с-хопл-ен-ий, з-ловл-ен-ий, на-томл-ен-ий, роз-графл-ен-ий*; • перед S_N **-ен′н′-:** *по-глибл-ен′н′-а, л′іпл-ен′н′-а, ви-словл-ен′н′-а, в-томл-ен′н′-а, роз-графл-ен′н′-а*; • перед **S-**Z_V **-ø-у, -ø-ат′:** *л′убл′-ø-ø-у, -ø-ат′, спл′-ø-ø-у, -ø-ат′, ловл′-ø-ø-у, -ø-ат′, ломл′-ø-ø-у, -ø-ат′, графл′-ø-у, -ø-ат′*; • перед S_V **-а-, -ува-:** *по-слабл′-ува-ти-ø, с-кр′іпл′-ува-ти-ø, у-славл′-ува-ти-ø, за-ломл′-ува-ти-ø, роз-графл′-ува-ти-ø; об-робл′-а-ти-ø, с-купл′-а-ти-ø, у-томл′-а-ти-ø, ви-мовл′-а-ти-ø, роз-графл′-а-ти-ø*; • перед S_{ADV} **-ачи:** *л′убл′-ачи, спл′-ачи, ловл′-ачи, ломл′-ачи, графл′-ачи*;

Продовження табл. 6

Морфонеми	Морфонологічна (граматична) позиція
б // бй **п // пй** **в // вй** **м // мй** **ф // фй** **р // рй**	• перед **S-Z_V -ø-у…-ø-ут′:** *бй-ø-ø-у…-ø-ут′, пй-ø-ø-у…-ø-ут′, вй-ø-ø-у…-ø -ут′*; • перед **Z_N -у:** *Обй-у, л′убовй-у, верфй-у, мат′ірй-у*; • перед **S_{ADJ} -ан-, -ач-:** *лубй-ан-ий, крупй-ан-ий, оловй-ан-ий, соломй-ан-ий, торфй-ан-ий; рибй-ач-ий, нерпй-ач-ий, мавпй-ач-ий; жирафй-ач-ий*; • перед **S_N -ак-, -ат-:** *червй-ак-ø, хлопй-ак-ø, соломй-ак-ø; голубй-ат-а, хлопй-ат-а*;
д//д′д′ (дй→ д′д′) **т//т′т′ (тй→ т′т′)** **з//з′з′ (зй → з′з′)** **с//с′с′ (сй → с′с′)** **ц//ц′ц′(цй→ц′ц′)** **л//л′л′(лй→ л′л′)** **н//н′н′(нй→н′н′)** **ж//жж (жй→ жж)** **ш/шш (шй→шш)** **ч//чч (чй → чч)**	• перед **Z_N -у:** *мід′-ø – мід′д′-у* *л′ут′-ø – л′ут′т′-у* *маз′-ø – маз′з′-у* *віс′ -ø – віс′с′-у* *міц′-ø – міц′ц′-у* *с′іл′-ø – с′іл′л′-у* *т′ін′-ø – т′ін′н′-у* *подороож-ø – подорожж-у* *туш-ø – тушш-у* *н′іч-ø – н′ічч-у*
д′д′ // д′ **т′т′ // т′** **з′з′ // з′** **с′с′ // с′** **л′л′** **н′н′** **жж // ж** **шш//ш** **чч//ч**	• перед **Z_N -ø:** *угід′д′-а – угід′-ø* • перед **Z_N -ей, -ø:** *стат′т′-а – стат-ей, верх-о-вім′т′-а – верх-о-вім′-ø* • перед **Z_N -ø:** *по-низ′з′-а – по-низ′-ø* *уз-л′іс′с′-а – уз-л′іс′-ø* *вес′іл′л′-а – вес′іл′-ø* *па-гін′н′-а – ——* *роз-дор′іжж-а – роз-дор′іж-ø* *під-дашш-а – під-даш-ø* *об-личч-а – об-лич-ø*

Нетипові чергування
(відбуваються переважно в запозичених коренях)

Морфонеми	Морфонологічна (граматична) позиція
к // ш	• перед **S_{Adj} -н′-:** *то-р′ік-ø – то-р′іш-н′-ій*
с // т	• перед **S_{Adj} -ичн-:** *хаос-ø – хаот-ичн-ий* • перед **S_V -ува-:** *рефлекс-ø – рефлект-ува-ти-ø* • перед **S_{Adj} -орн-:** *рефлекс-ø – рефлект-орн-ий*
с′ // т	• перед **S_N -ик-:** *епілепс′-ій-а – епілепт-ик-ø* • перед **S_V -ува-:** *дискус′-ій-а – дискут-ува-ти-ø*

Закінчення табл. 6

Морфонеми	Морфонологічна (граматична) позиція
з // т	• перед $\mathbf{S_{Adj}}$ **-ичн-:** *невроз-ø – неврот-ичн-ий*
	• перед $\mathbf{S_N}$ **-ик-:** *склероз-ø – склерот-ик-ø*
зм // ст	• перед $\mathbf{S_{Adj}}$ **-ичн-:** *сарказм-ø – саркаст-ичн-ий*
к // ц	• перед $\mathbf{S_N}$ **-ист-:** *публ'ік-а – публ'іц-ист-ø*
з′ // д	• перед $\mathbf{S_V}$ **-ува-:** *претенз'-ій-а – претенд-ува-ти-ø*
ц′ // т	*інспекц'-ій-а – інспект-ува-ти-ø*
з // н	*транс-поз-иц'ій-а – транс-пон-ува-ти-ø*

Таблиця 7. **Голосні кореневі морфонеми**

Морфонеми	Морфонологічна (граматична) позиція
і // о **і // е**	• перед $\mathbf{Z_N}$ непрямих відмінків: *н'іч-ø – ноч-і, с'т'іл-ø – стол-а, ведмід'-ø – ведмед'-а, піч-ø – печ-і, Київ-ø – Киев-а* • перед $\mathbf{Z_{Num}}$ **-и:** *віс'м-ø – вос'м-и, шіс'т'-ø – шест-и, сем-и*
о // і **е // і**	• перед $\mathbf{S_{Adj}}$ **-н-, -с′к-:** *вол'-а – віл'-н-ий, сел-о – с'іл'-с'к-ий* • перед $\mathbf{Z_N}$ **-ø:** *бол'ім-ø, дор'іг-ø, кор'ів-ø, бер'із-ø, чер'ід-ø* • перед **S-**$\mathbf{Z_V}$**-ø-ø:** *мог-ø-ти-ø – міг-ø-ø-ø, р'іс-ø-ø-ø, віз-ø-ø-ø, н'іс-ø-ø-ø* • перед **S-**$\mathbf{Z_V}$ **-ø-ø, -ø-мо, -ø-те:** *бой-а-ти-ø-с'а – бій-ø-ø-ø-с'а, -ø-мо-с'а, -ø-те-с'а* • перед $\mathbf{S_N}$ **-к-, -ник-, -н-ик-, -ок-, -ц-, -ец′-, -й-, -ø-(←й):** *з'ір-к-а, йагід-к-а; кор'ів-ник-ø, кол'іс-н-ик-ø, на-пір-н-ик-ø; про-між-ок-ø; с'л'ів-ц-е, с'іл'-ц-е; погр'іб-ец'-ø; під-гір-й-а, роз-дор'іжж-ø*(←й)*-а, пір-й-а, перед-пл'ічч-ø*(←й)*-а*
е // ø **о // ø**	• перед $\mathbf{Z_N}$ непрямих відмінків: *сон-ø – сн-у, вітер-ø – вітр-у* • перед $\mathbf{S_V}$ **-и-, -і- :** *сон-ø – сн-и-ти-ø; ден'-ø – д'н'-і-ти-ø* • перед інтерфіксом -о-: *сн-о-вида, сн-о-д'ій-н-е*
ø // е **ø // о**	• перед $\mathbf{Z_N}$ **-ø:** *іскр-а – іскор-ø, сосн-а – сосон-ø* і *сосен-ø; весн-а – весен-ø, вишн'-а – вишен'-ø* • перед $\mathbf{Z_N}$ **-ц′:** *жн-ец'-ø – жен-ц'-а, шв-ец'-ø – шев-ц'-а*

Закінчення табл. 7

Морфонеми	Морфонологічна (граматична) позиція
о // а	перед $\mathbf{S_V}$ **-á-:** *гон-и-ти-ø – ган'-а-ти-ø, лом-и-ти-ø – лам-а-ти-ø*
е // і	перед $\mathbf{S_V}$ **-á-:** *лет'-і-ти-ø – л'ім-а-ти-ø, греб-ø-ти-ø – ви-гр'іб-а-ти-ø*
і // а	перед $\mathbf{S_V}$ **-и- :** *л'із-ø-ти-ø – лаз-и-ти-ø, с'ід-а-ти-ø – сад-и-ти-ø*
а // м **у // м** **а // н**	перед **S-**$\mathbf{Z_V}$ **-ø-у…-ø-ут′, -ø-и…-ø-іт′:** *жа-ø-ти-ø – жм-ø-ø-у…-ø-ут′, ø-и…-ø-ім′*; *ду-ø-ти-ø – дм-ø-ø-у…-ø-ут′, ø-и…-ø-ім′* *жа-ø-ти-ø – жн-ø-ø-у…-ø-ут′, ø-и…-ø-ім′,* *т'а-ø-ти-ø – тн-ø-ø-у…-ø-ут′, ø-и…-ø-ім′*
ø // е // и	перед **S-**$\mathbf{Z_V}$ **-ø-у…-ø-ут′:** *бр-а-ти-ø – бер-ø-ø-у…-ø-ут′* після $\mathbf{P_V}$ і перед $\mathbf{S_V}$ **-а-:** *за-бир-а-ти-ø*
е // ø // и	перед **S-**$\mathbf{Z_V}$ **-ø-у…-ø-ут′:** *тер-ø-ти-ø – тр-ø-ø-у…-ø-ут′* після $\mathbf{P_V}$ і перед $\mathbf{S_V}$ **-а-:** *від-тир-а-ти-ø*

§ 24. Чергування у суфіксальних морфемах

У суфіксальних морфемах, порівняно з кореневими, чергування як морфонологічне явище менш поширене й більш обмежене як кількісно, так і якісно. Суфіксальні морфеми конституює значно менша кількість приголосних та голосних морфонем. На відміну від кореневих морфем, у суфіксах чергування має і прогресивну, і регресивну зумовленість: пристосовуючись до кореня, у початковій позиції суфікса чергуються звичайно голосні; перед наступним суфіксом або закінченням у кінцевій позиції чергуються приголосні. Чергування приголосних та голосних у суфіксальних морфемах із зазначенням позицій, у яких вони відбуваються, подано в табл. 8 і 9:

***Таблиця 8*. Приголосні суфіксальні морфонеми**

Морфонеми	Суфікси	Морфонологічна (граматична) позиція
г//ж//з//з′	**S_N -аг-**	*брод′-аг-а – брод′-аж-к-а – брод′-аз-тв-о – брод′-аз′-і*
	S_N -уг-	*злод′-уг-а – злод′-уж-к-а – злод′-уз′-і*
	S_N -иг-	*товп-иг-а – товп-из′-і*
к//ч//ц//ц′	**S_N -ак- /-к-**	*йун-ак-ø – йун-ач-е – йун-ац-тв-о – йун-ац′-к-ий зада-ва-к-а – зада-ва-ц′-к-ий – зада-ва-ц-тв-о*
	S_N -ник-	*йабед-ник-ø – йабед-нич-а-ти-ø – йабед-ниц′-к-ий – йабед-ниц-тв-о*
	S_N -ук-	*гад′-ук-а – гад′-уч-ø-ий – гад′-уц-тв-о*
	S_N -к-/-очк-	*служ-к-а – служ-ч-ин-ø – служ-ц′-і букв-очк-а – букв-очц′-і*
	S_N -ік-/-ик-	*л′інгв-іст-ик-а – л′інгв-іст-ич-н-ий*
ч // ц // ц′	**S_N -ач-**	*рв-а-ч-ø – рв-а-ц-тв-о – рв-а-ц′-к-ий*
х // ш // с′	**S_N -их-**	*куп-ч-их-а – куп-ч-иш-ин-ø – куп-ч-ис′-і*
	S_N -ух-	*кож-ух-ø – кож-уш-ин-а – кож-ус′-і*
	S_N -ах-/ -х-	*пр′а-х-а – пр′а-ш-ин-ø – пр′ас′-і*
в//вл//вл′	**S_{Adj} -ав-**	*крив-ав-ий – за-крив-авл-ен-ий – крив-авл′-ø-у*
б//бл//бл′	**S_N -б- / -об-**	*ган′-б-а – з-ган′-бл-ен-ий – ган′-бл′-ø-у шан-об-а – шан-обл-ив-ий зл-об-а – зл-обл-ив-ий – о-зл-обл′-ува-ти-ø-с′а*
д // д′	**S_N -ад-/-іад-**	*блок-ад-а – блок-ад′-і, ун′іверс′-іад-а – ун′іверс′-іад′-і*
т // т′	**S_N -ант-/-ент-**	*е-мігр-ант-ø – е-мігр-ант′-ів, студ-ент-ø – студ-ент′-ів*
	S_N -ат-	*адрес-ат-ø – адрес-ат′-ів*
	S_N -евт-	*терeп-евт-ø – терап-евт′-ів*
	S_N-ист-/-іст-	*афер-ист-ø – афер-ист′-ів, араб-іст-ø – араб-іст′-ів*
	S_N -ит-/ -іт-	*одес-ит-ø – одес-ит′-ів, байкал′-ім-ø – байкал′-ім′-і*
	S_N -от-	*др′ім-от-а – др′ім-от′-і бід-н-от-а – бід-н-от′-і*
	S_{Adj} -уват-	*гни-л-уват-ий – гни-л-уват′-і*
	$S_{V\ Adj}$ -т-	*роз-ми-т-ий – роз-ми-т′-і*
з // з′	**S_N -уз-**	*франц-уз-ø – франц-уз′-ів*

Продовження табл. 8

Морфонеми	Суфікси	Морфонологічна (граматична) позиція
с // с′	**S_N -ес-**	*поет-ес-а – поет-ес′-і*
	S_N -ис-	*актр-ис-а – актр-ис′-і*
	S_N -с-	*р′ум-с-а – р′ум-с′-і*
с′ // с	**S_N -ус′-**	*Петр-ус′-ø – Петр-ус-ем* *кот-ус′-ø – кот-ус-ем*
ц′ // ц // ч	**S_N -ец′-**	*твор-ец′-ø – твор-ц-ем – твор-ч-ø-ий*
	S_N -ниц′-	*скарб-ниц′-а – скарб-ниц-ейу – скарб-нич-к-а*
н // н′	**S_{Adj} -н-/ -езн-/ -елезн-**	*корис-н-ий – корис-н′-і, корис-н′-іс′т′-ø* *стар-езн-ий – стар-езн′-і* *довж-елезн-ий – довж-елезн′-і*
	S_{Adj} -ин-/ -чин-/ -шчин-	*за-глиб-ин-а – за-глиб-ин′-і* *гайдамач-чин-а – гайдамач-чин′-і* *ман′ілов-шчин-а – ман′ілов-шчин′-і*
	S_{Adj} -енн-	*нужд-енн-ий – нужд-ен′н′-і, нужд-ен′н′-іс′т′-ø*
	S_{Adj} -н-/-ен-	*з-гурт-ова-н-ий – з-гурт-ова-н′-і,* *з-гурт-ова-н′-іс′т′-ø* *по-годж-ен-ий – по-годж-ен′-і,* *по-годж-ен′-іс′т′-ø*
	S_N -изн-	*крут-изн-а – крут-изн′-і*
	S_N -іан-	*Шевченк-іан-а – Шевченк-іан′-і*
н // н′	**S_N -ун-**	*плаз-ун-ø – плаз-ун′-ів*
	S_V-ну-/-ону-	*стук-ну-ти-ø – стук-н′-ø-іт′* *стук-ону-ти-ø – стук-он′-ø-іт′*
н′ // н	**S_N -ен′-**	*леж-ен′-ø – леж-н-ем*
	S_N н′-/-л′н-	*гул′-н′-а – гул′-н-ейу; сп-а-л′н′-а – сп-а-л′н-ейу*
	S_N-ин′-/-ін′-	*раб-ин′-а – раб-ин-ейу*
	S_N -ун′-	*т′ім-ун′-а – т′ім-ун-ейу*
н′ // н′н′	**S_N -ін′-**	*голуб-ін′-ø – голуб-ін′н′-у*
н′н′ // н′	**S_N -н′н′-/ -ін′н′-/ -ен′н′-**	*благ-а-н′н′-а – благ-а-н′-ø* *туж-ін′н′-а – туж-ін′-ø,* *до-с′аг-н-ен′н′-а – до-с′аг-н-ен′-ø*
л//л′//л′л′	**S_{Adj} -л-**	*гни-л-ий – гни-л′-ø-ø – гни-л′л′-ø-у*
	S_N -л-/-ил-	*точ-ил-о – точ-ил′-і; ши-л-о – ши-л′-і*
л′ // л	**S_N -ал′-**	*тк-а-л′-а – тк-а-л-ейу*
	S_N -тел′-	*мисл-и-тел′-ø – мисл-и-тел-ем*
	S_N -ул′-	*хитр-ул′-а – хитр-ул-ейу*

Закінчення табл. 8

Морфонеми	Суфікси	Морфонологічна (граматична) позиція
л′ // л′л′	**S_N -іл′-**	*за-мет′-іл′-ø – за-мет′-іл′л′-у*
р // р′	**S_N -ар-**	*друк-ар-ø – друк-ар′-а, друк-ар′-і*
	S_N -ер-	*трен-ер-ø – трен-ер′-ів*
	S_N -ор-	*інспект-ор-ø – інспект-ор′-ів*
	S_N -ур-	*за-маз-ур-а – за-маз-ур′-і*
	S_N -ир-/-ір-	*кас-ир-ø – кас-ир′-ів, банк-ір-ø – банк-ір′-ів*

Таблиця 9. **Голосні суфіксальні морфонеми**

Морфонеми	Суфікс	Морфонологічна позиція
і // о	**S_N -іс′т′-**	• перед Z_N непрямих відмінків: *рад′-іс′т′-ø – рад-ос′т′-і*
	S_{Adj} -ів-	• перед Z_{Adj} -а,-е, -і: *бат′к-ів-ø – бат′к-ов-а, -е, -і*
о // і	**S_N -от-**	• перед Z_N -ø: *роб-от-а – роб-іт-ø*
і // е	**S_N -ір-**	• перед Z_N -і, -ів, -ам, -ами, -ах: *мат′-ір-ø – мат-ер′-і*
	S_N -ін′-	• перед Z_N -а: *греб-ін′-ø – греб-ен′-а*
	S_{Adj} -ів-	• перед Z_{Adj} -а, -е, -і: *товариш-ів-ø – товариш-ев-а, -е, -і Андр′ій-ів-ø – Андр′ій-ев-а, -е, -і*
о // ø	**S_N -ок-**	• перед Z_N непрямих відмінків: *дуб-ок-ø – дуб-к-а; став-ок-ø – став-к-а*
	S_N -очок-	• перед Z_N непрямих відмінків: *дуб-очок-ø – дуб-очк-а; став-очок-ø – став-очк-а*
ø // о	**S_N -к-**	• перед Z_N -ø: *квіт-к-а – квіт-ок-ø*
	S_N -ечк-	• перед Z_N -ø: *т′іст-ечк-о – т′іст-ечок-ø*
	S_N -тв-	• перед S_{Adj} -н-: *мол-и-тв-а – мол-и-тов-н-ий*
е // ø	**S_N -ец′-**	• перед Z_N непрямих відмінків: *куп-ец′-ø – куп-ц′-а; хл′іб-ец′-ø – хл′іб-ц′-а*
	S_N -ен′-	перед Z_N непрямих відмінків: *крас-ен′-ø – крас-н′-а* (і *крас-ен′-а*); *леж-ен′-ø – леж-н′-а*
ø // е	**S_N -ц′-**	• перед Z_N -ø: *бол′іт-ц-е – болот-ец′-ø, с′л′ів-ц-е – слов-ец′-ø*
	S_N -л′-	• перед S_{Adj} -н-: *торг-ів-л′-а – торг-ов-ел′-н-ий*
	S_N -м-	• перед S_{Adj} -н-: *пис′-м-о – пис-ем-ний*
	S_N -б-	• перед S_{Adj} -н-*: ган′-б-а – ган-еб-н-ий*

СИНТАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ МОРФЕМОЛОГІЇ

§ 25. Морфемний шов

В українській мові шов між морфемами//морфами може бути прозорим (легко відчутним) або непрозорим, що залежить від особливостей поєднання морфем//морфів у слові//словоформі.

М о р ф е м н и й ш о в – це межа між морфемами//морфами, що при морфемному аналізі позначається знаком — : *з-маг-а-ти-ø-с'а*, *між-держав-н-ий*.

Морфемні шви прозорі у препозиції щодо кореня – між префіксами, а також між префіксом і коренем, поєднаними а г л ю т и н а т и в н о [лат. agglūtinātio ‘приклеювання’, ‘склеювання’], тобто шляхом нанизування морфем//морфів без зміни їхнього фонемного вираження: *по-на-з-біг-а-ти-ø-с'а*, *пере-роз-по-д'іл-ен-ий*.

У постпозиції щодо кореня – між суфіксами, а також коренем і суфіксом, поєднаними ф у з і й н о [лат. fūsio ‘сплав’] (“злитість” за фонемним вираженням), – морфемні шви менш прозорі, іноді настільки, що їх важко встановити:

виклад-а-ц'-к-ий → виклад – а ↔ а<u>ч</u> – <u>с'</u>к – ий
ц'↔ ц'

Така тісна взаємодія морфем//морфів у слові//словоформі призводить, з одного боку, до того, що іноді важко здійснити поділ словоформи на морфи, а з другого – є причиною виникнення аломорфів однієї морфеми.

Варіювання морфеми спричинюють не лише н е л і н і й н і (чергування), а й л і н і й н і (усічення, накладання, інтерфіксація) зміни. Лінійні зміни відмінні від чергувань. Чергування завжди відбувається в морфемі, яка насамперед є одиницею парадигматичною, але одночасно і синтагматичною. Чергування в аломорфах однієї морфеми є явищем і парадигматичним, і синтагматичним. Лінійні зміни насамперед є явищем синтагматичним, вони відбуваються в основі – “одиниці вищого рівня” (С. Толстая), слугуючи засобом поєднання її зі словотвірним формантом або флексією.

Лінійні явища морфемного шва інтерпретуються іноді неоднаково. Так, наприклад, у наведених нижче словах//словоформах неоднакова актуалізація аломорфів зумовлена різними явищами морфемного шва:

єсеніана ← йесен′(ін – #)-іан-а (В. Лопатін) і йесен**′і**(н – #) ↔**і**ан-а (М. Кравченко);

іркутський ← іркут(с′к – #)-с′к-ий (Н. Янко-Триницька) і іркутс′к-↔-с′к-ий (О. Земська);

літак ← л′іт-а-↔-а)к-ø , *чекати* ← чек-а-н′н′-а (І. Яценко) і л′іт-(а – #)-ак-ø, чек-(а – #)-ан′н′-а (М. Кравченко).

§ 26. Морфотактика – синтагматична морфемологія

Морфотактика як підрозділ морфемології вивчає синтагматичні (лінійні) зміни в морфемі та закономірності конструювання морфемної структури слова.

П р е д м е т о м морфотактики є морфема в аспекті синтагматики, морфемні структури слів та лінійні зміни в морфемі – усічення, накладання, інтерфіксація.

Основними з а в д а н н я м и морфотактики є: 1) з'ясування меж синтагматичного варіювання морфем різних типів; 2) виявлення формальних, семантичних і стилістичних закономірностей сполучуваності морфем з іншими морфемами у структурі слова; 3) систематизація усіх лінійних змін, що відбуваються в морфемі, – усічення, накладання, інтерфіксації; 4) конструювання морфемних структур слів різних частин мови.

§ 27. Усічення

У с і ч е н н я – явище морфемного шва (# – позначення усічення), у результаті якого усіченою є твірна або словозмінна основа, тобто коли фіналь твірної чи словозмінної основи не входить до основи похідного слова або основи словоформи:

друкува-ти-ø – друк(ува – #)-ар-ø, друку(ва – #)-й-у; води-ти-ø – вод′(и – #)-ій-ø, вод͡ж(и – #)-ø-ø-у.

У морфемній структурі слова внаслідок усічення виникають усічені аломорфи морфеми: **R -тин-/-т-** (*ви-тин-а-ти-ø – ви-т(ин –#)-ну-ти-ø*), **-пйас-/-п-** (*роз′і-п(йас – #)-ну-ти-ø – роз′і-п-ну-ти-ø*); **S -іс′т′-/-іс-** (*зл′-іс′т′-ø – зл′-іс(т′ – #)-н-ий*).

Види усічення[32]

1. Залежно від того, які саме сегменти усікаються, розрізняють усічення м о р ф н і й н е м о р ф н і .

Усікатися можуть морфеми//морфи – усічення м о р ф н е :

біг-а-ти-ø – біг-(а – #)-ø-ø, біг-(а – #)-ун-ø

голос-и-ти-ø – голос′-(и – #)-ін′н′-а.

Усікатися можуть окремі фонеми – усічення н е м о р ф н е :

міс′іс′іпі – міс′іс′іп(і – #)-с′к-ий

артер′ій-а – артер′і(й –#)-ал′н-ий.

Усічені фінальні сегменти, що за формою вираження однакові з афіксальними морфемами//морфами, але не мають жодного значення, називають с у б м о р ф а м и :

гілк-а – гіл′(к – #)л′-ø- (← -й-)-а

скрипк-а – скрип(к – #)-ал′-ø

мокр-ий – мок(р – #)-ну-ти-ø.

2. Залежно від того, чи з’являється на місці усіченої морфеми// морфа новий фонемно виражений морф, усічення поділяють на:

с у б с т и т у т и в н і (лат. substitutio ‘підстановка’, від substituo ‘підставляю’, ‘замінюю’), якщо замість усіченого морфа з’являється новий фонемно виражений морф:

маз-а-ти-ø-с′а – маз-(а – #)-ун-ø

шчо-дн′-а – шчо-ден(а – #)-н-ий

множ-и-ти-ø – множ-(и – #)-ен′н′-а,

н е с у б с т и т у т и в н і , якщо замість усіченого морфа не з’являється фонемно виражений морф. У структурі такого слова//словоформи є нульова морфема//морф:

наказ-а-ти-ø – наказ-(а – #)-ø-ø

о-пир-а-ти-ø-с′а – о-пір(а – #, с′а – #)-ø-ø

ход-и-ти-ø – хід-(и – #)-ø-ø і *ход-(и – #)-ø-а*.

---

[32] Докладніше: *Улуханов И. С.* О видах усечения основ мотивирующих слов в русском словообразовании / И. С. Улуханов // Развитие современного русского языка. 1972. – М., 1975. – С. 95–113.

3. Залежно від того, яка саме морфема//морф усікається, може бути усічення:

– кореневе: *такс'і – такс'/с(і – #)-ист-ø, казус – казу(с – #)-ал'/н-ий*;

– суфіксальне: *сабот-ува-ти-ø – сабот-(ува – #)-аж-ø, сабот-у(ва – #)-й-у; глиб-ок-ий – глиб-(ок – #)-ш-ий*;

– суфіксально-постфіксальне: *с'мій-а-ти-ø-с'а – с'міх-(а – #, с'а – #)-ø-ø, спізн-и-ти-ø-с'а – спізн-(и – #, с'а – #)-ен'н'-а*;

– постфіксальне: *при-земл-и-ти-ø-с'а – при-земл-и-ти-ø, за-кох-а-ти-ø-с'а – за-кох-а-ти-ø*;

– префіксальне: *багат-ий – з-багат-и-ти-ø* – оказіональне *багат-и-ти-ø*.

4. Усічення можливе в морфемній структурі іменника, дієслова, прикметника та прислівника.

У процесі словотворення д і є с л і в н і с у ф і к с и усікаються найчастіше в цілому, рідше – фіналі суфіксів:

вереД-**ува**-*ти-ø – вереД*-(ува – #)-*лив-ий*, *вереД*-(ува – #)-*ун-ø*, *вереД*-(ува – #)-*ник-ø*, *вереД/д'*-(ува – #)-*ій-ø*, *вереД-у*(ва – #)-*й-учи*;

ви-т'і-**ва**-*ти-ø – ви-т'і-в*(а – #)-*к-и*;

за-мороз-**и**-*ти-ø – за-мороз/ж*-(и – #)-*ува-ти-ø*, *за-мороз*-(и – #)-*к-и*, *за-мороз/з'*-(и – #)-*ø-ø*, *за-мороз/ж*-(и – #)-*ø-у*, *за-мороз/ж*-(и – #)-*ен-ий*; *мороз'*-(и – #)-*ачи*;

кресл-**и**-*ти-ø – кресл*-(и – #)-*ен'н'-а*, *кресл/л'*-(и – #)-*ар-ø*, *кресл/л'*-(и – #)-*ар/н'-а*, *кресл/л'*-(и – #)-*ø-у*, *кресл*-(и – #)-*ен-ий*, *кресл/л'*-(и – #)-*ачи*;

верт'-**і**-*ти-ø – верт'/т*-(і – #)-*л'ав-ий*, *верт'/т*-(і – #)-*к-ий*, *верт'/т*-(і – #)-*лив-ий*, *верт'/т*-(і – #)-*ун-ø*, *верт'*-(і – #)-*ач/к-а*, *верт'/т*-(і – #)-*ут-а*, *верт'/т*-(і – #)-*уш/к-а*, *верт'/ч*-(і – #)-*ø-у*, *верт'*-(і – #)-*ачи*;

хваст-**а**-*ти-ø – хваст*-(а – #)-*ну-ти-ø*, *хваст*-(а – #)-*лив-ий*, *хваст*-(а – #)-*ик-ø*, *хваст*-(а – #)-*ов/ит-ий*, *хваст*-(а – #)-*ошч-і*, *хваст*-(а – #)-*ун-ø*;

про-мах-**ну**-*ти-ø-с'а – про-мах*-(ну – #)-*ува-ти-ø-с'а*, *про-мах*-(ну – #)-*ø-ø*;

тис-**ну**-*ти-ø – тис-н/н'*(у – #)-*ав-а*, *тис-н*(у – #)-*ен'н'-а*, *тис-н*(у – #)-*ен-ий*, *тис-н*(у – #)-*учи.*

У процесі словозміни усікаються фіналі /**ва**/, /**у**/ д і є с л і в н и х с у ф і к с і в **-ува-, -ну-**:

вереД-**ува**-*ти-ø – вереД-у*(ва – #)-*й-ø-у*, *вереД-у*(ва – #)-*й-ø-ø*

стриб-**ну**-*ти-ø – стриб-н*(у – #)-*ø-у*, *стриб-н*(у – #)-*ø-и*.

У структурі інших частин мови усікатися можуть як морфеми//морфи в цілому, так і їхні фіналі.

В іменниках:

– фіналь кореня: *Баку – бак*(у- – #)-*ин*/*с'к-ий*
вікар'ій-ø – вікар'і(й- – #)-*ат-ø*
Вйатк-а – вйат(к- – #)-*ич-ø*
гречк-а – греч(к- – #)-*ан-ий*
рад'іо – рад'/*д*(іо- – #)-*ист-ø*
цитат-а – цит(ат- – #)-*ува-ти-ø*;

– фіналь суфікса: *біж-ен*/*ец'-ø – біж-ен*(ец'- – #)-*к-а*
сел'-ан/*ин-ø – сел'-ан*(ин- – #)-*к-а*;

– суфікс: *аскет-изм-ø – аскет*-(-изм- – #)-*ич*/*н-ий*
вівчар-ств-о – вівчар-(-ств – – #)-*с'к-ий*
метод-ик-а – метод-(-ик- – #)-*ист-ø*
полтав-ец'-ø – полтав-(ец'- – #)-*к-а*.

У прикметниках:

– фіналь кореня: *густ-ий – гус*(т – #)-*ну-ти-ø*;

– фіналь суфікса: *чит-а-л'н-ий – чит-а-л'*/*л*(н- – #)-*к-а*;

– суфікс: *суверен-н-ий – суверен*/*н'*-(-н- – #)-*ітет-ø*
слив-ов-ий – сливй-(-ов- – #)-*ан*/*к-а*
глиб-ок-ий – глиб(-ок- – #)-*ін'-ø*.

У прислівниках:

– фіналь кореня: *апр'іор'і – апр'іор'*/*р*(і – #)-*н-ий*
по-в-с'уди – по-в-с'уд(и – #)-*н-ий*;

– суфікс: *на-в-кол-о – на-в-кол*-(о – #)-*иш*/*н'-ій*
шкод-а – шкод-(а – #)-*ува-ти-ø*.

Причини усічення. Основною причиною усічення є несумісність морфем//морфів у структурі словотвірного або парадигматичного слова. Усічення має на меті узгодити комбінаторну несумісність поєднуваних морфем//морфів відповідно до морфо- і фонотактичних закономірностей української мови:

– усунути невластиве українській мові скупчення приголосних на морфемному шві: *куст-ар-н-ий – куста***р**-(**н** – #)-**шч***ин-а*, *чукотк-а – чуко***т**(**к** – #)-**с'к**-*ий*;

– усунути невластиве українській мові зяяння (збіг голосних) на морфемному шві: *заздр-и-ти-ø – заздр*-(**и** – #)-**о***шч-і*, *каз-а-ти-ø – каж*-(**а** – #)-ø-**у**, -**е**ш…-**у**т';

– усунути структурну невідповідність між основою і формантом: *веред-ува-ти-ø – веред*-(ува – #)-*ун-ø*, *кий-анин-ø – кий-ан*(ин – #)*к-а*.

Явище усічення, на відміну від чергування, більше зорієнтоване на лінійні перетворення в основі. Однак не лише чергування

мають і синтагматичний, й парадигматичний аспекти. Усічення, забезпечуючи лінійну організацію морфем у слові, також може мати парадигматичну спрямованість на варіювання морфем.

Характерно, що усічення коренів (***міст***-*о* – ***міс′***-*к-ий*, ***плес***-*ø-ти-ø* – ***пле***-*ø-л-а*) і суфіксів (*маз-**ну**-ти-ø – маз-**н**-ø-у*, *рад′-**іс′т′**-ø – рад′-**іс**-н-ий*) спричинює аломорфію, а усічення постфікса **-с′а** (*горд-и-ти-ø-**с′а** – горд-и-ти-ø-**с′***) і закінчень (*каж-ø-ø-**емо** – каж-ø-ø-**ем**, каж-ø-ø-**імо** – каж-ø-ø-**ім***) – варіоморфію.

Примітка. Найчастіше усіченими є кореневі морфи. У фіналі коренів можуть усікатися такі фонеми та фонемосполуки – д, т, т′, л, с, ц, к, б, п, н, н′, і, и, е, о, у, іо, ос, ус, ис, ум, ик, ец′, ат, ій, іно, тк:

в українських коренях іменників на /жд, зд, рд, ст′, сл/ перед S_{ADJ} -н-, -ев-, -лив-

д – #	тижден′-ø – тиж(де//ø – #)н-ев-ий, ви-йізд-и-ти-ø – ви-йіз(д – #)-н-ий
т′ – #	йакіст′-ø – йакіс(т′ – #)-н-ий, шчаст′-а – шчас(т′ – #)-лив-ий
л – #	масл-о – мас(л – #)-н-ий

у R_N на /нц/ перед S_N -ечк-

ц – #	сонц-е – сон-ечк-о

в іншомовних коренях перед S_N -ист-, -ец′-; S_{Adj} -с′к-, -ічн-, -ичн-, -ал′н-, -арн-, -ов-; S_V -ува-

і – #	такс′і – такс(і – #)-ист-ø
	Тбіл′іс′і – тбіл′іс′(і – #)-к-ий, тбіл′-іс(і – #)-ец′-ø
о – #	есперанто – есперант(о – #)-ист-ø, л′ібрето – л′ібрет(о – #)-ист-ø
	Марокко – марокк(о – #)-ан/ец′-ø
у – #	кенгуру – кенгур(у – #)-ов-ий, Баку – бак(у – #)-ин/ец′-ø
е – #	рез′уме – рез′ум(е – #)-ува-ти-ø
с – #	казус-ø – казу(с – #)-ал′н-ий
іо – #	рад′іо – рад′/д(іо – #)-ист-ø
ос – #	космос-ø – косм(ос – #)-ічн-ий
ус – #	рад′іус-ø – рад′і(ус – #)-ал′н-ий
ис – #	синтаксис-ø – синтакс(ис – #)-ичн-ий
ум – #	пленум-ø – плен(ум – #)-ар/н-ий, ун′ікум-ø – ун′ік(ум – #)-ал′/н-ий
іно – #	піан′іно – піан′(іно – #)-іст-ø
тк – #	Камчатк-а – камча(тк – #)-дал-и

у дієслівних коренях перед S_V-ну-, що має значення ‘однократність’

д – #	кид-а-ти-ø – ки(д – #)-ну-ти-ø
т′ – #	блис′т′-і-ти-ø – блис(т′ – #)-ну-ти-ø
к – #	блиск-а-ти-ø – блис(к – #)-ну-ти-ø
б – #	за-гиб-а-ти-ø – за-ги(б – #)-ну-ти-ø

у R_V перед S_{ADJ} -н-

т – #	маст-и-ти-ø – мас(т – #)-н-ий

у R_V перед S_V -в-/-л-, що має ГЗ ‘минулий час’

с – #	вес-ø-ти-ø – ві(с – #)-в-ø, ве(с – #)-л-а

	мес-ø-ти-ø – мі(с – #)-в-ø, ме(с – #)-л-а
	плес-ø-ти-ø – пл′і(с – #)-в-ø, пле(с – #)-л-а
	у коренях прислівників перед S_{ADJ} -н-
и – #	по-вс′уди – по-вс′уд(и – #)-н-ий
і – #	апр′іор′і – апр′іор′/р(і – #)-н-ий

У фіналі кореня можуть усікатися фонеми і фонемосполуки, що за формою вираження подібні до морфем. Такі фіналі є субморфами – к, ец′, ат, н, ій:

	у коренях іменників
к – #	перед S_{V} -ува-: кокетк-а – кокет(к – #)-ува-ти-ø
	перед S_{ADJ} -ин-: качк-а – кач(к – #)-ин-ий
	перед S_{N} -ал′-: скрипк-а – скрип(к – #)-ал′-ø
ик – #	перед S_{ADJ} -с′к-: Балтик-а – балт′(ик – #)-ій/с′к-ий
ец′ – #	перед S_{N} -ен′к-: зайец′-ø – зай(ец′ – #)-ен′к-о
ат – #	перед S_{V} -ува-: цитат-а – цит(ат – #)-ува-ти-ø
ій – #	перед S_{N} -ус-: інд′ій-а – інд′/д(ій – #)-ус-ø
	у коренях прикметників
н – #	перед S_{N} -изм-: вул′гарн-ий – вул′гар(н – #)-изм-ø

Усічення як морфонологічне явище значно менше поширюється на суфікси. Частіше суфікси усікаються повністю, чому сприяє мінімальність їхньої фонемної будови. Фіналь суфікса може втрачатися частково, якщо план його вираження є двофонемним і більше:

	дієслівні суфікси
-ну- // -н-	перед Z_{V}: стук-ну-ти-ø – стук-н(у – #)-у…-ут′, -и…-іт′
-ону-//-он-	стук-ону-ти-ø – стук-он(у – #)-у…-ут′, -и…-іт′
	перед S_{Adj} -ен-: за-мк-ну-ти-ø – за-мк-н(у – #)-ен-ий
	о-д′аг-ну-ти-ø – о-д′аг-н(у – #)-ен-ий
	перед S_{N} -ен′н′-: с-т′аг-ну-ти-ø – с-т′аг-н(у – #)-ен′н′-а
-ува- // -у-	перед Z_{V}: буд-ува-ти-ø – буд-у(ва – #)-й-у…-ут′, -ø …-те
-ва- // -в-	перед S_{N} -к-: ви-т′і-ва-ти-ø – ви-т′і-в(а – #)-к-а
	перед S_{N} -ец′-: вида-ва-ти-ø – вида-в(а – #)-ец′-ø
	іменникові суфікси
-іст′- // -іс-	перед S_{Adj} -н-: швид-к-іст′-ø – швид-к-іс(т′ – #)-н-ий
-зн′- // -з-	перед S_{Adj} -к-, -лив-: бой-а-зн′-ø – бой-а-з-к-ий, бой-а-з(н′ – #)-лив-ий
	прикметникові суфікси
***-арн-[33]//-ар-**	перед S_{N} -шчин-: елемент-арн-ий – елемент-ар(н – #)-шчин-а
***-ал′н-//-ал′-**	перед S_{N} -шчин-, -шчик-, -к-: театр-ал′н-ий – театр-ал′(н – #)-шчин-а, театр-ал′(н – #)-шчик-ø; чит-а-л′н-ий – чит-а-л(н – #)-к-а

[33] Суфікси, позначені зірочкою, є або самостійними похідними суфіксами, або аломорфами залежно від погляду вчених на статус інтерфіксів.

-ивн-//-ив-	перед S_N -ізм-: обйект-ивн-ий – обйект-ив(н – #)-ізм-ø
-ичн-//-ич-	песим-іст-ичн-ий – песим-іст-ич(н – #)-ізм-ø
-анин-//-ан-	перед S_N -к-: л′вівй-анин-ø – л′вівй-ан(ин – #)-к-а
-чанин-//-чан-	сум-чанин-ø – сум-чан(ин – #)-к-а

§ 28. Накладання

Накладання як морфонологічне явище на матеріалі російської мови вперше описала Олена Андріївна Земська (*Земская Е. А*. Об одной особенности соединения словообразовательных морфем в русском языке // Вопросы языкознания. – 1964. – № 2. – С. 84–88).

Накладання – явище морфемного шва (знак накладання **↔**), що полягає в суміщенні фіналі твірної основи і початку наступного морфа.

Накладання вбачають тоді, коли фіналь попереднього і початок наступного морфа однакові за фонемним вираженням: одна (частіше) чи дві (рідше) фонеми наступного морфа накладаються на кінець попереднього. Накладання є морфотактичним засобом пристосування твірної основи до словотвірного форманта, що може відбуватися у процесі словотворення.

Накладання можливе на таких морфемних межах:

R ↔ S	оде**с**- ↔ **-с′**к-ий; борд**о**- ↔ **-о**в-ий, регб**і**- ↔ **і**ст-ø
R ↔ I	Русс**о**- ↔ **-о**в/ец′-ø
S ↔ S	слух-**а**- ↔ **-а**ч-ø, пис-**а**- ↔ **-а**р-ø
O ↔ O	мор**фо**- ↔ **-фо**нологійа.

Прийнято вважати, що в процесі накладання морфеми//морфи зберігають свою структурно-функціональну специфіку, свої морфемні межі, які лише деформуються, що іноді значно утруднює реконструкцію вихідних морфів: *індус***с**- ↔ ***-с′****к-ий* → *індус′-к-ий, хот′-і-* ↔ *-ін′н′-а* → *хот′-і-н′н′-а*. Спільна – злита частина /**с′**/ – однаково належить і кореню *-індус***с**- і суфіксу ***-с′****к*-; так само /**і**/ однаково належить суфіксу дієслова *хот′-****і***- та суфіксу іменника ***-і****н′н′*-.

Накладання може бути повне або часткове. Повне накладання відбувається тоді, коли наступна морфема//морф (звичайно суфікс) однакова за фонемним вираженням із фіналлю попередньої морфеми//морфа (звичайно кореня). У такому

випадку та сама морфема//морф відіграє подвійну функцію: *Д'н'іпропетров**с'к**- ↔ **-с'к**-ий → д'н'іпропетров-**с'к**-ий*; *Том**с'к**- ↔ **-с'к**-ий → том**с'-к**-ий*.

Накладання є ч а с т к о в и м, коли початок наступної і фіналь попередньої морфеми//морфа мають спільні за фонемним вираженням одну (дві), але не всі фонеми: *синтакс**ис**- ↔ **-ис**т-ø → синтакс-**ис**т-ø*, *Оде**с**-а ↔ **-с'**к-ий → оде**с'-**к-ий*.

У складних словах накладання можливе на межі двох основ: *мор**фо**нологійа ← мор**фо**(логійа) ↔ **фо**нологійа*, *мор**фо**нема ← мор**ф-о** ↔ **фо**нема*, *топ**он**омастика ← топ**он'**(іміка) ↔ **он**омастика*, *мінера**л-о**↔**ло**гійа ← мінера**л-о**↔**ло**гійа*, *ма**к**орженики ← ма**к**↔**к**орж-еники*, *аз**бук**варик ← аз**бук**(а) ↔**бук**варик* та інші.

♦ Неповне накладання голосних можливе на межі ‘корінь ↔ суфікс’, ‘корінь ↔ інтерфікс’ (переважно у словах іншомовного походження):

– найчастіше, коли основа закінчується на /**о**/, до якої приєднується суфікс **-ов-** або інтерфікс **ов**: *бордо- ↔ -ов-ий*, *манго- ↔ -ов-ий, Руссо- ↔ -ов*/*с'к-ий*;

– поодинокими є випадки накладання на фіналь **/і/** невідмінюваної основи початкової голосної суфікса, що починається на **/і/**: *регбі- ↔ -іст-ø.*

♦ Накладання приголосних неповне **с** ↔ **-с'к-** або повне **с'к-** ↔ **-с'к-** на межі ‘корінь (основа) ↔ суфікс’ у відтопонімічних похідних типу *форос- ↔ -с'к-ий*, *мінс'к- ↔ -с'к-ий*.

♦ Накладання неповне або повне на межі ‘суфікс ↔ суфікс’ у похідних від дієслівних основ:

– на /**а**/ (**-а-**, **-ва-**, **-ува-**), утворених за допомогою суфіксів, що починаються на /**а**/ (**-ар-**, **-ач-**, **-ак-**): *писа- ↔ -ар-ø, л'ік-ува-↔ -ар-ø, слух-а- ↔ -ач-ø, задир-а- ↔ -ак-а, с'півак-ø – с'пі-ва-↔ -ак-ø.*

– на /**і**/ (**-і-**основи), утворених за допомогою суфіксів, що починаються на /**і**/ (**-ін'н'-**, **-ій-**): *верт'-і-ти-ø → верт'і- ↔ -ій-ø*, *верт'і- ↔ -ін'н'-а*.

♦ Складна взаємодія явищ морфемного шва, що призводить до появи аломорфів **-с'к-**, **-к-** і **-ств-**, **-тв-**, відбувається у процесі творення:

– відносних прикметників із суфіксом **-с'к-**:

г **ж** **з, з′**	+ -с′к- → -з′к-	*ветлуг-с′к-ий – ветлуз′-к-ий* *л′ут′іж-с′к-ий – л′ут′із′-к-ий* *кавказ-с′к-ий – кавказ′-к-ий*
к **ч** **ц, ц′**	+ -с′к- → -ц′к-	*бід′н′ак-с′к-ий – бід′н′ац′-к-ий* *бахмач-с′к-ий – бахмац′-к-ий* *кролевец′-с′к-ий – кролевец′-к-ий*
х **ш** **с, с′**	+ -с′к- → -с′к-	*волох-с′к-ий – волос′-к-ий* *калуш-с′к-ий – калус′-к-ий* *ел′зас-с′к-ий – ел′зас′-к-ий*

– іменників із суфіксом **-ств-**:

г **ж** **з, з′**	+ -ств- → -зтв-	*убог-ств-о – убоз-тв-о* – *бойагуз-ств-о – бойагуз-тв-о*
к **ч** **ц, ц′**	+ -ств- → -цтв-	*сойузник-ств-о – сойузниц-тв-о* *ткач-ств-о – ткац-тв-о* *кравец′-ств-о – кравец-тв-о*
х **ш** **с, с′**	+ -ств- → -ств-	*птах-ств-о – птас-тв-о* *товариш-ств-о – товарис-тв-о* *невіглас-ств-о – невіглас-тв-о*

Буг- + *-с′к-* (із **-ьск-**)*-ий* → *буг-ьск-ий* → *буж′-ьск-ий* – історичне чергування приголосних /**г** – **ж**/ як наслідок першої перехідної палаталізації: тверда задньоязикова /**г**/ перед голосною переднього ряду /**ь**/ почергувалася із /**ж**/;

буж′-ьск-ий → *буж′-ск-ий* → *буз′-ск-ий* – занепад редукованої /**ь**/ у слабкій позиції (шипляча стверділа, а /**с**/ із **ьск-** стала /**с′**/), що спричинив живе чергування за місцем і способом творення /**ж′** – **з′**/ як наслідок регресивної асиміляції: /**ж′**/ (альвеолярна за місцем творення двофокусна за способом творення) перед /**с**/ (зубною за місцем творення однофокусною за способом творення) почергувалася із /**з′**/ (зубною за місцем творення альвеолярною за способом творення);

буз′-с′к-ий → *буз′-к-ий* або *буз′-с′к-ий* → *буз′-з′к-ий* → *буз′-к-ий* – за версією одних учених, відбулося спрощення в групі приголосних /**з′с′к**/ – /**з′к**/; на думку інших – спрощення (чи накладання) відбулося після прогресивної асиміляції за дзвінкістю /**з′з′к**/ – /**з′к**/.

Такі самі зміни супроводжували і творення похідних іменників із суфіксом **-ств-**: *козак-* + *-ств-о* (із **-ьств-**) → *козак-ьств-о* → *козач′-ьств-о* → *козач′-ств-о* → *козац-ств-о* → *козац-цтв-о* → *козац-тв-о*.

З погляду сучасної мови у словах типу *бузький*, *ризький* і под.; *будівництво*, *ткацтво* і под. можна говорити про чергування кінцевих приголосних основи /**г** – **з′**/ і /**к** – **ц**/ у відповідній морфонологічній позиції (перед суфіксом **-с′к-** або **-ств-**). Чергування призводить до невластивого для української мови збігу приголосних на морфемному шві /**з′с′к**/ і /**цств**/, що, найімовірніше, знімається шляхом спрощення – тобто усічення початкових суфіксальних /**с′**/ і /**с**/.

Цікавий і чи не єдиний випадок накладання на морфемному шві префікса і кореня в українській мові простежується в морфемній структурі дієслова *п-і-ти-ø, п-ід-ø-у…-ø-ут′*, непрефіксальна форма якого *і-ти-ø*. Давній префікс **пі-**, що зберігся в цьому слові, має усічений аломорф як наслідок накладання двох однакових фонем /**і**/ на межі префікса і кореня: *пі-↔і-ти-ø, пі-↔-ід-ø-у…-ø-ут′, пі-↔-ішо-в-ø*. Можлива й інша – менш імовірна – інтерпретація: у дієслові немає кореня (нуль морфеми), бо він наклався на префікс **пі-**, що є аломорфом префікса **по-**: *пі-ø-ти-ø*[34] (у російській мові таким словом без кореня є *вы-ну-ть*).

§ 29. Інтерфіксація

Інтерфіксацію [*інтерфіксація* від *ínтерфікс*] як морфонологічне явище вперше описав М. Трубецькой (*Трубецкой Н. С.* Морфонологическая система русского языка // *Трубецкой Н. С.* Избранные труды по филологии. – М., 1987. – С. 67–142).

І н т е р ф і к с а ц і я – явище морфемного шва, яке відбувається у п р о с т и х с л о в а х: між основою (або коренем) і суфіксом (або закінченням) вставляються фонеми або фонемосполуки, що не мають власного значення:

[34] *Полюга Л. М.* Передмова // Словник українських морфем / Укладач Л. М. Полюга. – Львів, 2001. – С. 8.

Слова без інтерфіксів		**Слова з інтерфіксами**	
кийів- + *-с'к-* → *кийів-с'к-ий*		*америк-* + *-с'к-* → *америк-***(ан)***-с'к-ий*	
н'іжин- + *-с'к-* → *н'іжин-с'к-ий*		*керч-* + *-с'к-* → *керч-***(ен)***-с'к-ий*	
крим- + *-с'к-* → *крим-с'к-ий*		*бірм-* + *-с'к-* → *бірм-***(ан)***-с'к-ий*	
балт- + *-с'к-* → *балт-с'к-ий*		*йалт-* + *-с'к-* → *йалт-***(ин)***-с'к-ий*	

У простих словах інтерфікси виконують структурну (будівельну) та морфонологічну роль. Вони з'являються у процесі творення нового слова або у процесі словозміни лише як з'єднувальний компонент між основою (або коренем) і суфіксом (або закінченням):

– для з н я т т я з я я н н я на морфемному шві – вони усувають невластивий для української мови збіг голосних на межі кореня або суфікса, що закінчується на голосну, і суфікса або закінчення, що починається на голосну:

с'віта- + *-ок-* → *світа-***(н)***-ок-ø* *бу-* + *-у…-ут'* → бу-(д)*-у... -ут'*
ор-а- + *-ай-* → *ор-а-***(т)***-ай-ø* *ма-* + *-у…-ут'* → *ма-***(й)***-у…-ут'*;

– для у с у н е н н я з б і г у к і л ь к о х п р и г о л о с н и х на морфемному шві, що утруднюють вимову:

Д'н'іпр- + *-с'к-* → *д'н'іпр-***(ов)***-с'к-ий*
жит'т'- + *-с'к-* → *жит-***(ей)***-с'к-ий*
мексик- + *-с'к-* → *мексик-***(ан)***-с'к-ий*
ханж- + *-ств-* → *ханж-***(е)***-ств-о*;

– для а д а п т а ц і ї і н ш о м о в н о ї о с н о в и до типової української основи:

арго- + *-изм-* → *арго-***(т)***-изм-ø*
купе- + *-н-* → *купе-***(й)***-н-ий*
пот'і- + *-с'к-* → *пот'і-***(й)***-с'к-ий*;

– для з б е р е ж е н н я з р о з у м і л о с т і з н а ч е н н я слова, якщо твірною основою є односкладовий або нескладовий корінь:

біс- + *-с'к-* → *біс'-***(ів)***-с'к-ий*
міф- + *-н-* → *міф-***(іч)***-н-ий*
спас- + *-с'к-* → *спас'-***(ів)***-с'к-ий*
коли + *-н-* → *коли-***(ш)***-н'-ій*
там- + *-н-* → *там-***(теш)***-н'-ій* і *там-***(ош)***-н'-ій*;

– для з н я т т я о м о н і м і ї слів (іноді):

ефект- + -н-(ий)
- *ефект-н-ий* ‘такий, що справляє ефект’ (*ефектний танок*)
- *ефект*-(**ив**)-*н-ий* ‘такий, що дає ефект, потрібний результат’ (*ефективні види палива*);

фігур- + -н-(ий)
- *фігур-н-ий* ‘такий, що зроблений у вигляді якоїсь фігури’ (*фігурний орнамент*)
- *фігур*-(**ал′**)-*н-ий* ‘який має багато фігур, особливих форм, прийомів’ (*фігуральна мова, фігуральний вислів*);

– іноді інтерфікс з’являється з а а н а л о г і є ю до продуктивних інтерфіксальних моделей творення похідних слів:

режисер′-с′к-ий		*бесемер′*-(**ів**)-*с′к-ий*
демон′-с′к-ий		*дракон′*-(**ів**)-*с′к-ий*
учител′-с′к-ий	але	*корол′*-(**ів**)-*с′к-ий*
дилетант-с′к-ий		*гамлет′*-(**ів**)-*с′к-ий*
наймит′-с′к-ий	і	*наймит′*-(**ів**)-*с′к-ий.*

ТИПИ МОРФЕМ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Залежно від ролі, значення, функції, місця у слові та походження всі морфеми поділяють на кілька груп. Традиційними є такі види морфем: к о р і н ь, п р е ф і к с, с у ф і к с, з а к і н ч е н н я, п о с т ф і к с, і н ф і к с. У сучасній морфемології, крім названих, виокремлюють: і н т е р ф і к с, а ф і к с о ї д и (п р е ф і к с о ї д і с у ф і к с о ї д), к о н ф і к с.

Усі морфеми за структурно-семантичними та функціональними ознаками складають опозиції: корені ↔ афікси, префікси ↔ суфікси.

За роллю у складі слова морфеми поділяють на о с н о в н і (о б о в ’ я з к о в і) та с л у ж б о в і (ф а к у л ь т а т и в н і). До основних (обов’язкових) морфем належить корінь слова.

§ 30. Корінь

В українстику термін ‘ко́рѐнь’ (лат. radix) запровадив Яків Федорович Головацький (Грамматика рѹ́ского ѧзыка. – Львів, 1849); у сучасному фонетичному оформленні ‘ко́рінь’ – Омелян Михайлович Огоновський (Граматика руского языка для шко́лъ середнихъ. – Львів, 1889).

К о р і н ь – основна й обов’язкова морфема, звичайно спільна частина споріднених слів, що містить елемент денотатного й лексичного значення слова і виражає ідею тотожності слова самому собі.

П р и м і т к а. Не всі лінгвісти погоджуються з ознакою обов’язковості кореня в усіх словах, висловлюючи щодо цього різні думки.

П е р ш а – корені не можуть бути одиничними:

“Для того, щоб виокремити корінь у слові, необхідно, щоб цей корінь фіксувався хоча б у двох словах <…>, префікси і суфікси можуть бути одиничними” (*Потиха З. А.* Современное русское словообразование. – М., 1970. – С. 26).

Д р у г а – корені є ознакою лише слів, подільних на морфеми:

“Корінь є обов’язковою частиною слів, які поділяються на морфеми. Щодо слів типу *здесь, к, ура* про корінь говорити не доводиться, бо вони взагалі не поділяються на морфеми” (*Цыганенко Г. П.* Состав слова и словообразование в русском языке. – К., 1978. – С. 31).

Слів без кореня не існує. Іноді корінь формально може бути тотожний слову, це помітив ще І. Бодуен де Куртене. Проте навіть якщо корінь і слово формально однакові, вони виконують різні функції та виражають різні значення.

Слово і корінь – одиниці різних мовних рівнів, яким властиві відмінні ознаки. Слово – це завжди лексико-граматична єдність, що характеризується морфологічною оформленістю і синтаксичною сполучуваністю. Функція слова – бути базою для творення словосполучення та речення: *польова квітка, квітка в саду, я подарую тобі чарівну квітку*. Слово має дуже широке, практично необмежене коло сполучуваності з іншими словами в реченні (*Весна прийшла, весна життя людського, моя весна, весна 2012 року, Весна – найкраща пора року* і под.).

Корінь – це частина слова, морфема. Як морфема, він не має лексико-граматичної єдності, не має морфологічного оформлення, поєднується з іншими морфемами в межах слова: *квіт-к-а, про-чит-ува-ти-ø, с'імей-н-ий*. Функція кореня – формувати гнізда спільнокореневих слів, що зберігають елемент його лексичного значення в найзагальнішому вигляді. Сполучуваність кореня з іншими морфемами обмежена (можна порахувати: [1]*дорог-а*, *дор'іж-ен'к-а*, *дороож-н'-ій*, *без-дороож-н'-ій*, *по-дороож-ува-ти-ø*, *по-дор'іжж-ø-а* та ін. → усього 58 лексем; [2]*дорог-ий*, *дорог-уват-ий*, *дороож-ч-ий*, *дороож-неч-а*, *у-тр-и-дорог-а* та ін. → усього 36 лексем).

Якщо прийняти положення, що слів без кореня немає, то всі корені мають такі структурно-семантичні та функціональні ознаки.

♦ Значення

Значення кореня асоціативне (І. Бодуен де Куртене, В. Солнцев). Поза словом кореню не завжди можна приписати те чи інше значення: **-віз-**, **-вод-**, **-н'іс-**, **-пол-** (*віз-ø* і *віз-ø-ø-ø, вод-а* і *вод-и-ти-ø*, *н'іс-ø* і *н'іс-ø-ø-ø, пол-е* і *пол-ø-ø-е (*від *поло-ø-ти-ø)*).

Корінь – виразник елементу лексичного значення слова, оскільки все лексичне значення виражає лише основа. Корінь є ядром лексичного значення, що зберігається в усіх спільнокореневих словах і виводиться шляхом абстрагування спільного в лексичній семантиці слів.

Семантика кореневих морфем повнозначних слів варіює від максимальної конкретності (*без-**дошч**-ів/й-а, **л' іт**-а-л'н-ий, **весел**-о*) до максимальної узагальненості (*г-ну-ти-ø, **і**-ти-ø, з-**н'а**-ø-ти-ø, від-**т'а**-ø-ти-ø*), що робить їхні значення невиразними. Значення кореня варіює, але постійною його ознакою лишається "ген спадковості" – те спільне, що є в спільнокореневих словах, та його участь у формуванні лексичного значення слова.

Семантика коренів службових слів найбільш узагальнена (*і, але, чи, чому*). Не всі лінгвісти визнають за службовими словами реальне, співвіднесене з фактами матеріальної дійсності значення. І. Кучеренко натомість вважає, що і службові слова не позбавлені власної семантики, однак їхня семантика максимально узагальнена й потребує конкретизації (*час і міста, час і люди; і ти прийдеш; але ти прийдеш; Чи ти прийдеш?; Невже ти прийдеш?; Чому ти прийдеш?*).

Корінь є носієм не лише лексичного, а й граматичного значення: R **-сидж͡-**, крім ЛЗ ‘перебувати в певному положенні’, передає ГЗ ‘1 ос. одн.’ (*сидж͡-ø-ø-у*), R **-сид′-** – ГЗ ‘3 ос. мн.’ (*сид′-ø-ø-ат′*) або ГЗ ‘наказ. сп., 1 і 2 ос. мн.’ (*сид′-ø-ø-імо*, *сид′-ø-ø-іт′*); а R **-с′і-** – ГЗ ‘мин. час’ (*с′і-ø-в-ø*, *-л-а, -л-о, -л-и*); R **-с′ад′-** – ГЗ ‘наказ. спосіб’ (*с′ад′-ø-ø-ø, -ø-мо, -ø-те*).

♦ Фонемне вираження

Корені завжди фонемно виражені. Немає і не може бути кореня без матеріального – фонемного – вираження.

Коренева морфема як інваріантна одиниця може варіювати в плані вираження, реалізуючись у конкретних кореневих аломорфах: ***сид′****-і-ти-ø,* ***сидж͡****-ø-ø-у,* ***сид****-ø-ø-ит′,* ***с′іс****-ø-ти-ø,* ***с′і****-ø-в-ø,* ***с′ад****-ø-ø-у,* ***с′ад′****-ø-ø-ø,* ***с′ід****-а-ти-ø*. Аломорфи близько 2000 коренів, що виникли внаслідок чергування, накладання, усічення, подані в “Морфемному словнику” (укладач Л. М. Полюга. – К., 1983. – С. 390–450; Львів, 2001. – С. 392–428).

♦ Функція

Функція кореня полягає у формуванні гнізд спільнокореневих слів. Слова розмножуються коренями. Корінь є своєрідним “геном” – “носієм спадковості”, що забезпечує спадковість у семантиці, він є матеріальним виразником сем єдності спільнокореневих слів”[35].

Одні корені можуть утворювати широко розгалужені словотвірні гнізда. Таким кореням властива максимальна сполучуваність з іншими морфемами. Так, за “Кореневим гніздовим словником” Є. Карпіловської, словотвірні гнізда містять до кількох сотень похідних із такими коренями: ***-сам-*** (***-ø,*** *-ий*) – 824; ***-²вод-***(***-****и-ти-****ø*) – 672; ***-ход-***(*-и-ти-****ø***) – 583; ***-роб-***(*-и-ти-****ø***) – 520; ***-світ-*** (= енергія) – 482.

Інші кореневі морфеми є базою для менш розгалужених словотвірних гнізд (до кількох десятків). Їм властива помірна сполучуваність з морфемами. Такими є словотвірні гнізда з коренями: ***-с′ір-***(*-ий*) – 88 похідних; ***-лоб-***(***-****ø*) – 78; ***-куп-***(*а-ти-*

[35] *Солнцев В. М.* Язык как системно-структурное образование / В. М. Солнцев. – М., 1977. – С. 179.

ø) – 68; ***-рж-***(*-а*) – 51; ***-колос-***(*-ø*) – 44; ***-р'ік-***(***-***а) – 31; ***-жа́л-***(*-и-ти-ø*) – 27; ***-кл'іп-***(*-а-ти-ø*) – 22; ***-то-***(*-ну-ти-ø*) – 13.

Корені службових слів мають потенційну здатність до творення на їх базі обмеженого кола похідних (**-ох-** : *ох-а-ти-ø, ох-ка-ти-ø, ох-ну-ти-ø, роз-ох-а-ти-ø-с'а, роз-ох-ка-ти-ø-с'а, ох-а-н'н'-а, ох-ка-н'н'-а*). Такі корені називають о д и н и ч н и м и . Вони є в одному чи двох словах службових частин мови – сполучниках (*або, і, чи, хоч*); частках (*б, би, ж, ні*), вигуках (*о, ой, гей*); переважно в незмінюваних іменниках (*бюро, леді, мадам, таксі*) та прикметниках (*беж, бордо*), іноді – відмінюваних (*ін'ій-ø, ін-ист-ий*; *тис-ø, тис-ов-ий*; *стос-ø, стос-ик-ø*; *стоп-а*). Одиничні корені – поняття відносне, оскільки від них можна утворити похідні: *ах – ах-нути-ø*, *ах-ати-ø*; *ви – ви-кати-ø*, *ви-кнути-ø*; *и – и-кати-ø*, *и-кан'н'а*; *і – і-кати-ø*, *і-кан'н'а*; *ну – ну-кати-ø* і под.

В українській мові є корені, на базі яких не утворюються похідні. Несполучувані з іншими морфемами окремі корені незмінюваних слів іншомовного походження на позначення назв осіб типу *аташе, леді*, від яких за теоретичної можливості практично не утворюються навіть присвійні прикметники. Не утворюються похідні також від прийменників (*до, на, над, під*).

♦ Позиція в слові

Місце кореня у слові, порівняно з афіксами, чітко н е ф і к с о в а н е . Він може бути в позиції абсолютного початку слова (*дерев-о, червон-ий*); після одного-чотирьох префіксів (*роз-буд-ов-а, по-від-буд-ов-ува-ти-ø*); перед одним-п'ятьма суфіксами (*фінанс-ов-ий, фінанс-ова-н-ий, буд'-ів-н-ик-ø, буд'-ів-н-ищ-тв-о*); між префіксами і суфіксами (*по-клон'-ін'н'-а, по-об-коп-ува-н-ий*).

У слові може бути кілька коренів, окремі з них можуть змінювати свою позицію (*с'н'іж-н-о-біл-ий* і *біл-о-с'н'іж-н-ий, лист-о-пад-ø-ø* і *пад-о-лист-ø*).

Корінь як спільна частина споріднених слів є в похідних різних частин мови (*мал-ий* → N *мал-еч-а*, *мал'-ø-а*; Adj *мал-ен'к-ий*, *мал-уват-ий*; V *мал'-і-ти-ø*, *у-мал-и-ти-ø*; Adv *мал-о*, *із-мал-у*; *буй-а-ти-ø* → V *ви-буй-а-ти-ø, роз-буй-а-ти-ø-с'а*; N *буй-а-н'н'-а, буй-н'-іс'т'-ø*; Adj *буй-н'-іш-ий, буй-н-есен'к-ий*; Adv *буй-н-о*).

♦ **Характер зв'язку з іншими морфемами**

За ознакою зв'язку коренів з афіксами, зокрема префіксами і суфіксами, вони можуть бути вільними, зв'язаними або напівзв'язаними.

Примітка. У науковій літературі можна зустріти термін 'зв'язана основа'. Поняття і термін 'зв'язана основа' у XIX ст. увів Герасим Петрович Павський. У науковий обіг термін 'зв'язана основа' увів Григорій Осипович Винокур (Заметки по русскому словообразованию // Избранные работы по русскому языку. – М., 1959. – С. 435).

Коректніше говорити про зв'язаність кореня, оскільки саме він може або не може уживатися без словотвірних морфем у межах основи.

Корені вільні – ті, що можуть уживатися самостійно, без інших словотвірних морфем (без префіксів і без суфіксів): *без-корис-лив-ий* ($R_{вільний}$, бо *корист'-ø*); *буж-ан-и* ($R_{вільний}$, бо *Буг-ø*); *довг-о-термін-ов-ий* ($R_{вільний}$, бо *довг-ий*; $R_{вільний}$, бо *термін-ø*); *при-віл'л'-ø-а* ($R_{вільний}$, бо *вол'-а*); *йун-ац-тв-о* ($R_{вільний}$, бо *йун-ий*); *у-славл'-ува-ти-ø* ($R_{вільний}$, бо *слав-а*).

Корені зв'язані – ті, що ніколи не функціонують самостійно, без інших словотвірних морфем (без префіксів або/і без суфіксів): *ви-т'і-ва-ти-ø* ($R_{зв'язаний}$, існує лише в поєднанні з іншими суфіксами і префіксами *за-т'і-й-а-ти-ø, ви-т'і-в-ник-ø*); *де-фер-изац'ій-а* ($R_{зв'язаний}$, самостійно з елементом ЛЗ 'залізо' *-фер-* не існує, лат. ferrum 'залізо'); *за-пр'аг-а-ти-ø* ($R_{зв'язаний}$, бо *ви-пр'аг-а-ти-ø, роз-пр'аг-а-ти-ø*); *з-вик-а-ти-ø* ($R_{зв'язаний}$, бо *від-вик-а-ти-ø, від-вик-ну-ти-ø*); *ім-порт-ø* ($R_{зв'язаний}$, самостійно з елементом ЛЗ 'везти куди-н.' *-порт-* не існує; бо *екс-порт-ø*); *репорт-ер-ø* ($R_{зв'язаний}$, бо *репорт-аж-ø*).

Олександр Олександрович Реформатський на позначення "неповноцінних коренів" (зв'язаних) увів термін 'радиксоїд' [від лат. radix 'корінь' і гр. ειδος 'вигляд', 'подібний', 'схожий'] (Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова // Морфологическая типология и проблема классификации языков. – М.; Л., 1965. – С. 64–92).

Корені напівзв'язані – корені непохідних дієслів, які без формозмінного суфікса не вживаються: *дер-ø-ти-ø, нес-ø-ти-ø, чит-а-ти-ø, ход-и-ти-ø, хот'-і-ти-ø*.

Термін 'напівзв'язаний корінь' у науковий обіг увів Микола Максимович Шанський для дієслівних коренів, які самостійно,

без формативів (формозмінних суфіксів), не можуть функціонувати (*Шанский Н. Н.* Очерки по русскому словообразованию. – М., 1968. – С. 141).

Примітка. Дієслівні корені, за М. Шанським, можуть бути вільними або зв'язаними в певних аломорфних реалізаціях: у словоформі *каз-а-ти-ø* → $R_{зв'язаний}$, а в словоформі *каж-у* → $R_{вільний}$. Тому, зважаючи на проміжний характер цих морфем, вчений пропонує називати їх напіввільними, або напівзв'язаними (*Шанский Н. М.* Очерки по русскому словообразованию. – М., 1968. – С. 141). Однак у структурі основоформи є суфікс, щоправда, нульовий: *каж-ø-ø-у*. Нульові словотвірні суфікси мають і віддієслівні іменники (*біг-ø-ø, шум-ø-ø*), які варто враховувати, характеризуючи корінь як вільний чи зв'язаний.

♦ Походження

За походженням усі кореневі морфеми є або вторинними, або первинними; питомими або запозиченими.

Вторинні (похідні) корені витворилися внаслідок процесів, переважно спрощення, перерозподілу, що відбувалися в певні періоди розвитку української мови. Це такі корені, які з погляду сучасної мови не поділяються на менші частини без втрати ними значення. У багатьох словах української мови є вторинні корені, які з погляду сучасної мови не співвідносяться з етимологічними і тому сприймаються носіями сучасної мови як непохідні: *весн-а, ви-нахід-лив-ий, вітер-ø, жабр-и, жит-о, закон-ø, миск-а, мух-а, нед'іл'-а, приз'б-а, столиц'-а* і под.

Первинним є етимологічний, генетичний корінь. Первинні корені можна встановити лише в результаті етимологічного аналізу слова. У багатьох словах відчуваються релікти морфемної структури попередніх епох, що призводить до виокремлення етимологічного, а не сучасного кореня: *за-бу-ти* замість сучасн. *забу-ø-ти-ø*; *з-на-хід-к-а* замість сучасн. *з-нахід-к-а*; *прода-ти* замість сучасн. *прод-а-ти-ø*; *пере-мог-а* замість сучасн. *перемог-а* і под. Розмежування синхронії та діахронії в морфеміці дається найважче.

Переважна більшість коренів є питомими. До питомих відносять індоєвропейські, праслов'янські, східнослов'янські та власне українські корені (*велик-ий, див-о, їіс-ти-ø, неб-о, сонц-е,*

йасн-ий та ін.). Крім споконвічних коренів, є корені, з а п о з и ч е н і з інших мов, наприклад: *долар-ø*, *д͡жаз-ø*, *філ'м-ø* (з англійської); *банк-ø*, *газет-а*, *фірм-а* (з італійської); *ґрунт-ø*, *ланц'уг-ø*, *фарб-а* (з німецької); *жур'і*, *мін'істр-ø*, *премйер-ø* (із французької); *ган-и-ти-ø, прац'-а* (з чеської).

♦ Коренева підсистема української мови є в і д к р и т о ю. Вона постійно поповнюється новими коренями – власними, витвореними в процесі спрощення (*вікн-о* із *ок-о*, *дар-ø* із *да-ръ*, *жир-ø* із *жи-ръ*, *умі-ти-ø* із *умъ*) або ускладнення (*йехид-н-а* із *йехидн-а*, *пал'т-о* із *пал'то*) морфемної структури слів; та запозиченими, разом зі словами іншомовного походження: *вінчестер-ø, йевро, іміджø, компйутер-ø, менедж-мент-ø, офшор-ø, принтер-ø, скан-ер-ø, хакер-ø*.

В українській мові понад 17 тисяч коренів, з яких більше 5 тисяч функціонують лише в одному слові, близько 500 формально тотожні слову, тобто вживаються без афіксів.

Євгенія Анатоліївна Карпіловська уклала “Кореневий гніздовий словник української мови” (Київ, 2002), що містить 2594 корені, з них 1820 – корені-омографи. У корпусі словника – 71304 слова, в яких реалізовані корені реєстру, у т. ч. 59631 слово з коренями-омографами.

§ 31. Загальна характеристика афіксів

На відміну від обов’язкової кореневої морфеми, а ф і к с и, або афіксальні морфеми, є необов’язковими. Їхня роль у морфемній структурі слова службова.

Афікс [лат. affixus ‘прикріплений, приставлений перед або після’; від лат. прийменника-префікса ad- ‘до’, у якому d асимілюється до звука f (ad-f → aff) лат. дієприкметника fīxum (від дієслова fingere ‘приєднувати’): ad-fīxum → af-fīxum → affīxum → affīx]

Уперше термін ‘афікс’ був ужитий в граматиці Йогана Рейхліна (написана латиною, 1506). В україністику цей термін увів П. Залозний у 1906 р. (Коротка граматика української мови. Ч. І. – Полтава, 1906).

Афікс – службова необов'язкова морфема в слові, що займає пре- чи постпозицію щодо кореня чи іншого афікса, виконує словотвірну, словозмінну або формозмінну функцію і виражає словотвірне або граматичне значення.

♦ Роль у слові

За роллю у складі слова афікси є факультативними морфемами. На відміну від кореня, без якого слово не існує, афікс у слові може бути, а може й не бути. Він є необов'язковою морфемою у структурі слова. В українській мові близько 500 слів без афіксів: *беж, колібрі, поні, Тбілісі* тощо. Афікси не вживаються поза словом. Проте у випадках, коли афікс лексикалізується (стає словом), можливе його ізольоване функціонування: *Але хіба догматичний* "*благополучизм*" *не такий же небезпечний і шкідливий, як і всякі інші шкідливі* ***-ізми*** (О. Довженко).

Всілякі "*ізми*"
і всілякі "*нео*"
Усі держави з поглядом Горгон
Мені б курінь на острові Борнео
Але мабуть і там вже полігон (Л. Костенко).

♦ Значення

Значення афіксів категорійно-класифікаційне:

словотвірне – спільне значення ряду похідних слів із різними коренями (з різним лексичним значенням), але з тотожними афіксами (суфіксами і префіксами):

СЗ 'особа [за відношенням] до дії': *вихова-**тел'**-ø, зас'іда-**тел'**-ø, мучи-**тел'**-ø, поручи-**тел'**-ø, учи-**тел'**-ø*;

СЗ 'ознака [загальної відносності]': *кийів-**с'к**-ий, н'іжин-**с'к**-ий, пари-**з'к**-ий, республ'ікан-**с'к**-ий, університет-**с'к**-ий*;

СЗ 'абстрактна опредметнена ознака': *молод'-**іс'т'**-ø, рад'-**іс'т'**-ø, толерантн'-**іс'т'**-ø, чесн'-**іс'т'**-ø*.

граматичне – обов'язкове, формально виражене значення афіксів (закінчень, окремих суфіксів), спільне для словоформ різних лексем тієї самої частини мови:

ГЗ 'О. в. одн.': *вітр-**ом**, сел-**ом**, син-**ом**, тепл-**ом***;

ГЗ 'Н. в. одн. жін. рід': *блискуч-**а**, гарн-**а**, зелен-**а**, ран'н'-**а***;

ГЗ 'мин. час': *з-бир-а-**в-ø**, на-мовл'-а-**в-ø**, прос-и-**в-ø**, с-каз-а-**в-ø***;

ГЗ 'чол. рід': *з-бир-а-в-**ø**, на-мовл'-а-в-**ø**, прос-и-в-**ø**, с-каз-а-в-**ø***;

ГЗ ‘1 ос. одн.’: *з-бир-а-й-**у**, на-мовл'-а-й-**у**, прош-**ø**-**ø**-**у**, с-кож-**ø**-**ø**-**у***.

♦ **Форма вираження**

Афікси як одиниці двобічні мають план значення і план вираження. Більшість афіксів фонемно виражені. У морфемній структурі окремих слів є нульові (фонемно не виражені) афікси:

л'іс-	**-н-**	**-ий**
↓	↓	↓
ЛЗ ‘сукупність дерев’	СЗ ‘загальна відносність’	ГЗ ‘Н. в. одн. ч. р.’
Але у словах типу	**л'іс-**	**-?**
	↓	↓
	ЛЗ ‘сукупність дерев’	ГЗ ‘Н.в. одн.’

граматичне значення ‘Н. в. одн.’ фонемно не виражене. На позначення такої відсутності засобів вираження певного значення було уведене поняття нульової морфеми//морфа.

♦ Нульовий афікс – це така морфема, яка не має фонемної репрезентації, однак у мові за нею закріплене певне значення: *велич-**ø*** ‘Н./Зн. в. одн.’, *сестер-**ø*** ‘Р./Зн. в. мн.’, *спитав-**ø*** ‘чол. р. одн.’.

Спочатку поняття нульової морфеми вживали на позначення фонемно не вираженого закінчення (поняття нульового закінчення увів І. Бодуен де Куртене). У 60 рр. ХХ ст. у морфемологію увійшло поняття нульового суфікса (О. Земська, Н. Клименко, В. Лопатін); у 90 рр. – нульового префікса у словах, які починаються з кореня (А. Кузнецова і Т. Єфремова); та нульового інтерфікса у словах типу *Нов-**ø**-город-ø, сон-**ø**-трав-а* (В. Горпинич, В. Лопатін).

Фонемно виражені афікси поділяють: за кількістю фонем – на одно- і багатофонемні; за якістю фонем – на вокалічні (***а**-кати-ø, **о**-хопити-ø, нос-**и**-ти-ø, каж-ø-ø-**у***), консонантні (***п**-нути-ø, **з**-робити-ø, дитин-**к**-а, студент-**ств**-о, йі-**м**, с'мійати-ø-**с'***) і вокалічно-консонантні (***дерев**-о, **пере-до-руч**-и-**ти**-ø, **уві**-бр-а-**ти**-ø, **сад'-ів-ник**-ø, **театр-ал'/н-ий**, **дорог-ойу**, л'уб-ø-ø-**имо**, **рад**-ø-ø-**ит'-с'а***).

♦ **Функція**

За виконуваною функцією афікси поділяють на словотвірні, словозмінні та формозмінні.

Словотвірні афікси слугують для творення нових слів. Вони об'єднують групи похідних слів зі спільним словотвірним значенням, що передає цей афікс:

дуб-ø 'різновид дерева' – *дуб-**ок**-ø* 'маленьке дерево' – ***під**-дуб-**н**-ий* 'ознака розташування під чим-н.' – *дуб-**н'ак**-ø* 'дубовий ліс' – *дуб-**ов**-ий* 'ознака щодо дуба';

мармур-ø 'різновид каменю' – *мармур-**ов**-ий* 'ознака за матеріалом';

фраз-а 'ряд слів, що становить смислову та інтонаційну єдність' – *фраз-**ер**-ø* 'особа за відношенням до предметної ознаки' – *фраз-ер-**ств**-о* 'абстрактне поняття';

д'ил-и-ти-ø 'дія' – ***по**-д'ил-и-ти-ø* 'результативність дії' – ***роз**-по-д'ил-и-ти-ø* 'розчленованість дії';

товариш-ø 'особа' – *товариш-**ува**-ти-ø* 'бути тим, хто (товаришем)' – *товариш-ува-**н'н'**-а* 'опредметнена дія' – ***по**-товариш-ува-ти-ø* 'стати товаришами'.

Словозмінні афікси забезпечують процеси відмінювання й дієвідмінювання, утворюючи словоформи однієї лексеми. Вони об'єднують словоформи в межах однієї частини мови за певним набором закінчень. Власне словозмінними є закінчення: "відмінювані" – закінчення іменних частин мови (іменника, прикметника і числівника) і "дієвідмінювані" – закінчення дієслів. Словозмінні афікси виражають розчленовану граматичну семантику: *л'іс-ø, -у, -у, -ø, -ом, '-і, -у, -и, '-ів, -ам, -и, -ах, -ами, -и* (ГЗ відмінка і числа); *зелен-ий, -ого, -ому, -их; зелен-а, зелен-е, зелен'-і* (ГЗ відмінка, числа і роду); *пйат'-ø, -и, -ох, -ом, -ма, -ома* (лише ГЗ числа); *пиш-ø-ø-у, -еш, -е, -емо, -ете, -ут'* (ГЗ особи і числа), *-и, -імо, -іт'* (ГЗ особи, числа, способу).

Формозмінні афікси також утворюють словоформи однієї лексеми. Формозмінними в основному є суфікси (іноді префікси), що виражають нерозчленовану граматичну семантику: *с'мілив-**іш**-ий, -а, е, -і* (форма вищого ступеня порівняння); *обер'іга-**ти**-ø, повз-ø-**ти**-ø* (форма інфінітива); *обер'іга-**в**-ø, обер'іга-**л**-а, -о, -и* (форма минулого часу).

♦ Структура

За структурно-генетичною ознакою афікси можна схарактеризувати як прості (непохідні) або складні (похідні).

П р о с т и м и вважають афікси, у складі яких не можна виокремити менші компоненти: на-, об-, під-, перед- і под.; -ак-, -ец′-, -ов-, -іст-, -с′к-, -ств- і под.; -у, -е, -і, -а тощо.

С к л а д н и м и вважають афікси, що витворилися в процесі історичного розвитку мови шляхом злиття кількох (переважно двох) афіксів – префіксів: по- + над- → понад- (*понадстроковий*), не- + до- → недо- (*недо-бачати-ø*); суфіксів: -ик- + -а- → -ича- (*ман′ірн-ича-ти-ø*); -ник- + -а- → -нича- (*дармойід-нича-ти-ø*); суфікса і закінчення: -а- + -м → (*земл′-ам*), -е- + -ш → -еш (*каж-ø-ø-еш*); закінчення і займенника: -а + -йа → -айа (*зелен-айа*), -е + -йе → -ейе (*син′-ейе*).

П р и м і т к а. Питання про структурні особливості афіксів є дискусійним і залежить від розуміння морфеми та принципів морфемного поділу слів.

♦ Походження

За ознакою походження протиставляються префікси, суфікси, постфікси, з одного боку, і закінчення – з другого. Перші можуть бути як п и т о м і, так і з а п о з и ч е н і (іншомовні). Закінчення ніколи не запозичуються. Як виразники граматичного значення вони є індивідуальною морфологічною ознакою кожної мови.

До питомих належать індоєвропейські, праслов'янські, східнослов'янські та власне українські афікси.

Термін 'афікс' є узагальненим родовим поняттям; він об'єднує видові поняття: п р е ф і к с, с у ф і к с, з а к і н ч е н н я, або ф л е к с і я, п о с т ф і к с, і н ф і к с. У вужчому значенні цей термін охоплює лише префікси, суфікси, постфікси та інфікси.

За низкою ознак афікси протиставляються між собою. Найвиразнішою є опозиція префікс – суфікс.

§ 32. Префікс

Префікс [лат. praefixus 'прикріплений попереду', від prae 'спереду' і fixus 'прикріплений']

В україністику термін ‘префікс’ увів 1906 р. П. Залозний (Коротка граматика української мови. Ч. І. – Полтава, 1906); у латинському написанні – 1889 р. Омелян Михайлович Огоновський (Граматика руского языка для шкôлъ середнихъ. – Львів, 1889).

Інші терміни, що побутували: *предлогъ* (Я. Головацький, Й. Левицький); *придатокъ* (Й. Левицький); *приставка* (П. Дячан), *при́ставка* (О. Партицький, С. Смаль-Стоцький і Ф. Ґартнер, О. Огоновський, В. Коцовський); *припона* (О. Огоновський).

Префікс – службова необов’язкова морфема в слові, що стоїть у препозиції щодо кореня чи іншого префікса, виконує словотвірну або іноді формозмінну функцію і виражає переважно словотвірне або граматичне (іноді) значення.

♦ В українській мові у препозиції щодо кореня може бути від 0 до 4 префіксів – один: *без-над'ійний, пра-шчур-ø, при-гадати-ø, пр'і-рва, про-студ'ійувати-ø, ул'тра-модний*; два: *на-про-чуд, не-по-вага, по-ви-давати-ø, по-за-лишати-ø*; три: *по-при-з-бирувати-ø, роз-по-в-с'уджувати-ø*; чотири: *по-на-з-доган'ати-ø, по-на-роз-по-д'іл'ати-ø*.

♦ Префікси, на відміну від суфіксів, приєднуються не до твірної основи, а до слова в цілому (крім випадків, коли префікс є частиною префіксально-суфіксального або префіксально-суфіксально-постфіксального форманта: *гор-а – **під**-гір-**й**-а, родич-ø – **по**-родич-**а**-ти-ø-**с'а***) і тому не змінюють частиномовної належності слова: *анти-теза, па-горб-ø*; *а-морал'ний, пре-великий*; *від-робити-ø, роз-л'убити-ø*; *за-мало, на-раз*. Найчастіше вони приєднуються до дієслів, значно рідше до іменних частин мови в такому порядку (за спадом сполучуваності): до прикметників, іменників, прислівників. Ніколи не вживаються з числівниками. Значна частина префіксів (переважно прийменникового походження) поєднується з різними частинами мови: *до-писати-ø, до-плата, до-строковий, до-дому; на-мал'увати-ø, на-рада, на́-р'ізний* (‘окремий’), *на-завжди; пере-робити-ø, пере-страх-ø, пере-вт'ілений, пере-бродом*. Окремі префікси закріплені за певними частинами мови – за іменником: **па-** (*па-горб-ø, па-клен-ø*), **пра-** (*пра-бабус'а, пра-внук-ø*), **прі-** (*пр'і-рва, пр'і-звишче*), **су-** (*су-пісок-ø, су-т'ін'-ø*); за прикметником: **пра-** (*пра-вічний, пра-давн'ій*), **пре-** (*пре-гарний, пре-милий*); за дієслівною основою: **ви-** (*ви-давати-ø, ви-ходити-ø*), **до-** (*до-писати-ø, до-плата*), **за-** (*за-мало, за-лишати-ø*), **на-** (*на-мал'увати-ø, на-рада*), **о-** (*о-бійти-ø, о-бмовити-ø*), **об-** (*об-ійти-ø, об-мовити-ø*), **от-** (*от-ямити-ся, от-ямитися-ø*), **пере-** (*пере-робити-ø, пере-страх-ø*), **під-** (*під-гір-й-а, під-літок-ø*), **по-** (*по-ви-давати-ø, по-за-лишати-ø*), **роз-** (*роз-л'убити-ø, роз-по-в-с'уджувати-ø*), **с-** (*с-ідати-ø, с-ідання-ø*), **у-** (*у-ходити-ø, у-ходження-ø*); за прислівником: **по-** (*по-на-з-доган'ати-ø, по-на-роз-по-д'іл'ати-ø*).

словом: **недо-** (*недо-чувати-ø, недо-бачати-ø*), **зне-** (*зне-кровити-ø, зне-силити-ø*).

♦ Префікси, що утворюють нові слова, виконують словотвірну функцію: *група – під-група, л'іс-ø – пра-л'іс-ø*; *виразний – не-виразний*, *милий – пре-милий*; *весел'ішати-ø – по-весел'ішати-ø*, *тулити-ø-с'а – при-тулити-ø-с'а*; *коли – від-коли*, *надто – за-надто*.

Префікси, що утворюють словоформи однієї лексеми, виконують формозмінну функцію. До формозмінних відносять:

най- – утворює форму найвищого ступеня прикметників (*най-мил'ший*, *най-крашчий*);

видові префікси – утворюють форму дієслова доконаного виду від дієслова недоконаного виду: *будувати-ø – з-будувати-ø*, *мал'увати-ø – на-мал'увати-ø*.

Примітка. Переважна більшість лінгвістів (Н. Авілова, О. Бондарко, І. Вихованець, О. Земська, О. Ісаченко, Ю. Маслов) не вважають пару ‘дієслово – префіксальне дієслово’ словоформами однієї лексеми на тій підставі, що власневидових префіксів не існує і, крім значення виду, будь-який префікс або змінює семантику дієслова, або/і вносить яке-небудь додаткове значення.

У мовознавстві більш поширеним є розуміння граматичної категорії виду як класифікаційної. Вид дієслова – особлива граматична категорія, яка перебуває поза дієвідмінюванням, вона не входить до його словозміни; з погляду семантики значення виду дуже тісно пов’язане з лексичним значенням дієслова, практично немає жодного дієслова, у якому можна було б виокремити самостійне видове значення.

♦ Значеннєво префікси більшою мірою, ніж суфікси, самостійні, оскільки значна частина їх генетично пов’язана з прийменниками, які є самостійними лексичними одиницями. З іншого боку, значення префіксів більше зумовлене контекстом слова і навіть речення:

від-бігти-ø, від-везти-ø, від-вернути-ø, від-лет'іти-ø, від-повз-ти-ø – ‘рух від чого-н.’;

від-бракувати-ø, від-колоти-ø, від-кусити-ø, від-ламати-ø, від-пити-ø – ‘відокремлення частини від цілого’;

від-барабанити-ø, від-гул'ати-ø, від-ц'вісти-ø – ‘кінець дії’;

від-варити-ø, від-пол'ірувати-ø, від-шл'іфувати-ø – ‘ретельність дії’.

♦ За префіксами в системі мови закріплені переважно словотвірні значення. Прийнято вважати, що префікси не змінюють загального лексичного значення слова, вони лише в той чи інший спосіб його видозмінюють, надають йому певних відтінків – модифікують. Такі словотвірні значення префіксів називають модифікаційними (лат. modificatio ‘видозміна’):

У дієслові		**‘кількісно-часові видозміни дії’**
с'півати-ø	*– за-с'півати-ø*	‘початок дії’
	– від-с'півати-ø	‘кінець дії’
	– попо-с'півати-ø	‘багатократність дії’
	– роз-с'півати-ø-с'а	‘інтенсивність дії’
	– пере-с'півати-ø	‘надмірність дії’
У прикметнику		**‘градаційний вияв ознаки’**
малий	*– за-малий*	‘недостатність ознаки’
	– пре-малий	‘інтенсивність ознаки’
	– не-малий	‘заперечення ознаки’.

Синкретичне словотвірно-граматичне значення виражають префікси, що утворюють нову дієслівну лексему й одночасно виражають словотвірне значення та граматичне значення доконаного виду (І. Вихованець, Є. Карпіловська, Н. Клименко, М. Шанський): *варити-ø – пере-варити-ø*, *зимувати-ø – за-зимувати-ø, мал'увати-ø – з-мал'увати-ø*.

♦ Префіксам властиві всі типи системних відношень:

омонімія: за-[1] ‘ознака перебування за чим-н.’ *за-гірний, за-кордонний, за-рубіжний*; за-[2] ‘висока міра чого-н.’ *за-високий, за-розумний*; за-[3] ‘темпоральність, початок’ *за-блимати-ø, за-бурлити-ø, за-с'півати-ø*; за-[4] ‘темпоральність, кінець дії’ *за-варити-ø, за-гримувати-ø*; за-[5] ‘рух у певному напрямку’ *за-бігти-ø, за-брести-ø, за-йти-ø*; за-[6] ‘результативність’ *за-асфал'тувати-ø, за-с'ійати-ø, за-читати-ø*;

синонімія: ‘протилежність’ *анти-кризовий* і *проти-кризовий*; ‘позбавити чого-н.’ *збез-барвити-ø, зне-барвити-ø, обез-барвити-ø*; ‘рух всередину’ *уві-йти-ø* і *за-йти-ø*;

антонімія: *від'і-йти-ø – під'і-йти-ø, над-хмарний – під-хмарний*, *по-л'убити-ø – роз-л'убити-ø, у-славити-ø – зне-славити-ø*.

♦ Префікси завжди фонемно виражені – вокалічні, консонантні або вокалічно-консонантні – з обсягом фонем від однієї до шести: о-, у-, в-, з- (*о-бід'н'іти-ø, у-шити-ø, в-мит', з-р'іст-ø*); об-, з'і- (*об-д'ілити-ø, з'і-тхати-ø*); без-, пре-, обі- (*без-доказовий, пре-милий, обі-ймати-ø*); роз'і-, недо-, перед- (*роз'і-грати-ø, недо-віра, перед-захист-ø*); понад-, ул′тра- (*понад-строковий, ул'тра-модний*); екстра- (*екстра-клас-ø*).

На думку А. Кузнецової та Т. Єфремової, усі слова російської мови, що починаються з кореня, мають у препозиції нульовий префікс (*Кузнецова А. И., Ефремова Т Ф.* Словарь морфем русского языка. – М., 1986. – С. 419–466).

♦ Префікси поєднуються з коренем або іншим префіксом аглютинативно і тому, на відміну від суфіксів, легко виокремлюються у слові.

Префікси менше, ніж суфікси, варіюють у плані вираження. Із загальної кількості понад 100 префіксальних морфем (без урахування їхнього значення) близько 20 мають аломорфи (табл. 10):

Таблиця 10. **Аломорфія і варіоморфія префіксів**

Амф	МФН позиція	Приклад
без- **безо-**	перед усіма R і P поодинокі слова	*без-край, без-о-платний* *безо-д'н'а,* діал. *безо-д'н'ій* (= бездонний)
в- **вві-** **ві-** **у-** **уві-**	перед ПГ, ГП перед ПГ і ПП перед ПП перед ПГ і ПП перед ПГ і ПП	*в-ходити-ø, в-мовити-ø, в-осени* *вві-ходити-ø, вві-пхнути-ø* *ві-брати-ø* *у-ходити-ø, у-мовити-ø, у-пхати-ø* *уві-ходити-ø, уві-йти-ø, уві-брати-ø, уві-мкнути-ø*

Продовження табл. 10

Амф	МФН позиція	Приклад
від-	перед ГП, ПГ і ПП	*від-екзаменувати-ø, від-о-хотити-ø* *від-т'існити-ø, від-бракувати-ø*
від′і-	перед ПП	*від'і-йти-ø, від'і-брати-ø*
відо-	перед ПП (іноді)	*відо-звати-ø* і *від'і-звати-ø* *відо-мстити-ø* і *від'і-мстити-ø*
од-	перед ПГ	*од-т'існити-ø*
од′і-	перед ПП	*од'і-звати-ø, од'і-брати-ø*
от-	єдине слово	*от-верзати-ø*
де-	перед ПГ і ГП	*де-монтувати-ø, де-емул'атор*
дез-	перед ГП	*дез-ор'ійентувати-ø*
до-	перед ПГ, ПП, ГП	*до-сипати-ø, до-брати-ø,* *до-о-держати-ø*
д′і-	перед ПП	*д'і-брати-ø, д'і-стати-ø*
з-	перед ГП чи ПГ	*з-орати-ø, з-лет'іти-ø, з-берегти-ø*
з′і-	перед ПП	*з'і-скочити-ø, з'і-брати-ø, з'і-гріти-ø*
із-	після П перед ПГ	*із-вечора, із-нов*
із′і-	після П перед ПП (іноді, рідко)	*із'і-скочити-ø*
зо-	перед ПП (рідко)	*зо-гр'іти-ø, зо-т'л'іти-ø*
с-	перед **к п т ф х**	*с-котити-ø-с'а, с-палити-ø*
іс-	після П і перед **к п т ф х**	*іс-котити-ø-с'а, іс-палити-ø*
ім-	перед **м п**	*ім-мігрант-ø, ім-портувати-ø*
ін-	перед ГП	*ін-адаптац'ійа*
	перед **в ф д т с ц к н**	*ін-верс'ійа, ін-філ'трат-ø,* *ін-детермін'ізм-ø ін-турист-ø,* *ін-сцен'івка, ін-цистуван'н'а* *ін-капсул'ац'ійа, ін-нервац'ійа*
ір-	перед **р**	*ір-рац'іонал'ний*
ко-	перед ГП	*ко-адаптац'ійа, ко-ординувати-ø*
	перед **в л**	*ко-вар'іант-ø, ко-л'інеац'ійа*
ком-	перед **б п**	*ком-бінац'ійа, ком-патр'іот-ø*
кон-	перед іншими П	*кон-сонант-ø, кон-текст-ø, кон-центри*
контр- **контра-**	перед усіма П рідко	*контр-пропозиц'ійа* *контра-галс-ø*
між- **межи-**	перед ГП і ПГ іноді	*між-атомний, між-гірйа* *межи-гірйа, межи-очі*

Закінчення табл. 10

Амф	МФН позиція	Приклад
над-	перед ПГ	*над-кусити-ø*
над′і-	перед ПП	*над'і-рвати-ø, над'і-слати-ø*
надо-	іноді, 2 слова	*надо-золити-ø, надо-зол'увати-ø*
о-	перед ПГ і ПП	*о-горнути-ø, о-гребти-ø, о-грановувати-ø*
об-	перед ПГ і ПП	*об-горнути-ø, об-гребти-ø*
обі-	перед ПП	*обі-гр'іти-ø, обі-рвати-ø*
обо-	3 слова	*обо-мл'іти-ø, обо-мл'івати-ø, обо-мл'ілий*
пара-	перед ПГ, ПП	*пара-біоз-ø, пара-психолог-ø*
пар-	перед ГП	*пар-антроп-ø, пар-енхіма*
перед-	перед ГП, ПГ, ПП	*перед-ос'ін'н'ій, перед-міс'кий, перед-вчора, перед-грозовий*
пред-	поодинокі слова	*пред-водител'-ø, пред-вічний*
передо-	3 слова	*передо-вс'ім, передо-ден'-ø, передо-черевинний*
під-	перед ПГ, ПП і ГП	*під-вести-ø, під-пил'ати-ø, під-скочити-ø, під-орати-ø*
під′і-	перед ПП	*під'і-брати-ø, під'і-гр'іти-ø, під'і-л'л'ати-ø*
підо-	перед ПП (іноді)	*під'і-слати-ø* і *підо-слати-ø*
по-	перед ПГ і ПП	*по-йіхати-ø, по-брести-ø*
пі-	поодинокі випадки	*пі-рнати-ø*
п-	2 слова	*п-і-ти-ø*, *п-і-ти-ø-с'а* (*п*(*і* – #)-*і-ти-ø*)
пу-	2 слова	*пу-рнати-ø, пу-рнути-ø*
роз-	перед ГП, ПГ і $ПП_2$, якщо $П_2$ – сонорна	*роз-агітувати-ø, роз-нести-ø, роз-прискати-ø, роз-класти-ø* і *роз'і-класти-ø, роз-пйасти-ø* і *роз'і-пйасти-ø*
роз′і-	перед ПП	*роз'і-брати-ø, роз'і-грати-ø, роз'і-мл'іти-ø*
розо-	2 слова	*розо-мл'іти-ø, розо-мл'івати-ø*

Аломорфія префіксів зумовлена морфонологічними чинниками, а варіоморфія – стилістичними. В українській мові морфонологічно визначальною є позиція перед коренем, який починається на фонемосполуку ‘приголосна + приголосна’, що потребує (не завжди) фіналі префікса на /**і**/, /**о**/. Іноді – звичайно у префіксах іншомовного походження – змін зазнають кінцеві

приголосні фонеми. Особливістю префіксальної аломорфії є те, що аломорфи реалізуються переважно в різних дієслівних лексемах (*від-бирати-ø – від'і-брати-ø, об-бирати-ø – об'і-брати-ø, роз-бирати – роз'і-брати-ø*).

Префікси **з-** і **с-** з огляду на їхню фонемну відмінність у сучасній морфемології іноді розглядають як окремі самостійні морфеми. Єдність морфеми-інваріанта (зважаючи на тотожність значення) підтримують інші перехідні фонемно подібні ало- і варіоморфи **з-**, **зо-**, **із-/іс-**, **с-**, **іс-/із-**, **з'і-**, **із'і-** (*з-носити-ø, із-носити-ø*; *з'і-гр'іти-ø, зо-гр'іти-ø, із'і-гр'іти-ø*; *с-клепати-ø, іс-клепати-ø*; *з'і-брати-ø, із'і-брати-ø*). Консонантне закінчення попередньої словоформи передбачає передню варіацію префіксів **із-**, **іс-**, **із'і-**. Уживаність ало- і варіоморфів може бути визначена уподобанням автора: *Впаду – і знову підведусь, на ліктях –* ***зіпнусь*** (В. Стус); *Тота сльоза тебе* ***іспопелить*** (В. Стус); *В небі місяць* ***іходить*** *смутний* (Леся Українка).

Морфи з кінцевими **/і/** та **/о/** (**від'і-/відо-**, **до-/д'і-**, **з'і-/зо-**, **над'і-/надо-**, **під'і-/підо-**), а також морфи **від-/од-**, **від'і-/од'і-** є стилістичними варіоморфами, що увиразнюють мовлення й використовуються в мові художньої літератури: *Велетенське водне дзеркало* ***відсвічувало*** *темну голубінь і мерехтливі зорі неба* (С. Журахович); *У печі палає…* ***Одсвічують*** *весело білі стіни* (Марко Вовчок), *Вже* ***одцвітають*** *жасмин і шипшина, вже* ***відлунали*** *пісні солов'їні* (Л. Дмитерко); *І нараз побачив, як* ***відірвався*** *від гілки лист осокора* (Я. Гримайло); *На душі легше стає, коли* ***одірвешся*** *думкою од цієї пустині* (М. Коцюбинський).

Ало- і варіоморфи **у- – в- – ві- – уві- – вві-; від- – від'і- – од- – од'і-; над- – над'і-; роз- – роз'і-** регулюють вокалічність мовлення, усувають небажаний збіг приголосних та голосних, що, у свою чергу, посилює красу й приємність звучання української мови, а також індивідуалізують мову автора: ***Одійди****, почваро! А все ж – нестерпна безневинна кара*; *...вже несила* ***відітхнути****, ні спекатись тяжкої скрути*; *...і душу виробив таку прозору, що вже свою не* ***одкидаю*** *тінь*; *Туга така моя далека – стрімголов* ***одбігла****...*; *Із вечора –* ***одразу*** *в ранок*; *Набубнявілі маки переляк* ***одливали*** (В. Стус).

♦ За структурою префікси поділяють на прості (непохідні) та складні (вторинні, похідні). Переважна

більшість префіксів в українській мові прості. Простими є елементарні, неподільні префікси (**в-**, **на-**, **під-**, **пере-** і под.).

Складні префікси утворилися внаслідок перерозподілу двох простих на користь одного похідного. Складним (похідним) можна вважати префікс, у середині якого хоч і відчувається морфемний шов і який формально можна поділити на кілька префіксів, співвідносних із простими, однак який відрізняється від простих значенням і функціонально: ***недо-*** (*недо-їїдати-ø* 'постійно' і *не до-їдати-ø* сніданок = 'не встигати доїсти'). В українській мові складними можна вважати префікси, що розвинули власні значення: ***попо-****просити-ø* 'багаторазова інтенсивність із негативним відтінком' (**по-**[1] 'одноразовість' *по-каз-ø-ø*; **по-**[2] 'дія після чого-н.' *по-реформний*; **по-**[3] 'напрям руху', 'повторюваність' *по-мандрувати-ø*); ***с'пів-****вітчизник-ø* 'сумісність' (**пів-** 'половина' *пів-коло*, **с-** 'результативність' *с-фотографувати-ø*) або втратили власні значення: ***зав-****грубшки,* ***нав-****хрест,* ***спід-****лобйа* (табл. 11):

Таблиця 11. **Похідні префікси**

Префікс	Значення	Приклад
зав-$_{V}$	втратив значення 'підсилення'	*зав-бачити-ø, зав-да-ти-ø, зав-д'ачити-ø*
зав-$_{ADV}$	втратив значення 'підсилення'	*зав-біл'шки, зав-товшки*
збез-$_{V}$	'позбавлення'	*збез-волити-ø, збез-л'ісити-ø, збез-сил'іти-ø*
зне-$_{V}$	'позбавлення'	*зне-важати-ø, зне-долити-ø, зне-ц'інити-ø*
зне- $_{N}$	'не мати'	*зне-віра*
нав-$_{ADV}$	втратив значення 'підсилення'	*нав-дибки, нав-перейми, нав-стойачки*
нав-$_{ADV}$	втратив значення 'підсилення'	*нав-круги, нав-ман'н'а, нав-простец'*
небез- $_{ADJ}$	'помірний вияв від'ємної ознаки'	*небез-гр'ішний, небез-ус'пішний*
недо-$_{V}$	'постійна недостатність чого-н.'	*недо-оц'ін'увати-ø, недо-сипати-ø*
недо-$_{N}$	'постійна недостатність чого-н.'	*недо-віра*

Закінчення табл. 11

Префікс	Значення	Приклад
недо-$_{ADJ}$	‘постійна недостатність чого-н.’	*недо-розвинений*
обез-$_{V}$	‘позбавлення’	*обез-глузд'іти-ø, обез-кровити-ø, обез-над'ійувати-ø*
поза-$_{ADJ}$	‘за межами чого-н.’	*поза-блоковий, поза-законний, поза-конкурсний*
поза-$_{ADV}$	‘час у минулому’	*поза-вчора, поза-тор'ік*
понад-$_{ADJ}$	‘додатковість’	*понад-нормовий, понад-строковий*
понад-$_{ADJ}$	‘просторовість, поширеність над’	*понад-хмарний, понад-водний*
попід-$_{ADJ}$	‘просторовість, поширеність під’	*попід-водний, попід-земний*
попід-$_{ADV}$	‘просторовість, поширеність вздовж і під’	*попід-вікон'н'у, попід-руки, попід-тин'н'у*
попо-$_{V}$	‘багаторазова інтенсивність’	*попо-мучити-ø, попо-плакати-ø, попо-ходити-ø*
с′пів-$_{N}$	‘сумісність’	*с'пів-винуватец'-ø*
с′пів-$_{ADJ}$	‘віповідність ознаці’ ‘спільність’	*с'пів-відносний* *с'пів-винний*
с′під-$_{ADV}$	‘просторовість’ ‘напрям знизу, з-під’	*с'під-лоба, с'під-низу*
с′під-$_{ADV}$	втратив значення ‘підсилення’	*с'під-тишка*

П р и м і т к а . Префікси **понад-** і **над-** – синоніми (*над-плановий* і *понад-плановий*, *над-д'н'ірп'анс'кий* і *понад-д'н'ірп'анс'кий*), різні за продуктивністю і сполучуваністю. Продуктивним є префікс **над-**, який приєднується і до якісних, і до відносних прикметників (*над-легкий, над-короткий, над-висотний, над-вечірн'ій*). Префікс **понад-** входить до морфемної структури ≈ 14 слів (за СУМ). Низька продуктивність **понад-** зумовлена тим, що він семантично близький до префікса **над-**, а також тим, що його сполучуваність обмежена розрядом відносних прикметників із суфіксами **-н-**, **-ов-**: *понад-звуковий, понад-нормовий, понад-строковий*.

Префікси **збез-**, **зне-** й **обез-** мають однакове значення, але розрізняються за вживаністю: **зне-** ≈ 180 слів, **обез-** ≈ 160, **збез-** ≈ 30. Дуже часто вони приєднуються до тих самих твірних основ: *зне-* і

обез-барвити-ø; *зне-* і *обез-болити-ø*; *збез-, зне-* і *обез-воднити-ø*; *збез-, зне-* і *обез-волити-ø*; *збез-, зне-* і *обез-вол'іти-ø*; *збез-, зне-* і *обез-л'уд'іти-ø*; *зне-* і *обез-долити-ø*; *збез-, зне-* і *обез-сил'іти-ø*; *збез-, зне-* і *обез-честити-ø* тощо. Функціональна і значеннєва співвідносність **збез-** із більш продуктивними **зне-** й **обез-** дозволяє припустити, що в сучасній мові шляхом перерозподілу між двома простими **з-** + **без-** витворився новий похідний префікс. (Сучасні морфемні словники фіксують похідні префікси **зне-**, **обез-**, натомість **збез-** – як поєднання двох префіксів **з-** і **без-**).

Як контамінований складний префікс **небез-** зі значенням ‘помірний від’ємний ступінь вияву ознаки’ подає “Словотвір сучасної української літературної мови”. Характерно, що всі три префікси (**не-**, **без-**, **небез-**) можуть приєднуватися до одного твірного прикметника: *не-над'ійний, без-над'ійний, небез-над'ійний*; *не-корисливий, без-корисливий, небез-корисливий*. Однак **не-** і **без-** виражають ‘від’ємну ознаку’ з семою ‘категорична відсутність’, а **небез-**, виражаючи ‘від’ємну ознаку’, містить сему ‘можливість’: *небез-інтересний* – ‘має/викликає якийсь інтерес’.

Прислівникові префікси **зав-** (6: *зав-біл'шки, зав-вишки, зав-глибшки, завгрубшки, зав-товшки, **за-в-ширшки***) і **нав-** (73: *нав-би́тки, нав-вимашки, нав-випередки, нав-випинки, **на-в-вишки**, **на-в-глибшки**, нав-дибки, нав-дивовижу, нав-до́гад, нав-за́води, нав-за́ход'і, нав-здогад, нав-здогін, нав-здогінц'і, на́в-знак, нав-зрид, нав-кида́, нав-кид', нав-кидки, нав-кіл, нав-кіс, нав-кол'інки, нав-кол'інц'і, нав-кол'ішках, нав-кол'ішки, нав-коло, нав-кол'ушках, нав-кол'ушки, нав-коси, нав-кос'а, нав-кос'ака, нав-круги, нав-кулачки, нав-лежачки, нав-лежки, нав-ман'н'а, нав-манц'і, нав-перебій, нав-переваги, нав-перегін, нав-перегони, нав-перейми, нав-перемінки, нав-перемінку, нав-переміну, нав-перехрест, нав-піл, нав-після, нав-помацки, нав-помірки, нав-почіпки, нав-прис'адки, нав-прост, нав-простец', нав-проти, нав-пр'амки, нав-пр'амц'і, нав-сид'ачки, нав-сид'ки, нав-скач, нав-скіс, нав-скоки, нав-скоси, нав-скос'ака, нав-справжки, нав-стойачки, **на́-в-стр'іч**, **на-в-т'іки**, нав-хил'ц'і, нав-хрест, нав-шпин'ачки, нав-шпин'ках, нав-шпин'ки*) втратили своє значення, на підставі чого в “Украинской грамматике” їх зараховують до асемантичних префіксів.

Питання про вторинні префікси є дискусійним у сучасній морфемології. Так, для Н. Клименко[36] **нав-** є одним префіксом на підставі

[36] *Клименко Н. Ф.* Система афіксального словотворення сучасної української мови / Н. Ф. Клименко. – К., 1973. – С. 75.

нерозкладності його в жодному слові (*нав-переваги – *впереваги*; *нав-правц'і – *вправц'і*; *нав-перейми – *вперейми*), натомість **недо-** як подільний на складові (*не-до-писати-ø – до-писати-ø – писати-ø*; *не-до-робити-ø – до-робити-ø – робити-ø*) є двома префіксами.

Необхідно враховувати ту обставину, яку В. Ярцева визначила як "тиск ряду", коли елемент, що за якою-небудь ознакою належить до даного ряду, "намагається отримати всі важливі ознаки цього ряду і ввійти в нього, створюючи максимальну повноту в ланцюгу форм"[37]. Це стосується, наприклад, 5 (із 81) слів *за-в-ширшки, на-в-вишки, на-в-глибшки, на́-в-стр'іч, на-в-т'іки*, у яких, на відміну від інших структурно однакових прислівників, виокремлюють **за-**, **на-** і **в-** на підставі існування в мові слів розм. *вширшки*, діал. *ввишки*, діал. *вглибшки*, немає в СУМ **в/устр'іч*, заст. *вт'іки* 'утеча'. Якщо 76 подібних прислівників мають префікси **зав-** і **нав-**, то і 5 названих також, особливо з урахуванням утрати ними самостійного значення.

Префікс **недо-** є самостійним похідним префіксом, що має значення 'постійна недостатність чого-н.', натомість префікс **не-** завжди виражає 'заперечення чого-н.'. Відмінність у семантиці підтримується і різним написанням **недо-** і **не до-**. Неусвідомлення цієї відмінності призводить до численних помилок у написанні.

♦ Префіксальну підсистему складають:

а) давні префікси спільнослов'янського походження (**па-, пра-, су-**): *па-вітер-ø, пра-родич-ø, су-т'ін'-ø*;

б) давні східнослов'янські префікси, що постали з прийменників (**без-, від-, до-, за-, над-, пере-, перед-, під-, по-, при-, про-** та ін.) : *без-над'ійа, від-гомін-ø, до-плата, за-міс'кий, над-потужний, пере-вт'ілити-ø-с'а, перед-вихідний, під-група, по-с'півчувати-ø, при-хвор'іти-ø, про-думати-ø*;

в) нові українські префікси (**недо-, с′пів-, проти-**): *недо-чувати-ø, с'пів-учасник-ø, с'пів-власник-ø, проти-д'ійа*;

г) префікси іншомовного походження:

Префікс	Походження	Значення	Приклад
а-/ан-	гр. ἀ-, ἀν-	'заперечення', 'відсутність'	*а-фон'ійа* *а-морал'ний*
ана-	гр. ἀνα-	'рух угору' 'підсилення' 'повторність / зворотність'	*ана-генез-ø* *ана-філакс'ійа* *ана-строфа*

[37] *Ярцева В. Н.* Взаимодействие грамматики и лексики в системе языка / В. Н. Ярцева // Исследования по общей теории грамматики. – М., 1968. – С. 52.

анти-	гр. ἀντι-	‘протилежність’ ‘подібність’	*анти-циклон-ø* *анти-морал'ний* *анти-біотики* *анти-вітаміни*
архі-	гр. ἀρχι-	‘старший’ ‘дуже високий ступінь якості’	*архі-йепископ-ø* *архі-важливий* *архі-потр'ібний*
гіпер-	гр. ὑπερ	‘перебільшення’ ‘надмірність’	*гіпер-плаз'ійа* *гіпер-вітаміноз-ø*
де-/дез-	лат. de-	‘протилежність’	*де-компрес'ійа*
дис-	лат. dis-	‘відсутність’, ‘протилежність’	*дис-баланс-ø* *дис-гармон'ійа*
екс- / **ек- /** **е-**	лат. ex-	‘відокремлення’ ‘звільнення’ ‘зміна якості’	*екс-плоз'ійа* *ек-спірац'ійа* *е-мігрант-ø*
екстра-	лат. extra-	‘винятковість’ ‘надмірність’	*екстра-мода* *екстра-пор'ад'н'іс'т'-ø*
ім-/ін-	лат. im-/in-	‘заперечення’ ‘відсутність’ ‘проникнення у щось’	*ім-матер'іал'ізм-ø* *ім-морал'ізм-ø* *ін-адаптац'ійа* *ім-плантац'ійа* *ін-грес'ійа*
інтер-	лат. inter-	‘перебування між чимось’ ‘періодичність дії’	*інтер-вокал'ний* *інтер-л'ін'ійа*
ко-/ком-/ **кон-**	лат. co-/ com-, con-	‘спільність’, ‘сумісність’	*ко-адаптац'ійа*
контр- **контра-**	лат. contra-	‘зустрічність’, ‘протилежність’	*контр-атака* *контр-заходи*
мета-	гр. μετα-	‘проміжне становище’	*мета-генез-ø* *мета-мер'ійа*
пар- / **пара-**	гр. παρα-	‘суміжність’ ‘переміщення’ ‘зміна’	*пара-фраз-ø* *пара-хрон'ізм-ø* *пара-некроз-ø*
пост-	лат. post-	‘за’, ‘після’, ‘далі’, ‘наступність’	*пост-модерн'ізм-ø* *пост-позиц'ійа*
про-	лат. pro-	‘для’, ‘на боці’ ‘заступник’ ‘замість’	*про-модерн'іст-ø* *про-ректор-ø* *про-конусул-ø*

ре-	лат. re-	‘повторність’ ‘протилежність’	*ре-генерац'ійа* *ре-експорт-ø*
суб-	лат. sub-	‘підпорядкованість’ ‘неповнота чого-н.’ ‘близькість і взаємозв’язок’	*суб-оренда* *суб-продукт-ø* *суб-тропіки*
супер-	лат. super-	‘найвища якість’ ‘особливий, незвичайний’ ‘найбільший за розміром’	*супер-розум-ø* *супер-йакіс'т'-ø* *супер-обкладинка* *супер-напій-ø* *супер-с'міх-ø* *супер-завод-ø* *супер-л'ітак-ø*
транс-	лат. trans-	‘крізь’, ‘через’ ‘за’, ‘пере’, ‘по той бік’	*транс-атлантичний*
ул′тра-	лат. ultra-	‘найвища якість, ознака’	*ул'тра-модний* *ул'тра-скло*

г) спрефіксовані частки (**аби-, ан′і-, де-, н′і-, не-, казна-, хтозна-, буд′-, шчо-, йак-:** *аби-де, ан'і-трохи, де-коли, н'і-коли, недруг-ø, казна-з'відки, хтозна-куди, буд'-де, шчо-най-швидше, йак-най-повн'іше*).

Переважна більшість префіксів – з урахуванням їхньої омонімії – питомі, значно менше – іншомовних префіксів: ***а-****морал'ний,* ***анти-****теза,* ***архі-****складний,* ***екс-****позиц'ійа,* ***інтер-****континентал'ний,* ***інфра-****структура,* ***де-****факто,* ***ул'тра-****марин,* ***ре-****інкарнац'ійа*.

♦ Префіксальна система української мови, на відміну від суфіксальної, – більш с т і й к а . Вона склалася в основному в період спільнослов’янської мовної єдності. Найдавніша група префіксів постала з непохідних прийменників, саме тому в них виразно відчувається власне значення.

♦ Система префіксів української мови н е з а м к н у т а . Вона, хоч і повільно, поповнюється за рахунок власних ресурсів – переходу слів (найчастіше часток і прислівників), які втратили частиномовну семантику, до морфемної підсистеми: *навколо-земний, навколо-серцевий*, а також перерозподілу у префіксальній зоні слова (*збез-лис'т'іти-ø, зне-охота, обез-славити-ø, попо-шукати-ø*).

♦ Префіксів порівняно небагато, значно менше, ніж суфіксів. В українській мові понад 100 префіксів, які реалізуються 145 аломорфами.

§ 33. Суфікс

Суфікс [лат. suffixum ‘підставлений’, ‘прикріплений після’, від sub-fīxum → suf-fīxum → suffīxum → suffīx]

В україністику термін ‘суфікс’ увів 1906 р. П. Залозний (Коротка граматика української мови. Ч. І. – Полтава, 1906).

Інші терміни, що побутували: *вставка* (Й. Левицький); *приросток* (П. Дячан), *на́ростокъ* (суфікс + закінчення; О. Партицький); *наростокъ* (О. Огоновський, С. Смаль-Стоцький і Ф. Ґартнер, В. Коцовський).

С у ф і к с – службова необов’язкова морфема в слові, що перебуває в постпозиції щодо кореня або іншого суфікса, має словотвірне (частіше) або граматичне значення і виконує переважно словотвірну чи формозмінну (іноді) функцію.

♦ В українській мові в позиції після кореня може бути від нуля до шести суфіксів. Н у л ь с у ф і к с і в: *весел-ий, с'н'іг-ø*; о д и н: *зерн-ин-а, л'інгв-іс'т'-ø*; д в а: *змаг-а-н'н'-а, л'іс-ов-ик-ø*; т р и: *перв-іст-оч-к-а, роз-ли-ва-л'н-ик-ø*; ч о т и р и: *рос-л-ин'-н'-іс'т'-ø, твар-ин-н-иц-тв-о*; п ’ я т ь: *рос-л-ин-н-иц'-к-ий*; ш і с т ь (за Н. Клименко): *не-о-по-да-т-к-ов-ува-н'-іс'т'-ø*.

♦ На відміну від префіксів, суфікси переважно закріплені за частинами мови і тому є їхніми ч а с т и н о м о в н и м и п о к а з н и к а м и в кінцевій позиції основи. Так, за іменниками закріплені: **-ак-** (*с'пів-ак-ø, служ-ак-а*); **-ец'-** (*молод-ец'-ø, руб-ец'-ø*); **-от-** (*роб-от-а, турб-от-а*) та багато інших; за прикметниками: **-ов-** (*зим-ов-ий, сосн-ов-ий*); **-с'к-** (*н'іжин-с'к-ий, студент-с'к-ий*); **-лив-** (*жах-лив-ий, мін-лив-ий*) тощо; за дієсловами: **-ува-** (*ледар'-ува-ти-ø, парубк-ува-ти-ø*); **-а-** (*вечер'-а-ти-ø, живопис-а-ти-ø*); **-і-** (*біл'-і-ти-ø, сив-і-ти-ø*); **-ну-**/**-ону-** (*тверд-ну-ти-ø, худ-ну-ти-ø, мах-ону-ти-ø*); **-и-** (*весел-и-ти-ø, фал'шив-и-ти-ø*).

Приєднуючись до твірної основи, одні суфікси змінюють значення базового слова і його частиномовну належність: *учи-ти-ø → учи-тел'-ø → учител'-ів-ø*; *учи-ти-ø → учи-тел'-ø → учител'-с'к-ий*; *учи-ти-ø → учи-тел'-ø → учител'-ува-ти-ø*. Інші – не змінюють ні лексичного значення, ні віднесеності до частини мови: *біл-ий – біл-уват-ий, біл'-ав-ий, біл-ен'к-ий, біл'-іс'ін'к-ий, біл'-аст-ий*.

♦ Словотвірні суфікси (які виконують словотвірну функцію) виражають різні види словотвірних значень: мутаційні, модифікаційні, транспозиційні.

Мутаційні (лат. mutatio ‘зміна’) суфікси надають похідному слову нового значення, порівняно з твірним: *кіоск-ø* ‘предмет’– *кіоск-ер-ø* ‘особа’; *ми-ø-ти-ø* ‘дія, робити чистим’ – *мий-к-а* ‘предмет, у якому миють’; *коров-а* ‘тварина’ – *кор'ів-ник-ø* ‘приміщення для корів’.

Модифікаційні (лат. modificatio ‘видозміна’) суфікси не змінюють лексичного значення твірного слова, а лише надають йому певних відтінків, найчастіше стилістичних: *зелен-ий* ‘колір’ – *зелен-уват-ий* ‘колір, але неповний його вияв’; *гарн-ий* ‘якісна ознака’ – *гарн'-ус'ін'к-ий* ‘якісна ознака, пестливість’; *вовч-ик-о* ‘тварина, демінутив’ – *вовч-ищ-е* ‘тварина, аугментив’.

Значення модифікаційних суфіксів:

$S_{N, Adj}$ СЗ ‘суб’єктивна оцінка’	*н'іс-ø – нос-ик-ø* *н'іс-ø – нос-ищ-е* *темн-ий – темн-уват-ий* *темн-ий – темн'-іс'ін'к-ий*
S_N СЗ ‘одиничність’	*нас'ін'н'-а – нас'ін-ин-а* *зерн-о – зерн-ин-а*
S_N СЗ ‘збірність’	*студент-ø – студент-ств-о* *миш-а – миш-в-а*
S_N СЗ ‘дитинча’	*слон-ø – слон-ен'-а* *йіжак-ø – йіжач-ен'-а*

Транспозиційні (лат. transpono ‘переставляю’) суфікси не змінюють лексичного значення твірного слова, вони виражають це значення засобами іншої частини мови: *голуб-ий – голуб-ін'-ø* ‘кольороознака’ (*голубе небо = голубінь неба*), *чит-а-ти-ø – чит-а-н'н'-а* ‘процес’ (*читати книгу = читання книги*), *кийів-ø – кийів-с'к-ий* ‘ознака загальної відносності’ (*київські каштани = каштани Києва*).

Значення транспозиційних суфіксів:

моли-ти-ø – мол'-ін'н'-а *описа-ти-ø – опис-ø-ø* *обслуговува-ти-ø – обслуговува-н'н'-а*	V → N, віддієслівні іменники зі значенням абстрактної дії: ‘процесуальна ознака’ → ‘опредметнена процесуальна ознака’

молод-ий – молод′-іс′т′-ø *син′-ій – син′-ø-ø*	Adj → N відприкметникові іменники зі значенням абстрактної ознаки: ‘ознака’ → ‘опредметнена ознака’
гарн-ий – гарн-о *весел-ий – весел-о* *хорош-ий – хорош-е*	Adj → Adv відприкметникові прислівники зі значенням ознаки іншої ознаки: ‘ознака’ → ‘ознака ознаки’
цемент-ø – цемент-н-ий *малин-а – малин-ов-ий* *весн-а – вес′н′-ан-ий*	N → Adj відіменникові прикметники зі значенням загального неконкретного відношення: ‘предметна ознака’ → ‘ознака загальної відносності’

♦ Формозмінні суфікси (утворюють словоформи однієї лексеми) виражають нерозчленовані граматичні значення. Зокрема, це:

Іменникові суфікси		
-ер′- **-ір-** **-ір/й-**	**утворюють форми непрямих відмінків іменника *мати*** форми Р., Д., М.в. одн., форми множини форма Зн. одн. форма О. одн.	*мат-ер′-і, -ах* *мат′-ір-ø* *мат′-ір/й-у*
-ат- **-ат′-**	**утворюють форми непрямих відмінків іменників IV відміни (*тел′-а, ім̆й-а*)** форми Р. одн., форми множини форми Д. одн., М.в. одн.	*тел′-ат-и, -а, -ø, -ах* *тел′-ат′-і*
-ен′- **-ен-**	форми Р., Д., М.в. одн. форми О. одн. і форми множини	*ім-ен′-і* *ім-ен-ем, -а, -ø, -ах*
-ес-	**утворюють форми множини окремих іменників II відміни**	*неб-ес-а, -ø, -ах* *чуд-ес-а, -ø, -ах*
Прикметникові суфікси		
-ш- **-ч-** **-іш-**	**утворюють вищий ступінь порівняння прикметників**	*тонк-ий – тон-ш-ий* *вис-ок-ий – виш-ч-ий* *зелен-ий – зелен′-іш-ий*
Дієслівні суфікси		
-ти- **-т′-**	**утворюють форму інфінітива** після основи на приголосну і голосну тільки після основи на голосну	*біг-ø-ти-ø,* *мал′-ува-ти-ø* і *мал′-ува-т′-ø,* *прох-а-ти-ø* і *прох-а-т′-ø*

	утворюють форми минулого часу	
-в-	чол. роду – після основи на голосну	*мал'ува-в-ø, каз-а-в-ø*
-л-	жіночого і середнього роду, множини – після основи на приголосну і на голосну	*біг-ø-л-а, -л-о, -л-и* *мал'ува-л-а, -л-о, -л-и*
-ø-	чол. роду – після основи на приголосну	*віз-ø-ø-ø, гр'іб-ø-ø-ø*
-м-	**утворюють форми майбутнього часу недоконаного виду**	*мал'ува-ти-м-у…-м-ут'* *біг-ø-ти-м-у…-м-ут'*
	утворюють видові форми дієслова	
-и-/-а- **-и-/-ува-** **-а-/-ува-** **-ø-/-а-** **-ø-/-ва-**	дієслово доконаного виду → дієслово недоконаного виду	*вийав-и-ти-ø –* *вийавл'-а-ти-ø* *споруд-и-ти-ø –* *спорудж-ува-ти-ø* *надпис-а-ти-ø –* *надпис-ува-ти-ø* *с'іс-ø-ти-ø –* *с'ід-а-ти-ø* *зда-ø-ти-ø –* *зда-ва-ти-ø*

♦ Суфікси, подібно до префіксів, вступають у різні види системних відношень – омонімічні, синонімічні, антонімічні.

О м о н і м і я . У суфіксальній підсистемі української мови за однією формою вираження може бути закріплено від 1 до 12 не пов'язаних між собою значень. Найширший спектр омонімії виявляють іменникові суфікси, найменший –дієслівні. Так, наприклад, S_N **-ик-** може мати 8 різних значень:

-ик-[1]	'особа'	*тайгов-ик-ø, сатир-ик-ø, степов-ик-ø*
-ик-[2]	'тварина' (риба)	*тас'мов-ик-ø, товстолоб-ик-ø*
-ик-[3]	'рослина' (гриб)	*риж-ик-ø*
-ик-[4]	'предмет'	*брон'ов-ик-ø, л'одов-ик-ø*
-ик-[5]	'демінутив'	*водоспад-ик-ø, горб-ик-ø*
-ик-[6]	'галузь науки, діяльності'	*атлет-ик-а, бал'іст-ик-а, л'інгвіст-ик-а*
-ик-[7]	'збірність'	*орнамент-ик-а, символ'-ік-а*
-ик-[8]	'кількість, міра'	*дес'атер-ик-ø, четвер-ик-ø*

С и н о н і м і я :

'збірність – сукупність однорідних предметів'

-ø- (←*-й-), -ник-, -ак-, -ин-, -ин'н'-, -іан-, -ад-, -аж-, -ик-/-ік-, -ур-, -ій-, -ар'ій-: *гіл'л'-ø-(*-й-)-а, квіт-ник-ø, вишн'-ак-ø, озим-ин-а, квасол-ин'н'-а, Шекспір'-іан-а, арк-ад-а, картон-аж-ø, лекс-ик-а, ритм-ік-а, апарат-ур-а, парфумер'-ій-а, інструмент-ар'ій-ø*;

‘особа спільного роду – суб’єктивна оцінка’

-аг-, -ак-, -к-, -уг-, -ах-, -иц′-, -л-, -ох-, -с-, -ук-, -ух-, -уш-, -ø-, -ур-, -инд′-, -ик-, -шч-, -ерд′-, -индр-: *бідол-аг-а, з′ів-ак-а, крут′-к-о, волоц′-уг-а, пот′іп-ах-а, туп-иц′-а, агака-л-о, пройд-ох-а, плак-с-а, сатан′-ук-а, спл′-ух-а, клик-уш-а, нет′ам-ø-а, замаз-ур-а, скуп-инд′-а, задер-ик-а, леда-шч-о, скуп-ерд′-а, скуп-индр-а*.

Антонімія:

‘особа чоловічої статі – особа жіночої статі’

-ец′- ↔ -к- (*украйін-ец′-ø – украйін-к-а*), -ник- ↔ -ниц′- (*прац′ів-ник-ø – прац′ів-ниц′-а*), -ик- ↔ -ес- (*пол′іт-ик-ø – пол′іт-ес-а*), -ун- ↔ -ух- (*говор-ун-ø – говор-ух-а*), -чик- ↔ -чиц′- (*л′от-чик-ø – л′от-чиц′-а*), -ен′- ↔ -ун′- (*крас-ен′-ø – крас-ун′-а*);

‘суб’єктивна оцінка : позитивна – негативна’

-ец′- ↔ -ишч- (*вітер-ец′-ø – вітр-ишч-е*), -ик- ↔ -ис′к- (*зайч-ик-ø – зайч-ис′к-о*), -ен′- ↔ -ишч- (*кот-ен′-а – кот-ишч-е*), -ик- ↔ -уг- (*кот-ик-ø – кот′-уг-а*), -ен′к- ↔ -л′уг- (*козач-ен′к-о – козар-л′уг-а*).

♦ За вираженням суфікси є ф о н е м н о в и р а ж е н і (переважно) й н у л ь о в і (табл. 12). Фонемно виражені суфікси можуть бути вокалічні, консонантні або вокалічно-консонантні – з обсягом фонем від однієї до п’яти: -і-, -а-, -в-, -к- (*мужн′-і-ти-ø, хоробр′іш-а-ти-ø, муш-в-а, зелен-к-а*); -ва-, -ев-, -с′к- (*бу-ва-ти-ø, собол-ев-ий, директор-с′к-ий*); -іан-, -ону-, -іст-, -іс′т′-, -тов-, -ств-, -очк-, -ник- (*шевченк-іан-а, мах-ону-ти-ø, утоп-іст-ø, молод′-іс′т′-ø, моли-тов-ний, куратор-ств-о, мавп-очк-а, мр′ій-ник-ø*); -он/ер-, -нич/а-, -шчин- (*колекц′і-он/ер-ø, дармойід-нич/а-ти-ø, компан′ій-шчин-а*); -есен′к-, -ел/езн- (*нов-есен′к-ий, довж-ел/езн-ий*).

У морфемній підсистемі української мови є такі нульові суфікси:

Таблиця 12. **Нульові суфікси**

Суфікс	Значення	Словоформа
	іменникові	
-ø-[1]	‘спільна особа’	*дотеп-ø-а, з-найд-ø-а, не-зграб-ø-а, не-роб-ø-а, рев-ø-а, шкандиб-ø-а*
-ø-[2]	‘особа жіночої статі’	*Валентин-ø-а, кум-ø-а, раб-ø-а*
-ø-[3]	‘особа чоловічої статі’	*стал-е-вар-ø-ø, хл′іб-о-роб-ø-ø*
-ø-[4]	‘предмет’	*атом-о-хід-ø-ø, сам-о-вар-ø-ø*

Суфікс	Значення	Словоформа
-ø-[5]	‘тварина’	*кор-о-йід-ø-ø, нос-о-р′іг-ø-ø*
-ø-[6]	‘опредметнена ознака’	*міц′-ø-ø, син′-ø-ø, не-безпек-ø-а, суш-ø-а*
-ø-[7]	‘опредметнена дія’	*о-берт-ø-ø, пере-кур-ø-ø, рев-ø-ø, по-шук-ø-ø* *лист-о-пад-ø-ø, с′ін-о-кіс-ø-ø*
-ø-[8]	‘наслідок дії’	*о-кис-ø-ø, по-кри-в-ø-ø, роз-р′із-ø-ø*
-ø-[9]	‘простір’ ‘місце дії’	*за-карпат′т′-ø-а, між-р′ад′д′-ø-а* *роз-дор′іжж-ø-а* *при-чал-ø-ø, про-вал-ø-ø*
-ø-[10]	‘час’	*перед-гроз′з′-ø-а*
	прикметникові	
-ø-[1]	‘предметна ознака’	*без-голов-ø-ий, без-л′іс-ø-ий*
	дієслівні	
-ø-[1]	‘процесуальність’	*л′із-ø-[1]-ти-ø, рос-ø-[1]-ти-ø*
-ø-[2]	ГЗ ‘минулий час’	*л′із-ø-[1]-ø-[2]-ø, р′іс-ø[-1]-ø-[2]-ø*
-ø-[3]	ГЗ ‘неминулий час’	*л′із-ø-[1]-ø-[3]-у…-ø-[3]-ут′*
-ø-[4]	ГЗ ‘наказовий спосіб’	*л′із′-ø-[1]-ø-[4]-ø, -ø-[4]-мо, -ø-[4]-те*

Нульовий словотвірний суфікс встановлюється шляхом співвіднесення похідного слова з безпосередньо твірним, а також з іншими словами, що мають подібну структуру. Словотвірне значення, що приписується нулю, в інших словах передають фонемно виражені суфікси.

	Словотвірне значення ‘опредметнена дія’
наказ-а-(-ти-ø) →	наказ-а-**н′н′**-(-а)
наказ-а-(-ти-ø) →	наказ **-ø-** (-ø)
ход-и-(-ти-ø) →	ход′**-ін′н′**-(-а)
ход-и-(-ти-ø) →	ход′ **-б-** (-а)
ход-и-(-ти-ø) →	хід **-ø –** (-ø)

Нульовий формозмінний суфікс встановлюється шляхом співвіднесення словоформи з іншими словоформами лексеми. Граматичне значення, що приписується нулю, в інших словоформах передають фонемно виражені суфікси:

	Граматичне значення ‘минулий час’
чит-а-ти-ø →	чит-а-**в**-ø
чит-а-ти-ø →	чит-а-**л**-а, -**л**-о, -**л**-и
греб-ø-ти-ø →	гр′іб-ø-**ø**-ø
греб-ø-ти-ø →	греб -ø-**л**-а, -**л**-о, -**л**-и

У дієслівних формах нульові суфікси із граматичним значенням ‘минулий час’ і ‘наказовий спосіб’ є корелятами до матеріально виражених суфіксів із тим самим значенням у подібній граматичній позиції.

Нульовий суфікс минулого часу умотивований історично (М. Шанський). Суфікс минулого часу мав фонемне вираження **-л-**: *гріб* ← *грєблъ***;** *міг* ← *моглъ***;** *віз* ← *вєзлъ***.** Як фонемно виражений він утратився після приголосних; після голосних змінився на **-в- ([л]** → **[ў]** → **/в/)**: *ходив* ← *ходилъ* [*ходиў*]; *читав* ← *читалъ* [*читаў*]; *міг* ← *моглъ*; *віз* ← *вєзлъ*.

Нульовий суфікс на позначення неминулого часу та наказового способу “приписується” відповідно до структурної упорядкованості дієслівних словоформ і вираження ними певного граматичного значення: S **-ти-** – неозначеного часу і способу; S **-в-**, **-л-**, **-ø-**[2] – минулого часу; S **-й-**[1], **-ø-**[3] – неминулого часу; S **-й-**[2], **-ø-**[4] – наказового способу:

Основа	**Флексема**	**Основа**	**Флексема**
R + S структурний	S формозмінний + Z словозмінне	R + S структурний	S формозмінний + Z словозмінне
[чит- а-]	[**-ти-** ø]	[каз- а-]	[**-ти-** ø]
[чит- а-]	[**-в-** ø]	[каз- а-]	[**-в-** ø]
[чит- а-]	[**-л-** а…-и]	[каз- а-]	[**-л-** а…-и]
[чит- а-]	[**-й-**[1] у…-ут′]	[каж- ø-[1]]	[**-ø-**[3] у…-ут′]
[чит- а-]	[**-й-**[2] ø…-те]	[каж- ø-[1]]	[**-ø-**[4] и…-іт′]

♦ Суфікси переважно мають не аглютинативний, а ф у з і й н и й характер поєднання з іншими морфемами//морфами, що створює певні труднощі у процесі встановлення морфемних меж. З іншого боку – тісна взаємодія з сусідніми морфами зумовлює значну аломорфію суфіксальних морфем (табл. 13).

***Таблиця 13*. Аломорфія суфіксів** [38]

Аломорфи	**І м е н н и к о в і**					
значення / **вираження**	**‘особа’ ‘істота’**	**‘предмет’**	**‘збірність’ ‘абстрактність’**	**‘місце’**	**‘жіноча стать’**	**‘суб’єктивна ознака’**
-ач- -ац- -ац′- -ч- -ц- -ц′-	*тр′ук-ач-ø* *тр′ук-ац-тв-о* *тр′ук-ац′-к-ий* *тк-а-ч-ø* *тк-а-ц-тв-о* *тк-а-ц′-к-ий*	*рог-ач-ø* *ви-ниич-ува-ч-ø*				
-ак- -ач- -ац- -ац′- -ачч- -к- -ч- -ц- -ц′- *-н′/ак- *-ч/ак-	*йун-ак-ø, гон-ч-ак-ø* *йун-ач-е* *йун-ац-тв-о* *йун-ац′-к-ий* **весел′-ч/ак-ø*	*круг-л′-ак-ø* *круг-л′-ач-ок-ø* *круг-л′-ачч-ø-а* *пис-а-к-ø* *пис-а-ч-ок-ø* **капус-н′/ак-ø* **дуб-ч/ак-ø*	*кис-л′-ак-ø* *кис-л′-ач-ок-ø* **берез-н′/ак-ø*			*пис-а-к-а* *пис-а-ч-к-а* *пис-а-ц′-і*
-ник- -нич- -ниц- -ниц′- *-л′н/ик- *-ів/ник- *-ов/ник-	*йабед-ник-ø* *йабед-нич-а-ти-ø* *йабед-ниц-тв-о* *йабед-ниц′-к-ий* **с′ій-а-л′н/ик-ø* **шовк-ів/ник-ø* **буд′-ів/ник-ø* **від-буд-ов/ник-ø*	*слов-ник-ø* *слов-нич-ок-ø* **пай-а-л′н/ик-ø* **мак-ів/ник-ø*	*гор′іш-ник-ø*	*квіт-ник-ø* *квіт-нич-ок-ø* *квіт-ниц-тв-о* *квіт-ниц′-к-ий* *кор′ів-ник-ø* *кор′ів-нич-ок-ø* **слон-ов/ник-ø* **кедр′-ів/ник-ø*		

[38] Позначені зірочкою * морфи є аломорфами за умови лівобічного нарощення інтерфіксів до суфіксів.

Продовження табл. 13

Аломорфи	**І м е н н и к о в і**					
значення / **вираження**	**‘особа’ ‘істота’**	**‘предмет’**	**‘збірність’ ‘абстрактність’**	**‘місце’**	**‘жіноча стать’**	**‘суб’єктивна ознака’**
*-ат/ник- -ик-, *-ов/ик-	*сот-н-ик-ø* **біл′-ш-ов/ик-ø* **гус′-ат/ник-ø* **хутр′-аник-ø*					
-ик-, -ік- -ич-, -іч- -иц-, -іц- -иц′-, -іц′- *-ат/ик-	*меланхол′-ік-ø* *меланхол′-іч-к-а* *д′іабет-ик-ø* *д′іабет-ич-к-а* **схем-ат/ик-ø*		*автомат-ик-а* *автомат-ич-н-ий* *автомат-иц′-і* *ритм-ік-а* *ритм-іч-н-ий* *ритм-іц′-і*			*вовч-ик-ø*
-шчик- -чик- -шчиц′- -чиц′-	*гон-шчик-ø* *гон-шчиц′-к-ий* *л′от-чик-ø* *л′от-чиц′-к-ий*	*міт-чик-ø*		*майдан-чик-ø*		*журнал′-чик-ø*
-ук- -уч- -уц- -уц′- *-ч/ук-	*сел′-ук-ø* *сел′-уч-к-а* *сел′-уц-тв-о* *сел′-уц′-к-ий* *пол′ішч-ук-ø* *пол′ішч-уч-к-а* *пол′ішч-уц′-к-ий* *тк-а-ч-ук-ø* **ковал′-чук-ø* **китай-чук-ø*					*гад′-ук-а* *гад′-уч-ø-ий* *гад′-уц-тв-о* *гад′-уц′-і* *кам-ен′-ук-а* *кам-ен-уц′-і*

Продовження табл. 13

Аломорфи / значення вираження	Іменникові					
	‘особа’ ‘істота’	**‘предмет’**	**‘збірність’ ‘абстрактність’**	**‘місце’**	**‘жіноча стать’**	**‘суб’єктивна ознака’**
-к- -ч- -ц′- -ок- -оч- -еч- *-л/к-, *-т/к- *-ар/к- *-в/к-, *-н/к- *-ул′/к- *-ач/к-, *-уч/к- *-ів/к-, *-уш/к- *-ен/к-, *-ан/к-	*служ-к-а* *служ-ч-ø-ий* *слуз′-ц′-і* *служ-ок-ø* *служ-еч-к-а*	*гум-к-а* *гум-ц′-і* *гум-ок-ø* *гум-оч-к-а* **гр′і-л/к-а* **жа-т/к-а* **молот-ар/к-а* **хлоп-а-в/к-а* **свист-ул′/к-а* **товк-ач/к-а* **верт-уш/к-а*	*по-куп-к-а* *по-куп-ц′-і* *по-куп-ок-ø* *по-куп-оч-к-а* **верт′-ач/к-а* **в-каз′-ів/к-а* **брак-ов/к-а* **обіц-а-н/к-а* **з-р′івн′-а-л′ів/к-а*	*ви-вар-к-а* *ви-вар-ц′-і* *ви-вар-ок-ø* **лаз′-ів/к-а* **товк-уч/к-а* **ковз-а-н/к-а* **леж-а-н/к-а*	*студ-ент-к-а* *студ-ент-ч-ин-ø* *студ-ент-ц′-і* *студ-ент-ок-ø* *студ-ент-оч-к-а* **греч-ан/к-а* **покой-ів/к-а* **франц-уж-ен/к-а*	
-ок- -к- -оч- *-оч/ок- -еч/ок- *-оч/к-, -ечк- *-ич/ок-	*стр′іл-ок-ø* *стр′іл-к-а*	*жовт-ок-ø* *жовт-к-а* *жовт-оч-ок-ø*	*стриб-ок-ø* *стриб-к-ом* *стриб-оч-ок-ø*			*дуб-ок-ø* *дуб-к-а* **дуб-оч/ок-ø* *круж-еч/ок-ø* **дуб-оч/к-ø* *круж-еч/к-а* **вовч-ич/ок-ø*
-очк-, -ечк- -ачк- -очц′-, -ечц′-						*букв-очк-а* *букв-очц′-і* *гн′ізд-ечк-о* *лис′т′-ачк-о*

Продовження табл. 13

Аломорфи	**І м е н н и к о в і**					
значення / **вираження**	**‘особа’ ‘істота’**	**‘предмет’**	**‘збірність’ ‘абстрактність’**	**‘місце’**	**‘жіноча стать’**	**‘суб’єктивна ознака’**
-он′к-, -ен′к- -он′ч-, -ен′ч- -он′ц′-, -ен′ц′-						*мат-ус-ен′к-а* *матус-ен′ч-ин-ø* *мат-ус-ен′ц′-і* *риб-он′к-а*
-аг- -аж- -аз- -аз′-	*брод′-аг-а* *брод′-аж-к-а* *брод′-аз-тв-о* *брод′-аз′-і*					
-уг- -уж- -уз- -уз′-	*біл-уг-а* *біл-уж-ø-ий* – *біл-уз′-і*					*злод′-уг-а* *злод′-уж-к-а* *злод′-уз′-і* *пил′-уг-а* *пил′-уж-и-ти-ø* *пил′-уз′-і*
-иг- -иж- -из- -из′-	*товп-иг-а* *товп-иж-ин-ø* – *товп-из′-і*					
-ах- -аш- -ас- -ас′- -х- -ш- -с- -с′-	*пр′-ах-а* *пр′-аш-ин-ø* – *пр′-ас′-і* *не-вда-х-а* *не-вда-ш-к-а* – *не-вда-с′-і*					*бід-ах-а* *бід-ас′-і*

Продовження табл. 13

Аломорфи	**І м е н н и к о в і**					
значення / **вираження**	**‘особа’ ‘істота’**	**‘предмет’**	**‘збірність’ ‘абстрактність’**	**‘місце’**	**‘жіноча стать’**	**‘суб’єктивна ознака’**
-их- -иш- -ис- -ис′-					*куп-ч-их-а* *куп-ч-иш-ин-ø* – *куп-ч-ис′-і*	
-ух- -уш- -ус- -ус′-	*кон′-ух-ø* *кон′-уш-ø-ий*	*кож-ух-ø* *кож-уш-ин-а* – *кож-ус′-і*			*говор-ух-а* *говор-уш-ин-ø* *говор-ус′-і*	
-ав- -авл- -авл′-			*син′-ав-а*			
-ом- -омл- -омл′-	*зна-й-ом-ий* *о-зна-й-омл-ен-ий* *о-зна-й-омл′-ува-ти-ø*					
-б- -бл- -бл′- -еб- *-об- -обл- -обл′-			*ган′-б-а* *з-ган′-бл-ен-ий* *з-ган′-бл′-ø-ат′* *ган-еб-н-ий* **зл-об-а* *о-зл-обл-ен-ий* *о-зл-обл′-ува-ти-ø*			
-ц- -ц′- -ец′-						*бол′ім-ц-е* *бол′ім-ц′-а* *бол′ім-ец′-ø*

Продовження табл. 13

Аломорфи	**І м е н н и к о в і**					
значення / **вираження**	**‘особа’ ‘істота’**	**‘предмет’**	**‘збірність’ ‘абстрактність’**	**‘місце’**	**‘жіноча стать’**	**‘суб’єктивна ознака’**
-ниц′- -ниц- -нич- *-л′/ниц′-				*скарб-ниц′-а* *скарб-ниц-ейу* *скарб-нич-к-а* **кроп-и-л′/ниц′-а*		
-иц′- -иц- -ич- -ниц′- *-чиц′- -шчиц′- *л/иц′- *-ен/иц′-			*тай-ем-н-иц′-а* *тай-ем-н-иц-ейу* *тай-ем-н-ич-ий*		*цар-иц′-а* *цар-иц-ейу* *цар-ич-к-а* **роб-ім-ниц′-а* **л′от-чиц′-а* **жи-л/иц′-а* **о-ц′ін-шчиц′-а* **свой-ач-ен/иц′-а*	*верб-иц′-а* *верб-иц-ейу* *верб-ич-ен′к-а* *вдов-иц′-а* *вдов-иц-ейу* *вдов-ич-к-а*
-ец′- -ц′- -ц- -ец- -ч- -еч-	*куп-ец′-ø* *куп-ц′-а* *куп-ц-ем* *куп-ец-тв-о* *куп-ч-ик-ø* *куп-еч-ø-ий* *твор-ец′-ø* *твор-ц′-а* *твор-ц-ем* *твор-ч-ø-ий*			*з′вір-ин-ец′-ø* *з′вір-ин-ц′-а* *з′вір-ин-ц-ем*		*вітер-ец′-ø* *вітер-ц′-у* *вітер-ц-ем*

Продовження табл. 13

Аломорфи	**І м е н н и к о в і**					
значення / вираження	**‘особа’ ‘істота’**	**‘предмет’**	**‘збірність’ ‘абстрактність’**	**‘місце’**	**‘жіноча стать’**	**‘суб’єктивна ознака’**
*-л/ец′- *-ов/ец′- -ів/ец′- *-ан/ец′- -іан/ец′- *-ин/ец′- -ін/ец′- *-йан/ец′- *-ей/ец′- *-й/ец′- *-им/ец′-	*да-ва-л/ец′-ø *динам-ів/ец′-ø *петл′ур′-ів/ец′-ø *америк-ан/ец′-ø *кант′-іан/ец′-ø *куб-ин/ец′-ø *йевроп-ей/ец′-ø *дел′і-й/ец′-ø					
-іс′т′- -ос′т′- -ост- -іс-			рад′-іс′т′-ø рад-ос′т′-і рад-ост-ей рад′-іс-н-ий			
-іст-, -ист- -іс′т′-, -ист′-	афер-ист-ø афер-ис′т′-ів араб-іст-ø араб-іс′т′-ів					
-от-, -іот- -от′-, -іот′- -іт- -іт′т′- -оч-	патр′і-от-ø патр′і-от′-ів кіпр′-іот-ø кіпр′-іот′-ів		роб-от-а роб-от′-і роб-ім′-ø без-роб- ім′т′-ø-а роб-оч-ø-ий			

Продовження табл. 13

Аломорфи	**І м е н н и к о в і**					
значення / **вираження**	**‘особа’ ‘істота’**	**‘предмет’**	**‘збірність’ ‘абстрактність’**	**‘місце’**	**‘жіноча стать’**	**‘суб’єктивна ознака’**
-ік- -ок- -ок′- -оч-			*стук-ік-ø* *стук-ок-у* *стук-ок′-і-ти-ø* *стук-оч-ø-у*			
-ік-, -ик- -ік′-, -ик′-	*одес-ик-ø* *одес-ик′-ів*	*байкал′-ік-ø* *байкал′-ік′-і* *кал′ц-ик-ø,- ик′-і* *бронх-ік-ø* *бронх-ік′-і*				
-ант-, -ент- -ант′-, -ент′-	*е-мігр-ант-ø* *е-мігр-ант′-ів* *студ-ент-ø* *студ-ент′-ів*					
-ат- -ат′-	*адрес-ат-ø* *адрес-ат′-ів*	*філ′тр-ат-ø* *філ′тр-ат′-і*				*курч-ат-а* *курч-ат′-і* – формозмінний
-ікет- -ікет′-			*генерал′-ікет-ø* *генерал′-ікет′-і*			
-ад-, -іад- -ад′-, -іад′-			*блок-ад-а* *блок-ад′-і* *ол′імп-іад-а* *ол′імп-іад′-і*			
-уз- -уз′- -уж-	*франц-уз-ø* *франц-уз′-ів* *франц-уж-енк-а*					
-ес- -ес′-					*поет-ес-а* *поет-ес′-і*	*неб-о – неб-ес-а* – формозмінний

Продовження табл. 13

Аломорфи	**І м е н н и к о в і**					
значення / **вираження**	**‘особа’ ‘істота’**	**‘предмет’**	**‘збірність’ ‘абстрактність’**	**‘місце’**	**‘жіноча стать’**	**‘суб’єктивна ознака’**
-ис- -ис′-					*актр-ис-а* *актр-ис′-і*	
-с- -с′-	*плак-с-а* *плак-с′-і*					
-ус′- -ус-						*д′ід-ус′-ø* *д′ід-ус-ем* *баб-ус′-а* *кот-ус′-ø*
-іан- -іан′-			*Шевченк-іан-а* *Шевченк-іан′-і*			
-н′- -н- -ен′- *-л′/н′- *-ар/н′-		*гриз-н′-а* *гриз-н-ейу* *гул′-н′-а* *гул′-н-ейу*	*комаш-н′-а* *комаш-н-ейу*	*майстер-н′-а* *майстер-н-ейу* *майстер-ен′-ø* **сп-а-л′/н′-а* *сп-а-л′/н-ейу* **л′ік-ар/н′-а*		
-изн- -изн′-			*крут-изн-а* *крут-изн′-і*			
-ин- -ин′-	*стар-ш-ин-а* *стар-ш-ин′-і*	*пер-ин-а* *пер-ин′-і*	*город-ин-а* *город-ин′-і*			*стебл-ин-а* *стебл-ин′-і*
*-ов/ин- *-в/ин- *-ч/ин- *-шч/ин-			**свердл-ов/ин-а* **про-дух-в/ин-а* **с-клад-ч/ин-а* **бу-ва-л′-шч/ин-а* *глиб-ин-а* *глиб-ин′-і*			

Продовження табл. 13

Аломорфи	**І м е н н и к о в і**					
значення / **вираження**	**‘особа’ ‘істота’**	**‘предмет’**	**‘збірність’ ‘абстрактність’**	**‘місце’**	**‘жіноча стать’**	**‘суб’єктивна ознака’**
-ин′- -ин-					*раб-ин′-а* *раб-ин-ейу*	
-ин- -ин′- *-ан/ин- -ан- *-чан/ин- *-чан-	*груз-ин-ø* *груз-ин′-ів* *кий-ан/ин-ø* *кий-ан-ø* **черн′ігів-чан/ин-ø* **черн′ігів-чан-ø*					
-чин-, -шчин- -чин′-, -шчин′- *-ів/шчин- -ів/шчин′-				*гайдамач-чин-а* *гайдамач-чин′-і* *ман′ілов-шчин-а* *ман′ілов-шчин′-і* **груп-ів/шчин-а*	*донеч-чин-а* *донеч-чин′-і* *кийів-шчин-а* *кийів-шчин′-і*	
-ун- -ун′-	*біг-ун-ø* *біг-ун′-ів* *плаз-ун-ø* *плаз-ун′-ів*					*товст-ун-ø* *товст-ун′-ів*
-ун′- -ун-						*т′ім-ун′-а* *т′ім-ун-ейу*
-ен′- -ен- -н- -н′-	*крас-ен′-ø* *крас-ен-ем* *крас-н-ем* *крас-н′-а* *леж-ен′-ø* *леж-н-ем* *леж-н′-і*					*кош-ен′-а*

Продовження табл. 13

Аломорфи / значення вираження	І м е н н и к о в і					
	‘особа’ ‘істота’	**‘предмет’**	**‘збірність’ ‘абстрактність’**	**‘місце’**	**‘жіноча стать’**	**‘суб’єктивна ознака’**
-ін′- -ін- -ен′- -ен- -ін′н′-		*греб-ін′-ø* *греб-ін-ец′-ø* *греб-ен′-а* *греб-ен-ем*	*голуб-ін′-ø* *голуб-ін′н′-у*			
-н′н′- -ін′н′- -ен′н′- -н′- -ін′- -ен′-			*каз-а-н′н′-а* *каз-а-н′-ø* *голос′-ін′н′-а* *голос′-ін′-ø* *до-с′аг-н-ен′н′-а* *до-с′аг-н-ен′-ø*			
-ин′н′- *-ов/ин′н′-			*гарбуз-ин′н′-а* **хмар-ов/ин′н′-а*			
-л- -л′- -ел- -ел′-	*баз′ік-а-л-о* *баз′ік-а-л′-і* *за-прав-и-л-о* *за-прав-и-л′-і*	*с′ід-л-о* *с′ід-л′-і* *с′ід-ел-ечк-о* *с′ід-ел′-н-ий* *точ-и-л-о* *точ-и-л′-і*			*с′т′ій-л-о* *с′т′ій-л′-і*	
-іл′- -іл′л′-			*за-мет′-іл′-ø* *за-мет′-іл′л′-у*			
-ал′- -л′- -л-	 *тк-а-л′-а* *тк-а-л-ейу*					
-ул′- -ул-						*хитр-ул′-а* *хитр-ул-ейу*

Продовження табл. 13

Аломорфи	**І м е н н и к о в і**					
значення / **вираження**	**‘особа’ ‘істота’**	**‘предмет’**	**‘збірність’ ‘абстрактність’**	**‘місце’**	**‘жіноча стать’**	**‘суб’єктивна ознака’**
-івл′- -івл- -овел′-			*торг-ів-л′-а* *торг-ів-л-ейу* *торг-ов-ел′-н-ий*			
-тел′- -тел- *-и/тел′-	*уч-и-тел′-ø* *уч-и-тел-ем* **ревн-и/тел′-ø*					
-ір- -ер′- -ірй-						*мат′-ір-ø* *мат-ер′-і* *мат′-ірй-у* – формозмінний
-ар- -ар′- -р- -р′-	*друк-ар-ø* *друк-ар′-ів* *пис-а-р-ø* *пис-а-р′-ів*					
-ор- ор′- *-ат/ор- *-ит/ор- *-т/ор- *-он/ер-	*інспект-ор-ø* *інспект-ор′-ів* **орend-ат/ор-ø* **орend-ат/ор′-ів* **інвест-ит/ор-ø* **авіа-т/ор-ø* **міс′і-он/ер-ø*	*емул′с-ор-ø* *емул′с-ор′-ів* **доз-ат/ор-ø* *доз-ат/ор′-ів* **озон-ат/ор-ø* *озон-ат/ор′-ів*		**тотал′-із-ат/ор-ø* *тотал′-із-ат/ор′-ø*		
-ер- -ер′-	*трен-ер-ø* *трен-ер′-ів*	*трен-аж-ер-ø* *трен-аж-ер′-ів*				
-ур- -ур′-	*за-маз-ур-а* *за-маз-ур′-і*		*апарат-ур-а* *апарат-ур′-і*			

Продовження табл. 13

Аломорфи	**І м е н н и к о в і**					
значення / **вираження**	**‘особа’ ‘істота’**	**‘предмет’**	**‘збірність’ ‘абстрактність’**	**‘місце’**	**‘жіноча стать’**	**‘суб’єктивна ознака’**
-ир-, -ір- -ир′-, -ір′-	*кас-ир-ø* *кас-ир′-ів* *банк-ір-ø* *банк-ір′-ів*					
-тв- -тов-			*мол-и-тв-а* *мол-и-тов-н-ий*			
-м- -ем-		*пис′-м-о* *пис-ем-н-ий*				
-ств- (-зтв-, -цтв-) -тв- *-ниц/тв- *-иц/тв- *ів/ств- (-І/ств-)			*убоз-тв-о* *див-ац-тв-о* **брод′-аж-ниц/тв-о* **прод-а-ж-ниц/тв-о*	*граф-ств-о* *квіт-ниц-тв-о* **кн′аз′-ів/ств-о*	*брат-ств-о* *товарис-тв-о* *д′ів-оц-тв-о*	
-ац′ій- -ц′ій- -ій-		*асигн-ац′ій-а*	**делег-ац′/ій-а* *мотив-ац′ій-а* *аб-сорб-ц′ій-а* *анекс′-ій-а*	**орган′із-ац′/ій-а*		
-ишч-, -ішч- *-ов/ишч- *-л/ишч- *-б/ишч-	*у-бой-ішч-е*		*роз-вал-ишч-е* **руй-н-ов/ишч-е*	*звал-ишч-е* **пас-ов/ишч-е* **уч-и-л/ишч-е* **леж-б/ишч-е*		

Продовження табл. 13

Аломорфи	П р и к м е т н и к о в і					
значення / вираження	‘якісна ознака’			‘відносна ознака’		
	‘власне якість’	**‘посилена ознака’**	**‘неповна ознака’**	**‘власне відносна’**	**‘посесивність’ ‘пестлвість’**	**‘ознака за дією’**
-н-, -н′- -н′- *-ов/н-, *-ив/н- *-ов/н'-, *-ив/н'- -ич/н-, *-іч/н- *-ич/н'-, *-іч/н'- *-л′/н-, *-ал′/н-	*корис-н-ий* *корис- н'-і* **грунт-ов/н-ий, -ов/н'-і* **ефект-ив/н-ий, -ив/н'-і* **симпат-ич/н-ий, -ич/н'-і* **ірон'-іч/н-ий, -іч/н'-і* **елемент-ар/н-ий, -ар/н'-і*			*струн-н-ий, -н'-і* *ос'ін'-н'-ій* **спорт-ив/н-ий, -ив/н'-і* **такт-ов/н-ий, -ов/н'-і* **кл'імат-ич/ н-ий, -ич/н'-і* **гігійен'-іч/н-ий, -іч/н'-і* **кафедр-ал′/н-ий*		**коп-а-л′/н-ий* *коп-а-л′/н'-і*
*-іал'/н-, *-уал'/н- *-л′/н′-, *-ал′/н′- *-іал′/н′- *-уал′/н′- *-ар/н- *-ар/н′- *-ш/н′-, *-іш/н′- *-ош/н′- -еш/н′-				**екватор'-іал′/н-ий* **процес-уал′/н-ий* **атом-ар/н-ий* *по-в-с'уд-н-ий* *коли-ш/н'-ій* *у-ден'-іш/н'-ій* *там-ош/н'-ій* *тут-еш/н'-ій*		

Продовження табл. 13

Аломорфи	**П р и к м е т н и к о в і**					
значення / **вираження**	**‘якісна ознака’**			**‘відносна ознака’**		
	‘власне якість’	**‘посилена ознака’**	**‘неповна ознака’**	**‘власне відносна’**	**‘посесивність’ ‘пестлвість’**	**‘ознака за дією’**
-ов-, -ев- -евл- -евл′-	*мас-ов-ий* *рож-ев-ий* *за-рож-евл-ен-ий* *за-рож-евл′-ø -ат′*			*зерн-ов-ий* *степ-ов-ий* *липн-ев-ий* *ансамбл-ев-ий*		
-ив- -ивл- -ивл′- *-л/ив- *-л/ивл- *-л/ивл′-	*фал′ш-ив-ий* *с-фал′ш-ивл-ен-ий* *фал′ш-ивл′-ø-у* **о-шчас-л/ив-и-ти-ø* **о-шчас-л/ивл-ен-ий* **о-шчас-л/ивл′-ø-у*					
-ав- -авл- -авл′- *-л′/ав-	*кучер′-ав-ий* *кучер′-авл-ен′н′-а* *кучер′-авл′-ø-ат′*	**верт-л′/ав-ий*	*жовт-ав-ий*	*крив-ав-ий* *за-крив-авл-ен-ий* *крив-авл′-ø-у*		
-т- -т′-	*би-т-ий* *би-т′-і*					*про-ли-т-ий* *про-ли-т′-і*
-л- -л′- -л′л′-	*гни-л-ий* *гни-л′-іс′т′-ø* *гни-л′л′-у*					
-ач-	*гар′-ач-ий* *тремт′-ач-ий*					

Продовження табл. 13

Аломорфи	**П р и к м е т н и к о в і**					
значення / **вираження**	**‘якісна ознака’**			**‘відносна ознака’**		
	‘власне якість’	**‘посилена ознака’**	**‘неповна ознака’**	**‘власне відносна’**	**‘посесивність’ ‘пестлвість’**	**‘ознака за дією’**
-уват- -уват′-	*клин-уват-ий,* *-уват′-і* *вовк-уват-ий,* *-уват′-і* *суч-к-уват-ий,* *-уват′-і*		*гни-л-уват-ий* *гни-л-уват′-і*			
-ист-, -іст- -ис′т′-, -іс′т′-		*трав-ист-ий,* *трав-ис′т′-і* *ол′ій-іст-ий,* *ол′ій-іс′т′-і*				
-к-	*нуд-к-ий*					
-ат- -ат′- *-ч/ат- *-ч/ат′-	*горб-ат-ий, -ат′-і* *бород-ат-ий, -ат′-і* **узор-ч/ат-ий* **узор-ч/ат′-і*	*зуб-ат-ий* *зуб-ат′-і*				
-аст- ас′т′- *-ч/аст- *-ч/ас′т′-	 **узор-ч/аст-ий* **узор-ч/ас′т′-і*	*бород-аст-ий,* *бород-ас′т′-і* *зуб-аст-ий,* *зуб-ас′т′-і*	*червон′-аст-ий* *червон′-ас′т′-і*			
-ан- -ан′-				*мід′-ан-ий* *мід′-ан′-і*		
-ен′к-, -он′к- *-есен′к- *-іс′ін′к- *-ус′ін′к-					*мал-ен′к-ий* *тих-он′к-ий* **мал-есен′к-ий* **мал′-ус′ін′к-ий*	

Продовження табл. 13

Аломорфи	**П р и к м е т н и к о в і**					
значення / **вираження**	**‘якісна ознака’**			**‘відносна ознака’**		
	‘власне якість’	**‘посилена ознака’**	**‘неповна ознака’**	**‘власне відносна’**	**‘посесивність’ ‘пестлвість’**	**‘ознака за дією’**
-енн- -ен′н′-		*здоров-енн-ий* *здоров-ен′н′-і*				
-езн- -ез′н′- *-елезн- *-елез′н′-		*стар-езн-ий* *стар-ез′н′-і* **довж-елезн-ий* **довж-елез′н′-і*				
-ит- -ит′- *-ов/ит- *-ов/ит′-		*маст-ит-ий* *маст-ит′-і* **сок-ов/ит-ий* **сок-ов/ит′-і*				
-н-, -ен- -н′-, -ен′-						*чит-а-н-ий* *чит-а-н′-і* *з-робл-ен-ий* *з-робл-ен′-і*
-ин-, -ін- -ин′-, -ін′-					*мам-ин-ø* *мам-ин′-і* *Мар′ій-ін-ø* *Мар′ій-ін′-і*	
-ів- -ов-, -ев-					*Петр′-ів-ø* *Петр-ов-а* *Лукаш-ів-ø* *Лукаш-ев-а*	

Закінчення табл. 13

Аломорфи / значення / вираження	П р и к м е т н и к о в і					
	‘якісна ознака’			‘відносна ознака’		
	‘власне якість’	‘посилена ознака’	‘неповна ознака’	‘власне відносна’	‘посесивність’ ‘пестлвість’	‘ознака за дією’
-с′к- (-з′к-, -ц′к-) -к- *-е/с′к- *-ів/с′к- -ан/с′к- -ин/с′к- -ен/с′к-				*студ-ент-с′к-ий* *ветлуз′-к-ий* *донец′-к-ий* **йазич-е/с′к-ий* **плиск-ів/с′к-ий* **америк-ан/с′к-ий* **йалт-ин/с′к-ий* **брн-ен/с′к-ий*		
-ува- -у- -ова- *-ів- *-ов-	*буд-ува-ти-ø* *буд-у-й-у* *буд-у-й-ø* *буд-ова-н-ий*	**буд-ів-н-ий* **буд-ов-ø-а*				
-ну-/-ону- -н-/-он- -н′-/-он′-	*стук-ну/ону-ти-ø* *стук-н/он-ø-у* *стук-н′/он′-ø-іт′*					
-ва- -в-	*ви-т′і-ва-ти-ø* *ви-т′і-в-к-и*					
-а- *-ич/а- *-нич/а-		*палом-н-ич-а-ти-ø* **ман′ір-н-ич/а-ти-ø* **ловелас-нич/а-ти-ø*				

♦ За структурою суфікси поділяють на прості (непохідні) та складні (вторинні, похідні).

Логіка визнання складних суфіксів (М. Жовтобрюх, І. Ковалик, М. Шанський, І. Яценко) базується на виокремленні морфеми у структурі похідного слова шляхом співвіднесення зі словом твірним: *свин-арн'-а* і *свин-арник-ø* – ‘приміщення для свиней’, а не *свинарів*; *вівч-арн'-а* ‘приміщення для свиней’, а не *свинарів*.

Примітка. Виокремлення похідних (складних) суфіксів, на думку багатьох учених, буде правильним зі словотвірного погляду, однак не зовсім коректним з морфемного. Метою морфемного аналізу є поділ слова//словоформи на наймінімальніші елементи форми, що мають значення. Тому, зважаючи на функціонування в мові однакових за структурою похідних слів зі значенням ‘приміщення’: *бджіл'-ник-ø* – ‘для бджіл’; *кор'ів-ник-ø* – ‘для корів’; *пташ-ник-ø* – ‘для птахів’; *тел'ат-ник-ø* – ‘для телят’ і похідних зі значенням ‘особа’ *бджол'-ар-ø*, *вівч-ар-ø*, *свин-ар-ø*, є вагомі підстави для виокремлення двох суфіксів -ар- і -ник-, -н'- у *вівч-ар-н'-а, свин-ар-н'-а* і *свин-ар-ник-ø*.

♦ За походженням є суфікси питомі (споконвічні) (таких більшість) й іншомовні (запозичені). Запозичені: *лимон-**ад**-ø, диплом-**ант**-ø, ентуз'і-**азм**-ø, ком-**ізм**-ø, монарх-**ій**-а, профес-**ур**-а*. Одні з іншомовних суфіксів набувають здатності поєднуватися з власне українськими коренями (*украйін'-іст-ø, слав-іст-ø*), інші – поки що поєднуються лише з іншомовними коренями (*дириг-ент-ø*).

♦ Суфіксальну підсистему української мови складають:

а) давні індоєвропейські суфікси **-ер'-/-ір-** < і.-є. *-er- (*мат'-ір-ø, мат-ер'-і*); **-ен'-/-ен-** < і.-є. *-men- (*ім-ен'-і, ім-ен-а*); **-ес-** < і.-є. *-es- (*слов-ес-а*);

б) спільнослов’янські суфікси:

іменникові: **-б-** (*жур-б-а*); **-л-** (*креса-л-о*); **-иц'-** < і.-є. *-ka (*голуб-иц'-а*); **-ишч-** < -isk+je (*схов-ишч-е*); **-ств-** < -в- (*л'уд-ств-о*); **-з'н'-** (*прийа-з'н'-ø*); **-тел'-** < -tel (*прави-тел'-ø*); **-ник-** < -ьн-+-ик- (*зрад-ник-ø*); **-іс'т'-** < і.-є. *-es-/-os-+-tь (*жал'-іс'т'-ø*); **-ин-** (*картопл-ин-а*); **-ец'-** < д.-р. -ьц- < пр.-сл. -ьсь- < і.-є. *-ько (*твор-ец'-ø*); **-анин-** < -ин- (-ан-+-ин-) (*кий-анин-ø*); **-к-** < -ьк- (*володар-к-а*); **-ак-** (*земл'-ак-ø*); **-ач-** < і.-є. *-ak-+-jь (*зас'ів-ач-ø*); **-ис'к-** < і.-є. *-sko (*д'івч-ис'к-о*);

прикметникові: **-н′-** < д.-р. -ьн- (*жит′-н′-ій*);

в) <u>східнослов'янські</u> суфікси: **-шчин-** (*Черн′ігів-шчин-а*); **-их-** (*ковал-их-а*); **-ок-** (*мот-ок-ø, дз͡він-ок-ø*); **-ик-** (*сотн-ик-ø*); **-ен′к-** (*н′іч-ен′к-а*); **-он′к-** (*зим-он′к-а*); **-ен′-** (*лис-ен′-а*); **-ц-** (*золот-ц-е*); **-ів/с′к-** (*син′-ів/с′к-ий*);

г) <u>власне українські</u> суфікси **-ошч-** (*рад-ошч-і*); **-ін′-** (*тепл′-ін′-ø*); **-іл′ник-** (*клад′-іл′ник-ø*); **-тв-** (*моли-тв-а*); **-ук-**/**-чук-** (*ткач-ук-ø, паламар-чук-ø*); **-енк-** (*крамар-енк-о*); **-ан′-** (*здоров-ан′-ø*); **-еп-** (*дур-еп-а*); **-омах-** (*кост-омах-а*); **-еч-**/**-неч-** (*колотнеч-а*); **-н′н′-** (*блага-н′н′-а*); **-ен′н′-** (*збереж-ен′н′-а*); **-ін′н′-** (*мол′-ін′н′-а*); **-ону-** (*гриз-ону-ти-ø*); **-ува-** (*буд-ува-ти-ø*); **-от/а-** (*бул′-от/а-ти-ø*); **-от′/і-** (*бул′к-от′/і-ти-ø*); **-ічі** (*дв-ічі*); **-ичі** (*тр-ичі*); **-цем** (*біг-цем*);

г) <u>запозичені</u> суфікси:

грецькі: **-ит-**, **-іт-** < -ίτος (*тетраедр-ит-ø, емал′-іт-ø*); **-ад-** < -αδος (*брав-ад-а, клоун-ад-а*); **-іад-** < -ιαδος (*ун′іверс′-іад-а, тр′-іад-а*); **-ид-**, **-ід-** < -ιδος (*панах-ид-а, пірам-ід-а*); **-ик-**, **-ік-** < -ικος (*істор-ик-ø, л′ір-ик-ø*); **-ик-** (*крит-ик-а*); **-ік-** (*символ′-ік-а*); **-оз-** < -ος (*лейк-оз-ø*); **-ол-** (*мент-ол-ø*); **-ем-** < -μα (*морф-ем-а, теор-ем-а*); **-ис-** < ις (*баз-ис-ø, ел′іпс-ис-ø*); **-ич/н-**, **-іч/н-** < -ικος (*алегор-ич/н-ий, анем-іч/н-ий*);

латинські: **-ист-**, **-іст-** < -ista < ιστής (*футур-ист-ø, журнал′-іст-ø*); **-изм-**, **-ізм-** < ismus < ισός (*артист-изм-ø, ідеал′-ізм-ø*); **-ц′ій-**, **-ац′ій-** < -(t)io, -(s)io (*абсорб-ц′ій-а, адйектив-ац′ій-а*); **-ій-** (*репрес′-ій-а*); **-ат-** < atus (*делег-ат-ø*); **-ор-** < -or (*інспект-ор-ø*); **-атор-**, **-тор-** < -(t)or, -(s)or (*орend-атор-ø*); **-тур-**, **-ур-** < -ura (*аспірант-ур-а, профес-ур-а*); **-ант-**, **-ент-** < S -nt- (*диплом-ант-ø, претенд-ент-ø*); **-ум-** < Z -um (*ул′тимат-ум-ø*); **-ус-** < Z -us (*каз-ус-ø*); **-ітет-** (*генерал′-ітет-ø*); **-ал′/н-** < -alis (*ун′іверс-ал′/н-ий*); **-ив/н-** < -ativus (*агл′утинат-ив/н-ий*); **-оз/н-**, **-ез/н-** < -osus (*грац′і-оз/н-ий, нерв-оз/н-ий, помп-ез/н-ий*);

французькі: **-аж-** < -age (*інструкт-аж-ø*); **-ант-** < -ant (*практик-ант-ø*); **-анс-** < -ence (*префер-анс-ø*); **-ер-**, **-он/ер-** < ionnaire (*фантаз-ер-ø, реакц′і-он/ер-ø*); **-ес-** < -esse (*поет-ес-а*); **-ис-** < esse < issa < ισσα (*актр-ис-а*); **-ин-** < -ine (*балер-ин-а*); **-он-** < -on (*бул′й-он-ø*);

російські: **-ич/а-**, **-нич/а-** (*дел'ікатн-ич/а-ти-ø, дармойід-нич/а-ти-ø*).

♦ Суфіксальна система української мови не є с т а л о ю. Вона, хоч і повільно, але постійно змінюється: одні суфікси виходять з ужитку, інші зазнають певних змін і функціонують як нові одиниці. Так, вийшли з ужитку колись продуктивні суфікси **-л-**, **-р-**, **-н-**, **-в-**, **-д-**, **-т-**, **-к-**: *мил-о ← ми-л-о; добр-ий ← доб-р-ий; р'івн-ий ← ров-н-ий; вікн-о ← ок-н-о; молод-ий ← моло-д-ий; чист-ий ← чис-т-ий; знак-ø ← зна-к-ъ; ласк-а ← лас-к-а*. Натомість витворилися нові: **-ник-** ← **-н-** + **-ик-** (*л'іс-ник-ø*); **-чанин-** ← **-с′к-** + **-анин-** (*черн'ігів-чанин-ø*); **-ос-** (*косм-ос-ø* ← гр. κόσμος); S_{ADV} **-у** ← Z_N **-у** (*до дом-у → до-дом-у*); S_{ADV} **-ому** ← Z_{ADJ} **-ому** (*по нов-ому – по-нов-ому*).

♦ Суфіксальна підсистема української мови н е є з а м к н у т о ю. Вона поповнюється за рахунок нових афіксальних одиниць, які виникли за рахунок: перерозподілу морфем у межах суфіксів (**-ичок-** ← **-ик-** + **-ок-** *воз-ичок-ø ← воз-ик-ьк-ъ*; **-овит-** ← **-ов-** + **-ит-** *сок-овит-ий ← сок-ов-ит-ий*); різних фонетико-морфологічних процесів ($Z_N \rightarrow S_{ADV}$ *весн-ойу, зим-ойу*; **-з′к-** ← **-с′к-** *пари-з'к-ий ← париж-с'к-ий*); запозичень (*режис-ур-а, симул'-ант-ø*); суфіксоїдів (*кристал-ойід-ø, метал-ойід-ø*).

♦ К і л ь к і с н и й обсяг суфіксів значно більший, ніж префіксів, – близько 400 (672 аломорфи).

§ 34. Закінчення

У сучасному фонетичному оформленні термін ‘закінчення’ уперше вжив 1849 р. Я. Головацький (Грамматика рѹского ѧзыка. – Львів, 1849).

Інші терміни: *закôнчéніє* (Я. Головацький); *окончаньє* (Й. Левицький); *окôнченье* (М. Осадца); *окôнчанѧ, пáдежѣ* (О. Партицький); *окôнченє* (О. Огоновський); *закінченє* (С. Смаль-Стоцький і Ф. Ґартнер); *закінчення* (О. Огоновський і В. Коцовський); *кінцівка* (Є. Тимченко).

Термін ‘флексія’ [лат. flexio ‘згинання’, ‘перехід’, від лат. flecto ‘згинаю’, ‘нахиляю’; flexio ‘частина слова, що згинається, тобто

змінюється’] увів німецький лінгвіст Фрідріх фон Шлегель 1808 р. (але з іншим значенням – ‘граматичне чергування’).

В україністику термін ‘флексія’ увів 1906 р. П. Залозний (Коротка граматика української мови. Ч. І. – Полтава, 1906).

У сучасній морфемології та парадигмології терміни ‘закінчення’ і ‘флексія’ використовують переважно як синоніми. Іноді їх визнають синонімічними лише у значенні ‘частина слова, що виражає власне реляційне значення’. У сучасних граматичних описах термін ‘флексія’ зовсім не вживається у значенні ‘словозміна’.

Терміни ‘закінчення’ і ‘флексія’ та поняття, що ними позначаються, потребують уточнення. У кінці XIX – на початку XX ст. терміни ‘закінчення’ і ‘флексія’ вживали на позначення різних понять: закінчення – це частина слова, що змінюється; флексія – це словозміна: “Через приєднання до основи закінчень, що змінюються, виходить у мові *словозміна* чи *флексія*… Іноді в граматичних описах і самі закінчення, що приєднуються до основи, називаються флексіями, але це не зовсім точне застосування терміна”[39].

Примітка. У сучасній теоретичній морфології посилилися розбіжності щодо розуміння обсягу цих понять – і в плані змісту, і в плані структурно-формальному. Зокрема, формозмінний суфікс дієслова відносять або до основи, або до флексії. Так, у словоформах типу *чита-л-а, чита-ти-м-у* одні лінгвісти (Н. Ільїна, І. Милославський, М. Панов, М. Трубецькой, Н. Янко-Триницька) виокремлюють кілька флексій – від двох до трьох (у російському дієприкметнику *пере-пис-**ыва-ви-ий-с'а*** І. Милославський вбачає 4 флексії). Інші – розглядають флексію як морфемно неелементарну, у складі якої може бути два, три або чотири компоненти: суфікси (Р. Якобсон), морфеми (Ю. Маслов), афікси, формативи (Т. Булигіна), флективні афікси: закінчення, чи флексія у вузькому розумінні, і формотвірні суфікси та формотвірні постфікси (Є. Клобуков).

Є підстави розрізняти поняття ‘закінчення’ і ‘флексія’ як одиниці, якими оперують у морфемології й парадигмології. Закінчення – мінімальна за формою вираження одиниця (морфема), що займає переважно кінцеву позицію в морфемній структурі типового слова. Натомість одиницями парадигмології є одиниці іншо-

[39] *Богородицкий В. А*. Общий курс русской грамматики / В. А. Богородицкий. – М.; Л., 1935. – С. 93.

го – словозмінного – порядку, які можуть бути і мінімальними, й немінімальними (основа//основоформи і флексема//флексії).

З а к і н ч е н н я – службова обов'язкова морфема відмінюваних і дієвідмінюваних слів, що перебуває в постпозиції щодо кореня чи суфікса, виражає граматичне значення і виконує власне словозмінну та релятивну функцію.

♦ Закінчення мають тільки з м і н ю в а н і слова, ті, у яких є форми словозміни – в і д м і н ю в а н і: іменники (*земл'-а, клен-ø, пол-е*); прикметники (*весел-ий, степов-а, небесн-е; писан-ий, -а, -е, -і*); займенники (*хт-о, к-ого, -ому, -им*); числівники (*чотир-и, чотир'-ох, -ом*) та д і є в і д м і н ю в а н і: дієслова (*ходж̑-ø-ø-у, ход-ø-ø-иш, -имо*). Незмінювані слова закінчень не мають: іншомовні іменники (*депо, таксі*); прислівники (*кругом, тут, там*); слова всіх службових частин мови (*під, перед, і, але, якщо, нехай, майже, ох*).

♦ Д и ф е р е н ц і й н і ознаки закінчення:

– комплексно-змінна одиниця, оформляє слово як структурно-граматичну єдність;
– займає, як правило, позицію абсолютного кінця словоформи;
– не входить в основу слова;
– розрізняє словоформи однієї лексеми;
– значеннєва частина словоформи;
– виражає граматичне значення, що має абстрактний, обов'язковий і регулярний характер;
– слугує засобом зв'язку між словами.

♦ У морфемній структурі переважної більшості слів є о д н е закінчення, яке займає к і н ц е в у позицію у словоформі. Лише в постфіксальних дієсловах закінчення не є кінцевою морфемою, воно стоїть перед постфіксом: *бой-ø-ø-**у**-с'а, бой-ø-ø-**іш**-с'а, рад'-ø-ø-**ат'**-с'а*.

У складних словах, утворених шляхом основоскладання, генетичні закінчення, втративши, крім позиційної, одну з основних ознак – здатність замінюватися в різних словоформах однієї лексеми, у сучасній мові набули статусу інтерфіксів. Такими є:

-и-, **-ø-** – генетичне закінчення 2 ос. одн. наказового способу дієслів: *Верн-**и**-гор-а, Верн-**и**-гор-и; гор-**и**-ц'віт-ø, гор-**и**-ц'вітом; Перебий-**ø**-н'іс-ø, до Перебий-**ø**-н'іс-ø*;

-и-, **-ø-, -ох-** – генетичне закінчення числівників: *девіят-**и**-сот-ий, шіст-**ø**-дес'ат-**и**-пйат-**и**-міл'йонн-ий, пйат-**ø**-сот-**ø**-тридц'ат-**и**-тис'ачн-ий, чотир-**ох**-актн-ий*.

-ог- – генетичне закінчення займенників перед суфіксом суб'єктивної оцінки в поодиноких реліктових словах: *ан'і-к-**ог**-іс'ін'к-о, ан'і-ч-**ог**-іс'ін'к-о*.

У складених словах є два закінчення, про що свідчить відмінюваність складових частин: обох іменників (*бат'к-**о**-мат-**и**, бат'к-**а**-матер'-**і**, бат'к-**ом**-мат'ірй-**у***); обох прикметників (*велик-**ий**-превелик-**ий**, велик-**ого**-превелик-**ого**, велик-**им**-превелик-**им***); обох числівників (*пйат-**ø**-сот-**ø**, пйат-**и**-сот-**ø**, пйат-**и**-ст-**ам**, пйат'-**ма**-ст-**ами***).

♦ Закінчення виражає граматичні значення. Воно є поліфункціональною (синкретичною, кумулятивною) морфемою, тобто одночасно виражає, як правило, не одне, а кілька граматичних значень: в іменниках – незалежні значення відмінка і числа (14 відмінково-числових форм: *книг-а, -и, '-і, -у, -ойу, '-і, -о, -и, -ø, -ам, -и, -ами, -ах, -и*); у прикметниках (дієприкметниках, порядкових і займенникових прикметниках) – залежні від іменника граматичні значення роду, числа і відмінка (28 родо-відмінково-числових форм: *небесн-ий, -ого, -ому, -ий/-ого, -им, -ому// '-ім, -ий*; *-а, -ойі, '-ій, -у, -ойу, '-ій, -а*; *-е, -ого, -ому, -е, -им, -ому// '-ім, -е*; *'-і, -их, -им, '-і, -ими, -их, -і*); у числівниках – граматичні значення відмінка (7 відмінкових форм: *пйат'-ø, -и // '-ох, -и // '-ом, -ø // '-ох, '-ма // '-ома, -и // '-ох, -ø*). Дієслова змінюються за особами і числами у теперішньому/майбутньому часі (6 особово-числових форм: *читай-у, -еш, -е, -емо, -ете, ут'*), наказовому способі (3 особово-числові форми: *читай-ø, -мо, -те*) та родами і числами в минулому часі (4 родо-числові форми: *читав-ø, читал-а, -о, -и*) й умовному способі (4 родо-числові форми: *читав-ø би, читал-а, -о б, -и б*) – відповідно закінчення виражають граматичні значення особи і числа та роду і числа.

♦ Закінчення виконує словозмінну (парадигматичну) функцію, утворюючи словоформи однієї лексеми. Г. Винокур назвав закінчення комплексно змінною одиницею, оскіль-

ки словоформи утворюються шляхом приєднання до словозмінної основи закінчень, що змінюють одне одного.

Примітка. Іноді закінчення вважають (О. Реформатський, В. Горпинич) суфікс-флексіями на тій підставі, що, крім словозмінної функції, вони можуть утворювати і/або диференціювати різні слова: *Валентин-ø – Валентин-а, Олександр-ø – Олександр-а.* Закінчення **-а**, на думку вчених, виражає не лише граматичні значення числа, відмінка і жіночого роду, а й словотвірне значення ‘особа жіночої статі’.

♦ Закінчення виконує релятивну функцію [лат. relativus ‘відносний’], тобто, поєднуючи словоформи в потоці мовлення, виражає синтаксичні відношення між ними: *Кохан'н'-**а** сповн'уй-**е** увес'-**ø** с'від-**ø** мелод'ій-**ейу**, адже музик-**а** – це голос-**ø** кохан'н'-**а*** (Сінклер Льюїс).

♦ Граматична семантика закінчень вирізняється максимальною узагальненістю, обов’язковістю та регулярністю. Ця узагальнена семантика властива значній кількості однотипних словоформ і має обов’язкові та регулярні в межах кожної частини мови засоби вираження. Напр., в українському іменнику граматичні значення ‘Н.в./Зн.в. одн. с.р.’ виражають **-о**, **-е**, **-а**: *вікн-о, д'іл-о, корит-о, масл-о, сел-о, студентств-о*; *лиц-е, мор-е, пол-е, сонц-е*; *бут'т'-а, з'іл'л'-а, знан'н'-а, імй-а, тел'-а* і под.

♦ Подібно до префіксів і суфіксів, закінчення вступають у системні відношення омонімії, синонімії, антонімії.

У флективній підсистемі омонімія значно більше властива закінченням іменника, менше – прикметника, найменше – дієслова. Так, передбачувано омонімічними є закінчення Н./Зн. і Р./Зн., що корелюють за значенням ‘істота/неістота’: *підійшов до тв-**ого** брат-**а** – побачив тв-**ого** брат-**а***; *письмов-**ий** стіл-**ø** стоїть – поклав на письмов-**ий** стіл-**ø***. Форма вираження закінчення **-у** передає чотири різні значення: Зн. одн. (*сестр-у*), Д. одн. (*викладач-у*), М. одн. (*на викладач-у*), Кл. одн. (*край-у*); **-і** – шість різних значень: Р. одн. (*без над'ій-і*), Д. одн. (*над'ій-і*), М. одн. (*у над'ій-і*), Н. мн. (*наш-і над'ій-і*), Зн. мн. (*покладатися на над'ій-і*), Кл. мн. (*О над'ій-і*).

Омонімічними є дієслівні закінчення: **-іт′** – 3 ос. одн. немин. час (*стой-ø-ø-іт′*) і 2 ос. мн. наказ. спосіб (*роб-ø-ø-іт', нес'-ø-ø-*

ім′); **-и** – мин. час мн. (*вез-ø-л-и, каз-а-л-и*) і 2 ос. одн. наказ. спосіб (*вез-ø-ø-и, каж-ø-ø-и*) та 2 ос. одн. немин. час (*йіс-и*).

Для флективної підсистеми показовою є міжчастиномовна омонімія закінчень. Фонемне вираження **-е** в системі української мови репрезентує закінчення іменника (*мор-е, йунач-е*), прикметника (*син′-е, просторов-е*), займенника (*мой-е*), дієслова (*гр-а-й-е*).

Синонімічними можуть бути як різні морфеми-закінчення (*на кон-еві, на кон′-у, на кон′-і*; *шест-и, шіс′т′-ох; шест-и, ′-ом; шіс′т′-ма, ′-ома*), так і морфи однієї морфеми-закінчення (*зелен-е, -ейе; каж-ø-ø-емо, -ем; роб-ø-ø-імо, -ім*). У першому випадку вони – переважно абсолютні синоніми, у другому – стилістичні.

Антонімічні закінчення протиставляються за граматичними значеннями ‘однина – множина’ іменника: **-а** ↔ **-и** (*книг-а – книг-и*), **-ø** ↔ **-и** (*зошит-ø – зошит-и*), **-ø** ↔ **-і** (*н′іч-ø – ноч-і*); прикметника: **-ий** ↔ **-і** (*біл-ий – біл′-і*), **-ого** ↔ **-их** (*висок-ого – висок-их*), **-ому** ↔ **-их** (*чит-а-н-ому – чит-а-н-их*); дієслова: **-у** ↔ **-имо** (*ходж-ø-ø-у – ход-ø-ø-имо*), **-и** ↔ **-іт′** (*ход-ø-ø-и – ход′-ø-ø-іт′*); за граматичними значеннями роду прикметників ‘жіночий – чоловічий’: **-ий** ↔ **-а** (*біл-ий – біл-а, чит-а-н-ий – чит-а-н-а, перш-ий – перш-а*) та займенників: **-ø** ↔ **-а** (*мій-ø – мой-а*), **-ий** ↔ **-а** (*йак-ий – йак-а*).

♦ У флективній підсистемі є фонемно вираженні і фонемно невиражені – нульові – закінчення, на що звернув увагу ще О. Бодуен де Куртене.

Нульове закінчення встановлюється в парадигмі на фоні інших словоформ однієї лексеми.

Граматичне значення, що приписується нулю, в інших словоформах передається за допомогою фонемно вираженого закінчення:

син-	-?	-и	**бат′к-**	-о	-и
	-а	′-ів		-а	-ів
	-ові, -у	-ам		-ові, -у	-ам
	-а	′-ів		-а	-ів
	-ом	-ами		-ом	-ами
	-ові, -у	-ах		-ові, -у	-ах
	-у	-и		-у	-и

В українські мові н у л ь о в і закінчення є у словоформах:

і м е н н и к і в :	
Н. в. одн. чол. р.	*міс'ац'-ø, сад-ø, край-ø, Штраус-ø*
Зн. в. одн. чол. р.	*міс'ац'-ø, сад-ø, край-ø*
Н. в. одн. жін. р.	*н'іч-ø, рад'іс'т'-ø*
Зн. в. одн. жін. р.	*н'іч-ø, рад'іс'т'-ø*
Р.в. мн.	*сестер-ø, сосон-ø; вор'іт-ø, ножиц'-ø*
Зн. мн.	*сестер-ø, ткал'-ø*
п р и к м е т н и к і в :	
Н. в. одн. чол. р.	*бабусин-ø, мамин-ø; брат'ів-ø, син'ів-ø; зелен-ø*
Зн. в. одн. чол. р.	*бабусин-ø, мамин-ø; брат'ів-ø, син'ів-ø; зелен-ø*
д і є с л і в :	
Інфінітив	*вбирати-ø-с'а, просити-ø*
ч.р . одн. мин. час	*л'із-ø-ø-ø, р'іс-ø-ø-ø*
2 ос. одн. наказ. сп.	*вбирай-ø-с'а, л'із'-ø-ø-ø*
ч и с л і в н и к і в :	
Н. в.	*один-ø, с'ім-ø; віс'імнад'ц'ат'-ø*
Зн. в.	*один-ø, с'ім-ø; віс'імнад'ц'ат'-ø*
Р.в.	*дв-ох-сот-ø, вос'м-и-сот-ø*

Фонемно невиражене закінчення передає відмінково-числову або родо-числову інформацію, тобто є виразником граматичних значень. Нульове закінчення умотивоване історично (М. Шанський): у дієслівних формах минулого часу нуль чоловічого роду однини "заміщає" редукований неповного творення **ъ**, що у слабкій позиції (абсолютний кінець слова) занепав: *гр'іб-ø ← грєбл-ъ*; *міг-ø ← могл-ъ*; *віз-ø ← вєзл-ъ*.

♦ У сучасній морфемології й парадигмології ще не усталилися погляди щодо морфемної структури окремих типів слів. Так, інфінітив традиційно вважають формою дієслова, його вихідною словоформою, репрезентантом усіх дієслівних словоформ, однак при цьому по-різному визначають не лише статус **-ти**, а й морфемну структуру інфінітива:

– основа + суфікс -ти (А. Грищенко, ГСРЛЯ-70, М. Жовтобрюх, Є. Карпіловська, Н. Клименко, П. Кузнецов, О. Ликов, Н. Ликова, М. Плющ, В. Русанівський, РГ-52, Є. Тимченко);

– основа + суфікс -ти + закінчення -ø (Є. Клобуков, М. Муравицька, Д. Овсянико-Куликовський);

– основа + закінчення -ти (І. Бодуен де Куртене, В. Богородицький, Л. Булаховський, П. Залозний, В. Жирмунський, Н. Ільїна, О. Ісаченко, W. Lehfeldt, І. Милославський, Д. Овсянико-Куликовський, РГ-80, О. Синявський, М. Трубецькой).

Інфінітив, що входить у систему словозміни дієслова на правах його вихідної форми, повинен мати таку саму морфемну структуру, як і інші словоформи дієслова. Тому після формозмінного суфікса **-ти-** інфінітиву можна приписати закінчення – нульове: чит – а – ти – ø

чит – а – й – у, -е, -емо, -ете, -ут′

чит – а – в – ø

чит – а – л – а, -о, -и

чит – а – й – ø, -мо, -те.

Суфікс **-ти-** є морфемою із формозмінним значенням ‘інфінітивність’, тобто ‘неозначеність щодо способу і часу’; закінчення **-ø** у зіставленні з іншими дієслівними формами, за Д. Овсянико-Куликовським, виражає граматичне значення ‘неозначена особа і число’.

♦ Закінчення мають різний характер поєднання із препозитивними морфемами, що залежить насамперед від їхньої частиномовної належності. Іменникові, прикметникові та числівникові закінчення переважно аглютинативно приєднуються до попередньої морфеми, а тому більш прості у своїй фонемній реалізації. Окремі з них лише палаталізують кінцеву фонему попередньої морфеми, а самі не варіюють у плані вираження, наприклад: *сестр-а, -и, -у, -ойу, -о, -и, -ам, -ами, -ах, -и* та *сестр′-і, на сестр′-і; багат-ий, -ого, -ому…-их* та *багат′-ім, -і*. Саме тому панує думка, що “афікси можуть становити собою варіації звукових комбінацій (*слад**ок** – слад**к**а*), закінчення ж ніколи не виступають у звукових чергуваннях”[40], що спричинює некоректну репрезентацію флективних систем у нормативних граматиках.

♦ Термін ‘закінчення’ традиційно вживають і на позначення графічного (буквеного закінчення), і на позначення одиниць, що перебувають в алоемічних відношеннях. Закінчення є морфемою і як морфема не може перебувати поза відношеннями інваріантності/варіантності. Інша річ, що іменникові, прикметнико-

[40] *Винокур Г. О.* Форма слова и части речи в русском языке / Г. О. Винокур // *Винокур Г. О.* Избранные работы по русскому языку. – М., 1959. – С. 400.

ві, числівникові закінчення реалізуються єдиним морфом. Натомість дієслівна аломорфія досить широка.

Необхідно розрізняти такі поняття і терміни, як **графозакінчення** і **морфемозакінчення**. Графічне закінчення – буквене закінчення не передає реальної мовної природи цієї одиниці. Морфемозакінчення – одиниця системи мови, яка в мовленні (у словоформах) реалізується в ало- та варіозакінченнях:

Словозміну українського дієслова забезпечують 25 морфем, які у словоформах реалізуються 59 морфозакінченнями (42 алозакінчення і 6 варіозакінчень); й 11 морфем, які реалізуються лише одним морфом (табл. 14). Наприклад, морфемозакінчення 2 ос. одн. немин. часу може мати мовленнєві алозакінчення **-еш, -иш, -іш, *-ес′-, *-ис′-, *-іс′-** (*бор-ø-ø-еш, бор-ø-ø-ес′-с′а, нос-ø-ø-иш, нос-ø-ø-ис′-с′а, клей-ø-ø-іш, клей-ø-ø-іс′-с′а*), а морфемозакінчення 1 ос. мн. немин. часу та 1 ос. мн. наказ. способу – не лише алозакінчення, а й варіозакінчення: **-емо, -имо, -імо** та **-ем, -им, -ім** (*по-бор-ø-ø-емо, -ем; роб-ø-ø-имо, -им; ход′-ø-ø-імо, -ім*).

Встановлення кількісного та якісного складу алозакінчень залежить від фонологічної інтерпретації дієслівної словоформи. За Щербівською фонологічною школою, ***-ес′-, *-ис′-, *-іс′-; *-иц′-, *-іц′-; *-уц′-, *-ац′-** є фонемними варіантами морфів **-еш, -иш, -іш; -ит′, -іт′; -ут′, -ат′.** За Московською фонологічною школою, яка визначає фонематичну належність звука лише в сильній позиції, названі морфи взагалі фонемно не розрізняються **-еш** і **-еш(-с′а), -ит′** і **-ит′(-с′а).**

Обмеження в сучасних граматиках та дослідженнях, присвячених словозміні дієслова, флективної системи закінченнями,

що базуються на графіці або на інтерпретації морфа лише у складі морфеми, а не словоформи, не відбиває реально існуючої в системі мови алоемії закінчень.

Чергування **/ш – с′/, /т – ц′/**, що фонемно видозмінює морф, за своєю суттю є і фонетичним, й одночасно морфонологічним, оскільки відбувається лише в морфах із кінцевими **/ш/** і **/т′/** в чітко визначеній позиції перед постфіксом **-с′а**. Закінчення, зумовлені морфонологічною позицією до або після будь-якого морфа, є алозакінченнями, єдино можливими в певній позиції словозмінної парадигми дієслова.

Врахування позиції закінчення у структурі розірваної основоформи підтверджує відношення **-е** та ***-ец′-** (графічно **-еть**) як алоодиниць однієї морфеми. Крім того, не втрачається інформація про структуру самої словоформи: вони є показниками дієслівних словоформ, до складу яких входить постфікс **-с′а.** Алозакінчення **-е** та ***-ец′-, -иш** та ***-ис′-, -ат′** та ***-ац′-** і под. містять не тільки різну структурну, а й граматичну інформацію: перші є структурно кінцевими морфами словоформи, другі вказують на те, що після них є морф **-с′а**; у плані граматичної інформації вони розрізняються категорією "сфери дії", яка формується протиставленням зворотних та незворотних дієслів.

Таблиця 14. **Ало- і варіоморфи дієслівних закінчень**

Морфемозакінчення				**Приклади**
ПЗ	**ПВ**			
Граматичні значення	**Морфи**	**Ало-закінчення**	**Варіо-закінчення**	
неозначена особа і число	-ø[1]			*боро-ти-ø, да-ти-ø* *боро-ти-ø-с′а*
чол. рід одн. мин. час	-ø[2]			*боро-в-ø, да-в-ø* *боро-в-ø-с′а*
жін. рід одн. мин. час	-а			*боро-л-а, да-л-а* *боро-л-а-с′*
середн. рід одн. мин. час	-о			*боро-л-о, да-л-о* *боро-л-о-с′*

Продовження табл. 14

Морфемозакінчення				**Приклади**
ПЗ	**ПВ**			
Граматичні значення	**Морфи**	**Ало-закінчення**	**Варіо-закінчення**	
мн. мин. час	-и			*боро-л-и, да-л-и* *боро-л-и-с′*
1 ос. одн. немин. час	-у			*бор′-ø-у, бор′-ø-у-с′а*
	-м			*да-м*
2 ос. одн. немин. час		-еш,*-ес′- -иш,*-ис′- -іш, *-іс′-		*бор-ø-еш, бор-ø-ес′-с′а* *залиш-ø-ø-иш,* *залиш-ø-ø-ис′-с′а* *клей-ø-ø-іш,* *клей-ø-ø-іс′-с′а*
	-и			*дас-и*
3 ос. одн. немин. час		-е, *-ец′- -ит′,*-иц′- -іт′, *-іц′-		*бор-ø-е, бор-ø-ец′-ц′а* *залиш-ø-ø-ит′,* *залиш-ø-ø-иц′-ц′а* *клей-ø-ø-ім′,* *клей-ø-ø-іц′-ц′а*
		-т′, *-ц′-		*дас-т′* *продас-ц′-ц′а*
1 ос. мн. немин. час		-емо -имо -імо	-ем -им -ім	*бор-ø-емо, -ем (-с′а)* *залиш-ø-ø-имо, -им* *клей-ø-ø-імо, -ім*
2 ос. мн. немин. час		-ете -ите -іте		*бор-ø-ете (-с′а)* *залиш-ø-ø-ите* *клей-ø-ø-іте*
	-те			*дас-те*
3 ос. мн. немин. час		-ут′,*-уц′- -ат′,*-ац′-		*бор′-ø-ут′, бор′-ø-уц′-ц′а* *залиш-ø-ø-ат′, залиш-ø-ø-ац′-ц′а*
		-ут′,*-уц′- -ат′,*-ац′-		*дад-ут′* *продад-уц′-ц′а*
1 ос. одн. майб. час	-му			*бороти-му* *бороти-му-с′*

Закінчення табл. 14

Морфемозакінчення				Приклади
ПЗ	ПВ			
Граматичні значення	Морфи	Ало-закінчення	Варіо-закінчення	
2 ос. одн. майб. час		-меш *-мес′-		*бороти-меш* *бороти-мес′-с′а*
3 ос. одн. майб. час		-ме *-мец′-		*бороти-ме* *бороти-мец′-ц′а*
1 ос. мн. майб. час		-мемо	-мем	*бороти-мемо, -мем* *бороти-мемо-с′а*
2 ос. мн. майб. час	-мете			*бороти-мете* *бороти-мете-с′*
3 ос. мн. майб. час		-мут′ *-муц′-		*бороти-мут′* *бороти-муц′-ц′а*
2 ос. одн. наказ. сп.		-ø, -и		*дай-ø* *бор-ø-ø-и, бор-ø-ø-и-с′а*
1 ос. мн. наказ. сп.		-мо -імо	-ім	*бор′-ø-ø-імо, -ім* *бор′-ø-ø-імо-с′а*
2 ос. мн. наказ. сп.		-те -іт′, *-іц′-	-іте	*дай-те* *бор′-ø-ø-іт′, -іте* *бор′-ø-ø-іц′-ц′а*

♦ У жодній мові – в українській також – немає запозичених закінчень. Закінчення витворюються на базі власних мовних ресурсів і слугують морфологічною ознакою кожної мови. В українській мові є вторинні за походженням закінчення, що виникли внаслідок перерозподілу тематичної голосної основи іменника і дієслова на користь закінчення. В іменнику такими є морфеми типу **-ах**, **-ами** із давніх **-хъ**, **-ми** (*рука-хъ → рук-ах*, *рука-ми → рук-ами*); в дієслові – закінчення **-у**, **-еш**, **-е** (історично **-ет′**, у якому **т′** відпало), **-емо**, **-ете**, **-ут′** (*каж-ø-ø-у, -ø-еш, -ø-е, -ø-емо, -ø-ете, -ø-ут′*); **-у**, **-иш**, **-ит′**, **-имо**, **-ите**, **-ат′** (*вч-ø-ø-у, -ø-иш, -ø-ит′, -ø-имо, -ø-ите, -ø-ат′*); **-у**, **-іш**, **-іт′**, **-імо**, **-іте**, **-ат′** (*стой-ø-ø-у, -ø-іш, -ø-іт′, -ø-імо, -ø-іте, -ø-ат′*). Лише в атематичних дієсловах – *дати-ø, їсти-ø, -повісти-ø* – збереглася давня, архаїчна система закінчень: **-м**, **-и**, **-т′**, **-мо**, **-те**, **-ут′**//**-ат′.**

Примітка. В. Русанівський вважає, що словозміну українського дієслова забезпечують закінчення **(-у), -ш, – /-ть, -мо (-м), -те, -ть**[41]. Процес перерозподілу, що відбувся між тематичними голосними основи й історичними закінченнями, позначився не лише на флективній системі іменника (*рука-мъ → рук-ам*), а й дієслова (*пише-шь → пиш-еш*). Наслідком цього є вторинні за походженням дієслівні закінчення.

♦ Система закінчень є замкнутою. У сучасній українській мові вона не поповнюється новими закінченнями. В українській мові близько 102 графемозакінчень та понад 150 морфозакінчень.

§ 35. Постфікс

Постфікс [від лат. postfixum, від post ‘після’, fixus ‘прикріплений’]

У науковий обіг термін ‘постфікс’ **(**‘послелог’) увів І. Бодуен де Куртене (Языкознание, 1904 // *Бодуэн де Куртенэ И. А*. Избранные труды по общему языкознанию. – Т. 2. – М., 1963. – С. 101).

♦ Термін ‘постфікс’ має два значення:

– у широкому розумінні – це всі морфеми після кореня, тобто суфікс, закінчення та власне постфікс: *у-ми-**ва-й-у-с′***, *чит-**а-й-ø-но*** (І. Бодуен де Куртене, О. Реформатський);

– у вузькому розумінні – це службова необов’язкова морфема в слові, що займає позицію абсолютного кінця слова і виконує переважно словотвірну (іноді формозмінну) функцію: *у-ми-ва-й-у-**с′***, *чит-а-й-ø-**но*** (В. Горпинич, Н. Клименко, В. Лопатін, І. Милославський, В. Немченко).

♦ У сучасній морфемології цей термін переважно вживається на позначення однієї морфеми абсолютного кінця слова: *буд-ува-ти-ø-**с′а**, н′іс′-ø-ø-ø-**с′а**, ход′-ø-ø-ім-**бо**, каж-ø-ø-и-**но***.

♦ В українській мові постфіксів не так багато. Усього – 9 : **-с′а/-с′**; **-буд′**, **-небуд′**, **-бо**, **-но**, **-то**, **-от**, **-таки**, **-те**. З них лише **-с′а/-с′** та **-бо, -но, -то, -те** постпозиційно закріплені після закінчення, фонемно вираженого або нульового: *би-ø-ти-ø-с′а, ід-ø-и-бо, ід-ø-у-бо, віз′м-ø-ø-ім′-но, йак-ого-небуд′, роз-ріс′-ø-ø-ø-с′а*;

[41] Украинская грамматика. – К., 1986. – С. 161.

після кореня, тотожного основі: *де-небуд′, так-от, тут-таки*; після суфікса: *бій-учи-с′, роз-р′іс-ши-с′*; після постфікса: *де-с′-то, див-ø-ø-и-с′а-но, коли-с′-то, хт-о-с′-то*.

Інші (**-буд′-**, **-небуд′-**, **-таки, таки**) не є класичними постфіксами, вони можуть стояти як у постпозиції (*котр-ий-буд′, хт-о-небуд′, куди-буд′, з-роб-и-в-ø-таки*), так і препозиції (*буд′-який, буд′-шч-о, буд′-шч-о-буд′, таки з-роб-и-в-ø*).

Функціонально близькими до **-буд′-**, **-небуд′-** є **казна-**, **хтозна-**, які також формують групу неозначених займенників і прислівників, однак їхня позиція в слові (препозиція щодо займенника і прислівника) унеможливлює віднесення до постфіксів. Це є свідченням того, що **-буд′-**, **-небуд′-** ще не стали повноцінними постфіксами; вони є частками і як частки входять до морфемної структури складних слів: *буд′-куди, хтозна-куди, куди-небуд′* і *буд′-хто, хтозна-хто, хто-буд′*.

♦ Постфікси приєднуються до слова (словоформи) в цілому і тому, як і префікси, не змінюють частиномовної належності слова. Вони є компонентом морфемної структури дієслів, прислівників і займенників, іноді прикметників, іменників і часток – і зберігаються в усіх словоформах відмінюваних слів: *кат-а-ти-ø-с′а, кат-а-й-*(*-у, -еш, е, -емо, -ете, -ут′*)*-с′а*, *кат-а-й-*(*-ø-, -мо, -те*)*-с′а; о-бир-а-ти-ø-с′а, о-бир-а-*(*-в-ø-, -л-а, -л-о, -л-и*)*-с′а; де-с′-то, коли-с′, коли-небуд′, йак-от, аби-то, так-таки; хт-о-с′, к-ого-с′, к-ому-с′, хт-о-небуд′; отак-ий-то, отак-их-то, с′т′іл′ки-то; важк-ий-таки, важк-их-таки; т′іл′ки-но*.

♦ Усі постфікси фонемно виражені. Майже всі вони приєднуються до попередньої морфеми//морфа аглютинативно, не змінюючись самі й не змінюючи фонемного складу попереднього морфа. Лише дієслівний постфікс варіює у плані вираження сам **-с′а**, **-с′, *-ц′а** й одночасно впливає на препозитивну щодо нього морфему.

♦ Значення і функції постфіксів диференційовані. Постфікси **-буд′, -небуд′**, приєднуючись до слів різних частин мови, не змінюють загального лексичного значення базового слова. Вони, виконуючи словотвірну функцію, лише модифікують значення твірного слова, виражають словотвірне значення ‘неозначеність’. Ці постфікси слугували словотвірними форман-

тами замкнутої групи неозначених займенників і прислівників у період їхнього творення. У сучасній українській мові вони майже не утворюють нових слів.

Постфікси **-бо, -но, -то, -от, -таки, -те** мають обмежену сферу вживання – розмовне мовлення. Вони виконують формозмінну функцію і виражають різні відтінки граматичних значень переважно наказового та спонукального способу:

-бо

– ‘спонукальність’ для пом’якшення наказу, надання розмові відтінку невимушеності, інтимності, фамільярності: *див-ø-ø-ім'-с'а-бо, ход'-ø-ø-імо-бо, ход-ø-ø-и-бо*;

– ‘підсилення’ при питальних займенниках (*чий-ø-бо, йак-ий-бо*); прислівниках (*коли-бо, йак-бо*); дієсловах дійсного способу (*ма-ø-й-емо-бо, роб-ø-ø-ім-бо*);

-но

– ‘підсилення’ при частках і дієсловах дійсного способу: *нехай-но*;

– ‘спонукальність’ для пом’якшення наказу, надання відтінку невимушеності, інтимності, фамільярності: *да-ø-й-ø-но, ід-и-но, кажø-ø-ім'-но*;

– ‘обмежуваність’, ‘виділюваність’: *йак-ий-но*;

-то

– ‘підсилення’ для зосередження уваги на слові: *там-то, він-ø-то*;

-от

– ‘виділюваність’: *так-от*;

-таки

– ‘ствердження’ = справді: *нема-таки, студ-ент-и-таки, й-а-таки*;

– ‘нарешті’: *з-роб-и-в-ø-таки, на-важ-и-л-а-с'-таки*;

-те

– ‘ввічливість’: *ход'-ø-ø-ім-те*. Постфікс **-те** не є власне українським. Його уживаність у розмовному мовленні зумовлена впливом російської мови, у якій він утворює ‘ввічливі’ форми 2 ос. мн. (рос. *пойд-ем – пойд-ем-те, ед-ем – ед-ем-те*).

♦ Класичними постфіксами в сучасній українській мові є зворотний постфікс **-с′а/-с′** дієслова: *топт-а-ти-ø-с'а/-с'*; зворотний постфікс **-с′** дієприслівника: *бй-учи-с', гр-а-йучи-с', кот'-ачи-с', с'мій-учи-с', до-мов-и-вши-с', про-н'іс-ши-с'*; неозначений постфікс **-с′** займенників, прислівників: *чий-ø-с', котр-ий-с', звідки-с', куди-с'*.

Примітка. Ще донедавна, а іноді й у сучасних граматиках (особливо шкільних), **-с′а** визначають як:

частку (Ф. Буслаєв, Г. Винокур, М. Жовтобрюх, С. Карцевський, П. Кузнецов, М. Некрасов, Д. Овсянико-Куликовський, Г. Павський, О. Шахматов, Н. Янко-Триницька);

суфікс (В. Виноградов, О. Земська, Є. Істріна, А. Ликов, В. Русанівський, М. Шанський, Р. Якобсон);

постфікс (Н. Авілова, В. Горпинич, ГСРЛЯ-70, Н. Клименко, Є. Клобуков, В. Лопатін, РГ-80, УМ.Е, І. Улуханов, Р. Якобсон).

Морфемний статус **-с′а/-с′** унеможливлює її термінологічне визначення як частки, яка лише за походженням є часткою. Сучасні українські дієслова на **-с′а** порівняно нові, початок їхнього творення припадає на XIV ст. (***-ся*** ще не був повністю морфологізований), а завершення – на XVIII – початок XIX ст. (постпозиційне морфологічне закріплення ***-ся***). Вони утворилися з колишніх перехідних дієслів, що керували знахідним відмінком зворотного займенника ***себе***: енклітична форма ***ся*** зворотного займенника ***себе*** втратила значення самостійного члена речення і зайняла постійне місце у слові ***витрачати ся → витрачатися, вишивати ся → вишиватися***.

В українській мові **-с′а** після голосних стала скорочуватись в **-с′**; у скороченому варіанті вона узичаїлася в усіх дієприслівниках після суфіксів на голосну **-учи**, **-ачи**, **-вши**, **-ши**: *за-верш-уй-учи-с′, за-верш-и-вши-с′, хил′-ачи-с′, с-хил-и-вши-с′*. Постфікс **-с′** також уживається після голосної у прислівниках і займенниках: *де-с′, шчо-с′* (у постфіксальних займенниках *йак-ий-с′, чий-с′, котр-ий-с′* сонорна /й/ після [и] вимовляється як [ĭ]).

♦ Найширшу сферу функціонування **-с′а** має в морфемній структурі дієслів. Досить поширеною є думка про потенційну можливість творення від кожного дієслова без **-ся** дієслова з **-ся**. Однак реально співвідносність дієслів на **-ся** з відповідними дієсловами без **-ся** не є абсолютною в жодній мові. В українській мові **-ся-**дієслова складають приблизно третину (33%) від загальної кількості всіх дієслів (із 42621 дієслова 28596 – дієслова без **-ся**, а 14025 – дієслова з **-ся**), а співвідношення ‘дієслово – -ся-дієслово’ становить 2 : 1.

♦ У процесі словозміни постфікс, пристосовуючись до системи закінчень, змінює свій фонемний вигляд, що є обов’язковою умовою функціонування його в мовленні. Залеж-

но від морфотактичних умов він реалізується морфами **-с′а**, **-с′**[42], ***-ц′а** (у вимові)[43]. Послідовно морф **-с′а** виявляється лише після нульового суфікса і закінчення минулого часу чоловічого роду: *бер'іг-ø-ø-с'а, розмерз'-ø-ø-с'а, с'пік-ø-ø-с'а*; закінчення 2 особи однини неминулого часу: *вч-ø-ø-ис'-с'а, береж-ø-ø-ес'-с'а* та нульового закінчення 2 особи однини наказового способу: *с'мій-ø-ø-с'а, посун'-ø-ø-с'а*; як правило, але не послідовно, після закінчення на приголосну (крім **/т′/**): *вч-и-в-с'а, зу-стр'іч-а-в-с'а*; після голосної – **-с′**: *вч-и-л-а-с', вч-и-л-и-с', вч-ø-ø-у-с', вч-ø-ø-ите-с'*; *берег-ø-л-о-с', берег-ø-л-и-с', береж-ø-ø-емо-с', береж-ø-ø-и-с'*. Аломорфія **-с′а**, **-с′**, крім морфонологічних причин, може бути пояснена тенденцією до гармонії кількості складів та прагненням до лінійної симетрії фонемного складу у формах жіночого і середнього роду та формах множини (*пи/са/лас', пи/са/лос', пи/са/лис'*) з формами чоловічого роду (*пи/сав/с'а*). Однак абсолютної закономірності розподілу аломорфів **-с′а**, **-с′** в українській мові немає. Часто вони функціонують як варіоморфи: *У грубці, в приску з-під дубових дров* ***спеклась*** *картопля* (М. Рильський) – ***Спеклася*** *паска і висока, і жовта, і ще у печі зарум'янилась* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Порічки і малина* ***сплелися*** *в непролазні хащі* (Ю. Мушкетик) – *…і роги обох* [*лосів*] ***сплелись*** *навіки* (В. Гжицький). За можливості варіативного вживання **-с′а/-с′** їх конкретна реалізація, як відзначає В. Русанівський, залежить від ритмомелодійних особливостей, зокрема від чергування закритих і відкритих складів, що є одним із параметрів милозвучності української мови.

Аломорф ***-ц′а** є наслідком комбінаторної взаємодії приголосних **/т′/** і **/с′/** за способом творення **/с′ – ц′/**, який завжди актуалізується в мовленні після закінчення 3 особи однини і множини

[42] Появу скороченого графічного варіанта **-сь** у XVIII – на початку XIX ст. В. Русанівський пояснює особливостями ритмомелодійного характеру. Див.: *Русанівський В. М.* Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К., 1971. – С. 150.

[43] У XVI – першій половині XVII ст. фіксуються випадки графічно переданої асиміляції **/с–ц/**: *скитаетца*; у XVIII – першій половині XIX ст. – написання **-ться** як **-цьця**, **-ця**, **-тця**: *здаѣцьця, дивиця, бютця*. Див.: *Русанівський В. М.* Там само. – С. 94, 150.

неминулого часу: *в-ми-ва-й-ец'-ц'а, -уц'-ц'а* та 2 особи множини наказового способу: *береж-ø-ø-іц'-ц'а*, *вч-ø-ø-іц'-ц'а*.

♦ За значенням і виконуваною функцією **-с′а** є словотвірним постфіксом, що утворює дієслівні лексеми із загальним значенням ‘зворотність і неперехідність дії’ і виражає різні словотвірні значення зворотних дієслів[44]: власне-зворотне (*вмивати-ø – вмивати-ø-с'а*), взаємно-зворотне (*ц'ілувати-ø – ц'ілувати-ø-с'а*), загально-зворотне (*дивувати-ø – дивувати-ø-с'а*), пасивно-зворотне (*пригадувати-ø – пригадувати-ø-с'а*) тощо.

Примітка. У науковій літературі висловлюються й інші погляди на функцію та значення **-с′а: -с′а**[1] – словотвірний постфікс, що утворює нові слова з різними словотвірними значеннями: *дути-ø-с'а, л'акати-ø-с'а, веселити-ø-с'а*; **-с′а**[2] – словозмінний//формозмінний постфікс//флексія як засіб творення станових форм із пасивним значенням: *досл'ід͡жувати-ø – досл'ід͡жувати-ø-с'а, опрац'овувати-ø – опрац'овувати-ø-с'а*; **-с′а**[3] – словозмінний постфікс//флексія як засіб творення безособових форм особових дієслів: *вірити-ø – не вірит'-с'а*, *хот'іти-ø – мен'і хочет'-с'а*.

Категорично заперечують можливість використання тієї самої морфеми в одних випадках як словозмінної, в інших – як словотвірної, як і їх омонімію, І. Вихованець та Н. Янко-Триницька. Лише словотвірний статус постфікса **-с′а** фіксують такі джерела, як “Українська мова: енциклопедія” та “Русская грамматика-80”.

§ 36. Інфікс

Інфікс [лат. infixum ‘вставка’, від лат. прийменника-префікса in ‘в’ (= укр. ‘в’ і лат. дієприкметника fīxum (від дієслова fingere ‘приєднувати, розмішувати’: in-fīxum → infīxum → infīx]

Інфікс – службова морфема, яка з’являється у процесі творення нових слів або форм слів усередині кореня чи афікса.

У сучасній українській мові інфіксами є суфікси суб’єктивної оцінки **-ен′к-**, **-он′к-, -очк-, унечк-, -ус′-, оц′, -к-, -ц′-**, що вставляються в інфінітивний суфікс **-ти-**. Голосна /**и**/ після м’яких /**н′**/, /**с′**/, /**ц′**/ чергується з /**і**/: *куп-ц'-**і**, пи-**т**-он'к-**и**, спа-**т**-ус'-**і***:

[44] *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови / *І. Вихованець, К. Городенська*. – К., 2004. – С. 242–243.

йіс-(ти-ø)	→ йіс-т-к-и		
	→ йіс-т-очк-и		
	→ йіс-т-он′к-и	→ йіс-т-он′к-а-ти	
	→ йіс-т-ун′-і	→ йіс-т-ун-ен′к-и	
		→ йіс-т-ун′-ц′-і	→ йіс-т-ун′-ц′-а-ти
		→ йіс-т-ун′-ка-ти	
	→ йіс-т-ус′-і	→ йіс-т-ус-ен′к-и	
		→ йіс-т-ус′-ічк-и	
		→ йіс-т-ус′-ін′к-и	
	→ йіс-т-ц′-і	→ йіс-т-ц′-ічк-и	
		→ йіс-т-ц′-ін′к-и	

§ 37. Інтерфікс

Інтерфікс [лат. interfixum ‘міжприкріплений’; від лат. inter ‘між’ і лат. дієприкметника fīxum (від дієслова fingere) ‘прикріплений’: inter-fixum → interfixux]

У науковий обіг термін ‘інтерфікс’ увели Олексій Михайлович Сухотін та Михайло Вікторович Панов (*Панов М. В.* О грамматической форме // Ученые записки Московского городского педагогического института им. В. П. Потемкина. – 1959. – Т. 73. – Вып. 6. – С. 35).

Інтерфіксами називають фонеми і фонемосполуки, які з’являються у процесі творення складних слів між двома основами та у процесі словозміни і словотворення простих слів між основою (коренем) і словотвірним формантом або закінченням. Так, інтерфіксами є взяті в дужки сегменти:

вогн-(**е**)-*ц′від*-*ø*	*банк*-(**ів**)-*с′к*-*ий*
жив-(**о**)-*кіст*-*ø*	*зовн′і*-(**ш**)-*н′*-*ій*
л′іс-(**о**)-*парк*-*ø*	*театр*-(**ал′**)-*н*-*ий*
жи-(**в**)-*у*	*буд′д′*-(**ій**)-*с′к*-*ий* і *буд′д′*-(**ів**)-*с′к*-*ий*
чит-*а*-(**й**)-*у…*-*ут′*	*конго*-(**лез′**)-*к*-*ий* і *конг*-(**ій**)-*с′к*-*ий*

♦У складних словах морфемний статус інтерфіксів – фонемосполук між двома основами (коренями) – визнає переважна більшість учених (М. Жовтобрюх, І. Ковалик, П. Кузнецов,

В. Лопатін): *л'іс*-**о**-*степ-ø*, *жи-т'т'*-**е**-*л'уб-ø-ø*. Вони мають не лише фонемне вираження, а й виконують словотвірну функцію і виражають, за В. Лопатіним, особливе – с и н т а г м а т и ч н е – значення. Специфіка семантики таких морфем виявляється в характері зв'язку між компонентами складного слова.

Такими є інтерфікси:

-о-, **-е-** (орфограф. -є-), **-ø-** → після іменникової та прикметникової основ (*с'віт*-**о**-*гл'ад-ø-ø, хвил*-**е**-*мір-ø-ø, край*-**е**-*вид-ø, жит'т'*-**е**-*рад'існий, електрон*-**ø**-*вол'т-ø, ом*-**ø**-*метр-ø*);

-о-, **-и-**, **-а-**, **-ох-** → після числівникової основи (*дв*-**о**-*денний, чотир*-**и**-*р'ічний, сорок*-**а**-*градусний, тр'*-**ох**-*йарусний*);

-и-, **-ø-** → після дієслівної основи (*перекот*-**и**-*поле, Гул'ай*-**ø**-*поле*).

♦ У п р о с т и х с л о в а х морфемний статус інтерфіксів – фонем і фонемосполук, що з'являються між основою (або коренем) і суфіксом (або закінченням), – у сучасному мовознавстві залишається дискусійним.

Ознаки інтерфіксів у простих словах

♦ С т р у к т у р н і. Інтерфікси найчастіше займають позицію після кореня чи суфікса перед словотвірним суфіксом або перед закінченням:

гр-а- + -ец′- → гр-а-(**в**)-ец′-ø гр-а- + -у…-ут′ → гр-а-(**й**)-у…-ут′
кабаре- + -ист- → кабаре-(**т**)-ист-ø жи- + -у…-ут′ → жи-(**в**)-у…-ут′.

Значно рідше інтерфікси з'являються перед коренем, що починається сполукою кількох приголосних (*з-бирати-ø* і *з'***і**-*брати-ø*; *під-мести-ø* і *під***о**-*ждати-ø*; *роз-робити-ø* і *роз'***і**-*класти-ø*).

♦ Ф о р м а л ь н і. Інтерфікси можуть бути подібні або не подібні за фонемним вираженням до повноцінних суфіксів: *матер*-(**ин**)-*с'к-ий* і *матер*-***ин***-*ø*, *топол*-***ин***-*ий*; *мексик*-(**ан**)-*с'к-ий* і *вес'н'*-***ан***-*ий*; але *все*-(**лен**)-*с'к-ий*, *там*-(**теш**)-*н'-ій*.

За спостереженнями Є. Карпіловської[45], в українській мові 34 інтерфікси, однакові за формою вираження з повноцінними су-

[45] *Карпіловська Є. А.* Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація / Є. А. Карпіловська. – К., 1999. – С. 246–247.

фіксами: -аз-, -ай-, -ал-, -ал′-, -ан-, -ар-, -ат-, -ач-, -в-, -ез-, -ей-, -ел-, -ен-, -ер-, -ет-, -з-, -им-, -ин-, -ир-, -із-, -ін-, -ір-, -й-, -м-, -н-, -ов-, -оз-, -ол-, -он-, -ор-, -т-, -йан-, -йар-, -йат-:

Інтерфікс	**Суфікс**
брат-(**ер**)-*ств-о*	*фантаз-**ер**-ø*
тон-(**ал′**)-*н-ий*	*норм-**ал′**-ø*
евенк-(**ій**)-*к-а*	*вод′-**ій**-ø*
махн-(**ов**)-*ец′-ø*	*атрус-**ов**-ий*
легенд-(**ар**)-*н-ий*	*бетон′-**ар**-ø.*

Одинадцять екзотичних інтерфіксів мають відмінну від суфіксів форму вираження: *комфорт*-(**абел′**)-*н-ий*, *хант*-(**ий**)-*к-а*, *жест*-(**икул′**)-*ац′ій-а*, *мавр*-(**итан**)-*к-а*, *негр*-(**ит′ан**)-*к-а*, *неапол′*-(**ітан**)-*ец′-ø*, *конго*-(**лез**)-*ец′-ø*, *патер*-(**нал′**)-*ізм-ø*, *чудер*-(**нац**)-*тв-о*, *адмірал*-(**тей**)-*ств-о*, *ізрайіл′*-(**т′ан**)-*ин-ø*.

♦ С е м а н т и ч н і . Інтерфікси не виконують словотвірної функції, а отже, й не мають словотвірного значення. Саме ця обставина не дозволяє визнати інтерфікси повноцінними морфемами-афіксами:

кийів- + **-с′к-** → кийів-с′к-ий — йалт-(**ин**)-с′к-ий
↓ СЗ ‘загальна відносність’ — ↓ СЗ ‘ ? ’

студент- + **-ств-** → студент-ств-о — козач-(**е**)-ств-о
↓ СЗ ‘збірне поняття’ — ↓ СЗ ‘ ? ’

Асиметрія між планом змісту і планом вираження – інтерфікси мають фонемне вираження, але позбавлені закріпленого за цим вираженням значення – втілюється в чотирьох різних визначеннях інтерфіксів.

Інтерфікс – я в и щ е м о р ф е м н о г о ш в а (міжморфемні, асемантичні вставки), що сприяє сполучуваності морфем//морфів у слові//словоформі (В. Гимпелевич, К. Городенська, В. Горпинич, О. Земська, М. Кравченко, О. Тихонов).

Ці сегменти, на думку вчених, не можуть бути морфемами за визначенням: морфема – одиниця мови, що має план змісту і план вираження. У парах слів *л′вів-с′к-ий* і *йалт*-(**ин**)-*с′к-ий*; *австрал′ій-с′к-ий* і *африк*-(**ан**)-*с′к-ий*; *куп-ец′-ø* і *гр-а*-(**в**)-*ец′-ø*;

хат′-н′-ій і *дома*-(**ш**)-*н′-ій* сегменти (**ин**), (**ан**), (**в**), (**ш**) не мають самостійного словотвірного значення і тому не є самостійними морфемами. Інтерфікс – не морфема, а морфонологічний засіб поєднання суфікса з коренем.

Інтерфікс – частина похідного суфікса (Г. Винокур, А. Грищенко, М. Жовтобрюх, І. Ковалик, М. Шанський).

В основу такого розуміння інтерфіксів покладено аксіоматичне твердження, що мовленнєвий потік поділяється на значеннєві одиниці без залишку: речення – на слова, слова – на морфеми. На морфемному рівні можуть бути тільки морфемні – значеннєві – одиниці. Такі вставки є частиною складного (поліморфемного) суфікса, що історично утворився з кількох простих: **-арн′-** ← **-ар-** + **-н′-**, **-инс′к-** ← **-ин-** + **-с′к-**, **-анк-** ← **-ан-** + **-к-**: *вівч-арн′-а, матер-инс′к-ий, ор-анк-а*.

Інтерфікс – аломорфна реалізація морфеми (О. Красильникова, В. Лопатін, І. Улуханов).

На думку інших вчених, лінійно різні, але семантично тотожні морфи є аломорфами за умови, що мовний потік поділяється без залишку, а формальні видозміни морфеми можуть мати як нелінійний (чергування), так і лінійний характер (усічення або нарощення морфів).

За такого розуміння інтерфіксів постає питання про віднесеність його до певного морфа: *жи***в***у, купе***й***ний, ма***й***у, догм***ат***ик, схем***ат***ик*. Правобічна належність інтерфіксів до коренів або лівобічна – до суфіксів визначається кількома чинниками, зокрема відкритістю/закритістю кореня (основи), поведінкою інтерфіксів перед іншими суфіксами, характером морфемного шва тощо. Так, зважаючи на подібність до фонемного варіювання, а також на аксіоматичну консонантизацію відкритого кореня у словах//словоформах типу *жи***в***у, купе***й***ний, ма***й***у* і под., це явище розглядають як аломорфію кореня: *жи****в****-у, купе****й****-н-ий, ма****й****-у*. У словах//словоформах типу *догм****ат****ик, схем****ат****ик* пропонується поділ *догм****ат****-ик-ø, схем****ат****-ик-ø* (однакова поведінка коренів перед іншими суфіксами *догм****ат****-изм-ø, догм****ат****-ичн-ий*).

Інтерфікс – самостійна морфема: інтерфікс (О. Герд), суфікс (А. Дементьєв, І. Милославський), суфіксальна зв’язка (Є. Карпіловська).

У слові//словоформі можуть співіснувати морфеми//морфи, які мають і протилежне, й однакове значення. Інтерфікси, за І. Милославським, – такі значеннєві частини слова//словоформи, які є надлишковими, тобто значення, яке вони передають, уже виражене іншими морфемами//морфами, адже, переконаний вчений, дублювання значення в мові – явище звичайне: *част-от-н'-іс'т'-ø* → СЗ ‘абстрактне поняття’ передано двічі: S_N **-от-** та S_N **-іс′т′-**, перше з яких анулюється S_{ADJ} **-н′-** зі СЗ ‘якісна ознака’; *одес-ит-к-а* → СЗ S_N **-к-** ‘жіноча стать’ анулює СЗ S_N **-ит-** ‘чоловіча стать’. У словах//словоформах типу *америк***-ан-***с'к-ий, чит***-ин-***с'к-ий, торф*-ов-*ищ-е* тощо **-ан-**, **-ин-**, **-ов-** є суфіксами зі значенням ‘атрибутивність’, подібно до *вес'н'-ан-ий, топол-ин-ий, зим-ов-ий*. Це означає, що значення ‘атрибутивність’ виражене двічі за допомогою синонімічних суфіксів.

§ 38. Афіксоїди

У мові є корені, що поєднуються з великою кількістю різних лексичних основ і функціонують в одних випадках як афікси, в інших – як корені. Це такі корені, як *книг-о-**л′уб**-ø-ø* і ***л′уб**-о-мудр-ø-ø, лист-о-**пад**-ø-ø* і ***пад**-о-лист-ø-ø, фон-о-**граф**-ø* і ***граф**-о-ман-ø* тощо. Такі словотвірні компоненти займають проміжне місце в системі морфем: між коренями й афіксами. Афіксоїди вважають морфемами перехідного типу: вони як корені вже не мають виразного лексичного значення, але ще не є повноцінними афіксами, бо все ще зберігають семантичні зв’язки зі спільнокореневими словами.

Афіксоїд [від лат. affixum ‘прикріплений’ і гр. ειδος ‘вид, вигляд’]

У науковий обіг термін ‘афіксоїд’ увів російський лінгвіст Микола Максимович Шанський (Очерки по русскому словообразованию и лексикологии. – М., 1959. – С. 82).

Інші терміни: ‘напівафікси’ (М. Степанова, А. Мельникова); ‘проміжні афіксоподібні морфеми’ (Н. Клименко); ‘суфіговані словоелементи як морфеми перехідного типу’ (В. Виноградов).

Особливості афіксоїдів

♦ П о з и ц і й н і . У структурі слова афіксоїди можуть займати або позицію кореня, або позицію афікса. Саме здатність займати обидві позиції в слові вирізняє афіксоїди з-поміж афіксів: ***мір'***-*а-ти-ø, мір-и-л'н-ий* і *вітр-о-**мір**-ø-ø, газ-о-мір-ø-ø, рост-о-мір-ø-ø*; ***ход***-*и-ти-ø, ход'-б-а, хід-ø-ø* і *вс'уди-**хід**-ø-ø, газ-о-турб-о-хід-ø-ø, міс'ац-е-хід-ø-ø*.

Афіксоїди можуть перебувати в різній афіксальній позиції: афіксоїди перед коренем – це префіксоїди; після кореня – суфіксоїди.

Суфіксоїди – кореневі морфеми, які стоять у постпозиції щодо кореня і які функціонально та семантично співвідносні з суфіксами: **-вар-**, **-коп-**, **-лам-**, **-лов-**, **-мір-**, **-мет-**, **-р'із-**, **-роб-**, **-хід-** (*каш-о-вар-ø-ø, земл-е-коп-ø-ø, криг-о-лам-ø-ø, вод-о-мет-ø-ø*).

П р е ф і к с о ї д и – кореневі морфеми, які перебувають у препозиції щодо кореня і які функціонально і семантично співвідносні з префіксами: **авіа-**, **агро-**, **біо-**, **макро-**, **мін'і-**, **пан-**, **пол'і-** (*авіа-база, агро-фірма, біо-енергетика, макро-економіка, мін'і-робот-ø, пан-славізм-ø, пол'і-вітаміни*).

♦ Ф у н к ц і о н а л ь н і . Функціонально афіксоїди співвідносні з афіксами: якщо вони препозитивні щодо кореня – з префіксами, якщо постпозитивні – з суфіксами. У слові афіксоїди, як і афікси, виконують словотвірну функцію, формуючи ряди похідних слів певного словотвірного типу: *пів-вірш-ø, пів-віс'-ø, пів-вол'т-ø, пів-жи-т'т'-а, пів-ім-а, пів-кол-о* і под. ‘половина того, на що вказує твірна основа’; *вугл-е-коп-ø-ø, земл-е-коп-ø-ø, руд-о-коп-ø-ø, сол-е-коп-ø-ø* і под. ‘особа, яка виконує певну дію’.

♦ С е м а н т и ч н і . Семантично афіксоїди співвідносні з коренями: у них все ще відчувається семантика генетичного кореня. Однак у похідному слові вони набувають узагальненого словотвірного значення, як звичайні афікси. Семантичний зв’язок із коренями підтримується також словами, у яких ці морфеми є повноцінними коренями. Натомість можливість бути регулярним засобом творення похідних слів призводить до їх формалізації, що надає їхній семантиці, подібно до афіксів, абстрактного характеру: **-вод-** у *голубо-вод-ø-ø, д'іло-вод-ø-ø, поле-вод-ø-ø,*

рибо-вод-ø-ø, чайе-вод-ø-ø і под. має значення ‘людина, яка виконує певну дію’; *ларинго-скоп-ø, пери-скоп-ø, сейсмо-скоп-ø, теле-скоп-ø, філ'мо-скоп-ø* і под., у яких **-скоп-** (від гр. σκοπέω ‘спостерігаю, розглядаю’) має СЗ ‘предмет/прилад для певної мети’, подібно до **-чик-** у *дат-чик-ø, міт-чик-ø* чи **-ач-** у *вловл'ув-ач-ø, передав-ач-ø, скол'ув-ач-ø, т'аг-ач-ø* і под. ‘предмет/прилад для певної мети’.

У структурі похідних слів афіксоїди втрачають своє конкретне лексичне значення і передають “тільки загальні значення співвідносних із ними понять”. Н. Клименко звертає увагу на залежність міри “спустошеності” лексичних значень афіксоїдів від їхнього походження. Для носіїв української мови лексично “спустошеними” або такими, що набули інших значень, як правило, є запозичені корені. Терміноелемент **-ойід-** (із гр. εἶδος ‘вид, вигляд’) у словах *астер-ойід-ø, метал-ойід-ø, префікс-ойід-ø, суфікс-ойід-ø, цел'ул-ойід-ø* і под. має значення ‘подібний до’; терміноелемент **-логій-** (із гр. λόγος ‘слово, вчення’) у словах *астро-логій-а, біологій-а, вірусо-логій-а, криміно-логій-а, психо-логій-а, філо-логій-а* має значення ‘наука, що вивчає щось’.

Отже, а ф і к с о ї д и – це морфеми перехідного типу, генетично й семантично пов’язані з коренем, а функціонально – з афіксом, що слугують для творення похідних складних слів.

♦ П о х о д ж е н н я . До складу афіксоїдів зараховують і власне українські, й іншомовні кореневі морфеми (та основи). З-поміж префіксоїдів переважають іншомовні, з-поміж суфіксоїдів – власне українські.

Власне у к р а ї н с ь к і префіксоїди – **все-, напів-, пів-, першо-** (*все-прошчен'н'а, напів-офіц'ійний, пів-слово, першо-ц'вім-ø*).

І н ш о м о в н і префіксоїди:

Префіксоїд	Походження	Значення	Приклад
аван-	фр. avant	‘перед’	*аван-зал-ø*
авіа-	лат. avis	‘птах’=‘авіаційний’	*авіа-диспетчер-ø*
авто-	гр. αὐτός	‘сам’=‘само…’	*авто-граф-ø* *авто-дойін'н'а* *авто-страда* *авто-кар-ø*

Префіксоїд	Походження	Значення	Приклад
агро-	гр. ἀγρός	‘поле’=‘земля’	*агро-комплекс-ø*
аеро-	гр. ἀήρ	‘повіря’ = ‘авіаційний’	*аеро-бомба* *аеро-зйомка*
бі-	лат. bi…, від bis	‘двічі’	*бі-морфема*
біо-	гр. βίος	‘життя’ ‘життєві процеси’	*біо-генний* *біо-добавка* *біо-кібернетика*
віце-	лат. vice	‘заступник’, ‘помічник’, ‘передування за чином’	*віце-президент-ø* *віце-адмірал-ø*
екзо-	гр. ἔξω	‘зовнішній’ ‘зовні’, ‘поза’	*екзо-сфера* *екзо-токсини*
екто-	гр. ἐκτός	‘зовнішній’ ‘поза, зовні’	*екто-баласт-ø* *екто-генез-ø*
ендо-	гр. ἔνδος	‘всередині’	*ендо-кринний*
ento-	гр. ἐντός	‘всередині’	*ento-плазма*
із- / ізо-	гр. ἴσος	‘рівний’, ‘однаковий’	*ізо-л'ін'ійа*
інтра-	лат. intra	‘всередині’ ‘внутрішній’	*інтра-л'інгвістика* *інтра-молекул'арний*
кваз'і-	лат. quasi	‘ніби’, ‘майже’ ‘немовби’	*кваз'і-пул'сари*
мега- / мегало-	гр. μέγας, μεγάλου	‘величезний’	*мега-з'ірка* *мегало-завр-ø*
мікро-	гр. μικρός	‘дуже малий’ ‘найдрібніший’	*мікро-автобус-ø* *мікро-середовишче* *мікро-система*
макро-	гр. μακρός	‘великий’ ‘довгий’	*макро-спора* *макро-кл'імат-ø*
мін'і-	англ. mini	‘короткий’	*мін'і-с'підниця* *мін'і-робот-ø*
макс'і-	англ. maxi	‘найбільше’	*макс'і-пал'то*
нео-	гр. νέος	‘молодий’ ‘новий’	*нео-імпрес'іон'ізм-ø*
обер-	нім. ober	‘головний’ ‘старший’ ‘вищий за чином’	*обер-прокурор-ø*
пан-	гр. πᾶν	‘все’ ‘всеосяжний’	*пан-американс'кий*

Префіксоїд	Походження	Значення	Приклад
пол′і-	гр. πολύς	‘численний’ ‘багато’	*пол′і-вітаміни*
прото-	гр. πρῶτος	‘первинність’ ‘давність’ ‘старший’ ‘найвищий ступінь’	*прото-неол′іт-ø* *прото-прес′вітер-ø* *прото-бест′ійа*
псевдо-	гр. ψεῦδος	‘обман’, ‘вигадка’ ‘несправжній’ ‘неправильний’	*псевдо-герой-ø* *псевдо-готика*
унтер-	нім. unter	‘нижий за чином’	*унтер-офіцер-ø*

♦ Кількісний склад афіксоїдів ще не встановлений. “Інверсійний словник сучасної української мови” фіксує 384 афіксоїди. З-поміж них не всі є префіксоїдами і суфіксоїдами. Одні, зокрема **дис-**, **най-**, **післ′а-**, **про-** і под. в українській мові узвичаїлися як афікси; інші, такі, як **золото-**, **картопле-**, **лимонно-**, **рус′аво-**, **син′о-**, **сн′іго-**, **холодно-; -водн-**, **-поверхов-**, **-под′ібн-**, **-томн-** і под. лише на підставі їхньої активної участі в акті словотворення навряд чи можна вважати афіксоїдами.

♦ Необхідно розрізняти два аспекти, пов’язані з афіксоїдами, – власне морфемний і словотвірний. З погляду морфеміки афіксоїди-основи або тотожні кореню (**-вод-**, **-нос-**, **-роб-**, **-лог-**, **-ман-**, **-філ-** і под.), або подільні на корінь та афікс (**-акт-н-**, **акт-ов-**, **-вод-н-**, **-нос-ец′-**, **-по-верх-ов-**, **-под′іб-н-**, **-том-н-** і под.). Зі словотвірного погляду такі слова складні, утворені шляхом основоскладання.

Примітка. У мовознавчій літературі немає єдиної думки щодо морфемної структури похідних з афіксоїдами. В. Виноградов частину з них, а саме слова з **-лог-**, **-філ-**, **-фоб-**, **-ман-** (*антрополог, англофіл, термофоб, клептоман*) вважав простими, а самі іншомовні корені розглядав як суфікси; натомість слова із **-вод-**, **-носец′-** (*садовод, прапороносец′*) визнавав складними, що утворені за допомогою суфігованих словоелементів (суфіксоїдів). Звичайно, немає неперехідної межі між основоскладанням й афіксацією. Н. Клименко відзначає близькість префіксації до словоскладання не лише у словах типу *поза-фракц′ійний, за-кордон-ø, під-вид-ø*, а й у *між-міс′-к-ий, за-гір-н-ий*. Неоднакові погляди на слова з префіксоїдами **само-**, **лже-**, **мін′і-**, **мега-**, **напів-**, **пів-**, **пол′і-**, **псевдо-**, **рад′іо-** як на складні (Н. Клименко, РГ-80) і як на прості (Словотвір

СУЛМ), так і з суфіксоїдами **-лог-**, **-рам-**а, **-філ-**, **-тек-**а та **-вод-**, **-нос-**, **-роб-** і под. (О. Земська, РГ-80, Н. Клименко, Словотвір СУЛМ, М. Шанський), є свідченням того, що вони ще не набули повноцінного афіксального статусу.

§ 39. Конфікси

У процесі творення похідних типу ***під-гір-й-а, роз-ходити-ø-с'а*** одночасно беруть участь префікс і суфікс, префікс і постфікс. Єдність двох морфем, які є єдиним словотвірним формантом, називають по-різному:

– ‘конфікс’ [лат. confixum ‘разом узяте’, від лат. префікса con- ‘разом’ і fixum ‘прикріплений’] (Н. Клименко, В. Марков, В. Старинін, М. Черепанов, П. Шуба);
– ‘циркумфікс’ [лат. circum ‘навколо’, fixum ‘прикріплений’] (В. Головін, О. Моїсеєв);
– ‘біморфема’ [від лат. bi…, bis ‘двічі’] (Г. Циганенко);
– ‘дистантна біморфема’, ‘циркумфікс’ (М. Шанський);
– ‘біфікс’ (В. Немченко, Г. Пастушенков);
– ‘комбінований формант’ (В. Черепанова).

Особливості конфіксів

♦ Структурні. Під конфіксом розуміють рамкову конструкцію, в яку “вкладається” твірна основа чи твірна словоформа. Конфікс не є мінімально цілісною одиницею, структурно він складається з двох морфем, що розташовані одна у препозиції щодо основи, друга – в постпозиції. Препозитивний компонент конфікса збігається з префіксом, постпозитивний – із суфіксом або постфіксом: ***над-хмар-н-ий, під-с'н'іж-ник-ø, до-чекати-ø-с'а, роз-хвор'іти-ø-с'а***.

♦ Функціональні. Функціонально конфікс є словотвірним формантом. Як будь-який інший словотвірний формант конфікс, приєднуючись до твірної основи (словоформи), утворює нове слово. Похідне *бездоріжжя* утворене від твірної основи **-дорог-** шляхом одночасного приєднання P **без-** і S **-ø-** (давній **-й-**), оскільки немає слів **бездоріж* і **доріжжя*.

♦ С е м а н т и ч н і. Досліджуючи семантику конфіксів, вчені доходять різних висновків: компоненти конфіксів за значенням не повністю тотожні префіксам і суфіксам чи постфіксам (П. Шуба); конфікси є виразниками єдиного неподільного значення (Н. Клименко); постфіксальні та префіксальні компоненти конфіксів переважно однакові за значенням із відповідними префіксами і суфіксами (О. Земська).

♦ К і л ь к і с т ь конфіксів в українській мові складає близько 60 одиниць.

♦ Виокремлення конфіксів (“двохафіксних морфем”, “дистантних біморфем”) як особливих морфем викликає певні сумніви. Поняття ‘морфема’ і ‘словотвірний формант’ не тотожні. Морфема є структурно-семантичною одиницею основного – морфемного – рівня, а словотвірний формант є операційною, структурно-функціональною одиницею проміжного – словотвірного – рівня. Найвагоміші ознаки морфеми – м і н і м а л ь н і с т ь і з н а ч е н н є в і с т ь. Словотвірний формант мінімальний, коли складається з однієї морфеми, однак він не є мінімальним, коли охоплює дві чи навіть три морфеми: ***при****-береж-****н****-ий, ****до****-будити-ø-****с'а****, гад'уч-****и****-ти-ø-****с'а****, ****роз****-погод-****и****-ти-ø-****с'а***.

Для слов’янських мов не характерні дистантні (перервані, розірвані) морфеми, натомість словотвірний формант може бути перерваним, дистантним у випадку, коли він формально включає більше ніж одну морфему: ***перед****-ден'-ø, ****перед****-гір-****й****-а, ****на****-чит-а-ти-ø-****с'а****, ****за****-пізн-****и****-ти-ø-****с'а****, ****на****-с'міл-****и****-ти-ø-****с'а***.

Не вважаються конфіксами не рамкові, але складені словотвірні форманти, хоч вони також одночасно беруть участь в акті творення нового слова: *колос-****и****-ти-ø-****с'а****, л'ін-****и****-ти-ø-****с'а****, родич-****а****-ти-ø-****с'а****, скуп-****и****-ти-ø-****с'а***. Так само не відносять до конфіксів триморфемні словотвірні форманти: ***з****-банкрут-****и****-ти-ø-****с'а****, ****при****-міс'ач-****и****-ти-ø-****с'а****, ****при****-пізн-****и****-ти-ø-****с'а****, ****у****-самітн-****и****-ти-ø-****с'а***. Однак не можна заперечувати функціональної єдності не лише рамкового конфікса, але і єдності суфіксально-постфіксального та префіксально-суфіксально-постфіксального форманта у процесі творення похідного слова.

Компоненти конфікса виражають кожен свій елемент значення. Посткореневий компонент визначає категорійне значення

і формує загальне словотвірне значення. Препозитивний компонент форманта модифікує загальне значення слова:

Похідне слово	Суфіксальний компонент -ø-	Префіксальний компонент
***над**-бережж-**ø**-а*	категорійне значення – ‘предметність’	локалізація простору **над-** – ‘вище чого-н.’
***при**-бережж-**ø**-а*	словотвірне значення – ‘простір’	**при-** – ‘недалеко від чого-н.’
***уз**-бережж-**ø**-а*		**уз-** – ‘вздовж чого-н.’

Інша річ, що, з одного боку, значення компонентів змінюється не лише у складі конфікса, а й у випадках власне префіксації залежно від мікроконтесту (слова) чи макроконтексту (речення); з другого – звужується кількість реалізованих значень компонентів конфікса порівняно з окремо взятими афіксами, що цілком закономірно з огляду на “узгоджуваність” їхніх значень у межах слова.

Враховуючи те, що структурі української мови не властиві перервані морфеми; не з’ясовна специфіка їхньої семантики; немає окремого морфемного визначення словотвірних формантів суфікс-постфікс, префікс-суфікс-постфікс; термін ‘конфікс’ “не поглиблює суті явища, яке ним позначається” (О. Земська), – уведення до морфемної підсистеми української мови особливих морфем – конфіксів – не має переконливої мотивації. В усіх випадках на морфемному рівні компоненти конфікса – це окремі самостійні морфеми, які у процесі словотворення беруть участь як єдиний словотвірний формант.

МОРФЕМНА СТРУКТУРА СЛОВА

М о р ф е м н а с т р у к т у р а слова//словоформи – це системно впорядкована єдність його значеннєвих компонентів – морфем//морфів, які формують лексико-граматичну єдність лексеми.

У кожній мові морфемна структура слова має свої кількісні та якісні особливості. Якісні параметри морфемної структури слова залежать від її морфемно//аломорфної реалізації у плані

змісту та форми вираження (парадигматичний аспект морфемології). За кількісними параметрами встановлюють морфемну довжину і морфемну глибину слова (синтагматичний аспект морфемології).

§ 40. Подільність основи

Вагомим для морфемного аналізу, а також для встановлення морфемної//морфної структури в аспекті морфемної довжини і глибини слова//словоформи є поняття подільності основи. Основи слів//словоформ можуть бути подільними або неподільними на морфеми//морфи.

Подільна основа містить, окрім кореня, іншу(і) морфему//морфи: *ви-ши-ва-н-ий*, *л'іс-ок-ø*, *пере-с'відч-и-ти-ø-с'а*.

Неподільна основа містить лише корінь (*л'іс-ø*, *мал-ий*, *там*).

Подільність основи зумовлена кількома чинниками, залежно від яких можна встановити кілька ступенів її подільності.

Подільність залежить від того, яким є корінь – вільний чи зв'язаний.

Основи з вільним і зв'язаним коренем мають прозору подільність, оскільки входять у квадрат Джозефа Грінберга[46] – у подвійні ряди співвідношень: слів із тим самим коренем і слів із повторюваними афіксами. Однак у першому випадку ($R_{вільний}$) вони поділяються легше і мають повну вільну подільність, ніж у другому ($R_{зв'язаний}$), ці основи мають також повну, але зв'язану подільність (термінологія Н. Янко-Триницької[47]):

Повна вільна подільність

біл-уват-(*ий*)	—	*мал-уват-*(*ий*),		*т'існ-уват-*(*ий*)		
|		|		|	
біл-	(*ий*)	— *мал-*	(*ий*)	*т'існ-*	(*ий*)	

[46] *Гринберг Дж.* Квантитативный подход к морфологической типологии языков / Дж. Гринберг // Новое в лингвистике. – М., 1963. – Вып. 3. – С. 82–84.

[47] *Янко-Триницкая Н. А.* Членимость основы русского слова / Н. А. Янко-Триницкая // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1968. – Вып. 6. – С. 532–540.

Повна зв'язана подільність

адапт-ац'ій-(*а*)	—	*апроб-ац'ій-*(*а*),	*вібр-ац'ій-*(*а*)
|		|	|
адапт-ува-(*ти-ø*)	—	*апроб-ува-*(*ти-ø*),	*вібр-ува* (*ти-ø*)

Подільність залежить від того, яким є а ф і к с – п о в т о р ю в а н и й чи о д и н и ч н и й, тобто уніфікс.

У н і ф і к с [від лат. unus 'один' і fīxum 'прикріплений'] – одинична зв'язана морфема, що виокремлюється у складі одного слова (рідше кількох) й лише в цьому слові йому можна приписати значення. У науковий обіг термін 'уніфікс' увела О. Земська (Современный русский язык. Словообразование. – М., 1973. – С. 53–61).

Подільність залежить від того, яким є к о р і н ь – п о в т о р ю в а н и й чи о д и н и ч н и й, тобто унірадиксоїд.

У н і р а д и к с о ї д [від лат. unus 'один', лат. radix 'корінь' і гр. εἰδος 'вигляд', 'подібний', 'схожий'] – унікальний (= одиничний) зв'язаний корінь.

Слова з уніфіксами та унірадиксоїдами входять в один ряд співвідношень; їх подільність є з а л и ш к о в о ю.

Можливі такі випадки залишкової подільності основ:

1. Корінь вільний або зв'язаний; афікс виокремлюється за залишковим принципом і має синонімічні відповідники в системі мови:

'особа': *інд'ій-а – інд'/д*(*ій – #*)-**ус**-*ø = украйін-а – украйін*-**ец'**-*ø, литв-а – литов*-**ец'**-*ø*;

'опредметнена дія': *л'уб-и-ти-ø – л'уб*-**ов**-*ø = мол-и-ти-ø – мол'*-**ін'н'**-*а, схвал-и-ти-ø – схвал*-**ен'н'**-*а*;

'особа жіночої статі': *сен'йор-ø – сен'йор*-**ит**-*а = уч-ен'-ø – уч-ен*-**иц'**-*а, робіт-ник-ø – робіт*-**ниц'**-*а*.

2. Корінь вільний; афікс виокремлюється за залишковим принципом і не має синонімічних відповідників у системі мови:

СЗ 'найвище військове звання': *генерал-ø – генерал'*-**ісимус**-*ø*;

СЗ 'велика кількість чого-небудь': *куч-а – куч*-**угур**-*а*;

СЗ 'костюмований бал (свято)': *маск-а – маск*-**арад**-*ø*;

СЗ 'центральна установа': *пошт-а – пошт*-**амт**-*ø*.

Є. Карпіловська виявила, що в українській мові 59 унікальних суфіксів і 29 унікальних суфіксоїдів у запозичених словах[48].

3. Афікси повторювані й мають значення в системі мови; корінь виокремлюється за залишковим принципом:

R – *бужен*-**ин**-*а*, бо *свин*-**ин**-*а*

осетр-**ин**-*а* СЗ ‘різновид м’яса’.

4. Немає вільного кореня, немає синонімічних афіксів; корінь – унірадиксоїд, афікс – уніфікс: *д'ат*-**ел**-*ø*

ор-**ел**-*ø*

переп-**ел**- СЗ ‘птах’.

У сучасній морфемології подільність слів з уніфіксами є дискусійною. Н. Янко-Триницька звертає увагу на те, що є багато груп слів з однаковими сегментами (***ко**рова*, ***ко**за*, ***ко**била*, ***ко**суля*...; ***со**ва*, ***со**ловей*, ***со**рока*, ***со**кіл*, ***со**йка* і под.), однак це не дає підстави вважати ці сегменти морфемами[49]. Більш коректним є визначення фонемосполук, які не є повноцінними морфемами, які лише подібні до морфем за формою вираження й місцем у слові, а також за деякими іншими ознаками (морфонологією тощо), як субморфів (Д. Ворт, О. Земська, В. Лопатін, І. Мельчук, Н. Янко-Триницька)[50]. Тобто у словах *буженин-а, д'ател-ø, орел-ø, перепел-ø* по два субморфи, жоден із яких не є морфемою.

§ 41. Морфемна довжина слова

Кількість морфем у слові має межі, зумовлені властивостями мовної системи. Мова як своєрідна кодова система залежить від можливостей людської пам’яті, від обсягу інформації, яку здатна утримувати пам’ять людини. У 1956 р. психолог Джон Міллер встановив, що обсяг оперативної пам’яті людини обмежений кіль-

[48] *Карпіловська Є. А.* Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація / Є. А. Карпіловська. – К., 1999. – С. 29–32, 198–211.

[49] *Янко-Триницкая Н. А.* Наложение морфем в основе русского слова / Н. А. Янко-Триницкая // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1970. – Вып. 6. – С. 483–484.

[50] Див. докладніше: *Лопатин В. В.* Русская словообразовательная морфемика / В. В. Лопатин. – М., 1977. – С. 57–63.

кісно 7 ± 2 символами повідомлення: людина може запам'ятати з першого погляду і відтворити сім випадково взятих десяткових цифр, сім назв, так само й сім одиниць мови. Це означає, що співвідношення кількості одиниць нижчого рівня мови в одній одиниці вищого має бути не більше 9 : 1, тобто кількість морфем у слові обмежена числом 9.

Максимальні межі слова – його морфемну довжину – встановлюють шляхом кількісного підрахунку морфем.

♦ М о р ф е м н а д о в ж и н а с л о в а – загальна кількість морфем у слові, безвідносно щодо їхнього розташування.

Морфемну структуру українського слова в аспекті його довжини та глибини докладно описала Ніна Федорівна Клименко (Основи морфеміки сучасної української мови. – К., 1998. – С. 150–175).

В українській мові морфемна довжина слова сягає від 1 до 13 морфем[51]. Одноморфемні – переважно службові слова (*а, і, та, з, від, крізь*); непохідні прислівники (*де, куди, там, тут*); а також окремі незмінювані іменники та прикметники (*беж, леді, шоу*). Їх усього ≈ 0,22 % від загальної кількості слів.

Так само незначний відсоток припадає на слова з максимальною кількістю морфем: 13 морфем – 1 багатокореневе слово (*антен-н-о-при-йм-а-л'н-о-пере-да-ва-л'н-ий*); 12 морфем – 2 багатокореневих слова (*пал-и-в-о-маст-и-л'н-о-за-прав-н-ий*); 11 морфем – 8 одно- й багатокореневих слів (*магн'іт-н-о-на-пів-про-від-н-ик-овий, не-о-по-да-т-к-ов-ува-н'-іс'т'-ø, об-вод-н'-ува-л'н-о-з-рош-ува-л'н-ий*). Кількість коренів у слові обмежена числом шість (*ст-о-дв-а-дц'ат-и-пйат-и-міл'і-метр-ов-ий*). Слова з морфемною довжиною від 8 до 13 морфем не складають й 1 %. Такі слова важко втримати в пам'яті, вони вживаються не в розмовному мовленні, а в письмовому тексті, зокрема науково-технічному.

Найчисленнішими є 3- (≈ 21 %), 4- (≈ 35 %) і 5-морфемні (≈ 26 %) слова, яких в українській мові ≈ 82 %. З-поміж них кількісно переважають 4-морфемні слова, що свідчить про оптимальність їхньої морфемної структури. Оптимальною для запам'ятовування й відтворення мовцем є довжина слова, що дорів-

[51] Морфемний поділ слів, розподіл морфемних структур та кількісні показники подані за: *Клименко Н. Ф.* Основи морфеміки сучасної української мови / Н. Ф. Клименко. – К., 1998. – С. 150–175.

нює 4 ± 1 морфемам. Оперування одиницями, що перебувають за порогом оптимамальної довжини слова, є незручним і складним.

Значно менше в українській мові 2- (≈ 7 %), 6- (≈ 8 %) та 7-морфемних (≈ 2,5 %) слів – усього 17,5 %. Разом із 3-, 4- і 5-морфемними словами вони складають майже 99 % загальної кількості слів в українській мові.

Однокореневі слова повнозначних частин мови мають однакову мінімальну морфемну довжину (*авен'у, медресе*; *бордо, хакі*; *де, коли, йак*) й різну максимальну довжину: іменники – 11 морфем (*не-о-по-да-т-к-ов-ува-н'-іс'т'-ø*); дієслова – 10 (*о-при-бу-т-к-ов-ува-ти-ø-с'а*); прикметники – 10 (*не-о-по-да-т-к-ов-ува-н-ий*); прислівники – 7 (*з-н'і-йак-ов-і-л-о, с-по-важ-н'-і-л-о*).

§ 42. Морфемна глибина слова

Морфемна структура слова – не лише загальна кількість морфем у ньому, вона є результатом породження слова у процесі словотворення. Тому можна встановити морфемну глибину слова, яку визначають за кількістю тактів похідності у словотвірних гніздах – за послідовністю нанизування морфем (префіксів і суфіксів) на корінь. В українській мові максимальна кількість тактів похідності слова обмежена числом сім, наприклад: ***жити***:

1. **у**-жити
2. ужи-**т**-ий
3. ужит-**ок**-ø
4. ужитк-**ува**-ти
5. **з**-ужиткувати
6. зужитк-**ов**-увати
7. зужиткова-**н**-ий.

Теоретично морфемна глибина українського слова може сягати чотирьох префіксів і шести суфіксів **4P-R-6S**, яка практично не реалізована в жодному слові. Приєднання морфем до кореня в слові обмежене. Максимальна кількість префіксів (4) і суфіксів (6) реалізується лише в однокореневих словах: чотири

префікси – у дієсловах (усього 7 слів: *по-на-з-до-ган'-а-ти*), шість суфіксів – в іменниках (*о-по-да-т-к-ов-ува-н'-іс'т'-ø*).

В однокореневих словах переважає постпозитивна частина над препозитивною, у багатокореневих – навпаки, препозитивна над постпозитивною.

§ 43. Закон простоти і переваги

У мові діють загальні закони простоти і переваги. Відповідно до закону простоти слова, морфемна довжина яких складніша, використовуються значно рідше за слова з простішою морфемною довжиною. Згідно із законом простоти оптимальною в українській мові є довжина слова у шість морфем, свідченням чого є незначна кількість слів із довжиною 7–13 морфем, які перебувають на межі дозволеного законами побудови українського слова (≈ 3,1 %), й обмеженість структур слів із глибиною в чотири префікси або шість суфіксів (≈ 1%).

Закон переваги виявляється в тому, що невелика кількість морфемних структур (ядрові структури) охоплює переважну більшість слів, а значна кількість структур (периферійні структури) – реалізується в обмеженій кількості слів. В українській мові 54 ядрові морфемні структури описують ≈ 85 % слів, а 314 периферійних – усього ≈ 15 % слів.

Закони переваги і простоти взаємозумовлені: у мові вищий ступінь реалізації мають прості морфемні структури (переважно з середньою довжиною слова). Вони широко вживані в текстах різних функціональних стилів.

Іменникові ядрові структури – 11: R, R-F, R-S-F, R-2S-F, R-3S-F, R-4S-F, P-R-F, P-R-S-F, P-R-2S-F, P-R-3S-F, 2P-R-2S-F – моделюють переважну більшість слів (≈ 97,5 %). Решта 12 структур є периферійними, вони моделюють усього ≈ 2,5 % слів. Межа зростання префіксів – 3 (*не-с-при-йн'-а-т-лив-іс'т'-ø, по-с-по-стер'іг-а-ти*); суфіксів – 6 (*о-по-да-т-к-ов-ува-н'-іс'т'-ø*). Із ускладненням структури знижується кількість її реалізацій. Максимальна для іменників структура 3P-R-6S-F втілена в одному слові (*не-о-по-да-т-к-ов-ува-н'-іс'т'-ø*). П'ятичленна суфіксаль-

на структура може містити лише один-два префікси (P-R-5S-F *о-дом-а-ш-н'-ува-н'н'-а;* 2P-R-5S-F *о-при-бу-т-к-ов-ува-н'н'-а*); чотирисуфіксальна – два (2P-R-4S-F *до-у-ста-т-к-ува-н'н'-а*).

Прикметникові ядрові структури – такі самі, як і в іменників. Найбільше лексичне наповнення мають структури R-S-F (*берег-ов-ий, ран-ен'к-ий, хитр'-іш-ий*); P-R-S-F (*а-тип-ов-ий, най-корот-ш-ий, пре-н'іж-н-ий*); R-2S-F (*вітр-а-л'н-ий, кис-л-уват-ий*). Зі збільшенням кількості суфіксів і префіксів у слові зменшується їхня кількість (R-4S-F *кул'тур-н-иц'-к-ий, пис-а-н-к-ов-ий;* R-5S-F *рос-л-ин-н-иц'-к-ий, с'і-й-а-н-ц-ев-ий*). Поодинокими є структури з трьома префіксами (*не-за-при-бу-т-ков-ува-н-ий, не-о-по-да-т-к-ов-ува-н-ий*).

Дієслівні ядрові структури, що моделюють переважну більшість слів, – 8: P-R-2S, P-R-3S, R-2S, 2P-R-2S, R-3S, P-R-S, 2P-R-3S, P-R-4S. Межа зростання префіксів і суфіксів – 4 (4P-R-S *по-на-з-до-ган'-а-ти;* 2P-R-4S *при-з-вич-ай-ува-ти-с'а*). Найбільш продуктивні суфіксальні структури: R-2S (*бав-и-ти, роб-и-ти*); R-3S (*борон-и-ти-с'а, брунк-ува-ти, добр'-іш-а-ти*); R-4S (*гіл-к-ува-ти-с'а, клуб-оч-и-ти-с'а*); префіксально-суфіксальні: P-R-2S (*ви-гор'-і-ти, до-гл'ад-а-ти*); 2P-R-2S (*ви-з-бир-а-ти, за-не-дб-ува-ти, не-до-говор'-ува-ти*). Три- і чотирипрефіксальні структури менш поширені (R-4S *жебр-а-к-ува-ти, жал'-іс-н'-і-ти*; 3P-R-2S *по-пере-ви-хов-ува-ти*; 3P-R-3S *по-на-з-бир-ува-ти-с'а*; 3P-R-4S *по-при-з-вич-ай-ува-ти-с'а*; 4P-R-2S *по-пере-роз-по-д'іл-а-ти*).

Прислівникові морфемні структури реалізовані найповніше. Межа зростання префіксів – 3: R (*тепер*); P-R (*до-тепер, не-гаразд*); 2P-R (*до-о-кіл, на-від-маш*); 3P-R (*у-про-с-т'аж*). Максимальна кількість суфіксів – 5: R-5S (*блис-к-ав-ич-н-о, страждд-а-л'н-иц'-к-и*). З-поміж суфіксальних структур найбільш продуктивними є R-2S (*драт-лив-о, мит'т'-ев-о*) та R-3S (*драт'-ів-лив-о, крас-ив-іш-е*). Найбільше лексичне наповнення має структура P-R-2S (*з-губ-н-о, на-стороож-ен-о, на-чист-от-у, по-актор-с'к-ому*). Максимальні структури моделюють поодинокі слова (3P-R-3S *без-від-по-від-а-л'н-о;* 2P-R-4S *без-про-гр-а-ш-н-о;* P-R-5S *де-центр-ал'-із-ова-н-о*).

Морфемні структури складних слів також відповідають закону простоти й переваги. Переважають дво- і трикореневі слова (*лист-о-пад-ø-ø, мор-е-плав-а-н'н'-а, тр'-ох-сот-р'іч-н-ий, електро-*

воз-о-буд-ува-н'н'-а). Максимальна кількість кореневих морфем у слові – 4-5 (*кіно-фото-фоно-документ-ø*). У складних словах відбувається препозитивне нанизування морфем: *риб-о-лов-ø-ø*, *лист-о-пад-ø-ø, кіно-фото-фоно-документ-ø, рад'іо-авто-штурман-ø, рад'іо-фото-теле-граф-ø, стерео-фото-грам-метр'-ій-а*.

§ 44. Симетрія та асиметрія в морфемній структурі слова

Одним із фундаментальних понять, що охоплюють усі форми організації матерії, є поняття симетрії. Морфемна структура слова також виявляє ознаки с и м е т р і ї та а с и м е т р і ї.

У мові переважають асиметричні структури, це означає, що мова надає перевагу постпозиції порівняно з препозицією. Таку гіпотезу, досліджуючи будову речення, висунув англійський учений Віктор Інгве (*Ингве В.* Гипотеза глубины // Новое в лингвистике. – 1965. – Вып. 4. – С. 126–138). Ця гіпотеза була підтверджена і щодо будови слова (*Москович В. А.* Глубина и длина слова в естественных языках // Вопросы языкознания. – 1967. – № 6. – С.17–32).

У п р о с т и х словах симетричні відношення встановлюються щодо кореня, по якому проходить в і с ь с и м е т р і ї (В. Перебийніс). Символи афіксальних морфем (P, S, F) можна замінтити одним символом **A**, у такому разі морфемна довжина слова RSSF матиме запис R-3A (*бадил-ин-к-а*, *мажор-н'-іс'т'-ø*). Такий запис формалізує певний тип морфемної структури слова. Різні морфемні структури можуть входити до однієї типізованої структури, як, наприклад, структура 2A-R-2A може бути інтерпретована і як 2P-R-2S (*по-об-горт-а-ти*), і як 2P-R-S-F (*с-по-жи-т'т'-а*). В українській мові 54 морфемні структури однокореневих слів зводяться до 31 типу. Структура з однаковою кількість афіксів у пре- і постпозиції щодо кореня 2A-R-2A – с и м е т р и ч н а; а структура R-3A – а с и м е т р и ч н а, у ній заповненою є лише посткоренева позиція.

У простих словах переважає асиметрія за рахунок розгорнутих постпозитивних частин, що перевершують препозитивні. У морфемній структурі ≈ 44 % українських слів є лише післякоренева

частина R-A (*мор-е, добр-е, жал'-ø, й-а*); R-2A (*кот-ик-ø, йун'-ø-ø, бат'-к-о*); R-3A (*студ-ент-к-а, каз-к-ов-о, біл'-ав-ен'к-ий*) тощо.

Морфемна структура ≈ 55% простих слів містить пре- і посткореневу частину. Однак лише ≈ 7 % з них властива дзеркальна симетрія: A-R-A (*не-густ-о, пре-добр-ий*); 2A-R-2A (*по-з-бир-а-ти, до-по-від-а-ти, по-на-дум-ува-ти*); 3A-R-3A (*пере-у-с'-від-омл-ен'н'-а, без-від-по-від-а-л'н-о, не-у-с'-від-омл-ен-ий*). Значно більше слів (≈ 48 %) демонструє перевагу післякореневої частини слова над докореневою: A-R-2A (*до-пит-лив-ий, до-пис-а-н-ий*); 2A-R-3A (*з-до-гад-а-ти-с'а*); 2A-R-4A (*по-пере-ін-ак-ш-ува-ти*); A-R-3A (*за-переч-ува-н'н'-а, по-др'ап-ин-к-а*); A-R-4A (*по-л'іп-ш-ува-ч-ø, по-л'іп-ш-ува-н'н'-а, по-каламут'-н'-і-л-ий, по-міц-н'-іш-а-ти*).

Асиметрична препозитивна структура A-R, функціонально близька до словоскладання, реалізується у прислівниках (*н'і-коли, від-тод'і*), сполучниках (*за-те, не-мов*) і прийменниках (*з-над, по-над*). Таку структуру має 191 слово. Натомість асиметрична структура R-A виявляється у значно більшій кількості слів (понад 6 000 іменників, прикметників, дієслів і прислівників).

Асиметричні препозитивні структури реалізовані лише у 287 словах (0,34%): A-R (*з-за*); 2A-R-A (*до-с-хоч-у, до-не-з-мог-и*); 3A-R-A (*до-не-с-хоч-у, на-до-в-кол-а, не-с-про-мог-а*); 3A-R-2A (*не-с-про-мож-н'-іс'т'-ø, не-з-на-ходж-ен'н'-а, по-на-з-бир-ува-ти*); 4A-R-A (*до-не-в-по-йід-у*); 4A-R-3A (*по-на-з-до-ган'-а-ти*).

Симетричні морфемні структури P-R-F іменників та прикметників, P-R-S, 2P-R-2S дієслів, є одними з найпродуктивніших. Більшість симетричних структур простих слів, за винятком 3A-R-3A, увіходить до ядра морфемної підсистеми й активно реалізується в мові.

Морфемні структури складних слів (≈ 57,1 %) більше тяжіють до симетричної будови. Симетричні відношення складних слів, які мають кілька коренів, визначають за кількістю тактів як певної повторюваної в структурі слова послідовності морфем (В. Перебийніс). Тактом у складних словах є повторення коренів (основ): *мов-би-то* – R : R : R; *жи-т'т'-е-л'уб-ø-ø* – RA : A : R2A; *зелен-о-жовт-ий* – R : A : RA; *мото-спорт-ø* – R : RA, або в уніфікованому запису: *жи-т'т'-е-л'уб-ø-ø* – R2A : R2A; *зелен-о-жовт-ий* – RA : RA; *мото-спорт-ø* – R : RA.

Структури складних слів, у яких повторюються ті самі такти (рівномірне морфемне коренево-афіксальне зростання слова), є ритмічно монотонними: R : R *казна-де*; RA : RA *сиз-о-крил-ий;* RA : RA : RA *дв-а-дц'ат-и-л'іт'т'-а*; RA : RA : RA : RA *дв-а-дц'ат-и-пйат-и-р'ічч-а*; RA : RA : RA : RA : RA *ст-о-дв-а-дц'ат-и-пйат-и-л'іт'т'-а*; R2A : R2A *кам-ен-о-лом-н'-а, цегл'-ан-о-бетон-н-ий*; AR3A : AR3A *роз-вантаж-ува-л'н-о-на-вантаж-ува-л'н-ий, о-пал'-ува-л'н-о-з-воложу-ва-л'н-ий*. Ритмічними також є структури, у яких такт повторюється з розширенням найчастіше кінцевого елемента або звуженням свого початку чи кінця. Розширення: RA : R2A *хмел-е-суш-арк-а, с'н'іг-о-пад-ø-ø, плод-о-йагід-н-ий,* RA : R3A *стал-е-плав-и-л'н-ий*; звуження: AR2A : R2A *об-йем-н-о-простор-ов-ий*, R3A : RA *рож-ев-ват-о-бур-ий*.

Складні слова будуються переважно за законами ритмічної монотонної симетрії, коли такти повторюються без жодних змін: R : R *ей-ей, крут'-верт', ос'-ос'*; R : R : R *віч-на-віч, пл'іч-о-пл'іч, е-е-ех*; R : R : R : R *гу-гу-гу-гу, не-наче-б-то, не-мов-би-то*. Ядровими є структури RA : RA, що узагальнюють моделі: RI : RF *сам-о-вол'-а, біл-о-кор-ий*; RI : RS *шчир-о-серд-о*; RF : RF *киц'-у-киц'-у*; RS : RS *гож-е-гож-е, йасн-о-йасн-о*. У складному слові такт RA може повторюватися три (RI : RI : RF *електр-о-енцефал-о-грам-а*; RF : RF : RF *дв-а-дц'ат-и-р'ічч-а*; RF : RI : RF *гамм-а-спектр-о-метр-ø*) та п’ять (RF : RF : RF : RF : RF *ст-о-дв-а-дц'ат-и-пйат-и-р'ічч-а*) разів.

Дзеркально симетричними є структури AR : RA з конкретною реалізацією PR : RF і PR : RS. Дзеркальна симетрія не властива складним словам (усього 57 одиниць, ≈ 0,4 %). Структура PR : RF втілена в іменниках-абревіатурах *за-в-кафедр-и*; прикметниках *в-с'уди-сущ-ий*; прислівниках *на-вік-вік-и* та займенниках *а-н'і-йак-ий*; PR : RS – тільки у прислівниках типу *в-пів-голос-а, в-пів-сил-и*.

В українській мові симетрично-асиметричні структури корелюють із довжиною складного слова: найдовші та найкоротші складні слова тяжіють до симетричної структури. Усі чотири- та дванадцятиморфемні слова монотонно ритмічні. Найповніше симетрія виявляється у чотири-, п’ятиморфемних словах (відповідно 71,9 % і 86,6 % одиниць усіх складних слів такої самої довжини).

Література

Безпояско О. К. Морфеміка української мови / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська. – К., 1987.

Вакарюк Л., Панцьо С. Українська мова. Морфеміка і словотвір / Л. Вакарюк, С. Панцьо. – Тернопіль, 1999.

Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія / В. О. Горпинич. – К., 1999.

Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: Будова та реалізація / Є. А. Карпіловська. – К., 1999.

Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучасної української мови / Н. Ф. Клименко. – К., 1998; К., 2000.

Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови / Н. Ф. Клименко. – К., 1973.

Клименко Н. Ф. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська. – К., 1998.

Козленко І. Морфеміка сучасної української літературної мови / І. Козленко. – К., 2007.

Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.

Морфемна структура слова. – К., 1979.

Плющ М. Я. Граматика української мови: Морфеміка, словотвір, морфологія / М. Я. Плющ. – К., 2005.

Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С. О. Соколова. – К., 2003.

Сучасна українська літературна мова [за ред. А. П. Грищенка] / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ, Н. І. Тоцька, І. М. Уздиган. – К., 1997.

Сучасна українська літературна мова. Морфологія [за ред. І. К. Білодіда] / І. І. Ковалик, А. С. Колодяжний, Л. І. Коломієць, А. В. Майборода, І. Г. Матвіяс, М. П. Муравицька, Д. Х. Баранник, В. М. Русанівський. – К., 1969.

Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис / А. К. Мойсієнко, Л. Ю. Алтинцева, І. М. Аріб-жанова, В. В. Коломийцева, Л. М. Костич, М. Я. Плющ, С. М. Різник. – К., 2010.

Українська мова : енциклопедія. – К., 2000; К., 2004; К., 2007.

Украинская грамматика. – К., 1986.

Збірники вправ

Козленко І. В. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка / І. В. Козленко. – К., 2004.

Хрустик Н. М. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір: Практикум / Н. М. Хрустик. – К., 2005.

Словники

Граматичний словник української літературної мови. Словозміна / відп. ред. Н. Ф. Клименко. – К., 2011.

Інверсійний словник української мови / відп. ред. С. П. Бевзенко. – К., 1985.

Карпіловська Є А. Кореневий гніздовий словник української мови / Є. А. Карпіловська. – К., 2002.

Клименко Н. Ф. Словник афіксальних морфем української мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, В. С. Карпіловський, Т. І. Недозим. – К., 1998.

Кузнецова А. И. Словарь морфем русского языка / А. И. Кузнецова, Т. Ф. Ефремова. – М., 1986.

Полюга Л. М. Словник українських морфем / Л. М. Полюга. – Львів, 2001.

Словник української мови: В 11 т. – К., 1970–1980.

Цыганенко Г. П. Словарь служебных морфем русского языка / Г. П. Цыганенко. – К., 1982.

Яценко І. Т. Морфемний аналіз. Словник-довідник: У 2 т / І. Т. Яценко. – К., – Т. 1 (А – Н). – 1980; Т. 2 (О – Я). – 1981.

СЛОВОТВІР

СЛОВОТВІР ЯК РОЗДІЛ МОРФОЛОГІЇ

Мова функціонує в людському суспільстві. Мова – живий організм, у якому одні її одиниці змінюються, відмирають або виходять з ужитку, інші за потреби людського суспільства створюються. Можливість творення нових слів закладена в самій мові. Слова створені й нові створюються відповідно до законів і правил, що існують у системі мови. Мова забороняє утворювати ті слова, які не відповідають її словотвірним нормам. Закономірності творення слів вивчає розділ морфології, що має назву словотвір.

У сучасній лінгвістиці термін **словотвір**, як і багато інших мовознавчих термінів, має два значення:

1. Словотвірна підсистема мови, система словотвірних типів, словотвірних одиниць, системний механізм мови, за допомогою якого утворюються похідні слова.
2. Розділ морфології, який вивчає словотвірну підсистему мови, а саме словотвірну структуру та способи творення похідних слів.

Перше – онтологічне – значення терміна **словотвір**[1] (словотворення, деривація) пов'язане з реальним буттям, свідомістю. Друге – гносеологічне – значення терміна **словотвір**[2] (дериватологія) позначає вчення про сутність і закономірності пізнання, виявлення пізнавальних можливостей людини.

Для уникнення небажаної неоднозначності запропоновані подвійні ряди термінів, що в сучасній лінгвістичній практиці функціонують як синонімічні:

словотворення (**деривація** [лат. derivatio 'творення', 'відведення']) – словотвірна підсистема мови, сукупність словотвірних типів, які об'єднують похідні з однаковими структурно-семантичними характеристиками;

словотвір (**деривато́логія** [лат. derivatio ‘творення’, ‘відведення’ і гр. λόγος ‘слово’, ‘вчення’]) – розділ морфології, що вивчає словотвірну підсистему мови, способи творення похідних слів та їх словотвірну структуру.

У словотворі також оперують термінами **словотвірний** і **словотворчий**. Одні вчені, наслідуючи І. Ковалика[52], ці терміни диференціюють: термін словотворчий уживають на позначення активних одиниць: словотворчий потенціал слова, словотворчі засоби, словотворчий формант, словотворчий афікс, словотворчі корінь та основа; термін словотвірний – на позначення понять системи словотворення: словотвірна система, словотвірна структура слова, словотвірна категорія, словотвірне гніздо, словотвірна парадигма, словотвірний тип, словотвірна модель, словотвірний ланцюжок, словотвірна пара, словотвірне значення (К. Городенська, Є. Карпіловська, Н. Клименко, М. Кравченко, М. Плющ). Інші вчені послідовно вживають один із термінів – словотвірний (В. Горпинич, М. Кочерган) чи словотворчий (Д. Ганич, І. Олійник).

§ 1. Словотвір як наука про словотвірну структуру слова

З погляду гносеології явища об’єктивної дійсності, зокрема словотвірна підсистема, є об’єктом дослідження, пізнання людиною того, якими є словотвірна структура похідних слів і словотвірна система мови; який механізм застосовує мова у процесі творення нових похідних слів; з яких словотвірних одиниць і за допомогою яких правил вони утворюються тощо. Усі названі аспекти є предметом дослідження розділу морфології, що має назву **словотвір**[2].

Словотвір[2] (деривато́логія) – розділ морфології, який вивчає словотвірну підсистему мови, формально-змістові словотвірні відношення, словотвірну структуру та способи творення похідних слів.

[52] *Ковалик І. І.* Основні проблеми вчення про словотвір / І. І. Ковалик // Українська мова і література в школі. – 1970. – № 10. – С. 22–29; № 11. – С. 22–29.

Опис словотвірних явищ має давню традицію – від часів стародавньої Індії, давньої Греції та Риму (VI–II ст. до нашої ери). Перша нормативна граматика індійської мови “Аштадг’яї” (“Восьмикнижжя”, V ст. до н. е.), написана Па́ніні, містить аналіз словотвірної будови санскриту. Давньоіндійські вчені, аналізуючи слова, виокремлювали корінь, суфікси та закінчення; корені поділяли на прості (первісні), твірні й похідні. Учені були переконані, що всі слова утворюються від дієслівних неподільних коренів-основ (dhātu). Особлива увага зверталася на засоби і способи творення похідних від цих коренів. Докладно описані ними слова, утворені шляхом складення (санскр. bahuvrihi, tatpuruşa) та шляхом суфіксації: вважалося, що імена утворюються за допомогою первинних суфіксів від первісних непохідних дієслівних основ, за допомогою вторинних суфіксів – від імен. Учені не лише визначили способи творення санскритських слів, а й у вигляді правил сформулювали умови їхнього використання та зміни звуків у процесі словотворення.

Систематизоване наукове вивчення словотвірних проблем припадає на кінець XIX ст. – середину XX ст. і пов’язане з іменами І. Бодуена де Куртене, В. Богородицького, Л. Булаховського, М. Крушевського, В. Винокура, В. Виноградова, П. Фортунатова. Тісний зв’язок словотвору, з одного боку, з граматикою, а з другого – з лексикологією призводив до того, що протягом тривалого часу словотвір включався або до складу м о р ф о л о г і ї (І. Бодуен де Куртене, В. Богородицький, Л. Булаховський, М. Жовтобрюх, О. Кубрякова, М. Ломоносов, П. Фортунатов, Н. Янко-Триницька), або до складу л е к с и к о л о г і ї (В. Марков, О. Потебня, Л. Щерба, J. Horecký), або до складу с е м а с і о л о г і ї (Г. Винокур). У сучасній зарубіжній лінгвістиці все ще зберігається тенденція прирівнювати словотвір до деривaційної морфології як учення про формальні властивості дериватів і морфологічних структур, що їх реалізують (S. Scalise). Іноді словотвір розглядають як систему засобів, одиниць, що слугують номінації, і тоді словотвір входить до о н о м а с і о л о г і ї (О. Кубрякова).

У 50–60 рр. XX ст. словотвір почав оформлятися як окремий розділ граматики, представлений своїми одиницями, завданнями та методами дослідження. Цьому сприяли праці українських

(І. Ковалик, В. Горпинич, М. Жовтобрюх, Н. Клименко, З. Сікорська, І. Яценко) та російських (В. Виноградов, Г. Винокур, О. Земська, О. Кубрякова, В. Лопатін, О. Смирницький, О. Тихонов, І. Улуханов, М. Шанський, Н. Янко-Триницька) лінгвістів.

Словотвір є частиною граматики як один із підрозділів морфології. Словотвір, як і будь-який інший розділ мовознавства, має власні об'єкт і предмет дослідження, власну проблематику та методи аналізу.

О б ' є к т дослідження – проміжна словотвірна підсистема мови, система похідних слів, засоби та способи їхнього творення.

П р е д м е т дослідження – словотвірна структура похідного слова; система словотвірних типів і словотвірних гнізд, побудованих за певними законами на базі моделей і зразків, наявних у мові.

О д и н и ц і словотвору: елементарні (похідне слово, твірна основа, словотвірний формант) і комплексні (словотвірна пара, словотвірний ланцюжок, словотвірне гніздо, словотвірна парадигма, словотвірний тип, словотвірна категорія).

П р о б л е м а т и к а дослідження:

1. Принципи встановлення відношень синхронної мотивації (похідності) між мотивувальним (твірним) і мотивованим (похідним) словами.
2. Систематизація похідних різних частин мови за словотвірною структурою, словотвірними типами і словотвірними категоріями.
3. Упорядкування похідних за словотвірними гніздами та парадигмами.
4. Типологія словотвірних формантів за формально-семантичною ознакою.
5. Класифікація похідних різних частин мови за типами (мутаційні, модифікаційні, транспозиційні) і видами словотвірних значень ('опредметнена дія', 'демінутивність', 'аугментивність' тощо).
6. Закономірності творення похідних різних частин мови з однією твірною основою.
7. Особливості творення та семантика складних, складених і складноскорочених слів.
8. Словотвірна морфонологія похідних кожної частини мови й внутрішньомовна морфонологічна типологія.

Словотвірний аналіз відмінний від інших видів лінгвістичного аналізу, зокрема морфемного. Завданням словотвірного аналізу є встановлення словотвірної структури та способу творення похідного слова шляхом поділу на твірну основу (**ТО**) і словотвірний формант (**СФ**). Наприклад, у похідному слові *зеленуватий* ТО [-зелен-] + СФ [-уват-] + (-ий); а в похідному *розщедритися* ТО [-шчедр-] + СФ [роз-…-и-…-с′а] або [роз- + [-шчедр-] + -и- (-ти-ø-) + -с′а].

Відомі два підходи до вивчення словотвірної проблематики (Л. Щерба):

1) перспективний, що має дати відповідь на питання "як утворюються слова";
2) ретроспективний, що має з'ясувати "як утворені слова", тобто якою є їхня словотвірна структура.

♦ Ретроспективний (аналітичний, статичний), або концептуальний, аспект словотвору має пояснити, як слово утворилося. Словотвірний аналіз передбачає виокремлення твірної основи і словотвірного форманта; опис явищ морфемного шва, що виникають у процесі приєднання словотвірного форманта до твірної основи; систематизацію словотвірних формантів, словотвірних значень і способів творення похідних слів.

♦ Перспективний (синтетичний, динамічний), або функціональний, аспект словотвору передбачає визначення правил творення слів, виявлення властивих мові закономірностей словотворення та обмежень, зумовлених структурно-семантичною або функціональною несумісністю твірної основи й словотвірного форманта, тобто "виявлення глибинних процесів деривації в їх зв'язку з категоріальною структурою мислення"[53].

Обидва аспекти дослідження словотвірних явищ – динамічний ("як можуть утворюватися нові слова") і статичний ("як утворені слова") – це "минуле (але ще живе!) словотворення і словотворення майбутнє (поки ще не реалізоване)"[54].

---

[53] *Ґрещук В. В.* Український відприкметниковий словотвір / В. В. Ґрещук. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 4.

[54] *Моисеев А. И.* Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке / А. И. Моисеев. – Л., 1987. – С. 3.

Примітка. Словотворення – це процес, який завжди має певну спрямованість у минуле. Можна лише встановити, як те чи інше слово було утворене й практично неможливо спостерігати, як утворюються слова. Можна лише спрогнозувати, як слова можуть утворюватися. Саме тому, на думку окремих лінгвістів, словотворення завжди явище історичне, а не синхронне (О. Трубачов). Однак нові слова, які утворюються в живому мовленні, належать синхронії мови, а отже, словотворення має розглядатися і як синхронне явище (В. Горпинич, О. Земська, І. Ковалик, О. Кубрякова, О. Моїсеєв).

§ 2. Зв′язок словотвору з іншими лінгвістичними дисциплінами

Словотвір як один із розділів мовознавства пов'язаний з морфемологією, парадигмологією, лексикологією, семасіологією, стилістикою, фонологією, діалектологією, топонімікою.

Найтісніше словотвір пов'язаний із морфемологією і парадигмологією. Зв'язок словотвору з морфемологією безпосередній, оскільки слова утворюються від твірних основ шляхом приєднання до них словотвірних формантів, які формуються на базі афіксальних морфем – однієї: [лагідн′-]+[-**іс′т′**-](-ø), [**пра**-]+[мова]; двох: [**без**-+[-хмар-]+-**н**-](-ий), [**на**-+[-ходи-(-ти-ø-)]+-**с′а**], [-скуп-]+[-**и**-(-ти-ø-)-**с′а**]) чи навіть трьох: [**за**-+[-пізн-]+-**и**-(-ти-ø-)+-**с′а**]). Морфема як словотвірний формант або як його компонент актуалізує словотвірне значення у процесі творення похідного слова. З іншого боку, похідне слово є сферою функціонування наявних морфем і "зародження" нових морфем та нових значень. Морфемна підсистема поповнюється новими морфемами, що виникають у процесі словотворення внаслідок спрощення, ускладнення чи перерозподілу: **обез**- (*обез-кровити-ø*), **попід**- (*попід-вікон'н'у*), **-ич/а**- (*ман'ірн-ича-ти-ø*), **-к/а**- (*ви-ка-ти-ø*). У похідних типу *кант'іанс'к-ий*, *сос'с'ур'-іанс'к-ий*, *фейєрбах-іанс'к-ий* сформувався самостійний суфікс **-іанс′к**- зі значенням 'той, що стосується напрямку, течії, яка пов'язана з особою, названою твірним словом'.

Зв'язок словотвору з парадигмологією в багатьох випадках настільки тісний, що інколи важко розмежувати форми словозміни і форми словотворення. Ця обставина, на думку О. Пєшковського, свідчить про те, що взагалі не можна встановити межі між ними. Так, у сучасній лінгвістиці ще не встановлені критерії, що дозволили б відокремити словоформи однієї лексеми від словоформ іншої лексеми, а тому є різні погляди на ряди слів типу *рука – рученька – ручище*; *білий – біліший – найбіліший*; *студент-ø – студенти, варити-ø – зварити-ø* : як на словоформи однієї лексеми або як на різні лексеми. Звичайно, є перехідні явища між словом і морфемою, між словом і сполученням слів, однак "<…> взагалі в природі немає ніде абсолютних меж, які звичайно приймаються нами лише заради зручності наукового вивчення"[55].

До таких перехідних явищ відносять:

– демінутиви: *дон-ечк-а*, *л'ім-ечк-о*; *жуч-ок-ø*, *кон-ик-ø*; *міс'ач-ен'к-о*, *риб-он'к-а*;

– аугментиви: *кот-ищ-е*, *вовч-ис'к-о*; *лобур'-ак-а*;

– форми ступенів порівняння прикметників: *весел'-іш-ий*, *най-весел'іший*, *зелен'-іш-ий*, *най-зелен'іший*;

– форми ступенів порівняння прислівників: *виш-ч-е*, *найвище*; *мил'-іш-е*, *най-мил'іше*;

– форми множини іменників: *бат'к-о – бат'к-и*, *ун'іверситет-ø – ун'іверситет-и*, *хат-а – хат-и*;

– видові форми дієслова: *будувати-ø – з-будувати-ø*, *варити-ø – з-варити-ø*, *писати-ø – на-писати-ø*;

– форми дієприкметників і дієприслівників: *зробл-ен-ий*, *розби-т-ий*, *робл'-ачи*, *зроби-вши*, *бй-учи*, *розби-вши*.

Окремі морфологічні категорії підтримуються словотвірними категоріями. Словотвірні типи зорієнтовані на частиномовну належність похідних слів і в такий спосіб пов'язані з лексико-граматичними та граматичними значеннями слів (**-тел'-** – іменник, особа – виконавець дії, чоловіча стать – чоловічий рід: *вихова-тел'-ø*, *вчи-тел'-ø*, *губи-тел'-ø*, *поручи-тел'-ø* і под.; **-ов-** – прикметник, загальна відносність: *абрикос-ов-ий*, *берез-ов-ий*,

[55] *Щерба Л. В*. Русские гласные в качественном и количественном отношении / Л. В. Щерба. – Л., 1983. – С. 16.

вечор-ов-ий, *гарбуз-ов-ий*, *ментол-ов-ий* і под.; **-и-** – дієслово, робити когось/щось таким – перехідність: *весел-и-ти-ø*, *син-и-ти-ø*, *чорн-и-ти-ø*; **-і-** – дієслово, ставати таким – неперехідність: *весел'-і-ти-ø*, *син'-і-ти-ø*, *чорн'-і-ти-ø*). Способи творення похідних та їх продуктивність залежать від частиномовного та лексичного значення твірних слів.

У конструюванні одиниць словотворення та одиниць парадигматики спостерігається ізоморфізм: похідне слово → основа (твірна) + формант (словотвірний); словоформа → основа (словозмінна) + формант (словозмінний). Наприклад: *міжпланетний → між- + -планет- + -н-ий, подарувати-ø → по- + дарувати-ø*; *міжпланетний → міжпланетн- + -ий* (*-ого*, *-ому*), *подарую → подару-й-у* (*-й-еш*, *-й-е*), *подарував-ø → подарува- + -в-ø* (*-л-а*, *-л-о*, *-л-и*).

Словотвір дуже тісно пов'язаний із л е к с и к о л о г і є ю. Похідне слово є об'єктом дослідження і лексикології, і словотвору. Словниковий склад мови постійно поповнюється або за рахунок запозичень з інших мов, або шляхом творення нових слів. Уже створене нове слово в лексикології розглядається насамперед як лексична одиниця, що функціонує як сукупність лексико-семантичних варіантів і входить у системні відношення з іншими словами. Однак похідне слово як представник певної тематичної групи або лексико-семантичного поля містить цю характеристику у своїй словотвірній структурі.

У свою чергу, лексичний склад мови є базою для творення нових слів, і лексикологія в такий спосіб ніби "програмує" можливості словотворення. Як не можна стверджувати, що синтаксис і лексикологія є єдиним розділом на підставі того, що речення складається зі слів, так само і словотвір не можна ототожнювати з лексикологією на підставі того, що нові слова є актом словотворення. У словотворі похідне слово – це передусім його словотвірна структура як представника певного словотвірного типу, його входження в системні словотвірні відношення з безпосередньо або опосередковано твірним словом.

Разом із тим встановити словотвірну структуру слова без знання його значення неможливо: *жаління – жал'і-н'н'-а* 'жаліти' і *жал'-ін'н'-а* 'жалити'; *пересічний – пере-с'іч-н-ий* 'який пересікається' і *перес'ічн-ий* 'посередній'; *пролісок – про-л'іс-ок-ø* 'га-

лявина’ і *прол′ісок-ø* ‘квітка’; *прокат – про-кат-ø-ø* ‘кататися’ і *прокат-ø* ‘користуватися’. Словотвірні одиниці (похідна основа, словотвірний формант тощо) виокремлюються лише в лексичних одиницях – словах. Від лексичного значення твірного слова залежить можливість чи неможливість творення похідного з певним значенням: ‘збільшеність’, ‘згрубілість’ *здоров-ий – здоров-енн-ий*, але *активн-ий* – немає **актив-енн-ий*; ‘збірність’ *бур′ак-ø – бур′ач-ин′н′-а*, але *молок-о* – немає **молоч-ин′н′-а*. Похідні слова формально можуть утворюватися від однієї твірної основи багатозначного слова, але семантично – від різних його лексико-семантичних варіантів. Так, наприклад, слово *туман* має п’ять лексико-семантичних варіантів (ЛСВ): 1. ‘Скупчення крапель води або кристалів льоду в нижніх шарах атмосфери’; 2. перен. ‘Те, що перешкоджає добре бачити або сприймати дійсність’. 3. перен. ‘Те, що є невиразним, нечітким, заплутаним ~ про думку, розповідь’. 4. ‘Іній або крапельки роси, що з’являються від холоду’. 5. розм., мн. ‘Те саме, що *дурень*’. Похідні *туманець* і *туманний*, по-різному співвіднесені з ЛСВ: *туман-ец′-ø* –демінутив до ЛСВ 1; *туман-н-ий* – прикметник зі значенням загальної відносності до ЛСВ 1, ЛСВ 2 і ЛСВ 3.

Зв’язок словотвору з ф о н о л о г і є ю відбувається через конститутивну функцію фонеми, що є елементом плану вираження і похідного слова, і його словотвірних компонентів – твірної основи (чи основ) і словотвірного форманта: *ректор-* + *-с′к-ий* → *ректор-с′к-ий*, *козак-* + *с′к-ий* → *козац′-к-ий*, *викладач-* + *-с′к-ий* → *викладац′-к-ий*.

Словотвірна структура слова може бути встановлена лише з урахуванням фонемних змін, що відбуваються у процесі творення нового слова:

[кожух-] + [-ин-] (-а) → [кожу<u>х</u>-] + [-ин-] (-а)
ш

[кн′аз′-] + [-ич-] (-ø) → [кн′а<u>з</u>′-] + [-ич-] (-ø)
ж

Словотвір і с и н т а к с и с пов’язані через такі способи словотворення, як осново- і словоскладання, твірними базами для яких є підрядні й сурядні сполуки слів: *листи носити* → *лист-о-нош-ø-а*, *зорі падають* → *зор-е-пад-ø-ø*, *ліс* і *степ* → *л′іс-о-*

степ-ø, *зубр* і *бізон* → *зубр-о-бізон-ø*; *ходити по місяцю* → *міс'ац-е-хід-ø-ø*, *високо освічений* → *високоосвічений*. Структура похідного слова і структура речення ізоморфні: обидві мають бінарну структуру – твірна основа і словотвірний формант; підмет і присудок. З іншого боку, категорія синтаксичної валентності похідного успадкована від твірного слова.

Спосіб творення похідних, що має назву "морфологічно-синтаксичний", здійснюється у реченні: *Вже почалось, мабуть,* ***майбутнє****. Оце, лишень, вже почалось… Не забувайте* ***незабутнє****, воно вже інеєм взялось! І не знецінюйте* ***коштовне****, не загубіться у юрбі. Не проміняйте* ***неповторне*** *на сто ерзаців у собі* (Л. Костенко); *Я живу не так, як хочу, а як ти мені кажеш, в твоїх незліченних* ***"треба"****, у безконечних* ***"мусиш"*** (М. Коцюбинський).

Зв'язок словотвору зі стилістикою. Завдяки словотворенню не лише утворюються нові слова, а й досягається певна емоційно-експресивна мета. Давно було помічено, що за словотвірними формантами закріплені не лише значення, а й "стилістичний колорит до певних видів мови" (Г. Винокур). Стилістичні форманти дозволяють передати різні емоції, почуття: ʽпестливість' (*дитин-он'к-а*, *р'ідн-есен'к-ий, тат-ус'-ø*); ʽзгрубілість' (*козач-ищ-е*, *лобур'-ак-а*, *чоловій-аг-а*); ʽзневажливість' (*дурен-ств-о*) тощо. Загальновживані слова зі стилістичними формантами й витворені письменником оказіоналізми дозволяють автору увиразнити думку, зробити її змістовнішою, багатшою, неповторною, яскравою, оригінальною – загалом передати своє власне "я" як вираження мовної особистості автора:

А бабуля, бабулиня, бабусенція
До дівчиська, дівчиниська так і тулиться –
Сиротина ж, сиротуля, сиропташечка
Бабумамця, бабутатко, бабусонечко… (І. Драч)

Зв'язок словотвору з етимологією. У процесі історичного розвитку можуть відбуватися зміни у морфемній і словотвірній структурі слів. В українській мові є багато слів, які сучасними носіями мови сприймаються як непохідні, хоч у минулому вони були подільними і похідними. Наприклад, непохідними є основи сучасних іменників на позначення назв місяців: *березен'-ø*, *квітен'-ø*, *с'ічен'-ø*, *травен'-ø*, *червен'-ø;* однак шляхом етимоло-

гічного аналізу можна встановити, що в минулому всі вони похідні (в цих іменниках був суфікс ***-ьn-**, який приєднувався до твірних основ іменників): *березен'-ø* ← псл. *berza ‘береза’; *квітен'-ø* ← псл. *květъ/cvětъ ‘цвіт’; *с'ічен'-ø* ← псл. *sěkti ‘сікти, рубати’; *травен'-ø* ← псл. *trava/trěva ‘трава’, *червен'-ø* ← псл. *čьrvь ‘черв’ячок’.

В інших словах відбувається переосмислення словотвірної структури відповідно до сучасного їхнього розуміння. Так, похідні *вівчарня*, *свинарня* мають значення ‘приміщення для тварини, на яку вказує твірне слово’, тому їхня словотвірна структура така: *вівц'/ч- + -арн'-(-а)*, *свин'/н- +-арн'-(-а)*. Однак історично вони, очевидно, були утворені від інших твірних слів (а саме від *вівчар- + -н'-а, свинар- + -н'-а*).

СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА СЛОВА

§ 3. Синхронний і діахронний аспекти словотвору

Лексика сучасної української мови є продуктом тривалого історичного розвитку. У ній функціонують слова, різні за походженням, часом виникнення, морфемною і словотвірною структурою. Історично переважна більшість слів похідні. Але носіями сучасної української мови одні слова сприймаються як непохідні (*вікно*, *вітер*, *дар*, *мир*, *орел*), інші – як похідні (*автомашина, безмежжя, доярка*, *насмішити, фарбований*). В одних словах сучасна та генетична словотвірна структури тотожні; інші – втратили минулі словотвірні зв’язки, і, для того щоб їх відновити, необхідно встановити історію творення цих слів. Так, у сучасній українській мові слово *відьма* є непохідним, воно подільне на корінь *від'м-* і закінчення *-а*. Простежуючи історію походження цього слова, можна реконструювати його первісну словотвірну структуру й ті зміни, що відбулися в ній: ср. сл. *від'-м-а* утворене від дієслова **vědatı* ‘знати’ (в**ѣ**дь ‘знання’, ‘чари’, ‘чаклування’) за допомогою суфікса **-м-** (***-m-**). Слово *любов*, що носіями су-

часної мови сприймається як похідне від дієслова зі словотвірною структурою *л'уби- + -ов-ø*, історично утворене від прикметника *l'ubъ(jь) ‘милий, любимий’ із суфіксом ***-ъb-** і є формою непрямого відмінка іменника: псл. *l'ubъ(jь) → псл. *l'uby (непряма форма l'ubъve). Історію творення слова, його генетичну (первісну) словотвірну структуру, історичні зміни, що відбувалися з плином часу, вивчає д і а х р о н н и й словотвір.

І. Бодуен де Куртене та П. Фортунатов звертали увагу на те, що факти однієї мови не можна пояснювати фактами іншої мови. У мові діахронія й синхронія не мають чітких меж і важко розмежовуються на всіх рівнях. Найтісніша їхня взаємодія відбувається на словотвірному рівні. Саме тут синхронія та діахронія розмежовуються найважче, бо з утратою семантичного зв’язку часто зберігається формальна близькість у минулому споріднених слів (саме тому аж до середини XX ст. практично панував діахронний підхід до словотвору).

♦ С и н х р о н н и й (описовий) словотвір вивчає словотвірну структуру слова, засоби і способи творення похідних на певному етапі розвитку мови. У курсі с у ч а с н о ї української мови вивчається с у ч а с н а словотвірна структура слова й с у ч а с н і словотвірні процеси, що відбуваються в мові (у вузькому розумінні хронологічні межі сучасної української мови – це ІІ половина XX – початок XXI ст.). Так, із погляду сучасної української мови одні слова стали непохідними, бо втратилися смислові і/або словотвірні зв’язки зі словами, від яких вони утворені:

весн-а ← іє. * *ves-r-*, * *ves-n-*
вікн-о ← **ок-о*
живіт-ø ← **жи-в-іт-*ъ (*жи-ти*, *жи-т'т'-а*)
столиц'-а ← * *стол-иц'-а* (*стол-*ъ, *пре-стол-*ъ).

В інших словах змінився напрям словотвірної мотивації й відповідно стала іншою їхня словотвірна структура:

Синхронія	**Діахронія**
дойар-ø → дойар-к-а	*дойар-к-а → дойар-ø*
машин-а → авто-машин-а	*авто-машин-а → машин-а*
фл'аг-а → фл'аж-к-а	*флажк-а → флаг-а*
шум-і-ти-ø → шум-ø-ø	*шум-*ъ *→ шум-і-ти.*

З погляду сучасного синхронного словотвору важливим є не те, коли і як утворені ці слова в минулому, а яка їхня сучасна

словотвірна структура, наскільки вона відповідає тим словотвірним закономірностям, що діють в сучасній українській мові. У сучасній мові названі слова включені в ряди однакових за словотвірною структурою похідних:

*дойар-ø → дойар-**к**-а*, *вчител'-ø – вчител'-**к**-а*, *кл'ійент-ø – кл'ійент-**к**-а*, *одесит-ø – одесит-**к**-а*, *студент-ø – студент-**к**-а*;

*машина → **авто**-машина*, *мийка – **авто**-мийка*, *сани – **авто**-сани*, *ручка – **авто**-ручка*, *пойізд-ø → **авто**-пойізд-ø*;

*фл'аг-а → фл'аж-**к**-а*, *книг-а – книж-**к**-а*, *р'ік-а – р'іч-**к**-а*, *с'т'ін-а – с'т'ін-**к**-а*;

*шум-і-ти-ø → шум-**ø**-ø*, *наказ-а-ти-ø – наказ-**ø**-ø*, *перегл'ад-а-ти-ø – перегл'ад-**ø**-ø*, *перекур-и-ти-ø – перекур-**ø**-ø*, *підпис-а-ти-ø – підпис-**ø**-ø*, *розр'із-а-ти-ø –розр'із-**ø**-ø*.

Саме ці ряди слів слугують підтвердженням доцільності й необхідності такого поняття, як синхронний (описовий) словотвір, що вивчає словотвірну структуру похідних на певному етапі розвитку мови і спирається на "живі" відношення між спільнокореневими словами – відношення у плані форми й у плані змісту.

♦ Об'єктом словотвору є лише похідні (мотивовані) слова. У цьому виявляється особливість словотвору порівняно з іншими мовознавчими розділами.

§ 4. Непохідні й похідні слова

За ознакою належності чи неналежності до процесу словотворення протиставляються слова непохідні (немотивовані) й похідні (мотивовані)[56]. Такий поділ узгоджується зі сприйняттям їх сучасними носіями української мови.

Непохідні слова – ті, що є або сприймаються як не утворені від інших слів. Такі слова є умовними назвами

[56] У посібнику терміни на позначення слів 'похідне – непохідне' і 'мотивоване – мотивувальне' вживаються як синонімічні. Іноді ці терміни розрізняють: у синхронному значенні – 'мотивоване – мотивувальне', у діахронному – 'похідне – непохідне'.

предметів, явищ, дій тощо. Так, невідомо, чому *зелений, місяць*, *поле, стіл*, *трава* й багато інших названі саме так, а не інакше; чому дієслово *бігати* означає ‘швидко перебираючи ногами, рухатися’, а дієслово *читати* – ‘сприймати що-небудь записане літерами, знаками тощо’.

Похідні слова – ті, що є або сприймаються як утворені від інших слів, а отже, як правило, вони семантично (за значенням) і структурно (за кількістю морфем) складніші. Значення похідних слів не умовне, а мотивоване, тобто його можна пояснити через значення того слова, від якого воно утворене. Мотивованість слова слугує основною ознакою його синхронної похідності.

Похідні слова переважно входять у подвійні ряди співвідношень – слів із тим самим коренем і з тими самими афіксами (словотвірний квадрат Джозефа Ґрінберга). Основи слів, що входять у подвійні ряди співвідношень, є і подільними, й похідними:

на-с'т'іл'-н-ий — *на-т'іл'-н-ий*	*чит-ач-ø* — *збир-ач-ø*
| |	| |
с'т'іл-ø — *т'іл-о*	*чит-а-ти-ø* — *збир-а-ти-ø*
‘ознака знаходження зверху чого-н.’ – *на столі, на тілі*	‘особа, яка виконує дію’ – *читати, збирати*

У мові є слова, що не входять у подвійні ряди співвідношень. Такі слова утворені на основі унікальних моделей, їх значення мотиване значенням складових компонентів, один із яких є унікальним, дефектним. Одиничні (унікальні) компоненти О. Земська назвала уніфіксами (маркери, за О. Кубряковою).

Уніфікс [від лат. unus ‘один’ і лат. fīxum ‘прикріплений’] – одинична зв’язана морфема, що виокремлюється у складі одного слова (рідше кількох) й лише в ньому їй можна приписати значення.

Основи з уніфіксами, що входять лише в один ряд співвідношень (мають той самий корінь), з морфемного погляду вважають подільними на мінімальні значеннєві компоненти слова – морфеми:

пас-тух-ø	*л'уб-ов-ø*	*генерал'-іс'імус-ø*
|	|	|
пас-ø-ти-ø	*л'уб-и-ти-ø*	*генерал-ø*
‘особа, яка виконує дію *пасти*’	‘опредметнена дія *любити*’	‘найвище звання, вище *генерала’*

Щодо їхньої сучасної словотвірної похідності в теорії словотвору відомі два погляди.

♦ Згідно з першим (О. Земська) – основи таких слів подільні, але непохідні, бо не утворюються, а лише відтворюються як готові слова. Тому вони є об’єктом розгляду не синхронного, а діахронного словотвору.

♦ Відповідно до іншого погляду (В. Горпинич, Т. Єфремова, Є. Карпіловська, Н. Клименко, І. Ковалик, О. Кубрякова, Є. Клобуков, В. Лопатін, В. Немченко, О. Тихонов) – сучасний словотвір має розглядати всі слова, що носіями мови сприймаються як вторинні, похідні від інших спільнокореневих слів, – як із регулярними, продуктивними, активними, так і нерегулярними, непродуктивними, пасивними словотвірними формантами. У такому разі словотвірна система не обмежується лише продуктивними словотвірними типами, а охоплює також нерегулярні словотвірні типи. Відповідно, можна виокремити три групи похідних слів:

1) похідні, в основі яких є регулярні й продуктивні словотвірні форманти: *вихователь'-**к**-а, вчитель'-**к**-а, прохач-**к**-а, студент-**к**-а, читач-**к**-а; **пре**-великий, **пре**-здоровий, **пре**-милий, **пре**-мудрий* та ін.;

2) похідні, в основі яких є регулярні, але непродуктивні словотвірні форманти: *борот'-**б**-а, мол'-**б**-а, ход'-**б**-а; **пра**-мова, **пра**-бабка, **пра**-внук-ø* та ін.;

3) похідні, основи яких містять уніфікси – нерегулярні й непродуктивні афікси: *архів-**ар'іус**-ø, генерал'-**іс'імус**-ø, гул'-**віс**-а, корол-**ев**-а, маск-**арад**-ø, пошт-**амт**-ø* і под.

Основи багатьох непохідних слів є неподільними, тобто основа таких слів складається лише з кореневої морфеми: *біл-ий*, *весел-ий*, *сестр-а*, *туман-ø*, *нин'і*, *там, хт-о*. Однак є й такі словотвірно непохідні слова, основи яких подільні. Це:

1) спільнокореневі дієслівні основи зі зв’язаними коренями: ***в-д'аг-ø**-ти-ø*, ***на-д'аг-ø**-ти-ø*, ***о-д'аг-ø**-ти-ø*; ***від-кри-ø**-ти-ø*, ***за-***

***кри-ø**-ти-ø, **при-кри-ø**-ти-ø*. Ці слова перебувають у відношеннях семантичної, а не словотвірної мотивації;

2) дієслівні непохідні основи, які містять структурний суфікс (формотвірний суфікс, форматив, за Г. Винокуром): ***буд-ува**-ти-ø*, ***бу-ва**-ти-ø*, ***пис-а**-ти-ø*, ***ход-и**-ти-ø*, ***хот'-і**-ти-ø, **бл'ід-ну**-ти-ø, **повз-ø**-ти-ø*, ***жа-ø**-ти-ø*;

3) спільнокореневі іменникові основи зі зв'язаними коренями: ***ім-порт**-ø*, ***екс-порт**-ø*.

§ 5. Основа похідна й основа твірна

Похідне і твірне слово утворюють словотвірну пару, у межах якої відбуваються "основні "події" словотворення"; словотвірна пара – "це словотворення в мініатюрі" (О. Моїсеєв). У словотвірній парі – похідному і твірному словах – виокремлюються відповідно похідна і твірна основи.

Похідна основа – це така основа, що утворена від іншої основи і яка порівняно з нею звичайно складніша: структурно складніша на словотвірний формант і/або семантично складніша, бо її значення мотивоване (його можна пояснити) значенням твірної основи.

У процесі словотвірного аналізу необхідно з'ясувати, від якої твірної основи утворене похідне слово. Твірній основі, яка програмує семантику похідного слова, належить особлива роль (І. Ковалик, В. Ґрещук).

Твірною основою вважають таку основу (похідну або непохідну), від якої утворюються похідні слова.

Єдиного загальноприйнятого розуміння твірної основи немає – ні щодо простих, ні щодо складних похідних слів.

Примітка. У простих словах твірну основу визначають по-різному:

"Твірна, або мотивуюча, основа – це та частина мотивованого похідного слова, до якого додається дериватор" (*Ковалик І. І.* // Словотвір сучасної української мови. – К., 1979. – С. 40);

"Слово, що містить твірну основу, називається твірним. Слово, що містить похідну основу, називається похідним" (*Земская Е. А.* // Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой. – М., 1981. – С. 134);

У складних словах встановлюють неоднакову кількість твірних основ. Так, на думку одних учених, у похідному рос. *земл'-епроход'-ец-ø* дві твірні основи – *зем*/*л'*/- і *прохо*/*д'*/- (РГ–80. – С. 134); на думку інших – у складному слові *білосніжний* є лише одна твірна основа *біл-...с'н'іг*/*ж-+-о-...-ний* (*Горпинич В. О.* Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К., 1999. – С. 110).

Відповідно до логічної співвіднесеності понять ‘похідне слово – похідна основа’ і ‘твірне слово – твірна основа’ вважаємо, що твірна основа міститься у твірному слові (О. Земська, Є. Клобуков). У похідному слові твірна основа присутня умовно як свідчення його похідності та як формальний компонент словотвірної структури. Саме до твірної основи приєднується словотвірний формант, який і спричинює (або ні) зміни її фонемного складу: *моли-* + *ін'н'*-(*а*) → *мол*/***л'***(***и*** – #)-*ін'н'-а* (*мол'ін'н'а*); *моли-* + *-б-*(*а*) → *мол*/***л'***(*и* – #)-*б-а* (*мол'ба*).

Складні похідні утворюються від кількох (переважно двох, іноді – трьох і більше) основ – звідси й назва способу творення цих слів “основоскладання”, що звичайно супроводжується суфіксацією: ***вітер-ø мір'а-ти-ø*** (міряти силу вітру) → *віте*/*ør-* + **-о-** + *мір'*/*р*(*а-* – #) + **-ø**-*ø* → *вітромір-ø-ø*. У цьому виявляється відмінність основоскладання від афіксації: афікс як словотвірний формант приєднується до однієї твірної основи (простої чи складної), напр.: *вітромір-* + **-н**-*(-ий)* → *вітромірний*, *жит'т'ерад'існ*/*н'-* + ***-іс't'-***(*-ø*) → *жит'т'ерад'іс'н'іс't'-ø*.

§ 6. Словотвірний формант

Переважна більшість простих похідних слів, а також похідних від композитів утворюється шляхом приєднання до твірної основи (основ) словотвірного форманта.

Словотвірний формант [лат. formantis ‘той, що утворює’], або дериватор, – це структурно-семантичний компонент (афікс або комплекс афіксів), за допомогою якого утворене (утворюється) похідне слово.

Словотвірний формант встановлюється шляхом “віднімання” основ слів у мінімальній словотвірній парі: “віднімання” від похідної основи твірної основи:

_ обезглузд′і-(-ти-ø)	_ наказ-ø-(-ø)	_ роз-шчедр-и-(-ти-ø) -с′а
безглузд- (-ий)	наказа- (-ти-ø)	шчедр- (-ий)
о- -і-	**-ø-**	**роз- -и- -с′а**

_ бур′ак- о – копа-ч-(-ø)	_ вс′удихід -ø-(-ø)	_ жит′т′ерад′існо
бур′ак-(и) копа- (-ти-ø)	вс′уди ходи-(-ти-ø)	жит′т′ерад′існ- (-ий)
-о- -ч-(-ач-)	**-ø-**	**-о**

Словотвірний формант – найменша за формою (не за кількістю морфем!) і за змістом словотвірна одиниця, що є в похідній основі і якої немає у твірній.

Словотвірний формант – це узагальнена назва на позначення всіх структурно-семантичних компонентів, що беруть участь в акті створення.

♦ У процесі творення простих слів (на базі однієї твірної основи) беруть участь афіксальні та конфіксальні словотвірні форманти.

Афіксальні форманти (морфема-афікс у словотвірній функції):

префіксальний – ***па-****горб-ø,* ***су-****т′ін′-ø,* ***пре-****милий,* ***від-****робити-ø,* ***роз-****множити-ø,* ***за-****довго,* ***поза-****вчора*;

суфіксальний – *жи-****т′т′-****а, под′ак-****ø-****а, л′уд′-****ан-****ий, хваст-****лив-****ий, гук-****ну-****ти-ø, перч-****и-****ти-ø, жовтуват-****о*;

постфіксальний – *оженити-ø-****с′а****, прихилити-ø-****с′а****, снити-ø-****с′а****, ховати-ø-****с′а***.

Конфіксальні форманти (функціональна єдність кількох афіксів):

префіксально-суфіксальний – ***між-****гір-****й-****а,* ***су-****ц′віт′т′-****ø-****а,* ***без-****прав-****н-****ий,* ***за-****океан-****с′к-****ий,* ***зне-****сил′-****і-****ти-ø,* ***о-****податк-****ува-****ти-ø,* ***з-****молод-****у,*** ***на-****вес′н′-****і*;

суфіксально-постфіксальний – *родич-****а-****ти-ø-****с′а****, храбр-****и-****ти-ø-****с′а****, чуж-****а-****ти-ø-****с′а***;

префіксально-суфіксально-постфіксальний – ***з-****ласкав-****и-****ти-ø-****с′а****,* ***при-****пізн-****и-****ти-ø-****с′а****,* ***роз-****погод-****и-****ти-ø-****с′а****,* ***у-****традиц′ійн-****и-****ти-ø-****с′а***.

♦ У процесі творення похідних композитів (на базі кількох твірних основ) беруть участь такі словотвірні форманти:

інтерфіксальний – *лексик-**о**-граматичний, науков-**о**-технічний, премйер-**ø**-мін'істр-ø, чорн-**о**-білий*;

інтерфіксально-суфіксальний – *с'ін-**о**-кіс-**ø**-ø, с'ін-**о**-збира-**л'н**-ий, бос-**о**-н'іж-**ø**, прав-**о**-руч-**ø***.

♦ Словотвірні засоби, за допомогою яких утворюються складені і складноскорочені похідні, – інші, ніж у простих похідних; вони переважно матеріально не виражені:

сталий порядок слів зі сталим наголосом (*хліб і сіль – хл'іб-ø-с'іл'-ø*; *зеле́ний ві́чно – вічнозеле́ний; не чуй ві́тер – Нечуйві́тер-ø* (прізвище); *приши́й коби́лі хвіст – Пришийкобил'іхві́ст-ø* (прізвище));

скорочення компонентів слова або словосполучення (*завіду-вач – зав; ун'іверситет – ун'івер; театр йуного гл'адача – Т'УГ*).

Процес поєднання твірної основи та словотвірного форманта можуть супроводжувати морфонологічні явища:

– чергування (*кло**к**-ø – кло**чч**-ø-а, р'із'**б**и-ти-ø – р'із'**бл**-ен'н'-а, лист-и но**с**-и-ти-ø – лист-о-но**ш**-ø-а*);

– усічення (*набридну-ти-ø – набрид(**ну** – #)-л-ий*, *рад'іс'т'-ø – рад'іс(т – #)-н-ий, хвил'-і р'із-а-ти-ø– хвил-е-р'із-(**а** – #)-ø-ø*);

– інтерфіксація (*зелен-ий – зелен-уват-ий* і *зелен-**к**/уват-ий, Токіо – токі/**й**-с'к-ий*);

– накладання (*винишч-ува-ти-ø – винишчув**а**↔**а**ч-ø, містик-а – міст**ик**↔**ик**-ø*);

– наголос (*си́пати-ø – наси́пати-ø* і *насипа́ти-ø*, *ходи́ти-ø – вихо́дити-ø* і *ви́ходити-ø*).

Примітка. Іноді морфонологічні та інші супровідні словотвірні засоби, а також закінчення (*Валентин-ø – Валентин-а, кум-ø – кум-а*) розглядають як словотвірний формант у широкому розумінні. У такому разі словотвірний формант стає надто громіздким, що унеможливлює послідовну систематизацію його компонентів (О. Моїсеєв). Морфонологічні явища не є власне словотвірним засобом, вони лише супроводжують процеси словотворення і словозміни.

Уведення до складу словотвірного форманта системи закінчень "розмиває" межі між словотворенням і словозміною.

§ 7. Твірні бази

Термін ‘твірна база’, запропонований Р. Манучаряном[57] та В. Лопатіним[58], охоплює не лише твірні основи (*топол'-а – топол-ин-ий*), а й твірні слова (*мова – пра-мова*, *будувати-ø – від-будувати-ø*) та сполуки слів (*схил неба – неб-о-схил-ø-ø, зал'іко-ва книжка – зал'іков-к-а*).

Твірна база – слово – функціонально співвідносна з твірною основою при префіксації, коли словотвірний формант приєднується не до основи, а до слова в цілому, що зближує цей спосіб зі словоскладанням (Н. Клименко). В усіх інших випадках твірні бази – це сполуки слів, від твірних основ (або їх частин) яких утворюються похідні слова: *зал'іков-к-а → зал'іков-а* (*книжка – #*); *ЦК → Ц*(*ентрал'н- – #*) *К*(*омітет- – #*); *мопед-ø → мо*(*тоцикл- – #*) + (*велоси– #*)*пед-ø*.

♦ Похідне слово с е м а н т и ч н о співвідноситься з твірною базою – словом, словоформою чи сполукою слів; ф о р м а л ь н о переважна більшість похідних слів утворюється від твірної основи або кількох твірних основ, що виокремлюються у твірній базі.

Твірними базами (твірними словами і сполуками слів) для похідних української мови є:

вихідні словоформи: *гострий → гостр-и-ти-ø*, *толерантний → толерант'н'-іс'т'-ø*, *весна → про-весна*, *будувати-ø → від-будувати-ø*; *ой → ой-ка-ти-ø*;

похідні словоформи: *весел-ий → весел'-іш-ий → весел'іш-а-ти-ø; розумн-ий → розумн'-іш-ий → розумн'іш-а-ти-ø*;

прийменниково-відмінкові сполуки: *під дахом → під-дашш-ø-а, за озером → за-озер-й-а; за рубежем → за-рубіжж-ø-а*;

фразеологізми: *байдики бити-ø → байдик-ува-ти-ø*, *теревен'і правити-ø → теревен-и-ти-ø*;

---

[57] *Манучарян Р. С.* Словообразовательное значение в разных аспектах / Р. С. Манучарян // Русский язык. Вопросы теории и методики. – Ереван, 1976. – С. 21.

[58] *Лопатин В. В.* Русская словообразовательная морфемика / В. В. Лопатин. – М., 1977. – С. 11.

сурядні сполуки слів: *білий* і *чорний → біл-о-чорн-ий; зубр-ø* і *бізон-ø → зубр-о-бізон-ø*; *лавр-ø* і *вишн'а → лавр-о-вишн'-а*; *хл'іб-ø* і *с'іл-ø → хл'іб-ø-с'іл'-ø*;

підрядні словосполучення: *сн'іг-ø падайе → с'н'іг-о-пад-ø-ø; сорок-ø н'іг-ø → сорок-о-н'іж-к-а*;

речення: *Люби мене не покинь → л'убимененепокин'*; *Кукурудза – царіця полів – Кукуцапол'*.

Слова різних частин мови мають неоднакову потенційну здатність слугувати твірними базами. В українській мові понад 5000 слів, від яких не утворюються похідні. Це, зокрема, запозичені та застарілі слова (*аташе*, *леді, медресе; зигзиця* ‘зозуля’, *свічадо* ‘дзеркало’).

На твірній базі іменників утворюються похідні іменники: *мор-е – мор'-ак-ø*, *гор-а – під-гір-й-а*; прикметники: *криштал'-ø – криштал-ев-ий*, *шчас'т'-а – шчас-лив-ий*; дієслова: *гн'ізд-о – гн'ізд-и-ти-ø-с'а, гурт-ø – гурт-ува-ти-ø-с'а*; прислівники: *н'іч-ø – в-ноч-і, зим-а – зим-ойу*. Дієслова є твірними базами для іменників: *крути-ти-ø – крут'-ій-ø*, *л'ікува-ти-ø – л'ік-ар-ø*; прикметників: *плави-ти-ø – плави-л'н-ий*, *суши-ти-ø – суши-л'н-ий*; дієслів: *танц'ува-ти-ø – при-танц'-овува-ти-ø, туп-а-ти-ø – туп-ота-ти-ø* і *туп-от'і-ти-ø*; прислівників: *лежа-ти-ø – леж-ачи*. На базі твірних прикметників утворюються похідні прикметники: *гарн-ий – гарн-есен'к-ий, мал-ий – мал'-ус'ін'к-ий*; іменники: *молод-ий – молод'-іс'т'-ø, йун-ий – йун'-ø-ø*; дієслова: *зелен-ий – зелен'-і-ти-ø, чорн-ий – чорн-и-ти-ø*; прислівники: *байдуж-ий – байдуж-е*, *весел-ий – весел-о*. Частини мови мають різний словотвірний потенціал. Найвищий потенціал у дієслів, потім – в іменників, прикметників та прислівників. Незначний словотвірний потенціал мають службові частини мови.

§ 8. Словотвірна структура слова

Будь-яке похідне слово має свою внутрішню структуру, яку називають словотвірною структурою слова. У теорії словотвору є різні визначення словотвірної структури слова.

♦ Похідне слово можна розглядати як б і н а р н у структуру, яка містить лише д в а к о м п о н е н т и – твірну основу (основи) і словотвірний формант:

ПС = ТО + СФ

(похідне слово = твірна основа + словотвірний формант)

Наприклад, словотвірна структура похідних *писанкарка* і *безмежність* така: *писанкар-* + *-к-*(-а); *безмежн*/*н′-* + -іс′*т′*-(-ø).

У такому разі словотвірна структура слова відображає безпосереднє с е м а н т и ч н е в і д н о ш е н н я між похідним і твірним словами та ф о р м а л ь н е в з а є м о в і д н о ш е н н я в похідній основі твірної основи і словотвірного форманта.

Словотвірна структура – це єдність форми і значення. З формального погляду твірна основа може входити до похідної основи без змін (*шахт-а – шахт-ар-ø*, *прав-о – проти-прав-н-ий*) або у зміненому вигляді внаслідок чергування (*вітр′ак-ø – вітр′ак*/***ч***-*ок-ø*, *йн-ий – йу****н***/***н′***-*ø-ø*); усічення (*наказа-ти-ø – наказ*[*а – #*]-*ø-ø*, *переписа-ти-ø – перепис*[*а – #*]-*ø-ø*); інтерфіксації (*мар′і – мар′і*/***й***-*ец′-ø*, *чил′і – чил′і*/***й***-*с′к-ий*). Із семантичного погляду похідне слово – це єдність значення твірної основи, яка перебирає на себе значення твірного слова[59], і словотвірного форманта. Так, слово *прохач-ø* є похідним, бо його основа семантично складніша, значення визначається за відношенням між твірною основою і словотвірним формантом ‘особа, яка просить що-небудь або за кого-небудь’ ***прос-и****-ти-ø* → ***прох-ач****-ø*); слово *татонько* є похідним із стилістичним значенням пестливості (суфікс **-он′к-**) щодо основи *тат-*(*о*).

Окремі похідні слова, що семантично можуть бути співвіднесені з кількома твірними, мають дві (рідко три) різні словотвірні структури. Так, дві різні словотвірні структури похідних *нелегально*, *рожевітися* зумовлені співвіднесеністю їх із різними твірними базами:

нелегально : *не-* + *легал′но* (СФ $_{P}$ + ТО $_{ADV}$)

: *нелегал′н-* + *-о* (ТО $_{ADJ}$ + СФ $_{S}$)

[59] Основа наділена певним значенням, “основа ніби заступає слово в його граматичній характеристиці” і з цим значенням уживається в різних словах (*Реформатский А. А.* Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова / А. А. Реформатский // Морфологическая типология и проблема классификации языков. – М.; Л., 1965. – С. 76).

рожевітися : *рожев-* + *-и-…-с'а* (ТО $_{ADJ}$ + СФ $_{S\text{-}Pf}$)
: *рожевіти* + *с'а* (ТО $_{V}$ + СФ $_{Pf}$).

♦ Із позицій породжувального словотворення словотвірна структура є наслідком ступінчастого словотворення – від непохідного слова до кінцевого похідного, що передається відповідною формулою, яка читається справа наліво (Н. Клименко, П. Соболєва). Наприклад, похідне *писанкарка* має словотвірну структуру $R_2R_2R_2R_2R_3R_1O$, де О – основа дієслова, R_1 – афікс дієслова, R_3 – афікс прикметника[60], R_2 – афікси іменника (*пис-* → *пис-а-ти-о* → *пис-а-н-ий* → *пис-а-н-к-а* → *пис-а-н-к-ар-ø* → *пис-а-н-к-ар-к-а*); а похідне *безмежність* має словотвірну структуру $R_2R_2R_3R_3O$ (*меж-* → *без-меж-н-ий* → *без-меж-н'-іс'т'-ø*).

В українській мові закономірності афіксального словотворення як породжувальної системи описала Н. Клименко[61]. Іменники мають 25 типів словотвірних структур, прикметники – 27, дієслова – 19, прислівники – 14. В українській мові максимальна кількість ступенів похідності – 7. Найбільше похідних моделюють словотвірні структури І–ІІІ ступенів похідності.

СЛОВОТВІРНА МОТИВАЦІЯ

§ 9. Поняття словотвірної мотивації

Похідні слова мають внутрішню форму, оскільки їхнє значення базується на значенні складових компонентів, якими є твірна основа (або основи, іноді слово/слова), від якої вони утворені, та словотвірний формант, за допомогою якого вони утворені. Тобто похідне слово завжди мотивоване. Поняття мотивації та критерій встановлення й опису семантики похідного слова шляхом зіставлення його з твірним і виявлення відношень між ними запропонував Г. Винокур. “Є слова, – зазначав

[60] У термінах традиційної морфології **-н-** – суфікс дієприкметника *писаний*.
[61] *Клименко Н. Ф.* Система афіксального словотворення сучасної української мови / Н. Ф. Клименко. – К., 1973. – 187 с.

учений, – які за своєю структурою становлять умовні позначення відповідних предметів дійсності, і слова, які становлять мотивовані позначення предметів дійсності, причому мотивованість таких позначень виражається у відношеннях між значеннєвими звуковими комплексами, що містяться в самій структурі таких слів"[62]:

трав-ин-а 'один пагонець **трави'**	*біг-ун-ø* 'той, хто може **бігти**'
трав-к-а 'демінутив до **трава'**	*до-бігти-ø* 'дія **бігти** до кого-чого-н.'
трав-о-йід-ø-ø 'той, хто **їсть траву'**	*від-бігти-ø* 'дія **бігти** від кого-чого-н.'

У процесі синхронного словотвірного аналізу важливо усвідомлювати, що похідне слово співвідносне з твірним і входить до ряду похідних із такою самою словотвірною структурою:

*трав-а → трав-**ин**-а;* подібно *горош-**ин**-а*, *картопл-**ин**-а*, *моркв-**ин**-а*, *стебл-**ин**-а* і под.;

*біг-а-ти-ø → біг-**ун**-ø;* подібно *вереД-**ун**-ø*, *крик-**ун**-ø*, *лас-**ун**-ø*, *маз-**ун**-ø*, *хитр-**ун**-ø*, *хваст-**ун**-ø* і под.;

*трав-у йіс-ти-ø → трав-**о**-йід-**ø**-ø;* подібно *жаб-**о**-йід-**ø**-ø, зерн-**о**-йід-**ø**-ø, кор-**о**-йід-**ø**-ø, лист-**о**-йід-**ø**-ø, мйас-**о**-йід-**ø**-ø, стебл-**о**-йід-**ø**-ø* і под..

Між синхронно твірним і синхронно похідним словами є певна залежність, що в теорії словотвору дістала назву м о т и в а ц і ї (або п о х і д н о с т і).

> П р и м і т к а . На позначення слів, що перебувають у відношенні мотивації, уживають подвійні ряди синонімічних термінів: мотивувальне слово – мотивоване слово; твірне слово – похідне слово; мотиватор – мотиват, у яких відповідно виокремлюють мотивувальну (твірну, базову) основу і мотивовану (похідну, вивідну) основу. Мотивувальне (твірне, мотиватор) і мотивоване (похідне, мотиват) є та мінімальна пара слів, між якими встановлюється відношення мотивованості (похідності).

Са́ме поняття **мотивації** (похідності) лежить в основі сучасного словотвірного процесу, оскільки основним у с и н х р о н н о м у словотворі є в і д н о ш е н н я між **мотивувальним** (твірним, мотиватором) і **мотивованим** (похідним, мотиватом) словом.

Словотвірна мотивація – це відношення між похідним та твірним спільнокореневими словами у двох планах: с т р у к т у р -

[62] *Винокур Г. О.* Заметки по русскому словообразованию / Г. О. Винокур // *Винокур Г. О.* Избранные работы по русскому языку. – М., 1959. – С. 421.

ному і семантичному. Два спільнокореневі слова перебувають у відношеннях словотвірної мотивації, якщо зв'язки між ними повторюються, по-перше, в ряді спільнокореневих слів і, по-друге, в ряді тотожних за словотвірною структурою слів. Тобто коли форма і/або значення основи одного з них зумовлені формою і/або значенням основи другого слова. Між похідним і твірним – найменша формальна і значеннєва відмінність.

Найпоширенішим є такий вид відношень похідності, коли мотивоване (похідне) слово формально складніше на словотвірний формант і семантично також складніше, оскільки його значення є похідним від значення мотивувального (твірного) слова.

§ 10. Відношення словотвірної мотивації

Формулювання загальних правил похідності започаткував М. Панов[63]. На конкретному лексичному матеріалі відношення похідності можуть мати різний вияв. Залежно від цього в теорії словотвору вирізняють такі різновиди відношень похідності:

1. Мотивована (похідна) основа і формально, і семантично складніша за мотивувальну (твірну):

*ден'-ø – **перед**-ден'-ø* 'передування якомусь дню';

*планет-а – **між**-планет-**н**-ий* 'ознака щодо простору між планетами';

*чит-а-ти-ø – чит-а-**ч**-ø* 'особа за відношенням до дії *читати*'.

2. Мотивована (похідна) основа формально складніша, а семантично (лексично) однакова з мотивувальною (твірною):

*сух-ий – сух-**іс'т'**-ø, правд-ив-ий – правд-ив-**іс'т'**-ø* 'ознака – ознака опредметнена';

*зелен-ий – зелен'-**ø**-ø, син'-ій – син'-**ø**-ø* 'ознака – ознака опредметнена';

*гарн-ий – гарн-**о**, золот-ист-ий – золот-ист-**о*** 'ознака – ознака ознаки'.

Прийнято вважати, що твірні і похідні слова тотожні за лексичним значенням, вони називають ту саму ознаку. Похідні формально складніші на словотвірний формант, фонемно виражений

[63] *Панов М. В.* Русский язык / М. В. Панов // Языки народов СССР. Т. I. Индоевропейские языки. – М., 1966. – С. 71.

або нульовий. За визнання нульових морфем похідні основи типу *син'-**ø**-* містять на одну морфему більше, ніж їхні твірні.

3. Мотивована і мотивувальна основи формально однакові, але мотивована основа семантично складніша за мотивувальну:

*математик-а – математик-**ø*** ‘н а у к а – о с о б а за відношенням до науки [математики]’;

*фізик-а – фізик-**ø*** ‘н а у к а – о с о б а за відношенням до науки [фізики]’.

О. Тихонов[64] вважає похідні слова типу *математ-ик-**ø***, *фіз-ик-**ø*** складнішими не лише семантично, а й формально на словотвірний суфікс **-ик-** подібно до слів *істор'ій-а – істор'/р(ій – #)-ик-**ø***, *хімій-а – хім(ій – #)-ік-**ø***.

4. Мотивована і мотивувальна основи і формально, і семантично однакові.

а) Якщо слова (і відповідно основи) належать до р і з н и х частин мови, то напрям похідності визначається від дієслова до віддієслівного іменника:

біг-а**-ти-**ø** – **біг-ø-ø ‘д і я – д і я опредметнена’;

пере-кур-и**-ти-**ø** – **пере-кур-ø-ø ‘д і я – д і я опредметнена’.

Похідним є синтаксичний дериват (за Є. Куриловичем), слово, що, як прийнято вважати, тотожне за лексичним значенням із твірним, але відрізняється від нього синтаксичною функцією.

б) Якщо слова (і основи) належать до о д н і є ї частини мови, мотивованою є та, яка виражає словотвірне значення, типове для похідних слів у системі мови:

‘о с о б а чоловічої статі – о с о б а жіночої статі’

*литов-**ец'**-**ø** – литов-**к**-а*

*на-йіз-**ник**-**ø** – на-йіз-**ниц'**-а*

*роб-ім-**ник**-**ø** – роб-ім-**ниц'**-а*

*українн-**ец'**-**ø** – українн-**к**-а,*

бо такі мотиваційні відношення є типовими у парах слів:

*студ-ент-**ø** – студ-ент-**к**-а*,

*одес-ит-**ø** – одес-ит-**к**-а*,

*поет-**ø** – поет-**ес**-а*.

---

[64] *Тихонов А. Н.* Членимость и производность слов типа *физик* / А. Н. Тихонов // Развитие современного русского языка. 1972. – М., 1975. – С. 186–191.

На думку В. Горпинича[65], назви осіб жіночої статі можуть бути мотивовані не лише назвами осіб чоловічої статі, а й географічними назвами, із якими вони співвідносяться семантично: *швед-к-а* – ‘жителька Швеції’, *естон-к-а* – ‘жителька Естонії’. В українській мові є похідні, які безпосередньо мотивовані назвами-неістот і які не мають корелятів – назв осіб чоловічої статі: *інститут-к-а* – від ‘інститут’ (М. Вовчок), *берег-ин′-а* – від ‘оберіг’.

5. Якщо мотивувальна й мотивована основи різняться стилістичним забарвленням, мотивованою є стилістично забарвлена основа:

чита-л′н-а – чита-л′к-а ‘нейтральне – розмовне’;

с′н′іг-урк-а – с′н′іг-ур-он′к-а ‘нейтральне – пестливе’;

книг-а – книж-к-а ‘нейтральне – розмовне’;

магнітофон – маг ‘нейтральне – розмовне’.

§ 11. Єдина та неєдина мотивація

Мотивоване (похідне) слово іноді може мати неєдину мотивацію, тобто перебувати у відношеннях і формальної, і семантичної похідності не з одним, а з двома (іноді трьома) мотивувальними (твірними) словами. Такі відношення між ними називають відношеннями неєдиної (В. Горпинич, В. Лопатін) або багатозначної (О. Земська) мотивації:

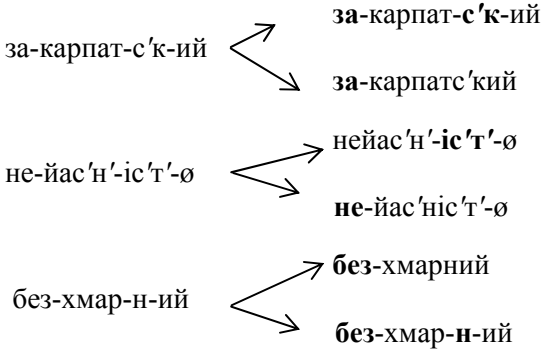

[65] *Горпинич В. О.* Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія / В. О. Горпинич. – К., 1999. – С. 95.

§ 12. Невідповідність між структурною і семантичною мотивацією

Мотивованість більшості похідних слів визначена двома чинниками – структурним і семантичним. Це означає, що похідне структурно та семантично співвідносне з безпосередньо твірним словом: *зал'із-ист-ий* ‘який містить у своєму складі залізо’; *захис-ник-ø* ‘той, хто захищає’; *під-зем-н-ий* ‘який під землею’. Однак є слова, які структурно утворені від однієї твірної основи, а семантично вони співвідносяться з іншою. І. Мельчук запропонував “розмежовувати похідність (складність) за формою і похідність за змістом”[66]. Зокрема, це:

– окремі прислівники на **-о** (*вітр'ано*, *егойістично*, *жіночно, зимно, сон'ачно*), формально утворені від прикметників: *вітр'ан-*(*ий*) + **-о**, *егойістичн-*(*ий*) + **-о**, *жіночн-*(*ий*) + **-о**, *зимн-*(*ий*) + **-о**, *сон'ачн-*(*ий*) + **-о**, а семантично співвідносні з іменниками: ‘як при вітрі’, ‘як егоїст’, ‘як жінка’, ‘як зимою’, ‘як при сонці’.

– прислівники зі словотвірними формантами **по-…-ому**, **по-…-и**, формально утворені від прикметників: *по-* + *-березнев-(ий)* + *-ому, по-* + *вечірн'-(ій)* + *-ому, по-* + *-йунац'к-(ий)* + *-ому, по-* + *-мі/ой-* + *-ому, по-* + *-простац'к-(ий)* + *-ому, по-с'хідн-ому*, а семантично співвідносні з іменниками: ‘як у березні’, ‘як вечором’, ‘як юнаки’, ‘як я’, ‘як простак’, ‘як на сході’.

§ 13. Семантична мотивація

Семантика похідного слова формується на основі семантики твірного слова. Слово як лексична одиниця може бути однозначним (мати одне значення) і багатозначним (мати більше ніж одне значення). Значення слів є прямі й переносні. З урахуванням значення твірної бази, на якому формується значення похідного слова, розрізняють:

[66] *Мельчук И. А*. К понятию словообразования / И. А. Мельчук // Известия АН СССР. Отд. лит. и языка. – 1967. – Т. XXI. – Вып. 4. – С. 360.

повну і часткову мотивацію, залежно від того, перебирає похідне всі значення твірного (значення всіх лексико-семантичних варіантів) чи окремі варіанти значення;

прямy і переносну мотивацію, залежно від того, на базі прямого чи переносного значення утворене похідне;

основну і периферійну мотивацію, залежно від способу входження значення твірної бази до значення похідного.

♦Повна і часткова мотивація. Похідне і твірне слова можуть перебувати в різних семантичних відношеннях: значення похідного може формуватися або на значенні твірної лексеми, або на окремих значеннях її лексико-семантичних варіантів. Так, похідне, утворене на базі однозначного твірного, може бути:

– також однозначним: *абонент-ø* ‘особа, чоловіча стать’ – *абонент-к-а* ‘особа, жіноча стать’*; желатин-ø* ‘речовина’ – *желатинов-ий* ‘відносна ознака щодо желатину’; *жираф-ø* ‘тварина’ – *жирафй-ач-ий* ‘належний жирафу’;

– або, розширюючи кількість значень, ставати багатозначним: *інженер-ø* ‘фахівець у якій-н. галузі техніки з вищою освітою’ – *інженер-ств-о* 1) ‘фах, професія інженера’; 2) ‘збірне до інженер’.

Похідне слово, утворене на базі багатозначного твірного, порізному співвідноситься з його лексико-семантичними варіантами. В. Горпинич[67] виокремлює такі випадки семантичного відношення твірних і похідних. Похідне слово утворюється на базі:

– одного основного значення твірного: *граматик-а* 1) ‘наука’; 2) ‘будова і форми слова, речення’ – *грамат-ист-ø* 1) ‘фахівець із граматики’; *алое* 1) ‘рослина’; 2) ‘сік’ – *ало-ев-ий* 1) ‘прикм. до рослина’; *жук-ø* 1) ‘комаха’; 2) перен. ‘людина’ – *жуч-ок-ø* 1) ‘демінутив до жук’.

– кількох, але не всіх значеннях твірного: *морал′-ø* 1) ‘система норм і принципів поведінки людей’; 2) ‘повчальний висновок із чогось’; 3) ‘повчання, поради’ – *морал′-н-ий* 1) ‘стос. моралі 1, 2’; 2) ‘який відповідає вимогам моралі (1)’; 3) ‘пов’язаний з духовним життям людини’;

– всіх значень твірного: *калин-а* 1) ‘кущова рослина родини жимолостевих, що має білі квіти й червоні гіркі ягоди’; 2) ‘ягоди калини’

[67] *Горпинич В. О.* Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія / В. О. Горпинич. – К., 1999. – С. 96–97.

– *калиновий* – 1) ‘прикметник до калини’; 2) ‘червоний, кольору калинового соку або ягоди калини’; *квіт-ува-ти-ø* 1) ‘викидати квіти’; 2) перен. ‘процвітати, успішно розвиватися’ – *квіт-уч-ий* 1) ‘укритий квітами’; 2) ‘який успішно розвивається, процвітає’; 3) перен. ‘який має прекрасний зовнішній вигляд, повний сил і здоров’я’.

Примітка. І. Улуханов[68] розрізняє повну і часткову мотивацію за ознакою “способу входження твірного в значення похідного – повністю чи частково”: повна мотивація – значення твірного повністю входить у значення похідного; неповна мотивація – значення твірного частково входить у значення твірного.

♦ Пряма й переносна мотивація. Залежно від того, на якому зі значень твірної бази формується значення похідного слова, розрізняють пряму й переносну мотивацію.

Пряма мотивація властива тим похідним, значення яких формується на прямих значеннях твірного слова.

Переносна мотивація властива тим похідним, значення яких формується на переносних значеннях твірного слова.

Так, наприклад, лексема *туман* має п’ять значень: два значення є прямими (1, 4), три – переносними (2, 3, 5). Похідне слово з демінутивним значенням *туман-ец'-ø* утворене на базі прямих значень 1 та 4. Похідні *туман-и-ти-ø* і *туман-уват-ий* утворені на базі різних переносних значень (2 та 5). За В. Лопатіним, мотивація цих похідних є переносною, вони утворені від твірних із метафоричним значенням (за О. Земською, це метафорична мотивація, що базується на метафоричних значеннях твірного):

Твірне слово	Лексико-семантичні варіанти	Похідні слова	Значення похідних
туман	1. ‘Явище природи’.	*туман-ец'-ø*	‘Зменшене до *туман* 1’.
	2. перен. ‘Те, що утруднює бачення’.	*туман-и-ти-ø*	1. ‘Робити щось невиразним, непрозорим’; 2. ‘Застилати, заволікати очі’.
	3. перен. ‘Щось невиразне, заплутане’.	——	
	4. розм. ‘Іній або крапельки роси’.	*туман-ец'-ø*	‘Зменшене до *туман* 4’.
	5. мн., розм. = ‘дурень’.	*туман-уват-ий*	розм. ‘дурнуватий’.

[68] *Ухуханов И. С.* О степенях словообразовательной мотивированности слов / И. С. Улуханов // Вопросы языкознания. – 1992. – № 5. – С. 83.

Похідні з переносною мотивацією на базі метафоричних твірних містять семантичний компонент значення ‘подібно до кого-н., чого-н.’, ‘як хтось, щось’: *гад'уч-**и**-ти-ø-**с'а***, *мавп-**ува**-ти-ø*, ***о**-баб-**и**-ти-ø-**с'а**, пирож-**и**-ти-ø-**с'а*** і под. – ‘подібно до гадюки, мавпи, баби, пирога’.

Є також похідні, в яких переносне значення не успадковується від твірного, а виникає лише “в мотивованому слові, лише в його словотвірній структурі”. Мотивація таких похідних – метафорична (В. Лопатін[69]). Метафоричний семантичний компонент – ‘ніби’. Так, прикметник *безхребетний* у прямому значенні можна пояснити перифразою ‘який не має хребта’. У переносному значенні *безхребетний* ‘м’який’, ‘який має недостатньо твердий характер’ пояснюється перифразою ‘який ніби не має хребта, гнучкий’.

♦ Основна і периферійна мотивація. За ознакою повного або часткового входження семантики твірного слова до семантики похідного мотивація може бути основною або периферійною (О. Земська). Значення похідних, яке дорівнює значенню його структурних компонентів – твірної основи і словотвірного форманта, є прозорим, оскільки включає значення твірних слів у цілому. Така мотивація похідних, яка базується на значенні його складових компонентів, є основною:

біл-уват-ий ‘не зовсім, трохи *білий’*
біл-ен'к-ий ‘пестливе до *білий’*
лис-ен'-а ‘дитина *лисиці’*
кот-ик-ø ‘пестливе до *кіт’*
кот-ищ-е ‘згрубіле до *кіт’*
за-співати-ø ‘почати *співати’*
попо-бігати-ø ‘довго *бігати’*
пре-добрий ‘дуже *добрий’*.

Слово на момент свого творення завжди однозначне. Але з часом окремі слова або набувають інших значень, або втрачають своє первісне значення. Семантика таких похідних не містить значення твірних у цілому. Включення до семантики похідного додаткових компонентів значення традиційно називають

[69] *Лопатин В. В.* Метафорическая мотивация в русском словообразовании / В. В. Лопатин // Актуальные проблемы русского словообразования, 1. Уч. зап. – Ташкент, 1975. – Т. 143. – С. 114.

розширенням значення слова. Так, слово *столяр* спочатку мало значення ‘особа, яка виготовляє столи’. У сучасній мові воно позначає особу, яка виготовляє будь-які меблі, а не лише столи. Протилежний до розширення процес – звуження обсягу значення слова. Так, слова *жовтець, жовтяк, жовтило* позначають не будь-який предмет жовтого кольору, а лише ‘рослину, яка цвіте жовтим цвітом’ (*жовтець*); ‘переспілий огірок, що має жовту шкірку’ (*жовтяк*) і ‘бур’ян, що цвіте жовтими квітками’ (*жовтило*).

За О. Земською, такі відношення між похідним і твірним належать до периферійної мотивації[70]. Семантика похідних із периферійною мотивацією не є простою сумою значень її складових компонентів. Похідні, значення яких, порівняно з твірними, розширені, містять семантичний компонент ‘також’, ‘у тому числі’. Похідні, значення яких, порівняно з твірними, звужені, містять семантичний компонент ‘лише’:

полковник – ‘той, хто командує військовим підрозділом і полком також’;

чорнило – ‘різнокольорова рідина для писання, і чорного також’;

жовток – не будь-який предмет жовтого кольору, а ‘лише жовта частина яйця’;

синець – не будь-який предмет синього кольору, а ‘лише гематома синього кольору’.

СЛОВОТВІРНЕ ЗНАЧЕННЯ

§ 14. Фразеологічність семантики похідного слова

Семантика похідного слова формується на базі семантики твірного слова по-різному. Значення похідних може дорівнюва-

[70] *Земская Е. А.* Словообразование / Е. А. Земская // Современный русский язык / Под. ред. В. А. Белошапковой. – М., 1981. – С. 137.

ти значенню його структурних компонентів – твірної основи і словотвірного форманта. Значення таких слів прозоре:

с'н'іж-ок-ø ‘невеликий сніг’

с'н'іж-ищ-е ‘великий сніг’

коз-ен'-а, сов-ен'-а ‘дитина кози (сови)’

солодк-уват-ий, солон-уват-ий ‘який трохи солодкий (солоний)’

син'-ав-ий, зелен-ав-ий ‘який з відтінком синього кольору (зеленого)’

скел-ист-ий ‘який складається зі скель // який зі скелями’.

Значення багатьох слів не є простою сумою значень їх компонентів. Адже, як відомо, лексичне значення слів набагато ширше, ніж те, яке формально виражене його структурою. Такі похідні містять так звані “прирощені” семи (І. Милославський), “додаткові семантичні компоненти” (О. Земська), “супровідні значення” (Н. Янко-Триницька), які не можна “приписати” ні твірній основі, ні словотвірному форманту.

Лексичні значення таких слів необхідно знати. Наприклад, зі словотвірної структури слів – зі значення твірної основи і словотвірного форманта – не можна встановити компоненти значення ‘рослина’, ‘квітка’, ‘риба’, ‘птах’, ‘гриб’, ‘фарба’, ‘гематома’ в похідних:

гірч-ак-ø ‘рослина з родів жовтих осот’ і *гірч-ак-ø* ‘прісноводна риба родини коропових’;

син'-ак-ø ‘трав’яниста медоносна рослина, переважно з синіми квітками’ і *син'-ак-ø* ‘гриб з вохряно-коричневою шапиною, що при розрізанні швидко синіє’;

син-ец'-ø ‘квітка (волошка)’, *син-ец'-ø* ‘риба, різновид ляща’ і *син-ец'-ø* ‘посиніле місце на тілі як слід удару’;

зелен'-ак-ø (*зелен-ушк-а*) ‘птах, що має оливково-зелене забарвлення, з домішкою жовтого на крилах’;

зелен-к-а ‘аніліновий барвник зеленого кольору’ і *син'-к-а* ‘мінеральна фарба синього кольору’.

Властивість похідного слова виражати те, що не міститься у значенні його складових частин, називають фразеологічністю лексичної семантики. На це явище вперше звернули увагу П. Фортунатов та О. Пєшковський, а М. Панов докладно його описав. Так, похідні на позначення ‘особи за відношенням до процесуальної ознаки’ можуть мати такі фразеологічні (прирощені, за І. Милославським) компоненти значен-

ня: ‘професія’ (*законодав-ец'-ø, крав-ец'-ø, продав-ец'-ø*), ‘вид заняття’ (*позикодав-ец'-ø, покуп-ец'-ø*), ‘фізіологічна дія’ (*кур-ец'-ø, пит-ец'-ø*).

Фразеологічна семантика властива багатьом похідним, утвореним на базі переносних значень твірного слова: *дим-ø – з-дим-і-ти-ø* ‘швидко зникнути (так само, як зникає дим)’; *с'іл'-ø – на-сол-и-ти-ø* ‘робити неприємності комусь, шкодити’; *пир'іг-ø – пирож-и-ти-ø-с'а* ‘надиматися (як пиріг), бути бундючним’; *полотн-о* – с-*полот'н'-і-ти-ø* ‘побіліти (стати білим, як полотно), збліднути’.

Фразеологічність лексичної семантики слова можна порівняти зі значенням фразеологізмів, яке не дорівнює значенню тих слів, які входять до нього: *ловити мишей (миші)* ‘не спати’; *ловити мух* ‘байдикувати’; *пекти раки* ‘червоніти’; *прописати іжицю* ‘покарати, побити’; *смалити халявки* ‘залицятися до кого-небудь’.

Ці додаткові (прирощені) значення у слові не є предметом словотвору.

§ 15. Словотвірне значення простих слів

Предметом словотвору є словотвірна семантика – словотвірне значення, зумовлене словотвірною мотивацією, в основі якої лежить формальне і семантичне відношення між твірним і похідним словами.

Термін ‘словотвірне значення’ на позначення нового поняття – значення, яке виявляється в певній словотвірній групі слів у межах граматичного класу, – увів Б. Головін (*Головин Б. Н.* Словообразовательная типология русских приставочных глаголов // Славянское языкознание. – М., 1959. – С. 139).

Термін ‘деривaційне значення’ запровадив у науковий обіг О. Реформатський у 1955 р. (*Реформатский А. А.* Введение в языкознание. – М., 1955. – С. 196–198).

Поняття словотвірного значення в теорії сучасного словотвору ще не усталилося. Протягом тривалого часу словотвірне значення ототожнювалося або з лексичним, або з граматичним. Починаючи з 50-років XX ст. ведуться активні пошуки його

визначення, з'ясування його суті та засобів вираження, а також взаємовідношень із лексичним та граматичним значенням.

Примітка. Словотвірне значення:

– "узагальнене категоріальне значення слів певної словотвірної структури, що встановлюється на основі семантичного співвідношення похідних слів та їхніх твірних і виражається за допомогою словотворчого форманта" (Н. Клименко // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2004. – С. 621);

– "Нове значення, що виникає в дериваті внаслідок поєднання відправної частини з формантною частиною і внаслідок самого формування цих частин в акті словотворення <…>, яке може бути визначене або за значенням формантної частини деривата, коли його безпосереднім носієм вважають деривaційний, або словотвірний, формант, або значно ширше – як результат дії форманта з його категорійно-граматичними і лексичними характеристиками на твірну основу (основи) та їхні категорійно-граматичні і лексичні значення" (О. Кубрякова // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 468);

– "те спільне значення, яке відрізняє всі мотивовані слова словотвірного типу від їх мотивувальних" (Русская грамматика. – Т. 1. – М., 1980. – С. 135);

– "<…> лише те значення, яке структурно виражене самим зразком, а ті значення, які не мають структурного вираження і не є прямим наслідком семантики твірної основи, можна назвати супровідними зразку лексичними значеннями" (Н. Янко-Триницька // Закономерность связей словообразовательного и лексического значений в производных словах. – М., 1963. – С. 90).

Відомі два підходи до визначення словотвірного значення слова – вузький і широкий.

♦ Вузьке розуміння словотвірного значення "прив'язується" до окремо взятого похідного слова. Лексичне значення похідного слова можна пояснити через його словотвірну структуру. Словотвірна структура є формальним засобом вираження лексичного значення слова, і тому предметом словотвірного аналізу має бути не те, що слово означає, а те, як воно означає (В. Дорошевський). Бінарній словотвірній структурі похідного слова відповідає семантичний аналог у вигляді двокомпонентної синтагми [гр. σύνταγμα букв. 'щось поєднане'] (за С. Карцевським) або словотвірної перифрази [гр. περίφρασιζ

‘описовий вираз’]. Залежно від рівня узагальнення перифрази можна передати або власне лексичне або словотвірно мотивоване лексичне значення слова. Наприклад, лексичне значення слів *казкар*, *лікар*, *скупар* можна пояснити такими перифразами:

казкар-ø – ‘людина, яка пише або розказує казки’ (за СУМ: ‘той, хто створює або розповідає казки’);

л'ікар-ø – ‘фахівець, який професійно лікує’ (за СУМ: ‘особа, яка лікує хворих’);

скупар-ø – ‘скупа людина’ (за СУМ: ‘скупа людина’).

Словотвірно мотивоване лексичне значення передає словотвірна перифраза – двокомпонентна структура, яка є “формулою словотвірного тлумачення” і яка складається з узагальненого, переважно займенникового, слова (репрезентант узагальненого значення похідного) і характеристичної ознаки (значення твірного слова/основи):

казкар-ø – ‘хто пише або розказує казки’;

л'ікар-ø – ‘хто лікує’;

скупар-ø – ‘хто скупий’.

У такому разі словотвірна структура слова віддзеркалює семантичне відношення між похідним і безпосередньо твірним словами і формальне взаємовідношення в похідній основі твірної основи та словотвірного форманта. За Р. Манучаряном, це подвійні словотвірно-структурні відношення – міжслівні (відношення мотивації) та внутрішньослівні (відношення детермінації: твірна основа конкретизує формантну частину або формантна частина конкретизує твірну основу):

Похідне слово	**Твірна основа**	**Словотвірний формант**	**Словотвірно мотивоване значення похідного слова**		
			значення форманта		значення основи
казкар-ø	казк-	+ -ар-	‘*хто*	[…]	*казки’*
л'ікар-ø	л'ікува-	+ -ар-	‘*хто*	[…]	*лікує’*
скупар-ø	скуп-	+ -ар-	‘*хто*	[…]	*скупий’*

Вузьке розуміння словотвірного значення має індивідуальний характер, власне, це “мотивоване лексичне значення” кожного окремо взятого похідного слова (І. Ширшов). Генетично первісне лексичне значення слова – це, по суті, його індивідуальне словотвірне значення.

♦ У широкому розумінні словотвірне значення – це узагальнене значення, властиве похідним одного словотвірного типу, яке встановлюється на основі семантичного відношення мотивувальних (твірних) і мотивованих (похідних) слів, абстраговано від їхніх конкретних лексичних значень (В. Ґрещук, О. Земська, Н. Клименко, І. І. Ковалик, В. Лопатін).

Якщо абстрагуватися від індивідуальних лексичних значень похідних слів і враховувати лише їхнє загальне значення з урахуванням семантичного відношення до твірних, то словотвірні перифрази, що також матимуть двочленну схему, є формулами трьох різних словотвірних значень:

1. СЗ ‘*хто* [характеризується за відношенням] до предмета’ (*казк-ар-ø, книг-ар-ø, словник-ар-ø* і под.).
2. СЗ ‘*хто* [характеризується за відношенням] до дії’ (*л'ік-ар-ø, пек-ар-ø, пл'ітк-ар-ø* і под.).
3. СЗ ‘*хто* [характеризується за відношенням] до ознаки’ (*скуп-ар-ø*, *глух-ар-ø* і под.)

Таке словотвірне значення – це значення словотвірного типу (одночасно і похідних, що входять до цього типу), що формується на семантичних відношеннях між похідними і твірними та структурних відношеннях між твірними основами та словотвірним формантом.

Словотвірне значення як узагальнене значення типу формується на базі лексичного значення, абстрагуючись від нього. Рівень абстрагування спільного значення похідних одного словотвірного типу може бути сформульований як загальне словотвірне значення та часткові словотвірні значення.

Так, у похідних *аптек-а – аптек-ар-ø*, *букв-а – букв-ар-ø*, *глух-ий – глух-ар-ø*, *голуб-ø –голуб-ар-ø*, *дуд-а – дуд-ар-ø*, *казк-а – казк-ар-ø*, *книг-а – книг-ар-ø*, *коментував-ти-ø – комент-ар-ø*, *л'ікував-ти-ø – л'ік-ар-ø*, *ложк-а – ложк-ар-ø*, *орендува-ти-ø – оренд-ар-ø*, *пек-ти-ø – пек-ар-ø*, *пл'іткува-ти-ø – пл'ітк-ар-ø*, *словник-ø – словник-ар-ø*, *собак-а – собак-ар-ø*, *стад-о – стад-ар-ø*, *т'ажк-ий – т'аг-ар-ø* простежуються три найбільш узагальнені словотвірні значення, що абстрагуються на рівні категорійної (частиномовної) семантики, зокрема іменника:

1. СЗ ‘Предметність [яка характеризується за відношенням] до предметності’[71]: *аптек-а – аптек-ар-ø*, *букв-а – букв-ар-ø, голуб-ø – голуб-ар-ø*, *дуд-а – дуд-ар-ø*, *казк-а – казк-ар-ø*, *книг-а – книг-ар-ø*, *ложк-а – ложк-ар-ø*, *словник-ø – словник-ар-ø*, *собак-а – собак-ар-ø*, *стад-о – стад-ар-ø*.

2. СЗ ‘Предметність [яка характеризується за відношенням] до ознаки’: *глух-ий – глух-ар-ø*, *скуп-ий – скуп-ар-ø*, *т'ажк-ий – т'аг-ар-ø*.

3. СЗ ‘Предметність [яка характеризується за відношенням] до дії’: *коментува-ти-ø – коммент-ар-ø*, *л'ікува-ти-ø – л'ік-ар-ø*, *орендува-ти-ø – оренд-ар-ø*, *пек-ø-ти-ø – пек-ар-ø*, *пл'іткува-ти-ø – пл'ітк-ар-ø*.

У межах загального словотвірного значення можна виокремити часткові – більш конкретні – словотвірні значення, що абстрагуються на рівні лексико-семантичних категорій. Так, у межах першого СЗ ‘Предметність [яка характеризується за відношенням] до предметності’ найбільш виразними є такі часткові словотвірні значення:

СЗ 1. ‘О с о б а, яка характеризується за відношенням до предмета’ (*аптек-ар-ø*, *голуб-ар-ø*, *казк-ар-ø*, *книг-ар-ø*, *ложк-ар-ø*, *словник-ар-ø*, *собак-ар-ø*, *стад-ар-ø*).

СЗ 2. ‘П р е д м е т, який характеризується за відношенням до предмета’ (*букв-ар-ø*).

У другому загальному СЗ ‘Предметність [яка характеризується за відношенням] до ознаки’ можна виокремити три часткові словотвірні значення:

СЗ 1. ‘О с о б а, яка характеризується за відношенням до ознаки’ (*скуп-ар-ø*).

СЗ 2. ‘П т а х, який характеризується за відношенням до ознаки’ (*глух-ар-ø*).

СЗ 3. ‘А б с т р а к т н е п о н я т т я, яке характеризується за відношенням до ознаки’ (*т'аг-ар-ø*).

[71] У науковій літературі найбільш загальне словотвірне значення формулюється по-різному: ‘Предмет (у широкому розумінні – істота і неістота), який характеризується певним відношенням до предмета, на який вказує твірна основа’ (В. Лопатін); ‘Субстанція, що має відношення до іншої субстанції’ (П. Соболєва).

Виразником словотвірного значення, що виявляється шляхом подвійних відношень – міжслівних (відношення мотивації) та внутрішньослівних (відношення детермінації), є словотвірна структура похідного слова: словотвірне значення виникає у процесі взаємодії семантики форманта із семантикою твірних основ.

Примітка. Словотвірне значення похідного не можна ототожнювати зі значенням словотвірного форманта (Н. Клименко). У похідному слові формант актуалізує інваріантне значення морфеми-афікса (або конфікса) у проекції на значення мотиватора (твірної основи). Так, наприклад, суфікс **-єц′-**, актуалізуючи інваріантні семи ‘предметність’, ‘особа’ і ‘чоловіча стать’, у поєднанні з різними твірними основами формує три словотвірні значення: 1. СЗ ‘Особа [за відношенням] до процесуальної ознаки’ (*продав-ец′-ø, покуп-ец′-ø, зна-в/ец′-ø, себел′уб-ец′-ø*); 2. СЗ ‘Особа [за відношенням] до атрибутивної ознаки’ (*с′мілив-ец′-ø, лукав-ец′-ø, кучер′ав-ец′-ø*); 3. СЗ ‘Особа [за відношенням] до предметної ознаки’ (*украйін-ец′-ø, стаханов-ец′-ø, народ-ов/ец′-ø*).

У простих словах словотвірними формантами є афікси та конфікси:

афікси – префікс (***при**-солити-ø* ‘неповнота [дії]’); суфікс (*муш-**в**-а* ‘збірність [чогось]’; *с′мілив-іс′т′-ø* ‘абстрактність [ознаки]’ або ‘опредметнена [ознака]’); *навча-н′н′-а* ‘абстрактність [дії]’ або ‘опредметнена [дія]’; постфікс (*умивати-ø-**с′а*** ‘зворотність [дії]’); *сварити-**с′а*** (‘взаємна зворотність [дії]’);

конфікси – префікс і суфікс (***перед**-гір-**й**-а* ‘місце (простір) перед [чимось]’; ***не**-сказ-**анн**-ий* ‘заперечення великої міри ознаки [за дією]’; ***не**-злам-**н**-ий* ‘заперечення ознаки [за дією]’ (і ***не**-сказаний* ‘заперечення [ознаки за дією]’); ***обез**-вол-**и**-ти-ø* ‘позбавити [чогось]’, ***обез**-вол′-**і**-ти-ø* ‘позбавитися [чогось]’; суфікс і постфікс (*храбр-**и**-ти-ø-**с′а*** ‘виявляти [ознаку]’, *родич-**а**-ти-ø-**с′а*** ‘взаємно бути [як хто]’), префікс, суфікс і постфікс (***при**-земл-**и**-ти-ø-**с′а*** ‘локалізація дії [при чомусь]’; ***з**-банкрут-**и**-ти-ø-**с′а*** ‘стати [ким]’).

§ 16. Словотвірне значення складних слів

У складних словах (а також складених та абревіатурах) словотвірне значення має іншу, відмінну від простих похідних, природу. Складне слово – це синтагма, що складається зі значеннєвих компонентів (основ або слів). Як і будь-яка синтагма, складне слово має граматичні засоби зв'язку своїх складових компонентів. У складному слові твірні основи поєднуються між собою переважно за допомогою інтерфікса, який вважають виразником особливого – єднального словотвірного значення (с п о л у ч у в а л ь н о г о, М. Шанський): *с'н'іг-**о**-пад-ø-ø, земл-**е**-мір-ø-ø, перекот-**и**-пол-е, дв-**ох**-сот-**ø**-р'ічн-ий*. Таке словотвірне значення В. Лопатін назвав с и н т а г м а т и ч н и м.

♦ С и н т а г м а т и ч н е значення – це найбільш абстрактне словотвірне значення, характерне лише для складних слів, яке полягає в "ідеї єднання" компонентів складного слова.

У складних словах виразниками словотвірних значень є т а к і ф о р м а н т и:

– інтерфікси **-о-, -ø-**: *жовт-**о**-блакитний* ('ознака + ознака' [жовтий і блакитний]), *науков-**о**-техн'ічний* ('ознака + ознака' [науковий і технічний]), *суспіл'н-**о**-пол'ітичний* ('ознака + ознака' [суспільний і політичний]), *дизел'-**ø**-мотор-ø* ('предмет + предмет' [дизель і мотор]), *генерал-**ø**-майор-ø* ('предмет + предмет' [генерал і майор]);

– інтерфікси **-о-**, **-е-, -и-** і суфікс (найчастіше) або префікс і суфікс (рідше): *земл-**е**-мір-**ø**-ø* ('особа [за відношенням] до дії на предмет' [землю міряти]); *с'н'іг-**о**-пад-**ø**-ø* ('абстрактне поняття [за відношенням] до суб'єкта дії' [сніг падає]); *дв-**о**-кол'ір-**н**-ий* ('ознака [за відношенням] до кількості предметів' [два кольори]), *шест-**и**-тижн-**ев**-ий* ('ознака [за відношенням] до кількості предметів' [шість тижнів]);

– інтерфікс **-и-, -ø-** (генетичне закінчення наказової форми дієслова): *перекот-**и**-пол-е* (перекоти поле), *гул'ай-**ø**-пол-е* (гуляй поле);

– інтерфікс **-и-**, **-ох-**, **-ø-** (генетичне закінчення числівників) і суфікс: *тр-**и**-кут-**н**-ий* ('ознака [за відношенням] до кількості

предметів’ [три кути]), *тр'-**ох**-акт-**н**-ий* (‘ознака [за відношенням] до кількості предметів’ [три акти]), *дв-**ох**-сот-**ø**-р'ічч-**ø**-а* (‘абстрактне поняття [за відношенням] до кількості предметів’ [дві сотні років]);

– о п е р а ц і й н и й формант: усталений порядок слів, закріплений єдиним наголосом (у словах): *бо́знашчо* (орфогр. бознащо, бог зна що); *вічнозеле́ний* (‘ознака ознаки + ознака’ [ві́чно зеле́ний]); *легкозд'ійсне́нний* (‘ознака ознаки + ознака великої міри’ [ле́гко здійсне́нний]); *важко/т'ажкохво́рий* (‘ознака ознаки + ознака’ [ва́жко хво́рий]).

Отже, семантика похідного слова є комплексом таких значень – лексичного, граматичного, категорійного та словотвірного, які розрізняються за обсягом передаваного ними змісту та рівнем абстрагування.

Наприклад, семантику слова *мебляр* складають такі значення:

лексичне значення – ‘майстер, який виготовляє меблі ~ предмети облаштування квартири, кімнати’ (за СУМ: ‘майстер, який виготовляє меблі; той, хто працює на меблевому підприємстві’);

граматичні значення – ‘називний відмінок’, ‘однина’, ‘чоловічий рід’;

категорійне значення – ‘предметність’;

словотвірне значення – ‘особа за відношенням до предмета [меблі]’.

♦ Л е к с и ч н е значення – обов’язкове (властиве кожному слову); індивідуальне; найбільш конкретне та найменш абстрактне; є позначенням “відображення дійсності”, поняттям про предмети та явища дійсності. Засобом вираження лексичного значення є спільна частина всіх словоформ одного слова: *весн-* /*вес'н'-* / *весен-* ‘пора року’; *рад-* / *рад'-* ‘сповнений задоволення’; *бойа-…-с'а* / *бой-…-с'а* / *бій-…-с'а* ‘виявляти страх’.

♦ Г р а м а т и ч н е значення – не індивідуальне, властиве певним класам слів; узагальнене й абстрактне; є поняттям про відношення між предметами та явищами дійсності; несамостійне (супроводжує лексичне значення самостійних слів). Воно встановлюється в ряду протиставлюваних значень слів певної частини мови (напр., однина – множина, чоловічий – жіночий – середній рід тощо) й обов’язково має формальні засоби вира-

ження, якими є змінна частина словоформ: *весн-* (*-а, -и, '-і, -у, -ойу, '-і, -о, -и, -ø, -ам, -ами, -ах, -и*); *рад-* (*-ий, -а, -е, '-і*); *бойа-* (*-ти-ø, -в-ø, -л-а, -л-о, -л-и*) *-с'а, бой-ø-* (*-ø-у, -ø-іш, -ø-іт', -ø-імо, -ø-іте, -ø-ат'*) *-с'а, бій-ø-* (*-ø-ø, -ø-мо, -ø-те*) *-с'а*.

♦ К а т е г о р і й н е значення – обов'язкове (властиве кожному слову); найбільш абстрактне, узагальнення лексичних значень слів однієї частини мови як відображення зв'язку з предметами та явищами дійсності. Категорійне значення іменника – 'предметність', прикметника – 'атрибутивність (ознака)', дієслова – 'процесуальність'. Категорійне значення не є граматичним, але воно "передбачає" певні граматичні значення: 'предметність' – незалежні граматичні значення роду, числа і відмінка іменника; 'атрибутивність' залежні від іменника граматичні значення роду, числа і відмінка; 'процесуальність' – граматичні значення часу, особи (роду) і числа.

♦ С л о в о т в і р н е значення – необов'язкове (властиве лише похідним словам); неіндивідуальне; є, за В. Виноградовим, "способом відображення дійсності" (словотвірна структура як формула тлумачення значення слова); серійне (повторюється у словах з однаковою словотвірною структурою); не утворює ряди протиставлюваних значень у межах єдиної категорії. Засобом вираження словотвірного значення є словотвірний формант у поєднанні з твірною основою. Словотвірне значення похідних залежно від ступеня абстрагування має різний вияв конкретності / абстрактності. Так, похідні *вовч-ен'-а, лис-ен'-а, коз-ен'-а, слон-ен'-а* – мають конкретне значення: 'недорослість (дитина) тварини, на яку вказує твірна основа'; натомість похідні *вес'н'-ан-ий, зем-н-ий, с'т'ін-н-ий* – загальне, неконкретизоване значення: 'ознака за тим, на що вказує твірна основа': *весняний день, весняний настрій, весняні квіти*.

Словотвірне значення є проміжним між лексичним ("перший ступінь мовного відображення та узагальнення дійсності") і граматичним ("третій ступінь мовного відображення та узагальнення дійсності і другий ступінь мовного узагальнення фактів лексики"). "Лексичність" словотвірних значень вбачають у тому, що вони можуть бути співвіднесені з позамовною дійсністю. Однак на відміну від лексичного, словотвірне значення не інди-

відуальне, а узагальнено-класифікаційне: йому властивий "другий ступінь мовного відображення та узагальнення дійсності і перший ступінь мовного узагальнення фактів лексики" (Б. Головін). Така особливість словотвірного значення зближує його з граматичним значенням і характеризує як системне явище.

§ 17. Типи деривації

Є. Курилович[72], аналізуючи відповідність лексичного значення похідного слова його первинній або вторинній синтаксичній функції, увів поняття лексичної та синтаксичної деривації. На його думку, первинні синтаксичні функції зумовлені лексичним значенням частини мови: іменник – підмет; прикметник – означення до іменника; дієслово – присудок; прислівник – означення до дієслова. Похідне слово може або набувати іншої, порівняно з твірним, синтаксичної функції, не змінюючи при цьому лексичного значення ("деривація в межах того самого лексичного значення") – синтаксична деривація; або мати ту саму первинну синтаксичну функцію, що й твірне, – лексична деривація. Ті морфеми (суфікси), за допомогою яких утворюються синтаксичні деривати, Є. Курилович вважав синтаксичними морфемами (подібно до синтаксичних морфем – закінчень).

У теорії сучасного словотвору, за Є. Куриловичем, розрізняють два типи деривації: лексичну і синтаксичну.

♦ Деривація, за якої лексичні значення твірного і похідного слів не тотожні, – є л е к с и ч н о ю. Більшість похідних в українській мові лексичні деривати: *довг-ий – довг-уват-ий*, *предовгий*; *сопілк-а – сопіл-очк-а*; *футбол-ø – футбол'-іст-ø; весело – не-весело; пізно – за-пізно*.

♦ Деривація, за якої лексичні значення твірного і похідного слів тотожні, а самі слова належать до різних частин мови й, отже, виконують різні синтаксичні функції, – є с и н т а к с и ч н о ю. Під лексичною тотожністю мається на увазі вираження того са-

[72] *Курилович Е.* Деривация лексическая и деривация синтаксическая / Е. Курилович // *Курилович Е.* Очерки по лингвистике. – М., 1962. – С. 57–70.

мого значення засобами іншої частини мови (*ніжний погляд – ніжність погляду; темна ніч – темрява ночі*). Тому це деривація "зовнішня" (транспозиційна). Синтаксичний дериват виконує синтаксичну функцію тієї частини мови, в яку переходить: 'ознака' *н'іжн-ий – н'іжн'-іс'т'-ø* (означення – підмет), 'ознака' *темн-ий – темр'-ав-а* (означення – підмет або додаток), 'ознака' *голосн-ий – голосн-о* (означення до іменника – означення до дієслова), 'ознака' *зручн-ий – зручн-о* (означення до іменника – означення до дієслова).

Примітка. У процесі синтаксичної деривації виникають нові слова (а не словоформи однієї лексеми), тому немає підстав вважати суфікси, за допомогою яких вони утворюються, синтаксичними морфемами. Ці суфікси виконують словотвірну функцію і є словотвірними ("словотвірними транспозиційними", за О. Кубряковою).

Тотожність лексичного значення твірних і утворених від них синтаксичних дериватів визнають не всі лінгвісти, оскільки, "не можуть бути лексично тотожними слова з різними категорійно-семантичними значеннями: предмета (*ліс*) і ознаки (*лісний*) <…>" (Г. Золотова, О. Моїсеєв, О. Реформатський); зміна категорійної характеристики "завжди пов'язана зі зміною обсягу значення основи" (О. Кубрякова).

За М. Докулілом[73], синтаксичні деривати є транспозиційними (від лат. transpono 'переставляю'). Транспозиційність полягає в тому, що похідне слово змінює, порівняно з твірним, частиномовну належність, тобто має відмінне від твірного категорійне значення: *тепл-ий – тепл'-ін'-ø* 'прикметник – іменник'; *мисл-и-ти-ø – мисл-ен'н'-а* 'дієслово – іменник'.

§ 18. Види словотвірних типів

З ономасіологічного погляду семантика похідного слова розглядається в аспекті теорії номінації. При творенні нових слів відбуваються неоднакові словотвірні процеси, що спричинюють певні семантичні відношення між твірним і похідним, які об'єктивуються в різних типах ономасіологічних категорій. Відповідно до

[73] *Dokulil M.* Tvoření slov v češtině. T. 1. Teorie odvozování slov / M. Dokulil. – Praha: AV, 1962. – S. 191–219.

тих семантичних відношень, які існують між похідним і твірним словами, виділяють, за М. Докулілом, такі типи ономасіологічних категорій – мутаційні, модифікаційні та транспозиційні (синтаксична деривація, за Є. Куриловичем), а отже, і словотвірні типи.

♦ М у т а ц і й н і (лат. mutatio ‘зміна’) словотвірні типи об’єднують похідні, значення яких відрізняється від значення твірних лексичною семантикою, тобто значення похідних інше, порівняно з твірним, “позначає зовсім інший феномен зовнішньої дійсності” (І. Милославський).

Мутаційні похідні можуть належати як до однієї частини мови з твірним (“внутрішнє”, нетранспозиційне словотворення), так і до іншої частини мови (“зовнішнє”, транспозиційне словотворення):

*волод′і-ти-о – волод-**ар**-о*
*скрипк-а – скрип-**ал′**-ø*
*пек-о-ти-ø – печ-**ив**-о*
*л′одовик-ø – **післ′а**-л′одовик-**ов**-ий*
*планет-а – планет-**ар′ій**-ø*.

П р и м і т к а . Словотвірні перифрази для мутаційних дериватів формулюються так: твірна основа (видова ознака) конкретизує формантну частину (родова ознака), напр.: *приз-ер-ø* ‘хто (-ер-) має/отримав приз (приз-)’; *гірч-иц′-а* ‘що (-иц′-) гірке (гірк-)’; *д′ір′-ав-ий* ‘який (-ав-) із дірками (д′ірк-)’; *театр-ал′н-ий* ‘який (-ал′н-) стосується театру (театр-)’; *зим-ува-ти-ø* ‘[тривала] дія (-ува-), яка стосується пори року зими (зим-)’; *перч-и-ти-ø* ‘[виконувати] дію (-и-) з використанням перцю (перец′-)’.

♦ М о д и ф і к а ц і й н і (лат. modificatio ‘видозміна’) словотвірні типи об’єднують похідні, лексичне значення яких відрізняється від значення твірних певними відтінками, найчастіше стилістичними. Модифікаційні похідні належать до однієї частини мови з твірним. Тому модифікаційне словотворення завжди “внутрішнє” (нетранспозиційне):

жовт-ий ‘ознака кольору’ – *жовт-**ав**-ий* і *жовт-**ават**-ий* ‘ознака кольору, але неповний його вияв’;

мал-ий ‘ознака розміру’ – *мал-**ен′к**-ий і мал′-**ус′ін′к**-ий* ‘ознака розміру, пестливість’;

слон-ø ‘тварина’ – *слон-**ик**-о* ‘тварина, демінутив’ – *слон-**ищ**-е* ‘тварина, аугментив’.

Модифікаційними вважають похідні, які належать до таких словотвірних типів:

– іменників зі значенням:

‘пестливість’	*сад-ø – сад-очок-ø*
‘згрубілість’	*дерев-ø – дерев-ищ-е*
‘здрібнілість’	*дуб-ø – дуб-ок-ø*
	л'іс-ø – л'іс-ок-ø
‘одиничність’	*горох-ø – горош-ин-а*
	солом-а – солом-ин-а
‘збірність’	*берез-а – берез-н'ак-ø*
	бур'ак-ø – бур'ач-ин'н'-а
	гілк-а – гіл'л'-ø-а
	професор-ø – профес-ур-а
‘дитинча’	*миш-а – миш-ен'-а*
	тигр-ø – тигр-ен'-а

– прикметників зі значенням:

‘пестливість’	*зелен-ий – зелен-ен'к-ий*
‘неповний вияв ознаки’	*зелен-ий – зелен-ав-ий*
	зелен-ий – зелен-уват-ий
‘інтенсивність ознаки’	*зелен-ий – зелен'-ушч-ий*
	зелен-ий – пре-зелений

– дієслів зі значенням:

‘початок дії’	*хвил'уватис'а – за-хвил'уватис'а*
‘закінчення дії’	*хвил'уватис'а – від-хвил'уватис'а*
‘інтенсивність дії’	*хвил'уватис'а – роз-хвил'уватис'а*
‘надмірність дії’	*хвил'уватис'а – пере-хвил'уватис'а*
‘тривалість дії’	*хвил'уватис'а – по-хвил'уватис'а*
‘надмірна інтенсивність дії’	*хвил'уватис'а – попо-хвил'уватис'а*

Примітка. Словотвірні перифрази для модифікаційних дериватів формулюються так: формант (видова ознака) конкретизує твірну основу (родова ознака), напр.: *біл'-ав-ий*, *біл-уват-ий* ‘трохи (-ав-, -уват-) білий (біл-)’; *миш-ен'-а* ‘дитина (-ен'-) миші (миш-)’; *на-готувати-ø* ‘багато (на-) готувати (готува-)’; *хл'іб-ин-а* ‘один (-ин-) хліб (хл'іб-)’,

♦ Транспозиційні (лат. transpono ‘переставляю’) словотвірні типи об’єднують похідні, тотожні за лексичним значенням із твірними, але які набувають іншого категорійного (частиномовного) значення і виконують іншу синтаксичну функцію. Тому транспозиційне словотворення завжди “зовнішнє”.

Транспозиційними вважають похідні, які належать до таких словотвірних типів:

V → N, віддієслівні іменники зі значенням абстрактної дії: ‘ознака процесуальна’ → ‘ознака опредметнена’	*боро-ти-ø-с'а – борот'-б-а* *вт'ік-а-ти-ø – втеч-ø-а* *навча-ти-ø – навча-н'н'-а* *турбува-ти-ø – турб-от-а*
Adj → N відприкметникові іменники зі значенням абстрактної ознаки: ‘ознака’ → ‘ознака опредметнена’	*мужн'-ій – мужн'-іс'т'-ø* *міцн-ий – міц'-ø-ø*
Adj → Adv відприкметникові прислівники зі значенням ознаки іншої ознаки: ‘ознака’ → ‘ознака ознаки’	*важлив-ий – важлив-о* *йасн-ий – йасн-о* *крашчш-ий – крашч-е*
N → Adj відіменникові прикметники зі значенням загального неконкретизованого відношення: ‘ознака предметна’ → ‘ознака загальної відносності’	*вишн'-а – вишн-ев-ий* *міст-о – міс'-к-ий* *транспорт-ø – транспорт-н-ий*

Примітка. Словотвірні перифрази для синтаксичних дериватів формулюються так: твірна основа (видова ознака) конкретизує формантну частину (родова ознака), напр.: *чесн'-іс'т'-ø* ‘абстрактне поняття (-іс′т′-) за значенням прикметника чесний (чесн-)’, *борот'-б-а* ‘абстрактне поняття (-б-) за значенням дієслова боротися (боро-…-с′а)’, *р'ічк-ов-ий* ‘ознака (-ов-) за відношенням до ріки/річки (р′ік-, р′ічк-)’.

СЛОВОТВІРНИЙ ТИП

§ 19. Словотвірний тип – одиниця класифікації похідних

У будь-якій мові переважна більшість похідних слів не є одиничним актом словотворення. Вони утворюються за аналогією (внутрішнім механізмом словотворення) до тих, які вже функ-

ціонують у мові, як, наприклад, *за-паркан'н'-ø-а, за-дзеркал'л'-ø-а* подібно до *за-байкал'л'-ø-а, за-гір-й-а; мистк-ин'-а,* шахм. *пішак-ин'-а* подібно до *майстр-ин'-а, господ-ин'-а*; *порист-ø* подібно до *маркс-ист-ø*, *мар-ист-ø*. Саме тому в мові є ряди слів, творення яких відбувається однаково, відповідно до певних формально-семантичних словотвірних моделей [лат. modulus ‘зразок’]):

безбілетний, безвільний, беззвучний, бездітний, безжалісний, безкровний, безробітний, безтактний і под.;

людяність, молодість, правдивість, привабливість, толерантність, упевненість, чесність, юність і под.;

викладач, глядач, діяч, збирач, прохач, слухач, спостерігач, читач і под.;

завеликий, зависокий, задовгий, замалий, заширокий і под.

превеселий, прегарний, предивний, предобрий, презлий, премилий, препоганий, прехороший, пречудовий і под.

Такі похідні входять до одного словотвірного типу.

С л о в о т в і р н и й т и п – основна одиниця класифікації (Є. Клобуков, О. Моїсеєв, М. Плющ), що об’єднує похідні слова однієї частини мови (абстраговано від конкретного лексичного значення), які утворені за однією словотвірною моделлю.

С л о в о т в і р н а м о д е л ь – це певний зразок, в якому передбачені такі структурно-семантичні характеристики похідних:

1) твірні основи, від яких вони утворені, однієї частини мови;

2) словотвірний формант, однаковий за формою вираження;

3) словотвірний формант, тотожний за значенням.

Наприклад, слова *виклад-ач-ø, гл'ад-ач-ø, д'ій-ач-ø, збир-ач-ø, прох-ач-ø, слух-ач-ø, спостер'іг-ач-ø, чит-ач-ø* і под. входять до одного словотвірного типу, оскільки всі вони є похідними іменниками, які мають однакові структурно-семантичні ознаки: 1) утворені від дієслівних твірних основ, 2) за допомогою суфікса **-ач-**, 3) зі словотвірним значенням ‘особа [за відношенням] до процесуальної ознаки’.

П р и м і т к а. У теорії словотвору ще не усталилося розуміння таких понять, як словотвірний тип, словотвірна модель, словотвірний зразок.

За словотвірним типом іноді вбачають лише с х е м у побудови похідних слів (В. Немченко) або визначають його як с х е м у , за якою

утворюються слова, й одночасно визнають словотвірний тип основною одиницею словотвірної системи (В. Горпинич, О. Земська, Н. Клименко, В. Лопатін та І. Улуханов). Схема творення слів не може бути одиницею класифікації словотвірної системи мови. Більш коректним є визначення словотвірного типу як комплексної одиниці словотворення – певним чином упорядкованої сукупності похідних.

Словотвірну м о д е л ь іноді визначають лише як формальну (структурну) схему, за якою утворюються похідні (В. Немченко, Н. Янко-Триницька). У похідних словах формальні (структурні) компоненти наділені певним значенням, тому модель творення похідних має передбачати не лише їхню структуру, а й значення.

Словотвірний тип, який об'єднує двобічні одиниці – похідні слова, є одиницею узагальненою і двобічною, що характеризується єдністю двох планів: плану вираження – тотожність формальної словотвірної структури і плану значення – тотожність словотвірного значення.

Так, похідні *жнець, їздець, лінивець, оборонець, охоронець, скупець, старець, щасливець* належать до двох словотвірних типів.

Перший – об'єднує слова *жнець, їздець, оборонець, охоронець*, тому що їхня словотвірна структура відповідає моделі творення:

$СТ_N \rightarrow ТО_V + СФ_S$ ПЗ СЗ мутаційне ‘о с о б а за відношенням до дії’ / ПВ **-ец′-**

жа- + -ец′- → жн-ец′-ø
йізди- + -ец′- → йізд-ец′-ø
оборон′а- + -ец′- → оборон-ец′-ø
охорон′а- + -ец′- → охорон-ец′-ø

Похідні *лінивець, скупець, старець, щасливець* належать до іншого словотвірного типу з такою формально-семантичною моделлю творення:

$СТ_N \rightarrow ТО_{ADJ} + СФ_S$ ПЗ СЗ мутаційне ‘о с о б а за відношенням до ознаки’ / ПВ **-ец′-**

л′інив- + -ец′- → л′інив-ец′-ø
скуп- + -ец′- → скуп-ец′-ø
стар- + -ец′- → стар-ец′-ø
шчаслив- + -ец′- → шчаслив-ец′-ø

§ 20. Морфонологічна модель

У процесі творення похідних, що входять до одного словотвірного типу, словотвірний формант може приєднуватися до твірної основи, не викликаючи в ній жодних змін:

$СТ_{ADJ} \rightarrow ТО_{ADJ} + СФ_{P}$ ⟨ ПЗ СЗ модифікаційне ‘найвищий вияв ознаки’; ПВ **пре-**

пре- + -добрий → предобрий
пре- + -милий → премилий
пре- + -злий → презлий
пре- + -поганий → поганий

Утворення похідних інших словотвірних типів може супроводжуватися різними морфонологічними явищами.

Примітка.

♦ Чергування – морфонологічне явище, що виявляється в заміні однієї (частіше) чи двох (іноді) фонем найчастіше у фіналі твірної основи: /ск/ – /шч/ *відпу**ск**а-ти-ø – відпу**шч**-ен'н'-а*; /х/ – /шш/ *да**х**-ø – під-да**шш**-ø-а*; /у/ – /о/ *згурт**у**ва-ти-ø – згурт**о**ва-н-ий*; /ø/ – /о/ *молитв-а – молит**о**в-н-ий*; /ф/ – /фл/ *розгра**ф**и-ти-ø – розгра**фл**-ен-ий*; /л/ – /л'/ *цегл**-а – цегл**'**-ан-ий*; /зм/ – /ст/ *сарка**зм**-ø – сарка**ст**-ичн-ий*. У процесі творення похідних можливі чергування і голосних, і приголосних фонем як у фіналі твірної основи, так і в середині: /о/ – /і/ *роб**о**т-а – без-роб**і**т-н-ий*; /а/ – /н/ *ж**а**-ти-ø – ж**н**-ец'-ø*; /і/ – /о/, /л'/ – /л/ *мил**'і**с'т'-ø – мил**о**ст-ив-ий*; /ø/ – /е/, /с/ – /с'/ *пи**с'**м-о – пи**се**м-н-ий*; /е/ – /і/, /ч/ – /чч/, /л/ – /л'/ *пл**еч**-е – передпл**'іч**ч-ø-а*.

♦ Усічення – такий вид пристосування твірної основи до словотвірного форманта, у результаті якого фіналь твірної основи не входить до основи похідного слова. Знак усічення – #. Наприклад: *вийізди-ти-ø – вийізд(**и** – #)-ø-ø; друкува-ти-ø – друк(**ува** – #)-ар-ø; есперанто – есперант(**о** – #)-ист-ø; повс'уди – повс'уд(**и** – #)-н-ий; рез'уме – рез'ум(**е** – #)-ува-ти-ø; моли-ти-ø – мол'(**и** – #)-б-а*.

♦ Накладання – явище морфемного шва, що виникає тоді, коли фонемно однаковими є фіналь твірної основи і початок словотвірного форманта: одна (частіше) чи дві (рідше) фонеми словотвірного форманта накладаються на фіналь твірної основи. Знак накладання ↔. Наприклад: *регбі – регб**і**↔**і**ст-ø; тун'іс-ø – тун'і**с**↔**с'**к-ий;*

*томс'к-ø –том**с'к↔с'к**-ий; чита-ти-ø – чит**а↔а**ч-ø; азбук-а і букварик-ø – аз**бук↔бук**варик-ø* (азбукварик).

♦ І н т е р ф і к с а ц і я – явище морфемного шва, при якому між твірною основою і словотвірним формантом з'являються позбавлені значення фонеми або фонемосполуки, що виконують у похідному слові структурну (будівельну) і/або морфонологічну роль, тобто використовуються лише як з'єднувальний компонент між твірною основою і словотвірним формантом. Інтерфікси вважають або лівим нарощенням – твірного суфікса, або правим нарощенням – основи. Наприклад: *кийв-с'к-ий, н'іжин-с'к-ий, крим-с'к-ий*, але *йалт-*(**ин**)*-с'к-ий*, уф-(**им**)*-с'к-ий*, *дел'і-*(**й**)*-с'к-ий*, *бірм-*(**ан**)*-с'к-ий*, *неапол'-*(**ітан**)*-с'к-ий*; *арго – арго-*(**т**)*-изм-ø, его – его-*(**т**)*-изм-ø* і *его-*(**й**)*-ізм-ø; там – там-*(**ош**)*-н'-ій* і *там-*(**теш**)*-н'-ій*; *брат-ств-о* і *брат-*(**ер**)*-ств-о*.

♦ Процес творення похідного одночасно можуть супроводжувати кілька морфонологічних явищ:

– усічення і чергування: /в/ – /вл/ *забарви-ти-ø – забарвл(и –#)-ен'н'-а;* /д/ – /дж͡ж/ *сход-и-ти-ø – сход͡ж(и –#)-ен'н'-а*;

– чергування і накладання: /к/ – ц/, /с/ – ц/, /ц ↔ ц/ *неук-ø – неуц-ств-о – неуц↔цтв-о*;

– усічення та інтерфіксація: *навколо – навкол(о –#)-*(**иш**)*-н'-ій; ши-ø-ти-ø – ш(и – #)*(**в**)-(**ей**)*н-ий*;

– інтерфіксація і чергування: /р/ – /р′/ *бесемер-ø – бесемер′-*(**ів**)*-с'к-ий*; /н/ – /н′/ *мартен-ø – мартен′-*(**ів**)*-ец′-ø* та ін.

Похідні одного словотвірного типу, у процесі творення яких відбуваються неоднакові явища морфемного шва, входять до різних морфонологічних моделей.

М о р ф о н о л о г і ч н а м о д е л ь (МФН) – це морфонологічний різновид у межах одного словотвірного типу.

Так, похідні словотвірного типу

$$СТ_N \rightarrow ТО_V + СФ_S \begin{cases} \text{ПЗ СЗ мутаційне} \\ \text{‘о с о б а за відношенням до дії’} \\ \text{ПВ } \textbf{-ец′-} \end{cases}$$

розподіляються за трьома морфонологічними моделями:

МФН$_1$ (чергування /а/ – /н/) : *жа-* + *-ец′-* → *жн-ец′-ø*

МФН$_2$ (усічення /и/ – #) : *їізди-* + *-ец′-* → *їізд-ец′-ø*

МФН$_3$ (/а/ – # і /н′ – /н/) : *обон′а-* + *-ец′-* → *оборон-ец′-ø*

: *охорон′а-* + *-ец′-* → *охорон-ец′-ø*

Два морфонологічні різновиди (дві морфонологічні моделі) вирізняють похідні словотвірного типу, що утворені за схемою:

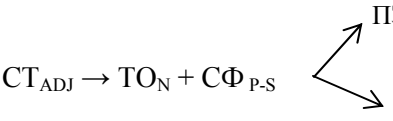

$МФН_1$ (без змін) : без- + -кров- + -н-ий → без-кров-н-ий
без- + -такт- + -н-ий → без-такт-н-ий

$МФН_2$ (/к/ – /ч/, /о/ – /і/) : без- + -звук- + -н-ий → без-звуч-н-ий
без- + -робот- + -н-ий → без-робіт-н-ий

§ 21. Продуктивність словотвірного типу

В українській мові понад 200 словотвірних типів. З поняттям словотвірного типу пов’язане поняття системної словотвірної продуктивності.

Продуктивність словотвірного типу – це здатність слугувати зразком для творення нових слів. Системно продуктивним вважається словотвірний тип, за яким у мову вводиться значна кількість похідних слів, тобто це лексично наповнений тип. Словотвірні типи можуть бути продуктивними і непродуктивними (а також малопродуктивними).

Словотвірний тип, який у сучасній мові активно поповнюється новими словами, є продуктивним і відкритим. Продуктивні типи найменш залежні від позамовних та власне мовних чинників, що обмежують творення похідних. Продуктивними в українській мові є словотвірні типи: іменників – зі словотвірними формантами **-к-** ‘жіноча стать’ (*виховател′-к-а, д′ійач-к-а, мучител′-к-а, одесит-к-а, студент-к-а, учител′-к-а*); **-ник-** ‘особа – виконавець/носій процесуальної ознаки’ (*зрад-ник-ø, кочівник-ø, мр′ій-ник-ø, настав-ник-ø, розвід-ник-ø*); **-іс′т′-** ‘опредметнена ознака’ (*адекватн′-іс′т′-ø, віддан′-іс′т′-ø, молод′-іс′т′-ø, толерантн′-іс′т′-ø, чесн′-іс′т′-ø*); прикметників – зі словотвірними формантами **-с′к-** ‘відносна ознака’ (*йевропей-с′к-ий, кийів-с′к-ий, черкас′-к-ий, студент-с′к-ий, судей-с′к-ий*); **без-…-н-** ‘ознака відсутності того, на вказує твірна основа’ (*без-вол′-н-ий,*

без-д'ім-н-ий, без-с'н'іж-н-ий, без-сумн'ів-н-ий, без-такт-н-ий); дієслів – зі словотвірними формантами **від-**/**від′і-** ‘відділити частину від цілого’ (*від-бити-ø*, *від'і-брати-ø, від-кусити-ø, від-ламати-ø, від'і-рвати-ø*); **обез-…-и-** ‘позбавити того, на що вказує твірна основа’ (*обез-бол-и-ти-ø*, *обез-дол-и-ти-ø, обез-кров-и-ти-ø, обез-прав-и-ти-ø, обез-ц'ін-и-ти-ø*).

♦ Словотвірний тип, який у сучасній мові не поповнюється новими словами, є непродуктивним і закритим. В українській мові непродуктивні словотвірні типи: іменників – зі словотвірними формантами **-ух-** ‘жіноча стать’ (*балак-ух-а*, *говор-ух-а*, *писк-ух-а*, *чепур-ух-а*); **-ус′-** ‘демінутивність’ (*брат-ус'-ø*, *кот-ус'-ø, тат-ус'-ø*); прикметників – зі словотвірними формантами **-уват-** ‘подібність’ (*бочк-уват-ий, жолобк-ува-тий*); **над-…-н-, над-…-ов-** ‘вище норми’ (*над-мір-н-ий, над-план-ов-ий*); дієслів – зі словотвірними формантами **-и-, -і-** ‘збільшувати у стільки разів, як визначено твірною основою’ (*двой-і-ти-ø, трой-і-ти-ø, пйатер-и-ти-ø*); **пере-** ‘повторна дія’ (*пере-робити-ø, переназвати-ø, пере-читати-ø*).

Продуктивність словотвірних типів зумовлена двома чинниками: позамовним і власне мовним. Позамовний чинник – це суспільна потреба в певних номінаціях. Саме на суспільне замовлення утворилися нові слова: *нейтрон*, *протон*, *нуклон*, *бозон*; *візажист, піарник, суші-бар, телеміст, убозівець, шоумен; адвокатка*, *візажистка, депутатка*, *регбістка*, *ректорка, стилістка* та ін.

Власне мовна (системна) продуктивність словотвірних типів визначена внутрішньомовними факторами – тими чинниками, які обмежують творення похідних слів, а саме: а) семантичним, б) формальним, в) стилістичним.

♦Семантичні обмеження – основний вид обмежень при словотворенні; вони викликані значеннєвою несумісністю твірної (мотивувальної) основи і словотвірного форманта.

Найбільш загальні семантичні обмеження зумовлені несумісністю частиномовного значення твірної основи і словотвірного форманта. Саме цим пояснюється поєднання певних формантів з твірними основами певних частин мови. Так, суфікс **-іс′т′-** поєднується переважно з прикметниковими твірними основами: *буден'н'-іс'т'-ø, л'ірічн'-іс'т'-ø, ос'вічен'-іс'т'-ø, швидк-*

іс'т'-ø; обмежено – з дієслівними: *жал'-іс'т'-ø, рад'-іс'т'-ø*. Префікс **пра-** поєднується переважно з твірними основами іменників: *пра-д'ід-ø, пра-дуб-ø, пра-л'іс-ø, пра-мов-а, пра-образ-ø*; рідше – прикметників: *пра-індойевропейс'к-ий, пра-словйанс'к-ий, пра-стар-ий*. Конфіксальні форманти **-и-…-с′а, -а-…-с′а**, **-ува-…-с′а** семантично сумісні лише з твірними основами іменників і прикметників: *колос-и-ти-ø-с'а, родич-а-ти-ø-с'а, лист-ува-ти-ø-с'а, храбр-и-ти-ø-с'а, чуж-а-ти-ø-с'а, л'уб-ува-ти-ø-с'а*.

У межах окремих частин мови діють ч а с т к о в і семантичні обмеження на сполучуваність твірної основи і словотвірного форманта. Так, в українській мові є ряд суфіксів для утворення назв осіб жіночої статі від основ іменників чоловічої статі: **-к-**, **-иц′-**, **-ес-**, **-их-**, **-ух-**. Однак далеко не від кожного іменника – назви особи чоловічої статі можна утворити назву особи жіночої статі:

украйін-ец'-ø	*службов-ец'-ø*	*фахів-ец'-ø*	*науков-ец'-ø*
↓	↓	↓	↓
украйін-к-а	—	—	—

Деякі форманти семантично сумісні лише з окремими лексико-семантичними групами певної частини мови. Так, суфікс **-ин-**, що має значення ‘одиничність’, утворює похідні лише на базі іменників з речовинним значенням, до того ж не всіх, а тільки тих, від яких можна утворити похідні зі значенням ‘збірність’:

картопл'-а	*волос-ø*	*зерн-о*	*цемент-ø*	*вод-а*
картопл-ин'н'-а	*волос'с'-ø-а*	*зерн-ов-і*	—	—
картопл-ин-а	*волос-ин-а*	*зерн-ин-а*	—	—

Прикметникові форманти вибірково поєднуються з твірними основами якісних прикметників. Наприклад, **-уват-** зі значенням ‘неповний вияв ознаки’ утворює похідні від твірних основ переважно з негативною семантикою, а **-енн-** зі значенням ‘посилений вияв ознаки’ – від твірних основ з позитивною семантикою:

далек-ий	*мілк-ий*	*глибок-ий*	*черств-ий*	*свіж-ий*
↓	↓	↓	↓	↓
—	*мілк-уват-ий*	—	*черств-уват-ий*	—
далеч-енн-ий	—	*глибоч-енн-ий*	—	—

Семантичні (лексичні) обмеження діють також у випадках, коли місце створюваного похідного слова зайняте і воно стає омонімом до того, яке вже є в системі мови:

пілот-ø	*електрик-ø*	*машин'іст-ø*
↓	↓	↓
—	—	—
пілот-к-а	*електрич-к-а*	*машин'іст-к-а*
(предмет)	(поїзд)	(друкарка)

Так само функціонування в мові слів *китай-к-а* ‘назва тканини з Китаю’, *черкес-к-а* ‘верхній чоловічий одяг’, *штукатур-к-а* ‘будівельний розчин’ або взагалі унеможливлює творення за допомогою суфікса **-к-** назв осіб жіночої статі: *штукатур-ø – штукатур-ниц'-а*; або за регулярною (без морфонологічних змін) словотвірною моделлю: *китайец'-ø – китай-ан/к-а*, *черкес-ø – черкеш-ен/к-а*.

Лексичний чинник обмежує творення похідних і тоді, коли в системі мови місце створюваного похідного слова зайняте словом з іншим коренем. Наприклад, назви дитинчат із суфіксом **-ен'-** не утворюються від тих твірних іменників, які мають суплетивні форми вираження недорослості: *білк-а – білч-ен'-а, вовк-ø – вовч-ен'-а, мавп-а – мавп-ен'-а*, але *вівц'-а – йагн'-а*, *коров-а – тел'-а*, *кін'-ø – лош-а*.

♦ Формальні обмеження зумовлені морфонологічними чинниками. Ці обмеження виникають тоді, коли при приєднанні до твірної основи словотвірного форманта на морфемному шві опиняються морфонологічно несумісні або заборонені фонемосполуки. У такому разі пристосування твірної основи до словотвірного форманта досягається через чергування, усічення, інтерфіксацію, накладання. Наслідком цих змін є реалізація варіантів відповідних словотвірних формантів:

-с'к- // **-к-, -ів/с'к-** : *студент-с'к-ий*, але *козац'-к-ий, учн'-ів/с'к-ий*
-ай- // **-т/ай-** : *шахр-ай-ø*, але *ора-т/ай-ø*
-к- // **-н/к-**, **-ів/к-** : *перевір-к-а*, але *ковза-н/к-а, лаз'-ів/к-а*
-н- // **-ов/н-** : *холод-н-ий*, але *такт-ов/н-ий*
-ив- // **-л/ив-** : *правд-ив-ий*, але *корис-лив-ий*
-а- // **-к/а-** : *ох-а-ти-ø* і *ох-к/а-ти-ø*
-ну- // **-о/ну-** : *сип-ну-ти-ø* і *сип-о/ну-ти-ø*.

♦Стилістичні обмеження зумовлені функціональною несумісністю твірної основи і словотвірного форманта. Так, твірні основи книжного стилю не поєднуються з афіксами, що мають забарвлення іншого стилю, скажімо, розмовно-побутового:

здоров-ий	*товст-ий*	*активн-ий*	*справедлив-ий*
↓	↓	↓	↓
здоров-енн-ий	*товст-енн-ий*	—	—

Із поняттям продуктивності пов'язана ідея лінгвістичної потенційності, тобто можливості виникнення нової одиниці на основі системних закономірностей словотворення. На цю особливість мовної системи звернув увагу ще Г. Винокур: "<…> у кожній мові, поряд зі словами, що вживаються у повсякденній практиці, є, крім того, певного роду "потенційні слова", тобто слова, яких фактично немає, але які могли б бути, якби того захотіла історична випадковість"[74]. Категорії можливості та реальності простежуються в будь-якій системі, що розвивається, і відбивають діалектику цього руху. У сучасній українській мові можна назвати ряд слів, теоретично можливих, але не фіксованих словниками. Їх називають "нездійсненими" словами мови (Н. Клименко[75]). Наприклад, такими "нездійсненими", але потенційно можливими можна вважати слова, взяті в дужки:

біли-ти-ø	*вибіли-ти-ø*	*забіли-ти-ø*	*пробіли-ти-ø*
біл-ен-ий	*вибіл-ен-ий*	*забіл-ен-ий*	(*пробіл-ен-ий*)
біл-ен'н'-а	(*вибіл-ен'н'-а*)	(*забіл-ен'н'-а*)	(*пробіл-ен'н'-а*)
ужи-ти-ø	*жи-ти-ø*	*віджи-ти-ø*	*зажи-ти-ø*
ужи-т-ий	(*жи-т-ий*)	*віджи-т-ий*	(*зажи-т-ий*)
ужи-т'т'-а	*жи-т'т'-а*	(*віджи-т'т'-а*)	(*зажи-т'т'-а*)
бід'н'-ак-ø	*казкар-ø*	*виход-ец-ø*	*поводир-ø*
бід'н'ач-к-а	*казкар-к-а*	*(вихід-к-а*)	(*поводир-к-а*)
змов-ник-ø	*сус'ід-ø*	*повста-н/ец'-ø*	*жил-ец'-ø*
змов-ниц'-а	*сус'ід-к-а*	(*повстан-к-а*)	*жил-иц'-а*
змовниц'-к-ий	*сус'ід-с'к-ий*	*повстан-с'к-ий*	(*жилец'-к-ий*)

[74] *Винокур Г. О.* Маяковский – новатор языка / Г. О. Винокур . – М., 1943. – С. 15.
[75] *Клименко Н. Ф.* Система афіксального словотворення сучасної української мови / Н. Ф. Клименко. – К., 1973. – С. 141–153.

В українській мові до нездійснених відносять такі групи слів:

а) абстрактні іменники на **-н′н′-**(а), **-т′т′-**(а), **-ств-**(о) типу **догл'ану-т'т'-а, *жаха-н'н'-а, *перебол'-ін'н'-а, *дурен-ств-о*;

б) відносні прикметники (пасивні дієприкметники) на **-н-**(ий), **-ен-**(ий), **-т-**(ий) типу **квотова-н-ий, *обл'іч-ен-ий, *зажи-т-ий*;

в) відносні прикметники на **-с′к-**(ий) типу **вручител'-с'к-ий, *насл'ідниц'-к-ий*;

г) іменники – назви осіб жіночого роду із суфіксом **-к-**(а) типу **західн-иц'-а, *описувач-к-а*.

Наявність таких "порожніх клітин" у словотвірних ланцюжках є гарантією розвитку мови.

§ 22. Системні (мовні) й контекстуальні (мовленнєві) похідні

Словниковий склад будь-якої мови постійно розвивається, поповнюється новими словами не лише за рахунок запозичень, а насамперед за рахунок власних словотвірних можливостей. У системі мови закладений механізм творення нових похідних на базі вже існуючих за допомогою певних словотвірних засобів.

Утворені нові похідні – поняття відносне. Одні новотвори узвичаюються в мовленні, активно використовуються мовцями й фіксуються словниками. Інші, уживані лише в певній мовленнєвій ситуації (розмовній або в тексті), – ніколи не увійдуть до загальновживаної лексики. З огляду на це є похідні системні (мовні) й контекстуальні (мовленнєві).

♦ Системні (мовні) похідні – слова, які вже увійшли в систему мови, які фіксуються нормативними словниками й використовуються мовцями у процесі спілкування. Такі похідні мають типову для українських слів словотвірну – формально-семантичну – структуру, вони утворені відповідно до словотвірних законів (норм) української мови й слугують твірною базою для можливих нових похідних: *беззмістовний*, *буденність*, *одомашнюватися*, *проамериканський*.

Системними (мовними) стають і новотвори (неологізми), які виникають на позначення нових понять (науки, техніки, мистецтва, побуту, суспільного життя, історичних реалій), коли вони засвоюються мовою й починають функціонувати, забезпечуючи процес комунікації: *бізнес-клімат, дотування, комп'ютерник, медійник, політикум, принтерний, розмитнити, фітнес-клуб*.

Нові похідні слова утворюються відповідно до внутрішніх механізмів словотворення за аналогією до тих слів (словотвірних зразків), які є в системі мови. Новотвори завжди виникають спочатку в мовленні й тому зумовлені певним мовленнєвим контекстом (розмовним або текстовим). Такі похідні називають контекстуальними (мовленнєвими). Зразком для новотвору може слугувати слово, що входить до словотвірних типів різної продуктивності й регулярності, й утворюватися воно може або за типовою (регулярною чи нерегулярною) словотвірною моделлю або за власною, властивою лише для цього похідного. Залежно від цього контекстуальні (мовленнєві) похідні можуть бути потенційні чи оказіональні.

♦ Потенційні похідні (від лат. potentia 'сила' – прихована можливість, здатність, що може виявитися за певних умов) – це слова, яких ще немає, але за потреби вони можуть бути утворені (Г. Винокур); а також ті, які утворені, але ще не стали надбанням мови (О. Смирницький), але в обох випадках вони "передбачені" словотвірною системою мови. Потенційні похідні актуалізуються тоді, коли в них виникає потреба і, отже, заповнюють місце незаповнених словотвірних позицій ланцюжків, парадигм, гнізд. Утворюючись у мовленні за зразком продуктивних і регулярних словотвірних типів, вони мають типову для українських слів формально-семантичну словотвірну структуру, відповідають словотвірним закономірностям побудови похідних, мають регулярні словотвірні форманти і прозорі значення. На момент виникнення потенційні слова не фіксує словник, але з часом вони можуть бути внесені до нього.

Потенційні похідні носіями мови часто не сприймаються як нові, тому що вони утворюються за моделлю продуктивних словотвірних типів, які охоплюють велику кількість слів. Такі слова живуть у мові прихованим життям, вони подані "як натяк у сис-

темі мови, але вириваються назовні <…>, перетворюючи потенційне в актуальне”[76]. Наприклад:

Але не відвертайся, а вжахни мій дух, що потемнів на ***безджереллі*** (Д. Павличко). *Безджерелля, безролля, беззарплаття, безквартир'я* – потенційні похідні, утворені за продуктивною моделлю: **ТО** $_{N}$ **+ без-…-ø- (*-й-)** зі значенням ‘відсутність того, на що вказує твірна основа’, подібно до *без-дор'іжж-ø-а, без-земел'л'-ø-а, без-л'іс'с'-ø-а, без-риб-й-а, без-хл'іб-й-а*.

Не кажуть правди тим, хто помирає, Ні тим, хто у ***дуренство*** *впав безкрає* (Д. Павличко). *Дуренство* – потенційне похідне, утворене суфіксом **-ств-** на позначення якості, стану за значенням прикметника *дурн-ий*, подібно до *лукав-ий – лукав-ств-о*, *хамс'к-ий – хам-ств-о*.

Надвлада, надідеал, надідея, надмета, надпатріот (ДП[77]) – потенційні похідні, утворені за продуктивною моделлю **над- + ТО** $_{N}$ ‘надмірний, вищий за норму вияв абстрактної ознаки’, подібно до *над-потужн'іс'т'-ø*, *над-варт'іс'т'-ø*.

Піарник, піарниця (ДП) – потенційні похідні, утворені за продуктивними моделями **ТО** $_{N}$ **+ -ник-** ‘особа – носій предметної ознаки (професійна діяльність)’, **ТО** $_{N}$ **+ -ниц′-** ‘жіноча стать’, подібно до *мов-а – мов-ник-ø – мов-ниц'-а; робот-а – робіт-ник-ø – робіт-ниц'-а*.

Візажист, візажистка (ДП) – потенційні іменники, утворені за продуктивними моделями **ТО** $_{N}$ **+ -ист-** ‘особа – носій предметної ознаки (професійна діяльність)’, **ТО** $_{N}$ **+ -к-** ‘жіноча стать’, подібно до *тен'іс-ист-ø – тен'ісист-к-а, фонет-ист-ø – фонетист-к-а, хор-ист-ø – хорист-к-а*.

Балетяр (ДП) – потенційне похідне, утворене за продуктивною моделлю **ТО** $_{N}$ **+ -ар-** ‘особа – носій предметної ознаки (професійна діяльність)’, подібно до *аптек-ар-ø, бетон'-ар-ø, бібл'іотек-ар-ø, кобз-ар-ø*.

Кошмарити (О. Гончар) – потенційне похідне, утворене за продуктивним типом: **ТО** $_{N}$ **+ СФ -и-** зі значенням ‘робити те, на

[76] *Винокур Г. О.* Маяковский – новатор языка / Г. О. Винокур. – М., 1943. – С. 15.
[77] ДП – приклади з: *Клименко Н. Ф.* Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К., 2008.

що вказує мотивувальне слово', подібно до *вин-и-ти-ø, мир-и-ти-ø, слав-и-ти-ø*.

Зцапіти (О. Гончар) – потенційне похідне, утворене за продуктивною моделлю **з- + ТО $_{V}$ + -і-** 'стати/набути ознаки того, на кого вказує ТО', подібно до *бурократ-ø – з-бурократ'-і-ти-ø*, *н'імец'-ø – з-н'імч-і-ти-ø*.

Чортуватий (О. Гончар) – потенційне похідне, утворене за продуктивною моделлю **ТО $_{N}$ + СФ -уват-** 'виявляти ознаки того, на кого вказує ТО'.

Окремі потенційні слова є в структурі похідних, утворених унаслідок черезступеневого словотворення. Такі похідні виникають за аналогією до похідних продуктивних і регулярних словотвірних типів, але з пропуском якоїсь ланки похідності. Так, в українській мові є слова *снігування, променювання, ступенювання*, але немає дієслів **снігувати, *променювати, *ступенювати*. Системний підхід до вивчення словотвірної номінації дозволяє передбачити ці потенційні слова[78], оскільки за словотвірною нормою української мови віддієслівні іменники утворюються від відповідних дієслів: *конспект-ø – конспект-ува-ти-ø – конспектува-н'н'-а; учител'-ø – учител'-ува-ти-ø – учител'ува-н'н'-а; схем-а – схематиз-ува-ти-ø – схематизува-н'н'-а*.

Потенційний прислівник *по-бетменівськи* також утворений за продуктивною словотвірною моделлю **по- + ТО$_{Adj}$ + -ому** внаслідок черезступеневого словотворення від потенційного прикметника *бетмен'-ів/с'к-ий*.

Примітка. Відповідно до "словотвірної" логіки в похідних типу *снігування*, утворених унаслідок черезступеневого словотворення, на думку багатьох учених, формується складний суфікс **-уван'н'-** (М. Жовтобрюх, І. Ковалик, М. Шанський, І. Яценко). Визнання явища потенційності та потенційних одиниць мови, зокрема потенційних похідних, передбачених словотвірною системою мови, уможливлює виокремлення двох морфем (двох суфіксів) **-ува-** і **-н'н'-**, які є єдиним комплексним словотвірним формантом (*с'н'іг- + -ува-н'н'-а*). Виокремлення двох суфіксів є свідченням можливого,

[78] *Клименко Н. Ф.* Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К., 2008. – С. 50.

але ще не актуалізованого слова **с'н'іг-ува-ти-ø* (С. Богданов[79], Н. Клименко, І. Милославський).

Багато потенційних слів не сприймаються носіями мови як нові, хоч на момент виникнення вони не фіксуються словниками. В інших потенційних словах (як, наприклад, *балетяр, зцапіти, кошмарити, листопадувати*) відчувається новизна, образність, незвичність. Такі потенційні слова за сприйняттям їх носіями мови межують із оказіоналізмами. Чи увійдуть вони в систему мови, чи будуть активно уживатися мовцями – покаже час.

♦ Оказіоналізми (від лат. occasionalis 'випадковий', лат. occasion 'випадок') – похідні, які "не передбачені" словотвірною системою мови, а тому деякою мірою несподівані, випадкові. Вони утворюються в певному мовленнєвому контексті (дитячому, розмовному, художньому, публіцистичному), як правило, за непродуктивними або малопродуктивними словотвірними моделями, з порушенням словотвірних закономірностей, "використовують "мертві" словотвірні форманти або "не ті" твірні основи" (О. Земська) і навіть послуговуються власними способами творення, а тому їхня словотвірна структура не є типовою щодо формально-семантичних відношень між похідним і безпосередньо твірним словами. Оказіоналізми іноді, коли їхня семантика має суспільну вагу, можуть увійти в систему мови, але частіше вони є індивідуальним актом словотворення, уживаються автором із певною стилістичною метою, в них яскраво відчувається новизна, свіжість, незвичність.

Розрізняють такі види оказіоналізмів[80]:

1. Оказіоналізми, утворені за словотвірною моделлю продуктивних словотвірних типів, але з порушенням законів системної продуктивності.

Накомарник – оказіоналізм, утворений за продуктивною словотвірною моделлю **на- + ТО $_{N}$ + -ник-**: *на-вуш-ник-ø, на-груд-*

[79] *Богданов С. И.* Морфемные структуры в системе морфологических форм / С. И. Богданов // Морфемика. Принципы и методы системного описания. – Л., 1987. – С. 16–19.

[80] Див.: *Земская Е. А.* Окказиональные слова / Е. А. Земская // Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой. – М., 1981. – С. 234–237; *Земская Е. А.* Словообразование как деятельность / Е. А. Земская. – М., 1992. – 221 с.

ник-ø, на-рукав-ник-ø, на-ший-ник-ø. Однак похідні цієї моделі є ‘назвою предмета, який одягається на щось, поверх чогось’, а *накомарник* має інше словотвірне значення ‘назва предмета, який захищає від комарів’. Цей оказіоналізм, що називає предмет, необхідний для народів крайньої Півночі та Сибіру, став надбанням системи мови. Продуктивна словотвірна модель була використана для одиничного акту словотворення.

2. Оказіоналізми, утворені за словотвірними моделями непродуктивних і малопродуктивних словотвірних типів, тобто з порушенням законів емпіричної продуктивності.

Діаспорит (ДП) – оказіоналізм, утворений за непродуктивною словотвірною моделлю **ТО $_{N}$ + -ит-** зі значенням ‘особа – носій предметної ознаки’, подібно до *банд-а – банд-ит-ø, одес-а – одес-ит-ø.*

3. Оказіоналізми, утворені за оказіональними словотвірними моделями, які можуть сформувати новий словотвірний тип.

Недопрезиденти (Л. Костенко) – оказіоналізм, утворений за оказіональною словотвірною моделлю **недо- + ТО $_{N}$** зі значенням ‘недостатність чогось’, яка в сучасній мові активно використовується, формуючи новий словотвірний тип: *недовихователь, недокласик, недомистецтво, недонадходження, недонаука, недопатріот, недоукраїнець* та ін. (ДП). Відповідно до законів системної продуктивності префікс **недо-** з цим значенням приєднується лише до твірних дієслів: *недо-оцінити-ø*, *недо-солити-ø*, *недо-спати-ø*.

Найукраїнніший, найамериканськіший, найбюджетніший – оказіональні форми, утворені з порушенням мовної норми, яка передбачає творення ступенів порівняння від прикметників, що виражають якісну ознаку. Оказіоналізми від твірних основ відносних прикметників контекстуально набувають якісної ознаки.

Лоскотон ‘назва особи за виконуваною дією’ – оказіоналізм, утворений В. Симоненком з порушенням форми вираження словотвірного форманта: мала б бути назва *Лоскот-ун-ø*, подібно до *буркот-ун-ø*, *вереД-ун-ø*, *мовч-ун-ø, хваст-ун-ø* і под. *Лоскотун* – потенційне слово, яке відповідає словотвірній нормі української мови.

Нічогість (О. Гончар) – оказіоналізм, утворений за зразком продуктивного словотвірного типу **N ← ТО $_{Adj}$ + -іс′т′-** ‘абстрактна ознака’, але за оказіональною моделлю – не від основи прикметника, а від усіченої словоформи займенника.

Примітка. Категорія оказіональності має різні вияви. Це не лише оказіональні слова, а й оказіональні форми слів (*найземніший, найсонячніший*); оказіональні значення слів (*заручник* – ‘наречений, хлопець, який заручився’; *стиліст* – ‘фахівець, який розробляє новий стиль у чому-н.’); оказіональні фразеологізми (*лисицю призначили завідувачкою курятника*); оказіональні словосполучення (*кадровий голод – не тітка*).

♦ Оказіонально-потенційні похідні. Оказіоналізми, утворені за моделлю продуктивного типу з використанням регулярних афіксів, але з певними відхиленнями від словотвірних правил, характерних для цього типу, можна розглядати і як розширення можливостей такого словотвірного типу, і як порушення законів цього типу. Такими є, наприклад, новотвори *європейськість, польськість, селянськість, українськість*, які входять до надзвичайно продуктивного словотвірного типу **N ← ТО $_{Adj}$ + -іс′т′-** ‘абстрактна ознака’. Так, за спостереженнями дослідників, практично від будь-якого прикметника можна утворити іменник на **-іс′т′-**, однак від основ прикметників на **-с′к-** такі іменники не утворювалися. Ці новотвори, які демонструють сполучуваність суфікса з основами на **-с′к-**, можна вважати потенційними словами, що розширюють межі типу; або їх можна вважати оказіоналізмами, що порушують формальні закономірності сполучуваності певних основ зі словотвірними формантами. Такі похідні називають оказіонально-потенційними.

Оказіональне словотворення виявляє свої закономірності та певну уніфікованість словотвірної структури похідних, що дає підстави говорити про його системність. На перший погляд, “гра без правил” має свої правила, виявляє мовну компетенцію мовців у побудові нових слів. А тому можливим і необхідним є “формулювання правил особливої, неузуальної деривaційної граматики, граматики творення оказіоналізмів”[81].

[81] *Клименко Н. Ф.* Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К., 2008. – С. 59.

СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ПРОСТИХ ПОХІДНИХ

§ 23. Спосіб словотворення

У науковій літературі поняття с п о с і б с л о в о т в о р е н н я не має єдиного загальноприйнятого розуміння.

Можна знайти різні визначення цього поняття, що базуються на різних ознаках і, відповідно, по-різному формулюються: як одиниця класифікації похідних, об'єднаних спільним словотвірним засобом (Є. Клобуков, В. Лопатін, О. Тихонов); як засіб вираження словотвірного значення (О. Земська); як узагальнено-диференційне відображення засобів словотворення (О. Моїсеєв); як шляхи і прийоми творення слів (В. Горпинич, І. Ковалик, Н. Клименко). Незважаючи на неоднаковий зміст дефініцій, фактично способи словотворення враховують ті словотвірні формант, за допомогою яких утворюються прості (на твірній базі одного слова) і складні (на твірній базі кількох слів) похідні та які є виразниками відповідних словотвірних значень. Іноді творення простих похідних називають с л о в о т в о р е н н я м , а складних – с л о в о с к л а д а н н я м .

Найдавнішою є класифікація способів словотворення, започаткована В. Троїцьким[82], який назвав їх відповідно до підсистем мови і розділів мовознавства – морфологічним, синтаксичним і семантичним. Наявність/відсутність матеріальних словотвірних засобів – афіксів – передбачає протиставлення морфологічних і неморфологічних способів. Неморфологічні способи творення похідних пізніше, з розвитком словотвору, стали диференціювати на морфологічно-синтаксичний, лексико-синтаксичний і лексико-семантичний (В. Виноградов, М. Жовтобрюх, І. Ковалик, Л. Щерба).

П р и м і т к а . Основний словотвірний засіб творення похідних – словотвірний формант – є одиницею словотворення, а не парадигма-

[82] *Троицкий В. М.* Основные принципы словообразования / В. М. Троицкий // Ученые записки Ленинград. пед. ин-та иностранных языков. – Т. І. – 1940.

тики і морфеміки. Тому термін ‘морфологічний’, як і термін ‘афіксальний’, не відображає сутності цього способу творення похідних.

Сучасні класифікації способів словотворення базуються на словотвірних засобах, які слугують творенню похідних і які є виразниками словотвірних значень. Похідні можуть бути утворені на твірній базі одного слова або твірній базі кількох слів. Залежно від цього розрізняють похідні:

афіксальні (й конфіксальні) – безафіксні;

прості похідні – складні похідні.

§ 24. Афіксальні способи

Похідні на твірній базі одного слова можуть бути утворені як афіксальними, так і безафіксними способами.

Афіксальні способи базуються на словотвірному форманті, за допомогою якого утворене (утворюється) похідне слово і який є основним засобом вираження словотвірного значення. Афіксальні форманти поділяють на власне афіксальні та конфіксальні.

Власне афіксальні форманти – однокомпонентні, формально вони тотожні морфемі – префіксу, суфіксу чи постфіксу. Семантично вони актуалізують словотвірне значення морфеми-афікса, вжитої у словотвірній функції.

Афіксальний словотвірний формант встановлюється шляхом “віднімання” основ слів у мінімальній словотвірній парі – “віднімання” від похідної основи (або словоформи) твірної основи (або словоформи):

__ не-спокійний	__ шарж-ист-ø	__ син′іти-ø-с′а
спокійний	шарж- -ø	син′ти-ø-
не-	**-ист-**	**-с′а**

Основи окремих слів містять кілька афіксів, проте не всі вони можуть бути словотвірними. Деякі з них слугують для творення форм слів і тому є формозмінними (вони виражають граматичні значення). Так, у парі слів *розби-**ø**-ти-ø – розби-**ва**-ти-ø* суфікси **-ø-** // **-ва-** виражають граматичні значення доконаного / недоконаного виду, а у словоформі *весел′-іш-а-ти* – **-іш-** має значення вищого ступеня порівняння прикметника.

♦ Префіксальний спосіб – творення похідних шляхом приєднання словотвірного форманта – префікса – до твірної бази: **СФ $_{Р}$ + слово**. Тому похідні лишаються в межах тієї частини мови, до якої належить твірне слово і зберігають його морфологічні ознаки.

Префіксальний формант переважно не змінює лексичного значення твірного слова, він є виразником модифікаційного словотвірного значення: *ви-котити-ø* ‘дія назовні’, *від-котити-ø* ‘дія в певному напрямку’, *за-котити-ø* ‘дія всередину’, *до-котити-ø* ‘дія з досягненням певної межі’, *пере-котити-ø* ‘дія, що перетинає певну межу’, *в-котити-ø* ‘дія всередину’, *недо-котити-ø* ‘недостатність дії’, *під-котити-ø* ‘дія, що не перетинає межі’, *про-котити-ø* ‘дія повз певну межу’; *пре-позиц'ійа* ‘позиція перед’, *пост-позиц'ійа* ‘позиція після’ і под.

Продуктивність цього способу творення похідних є неоднаковою в системі різних частин мови. Продуктивною є префіксація дієслів, малопродуктивною – іменників та прикметників, найменш продуктивною – прислівників :

Префікси	**Твірні бази**			
	Дієслова	**Іменники**	**Прикметники**	**Прислівники**
Давні		***па**-зелен'-ø* ***пра**-внук-ø* ***су**-покій-ø*	***пре**-хитрий* ***пра**-давн'ій* ***су**-противний*	
Приймен-никового походження	***від**-ходити-ø* ***за**-ходити-ø* ***над**-ходити-ø* ***під**-ходити-ø* ***в**-ходити-ø* ***про**-ходити-ø*	***без**-над'ійа* ***за**-кордон-ø* ***при**-звук-ø* ***під**-система*		***від**-коли* ***за**-швидко* ***на**-довго*
Іншомовні	***де**-мобіл'ізувати-ø* ***дис**-квал'іфіку-вати-ø*	***анти**-зор'і* ***екс**-президент-ø* ***ре**-експорт-ø*	***а**-морал'ний* ***кваз'і**-науковий* ***пан**-американс'кий*	
Спрефік-совані частки		***не**-правда* ***не**-спокій-ø*	***не**-вмілий* ***не**-спокійний*	***аби**-де* ***н'і**-куди* ***не**-абийак*

Примітка. Прислівники дуже рідко утворюються шляхом безпосереднього приєднання префікса до твірного прислівника. Найчастіше вони є лексикалізованими сполуками іменників у певній відмінковій формі з одним (двома) прийменниками (*з-гар'ач-у, на-двор'-і, в-вечер'-і*).

♦ С у ф і к с а л ь н и й спосіб – творення похідного слова шляхом приєднання словотвірного форманта – суфікса – до твірної основи: **ТО + СФ** $_S$.

Словотвірний формант-суфікс може бути нульовим, матеріально невираженим, у випадках, коли похідна основа не містить фонемного афікса, але в похідному слові є словотвірне значення, яке в інших похідних передають фонемні форманти:

наказ-ø- (ø)	син′-ø-(-ø)	клочч-ø-(-а)
наказа- (ти-ø)	син′- (ій)	клок- (-ø)
-ø-	**-ø-**	**-ø-**
СЗ ‘опредметнена дія’	СЗ ‘опредметнена ознака’	СЗ ‘збірність’

П р и м і т к а . За визнання у структурі похідного слова нульових суфіксів, наділених певним словотвірним значення, некоректно називати спосіб творення таких похідних – безафіксним.

Суфіксація – один із найпродуктивніших способів творення похідних в українській мові, за допомогою якого утворюються численні похідні іменники, прикметники, а також дієслова та прислівники (обмежено):

Похідні	**Твірні бази**			
	Дієслова	**Іменники**	**Прикметники**	**Прислівники Числівники**
Іменники	*д'ій-**ач**-ø* *мисли-**тел′**-ø* *нагод-**унок**-ø* *с'пів-**ец′**-ø* *д'ак-**ø**-а* *перепис-**ø**-ø*	*гагар'ін′-**іт**-ø* *йевроп-**ей**/**ец′**-ø* *кий-**анин**-ø* *студент-**к**-а*	*голуб-**ін′**-ø* *заочн-**ик**-ø*	*тр'ій-**к**-а*
Прикметники	*збира-**л′н**-ий* *схвал′-**н**-ий*	*виш-**ів**/**с′к**-ий* *с′т'ін-**н**-ий* *тон-**ал′**/**н**-ий* *кущч-**уват**-ий*	*гарн-**есен′к**-ий* *мал′-**ус′ін′к**-ий* *зелен-**уват**-ий* *чорн′-**ав**-ий*	*дома-**ш**/**н′**-ій* *тут-**еш**/**н′**-ій* *шчор'іч-**н**-ий* *друг-**ø**-ий* *пйат-**ø**-ий*
Дієслова	*стук-**ну**-ти-ø* *стук-**ону**-ти-ø* *стук-**от′**/**і**-ти-ø* *стук-**от**/**а**-ти-ø*	*гвинт-**и**-ти-ø* *жир-**ува**-ти-ø* *камен′-**і**-ти-ø*	*зелен-**и**-ти-ø* *зелен′-**і**-ти-ø*	*задк-**ува**-ти-ø* *дес'атер-**и**-ти-ø* *двой-**і**-ти-ø*
Прислівники	*жарт-**ома*** *сид′-**ма*** *мовч-**ки***	*вчор-**а*** *весн-**ойу*** *ранк-**ом***	*висок-**о*** *зелен-**о*** *гар'ач-**е*** *гарнен'к-**о*** *гарнесен'к-**о***	*дв-**ічі*** *тр-**ичі***

Суфікси є виразниками різних словотвірних значень – мутаційних, модифікаційних, транспозиційних. Суфіксальні іменники можуть мати мутаційні (*л'ік-ар-ø, л'ік-арн'-а, жовт-ец'-ø, гірч-иц'-а*); модифікаційні (*птас-тв-о, нас'ін-ин-а, кум-ø-а, кошен'-а, кот-ик-ø, кот-ишч-е*) та транспозиційні (*мол'-б-а, молод'-іс'т'-ø, пест-ошч-і*) словотвірні значення; похідні дієслова – мутаційні (*гурт-ува-ти-ø*, *пар-ува-ти-ø*, *голов-ува-ти-ø*, *командува-ти-ø*, *вечор'-і-ти-ø*, *біл-и-ти-ø*, *біл'-і-ти-ø*); модифікаційні (*крик-ну-ти-ø, с'іп-ну-ти-ø, с'іп-ону-ти-ø*); прикметники – модифікаційні (*зелен-ав-ий, зален-аст-ий, зелен-уват-ий*); мутаційні (*кушч-уват-ий, сок-овит-ий*) та транспозиційні (*збира-л'н-ий, степ-ов-ий, театр-ал'н-ий, черн'ігів-с'к-ий*); прислівники, які перебирають значення твірного прикметника, – лише транспозиційні (*весел-о, молод-о, прийазн-о, рад-о*).

Примітка. Дієслова недоконаного виду, утворені шляхом суфіксації від дієслів доконаного виду, становлять видову пару (вони є словоформами однієї дієслівної лексеми): *винес-**ø**-ти-ø – винос-**и**-ти-ø*, *відда-**ø**-ти-ø – відда-**ва**-ти-ø*, *зароб-**и**-ти-ø – заробл'-**а**-ти-ø*, *орган'із-**ува**-ти-ø – орган'із-**овува**-ти-ø*. Такі суфікси виконують формозмінну, а не словотвірну функцію.

У сучасній українській мови суфіксальні прислівники регулярно утворюються від твірних основ прикметників. Словотвірний тип, до якого входять ці похідні, виявляє високу активність словотвірної моделі, за якою утворюються прислівники не лише від якісних, а й від відносних прикметників. Словотвірні типи прислівників із твірними основами дієслів, іменників, числівників є непродуктивними і становлять закриті ряди слів.

Примітка. Спосіб творення прислівників, історично співвідносних із формами іменників, прикметників і дієслів, визначають по-різному:

– або як адвербіалізацію (лат. adverbium ‘прислівник’) – перехід словоформ інших частин мови у прислівники (І. Вихованець, К. Городенська, М. Жовтобрюх, М. Плющ);

– або як суфіксацію (В. Горпинич, О. Земська, О. Моїсеєв, В. Немченко).

Зокрема, це прислівники:

на **-о**, **-е** (*весело, хороше*) – від форми Н. одн. середнього роду нечленних прикметників;

на **-а**, **-и**, **-ом**, **-ами, -ма, -ою** (*дома, верхи, вихром, манівцями, ранком, ревма, весною*) – від відмінкових форм іменників (Р. одн., О. одн., О. мн., О. двоїни);

на **-ма**, **-ома**, **-ки** (*бігцем, лежачи, мовчки,крадькома, сидьма, сидячи*) – від дієслівних основ.

У сучасній мові відбулося переосмислення словотвірної похідності та словотвірної мотивації, а також морфемної структури таких слів. Сучасне розуміння прислівників і визнання необхідності розмежування синхронного та діахронного словотворення уможливлює розгляд цих похідних як суфіксальних. Адвербіалізація давніх прикметників на **-о**, **-е** стала підгрунтям для надзвичайно продуктивного в сучасній мові словотвірного типу **ТО** $_{\textbf{ADJ}}$ **+ -о/-е**: *бездоганно*, *законно*, *інтонаційно*, *пісенно*, *рівноцінно*.

♦ Постфіксальний спосіб – приєднання постфіксального словотвірного форманта до твірної бази – вихідної словоформи дієслів, прислівників та займенників. Потенційно від кожного дієслова можливе -с′а-дієслово: **інфінітив + СФ** $_{\textbf{Pf}}$, однак утворюються вони лише від неперехідних та частково перехідних дієслів: *катати-ø – катати-ø-**с′а***, *кусати-ø – кусати-ø-**с′а***. Постфікс **-с′а** формує групу зворотних дієслів із різними значеннями: власне зворотні (*одягатися*), взаємнозворотні (*лаятися*), загальнозворотні (*веселитися, дивуватися*), безоб'єктно-зворотні (*телитися*), непрямо-зворотні (*збиратися*), пасивно-зворотні (*затверджуватися*), безособово-зворотні (*не сидиться*) тощо.

Постфіксальні прислівники і займенники входять до непродуктивних словотвірних типів із закритими рядами слів, які в сучасній мові не поповнюються новотворами: *де-**с′***, *коли-**с′***, *куди-**с′***; *хто-**с′***, *шчо-**с′***, *чий-**с′***.

§ 25. Конфіксальні способи

У процесі творення значної кількості похідних слів беруть участь конфіксальні форманти.

Конфіксальні форманти (дво- і трикомпонентні) – це функціональна єдність двох або трьох морфем, які лише разом (як єдиний словотвірний засіб) утворюють нове слово префіксально-суфіксальним, префіксально-постфіксальним, суфіксально-

постфіксальним, префіксально-суфіксально-постфіксальним способом. Процедура встановлення конфіксальних формантів така сама, як і власне афіксальних:

__ с′пів-розмов-ник-ø
-розмов- -(а)
с′пів- -ник-

__ за-міс′ -к-ий
міст- -о
за- -к- (*-с′к-)

__ з-ласкав-и-(ти-ø)-с′а
-ласкав- (ий)
з- -и- -с′а

__ роз-погод-и-(ти-ø)-с′а
-погод- (а)
роз- -и- -с′а

♦ Префіксально-суфіксальний спосіб – творення похідного слова одночасним приєднанням двокомпонентного конфікса – суфікса і префікса – до твірної основи: **ТО + СФ** $_{P\text{-}S}$. Один із найпродуктивніших способів в українській мові, за допомогою якого утворюються похідні іменники, прикметники:

Похідні	Твірні бази		
	Іменники		Дієслова
Іменники	***за**-озер-**й**-а* ***на**-рукав-**ник**-ø* ***роз**-дор'їжж-**ø**-а*	***ви**-йар-**ок**-ø* ***о**-двір-**ок**-ø*	
Прикметники відносні якісні	***без**-шов-**н**-ий* ***без**-вітр'-**ан**-ий* ***без**-голов-**ø**-ий* ***до**-жовтн-**ев**-ий* ***за**-карпат-**с'к**-ий* ***без**-вол'-**н**-ий*		 ***не**-загой-**н**-ий* ***не**-зр'івн'-**анн**-ий*

а також дієслова і прислівники:

Похідні	Твірні бази			
	Іменники	Прикметники (займенники)	Дієслова недоконаного виду	Числівники
Дієслова	***роз**-кр'ілач-**ува**-ти-ø* ***у**-син-**ов**/**и**-ти-ø*	***з**-густ-**и**-ти-ø* ***при**-менш-**и**-ти-ø*	***на**-с'пів-**ува**-ти-ø* ***при**-танц'-**овува**-ти-ø*	
Прислівники	***в**-дом-**а*** ***з**-бок-**у*** ***до**-низ-**у*** ***у**-вечер'-**і***	***по**-бат'ківс'к-**ому*** ***по**-йунац'к-**и*** ***по**-ваш-**ому*** ***по**-мой-**ему*** ***в**-ручн-**у*** ***по**-мал-**у*** ***в**-остан'н'-**е***		***у**-тр-**ичі*** ***у**-дв-**ох*** ***в**-чотир'-**ох***

П р и м і т к а . Східнослов'янські прислівники історично утворені шляхом лексикалізації та адвербіалізації прийменниково-відмінкових форм:

– з + Р. одн. нечленної форми прикметника: *звисока, здавна, здалеку, згарячу*;

– по + Д. одн. відносних прикметників: *по-батьківському, по-батьківськи*;

– з, з-на, в-до + Р. одн. іменника: *зверху, знадвору, вдосвіта*;

– в, на, о + М. одн. іменника: *вгорі, нарівні, опівночі*.

Адвербіалізація як різновид морфолого-синтаксичного способу творення похідних може розглядатися лише в аспекті діахронного словотворення, що виявляє походження прислівників, їх історичні зв'язки.

В аспекті синхронного словотворення прислівники входять до різних за продуктивністю префіксально-суфіксальних словотвірних типів. За аналогією до давніх адвербіалізованих прийменникових форм давального відмінка прикметника в сучасній мові витворився новий продуктивний тип, до якого входять похідні, утворені префіксально-суфіксальним способом (формант **по-…-и**, **по-…-ому**): ***по**-інфантил'н-**ому**, **по**-колежанс'к-**и**, **по**-майбутн'-**ому**, **по**-рад'анс'к-**и**, **по**-столичн-**ому**, **по**-українс'к-**и**.*

Інші адвербіалізовані прислівники входять до непродуктивних, закритих словотвірних типів із різними за фонемним вираженням префіксально-суфіксальними формантами.

У конфіксальний словотвірний засіб входить суфікс у поєднанні з префіксальним компонентом, який може бути власне префіксом (***су**-голос'с'-**ø**-а, **пере**-йар-**ок**-ø*); префіксом прийменникового походження (***за**-рубіжж-**ø**-а, **під**-небес'с'-**ø**-а, **при**-мор-**й**-а, **при**-гор-**ок**-ø*); спрефіксованою часткою (***не**-вичерп-**н**-ий, **не**-здол-**анн**-ий*). Суфіксальний компонент форманта визначає частиномовну належність слова і формує його загальне словотвірне значення. Префіксальний компонент лише модифікує значення слова: ***над**- бережж-**ø**-а*,

***при**-бережж-**ø**-а*,

***уз**- бережж-**ø**-а*.

♦ П р е ф і к с а л ь н о - п о с т ф і к с а л ь н и й спосіб – творення похідних одночасним приєднанням словотвірного форманта – префікса і постфікса – до інфінітива: **Р + інфінітив + $Р_f$**. У такий спосіб утворюються лише похідні дієслова. Постфіксальний компонент формує семантику зворотності, неперехідності дії,

вираженої інфінітивом, а префікс модифікує її за характером перебігу дії: ‘інтенсивність дії’ *гул'ати-ø – **за**-гул'ати-ø-**с'а***, *кричати-ø – **роз**-кричати-ø-**с'а***, *праць'увати-ø – **на**-праць'увати-ø-**с'а**;* ‘результативно-негативна дія’ *грати-ø – **до**-грати-ø-**с'а**, ходити-ø – **до**-ходити-ø-**с'а***.

♦ Суфіксально-постфіксальний спосіб – творення похідних дієслів шляхом одночасного приєднання словотвірного форманта – суфікса і постфікса – до твірних основ двох частин мови – іменника та прикметника. Малопродуктивний спосіб творення похідних дієслів (в українській мові близько 90 слів). Суфіксально-постфіксальні похідні входять до словотвірних типів із різними словотвірними значеннями. Наприклад: ‘виявляти властивість чи ознаку’ *гад'уч-и-ти-ø-с'а, л'ін-ува-ти-ø-с'а, скуп-и-ти-ø-с'а, храбр-и-ти-ø-с'а;* ‘народжувати дитя’ *порос-и-ти-ø-с'а, тел-и-ти-ø-с'а*; ‘покриватися, наповнюватися чим-небудь’ *колос-и-ти-ø-с'а, кущ-и-ти-ø-с'а, сл'оз-и-ти-ø-с'а;* ‘перебувати в певних стосунках, зв’язках’ *брат-а-ти-ø-с'а, жених-а-ти-ø-с'а, родич-а-ти-ø-с'а;* ‘набувати ознаки’ *золотав-и-ти-ø-с'а, йасн-и-ти-ø-с'а*:

Похідні	**Твірні бази**	
	Іменники	**Прикметники**
Дієслова	*церемон-**и**-ти-ø-**с'а***	*кучер'ав-**и**-ти-ø-**с'а***
	*ц'ац'к-**а**-ти-ø-**с'а***	*рожев-**і**-ти-ø-**с'а***
	*лист-**ува**-ти-ø-**с'а***	*чуж-**а**-ти-ø-**с'а***

♦ Префіксально-суфіксально-постфіксальний спосіб – творення похідних шляхом одночасного приєднання трикомпонентного конфікса – префікса, суфікса і постфікса – до твірних основ двох частин мови – іменника і прикметника. В українській мові близько 50 дієслів, які утворені в такий спосіб. Конфіксальний формант має два словотвірні значення: ‘стати тим або набути ознаки того, на кого (що) вказує твірне слово’ *о-баб-и-ти-ø-с'а, о-пол'ач-и-ти-ø-с'а, з-банкрут-и-ти-ø-с'а;* ‘локалізація дії в місці, на яке вказує твірне слово’ *при-земл-и-ти-ø-с'а, при-міс'ач-и-ти-ø-с'а*. Інші похідні не мають єдиного словотвірного значення:

Похідні	**Твірні бази**	
	Іменники	**Прикметники**
Дієслова	***за**-руч-**и**-ти-ø-**с'а***	***з**-милостив-**и**-ти-ø-**с'а***
	роз**-погод-**и**-ти-ø-**с'а	***на**-с'міл-**и**-ти-ø-**с'а***

Окремі похідні слова можуть перебувати у відношеннях похідності не з однією, а з двома (іноді – більше) твірними базами. Відповідно до обраної твірної бази встановлюється словотвірний формант та визначається спосіб творення похідного:

прегарно → *прегарний* і *гарно* (**пре-** і **-о-**);
заатмосферний → *за атмосферою* і *атмосферний* (**за-**…**-н-** і **за-**);
перехід → *переходити* і *хід* (**-ø-** і **пере-**);
свавільник → *сваволя* і *свавільна людина* (**-ник-** і **-ик-**);
каверзник → *каверза* і *каверзна людина* (**-ник-** і **-ик-**).

У багатьох випадках, якщо розглядати не окреме похідне, а похідне у словотвірному типі, до якого це похідне входить, одна з мотивацій виявляється більш обґрунтованою. Наприклад, похідне *безатомний* формально можна вважати префіксальним утворенням *без-* + *-атомний,* однак не всі слова, що входять до словотвірного типу зі значенням ‘відсутність предметної ознаки’, мають подвійну мотивацію: *без-д'ім-н-ий, без-робіт-н-ий, без-дор'іж-н-ий, без-талан-н-ий, без-кров-н-ий* (*кровний* – має інше значення). Тому і похідне *безатомний* за семантичним критерієм ‘який без атому’ безпосередньо мотивується іменником *атом* й утворене префіксально-суфіксальним конфіксом.

§ 26. Безафіксні способи

Особливе місце в системі словотворення займають безафіксні способи. До безафіксних традиційно відносять морфолого-синтаксичний, лексико-семантичний і лексико-синтаксичний способи (В. Виноградов, В. Горпинич, М. Жовтобрюх, І. Ковалик, М. Плющ, М. Шанський, Л. Щерба).

♦ Морфолого-синтаксичний спосіб – це виникнення новотворів шляхом переходу слів з однієї частини мови в іншу, що відбувається внаслідок зміни синтаксичної функції, граматичної парадигми і категорійного значення, що призводить (далеко не завжди) до зміни їх лексичного значення.

Різновидами морфолого-синтаксичного способу є: субстантивація (*учительська, хворий*); ад’єктивація (***кисле*** *молоко,* ***умілі*** *руки*); адвербіалізація (*прийшов* ***додому***); прономіналізація (*Тільки той ненависті не знає, хто* ***ці-***

лий (= весь) *вік нікого не любив*. – Леся Українка); п р е п о з и т и в а ц і я (у прийменник: *Стояв* ***просто*** *неба*); к о н ’ ю н к ц і о н а л і з а ц і я (займенник → сполучник: ***що***, ***чим***); п а р т и к у л я ц і я (у частку: *Я* ***куди*** *менше знав про це*); і н т е р ’ є к т и в а ц і я (у вигук: ***Боже, горе, лихо, матінко***).

♦ Л е к с и к о - с е м а н т и ч н и й спосіб – творення нового слова шляхом розвитку в ньому нових лексико-семантичних варіантів (полісемія) і формування на їхній базі омонімів. При цьому змінюється не форма вираження слова, а його семантика. Це продуктивний спосіб поповнення словника не новими словами, а словами з новим лексичним значенням:

Зайчик – ‘тварина’ і *Зайчик* – ‘сонячний’.

Залізно – ‘прислівник до *залізний*’ і *Залізно* – ‘те саме, що добре’.

Мишка – ‘тварина’ і *Мишка* – ‘комп’ютерна’.

Пачка – ‘паперу’ і *Пачка* – ‘одяг ~ у балерини’.

Пропускати – ‘надавати можливість пройти перед собою’ і *Пропускати* – ‘те саме, що прогулювати ~ пари, уроки і под.’.

♦ Л е к с и к о - с и н т а к с и ч н и й спосіб – творення нового слова шляхом злиття компонентів вільного словосполучення: *добраніч* (добра ніч), *спасибі* (спаси Біг), *сьогодні* (сєго дьнѣ), *натщесерце* (на тоще серце); *Вишгород* (Вышь городъ), *Крутивус* (крути вус)*, Нечуйвітер* (не чуй вітер), *Шукайвода* (шукай воду); *дванадцять* (дъва на десятє)*, п’ятдесят* (п’ять десятъ); *зате* (за те), *понад* (по над), *атож* (а то ж).

У сучасній теорії словотвору лексико-семантичний спосіб виводиться за межі синхронного словотворення, оскільки втрата семантичної єдності лексико-семантичних варіантів і виникнення омонімів формально не призводить до утворення нових слів, а тому явище омонімії має бути предметом розгляду в лексикології як один зі шляхів поповнення лексичного складу мови (Ф. Гужва, О. Земська, В. Лопатін, І. Улуханов).

Морфолого-синтаксичний спосіб (крім ад’єктивації та субстантивації) також формально не слугує творенню нових слів. Відповідно до сучасних поглядів на дієприкметник як віддієслівний прикметник[83], утворений суфіксацією, ад’єктивація не є різновидом

[83] Див.: *Вихованець І. Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К., 1988. – С. 128–133; *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К., 2004. – С. 146–150.

морфолого-синтаксичного способу. Перехід в інші частини мови відбувається в мовленні, коли слово виконує не "свою" функцію, напр.: *Реве та стогне Дніпр широкий... Додолу верби гне високі,* ***горами*** (N → Adv) *хвилю підійма* (Т. Шевченко). Ці явища мають бути предметом розгляду в синтаксисі. Предметом словотвору вважають лише субстантивацію (О. Земська, В. Лопатін).

Лексико-синтаксичний спосіб – це спосіб творення слів як реального історичного процесу на твірній базі тих лексичних одиниць, які існували в минулому. Способи синхронного словотворення базуються на синхронних відношеннях, що існують між словами в сучасній мові. З погляду синхронії у складних словах, історично утворених шляхом лексикалізації словосполучень (зрощення), словотвірним засобом є композиція основ або слів. За цією ознакою вони подібні до слів, утворених складанням – осново- чи словоскладанням (О. Моїсеєв, В. Немченко).

§ 27. Субстантивація

З усіх видів морфолого-синтаксичного способу, або конверсії (від лат. conversio 'зміна', 'перетворення'), лише субстантивацію вважають регулярним і продуктивним словотвірним засобом виникнення нових слів у сучасній мові.

♦ Субстантивація (лат. substantivum 'іменник') – перехід слів інших частин мови в іменник. На відміну від афіксальних і конфіксальних похідних, утворених за допомогою словотвірного форманта, який передає словотвірне значення, способом творення і виразником словотвірного значення субстантивів є зміна частиномовної парадигми твірного слова.

На тонких стеблах крапельки студені ***минулого*** (Adj) *дощу* <…> *горять* (М. Рильський).

Усе, що тільки існує у світі, має своє ***минуле*** (Adj → N)*, сьогодні і свій завтрашній день* (Ю. Збанацький).

Прикметник *минуле* у другому реченні втрачає прикметникові характеристики і набуває ознак іменника:

– відповідає на питання що?;

– стає носієм категорійного значення предметності, звужує і конкретизує лексичне значення: на відміну від прикметника, що виражає ознаку, яка може стосуватися багатьох предметів, субстантивований прикметник позначає часовий відрізок;

– виконує роль додатка (може бути підметом у формі називного відмінка);

– має (може мати) при собі узгоджені означення: *своє минуле, далеке минуле*;

– змінює свою морфологічну парадигму: значення відмінка і числа стають у ньому незалежними, роду – незмінним. За субстантивованим прикметником закріплюється несловозмінне значення середнього роду: *минуле*.

Розрізняють субстантивацію повну та неповну.

♦ Неповна субстантивація. Звичайно перехід прикметників в іменники найчастіше не призводить до зміни лексичного значення слова: *Розумний не стратить надії* (М. Вовчок). Найпоширенішим є синтаксичний ступінь субстантивації: уживання прикметника в невластивій для нього синтаксичній функції іменника – у ролі додатка чи підмета. Лексичне значення субстантивованого прикметника іноді звужується і конкретизується: *безробітн-ий, -а* (= людина, що не має роботи); *молода* (= особа жіночої статі, що вступає у шлюб); *операційна* (= кімната, де проводять операції); *сучасне*/*теперішнє* (= час; те, що існує тепер); *набережна* (= укріплений берег); *учительська* (= кімната для вчителів у школі). Такі іменники не подані у словниках як окремі лексеми; словник фіксує їх як прикметникову лексему, уживану в значенні іменника в певних контекстах.

♦ Повна субстантивація. Значно рідше відбувається повна субстантивація прикметника, коли він не лише синтаксично функціонує як іменник, а й набуває нового лексичного значення, закріпленого морфологічно, що й відображено у тлумачних словниках як окрема словникова стаття: *Київ, Львів* (місто); *Задорожна, Русанівський* (прізвище).

Субстантиви входять до таких продуктивних словотвірних типів:

а) назви осіб: *вартовий, днювальний, молодий*, *обвинувачений, хворий*; *ланкова, молода, наречена*; *мале, старе*;

б) назви місця (приміщення): *варенична*, *набережна, операційна*, *прохідна, учительська*;

в) назви абстрактних понять: *майбутнє*, *минуле*, *прийдешнє*; *прекрасне*; *ламана*; *старе*;

г) назви їжі та напоїв: *перше, друге, спиртне, шампанське;*

ґ) назви – біологічні терміни: *бобові, двокрилі, колосові, осетрові*, *чайкові*;

д) назви документів: *доповідна, накладна*;

е) назви грошових виплат: *відпускні, добові, преміальні*;

є) географічні назви: *Львів*, *Ніжин, Рахів, Фастів, Ясинувата*;

ж) прізвища: *Василевська, Волошин, Головатий, Задорожня, Котляревський*.

СПОСОБИ ТВОРЕННЯ СКЛАДНИХ І СКЛАДНОСКОРОЧЕНИХ ПОХІДНИХ

§ 28. Складання як спосіб творення похідних

Складання – спосіб творення похідних шляхом об'єднання в одну лексичну одиницю кількох слів, кількох основ або частин слів. Залежно від того, які компоненти твірної бази входять до похідного слова, розрізняють словоскладання, основоскладання, осново-словоскладання та абревіацію.

Примітка. Способи творення складних слів (що мають більше ніж одну твірну основу) називають й іншими термінами: чисте складання, складносуфіксальний, зрощення (РГ–80; О. Земська).

§ 29. Словоскладання

♦ Словоскладання – творення похідних шляхом поєднання кількох слів в одну лексичну одиницю без втрати ними

словозмінної здатності та наголошуваності обох компонентів. У такий спосіб на твірній базі сурядних сполук утворюються складені слова, які позначають одне поняття, але кожен компонент зберігає морфологічну ознаку – відмінюваність і акцентуаційну ознаку – наголошуваність:

ба́т'к-о-ма́т-и	*хл'і́б-ø-с'іл'-ø*	*ср'і́бл-о-зло́т-о*
ба́т'к-а-ма́тер'-і	*хл'і́б-а-со́л'-і*	*ср'і́бл-а-зло́т-а*
ба́т'к-у-ма́тер'-і	*хл'і́б-у-со́л'-і*	*ср'і́бл-у-зло́т-у*
ба́т'к-а- ма́т'ір-ø	*хл'і́б-ø-с'іл'-ø*	*ср'і́бл-о-зло́т-о*
ба́т'к-ом-ма́т'ірй-у	*хл'і́б-ом-с'і́л'л'-у*	*ср'і́бл-ом-зло́т-ом*
при ба́т'к-у-ма́тер'-і	*у хл'і́б-і-со́л'-і*	*у ср'і́бл'-і-зло́т'-і*

Словоскладанням утворюються і такі складені слова, твірною базою для яких є словосполучення прикладкового (апозитивного) типу – сполука двох іменників, один із яких виконує функцію означення (прикладки) і має відтінок ствердження цієї ознаки щодо означуваного іменника:

кві́тен'-ø-кра́сен'-ø	*мі́ст-о-геро́й-ø*	*о́ч-і-воло́шк-и*
кві́тн'-а-кра́сен'-а	*мі́ст-а-геро́й-а*	*оч-е́й-воло́шок-ø*
кві́тн'-у-кра́сен'-у	*мі́ст-у-геро́й-у*	*оч-а́м-воло́шк-ам*
кві́тен'-ø-кра́сен'-ø	*мі́ст-о-геро́й-ø*	*о́ч-і-воло́шк-и*
кві́тн-ем-кра́сен-ем	*мі́ст-ом-геро́й-ем*	*оч-и́ми-воло́шк-ами*
у кві́тн'-і-кра́сен'-і	*у мі́с'т'-і-геро́й-і*	*в оч-а́х-воло́шк-ах*

Словотвірне значення в таких похідних передається композицією твірних частин – твірних слів – зі сталим порядком словотвірних компонентів.

Шляхом словоскладання утворюються переважно іменники (*брати-богатирі, ніченька-чарівниченька, Квітка-Основ'яненко*), обмежено прислівники (*більш-менш, любо-дорого, тишком-нишком*); прикметники (*гарний-гарнесенький, давній-предавній, тихий-тихесенький*) і дієслова (*любив-любив, робив-робив*). Складені дієслова, прикметники і прислівники – це переважно синонімічні, антонімічні, редуплікові єдності.

Як утворені словоскладанням можна вважати і похідні на твірній базі підрядного словосполучення, одним із компонентів якого є прислівник: *вѝсокоосві́чений* (*осві́чений ви́соко*), *ві̀чнозеле́ний* (*зеле́ний ві́чно*), *ма̀лознайо́мий* (*знайо́мий ма́ло*), *ни́жчепідпи́саний* (*підпи́саний ни́жче*). Твірні слова, "зливаю-

чись” в одну лексичну одиницю, звужують своє значення, однак зберігають морфемний склад і наголошуваність обох компонентів твірної бази (у прислівниковому компоненті наголос не основний, а побічний). Такі похідні історично утворені лексико-синтаксичним способом – зрощенням компонентів вільного словосполучення в одне слово.

Примітка. Спосіб творення слів типу *вічнозелений*, *маловідомий* визначають по-різному: як словоскладання (О. Моїсеєв); як чисте складання (В. Немченко); як зрощення (В. Горпинич, О. Земська, РГ–80).

§ 30. Основоскладання

♦ Основоскладання – спосіб творення похідних шляхом об’єднання в одну лексичну одиницю кількох основ. Основоскладання відбувається на твірній базі сурядних і підрядних сполук слів за допомогою інтерфікса та супроводжується втратою одним зі словотвірних компонентів словозмінної здатності. Основоскладання обов’язково поєднується із суфіксацією (суфікс може бути нульовий), іноді префіксацією (дуже рідко). У результаті основоскладання утворюються складні слова – композити (лат. compositus ‘складний, складений із частин’):

*ст-**о**-л'і́т'т'-**ø**-а*	*чорн-**о**-о́к-**ø**-ий*
*ст-**о**-л'і́т'т'-**ø**-а*	*чорн-**о**-о́к-**ø**-ого*
*ст-**о**-л'і́т'т'-**ø**-у*	*чорн-**о**-о́к-**ø**-ому*
*ст-**о**-л'і́т'т'-**ø**-а*	*чорн-**о**-о́к-**ø**-ого*
*ст-**о**-л'і́т'т'-**ø**-ам*	*чорн-**о**-о́к-**ø**-им*
*у ст-**о**-л'і́т'т'-**ø**-і*	*на чорн-**о**-о́к-**ø**-ому*
*с'ін-**о**-кі́с-**ø**-ø*	*метал-**о**-зва́р'ува-л'**н**-ий*
*с'ін-**о**-ко́с-**ø**-у*	*метал-**о**-звар'ува-л'**н**-ого*
*с'ін-**о**-ко́с-**ø**-у*	*метал-**о**-звар'ува-л'**н**-ому*
*с'ін-**о**-кі́с-**ø**-ø*	*метал-**о**-звар'ува-л'**н**-ий*
*с'ін-**о**-ко́с-**ø**-øм*	*метал-**о**-звар'ува-л'**н**-им*
*на с'ін-**о**-ко́с'-**ø**-і*	*у метал-**о**-звар'ува-л'**н**-ому*

Інтерфікс робить незмінюваною першу основу та слугує показником основоскладання (а також осново-словоскладання).

В українській мові словотвірну синтагматичну функцію виконують такі інтерфікси:

-о- – після іменникових та прикметникових основ на тверду приголосну: *гриб-**о**-под'ібний, інш-**о**-мов-**н**-ий, коротк-**о**-метраж-**н**-ий, сиз-**о**-крил-**ø**-ий, сн'іжн-**о**-білий*;

-е- – після іменникових основ на м'яку приголосну: *бол-**е**-заспокій-**лив**-ий, край-**е**-вид-ø, жит'т'-**е**-л'уб-**ø**-ø*;

-ø- – після іменникових основ: *Китай-**ø**-город-ø, Мир-**ø**-город-ø, Уж-**ø**-город-ø*;

-и-, **-ø-** – після дієслівних основ (генетичне закінчення 2 ос. одн. наказ. сп. із нейтралізованим граматичним значенням): *Звен-**и**-город-ø*, *з'ірв-**и**-голова, Гул'ай-**ø**-поле*;

-и-, **-ох-** – після числівникових основ (генетичне закінчення з нейтралізованим граматичним значенням): *Пйат-**и**-хат-**к**-и, сем-**и**-р'іч-**н**-ий; тр'-**ох**-йарус-**н**-ий, пйат-**и**-поверх-**ов**-ий*;

-е-, -о- – після займенникових основ (генетичне закінчення з нейтралізованим граматичним значенням): *вс-**е**-знай-**к**-а, вс-**е**-влад'д'-**ø**-а, вс-**е**-сил'-**н**-ий, сам-**о**-закоханий*.

Словотвірне значення в таких похідних передається композицією твірних частин – твірних основ, поєднаних за допомогою інтерфікса, та суфікса (іноді префікса). Словотвірними засобами також є: сталий порядок словотвірних компонентів, єдиний основний наголос. Словотвірний формант – інтерфікс – у складних словах передає синтагматичне словотвірне значення.

Основоскладання надзвичайно продуктивний спосіб творення похідних іменників (*жовт-**о**-бр'уш-**к**-а, ікон-**о**-пис-**ец'**-ø, міс'ац-**е**-хід-**ø**-ø*) та прикметників (*біл-**о**-кор-**ø**-ий, л'ів-**о**-береж-**н**-ий, сем-**и**-доб-**ов**-ий*), а також прислівників (*бос-**о**-н'іж-**ø**, л'ів-**о**-руч-**ø**, прав-**о**-руч-**ø***).

З погляду синхронного словотворення похідні прислівники неоднорідні. Більшість із них утворені за словотвірними моделями непродуктивних словотвірних типів: *в-одн-**о**-раз-**ø**, л'ів-**о**-руч-**ø**, на-сам-**ø**-перед-**ø**, на-т-**о**-міс'т'-**ø**, об-**і**-руч-**ø**, с-покон-вік-у, по-вс'ак-**ø**-час-**ø**, сам-**о**-хіт'-**ø**, с'ог-**о**-д'н'-**і*** і под.

Примітка. Історично такі прислівники виникли внаслідок лексикалізації вільних словосполучень '(прийменник) займенник або числівник + форма Р. / Зн. / М. одн. іменника'. Для сучасної української мови цей спосіб творення похідних не характерний.

§ 31. Осново-словоскладання

♦ Осново-словоскладання – контамінований різновид складання похідних на твірній базі сурядних і підрядних сполук слів шляхом об'єднання в одну лексичну одиницю основи першого компонента і слова другого компонента. На відміну від основоскладання, у похідних цього способу творення другий компонент є словом, а не основою: *лісостеп* (*ліс* і *степ*), *синьожовтий* (*синій* і *жовтий*), *бурякозбирання* (*збирання буряків*):

л'іс-о-степ-ø	*син'-о-жовт-ий*	*бур'ак-о-збиран'н'-а*
л'іс-о-степ-у	*син'-о-жовт-ого*	*бур'ак-о-збиран'н'-а*
л'іс-о-степ-у	*син'-о-жовт-ому*	*бур'ак-о-збиран'н'-у*
л'іс-о-степ-ом	*син'-о-жовт-им*	*бур'ак-о-збиран'н'-ам*
у л'іс-о-степ-і	*на син'-о-жовт-ому*	*у бур'ак-о-збиран'н'-і*

У сучасній українській мові похідні, історично утворені шляхом лексикалізації синтаксичного словосполучення (словоскладанням): *Біл-ø-город-ø* (*Бѣль городъ*), *Виш-ø-город-ø* (*Вышь городъ*), *Нов-ø-город-ø* (*Новъ городъ*), *Кіров-о-град-ø* (*градъ Кірова*), *Павл-о-град-ø* (*градъ Павла*), *Татар-бунар-и* (тюрк. *tatar bunar 'татарське джерело'), мають словотвірну структуру 'основа + слово', містять у своєму складі інтерфікси **-ø-** та **-о-**, які поєднують основу першого слова з цілим словом, що відповідає способу творення осново-словоскладання.

Осново-словоскладання надзвичайно продуктивний спосіб творення похідних іменників (*зубр-**о**-бізон-ø, премйер-**ø**-мін'істр-ø, сух-**о**-фрукт-и*) та прикметників (*кисл-**о**-солодк-ий, історик-**о**-філологічн-ий, науков-**о**-практичн-ий*). Нечисленні складні дієслова – давні за походженням (*благ-**о**-вістити-ø, бог-**о**-творити-ø, верх-**о**-водити-ø, вітр-**о**-гонити-ø, зл-**о**-вт'ішати-ø-с'а, кол-**о**-бродити-ø, рук-**о**-плескати-ø*). У сучасній мові дієслова шляхом осново-словоскладання не утворюються.

Формально подібні до композитів, утворених осново-словоскладанням, похідні, першим компонентом яких є префіксоїди: *авіа-база, авіа-десант-ø, авіа-парк-ø; макро-економіка, макро-кл'імат-ø, макро-система; метео-прогноз-ø*, *метео-ракета*, *метео-станц'ійа; пол'і-аміди, пол'і-вітаміни, пол'і-кристал-ø* та ін.

П р и м і т к а . Спосіб творення похідних із префіксоїдами іншомовного походження визначають по-різному: у “Російській граматиці – 80” вони подані як утворені шляхом чистого складання; М. Плющ відносить їх до абревіатур змішаного типу.

Досить часто похідні, які мають більше ніж один корінь, утворені одним із афіксальних чи конфіксальних способів, якщо твірною базою для них є складне слово (із кількома коренями). У такому випадку словотвірний формант приєднується до складної твірної основи:

Основоскладання + суфікс	**Афіксальні способи**
*верх-**о**-р'ічч-**ø**- (← **й**)-а*	*глинозем- + **-н**-ий*
*висок-**о**-гір-**н**-ий*	*жит'т'ел'убн- + **-іс'т'**-ø*
*піш-**о**-хід-**ø**-ø*	*л'ісостеп- + **-ов**-ий*
	***у**-+-р'ізноман'ітн+-**и**-ти-ø*
	з**-+милосерд+-**и**-ти-ø+-**с'а
*хор-**о**-вод-**ø**-ø*	*хоровод+**-и-**ти-ø*
*кос-**о**-бок-**ø**-ий*	*кособоч+-**и**-ти-ø+-**с'а***
*велик-**о**-душ-**н**-ий*	*великодушн+-**ича**-ти-ø*

Необхідно також розрізняти похідні, на перший погляд, формально подібні, але утворені різними способами – словоскладанням та основоскладанням: *високоавторитетний, високосортний, маловрожайний, малометражний, легкоатлетичний* і *високоосвічений, високорозвинений, маловживаний, малопомітний*, *легкоздійсненний*. Так, *високосортний* – композит, утворений на базі підрядного словосполучення *високий сорт* шляхом основоскладання (інтерфікс **-о-**) із суфіксацією (**-н-**). Натомість *високоосвічений* – похідне, утворене словоскладанням на базі словосполучення *високо освічений*, з першим компонентом прислівником, у якому **-о-** – суфікс.

Інтерфікс як сполучувальний засіб двох основ слугує також розрізненню основоскладання (і осново-словоскладання) та абревіації. Так, перші похідні в парах слів утворені основоскладанням і осново-словоскладанням, а другі – шляхом абревіації: *л'іс-**о**-господарство* і *л'іс-госп-ø*; *медик-**о**-судовий* і *мед-суд-експерт-ø*; *торгов-**о**-фінансовий* і *торг-пред-ø*; *фізик-**о**-математичний* і *фіз-мат-ø*; *шахт-**о**-управл'ін'н'а* і *шахт-ком-ø*.

§ 32. Абревіація

♦ А б р е в і а ц і я (лат. abbreviation ‘скорочення’, від лат. abbrevio ‘скорочую’) – спосіб творення складноскорочених і скорочених похідних на твірній базі різних за структурою та значенням сполук слів.

У сучасній мові продуктивність абревіації зумовлена однією з найбільш важливих мовних тенденцій – тенденцією до економії засобів вираження (ЮНЕСКО – Організація Об’єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, МАГАТЕ – Міжнародне агентство з атомної енергії).

Шляхом абревіації утворюються складноскорочені слова, які називають а б р е в і а т у р а м и (італ. abbreviatura, від лат. abbrevio ‘скорочую’). Абревіатури мають особливу порівняно зі звичайними словами морфемну структуру: *іст-фак-ø*, *йур-фак-ø*, *л'ім-фак-ø*, *пед-фак-ø*, *філ-фак-ø; вій-с'к-кор-ø, с'іл'-кор-ø, спец-кор-ø, йун-кор-ø* – вони складаються з усічених морфем нового типу – абревіатурних морфем (аброморфем), які не є ні повноцінними коренями, ні повноцінними афіксами (Д. Алексєєв, Н. Клименко). Абревіатури, у яких можливе лише етимологічне виокремлення компонентів, на морфеми, як правило, не поділяються. Прийнято вважати, що фонемна послідовність таких абревіатур є коренем: *ал'фол'-ø, лавсан-ø, лазер-ø, менол-ø, радар-ø, самбо, тол-ø*.

Залежно від того, які компоненти твірної бази входять до похідного слова, розрізняють такі види абревіатур:

І н і ц і а л ь н а:

– б у к в е н а: *АТС* (автоматична телефонна станція), *КВК* (клуб веселих і кмітливих), *МВФ* (Міжнародний валютний фонд), *НТП* (науково-технічний прогрес), *СБУ* (Служба безпеки України), *СМП* (системи машинного перекладу), *СНД* (Співтовариство Незалежних Держав), *ТСН* (телевізійна служба новин);

– буквена іншомовна: НАТО (The North Atlantic Treaty Organization – Організація Північноатлантичного договору), ЮНІСЕФ (The United Nations International Emergency Children’s Fund – Надзвичайний фонд допомоги дітям при Організації Об’єднаних Націй), ОПЕК (The Organization of the Petroleum Exporting Countries – Організація країн – експортерів нафти);

– звукова: *ВАК* (Вища атестаційна комісія), ДАІ (дорожня автомобільна інспекція), *МОК* (Міжнародний олімпійський комітет), неп (нова економічна політика), *ООН* (Організація Об'єднаних Націй), *РУМП* (російсько-український машинний переклад);

– буквено-звукова: *ПАР'Є* (Парламентська Асамблея Ради Європи – The Parliamentary Assambly of the Council of Europe), *ДТСААФ* (Добровільне товариство сприяння армії, авіації і флоту);

– частина слова + початкові звуки або назви початкових літер інших слів: КамАЗ (Камський автомобільний завод), *райво* (районний відділ освіти).

Умовно складова: *Донбас* (Донецький басейн), *Інтерпол* (інтернаціональна поліція), *Кабмін* (Кабінет міністрів), *нардеп* (народний депутат), Охматдит (Охорона матері і дитини), сисадмін (системний адміністратор), *сількор* (сільський кореспондент), *Укртелеком* (українська телекомпанія);

Початкова частина слова + повне слово:

– у називному відмінку: *зарплата*, *Євразія* (Європа і Азія), *Київрада, міськрада, ощадкаса*;

– у непрямому відмінку: *завкафедри*, *завскладом*.

Початкова частина слова + початок і кінець або тільки кінець другого слова: *біоніка* (біологія і електроніка), *військкомат* (військовий комісаріат), *мопед* (мотоцикл і велосипед), *Укрнет* (український Інтернет), українкум (Україна і унікум), крижталь (фестиваль криги або крижаний фестиваль).

Усічена частина твірної бази (слова або словосполучення): *бад* (бадмінтон), *виш* (вищий навчальний заклад), *маг* (магнітофон), *профі* (професіонал), *спец* (спеціаліст), *універ* (університет).

Шляхом абревіації утворюються похідні іменники найчастіше на твірній базі словосполучень 'прикметник + іменник': *ЄС* (Європейський Союз), *Євробачення* (Європейське телебачення), *універмаг* (універсальний магазин); 'іменник + іменник' *Меркозі* (план Меркель і Саркозі), *культсектор* (сектор культури). За особливостями структурної співвіднесеності компонентів абревіатур із компонентами твірної бази можна виокремити: абревіатури, компоненти яких розташовані в такій послідовності, як у твірній базі (*ВСП* – Всесвітня служба погоди, *фізорг* – фізкультурний органі-

затор); абревіатури, компоненти яких розташовані в іншій послідовності, ніж у твірній базі (БАМ – метеорологічний барометр-анероїд); абревіатури, у яких пропущений компонент твірної бази (*Укрмет* – Українська метеорологічна служба).

Абревіатури-прикметники практично не утворюються. Є лише близько десяти прикметників, утворених шляхом абревіації: *агітмасовий*, *культосвітній*, *культшефський*, *санепідеміологічний*.

Усі групи абревіатур, за винятком ініціальних, мають прозоре значення, морфологічно оформлені (переважно є іменниками чоловічого, іноді жіночого роду, змінюються за відмінками та числами); від багатьох із них утворюються нові похідні слова. Ініціальні абревіатури, які позначають загальні назви і читаються по складах (не за назвами літер), мають рід ключового слова і відмінюються. У сучасній українській мові помітною є тенденція відмінювання абревіатур відповідно до їх морфонологічного оформлення: БАМ – БАМу – II відміна тверда група, ЖЕК – ЖЕКу – II відміна тверда група. Семантика ініціальних абревіатур непрозора, їх неможливо співвіднести ні з тим найменуванням, яке вони позначають, ні навіть зі сферою їхнього функціонування: МГС, МПР, РП, МРСС (метеорологічні абревіатури); ФСМ, ФМС, ФАС, ЦЛСІ (спортивні абревіатури).

Абревіатури типу ‘усічена основа + ціле слово’ становлять перехідну групу складних слів, які можна розглядати і як похідні, утворені осново-словоскладанням.

Абревіатури виникають “услід за повним найменуванням” і функціонують у мові як синонімічне утворення (*Київрада* і *Київська рада*, *завкафедри* і *завідувач кафедри*); метонімічне (*АН-24* і *Антонов*) чи генетичне, коли зв’язок із твірною сполукою вже не відчувається або майже не відчувається (*загс*, *лавсан*, *лазер*, *радар*, *тол* і под.). Ініціальні абревіатури можуть вступати в омонімічні відношення не лише тоді, коли вони позначають різні поняття і входять до різних лексико-семантичних груп (АМС – автоматична міжпланетна станція і АМС – авіаційна метеорологічна служба, БАМ – Байкало-Амурська магістраль і БАМ – барометр-анероїд метеорологічний; МСА – Міжнародна соціологічна асоціація, МСА – Міжнародна спілка архітекторів, МСА – Міжнародна стандартна атмосфера), а й у межах однієї

галузі (АМС – авіаційна метеорологічна служба і авіаційна метеорологічна станція; ГМС – гідрометеорологічна служба і гідрометеорологічна станція). Саме тому “абревіатурний метод приховує в собі велику небезпеку – часто призводить до непорозуміння і технічних помилок”[84].

Абревіатури-усічення уживані лише в розмовному мовленні: *ас* (асистент), *зав* (завідувач кафедри), *завлаб* (завідувач лабораторії), *комп* (комп’ютер), *проф* (професор), *студ* (студент).

§ 33. Лексико-синтаксичний спосіб (зрощення)

Традиційно виокремлюють ще один спосіб творення – лексико-синтаксичний, або зрощення (В. Горпинич, М. Жовтобрюх, І. Ковалик, М. Плющ). Це історичний спосіб творення похідних на базі вільного словосполучення шляхом злиття в єдину цілісну лексичну одиницю без будь-яких формально-граматичних змін компонентів. Такі похідні в усіх своїх формах за морфемним складом повністю тотожні синонімічному словосполученню: *Білгород*, *Вишгород*, *Миргород, Райгородок, вічнозелений*, *Любимененепокинь*, *Панібудьласка*, *перекотиполе*, *пройдисвіт*, *спасибі.*

Утворені лексико-семантичним способом похідні з часом почали зазнавати впливу більш сильної словотвірної моделі – основоскладання. Унаслідок цього відбувся перерозподіл у морфемному складі твірних основ. Так, у похідних *злодій*, *листопад* спочатку не було інтерфікса **-о-**. Ці слова утворені, подібно до *ведмідь*, без інтерфікса: перше – шляхом поєднання основи **зло-**, у якій **зл-** – корінь, а **-о-** – тематичний суфікс, та слова **дѣи** – ‘діятель’; друге – від основи **листо-** з коренем **лист-** і тематичним суфіксом **-о-** та слова **падъ-** ‘падіння’. Трансформація тематичного суфікса в інтерфікс відбулася і в словах типу *кровопролиття* (з *кровипролитие*, **о←и**), *домотканий* (з *домотканный*, **о←а**).

---

[84] *Лотте Д. С.* Основы построения научно-технической терминологии / Д. С. Лотте. – М., 1981. – С. 31.

Історично утворені зрощенням іменника та узгоджуваного з ним нечленного прикметника географічні назви типу *Білгород* (*Бѣлъ городъ*), *Вишгород* (*Вышь городъ*), *Новгород* (*Новъ городъ*) також не мали у своїй структурі інтерфікса. Визнання у структурі цих слів нульових інтерфіксів (*Біл-ø-город-ø*, *Виш-ø-город-ø*, *Нов-ø-город-ø*) умотивовує їх належність до основословоскладання, характерною ознакою якого є наявність інтерфікса. За зразком давніх утворень у сучасній мові виникають нові похідні, і не лише власні назви: *Зелен-о-град-ø*, *Кіров-о-град-ø, Цілин-о-град-ø, Танк-о-град-ø*, *Нафт-о-град-ø*.

Слова типу *гонивітер*, *грайворон*, *горицвіт,* історично утворені шляхом зрощення, у сучасній мові мають усталений порядок словотвірних компонентів, єдиний основний наголос і за цими ознаками вони подібні до слів, утворених одним із різновидів способу складання. Свідченням цього слугує й варіативність інтерфікса в окремих похідних: *жив-**о**-кіст-ø* і *жив-**и**-кіст-ø; лом-**о**-н'іс-ø* і *лом-**и**-н'іс-ø; скал-**о**-зуб-ø* і *скал-**и**-зуб-ø*, а також можливість і наявність словотвірних синонімів на одній твірній базі, але з різною послідовністю компонентів: *скалити зуби – скал-**о**-зуб-ø* і *зуб-**о**-скал-**ø**-ø*; *возити*/*носити воду – вод-**о**-воз-**ø**-ø* і *воз-**и**-вод-а; вод-**о**-нос-**ø**-ø* і *нос-**и**-вод-а*[85]. Такі синоніми різняться певними відтінками у значенні, зберігають внутрішні відношеннями між компонентами твірної бази.

СИСТЕМА І СТРУКТУРА СИНХРОННОГО СЛОВОТВОРЕННЯ

§ 34. Одиниці словотвірної системи

Мова – це складна система, система систем (підсистем). Словотворення є частиною загальної системи мови і водночас складною структурованою системою, функціонування якої забезпечують її одиниці, що перебувають у певних взаємозв'язках і взаємовідношеннях.

[85] *Фридрак В. Б.* Синонімія складних слів / В. Б. Фридрак // Мовознавство. – 1987. – № 2. – С. 32–38.

♦Основною одиницею системи синхронного словотворення є похідне слово (мотивоване, дериват), оскільки саме заради нього й відбувається акт словотворення. Похідне слово є основою побудови всієї словотвірної системи загалом та інших комплексних словотвірних одиниць – словотвірного типу, словотвірної категорії, словотвірного гнізда, словотвірної парадигми – зокрема. Комплексні словотвірні одиниці різні за структурою і складністю, вони формуються на базі двох типів протиставлень:

1) похідних із різними коренями, але з тією самою словотвірною будовою:

– словотвірний тип і словотвірна категорія;

2) похідних зі спільним коренем:

– словотвірне гніздо і словотвірна парадигма;

– словотвірна пара і словотвірний ланцюжок.

Системність словотворення виявляється в тому, що творення похідних певної частини мови відбувається з урахуванням структурно-словотвірних закономірностей, визначених системою мови: на базі твірних певної частини мови, за допомогою певних словотвірних засобів і способів творення, із системно визначеними словотвірними значеннями[86]:

Словотвірна система мови

1. Що? Похідні	Іменник	Дієслово	Прикметник	Інші частини мови
	загір'я			
2. Від чого? Твірні	Іменник	Дієслово	Прикметник	Інші частини мови
	гора			
3. Як? Словотвірні засоби Способи творення	Афіксальні / конфіксальні **преф.-суф. за-…-й-**		Безафіксні	
4. Семантичний результат: Словотвірне значення	'простір, місце поза чим-н.' (*загір'я,* подібно: *заокеання, Забайкалля, Закарпаття, запаркання, задзеркалля*)			

[86] Див.: *Моисеев А. И.* Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке / А. И. Моисеев. – Л., 1987. – С. 30.

Усі чотири компоненти разом характеризують похідні одного словотвірного типу. Саме словотвірні типи, на думку багатьох лінгвістів, і становлять систему словотворення (В. Горпинич, Т. Єфремова, Н. Клименко, О. Кубрякова, В. Лопатін, О. Моїсеєв).

П р и м і т к а . Словотвірну систему розуміють як:

– "<…> сукупність словотвірних одиниць у їхніх взаємозв'язках" (Українська мова : енциклопедія. – К., 2007. – С. 619);

– "<…> сукупність **дериватем** (базова одиниця з відповідною словотвірною формою та словотвірним значенням. – І. К.) як мовних одиниць словотвірного рівня" (*Ковалик І. І.* // Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С. 14);

– "Сукупність **словотвірних типів**, що виникли в результаті функціонування деривaційної системи, і **словотвірних одиниць**, що забезпечують працездатність кожного засобу деривації окремо й усіх разом" (*Ефремова Т. Ф.* Толковый словарь словообразовательных единиц русского язика. – М., 2005. – С. 617);

– "<…> сукупність **словотвірних типів** <...> у їхній взаємодії, а також **сукупність словотвірних гнізд**" (Русская грамматика. – М., 1980. – С. 137).

Словотвірна підсистема вирізняється з-поміж інших мовних підсистем своєю динамічністю, відкритістю, відносною стабільністю, закладеною в ній потенційною здатністю до змін, "можливостями розвитку, а не реалізацією цих можливостей, що закладені в системі у вигляді готових формул похідних"[87] – словотвірних типів. Словотвірні типи порівняно швидко змінюються і кількісно, і якісно: одні словотвірні типи активно поповнюються новими похідними, стають продуктивними й активними, інші – втрачають здатність утворювати нові слова, стають малопродуктивними або непродуктивними. У будь-якій мові співіснують різні за продуктивністю та активністю словотвірні типи. Систему синхронного словотворення складають лише "живі" словотвірні типи, як продуктивні, так і непродуктивні.

§ 35. Словотвірна категорія

Словотвірні типи функціонують у межах словотвірної категорії. Адже те саме словотвірне значення типу може бути виражене фоне-

[87] *Кубрякова Е. С.* Что такое словообразование / Е. С. Кубрякова. – М., 1965. – С. 14.

мно різними словотвірними формантами. Так, словотвірне значення ‘особа – виконавець/носій процесуальної ознаки’ передають суфікси:

-ач- : *виклад-ач-ø, д′ій-ач-ø, гл′ад-ач-ø, збир-ач-ø, коп-ач-ø, чит-ач-ø* і под.

-ун- : *біг-ун-ø*, *веред-ун-ø, крик-ун-ø, мовч-ун-ø, плакс-ун-ø, стриб-ун-ø* і под.

-тел′- : *вихова-тел′-ø*, *губи-тел′-ø, мучи-тел′-ø*, *поручи-тел′-ø*, *учи-тел′-ø* і под.

-ец′- : *бор-ец′-ø, жн-ец′-ø, покуп-ец′-ø*, *продав-ец′-ø, твор-ец′-ø, шв-ец′-ø* і под.

-ар- : *л′ік-ар-ø*, *пек-ар-ø, ток-ар-ø* і под.

Таке об’єднання похідних слів, що належать до різних словотвірних типів, називають словотвірною категорією.

♦ Словотвірна категорія – комплексна одиниця словотворення, що об’єднує похідні різних словотвірних типів зі спільним словотвірним значенням та однаковим способом творення, але з різними за фонемним вираженням словотвірними формантами.

Словотвірна категорія є зручним інструментом лінгвістичного опису та впорядкування лексики різних частин мови. Відповідно до частиномовної належності всі словотвірні категорії поділяють на іменникові, прикметникові, дієслівні, прислівникові. У межах кожної частини мови з урахуванням семантики твірної основи і способу творення похідних встановлюються власні словотвірні категорії. Так, наприклад, є такі словотвірні категорії іменників (суфіксальні похідні з твірною основою дієслова) зі значенням:

‘абстрактна процесуальна ознака’

збира-н′н′-а, мал′ува-н′н′-а, чита-н′н′-а і под.; *би-т′т′-а, ми-т′т′-а, ши-т′т′-а* і под.; *біг-ø-ø, наказ-ø-ø, перекур-ø-ø* і под.; *жур-б-а, мол′-б-а, прос′-б-а* і под.; *гриз-от-а, роб-от-а, турб-от-а* і под. та ін.

‘особа – діяч/носій процесуальної ознаки’

мр′ій-ник-ø, настав-ник-ø, розвід-ник-ø і под.; *вод′-ій-ø, крут′-ій-ø, плакс′-ій-ø* і под.; *їзд-ок-ø, їд-ок-ø, стр′іл-ок-ø* і под.; *гастрол-ер-ø, ретуш-ер-ø, трен-ер-ø* і под.; *адрес-ат-ø, делег-ат-ø* і под.; *вож-ак-ø, с′пів-ак-ø* і под. та ін.

‘предмет’

довід-ник-ø, пройав-ник-ø і под.; *вимик-ач-ø, програв-ач-ø, т′аг-ач-ø* і под.; *вишива-нк-а, л′ій-к-а, розкладай-к-а* і под.; *двиг-ун-ø, шат-ун-ø* і под.; *морози-в-о, печ-ив-о* і под. та ін.

‘місце’

ковза-нк-а, стойа-нк-а і под.; *спа-л′н-а, чита-л′н-а* і под.; *друк-арн′-а, л′ік-арн′-а* і под.; *пас-овишч-е, схов-ишч-е* і под.; *жи-тл-о, с′т′ій-л-о* і под.; *ізол′-атор-ø, інкуб-атор-ø* і под. та ін.

Найповніше систематизовані й описані словотвірні категорії іменників, дієслів, прикметників і прислівників в “Украинской грамматике” (К., 1986).

§ 36. Словотвірне гніздо

У системі мови слова об’єднуються за спільним для певної групи слів коренем – у словотвірні гнізда. Потенційно від кожного кореня (непохідної основи) можуть утворюватися похідні слова. Такі похідні, що мають той самий корінь, називають спільнокореневими. Корінь є своєрідним “геном спадковості” (В. Солнцев), завдяки якому зберігається семантична єдність усіх спільнокореневих похідних.

♦ Словотвірне гніздо – це сукупність усіх спільнокореневих похідних слів, які пов’язані між собою відношеннями словотвірної похідності (мотивації).

Словотвірне гніздо, так само, як і словотвірний тип, є формою організації та узагальнення похідних із живими структурно-семантичними зв’язками. Початком, або вершиною, гнізда є непохідна основа (або корінь), тобто початкове слово гнізда – непохідне (немотивоване), а всі інші слова – похідні (мотивовані), розташовані за принципом безпосереднього підпорядкування одних похідних одиниць іншим. Глибина словотвірного гнізда вимірюється тактами похідності.

Наприклад, словотвірне гніздо з коренем **-сон-**, що є його вершиною, об’єднує 51 слово (табл.1). Похідні в гнізді розташовані на трьох словотвірних тактах. На першому такті – 20 слів; на другому – 23; на третьому – всього 8. Похідні першого такту утворені переважно суфіксальним і префіксально-суфіксальним способом; похідні другого такту – в основному суфіксальним; третього – префіксальним. З-поміж похідних, утворених на базі кореня **-сон-**, переважають іменники – 19; похідних дієслів – 19; прикметників – 7 і прислівників – 6:

Таблиця 1. **Словотвірне гніздо з коренем -СОН-**

Вершина	I такт	II такт	III такт
-сон-	– **напів**-сон-ø – **пів**-сон-ø – сн-**ишч**-е – сон-**н**-ий – сон-**лив**-ий – **без**-сон-**н**-ий – **без**-сон′н′-**ø**-а – сн-**и**-ти-ø – сн-**и**-ти-ø-**с′а** – **за**-с-**ну**-ти-ø – **про**-с-**ну**-ти-ø-**с′а** – **по**-с-**ну**-ти-ø – **об**-с-**ну**-ти-ø – сон′-**ø**-а – сон′-**к**-о – сон-**ник**-ø – **с-про**-сон′н′-**ø**-а – **с-про**-сонн-**ку** – **про**-сон′н′-**ø**-а – сон-**ø**-др′імота	– сон′н′-**іс′т′**-ø – сонн-**о** – сонн-**от**-а – сонн-**иц′**-і – **напів**-сонний – **пів**-сонний – сонлив-**іс′т′**-ø – сонлив-**о** – сонлив-**иц′**-і – безсон′н′-**іс′т′**-ø – безсонн-**о** – безсонн-**иц′**-а – снити-ø-**с′а** – **пере**-снити-ø – **ви**-снити-ø-**с′а** – **на**-снити-ø-с′а – **при**-снити-ø-с′а – **до**-снити-ø-с′а – засну-**л**-ий – засин-**а**-ти-ø – просин-**а**-ти-ø-с′а – посну-**л**-ий – сон′-**уг**-а	– півсонн-**о** – **на**-снити-ø-с′а – **при**-снити-ø-с′а – пере-снити-ø-**с′а** – засина-**н′н′**-а – **по**-засинати-ø – просина-**н′н′**-а – **по**-просинати-ø-с′а
Усього	20	23	8

Таблиця 2. **Словотвірне гніздо з коренем -ТУМАН-**

Вершина	I такт	II такт	III такт	IV такт
-туман-	– туман-**ец′**-ø			
	– туман-**очок**-ø			
	– туман-**н**-ий	– туман′н′-**іс′т′**-ø – **проти**-туманний – туманн-**о**		
	– туман-**уват**-ий			
	– туман-**ист**-ий			
	– туман-**ишч**-е			
	– туман-**и**-ти-ø	– туманити-ø-**с′а** – **по**-туманити-ø	– потуман-**ен**-ий	– потуманен-**о**
		– **с**-туманити-ø	– стуманити-ø-**с′а** – стуман-**ен**-ий – стуман′-**ува**-ти-ø	
		– **за**-туманити-ø	– затуманити-ø-**с′а** – затуман-**ен′н′**-а – затуман-**ен**-ий – затуман′-**ува**-ти-ø	– затуман-**ен′н′**-а –затуман′увати-ø-**с′а**
		– **о**-туманити-ø	– отуманити-ø-**с′а** – отуман-**ен′н′**-а – отуман-**ен**-ий – отуман′-**ува**-ти-ø	– отуман′увати-ø-**с′а** – отуман-**ен′н′**-а – отуманен-**о**
		– **об**-туманити-ø		
		– **при**-туманити-ø	– притуман-**ен**-ий – притуман′-**ува**-ти-ø	
		– **ви**-туманити-ø		
	– туман′-**і**-ти-ø	– **о**-туман′іти-ø	– отуман′і-**л**-ий	
		– **по**-туман′іти-ø	– потуман′і-**л**-ий	
		– **за**-туман′іти-ø	– затуман′і-**л**-ий	
		– **с**-туман′іти-ø	– стуман′і-**л**-ий	
Усього	8	15	18	6

Словотвірне гніздо з вершиною **-туман-** об'єднує 47 похідних на чотирьох тактах похідності: на першому – 8; на другому – 15; на третьому – 18; на четвертому – всього 6. Усі похідні першого такту утворені суфіксальним способом; похідні другого такту – переважно префіксальним (13 слів); третього – в основному суфіксальним (15 слів); четвертого – суфіксальним (4) і постфіксальним (2) способом (табл. 2). З-поміж похідних, утворених на базі кореня **-туман-**, переважають дієслова – 23; похідних прикметників – 13; іменників – 8 і прислівників – 3.

Цікавими є словотвірні гнізда з кореневими вершинами, що поєднуються з нетиповими для дієслова суфіксами (табл. 3).

Таблиця 3. **Словотвірне гніздо з коренем -СП-**

Вершина	I такт	II такт	III такт
сп-а-ти	– сп-а-т-**к**-и – сп-а-т-**очк**-и – сп-а-т-**он′к**-и – сп-а-т-**ун′**-і – сп-а-т-**ус′**-і – сп-а-т-**ц′**-і	– спа-т-он′к-**а**-ти – сп-а-т-ун-**ечк**-и – сп-а-т-ун-**ен′к**-и – сп-а-т-ун′-**ка**-ти – сп-а-т-ун-**ц′**-і – сп-а-т-ус-**ен′к**-и – сп-а-т-ус′-і-**чк**-и – сп-а-т-ц′-**а**-ти	– сп-а-т-ун-ц′-**а**-ти – сп-а-т-ус′-і-**н′к**-и
Усього	6	8	2

Принципи гніздового осмислення словотвірної системи вперше розробив й обґрунтував О. Тихонов на матеріалі російської мови. Вони були реалізовані в його словниках "Школьный словообразовательный словарь русского языка" (Москва, 1978) і "Словообразовательный словарь русского языка: В 2 т." (Москва, 1985).

На матеріалі української мови принципи гніздового упорядкування лексики втілила Є. Карпіловська у "Кореневому гніздовому словнику української мови" (Київ, 2002). Словник містить 2594 корені, з них 1820 корені-омографи. У корпусі словника – 71304 слова, в яких реалізовані корені реєстру, у т. ч. 59631 слово з коренями-омографами.

Укладені словники дають можливість виявити типологію кореневих словотвірних гнізд: за частиною мови вершини гнізда; за кількістю похідних у гнізді; за структурою гнізда.

В українській мові більше 17 тисяч коренів, з яких понад 5 тисяч реалізуються лише в одному слові. На базі інших коренів утворюються похідні, які входять до одного із 17000 гнізд. Як показують дослідження, найбільше гнізд продукують твірні вершини: корені іменників –70 %; значно менше гнізд від коренів дієслів – 19,2 % та прикметників – близько 7,5 %; від коренів усіх інших частин мови – усього 3,3 %.

За кількістю похідних у гнізді одні корені можуть утворювати розгалужені словотвірні гнізда – їм властива максимальна сполучуваність з іншими словотвірними формантами; інші – є базою для значно менших гнізд – їм властива помірна сполучуваність з іншими морфемами. Так, словотвірне гніздо із коренем **-ход-** нараховує 407 дериватів: іменників – 169; дієслів – 127; прикметників – 89; прислівників – 20; вигуків – 2. Словотвірне гніздо з коренем **-зелен-** охоплює 89 похідних: іменників – 33; дієслів – 28; прикметників – 20; прислівників – 8 (з-поміж них суфіксальних дериватів – 56: 28 N, 14 Adj, 8 Adv, 6 V; префіксальних –19: 11 V, 6 Adj, 2 N; постфіксальних – 9 V; префіксально-суфіксальних – 3 N, 1 V; префіксально-постфіксальних – 1 V). Мінімально сполучуваними є корені службових слів, що мають потенційну здатність до творення на їх базі обмеженого кола похідних (**-ох-** : *ох-а-ти-ø, ох-к/а-ти-ø, ох-ну-ти-ø, роз-ох-а-ти-ø-с′а, роз-ох-к/а-ти-ø-с′а, ох-а-н′н′-а, ох-к/а-н′н′-а*). На твірній базі окремих іншомовних коренів невідмінюваних іменників на позначення назв осіб типу *аташе, леді* за теоретичної можливості практично не утворюються навіть присвійні прикметники.

Словотвірне гніздо має складну структурну організацію. У ньому простежуються різні парадигматичні та семантичні відношення між спільнокореневими словами. Структуру словотвірного гнізда становлять словотвірні парадигми, словотвірні ланцюжки і словотвірні пари, що виявляються у співвідношенні похідних залежно від ступеня похідності.

♦ С л о в о т в і р н а п а р а – це похідне (мотиване) і безпосередньо твірне (мотивувальне) слова, що різняться між собою одним словотвірним формантом: *школ-а – школ′**-ар-**ø; студент-ø – студент**-к-**а; колос-ø – колос**-и-**ти-ø**-с′а**; банкрут-ø – **з-**банкрут-*

и-ти-ø-с'а**, місяц'-ø – **при**-міс'ач-**и**-ти-ø-**с'а. Твірне і похідне слова (словотвірна пара) перебувають у відношеннях безпосередньої похідності.

♦ Словотвірний ланцюжок – це сукупність спільнокореневих слів, які перебувають у відношеннях послідовної похідності, тобто коли кожне попереднє слово є твірним (мотивувальним) для наступного: *школ-а → школ'-**ар**-ø → школ'ар-**с'к**-ий; мілк-ий → міл'-**і**-ти-ø → **об**-міл'іти-ø → обміл-**ин**-а*.

Словотвірні ланцюжки можуть складатися з похідних, що належать до однієї частини мови: *школ-а → школ'-**ар**-ø → школ'ар-**к**-а* або до різних частин мови: *мілк-ий → міл'-**і**-ти-ø → **об**-міл'іти-ø → обміл-**ин**-а*. Мінімальна кількість одиниць у ланцюжку – 3 слова, максимальна – 7. Початком ланцюжка завжди є непохідна основа (або корінь). Словотвірний ланцюжок репрезентує парадигматичні відношення між спільнокореневими словами. Лише в системі мови – у гнізді (парадигматичному утворенні) – похідні умовно можна розташувати в лінійній послідовності, у такому разі словотвірний ланцюжок є реалізацією синтагматичних можливостей гнізда.

Примітка. Іноді словотвірний ланцюжок називають синтагматичною одиницею. Таке визначення ланцюжка не є коректним, оскільки синтагматичні одиниці – це одиниці мовлення, а мовлення – не словотвірне, а синтаксичне явище. Лінійне групування похідних відбувається не в мовленні, а в системі мови. Саме тому лінійне групування похідних репрезентує не синтагматичні, а парадигматичні відношення між ними[88]. Словотвірний ланцюжок, як і словотвірна пара, – це, за О. Моїсеєвим, ланцюжкова парадигма (гніздо). За структурою словотвірні гнізда можуть бути: гнізда-слова, гнізда-пари, гнізда-ланцюжки, гнізда-пучки, гнізда-дерева.

§ 37. Словотвірна парадигма

[88] Докладніше: *Моисеев А. И.* Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке / А. И. Моисеев. – Л., 1987. – С. 185–187.

У словотвірному гнізді простежується й таке угрупування слів, коли від одного твірного (мотивувального) утворюється кілька похідних на одному такті похідності. Таке упорядкування спільнокореневих похідних називають словотвірною парадигмою. Є різні визначення словотвірної парадигми[89].

Словотвірна парадигма – це упорядкована сукупність сумісних похідних одного словотвірного такту, що мають спільну твірну основу й різні словотвірні форманти (В. Горпинич, В. Ґрещук, Л. Дюрович, О. Земська, В. Лопатін, Р. Маначурян). У парадигмі між похідними виникають відношення сумісної похідності (кодеривації).

До словотвірних парадигм входять похідні різних частин мови, утворені за допомогою різних способів творення і різних словотвірних формантів. Слово, від якого утворені похідні, не є членом словотвірної парадигми. Так, наведені нижче похідні входять до трьох словотвірних парадигм. Перша – зі спільною твірною основою **мілк-**, від якої утворюються шість похідних першого такту; друга – з основою **мілкуват-** і третя – з основою – **міл′і-** слугують базою для творення похідних другого такту:

Вершина	**I такт**	**II такт**
	1. – мілк-**уват**-ий	2. – мілкуват-**о**
		– мілкуват′-**іст′**-ø
	– міл-**есен′к**-ий	
	– міл-**ен′к**-ий	
мілк-ий	– мілк-**о**	
	– мілк-**іст′**-ø	
	– міл′-**і**-ти-ø	3. – **об**-міл′іти-ø
		– **з**-міл′іти-ø

Словотвірні парадигми виявляються у словотвірному гнізді. У гнізді стільки парадигм, скільки є твірних слів. Вирізняють конкретні й типові словотвірні парадигми.

[89] Докладніше: *Земская Е. А.* Словообразование как деятельность / Е. А. Земская. – М., 1992. – С.17–25; *Моисеев А. И.* Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке / А. И. Моисеев. – Л., 1987. – С. 185–187.

♦ К о н к р е т н а словотвірна парадигма – це парадигма похідних однієї лексико-семантичної групи, у якій враховані однакові словотвірні значення, що можуть мати різні засоби вираження.

Словотвірні парадигми включають частиномовні зони – субстантивну, ад'єктивну, вербальну, адвербіальну. Словотвірні парадигми однієї та різних частин мови мають як відмінні ознаки, так і спільні. Особливо багато спільного у слів, що належать до однієї лексико-семантичної групи. Наприклад, словотвірні парадигми назв рослин і назв металів включають три частиномовні зони – зону іменника, прикметника та дієслова, частково з однаковими словотвірними значеннями, які виражені різними формантами, та відмінними словотвірними значеннями (табл. 4, 5). Обидві парадигми в іменниковій зоні мають значення 'демінутивність', 'особа за відношенням до рослини/металу'; у прикметниковій зоні спільним є значення 'загальна відносність'. Неоднакові значення програмуються різними лексико-граматичними характеристиками назв рослин і назв металів. Так, значення 'аугментивність', 'збірність', 'одиничність' властиві переважно похідним від назв рослин; а значення 'наділяти ознакою' і 'набувати ознаки' – переважно похідним від назв металів.

♦ На базі конкретних парадигм формуються типові словотвірні парадигми. Т и п о в а словотвірна парадигма містить типовий набір словотвірних значень для слів однієї частини мови й однієї лексико-семантичної групи, абстраговано від конкретних засобів їх вираження. Типові парадигми мають чітко визначений набір словотвірних значень і тому є закритими структурами. Від твірних, що належать до одного лексико-семантичного класу, можна утворити похідні із заданими словотвірними значеннями, як, наприклад, 'демінутивність', 'аугментивність', 'одиничність', 'збірність' – від назв рослин; 'предмет', 'загальна відносність', 'наділяти ознакою', 'набувати ознаки' – від назв металів. Окремі словотвірні значення в типовій парадигмі формують різні опозицій: 'демінутивність' / 'аугментивність', 'фемітивність' / 'маскулінність', 'наділяти ознакою' / 'набувати ознаки' (табл. 6).

Типова словотвірна парадигма лексико-семантичної групи назв металів має дещо інший набір словотвірних значень (табл. 7).

Таблиця 4. **Конкретна словотвірна парадигма іменників – назв рослин**

Частина мови	Словотвірне значення	Твірні іменники				
		бур′ак-ø	**картопл′-а**	**верб-а**	**дуб-ø**	**фіалк-а**
Іменник	демінутивність	бур′ач-ок-ø бур′ач-ечок-ø — — —	— — — — картопел′-к-а	— верб-очк-а верб-он′к-а верб-иц′-а —	дуб-ок-ø дуб-очок-ø — — —	— фіал-очк-а фіал-он′к-а — —
	зменшеність	—	—	—	дуб-ец′-ø	—
	аугментивність	бур′ач-ишч-е	картопл-ишч-е	верб-ишч-е	дуб-ишч-е	*фіалч-ишч-е
	збірність	бур′ач-ин′н′-а бур′ак-овин′н′-а	катропл-ин′н′-а —	— верб-й-а	дуб-ин′н′-а дуб-й-а дуб-н′ак-ø	
	одиничність	бур′ач-ин-а	картопл-ин-а картопл-инк-а	верб-ин-а	— —	— —
	особа за відношенням до рослини	бур′ак-івник-ø	— картопл′-ар-ø	— *вербй-ар-ø	*дуб-івник-ø	—
	місце	— —	— —	верб-ник-ø верб-н′ак-ø	— дуб-н′ак-ø	— —
	предмет	—	—	—	дуб-ин-а дуб-инк-а	—
	недорослість				дуб-чак-ø	—
Прикметник	загальна відносність	бур′ач-н-ий — бур′ак-ов-ий	— картопл′-ан-ий —	верб-н-ий — верб-ов-ий	— — дуб-ов-ий	— — фіалк-ов-ий
	подібність	*бур′ак-уват-ий		—	дуб-уват-ий	*фіалк-уват-ий
Дієслово	наділяти ознакою	—	—	—	дуб-и-ти-ø	—
	набувати ознаки	—	—	—	дуб-і-ти-ø	—

Таблиця 5. **Конкретна словотвірна парадигма іменників – назв металів**

Частина мови	Словотвірне значення	Твірні іменники				
		золот-о	**ср′ібл-о**	**платин-а**	**зал′із-о**	**стал′-ø**
Іменник	демінутивність	золот-к-о золот-ц-е	— —	— —	зал′із-к-о зал′із-ц-е	— —
	зменшеність					
	аугментивність					
	збірність	—	—	—	зал′із′з′-ø-а	—
	особа за відношенням до рослини	золот-ар-ø	ср′ібл′-ар-ø	*платин-ар-ø		—
	місце	золот-арн′-а	*ср′ібл′-арн′-а	—	—	—
	предмет	золот-ник-ø	ср′ібл′-ак-ø ср′ібл′-аник-ø	платин′-ін-ø	зал′із′-ак-а зал′із-н′ак-ø	
Прикметник	загальна відносність	золот-ø-ий — —	— ср′іб-н-ий —	— — платин-ов-ий	— зал′із-н-ий —	— стал′-н-ий стал-ев-ий
	подібність	золот-ав-ий	ср′ібл′-ав-ий		зал′із-ист-ий	
Дієслово	наділяти ознакою	золот-и-ти-ø —	ср′ібл-и-ти-ø —	— *платин-ува-ти-ø	— —	стал-и-ти-ø стал′-ува-ти-ø
	набувати ознаки	золот′-і-ти-ø	ср′ібл′-і-ти-ø	—	—	—

Таблиця 6. **Типова словотвірна парадигма іменників – назв рослин**

Частина мови похідного	Тип словотвірного значення	Словотвірне значення
іменник	модифікаційні	‘демінутивність’ ‘аугментивність’ ‘зменшеність’ ‘збірність’ ‘одиничність’
	мутаційні	‘особа за відношенням до рослини’ ‘місце’ ‘предмет’
прикметник	транспозиційні	‘загальна відносність’
	мутаційні	‘подібність’
дієслово	мутаційні	‘наділяти ознакою’ ‘набувати ознаки’

Таблиця 7. **Типова словотвірна парадигма іменників – назв металів**

Частина мови похідного	Тип словотвірного значення	Словотвірне значення
іменник	модифікаційні	‘демінутивність’
	мутаційні	‘особа за відношенням до металу’ ‘місце’ ‘предмет’
прикметник	транспозиційні	‘загальна відносність’
	мутаційні	‘подібність’
дієслово	мутаційні	‘наділяти ознакою’ ‘набувати ознаки’

Словотвірна парадигма найбільш наочно ілюструє системну упорядкованість словотворення, закономірну передбачуваність похідних, характерних для системи мови; виявляє реалізовані та нереалізовані можливості кожного твірного слова з урахуванням його семантичного потенціалу. Вона є тим інструментом, за допомогою якого виявляються набори типових словотвірних значень слів певної частини мови загалом і певної лексико-семантичної групи зокрема, а також конкретна реалізація похідних із цими значеннями. Порівняння типових і конкретних парадигм уможливлює виявлення загальних закономірностей, відповідно до яких утворюються похідні; словотвірної спроможності та активності твірних основ; прогнозування потенційних слів, а також систематизацію чинників (морфонологічних, лексичних, фонетичних тощо), які обмежують сполучуваність словотвірних формантів із твірними основами.

Література

Булаховський Л. А. Питання походження української мови / Л. А. Булаховський. – К., 1956.

Вакарюк Л. Українська мова. Морфеміка і словотвір / Л. Вакарюк, С. Панцьо. – Тернопіль, 1999.

Городенська К. Г. Словотвірна структура слова / К. Г. Городенська , М. В. Кравченко. – К., 1981.

Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія / В. О. Горпинич. – К., 1999.

Горпинич В. О. Теоретичні питання відтопонімного словотвору східнослов'янських мов / В. О. Горпинич. – К., 1993.

Ґрещук В. Український відприкметниковий словотвір / В. Ґрещук. – Івано-Франківськ, 1995.

Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н. Ф. Клименко. – К., 1984.

Клименко Н. Ф. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська. – К., 1998.

Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К., 2008.

Ковалик І. І. Вчення про словотвір / І. І. Ковалик. – Л., 1961.

Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.

Плющ М. Я. Граматика української мови: Морфемі-ка, словотвір, морфологія / М. Я. Плющ. – К., 2005.

Словотвір сучасної української літературної мови. – К.,1979.

Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С. О. Соколова. – К., 2003.

Сучасна українська літературна мова. Морфологія [за ред. І. К. Білодіда] / І. І. Ковалик, А. С. Колодяжний, Л. І. Коломієць, А. В. Майборода, І. Г. Матвіяс, М. П. Муравицька, Д. Х. Баранник, В. М. Русанівський. – К., 1969.

Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис / А. К. Мойсієнко, Л. Ю. Алтинцева, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева, Л. М. Костич, М. Я. Плющ, С. М. Різник. – К., 2010.

Сучасна українська літературна мова [за ред. А. П. Грищенка] / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ, Н. І. Тоцька, І. М. Уздиган. – К., 1997.

Украинская грамматика. – К., 1986.

Українська мова : енциклопедія. – К., 2000; К., 2004; К., 2007.

Збірники вправ

Хрустик Н. М. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір: Практикум / Н. М. Хрустик. – К., 2005.

Словники

Граматичний словник української літературної мови. Словозміна / відп. ред. Н. Ф. Клименко. – К., 2011.

Інверсійний словник української мови / відп. ред. С. П. Бевзенко. – К., 1985.

Клименко Н. Ф. Шкільний словотвірний словник сучасної української мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. В. Кислюк. – К., 2005.

Карпіловська Є А. Кореневий гніздовий словник української мови / Є. А. Карпіловська. – К., 2002.

Ефремова Т. Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка / Т. Ф. Ефремова. – М., 2005.

Полюга Л. М. Словник українських морфем / Л. М. Полюга. – Львів, 2001.

Сікорська З. С. Українсько-російський словотворчий словник / З. С. Сікорська. – К., 1985.

Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – К., 1974.

Словник української мови: В 11 т. – К., 1971–1981.

Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-т / А. Н. Тихонов. – М., 1985.

Цыганенко Г. П. Словарь служебных морфем русского языка / Г. П. Цыганенко. – К., 1982.

Яценко І. Т. Морфемний аналіз. Словник-довідник: У 2 т. / І. Т. Яценко. – К., – Т. 1 (А – Н). – 1980; Т. 2 (О – Я). – 1981.

ПАРАДИГМОЛОГІЯ

ПАРАДИГМОЛОГІЯ ЯК РОЗДІЛ МОРФОЛОГІЇ

§ 1. Поняття парадигми і парадигматики

♦Морфологія флективних мов характеризується високим ступенем семантико-граматичного варіювання слів змінюваних частин мови, що було підставою для введення в граматику термінів "парадигма" і "парадигматика".

Парадигма (з гр. παράδειγμα – приклад, зразок) у широкому розумінні означає "будь-який клас лінгвістичних одиниць, протиставлених одна одній і водночас об'єднаних за спільною ознакою або за однаковими асоціаціями"[90]. За цим визначенням парадигмою вважається сукупність будь-яких одиниць мови, пов'язаних парадигматичними відношеннями – від фонеми до речення.

У вужчому розумінні парадигма – це синонім до терміна **морфологічна парадигма.** Це система форм, характерних для лексем певної частини мови. Термін "парадигма" як базове поняття сучасної морфології виник ще в античних граматиках на позначення зразків словозміни – відмінювання для імен і дієвідмінювання для дієслів.

З онтологічним поняттям "морфологічна парадигма" пов'язаний термін **"парадигматика"**. Це система словозміни, яка реалізується у частиномовних парадигмах.

Парадигмологія – це розділ морфології, в якому слова вивчаються в парадигматичному і синтагматичному аспектах, тобто як одиниці мови і мовлення.

Згідно з методологією сучасної лінгвістики система мови на всіх рівнях існує та описується на основі опозиційних відно-

[90] Большой энциклопедический словарь. Языкознание / Под ред. *В. Н. Ярцевой*. – М., 1998. – С. 366.

шень – парадигматичних і синтагматичних[91]. За парадигматичними відношеннями семантичного і формального змісту створюються різноманітні угруповання, класи мовних одиниць нелінійного (асоціативного) характеру, зокрема й такі, як частини мови і морфологічні парадигми. На основі синтагматичних відношень конструюються лінійні, субстанціально оформлені послідовності мовленнєвих одиниць, зокрема такі, як комбінаторні одиниці типу словоформ синтетичної або аналітичної будови.

♦**У парадигмології** слова досліджуються в аспекті властивих їм частиномовних морфологічних (граматичних) значень: роду, числа, відмінка, часу, способу, виду, особи тощо. Більшість із цих значень є словозмінними (парадигмоутворювальними), обов'язковими для слів певних частин мови. Без актуалізації цих значень у словоформах неможливо побудувати жодного речення, яке б виражало певну, точно сформульовану думку.

Так, зі слів, узятих в їхніх словникових формах, тобто з неактуалізованими (невираженими) граматичними значеннями (напр., *мати, іти, дочка*) сконструювати речення неможливо. Але актуалізувавши морфологічні значення цих слів у відповідних словоформах, можна створити низку речень, які будуть відображати різні комунікативні ситуації: *Мати пішла до дочки. Дочка прийде з матір'ю. Мати і дочка пішли* і т. ін.

Слова незмінних частин мови (прислівники, прийменники, сполучники, частки та вигуки) також вивчаються в парадигмології в аспекті властивих їм семантико-граматичних категорій, що визначають їхнє синтаксичне функціонування.

♦Морфологічні парадигми різних частин мови у граматиках, як правило, подаються у вигляді стандартних таблиць або рядів упорядкованих форм, які виражають характерні для частини мови словозмінні (формозмінні) значення. Наприклад, в українській мові іменник має дві словозмінні категорії – відмінка і числа, – які, відповідно, виражають граматичні значення: відмінкові – називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцево-

[91] *Сосюр Ф. де*. Курс загальної лінгвістики / Ф. де Сосюр. – К., 1998.; *Ельмслев Л.* Пролегомены к теории языка / *Л. Ельмслев* // Новое в лингвистике. – В. 1. – М., 1960.

го і кличного відмінків; та числові – однини і множини, що виражаються парадигматичними словоформами.

Комбінування відмінкових і числових значень іменника створює структуру іменникової парадигми з 14 форм: сімох відмінкових форм однини та сімох відмінкових форм множини.

	однина	**множина**
Н.	Н. одн.	Н. мн.
Р.	Р. одн.	Р. мн.
Д.	Д. одн.	Д. мн.
З.	З. одн.	З. мн.
О.	О. одн.	О. мн.
М.	М. одн.	М. мн.
К.	К. одн.	К. мн.

Наведена таблиця відображає структуру типової парадигми іменника. Для кожної зі змінюваних частин мови властивий свій тип словозмінної (формозмінної) парадигми. Так, для всіх прикметників характерний родово-відмінково-числовий тип словозмінної парадигми, а для якісних (додатково) – формозмінна парадигма ступенів вияву ознаки (*розумний* / *розумніш-ий* / *найрозумніш-ий*).

Морфологічну парадигму можна розглядати як комплексну двосторонню одиницю мови, що має план змісту – граматичні значення, які варіюють у процесі словозміни (формозміни), і план вираження – засоби оформлення цих значень. Для української парадигматики характерні такі засоби оформлення граматичних значень: граматичні основи; словозмінні та формозмінні афікси; морфонеми; прийменники, зв'я́зки, формозмінні частки; наголос. Крім того, синтаксичний контекст, до якого належить словоформа, є важливим (а для деяких категорій і груп слів – необхідним) засобом актуалізації граматичних значень, зокрема родових, відмінкових і відмінково-числових – в іменниках, у тому числі й в іменниках без флексій (*Токіо, бюро, пон*і); родових, відмінкових і числових – у прикметниках; особових, родових і числових – у дієсловах тощо.

Поняття морфологічної парадигми можна конкретизувати на основі такого визначення: це сукупність словоформ ЛСВ тієї самої лексеми. У такому розумінні парадигма є

інструментом для створення словоформ як лексико-граматичних варіантів лексеми. Наприклад, ЛСВ *стіл (дерев'яний)* є сукупністю таких словоформ:

	однина	множина
Н.	*с'т'іл-**ø***	*стол-**и́***
Р.	*стол-**а́***	*стол'-**ів***
Д.	*стол-**у́** / **о́ві***	*стол-**а́м***
З.	*с'т'іл-**ø***	*стол-**и́***
О.	*стол-**о́м***	*стол-**а́ми***
М.	*(**на**) стол-**і** / **о́ві***	*(**на**) стол-**а́х***
К.	*сто́л-**е** (с'т'іл-**ø**)*	*стол-**и́***

Це один із зразків конкретної іменникової парадигми, властивий для лексем із такими характеристиками: а) розрядними: загальний, конкретний, неречовинний, незбірний, неістота; б) граматичною: чоловічий рід; в) фонемною: кінцева приголосна в основі лексеми: тверда (нешипляча), парном'яка (аналогічно до *стіл* відмінюються іменники: *з'їзд, живіт, ліс, лимон, підвал* тощо).

Зміна тих чи інших параметрів у вихідній формі ЛСВ призводить до змін у його словоформах, а саме: змін флексійних наборів; морфонемних змін в основах; змін у наголошенні; інколи – до відсутності цілого ряду словоформ (однини або множини). Наприклад, словоформи іменника *товариш* порівняно зі *стіл* утворюються іншим флексійним набором – II відміни мішаної групи (*това́риш-**ø**, това́риш-**а**, това́риш-**у** / **еві**, това́риш-**а**, това́риш-**ем*** та ін.), що зумовлено розрядним значенням істоти та шиплячою приголосною /ш/ в кінці основи лексеми.

♦Морфологічні парадигми української мови базуються на словозмінних і формозмінних частиномовних категоріях і є їх загальними морфологічними характеристиками. Частини мови зі словозміною (формозміною) в українській парадигматиці представлені такими **типами парадигм**:

іменник – відмінково-числовою;

прикметник – родово-відмінково-числовою і ступенів вияву ознаки (лише для якісних прикметників);

числівник – відмінковою;

дієслово – (на основі словозмінних категорій) – часовою та способовою парадигмами; (на основі формозмінних категорій) – видовою і становою парадигмами.

Парадигми на основі словозмінних категорій: відмінка, числа, роду (в іменних частинах мови); часу, способу, особи, числа і роду (в дієслові) становлять **ядро** словозмінної системи української мови у зв'язку з обов'язковістю та регулярністю прояву категорійних значень для переважної більшості частиномовних лексем.

До периферії словозмінної системи належать парадигми на основі формозмінних категорій: ступенів вияву ознаки (у прикметнику), виду і стану (у дієслові) – у зв'язку з тим, що семантика цих категорій, виражена відповідними грамемами, нерелевантна для значної кількості лексем цих частин мови. У прикметнику формозмінна парадигма властива тільки якісним прикметникам: *вузьк-ий; вужч-ий (більш / менш вузьк-ий); найвужч-ий (найбільш / найменш вузьк-ий)*. У дієслові – видові пари можливі лише для лексем, які виражають семантику тієї самої дії як завершеної і цілісної (доконаний вид), або – як незавершеної і нецілісної (недоконаний вид), напр.: *приземли́-ти-с'а – приземл'а́-ти-с'а; досуши́-ти – досу́шува-ти*. Граматична варіативність у станових парах властива частині перехідних дієслів і реалізується у синтаксичних конструкціях – активних і пасивних (*Фабрика "Рошен" **виготовляє** кондитерські вироби. Кондитерські вироби **виготовляються** фабрикою "Рошен"*).

• Частиномовні парадигми є складними структурами. Вони об'єднують по декілька формально-семантичних груп словоформ, що називаються **варіантними парадигмами**. Варіантність є типовим явищем у частиномовних парадигмах, що спричинене фонемною і морфемною різницею вихідних основ, флексійних наборів і грамемних структур парадигм. Так, в іменнику варіантними є парадигми I, II відмін (з їх групами: твердою, м'якою і мішаною), III і IV відмін, оскільки їх словоформи утворюються від фонемно різних основ за допомогою різних флексійних наборів. До часових парадигм дієслова входять такі варіантні парадигми: а) особово-числові: теперішнього часу, майбутнього (простого), майбутнього (складного) і

майбутнього (складеного); б) особово-родово-числові: минулого часу доконаного і недоконаного виду.

У межах варіантів (груп) можна виокремити часткові парадигми, які є стандартними блоками форм (словоформ) для певного типу парадигми. Наприклад, в іменнику частковими є парадигми однини і множини; у прикметнику в однині – часткові парадигми чоловічого, жіночого і середнього роду, а також блок множини.

• Сукупність усіх варіантних парадигм, передбачених системою словозміни певної частини мови, називається **повною парадигмою**. Так, повна парадигма прикметника складається з 28 словоформ 4-ох часткових парадигм, кожна з яких містить по сім родово-відмінково-числових / відмінково-числових словоформ.

Структурно найскладнішою і найбільшою за кількістю варіантних груп та кількістю словоформ у них в українській системі словозміни є повна парадигма особових дієслів, яка складається з десятьох варіантних парадигм, утворених 76 словоформами.

• У морфології повна парадигма протиставляється неповній.

Неповна парадигма – це парадигма, в якій відсутні або якась із варіантних парадигм; або деякі часткові парадигми; або деякі словоформи з часткових парадигм.

Так, у дієсловах тільки доконаного виду відсутні варіатні парадигми теперішнього часу. У парадигмах дієслів *повлітати, поприходити* та ін. немає часткової парадигми однини, оскільки ці дії виконуються колективним суб'єктом; для флористичних дієслів (*брунькуватися, квітнути, розцвітати* тощо) нехарактерні словоформи I та II особи обох чисел.

Нульова парадигма – це різновид повної або неповної парадигми, словоформи якої виражають граматичні значення не морфологічними засобами, а синтаксично – засобами словоформ інших лексем в контексті речення або словосполучення.

В українській мові нульові парадигми мають переважно іншомовні **іменники без флексій** (*соло, кенгуру, журі, ка-*

фе, трюмо тощо). Їх морфологічна парадигма являє собою сукупність омонімічних словоформ, отже, є нульовою. На відмінково-числові (або лише відмінкові) значення таких іменників указують у синтаксичному контексті словоформи інших лексем, граматично зв'язані з ними. Напр.: *Серед музейних експонатів нас вразил**о** старовинн**е трюмо*** (на значення називного відмінка однини вказують флексії дієслова і прикметника (**-о**/ **-е**)); *На різьблення старовинн**ого трюмо** усі звертають увагу* (на знахідний відмінок однини вказує флексія словоформи прикметника (**-ого**)).

Аналогічно до іменників із типовою морфологічною словозміною іменники без флексій можуть мати повні або неповні парадигми залежно від їхніх розрядних значень. Наприклад, іменники конкретні, незбірні, неречовинні (*поні, рефері, кенгуру, кашне, кафе* тощо) мають **нульові повні** парадигми, оскільки вони позначають злічувані поняття. Іменники без флексій, які мають розрядні значення власних, абстрактних, речовинних назв (*Золя, Фермі, Бордо, к'янті* тощо) мають **нульові неповні** за числом парадигми.

За відсутності морфологічних ознак в українській мові **не мають словозміни** прислівники, сполучники, прийменники, частки і вигуки. В парадигмології вони кваліфікуються як одноформні слова і розглядаються як одиниці мови і мовлення аналогічно до змінюваних слів.

• Для кожної частини мови властиві вихідні (словникові) форми представлення лексем, які вважаються вихідними (початковими) і для парадигм.

Так, вихідною формою для парадигм дієслова є інфінітив (*співати*, *розуміти*); для парадигм іменника – форма називного відмінка однини (*серце, подорож, батько*), рідше – множини (*мандри, обійми, канікули*); для парадигм прикметника – форма чоловічого роду називного відмінка однини (*добрий, оспіваний, той, усякий, наш*); для парадигм числівника – форма називного відмінка (*п'ять, вісімдесят, три десяті, кількасот*).

Для флективних мов із розвинутою словозміною морфологічні парадигми є основним засобом ототожнення словоформ у лексему, а також важливою ознакою для класифікації за частинами мови.

§ 2. Граматичне значення слова, засоби і способи його оформлення

♦Смислове значення слова становить комплекс різних значень: лексичного, словотвірного (у похідних словах), а також граматичних і лексико-граматичних. Усі ці значення суміщені в одній лексемі (словоформах), що потребує їхнього розмежування для предметного вивчення в різних мовознавчих дисциплінах. У парадигмології досліджуються граматичні й лексико-граматичні значення слів, отже, центром уваги є **слово граматичне**, розглянуте абстраговано від інших лінгвістичних значень. Виокремлення лексико-граматичних і граматичних значень у словоформі можна порівняти з дешифруванням, коли смисл тексту невідомою мовою встановлюється за допомогою різних логічних, семантичних і формальних операцій над його одиницями.

● Граматичні значення (роду, відмінка, числа, особи, часу, способу, виду, стану) не дані у безпосередньому спостереженні. Для їх виокремлення необхідно розкласти смисл словоформи на ознаки, які можна розглядати як індивідуальні або загальні; формально виражені або не виражені; обов'язкові або необов'язкові; регулярні або нерегулярні; пов'язані або не пов'язані з ознаками інших словоформ речення. Наприклад, смисл словоформи *каштани*, вжитої в реченні *Ми збирали з сином на землі каштани* (М. Рильський), можна розкласти на такі значущі елементи:

1) назва предмета (відповідає на питання що?);

2) назва неістоти (що?, а не хто?);

3) назва плода дерева "каштан" брунатного кольору;

4) назва предмета у кількості більше одного, що має як речовий зміст ('кількість'), так і формальний – множина, виражена флексією **–и**;

5) можливі сполучення: *збирали каштани; сушили каштани; великі каштани, коричневі каштани* і неможливі: *дуже каштани; добре каштани* – отже, ця словоформа за синтаксичною сполучуваністю належить до іменника;

6) можливі сполучення словоформ: *великі каштани; свіжі каштани* і неможливі – *великий каштани, свіжий каштани*, що можна розглядати як наявність у словоформі *каштани* значення множини;

7) можливі сполучення: *збирали каштани; зберігали каштани; купили каштани* і неможливі – *купили каштанами, збирали каштану* – отже, це свідчить, що словоформа *каштани* має значення знахідного відмінка (кого – що?), залежне від дієслівної словоформи *збирали*.

Усі виокремлені ознаки можна поділити на три групи: 1–3 відображають факти об'єктивної реальності, пов'язані з речовими ознаками предмета; 5–7 – реалізують формально-граматичні зв'язкú словоформи *каштани* з іншими словоформами речення; 4 – виражає елементи як речового, так і формального змісту (кількість і граматичне число).

Такі ознаки предмета, як зовнішній вигляд, колір, запах і под. є індивідуальними, властивими тільки певному предметові, отже, вони виражають елементи лексичного значення слова "*каштан"*. Ознаки знахідного відмінка, множини, сполучуваність, характерна для іменників, є граматичними ознаками – загальними та обов'язковими для словоформи будь-якого іменника, вжитого у тій самій формі, наприклад, (*збирали*) *груші, книги, іграшки, речі, квіти* тощо.

Отже, слово водночас є одиницею лексики і граматики. Як одиниця лексики (словникова одиниця) слово виражає позначені ним лексичні значення (прямі й переносні). Як одиниця граматики слово є системою форм з їхніми граматичними (морфологічними) значеннями.

Граматичне значення (грамема)[92] є показником різних відношень, у які слово вступає з іншими словами у складі словосполучень, речень і тексту, що знаходить

[92] Термін "грамема", як синонім до терміна "граматичне значення", введений американським лінгвістом К. Пайком і в такому значенні вживається в українській граматиці.

своє вираження у словоформах. Граматичні значення називаються реляційними, оскільки їхня основна функція полягає у забезпеченні нормативного зв'язку між словоформами різних слів у синтаксичних контекстах.

Граматичне (морфологічне) значення слова – це абстрактне значення, реалізація якого в певній групі словоформ має **формалізований, обов'язковий і/або регулярний характер**.

Розглянемо характеристики морфологічного значення на прикладі словоформ конкретного речення: *Його дочка закінчила Київський університет*. Зміст цього речення відносно мовця (автора речення) можна трактувати таким чином: як свідомий намір автора поінформувати когось про певну подію; і як підсвідомий – повідомимти при цьому те, про що автор не збирався говорити, але був "змушений" це зробити граматикою української мови. Одночасно з конкретним семантичним змістом автор у словоформах повідомив, що дія (*закінчила*) була виконана до моменту повідомлення про неї (форма минулого часу); її виконала одна особа жіночої статі (*дочка* – форма називного відмінка однини у функції підмета); що дія прямо пов'язана з певним об'єктом (*університет* – знахідний відмінок однини, прямий додаток). Словоформи *його* та *Київський* є своєрідними "означеними артиклями" при підметі та додатку, що надають необов'язкову, а з погляду мовця, важливу інформацію.

Обов'язкові значення слова (словоформи) називаються граматичними. Граматичне значення це відносне і водночас конкретне граматичне поняття.

Граматичне значення в певній мові не завжди є граматичним в іншій мові. Так, для англійського дієслова значення перфектності / імперфектності є граматичними; значення означеності / неозначеності для англійського іменника також є обов'язковими і виражаються артиклями.

В українській мові ці значення не є граматичними. Натомість, в українських іменниках значення відмінка є граматичними; в дієслові граматичними є значення часу, способу, особи, роду і числа. Це означає, що носії української мови зобов'язані щодо будь-якого іменника вказати його відмінок (ужити певну

словоформу), а щодо дієслова – вибрати словоформу з конкретними значеннями часу, способу, особи, роду і числа.

Граматичні значення завжди виступають **в опозиціях**, як протиставлення однотипних сутностей. У морфологічній системі української мови граматичні значення числа (однина і множина) та виду (доконаний і недоконаний) створюють бінарну опозицію; опозицією з трьох грамем є значення роду (чоловічий, жіночий і середній) та часу (теперішній, майбутній і минулий). Найбільшою кількістю грамем (сімома) відзначається значення відмінка (називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний).

У парадигматичних словоформах актуалізується лише одна з опозиційних грамем. Так, у словоформах іменника можна актуалізувати одне з відмінкових значень. В українській мові не може бути словоформи іменника без відмінкового значення або з двома відмінковими значеннями. Аналогічно для дієслівних словоформ характерні набори граматичних значень, кожне з яких є окремою грамемою.

♦Будь-яке граматичне значення слова є формально вираженим. Кожна мова має власні засоби оформлення граматичних значень. В українській мові типовими формальними засобами вираження граматичних значень є, по-перше, **основи словоформ** – словозмінні, формозмінні і супletивні (рідко); по-друге, **слово- і формозмінні елементи словоформ**: **а)** афіксальні морфеми зі словозмінним або формозмінним значенням; **б)** допоміжні слова (прийменники, частки *хай(нехай)*; *би (б)* та дієслово-зв'язка *бути*); **в)** морфонемні перетворення в основі; **г)** наголос; **ґ)** синтаксична сполучуваність словоформ; **е)** порядок слів.

Основи словоформ будь-яких парадигм називаються **граматичними словозамінними основами**. Граматичні основи є спільною частиною словоформ тієї самої лексеми і встановлюються шляхом віднімання флексії.

У процесі словозміни основа словоформ, як правило, зазнає змін: до неї додаються не лише флексії, а й комплек-

си: флексії разом зі словозмінними суфіксами, і допоміжними словами, які не належать до граматичних основ:

– флексії: ***вулиц'-****ами; (у)* ***біл****-ому* / ***біл'****-ім;* ***тр****-и+****ст****-а;* ***рад'ій****-те;* ***лет'ø****-ат'*;

– флексії разом зі словозмінними суфіксами: ***лош****-ат+и;* ***плем****-ен'+і;* ***памйата****-л+и*;

– флексія разом із формозмінним постфіксом **-с'а / -с'** (виразник граматичного пасивного стану): *Хата* ***будуй****-ет'+с'а швидко*. Але постфікс **-с'а / -с'** як словотвірний є частиною лексичних, так званих перерваних основ: а) у зворотних дієсловах: ***взу-ва****-(ти)-****с'а***; ***змаг-а****-(ти)-****с'а****;* ***розколо-ø****-(ти)-****с'а****;*б) у складі конфікса: ***кушч-и****-(ти)-****с'а****;* ***пиш-а****-(ти)-****с'а****;*

– допоміжні слова: (*у*) ***тролейбус'****-і; (між)* ***брам****-ами; (нехай)* ***станц'уй****-е;* ***сказа-в****+ø (би); (буд-еш)* ***читати***.

До граматичних основ належать:

– формозмінні суфікси виду і ступенів порівняння: ***розби-ва****-ти* / ***розби-ø****-ти;* ***пришчепл'-ува****-ти* / ***пришчеп-и****-ти;* ***біл'-ш****-ий;* ***голод'н'-іш****-ий*;

– формозмінні префікси ступенів порівняння: ***най-кращ****-ий;* ***що-най-кращ****-ий;* ***як-най-кращ****-ий*; і видові (рідко): *мал'ува-ти* – ***на-мал'ува-ти***.

До граматичних основ дієслова належать **тематичні (основотворчі) суфікси** та їх аломорфи: ***пис-а****-ти,* ***пиш-ø****-ут';* ***бу-ва****-ти,* ***бу-вай****-ут';* ***крик-ну****-ти,* ***крик-н****-ут'*.

● Граматичні основи у різних частинах мови мають свою специфіку, що впливає на вибір флексійних наборів при конструюванні словоформ. Основи іменних частин мови завжди закінчуються на приголосну фонему (*дум****к****-а, гай****-ø****, здоров****й****-а; ос'ін'****н'****-ій, вік****ов****-ий; девйа****т'****-ø, тис'а****ч****-а*).

Для іменників і прикметників характерна специфікація основ за якісними ознаками кінцевих приголосних.

Так, в іменнику основи специфікуються таким чином: а) за твердою (нешиплячою) приголосною: *доч****к****-а, бра****т****-ø, се-****л****-о*; б) за м'якою приголосною: *топол****'****-а, вирій****-ø****, жит'****м'****-а*; в) за шиплячою приголосною: *гру****ш****-а, розпа****ч****-ø, ло****ж****-е*.

У прикметнику специфікація основ відбувається також за фонемним принципом та за наявністю у складі ком-

позитного прикметника частини **-лиций**. Пор.: *біл-**ий**, біл-**ого**, біл-**им*** (тверда група відмінювання); *син'-**ій**, син'-**ого**, син'-**ім*** (м'яка група); *білолиц-**ий**, білолиц'-**ого**, білолиц-**им*** ("мішана група").

Числівники вирізняються з-поміж іменних частин мови своїми лексико-морфологічними особливостями, зокрема мають нетипові граматичні основи, серед яких велика кількість аналітичних (***двад'ц'ат'-ø тр-и; дес'ат'-ø (цілих) і дв-і сот'-і***); а також композитні основи з внутрішньою флексією (***тр'(ох)сот-ø; девйат'(ма)ст-ами***). Числівнику властива велика кількість груп відмінювання (див. розд. Числівник).

Основи займенникових лексем, які розглядаються у різних змінюваних частинах мови (іменнику, прикметнику і числівнику), є особливими. Вони, зокрема, відрізняються від незайменникових суплетивізмом: ***й-а: мен-е, мен'-і, мн-ойу, ... м-и, н-ас, н-ами***.

Суплетивізм (лат. suppletivus – доповнювальний) це – утворення форм того самого слова від різних коренів (основ). Взагалі, суплетивні основи не типові для української словозміни і використовуються лише при відмінюванні деяких займенників, а також у словоформах формозмінних парадигм – ступенів порівняння прикметників та у видових парадигмах дієслова: ***хорош-ий – краш-ч-ий, най-краш-ч-ий; брá-ти – взя́-ти; лов-и-ти – спійм-а-ти.***

Специфікація основ дієслова також відбувається за фонемним принципом, але в кінці основи дієслова розглядається не приголосна фонема, а голосна. Це ускладнює приєднання до такої основи флексій, які реалізуються голосними або починаються на голосну фонему, що спричинює на морфному шві ситуацію зяяння – збігу двох голосних.

У дієслові, на відміну від інших частин мови, збереглися тематичні (основотвірні) суфікси у непохідних словах: **-ува- / -ва- / -а- / -і-/ -и-/ -ну- / -ø-**. Усі похідні дієслова суфіксального творення мають у кінці основи суфікси, омонімічні з тематичними, що так само призводить до зяяння. Відзначені морфемні і словотвірні особливості характеризують основи інфінітива – словникової форми лексеми дієслова.

Основа інфінітива є інваріантною основою дієслова, яка в парадигматичних словоформах часто використовується як варіантна.

Словоформи різних парадигм дієслова мають характерні граматичні основи:

1) основу інфінітива (без фіналі **-ти** / **т′**) у парадигмі минулого часу (доконаного / недоконаного виду): ***говори́-ти***: ***говори́-в+ø***, ***говори́-л+а***, ***говори́-л+о***;

2) словоформу інфінітива (цілісний інфінітив) недоконаного виду в парадигмах:

– майбутнього часу недоконаного виду (синтетична форма):

говори́ти-му, ***говори́ти-меш***, ***говори́ти-ме*** і т. ін.;

– майбутнього часу недоконаного виду (аналітична форма):

буд-у ***говори́ти***, *буд-еш* ***говори́ти***, *буд-е* ***говори́ти*** та ін.;

3) основу теперішнього часу (варіант основи інфінітива) в парадигмі теперішнього часу: ***наливá-ти***: ***наливáй-у***, ***наливáй-еш***… ***наливáй-ут′***;

4) основу майбутнього часу доконаного виду (варіант основи інфінітива) в парадигмі майбутнього часу доконаного виду: ***розказá-ти***: ***розкажø-ý***, ***розкáжø-еш***, ***розкáжø-е;***

5) основу теперішнього часу (з нейтралізованим часовим значенням) у парадигмі наказового способу недоконаного виду (синтетична форма): ***наливá-ти***: ***наливáй-ø***, ***наливáй-мо***, ***наливáй-те***;

6) словоформу теперішнього часу (з нейтралізованим часовим значенням) у парадигмі наказового способу недоконаного виду (аналітична форма): *хай* (*нехай*) ***наливáй-е***; *хай* (*нехай*) ***наливáй-ут′***;

7) основу майбутнього часу доконаного виду (з нейтралізованим часовим значенням) у парадигмі наказового способу доконаного виду (синтетична форма): ***розказá-ти***: ***розкажø-ú***, ***розкажø-ímo***, ***розкажø-ím′***;

8) словоформу майбутнього часу доконаного виду (з нейтралізованим значенням часу) в парадигмі наказового

способу доконаного виду (аналітична форма): *хай* (*нехай*) ***розка́жø-е***; *хай* (*нехай*) ***розка́жø-ут'***;

9) словоформу минулого часу недоконаного виду (з нейтралізованим часовим значенням) у парадигмі умовного способу недоконаного виду: ***говори́-(в)-ø*** *би*; ***говори́-(л)-а*** *б*;

10) словоформу минулого часу доконаного виду (з нейтралізованим часовим значенням) у парадигмі умовного способу доконаного виду: ***сказа́-ти***: ***сказа́-(в)-ø*** *би*; ***сказа́-(л)-а*** *б*.

● Найважливішим засобом оформлення граматичних значень в українській мові є флексія.

Флексія (лат. flexio – згинання, відхилення) (**закінчення**) – це словозмінна морфема, яка виражає граматичні значення словоформ і є формальним засобом їхнього зв'язку в реченні (словосполученні).

Флексії здебільшого **субстанціально виражені** однією – трьома фонемами (*сестр-**у**, крайов-**ий**, бат'к-**ові**, слав-**імо***); проте можуть бути і **нульовими** (субстанціально не вираженими), але пов'язаними з оформленням різних граматичних значень: *пісен'-**ø*** (род. в. множ.)*; сяд'-**ø*** (наказ. спос., ІІ ос. одн.).

Для флексій, як і для будь-яких знакових одиниць, характерний **асиметричний дуалізм**, тобто різне членування змісту і форми знака, яке призводить до того, що одна одиниця плану вираження може бути пов'язана з кількома одиницями плану змісту. Наприклад, у словоформі *піс'н'-**ами*** флексія виражає два граматичні значення – орудного відмінка і множини; у словоформі *с'ад'-**ø*** – три значення: наказового способу, ІІ особи, однини.

Флексії мають властивість водночас оформляти значення кількох грамем у словоформі, що називається **кумуляцією.** Так, у словоформах *сад-**ом***, *іспит-**ом***, *сн-**ом*** і под. **-ом** оформляє значення орудного відмінка та однини. Кумуляція характерна для словозміни української мови і розглядається в межах частиномовної морфологічної парадигми.

Явище кумуляції не тотожне омонімії морфем, яка є випадковим формальним збігом значущих одиниць. Так, омонімічною вважається флексія **–у** в іменникових словоформах (*гіпс-**у**, бензин-**у**, пісk-**у***) та дієслівних словоформах (*пиш-ø-**у**, сидж-ø-**у**, мерзн-**у***).

Як правило, в українській мові флексії розташовані в абсолютному кінці словоформи, але в деяких випадках вони можуть уживатися перед постфіксами (*вч-**иш**-с'а, кушч-**ат'**-с'а, біж-**и**-но, так-**ий**-то*), а також всередині словоформ числівників 200 – 900 (внутрішня флексія): *дв-**ома**-ст-**ами**, сем-**и**-сот-**ø***. Флексії виражають такі значення: відмінка, числа, роду в іменних частинах мови; значення часу, способу, особи, роду, числа – у дієслові.

● Граматичні значення можуть виражатися не лише флексіями, а й **суфіксами і префіксами**, які виконують у **формозмінній функції**. Так, саме ці морфеми використовуються як формальний засіб грамем доконаного і недоконаного виду в дієслові (*пришчеп-**и**-ти – пришчепл'-**ува**-ти; с'ійа-ти – **по**-с'ійати*), а також значення ступенів порівняння в прикметнику (*талановитий – талановит'-**іш**-ий – **най**-талановит'іший*).

У словоформах минулого часу обов'язковими є словозмінні суфікси **-л-**, **–в- (-ø-)** (*створи-**в**+ø, привіз-ø-**ø**+ø, бу-ø-**л**+а, жи-ø-**л**+о*), які виражають грамему минулого часу. У словоформах іменників IV-ї відміни вживаються словозмінні суфікси **–ат-** (*лош-**ат**+и, курч-**ат**+а*) та **-ен-** (*ім-**ен'**+і, плем-**ен**+ами*), які разом із флексіями виражають значення відмінка і числа.

● **Допоміжні слова** не самостійно, а разом із флексіями та іншими формальними засобами беруть участь у творенні словоформ. Так, усі словоформи місцевого відмінка іменників та іменникових займенників мають у своєму складі прийменники: **у (в), на, по, при, о** (***у** л'іс'-**і**, **на** св'ат'-**і**, **при** бат'к-**ах**, **о** (другій) годин'-**і**, **в** ім-**ен'**+**і**, **у** соб'-**і***).

У парадигмі майбутнього складеного всі словоформи утворюються дієсловом-зв'язкою *бути* в поєднанні з інфінітивом (*буд-емо спод'іватис'а, буд-ут' спод'іватис'а*).

В усіх словоформах умовного та аналітико-синтетичних словоформах наказового способу обов'язковими є частки **би (б) і хай (нехай)** (*прийшли б, сказав би, хай зробит'*), які оформляють способові значення.

● **Морфонеми** змінюють якісний (фонемний) склад основи і є характерним явищем української парадигматики. Так, переважна більшість іменників (~ 75 %), а також слів інших частин мови відмінюється (дієвідмінюється) за участі морфонем – як

голосних, так і приголосних: *с'т'іл-**ø** – стол-**á** – стол'-**ів*** ($^{і}/_{о}$; $^{т'}/_{т}$; $^{л}/_{л'}$); *сид'і-**ти** – сидж-**у́*** ($^{д'}/_{дж}$); *бі́л-**ий** – бі́л'-**і*** ($^{л}/_{л'}$) та ін. Отже, в українській словозміні **фонематичний запис** словоформ є необхідним правилом для конструювання та ототожнення словоформ тієї самої лексеми.

● Для словозміни дієслова характерні кількісні зміни в основі інфінітива – **усічення, нарощення фонем (морфем)**, або **усічення разом із нарощенням**. Напр., *мерз**ну**-ти – мерз**н**-у* (**у#**); *пис**а**-ти – пиш-**ø**-у* (**а#**); *був**á**-ти – був**а́й**-у* (**+ й**); *анал'із**ува́**-ти – анал'із**у́й**-у* (**ва#+й**).

Кількісні зміни можливі й в основах іменників (рідко): *вірме-н**ин**-**ø** – вірмен-и* (**ин#**); *чуд-о – чуд**ес**-а* (**+ ес**).

● У ряді випадків для точного встановлення граматичних значень словоформи необхідно аналізувати її **синтаксичні зв'язки** (граматичний контекст) або **порядок слів у реченні**. Це відбувається, наприклад, при визначенні: а) значення роду в іменниках, зокрема, так званого спільного роду (пор.: *Суддя оголоси-л+**а** вирок* / *Суддя оголоси-в+**ø** вирок*); б) значень відмінка, числа і роду в іменниках іншомовного походження без флексій (*зелен-**ий** Борнео, висок-**а** Кіліманджаро, нов-**е** кафе; На площі стоял-**и** тр-**и** вільн-**і** таксі*); в) для з'ясування омонімічних значень числа і відмінка у словоформах. Пор.: *Успіх-**ø*** (називний відмінок) *не завжди супроводжує талант-**ø*** (знахідний відмінок) і *Талант-**ø*** (називний відмінок) *не завжди супроводжує успіх-**ø*** (знахідний відмінок).

● **Наголос** (супрасегментний елемент) також є засобом оформлення граматичних значень. Пор. *о́зер-а* (родовий відмінок однини) і *озе́р-а* (називний або знахідний відмінок множини); *ви́кликати* (доконаний вид) і *викликá ти* (недоконаний вид). Проте цей засіб формалізації грамем є малопродуктивним в українській мові.

♦ На основі різних формальних засобів вираження граматичних значень можна виділити такі **способи конструювання словоформ** в українській мові:

– **синтетичний спосіб**, для якого характерне вираження граматичних значень у межах словоформи за допомогою лише афіксальних морфем, морфонем у межах самої словоформи та на-

голосу. Напр. *по́друз'-і* (дав. в. одн.); *переміг-ø-ø+ø* (мин. час., чол. рід, одн.); *плем-ен+а* (наз./ зн./ кл. в. мн.); *жінк-и* (род. в. одн.), *жінк-и́* (наз. / кл. в. мн.). Словоформи, утворені синтетичним способом, називаються синтетичними;

– **аналітичний спосіб**, характерною ознакою якого є вираження граматичних значень за допомогою службових елементів: **а)** дієслова-зв'язки *бути* в парадигмі майбутнього часу недоконаного виду: *буд-еш читати; буд-емо учитис'а;* **б)** часток *хай(нехай)* в аналітичних словоформах наказового способу: *хай(нехай) читай-у / прочитай-у; читай-е / прочитай-е; читай-ут' / прочитай-ут';* **в)** частка *би(б)* у словоформах умовного способу: *писа-(в)-ø би / написа-(в)-ø би; писа-(л)-а б / написа-(л)-а б* та ін. Словоформи, створені аналітичним способом, називаються аналітичними;

– **аналітико-синтетичний спосіб** є поєднанням синтетичного вираження граматичних значень із аналітичними елементами (прийменниками): ***у школ'-і*** (М. в. одн.); ***за л'іс-ом*** (Ор. в. одн.); помножити ***на пйат'-ø*** (Зн. в.). Аналітико-синтетичні форми характерні для відмінювання власне іменників, займенникових іменників і числівників. Словоформи, утворені аналітико-синтетичним способом, називаються аналітико-синтетичними;

– **суплетивний спосіб** характеризується використанням інших основ для вираження грамем (*поганий – гірший; він-а – йій-і)*. Словоформи, реалізовані суплетивним способом, називаються суплетивними.

♦**Граматичні значення** словоформ становлять певні структури, які характеризуються взаємодією номінативних і синтаксичних елементів значення (аналогічно: лексичні й словотвірні значення мають семні структури).

Номінативні елементи граматичних значень виражають фрагменти реальної дійсності. Напр., у словоформі *збирали* (*Ми **збирали** з сином на землі каштани*) виражені такі номінативні елементи: дія; незавершеність (тривалість) дії; переміщення чогось кудись; момент мовлення (дію виконано до моменту мовлення); колективний суб'єкт дії (я і син).

Синтаксичні елементи граматичних значень забезпечують зв'язок між граматичними значеннями словоформ різних лексем

(*ми з сином ↔ збирали; збирали → каштани* – зв′язок словоформ за граземою множини).

Так, синтаксичні елементи у граматичному значенні відмінка іменника пов'язують словоформи іменника зі словоформами таких лексем: **а)** ад'єктивного типу (прикметниками, дієприкметниками, займенниковими прикметниками), напр.: *весела гра, завершеної роботи, у цій проблемі*; **б)** іменників, напр.: *дорога до лісу; спів жайворонка; з народженням сина*; **в)** дієслів, напр.: *співали колядки; привітаємо друга*.

У результаті цих зв'язків створюються словосполучення різних типів – іменникові, дієслівні, прикметникові, числівникові.

Номінативні й синтаксичні елементи є обов'язковими для всіх різновидів граматичних значень, вважає А. Зализняк[93], але навантаження їх у різних типах значень є неоднаковим.

● Для української морфології характерні такі **різновиди структур граматичних значень**:

ГЗ {$Н^{+}$, $С^{+}$} – це структура граматичних значень, у яких номінативні й синтаксичні елементи однаково навантажені в процесі виконання їхніх функцій. Такими є граматичні значення відмінка іменника; особи дієслова;

ГЗ {$Н^{(+)}$, $С^{+}$} – таку структуру мають граматичні значення, в яких переважно навантажені синтаксичні елементи. Це характерно для граматичних значень роду, числа і відмінка ад'єктивних слів, а також відмінка числівника. В усіх цих випадках ад'єктивні й числівникові словоформи утворюють словосполучення з іменником і виражають свої морфологічні значення не безпосередньо, а опосередковано, через зв'язок з іменником.

ГЗ {$Н^{+}$, $С^{(+)}$} – ця структура характерна для граматичних значень, у яких домінують номінативні елементи. Таку структуру мають граматичні значення часу, способу і виду дієслова, номінативні елементи яких є семантичною основою категорійного значення дієслова – вираження процесуальної ознаки предмета. Синтаксичні елементи цих значень не впливають на граматичні зв'язки дієслова з іменником.

---

[93] *Зализняк А.А.* Русское именное словоизменение / *А. А. Зализняк*. – М.:, 1967.

І. Милославський зауважує, що "... відображення (в тій чи іншій формі) властивостей і явищ об'єктивної дійсності є те, заради чого взагалі існує мова. Однак, відображаючи об'єктивну дійсність, мова сама собою є певною конструкцією. Причому частини цієї конструкції перебувають між собою в певних зв'язках. Тому в мові існують не тільки елементи, які відображають об'єктивну дійсність та її суб'єктивну оцінку мовцем, але й елементи, які здійснюють зв'язок між елементами, що її відображають"[94].

♦ Важливими ознаками граматичних значень є їхня **обов'язковість / необов'язковість, регулярність / нерегулярність** у певних класах слів (частинах мови та лексико-граматичних розрядах).

Обов'язковими і регулярними є граматичні значення, які виражаються формами словозмінних парадигм. Такими, наприклад, є значення відмінка і числа в злічуваних іменниках (*пóл-е, пóл'-а, пóл'-у, пóл-е, пóл-ем, у пóл'-і, пóл-е; пол'-á, пол'-ів (піл'-ø), пол'-áм, пол'-á, пол'-áми, у пол'-áх, пол'-á*). Для іменників без флексій значення відмінка й числа також є обов'язковими, але вони виражаються не морфологічним способом, а синтаксично, за допомогою узгоджених з іменником змінюваних слів (*На площі стоял-**о** вільн-**е таксі*** – Наз. в. од. сер. рід.; *Зараз немає вільн-**их таксі*** – Род.в.мн.).

Обов'язковими і нерегулярними є грамеми несловозмінних і формозмінних категорій. Такими в українській мові є:

а) значення роду в іменниках (крім множинних – *мандри, висівки, шахи* і под.), яке є несловозмінним і виражається протиставленням лексем, а не словоформ (*півень – курка; кум – кума; старий – стара*);

б) формозмінне значення виду в парновидових дієсловах (*здобу-**ва**-ти – здобу-**ø**-ти; перекид-**а**-ти – переки-**ну**-ти*);

в) формозмінне значення ступенів порівняння прикметників (*дорогий – дорож**чий** – **най**дорожчий*).

Морфологічні значення властиві усім самостійним змінюваним частинам мови, крім прислівника, що об'єднує лише незмінювані слова.

---

[94] *Милославский И. Г.* Морфологические категории современного русского языка / *И. Г. Милославский*. – М., 1981. – С. 18.

♦ Система словозміни реалізується не лише граматичними значеннями, а й лексико-граматичними (розрядними) значеннями, які впливають на повноту парадигм. Наприклад, іменники таких лексико-граматичних розрядів, як ‘власні’, ‘абстрактні’, ‘збірні’ та ‘речовинні’, мають неповні парадигми, в яких наявні лише відмінкові форми. Напр., парадигми іменників *природа, мандри* є неповними: *природ-а, природ-и, природ'-і, природ-у, природ-ойу, у природ'-і, природ-о; мандр-и, мандр'-ів, мандр-ам, мандр-и, мандр-ами, (у) мандр-ах, мандр-и.*

У парадигмології, як граматичному вченні про слово, вивчаються всі типи граматичних значень. Досить довгий час граматичні значення розглядалися мовознавцями як другорядні, допоміжні відносно лексичних. Однак самі лексичні значення не є самодостатніми для вираження думки, оскільки для цього сутності, названі ними, необхідно привести у взаємозв’язок у свідомості як мовця, так і адресата. Саме завдяки граматичним значенням лексичні значення, точніше реалії, виражені ними, сприймаються як взаємопов’язані, як фрагменти думки в нашій свідомості. О. Потебня порівнював мовлення (речення) з прозорим склом, за яким видно навколишній світ.

І. Кучеренко зазначав, що “... лексичне значення відображає предмет чи явище, а граматичні – його прояви, тобто його особливості, його характеристику... У нашій свідомості це знаходить своє відображення в єдності лексичного та граматичних значень слова, інакше кажучи, – у лексичних значеннях, оформлених граматичними”[95].

§ 3. Поняття морфологічної категорії. Типи категорій

♦ Загальнонаукове поняття категорії в мовознавстві вживається у широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні це будь-яка група мовних явищ, одиниць, яка

[95] *Кучеренко І. К.* Теоретичні питання граматики української мови / *І. К. Кучеренко*. – Вінниця, 2003. – С. 67.

виокремлюється за спільними властивостями. Залежно від цих властивостей у граматиці розглядаються різні типи категорій: а) частини мови (іменник, дієслово, прислівник та ін.); б) лексико-граматичні розряди (власні/загальні, конкретні/абстрактні іменники; якісні/відносні прикметники; особові, присвійні займенники та ін.); в) граматичні категорії (рід, відмінок, число, час, вид, особа та ін.). Таке розуміння поняття категорії корелює з будь-яким класом, групою мовних одиниць, які виявляють подібні лексико-граматичні ознаки.

Вузьке тлумачення граматичної категорії у сучасній граматиці базується на двобічній, знаковій концепції мовних одиниць. У цьому випадку поняття граматичної категорії застосовується лише для опису морфем, слів, словосполучень і речень за спільними/відмінними їхніми граматичними ознаками.

Граматичні категорії базуються на співвідношенні загального й конкретного: граматична категорія і граматичне значення перебувають у родо-видових відношеннях. "З цього погляду **граматична категорія** являє собою узагальнене граматичне значення, яке об'єднує низку протиставлених одне одному однорідних граматичних значень і граматичних форм вираження цих значень" [96].

Граматична категорія становить єдність певної семантики і формальних засобів. Наприклад, категорія числа іменника виражає кількість предметів формалізованими граматичними значеннями однини і множини; категорія способу дієслова виражає граматичну семантику гіпотетичної дії формалізованими граматичними значеннями умовного і наказового способу. Відсутність взаємовідношення семантичного і формального плану неможлива для граматичної категорії. Так, протиставлення власних/загальних або речовинних / неречовинних іменників не має послідовного формального вираження, отже, це лексико-граматичні розряди іменника, а не граматичні категорії. Або протиставлення дієслів I і II дієвідміни, формально виражене наборами флексій, але не

[96] *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови / *І. Вихованець, К. Городенська.* – К., 2004. – С. 28.

пов'язане з певним граматичним смислом, що не дає підстав для розгляду дієвідміни як граматичної категорії.

♦ Залежно від мовних одиниць та їх властивостей граматичні категорії поділяються на морфологічні і синтаксичні. У парадигматиці **морфологічна категорія** є узагальненням однотипних формально виражених граматичних значень слова. Ця дефініція побудована за принципом: від однотипних грамем до морфологічної категорії. Можливі й інші шляхи визначення морфологічної категорії, наприклад, на основі функціонально-семантичного аналізу значень словоформи і виокремлення в ній загальних, обов'язкових формально виражених елементів. За таким принципом морфологічна категорія визначається І.Милославським: "Під морфологічною категорією розуміють систему форм слова, наділених загальним граматичним елементом значення"[97].

Морфологічні категорії прийнято розглядати співвідносно з частинами мови. Так, для іменника характерні незалежні граматичні категорії роду, числа і відмінка; для прикметника – залежні від іменника категорії роду, числа й відмінка; для числівника – категорія відмінка; для дієслова – категорії часу, способу, виду. Морфологічні категорії характерні тільки для самостійних частин мови зі словозміною (для іменних частин мови і для дієслова), тобто для тих частин мови, в яких граматичні значення виражаються, як правило, парадигматичними словоформами.

Усі граматичні значення (грамеми) тієї самої категорії виражають фрагменти спільного категорійного значення. Грамеми морфологічної категорії утворюють ряди протиставлених форм (словоформ). Наприклад, ряд числових форм – однина і множина; ряд родових форм – чоловічий, жіночий і середній рід; ряд способових форм – дійсний, умовний і наказовий спосіб та ін. Оскільки словоформи виражають, як правило, по кілька граматичних значень, співвіднесених із різними категоріями, то можна говорити про "інтегральні"

97 *Милославский И. Г.* Морфологические категории современного русского языка / *И. Г. Милославский*. – М., 1981. – С. 24.

морфологічні ряди словоформ, характерні для різних частин мови.

Так, в іменнику значення роду поєднується зі значеннями різних відмінків та значенням однини, що виражається відповідними словоформами (н. в., одн., чол. р.: *батьк-о, друг-ø, агроном-ø*; р./зн. в., одн., чол. р.: *батьк-а, друг-а, агроном-а*; ор. в., одн., чол. р.: *батьк-ом, друг-ом, агроном-ом* та ін.).

У дієслові значення особи поєднується з різними грамемами часу, наказового способу, виду і числа (напр.: *здобуваю, здобуватиму, буду здобувати, здобудеш* / ... *здобувай, здобувайте* та ін.).

♦ Морфологічні категорії класифікуються за такими ознаками: **а)** за кількістю узагальнюваних ними граматичних значень; **б)** за відношеннями між цими значеннями; **в)** за здатністю/нездатністю протиставляти словоформи тієї самої лексеми.

● Для української мови характерні морфологічні категорії, що узагальнюють від двох до семи грамем. Так, категорії числа і виду є бінарними і базуються на протиставленні грамем однини і множини; доконаного і недоконаного виду. Категорії роду, ступенів порівняння, особи і часу мають у своїй структурі по три грамеми: чоловічого, жіночого і середнього роду; нульового, вищого і найвищого ступеня порівняння; 1-ї, 2-ї і 3-ї особи; теперішнього, майбутнього і минулого часу. Структурно найскладнішою, семиграмемною, є категорія відмінка, що узагальнює такі граматичні значення слів: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий і кличний відмінки.

● Грамеми тієї самої категорії вступають між собою у різні відношення, створюючи структуру категорії. У морфології аналогічно до фонології розглядаються еквіполентні й привативні опозиції. Оскільки об'єктом парадигмології є знакові одиниці (морфеми і слова), опозиції розглядаються у ній як у плані змісту (категорійні семантичні ознаки), так і в плані вираження (формальні ознаки).

Еквіполентними називаються опозиції з рівноправними відношеннями між усіма граматичними значеннями категорії. Кожен член еквіполентної опозиції має власне значення, співвіднесене з категорійним, і відповідне оформ-

лення. Такі відношення характерні для категорії способу дієслова, в якій значення умовного або наказового способів передають різні ознаки нереальних дій і виражаються парадигматичними словоформами умовного або наказового способу. Еквіполентні відношення характерні також для категорії роду іменника, де кожна грамема співвіднесена із семантикою категорії і має власне оформлення.

Привативними називаються опозиції з нерівноправними відношеннями між граматичними значеннями категорії. У парадигмології це означає, що певна грамема здатна виражати як власне значення, так і значення іншої грамеми. Напр., у категорії числа іменника словоформи однини у певних контекстах можуть виражати значення множини. Так, у реченні *В озері водиться риба* словоформа *риба* виражає значення не однини, а множини. В контексті речення *Завтра я вирушаю в дорогу* словоформа *вирушаю* виражає значення не теперішнього, а майбутнього часу, що зумовлюється прислівником *завтра*.

● Граматичні значення різних категорій можуть виражатися словоформами тієї самої лексеми або різних лексем. Морфологічні категорії, граматичне значення яких виражається словоформами тієї самої лексеми і які відрізняються між собою лише граматичними значеннями, називаються **словозмінними** або **формозмінними**. В українській мові словозмінними є морфологічні категорії: відмінка і числа в іменнику; роду, числа і відмінка в прикметнику; відмінка в числівнику; часу, способу, особи, роду і числа в дієслові. На їх основі утворюються парадигми змінюваних частин мови. Формозмінними в українській парадигматиці є категорії ступенів вияву ознаки, виду і стану.

Морфологічні категорії, граматичні значення яких протиставляють не словоформи, а лексеми, називаються **несловозмінними (класифікаційними)**. В українській морфології класифікаційною є категорія роду в іменнику, але в інших частинах мови – прикметнику, дієсловах минулого часу та умовного способу – категорія роду є словозмінною,

оскільки ці слова змінюються за родами залежно від роду сполучуваного з ними іменника.

Морфологічні категорії, виражаючи узагальнену формалізовану граматичну семантику, таку, як кількість (число); суб'єкт, об'єкт або атрибут дії (відмінок); мовець, адресат або предмет мовлення (особа); час дії (час); результативність або нерезультативність дії (вид); нереальність дії (спосіб) – виконують важливу функцію у класифікації за частинами мови, а також у створенні словозмінної системи української мови.

§ 4. Частини мови як семантико-граматичні класи слів

Поняття частини мови

Частини мови є центральним поняттям парадигмології. Це – семантико-граматичні класи слів із подібними семантичними, морфологічними, синтаксичними і словотвірними ознаками. **Семантична ознака** є різновидом семантичної категорії, яка узагальнює певні типи лексичних значень слів. Так, значення різних лексико-граматичних розрядів іменників таких, як власні/загальні, істоти/неістоти, конкретні/абстрактні, речовинні/неречовинні, збірні/незбірні узагальнюються в семантичну категорію предметності; значення якісних і відносних розрядів прикметника, означених і неозначених розрядів числівника і деяких розрядів займенників – у категорію непроцесуальна ознака предмета. Семантичні категорії можуть бути сформовані з більшим або меншим ступенем узагальнення. Так, високий ступінь узагальнення характерний для категорії непроцесуальна ознака предмета, яку можна деталізувати таким чином: якісно-відносні ознаки предмета (у власне прикметниках, порядкових прикметниках і займенникових прикметниках); кількісні ознаки предмета (у числівниках). Принциповим є не кількість лексико-граматичних розрядів, що формують семантичну категорію, а сам факт семантичного узагальнення типів лексич-

ного значення, які категоризують характерні явища реального світу в певній мові.

• Позначаючи різні явища реальної дійсності, слова граматично спеціалізуються. Основою такої спеціалізації є семантична категорія, під яку підводяться певні групи слів з їхніми індивідуальними лексичними значеннями, що зумовлює подібне морфологічне і синтаксичне їх оформлення. Так, іменники виокремлюються в частину мови за семантичною категорією предметності, яка є узагальненням широкого спектру лексичних значень. Це, зокрема, назви конкретних предметів, серед яких виокремлюються назви істот (*батько, учитель, ластівка, лев*); неістот (*літак, тополя, кімната*); абстрактних понять (*алгебра, четвер, радість*); назви речовин (*кисень, мармур, хліб, вовна*); збірності (*дитва, насіння, верб'я*) тощо. І саме наявність у цих слів се́ми 'предметності' (хто? що?) зумовлює їхні морфологічні ознаки роду, відмінка і числа як незалежні від ознак інших слів у реченні, а також основні синтаксичні ознаки – функції підмета і додатка.

Семантичні категорії є якісно вищою формою узагальнення порівняно з лексико-граматичними розрядами слів. Їхня семантика набагато складніша за розрядні лексичні значення і базується не на кореневій, а на афіксальній співвідносності слів, причому до уваги беруться насамперед афікси, які виражають граматичні значення, характерні для частин мови. Так, наприклад, лексеми з коренем ***-рад / рад'-*** мають різну граматичну специфіку, що зумовлює їхнє входження до різних частин мови (див. табл. 1):

Виникає питання, які одиниці класифікуються за частинами мови – лексеми з їх загальними семантичними ознаками чи словоформи – репрезентанти лексем у мовленні, конкретні лексико-граматичні варіанти лексем? Сучасна граматична теорія виходить з того, що частиномовна класифікація може бути здійснена лише щодо актуалізованих одиниць мовлення – словоформ, які за відповідними правилами можна звести до тієї самої лексеми (лематизувати).

Отже, частини мови показують, що (які реалії) називають слова і якими мовними засобами оформляється назване. Частину мови можна вважати "інтегральною" морфологічною категорією, узагальненням взаємопов'язаних лексичних, морфологічних і синтаксичних значень слова. Основна функція частин мови як макрокатегорії полягає в систематизації лексичного корпусу мови за характерними семантичними і граматичними ознаками.

Таблиця 1. **Частиномовні характеристики спільнокореневих слів**

Частиномовні ознаки	**Лексеми**			
	радий	***радість***	***радіти***	***радо***
Семантична ознака	Непроцесуальна ознака предмета	Предметність (абстрактне поняття)	Процесуальна ознака предмета	Ознака іншої ознаки (*радо привітався*)
Морфологічні ознаки	• Словозмінні ознаки роду, відмінка, числа і формозмінні ознаки ступенів порівняння; • Лексема представлена в мовленні родовідмінково-числовими парадигматичними словоформами, узгодженими з іменником (*радий хлопчик, рада дівчинка, раде дитя, раді діти)*	• Несловозмінна ознака роду та словозмінні ознаки відмінка і числа; • Лексема представлена в мовленні відмінково-числовими парадигматичними словоформами, незалежними від інших словоформ у реченні.	• Словозмінні незалежні ознаки часу, способу та скоординовані з іменником-підметом ознаки особи, роду і числа; формозмінна ознака виду; • Лексема представлена в мовленні парадигматичними словоформами з часовими, способовими, особовими, родовими, числовими і видовими ознаками.	Незмінювана лексема, представлена в мовленні єдиною словоформою, яка формально збігається з лексемою. Морфологічні ознаки відсутні
Синтаксичні ознаки	Означення	Підмет або додаток	Присудок	Обставина

Самостійні і несамостійні (службові) частини мови

Частини мови становлять ієрархічну систему, в якій традиційно виокремлюються блоки самостійних і несамостійних (службових) частин мови. **Самостійними вважаються частини мови,** слова яких можуть виконувати синтаксичні функції членів речення або бути словом-реченням (*Вечір. Сумно*). Це класи слів із категорійною семантикою предметності (іменник) та різних її ознак: якісних і відносних (прикметник), кількісних (числівник), процесуальних (дієслово), а також ознак інших ознак (прислівник).

Серед лексем, які належать до самостійних частин мови, є невелика кількість таких, що не називають ні предметів, ні ознак, а лише вказують на них – це займенникові (дейктичні) слова. Наприклад, лексеми *хата, книга, пісня, ніч, мужність* можна замінити на ***вона***; *засмаглий, розумний, смачний, нинішній* – на ***такий***; *два, десять, тисяча* – на ***скільки***; *попереду, зліва, вгору* – на ***там, де, куди*** тощо. Отже, займенники виступають як еквіваленти лексем різних частин мови – іменників, прикметників, числівників і прислівників – і мають семантику та граматичне оформлення, характерне для цих частин мови. Таким чином, займенникові лексеми позбавлені обов'язкової для частин мови семантико-граматичної цілісності, що дає підстави розглядати їх як групи у складі відповідних частин мови.

До **несамостійних (службових)** належать **частини мови**, слова яких не можуть бути членами речення, але деякі з них можуть уживаються як слова-речення. (– *Наступна станція "Либідська"?* – ***Так***.). Для службових частин мови характерна **семантика різних відношень**: між предметами, ознаками, фрагментами думки (прийменник і сполучник), а також відношення-ставлення мовця до змісту речення (частка).

Самостійним і службовим частинам мови протистоїть **вигук**, особлива частина мови, що характеризується семантичною категорією 'суб'єктивної модальності'.

До жодної з частин мови не входять звуконаслідувані слова (*тік-так, ку-ку, ха-ха* та ін.).

♦ У парадигмології не існує єдиної класифікації за частинами мови, що насамперед пояснюється різними концепціями граматистів щодо принципів виокремлення цих класів слів.

Визначення та обґрунтування поняття частини мови має тривалу історію, але залишається актуальним і для сучасної морфології. Витоки цього вчення знаходимо у працях Платона (V–IV ст. до н. е.), який виокремлював у реченні-судженні ім'я і реченіє (дієслово). Арістотель (IV ст. до н. е.) всі слова мови розподіляв на дві групи: семантичні й асемантичні. До перших він відносив імена і дієслова, до других – сполучники. Стоїки (IV ст. до н. е.) до вказаних частин мови додавали ще член (артиклі і займенники). Діонісій Фракійський (II ст. до н. е.) встановив уже вісім частин мови: ім'я, дієслово, прикметник, займенник, прислівник, прийменник, сполучник і член (артикль). Запропоновану ним термінологію, яка відображала певні принципи класифікації, використовували всі середньовічні граматики, у тому числі й східнослов'янські, пристосовуючи її до типологічних і семантико-граматичних особливостей різних мов. Так, зберігаючи в основному номенклатуру частин мови Діонісія Фракійського, перші східнослов'янські граматики (Адельфотіса, 1591 р.; Мелетія Смотрицького, 1619 р.; І. Ужевича, 1643 р.) не використовують термін член (артикль), що позначає невластиве слов'янським мовам явище, і вводять новий термін вигук. Період донаукових граматик (від античних часів до кінця XVIII ст.) позначений постійною увагою до поняття "частина мови", пошуком і вдосконаленням критеріїв семантико-граматичної класифікації лексики та витворенням адекватної термінології на позначення частиномовних класів слів.

Принципи частиномовних класифікацій

У наукових граматиках, починаючи з XIX ст., однією з основних проблем було вдосконалення принципів частиномовної класифікації і термінології, від чого залежала кількість частин мови та їх лексичне наповнення. Поділ лексичного фонду на частини мови здійснювався за двома критеріями:

– на основі однієї з частиномовних ознак (семантичної, або синтаксичної, або морфологічної) – **гомогенний критерій класифікації**;

– на основі кількох частиномовних ознак (семантичної, синтаксичної, морфологічної, а також словотвірної і навіть логічної) у їх різноманітних комбінаціях – **гетерогенний критерій**.

Критерії (принципи) частиномовної класифікації довгий час були предметом дискусій серед мовознавців, що призвело до поляризації поглядів на цю проблему і критики існуючих теорій. Зокрема не було єдиного погляду щодо такого першорядного питання: розподіл лексики за частинами мови – це класифікація чи систематизація? Якщо це класифікація, то її можна логічно зробити тільки за гомогенним принципом. Гетерогенний принцип, згідно з логікою, називається систематизацією. Таку точку зору обстоював І. Кучеренко, вважаючи, що в основу частиномовної класифікації має бути покладена одна суттєва ознака – реальне значення слова, тобто, суть названого, з чого "виводиться наявність чи відсутність граматичних значень, якісні особливості останніх"[98].

● Різні класифікаційні ознаки та їх комбінації дають різні картини частин мови. Наприклад, у гомогенній класифікації за синтаксичною ознакою, тобто за можливістю слова виконувати функції певних членів речення, словоформи називного відмінка іменника становитимуть окрему частину мови, куди потраплять також інфінітиви й числівники, що можуть уживатися у функції підмета (***Читати*** *– його улюблене заняття*. ***Сім*** *– ціле число*).

Гомогенна класифікація за морфологічною ознакою об'єднає усі незмінювані типи слів (прислівники, сполучники, прийменники і частки) в одну частину мови за нехарактерністю для них морфологічних ознак.

Відома в українській морфології класифікація І. Кучеренка за гомогенною ознакою 'реальний зміст слова' виокремлює сім частин мови. Реальні ознаки, використані у класифікації І. Кучеренка, це назви предметів (іменник); назви ознак: якісних і відносних (прикметник), кількісних (числівник), процесуальних (дієслово); назви ознак інших ознак та форми існування предметів і явищ (прислівник і приймен-

[98] *Кучеренко І. К.* Теоретичні питання граматики української мови / *І. К. Кучеренко*. – Вінниця, 2003. – С. 143.

ник); назви фактів психічної діяльності: усвідомлення, реагування (розумового, емоційного, вольового) (частка і вигук); активність пізнавального процесу (сполучник)[99]. Кількість частин мови та їх лексичне наповнення у цій класифікації відрізняється від традиційних. Так, займенник не вважається окремою частиною мови через відсутність у нього єдиного реального змісту. За подібністю реального змісту (часові, просторові, причинові й інші форми існування предметів і явищ) в одну частину мови об'єднані прислівники і прийменники. За змістом психічного реагування (розумового, емоційного і вольового) частки й вигуки також становлять один клас слів.

Ця класифікація здатна розв'язувати деякі суперечливі питання морфології, а саме: чому частки і вигуки, виражаючи ставлення мовця до змісту речення і його (мовця) волевиявлення, перебувають у різних частинах мови (*так, тільки, еге, агов*); чому до різних частин мови належать прислівники, прислівникові сполуки, прийменники, дієприслівники, виражаючи аналогічну семантику часовості, просторовості, способу дії тощо (*певно, радісно, відпочиваючи, посеред, під, куди, тоді, на світанку, на пам'ять*); чому займенники не становлять окремої частини мови; чому порядкові числівники не належать до прикметника та ін.?

Будь-яка класифікація за гомогенним принципом дає логічно вмотивовану картину частин мови, яка, безперечно, є цікавою як теоретична концепція, але не завжди ефективна в практичних, зокрема дидактичних цілях.

● Учення про частини мови сформувалося переважно на гетерогенних засадах: основною класифікаційною ознакою різні граматисти вважали реальний зміст (тобто семантичну категорію), поєднуючи його з відповідними граматичними ознаками. Так, у Ф. Буслаєва це реальний зміст і морфеми; у О. Потебні – реальний зміст і способи його оформлення; у О. Шахматова – реальний зміст і синтаксична ознака; у О. Пєшковського – реальний зміст, синтаксичні й морфологічні ознаки; у Л. Щерби, М. Панова, В. Виноградова, Л. Булаховського, М. Жовтобрюха, І. Вихованця, К. Городенської, В. Гор-

[99]Там само.

пинича і А. Грищенка – реальний зміст, синтаксичні, морфологічні й словотвірні ознаки.

Учення про частини мови, синтезуючи науковий досвід різних мовознавчих напрямків – формального і семантичного, – поступово сформувало свої принципи аналізу лексики як діалектичної єдності форми і семантики слова. Встановлення частин мови за гетерогенним принципом здійснюється на основі комплексу **ієрархічно впорядкованих ознак**: семантичної категорії як основної ознаки, якій підпорядковані синтаксичні, морфологічні й словотвірні ознаки як засоби її оформлення.

Як зазначають автори "Теоретичної морфології української мови" І. Вихованець і К. Городенська, визначальною ознакою у гетерогенному критерії виступає семантична (номінативна) категорія, яка впливає на наявність / відсутність інших класифікаційних ознак – синтаксичних і морфологічних, що виражають граматичну спеціалізацію слів. Семантична категорія найтісніше пов'язана із синтаксичними функціями слів, які, у свою чергу, реалізуються за допомогою морфологічних чинників – категорій і парадигматичних форм. Ці три типи ознак – семантичні, синтаксичні й морфологічні – є базовими у гетерогенному критерії. Крім того, основи похідних слів мають характерне для частин мови афіксальне оформлення, яке є додатковою словотвірною ознакою в гетерогенному критерії.[100]

● Наявність різноманітних класифікацій і систематизацій сучасною науковою граматикою сприймається не як "вічна проблема", за висловом Б. Серебренникова, а як явище, пов'язане з різноаспектним вивченням семантико-граматичних особливостей слова. Так, академічні граматики, а також граматики, присвячені будові окремих одиниць мови, зокрема їхній словозміні, практикують класифікації та систематизації як за гомогенним, так і за гетерогенним принципами. Для нормативних граматик – шкільних, вишівських, самовчителів і под. – більш ефективною є систематизація за гетерогенним критерієм, оскіль-

[100] *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови / *І. Вихованець, К. Городенська.* – К., 2004.

ки вона дає можливість виокремити частини мови, в рамках яких словозміна класів слів вивчається системно, у зв'язках з категорійною семантикою, синтаксичними функціями, морфемними і словотвірними структурами.

● Частини мови емпірично визначаються на базі **ядрової лексики**, для якої властиві всі або більшість класифікаційних ознак. Так, іменники *ліс, площа, рука, мати, плем'я, мова* і под. належать до ядрової лексики, оскільки за своїми лексичними значеннями вони об'єднуються під категорією предметності; вживаються у синтаксичних функціях підмета й додатка і виражають (незалежно) морфологічні значення роду, числа і відмінка. Виокремлення ж іменника на основі **периферійної лексики**, для якої властиві окремі з класифікаційних ознак (це, в основному, похідні слова або іншомовні запозичення), не дало б можливості окреслити іменник як клас однотипних слів. Так, периферійним іменникам, які вживаються лише у формі множини (*канікули, шахи, піжмурки, фінанси* і под.), не властиві ознаки роду і числа; відприкметникові й віддієслівні деривати називають не предмети, а опредметнені ознаки (*синь, глибінь, життя, біганина* тощо) і як слова абстрактної семантики не мають значення числа; іншомовні іменники без флексій (*таксі, журі, кашне, кафе* тощо) мають особливі парадигми і виражають свої морфологічні ознаки через синтаксичні зв'язки́ з іншими словоформами (*вільн-**е** таксі, міжнародн-**е** журі, дорог-**е** кашне, нов-**е** кафе* – значення середнього роду, однини формально виражені прикметниковою флексією).

● Застосування триєдиного критерію (семантичного, синтаксичного і морфологічного) до систематизації всіх типів слів неможливе. Так, прислівник, сполучник, прийменник частка і вигук виокремлюються як частини мови за двома ознаками: семантичною і синтаксичною.

Ступінь повноти гетерогенного критерію свідчить про якісну різницю між частинами мови, що дає підстави розглядати їх як ієрархічну систему з центром і периферією.

У центрі системи перебувають частини мови з категорійною семантикою предметності (іменник) і процесуальної ознаки предмета (дієслово). Слова цих

частин мови виконують функції головних членів речення – підмета і присудка, характеризуються відповідними морфологічними категоріями і парадигмами.

Перший рівень периферії посідають частини мови, слова яких називають непроцесуальні ознаки предметів: якісні та відносні (прикметник); кількісні (числівник) і ознаки інших ознак (прислівник). Для них характерні ролі другорядних членів речення: означення (прикметник) і обставини (прислівник). Що ж до морфологічних ознак і парадигм – вони властиві тільки прикметникам і числівникам як частинам мови зі словозміною.

Частини мови, семантичні категорії яких відображають предмети й ознаки реальної дійсності, слова яких виконують синтаксичні функції головних і другорядних членів речення, виокремлюються в усіх типах класифікацій (гомо- і гетерогенних): це іменник, дієслово, прикметник і прислівник.

На другому рівні периферії перебувають службові частини мови (сполучник, прийменник і частка), що виражають різні типи відношень між одиницями мови (сполучник і прийменник), а також ставлення мовця до змісту речення (частка).

Особливий, частиномовний статус вигуків пояснюється їх експресивною категорійною семантикою суб'єктивної модальності, що проявляється в інтонаційному оформленні та синтаксичній комунікативно спрямованій реалізації. У новітніх граматиках української мови, за європейською традицією, вигуки кваліфікуються як специфічні, морфологічно нечленовані реченнєві утворення, які служать для вираження емоційного, дійового мовлення[101]. На думку Ж. Вандрієса і О. Мухіна, вигуки є словами-реченнями, отже, повинні розглядатися у синтаксисі, а не в морфології.

Периферійний статус службових частин мови дав підстави деяким граматистам вважати їх не службовими словами, а словами-морфемами (прийменники, зв'язки, сполучники, частки), оскільки вони служать засобами конструювання аналітико-синтетичних словоформ іменників і дієслів (*по вулиці, говорив би, хай зробить, будемо жити*), а також складних речень[102].

---

[101] *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови / *І. Вихованець, К. Городенська.* – К., 2004.

[102] Там само.

Однак таке трактування службових слів і вигуків дискусійне і на сьогодні не є загальноприйнятим.

● Граматики української мови традиційно за гетерогенним критерієм виокремлюють п'ять самостійних частин мови: іменник, прикметник, числівник, дієслово і прислівник; три службові: сполучник, прийменник, частку і особливу частину мови – вигук. По-різному кваліфікуються займенникові слова: як окрема частина мови (В. Горпинич[103]) або як групи в складі інших частин мови (І. Вихованець, А. Грищенко[104]). Деякі граматисти, слідом за російською традицією, визнають як самостійну частину мови категорію стану (станівник), сформовану зі слів різних частин мови, які виконують функцію головного члена в безособових реченнях (***Не треба*** *думати мізерно* (Л. Костенко), *Ой* ***лихо****! Ой* ***горе****!* ***Пора*** *мені в путь!* (Леся Українка). Окремими групами слів вважають модальні слова (*мабуть, отже, по-перше, може* і под.), які виражають емоції та волевиявлення мовця або його суб'єктивне ставлення до змісту речення і не вступають у синтаксичні зв'язки з іншими словами у реченні (В. Горпинич[105]).

Частини мови як семантико-граматичні класи слів і як макрокатегорії морфології мають відносний характер, що зумовлюється класифікаційними принципами і функціонуванням слів у мовленні, але цей факт не применшує їхньої першорядної ролі як інтегральних парадигматичних класів у системі мови.

Транспозиція словоформ у системі частин мови

Словоформи різних частин мови, функціонуючи в реченнях, можуть переходити до іншої/інших частин мови, що називається **транспозицією словоформ**. Наприклад, *Брат часто* ***креслив*** *схеми.* ***Креслити*** *схеми – важка робота.* ***Креслення*** *схем – важка робота.* ***Креслення*** *лежало на столі*.

---

[103] *Горпинич В. О.* Українська морфологія / *Горпинич В. О.* – Дніпропетровськ, 2002.

[104] Сучасна українська літературна мова / За редакцією *А. П. Грищенка*. – Вид. 2. – К., 1997; *Вихованець І. Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті / *І. Р. Вихованець*.. – К., 1988.

[105] *Горпинич В. О.* Українська морфологія / *Горпинич В. О.* – Дніпропетровськ, 2002.

Залежно від змін частиномовних характеристик словоформ **розглядаються три ступені транспозиції: синтаксичний, морфологічний і семантичний**.

Синтаксичний ступінь транспозиції є найбільш частим і полягає у виконанні словоформою синтаксичної функції, характерної для іншої частини мови. Напр., *Ключі (які?)* ***з міді*** *часто ламаються*. Іменникова словоформа *з міді* виконує роль означення і вважається синтаксичним прикметником. Напр., *Прохання брата (яке?)* ***допомогти*** *не давало йому спокою*. Словоформа дієслова *допомогти* виконує роль означення і виступає також синтаксичним прикметником. Напр., *Діти прибігли (з якою метою?)* ***подивитися*** *на знахідку*. Дієслівна словоформа *подивитися* є обставиною в реченні, отже, це синтаксичний прислівник. Напр., ***Обманювати*** *– соромно*. Словоформа інфінітива *обманювати* виконує роль підмета і є синтаксичним іменником.

У процесі синтаксичної транспозиції морфологічні значення словоформ не змінюються, змінюється лише характер називання реалії і синтаксична функція.

Морфологічний ступінь транспозиції словоформ пов'язаний із транспозиційними типами словотвору, за якими утворюються деривати з аналогічним словотвірним значенням, зокрема ʻознака' → ʻопредметнена ознака' (*синій → синь, жити → життя, добрий → доброта, читати → читання, досліджувати → дослідження* та ін.). Утворені в такий спосіб спільнокореневі слова з їхніми словоформами належать до різних частин мови, але в них не змінюється характер називання реалії, а деякі з них (віддієслівні деривати) можуть виконувати ті самі синтаксичні функції, що й твірне слово (Пор.: ***Креслити*** *схеми – відповідальна робота.* ***Креслення*** *схем – відповідальна робота*. Словоформа *креслити* виражає процесуальну ознаку предмета; *креслення* – опредметнену процесуальну ознаку предмета). Синтаксичний іменник *креслити* і морфологічний іменник *креслення* у наведеному прикладі виконують ту саму роль – підмета.

Семантичний ступінь транспозиції спирається на нетранспозиційні словотвірні типи, за якими утворюються похідні тієї самої або іншої частини мови, але, головне, що вони

називають різні порівняно з твірним словом реалії. Пор.: *село* (предметність) → *сільський* (відносна ознака предмета); *дитина* (особа) → *дитинство* (абстрактне поняття). Незважаючи на свою спільнокореневість, ці слова у реченні функціонують як словоформи різних лексем, тобто називають різні реалії; синтаксичне й морфологічне оформлення цих словоформ різне. Порівняйте: *Брат часто* ***креслив*** *схеми.* ***Креслення*** *лежало на столі*. Дієслівна словоформа *креслив* називає процесуальну ознаку предмета, виконує роль присудка, має морфологічні ознаки і парадигми, властиві дієслову. Іменникова словоформа *креслення* називає предмет, виконує роль підмета, має морфологічні ознаки і парадигму іменника.

Транспозиція є суто функціональним явищем, яке, зокрема, засвідчує відносний характер частиномовних класифікацій словоформ, а саме можливість словоформ у процесі функціонування переходити з однієї частини мови до іншої.

ІМЕННИК

§ 5. Загальна характеристика іменника як частини мови

Іменник – це самостійна частина мови, що об'єднує слова із семантичною категорією предметності, яка виражається незалежними морфологічними ознаками роду, числа і відмінка.

Значення предметності властиве всім іменникам незалежно від їхніх індивідуальних лексичних значень і встановлюється питаннями *хто? що?*

Семантична категорія предметності узагальнює слова на позначення різноманітних реалій буття як матеріально виражених, оформлених (істот, предметів, знарядь праці, продуктів виробництва, матеріалів, речовин, явищ природи тощо), так і

матеріально не виражених, неоформлених (опредметнених статичних і процесуальних ознак, часових, просторових ознак, науково-технічних понять, соціально-політичних явищ тощо).

Лінгвістичне розуміння предметності ширше за загальноприйняте, в результаті чого лексичний корпус іменника складається зі слів різної семантичної природи. **Семантичним ядром іменника** є слова, в лексичному значенні яких наявна сема ‘речовість’, вони називаються непредикатними знаками і виражаються первинними і вторинними словами. Наприклад: *книга, слово, дощ, цемент, фізик, стипендіат* тощо.

На різних рівнях **семантичної периферії** перебувають предикатні знаки – вторинні іменники, утворені від прикметників, дієслів, числівників і займенникових прикметників. Усі ці деривати у своєму лексичному значенні мають сему ‘ознаковість’, що зумовлено їхніми мотиваційними основами. Напр., *зелень, доброта, (згадалося) минуле, веселощі; перехід, перемога, життя, читання; сотня, одиниця; наші (прийшли), кожен (проголосував)* і под.

Деякі віддієслівні іменники, такі як *будівельник, учитель, вихователь, працівник* і под., мають складну семантику у зв’язку з їх синтаксичною мотивацією і поєднують у своєму значенні семи ознаковості і речовості. Ці слова є непредикатно-предикатними знаками й утворені за такою моделлю: *учитель* – це той, хто учить; *працівник* – це той, хто працює, тощо.

На нижніх рівнях семантичної периферії містяться: а) займенникові іменники (особові – *я*/*ми; ти*/*ви; він*/*вона*/*воно*/*вони*); зворотний (*себе*); питальні (*хто, що*); деривати від питальних займенників: заперечні – *ніхто, ніщо*; та неозначені – *хтось, щось*, *абихто, казна-що* та ін.; б) іншомовні, зокрема й українські, іменники без флексій (*кюре, трюмо, соло, колібрі, леді, мадам Приходько (Ганна)* і под.).

Семантика **речовості**, як правило, виражається кореневими морфемами. Семантика **опредметненої ознаки** – словотвірними суфіксами і конфіксами.

Іменники мають характерні словотвірні форманти: **-ец′-** (*борéц′, мудрéц′, співéц′*); **-ан′н′-, -ен′н′-, -ін′н′-**

(*мал′ува́н′н′а, дос′л′і́джен′н′а, ход′і́н′н′а*); **-к-, ів/к-, ов/к-, ач/к-, уч/к-** (*чи́стка, вказ′і́вка, пода́чка, товку́чка*); **-іт-** (*гу́ркіт, ту́піт*); **-т′т′-** (*жит′т′а́, лит′т′а́*); **-нин-** (*блукани́на, стр′іл′ани́на*); **-ій-** (*вод′і́й, плакс′і́й*); **-тел′-** (*визволи́тел′, учи́тел′*); **-ар-** (*воло́дар, л′і́кар*); **-ер/-ор-** (*тре́нер, ди́ктор*); **-изн-** (*білизна́, дешевизна́*); **-іс′т′-** (*милозву́чн′іс′т′*); **-ø-** (*вис′-ø-ø, тверд′-ø-ø*); **-ств- / -цтв- / -зтв-** (*матери́нство, коза́цтво, убо́зтво*); **ви-ок** (*ви́балок*); **спів-ник** (*співрозмо́вник*); **без-й** (*безри́бйа*), **між-й** (*міжгі́рйа*) та інші словотвірні афікси, які створюють формальний "образ" іменників.

Найважливішою **синтаксичною властивістю** всіх іменників є здатність мати при собі морфологічно узгоджену словоформу. В українській мові морфологічно узгодженими з іменниками найчастіше є словоформи прикметників і дієслів. У прикметників у складі іменникового словосполучення значення відмінка, числа і роду (в однині) або відмінка і числа в множині є несамостійними, тобто ці грамеми не мають власної семантики і дублюють семантику головного слова – іменника (*осінній день, осіння пора, осіннє небо, осінні дні*; *хресна хода*; *глибоке буріння*; *наше авторство*; *виконане завдання*; *міжнародне журі*; *літературне кафе*; *високі Карпати*; *стара леді* і под.). Іменник-підмет і дієслово-присудок пов'язуються зв'язком координації, що виражається наявністю в них однакових грамем числа, особи і роду, які дієслово набуває від іменника (*дівчинка мовчить; дівчинка мовчала; хлопчик мовчав; діти мовчали*). Флексії узгоджених з іменником словоформ є додатковим формальним засобом вираження морфологічних значень роду і числа у питомих (українських) іменниках і основним засобом оформлення всіх морфологічних значень в іменниках іншомовного походження без флексій. Наприклад, у словосполученні ***на*** *зас′н′і́жен′-**ій*** *Кіл′іманджаро* (гора) флексія дієприкметника з прийменником вказує на значення місцевого відмінка і жіночого роду іменника *Кіл′іманджаро*; у словосполученні *стар-**и́й*** *кюре* (священик) флексія прикметника вказує на значення чоловічого роду, називного відмінка, однини іменника *кюре*.

Флексії дієслівних словоформ, скоординованих з іменником, є засобом розрізнення значення роду в іменниках спільного роду

– родових омонімах (*Голова зборів зверну-в-ø-ся до присутніх; Голова зборів зверну-л-а-ся до присутніх*).

Усім іменникам незалежно від їхнього лексичного значення притаманні синтаксичні функції **підмета** (в називному відмінку однини і множини); **додатка** (в непрямих відмінках обох чисел) та **іменної частини складеного присудка**. Наприклад, *Ганнуся* – *дочка Оксани*. Залежно від лексичного значення словоформи іменників можуть виконувати також функції означення та обставини, синтаксично транспонуючись у прикметник або прислівник. Наприклад, *І пригорки, й довгі долини, й зелені левади* (які?) *у вербах понад ставком – усе зеленіло, лисніло* (де? як?) *на веселому сонці* (Н.-Левицький). Таким чином, **основними синтаксичними функціями** іменника є підмет, додаток та іменна частина складеного присудка; **неосновними** (лексично залежними) – функції означення та обставини.

Морфологічні категорії роду, числа і відмінка є основними граматичними ознаками іменника. **Категорія роду** в іменнику **є несловозмінною (класифікаційною),** за якою лексеми за значенням роду розподіляються на чотири групи: а) чоловічого; б) жіночого; в) середнього роду і г) такі, що не мають значення роду (pluralia tantum). **Категорії відмінка і числа** (у злічуваних іменниках) є **словозмінними**, вони формують зміст і структуру іменникових парадигм. Парадигматичні словоформи виражають різні значення відмінків і чисел за допомогою наборів флексій, а також словозмінних суфіксів, приймеників, морфонем і наголосу. Незважаючи на те, що рід є несловозмінною ознакою іменників, він пов'язаний із формуванням варіантних парадигм I – IV відмін.

§ 6. Лексико-граматичні розряди іменника

Лексичне значення іменників зумовлює їх різну морфологічну оформленість, що позначається насамперед на повноті/неповноті парадигм.

Взаємодія основної семантичної ознаки іменника – предметності – з морфологічними категоріями роду,

числа і відмінка є основою для виокремлення таких **лексико-граматичних розрядів:** а) загальні і власні; б) конкретні й абстрактні; в) речовинні і неречовинні; г) незбірні і збірні; д) істоти та неістоти.

♦Іменники загальні і власні розрізняються семантично, за характером називання предмета. **Загальні іменники** називають предмет як представника класу однотипних предметів, явищ, опредметнених ознак, речовин тощо (*онук, серце, дощ, сумнів, кава, садовина, перлина, розум, перемога* і под.). **Власні іменники** називають предмет як індивідуальний, унікальний (*Одеса*; *Вільнюс*; *Дунай*; *Памір*; *Іван Петрович Котляревський*; *готель "Україна"*; *орден Ярослава Мудрого* і под.). Перші виконують функцію узагальнення, другі – індивідуалізації, тобто ономастичну функцію. Власні іменники досліджує спеціальна мовознавча дисципліна – ономастика (з грец. onomastikē (technē) – мистецтво давати імена), яка має розгалужену структуру, зумовлену специфікою лексичного значення цих слів. Так, топоніміка (з грец. tópos – місце, onyma – ім'я) вивчає географічні назви (*Австралія, Дунай, Байкал, Кіпр, Альпи, Івано-Франківськ* тощо). Антропоніміка (з грец. anthrōpos – людина, onyma – ім'я) – імена, по батькові, прізвища, псевдоніми і прізвиська (*Марія*; *Ілля*; *Федра*; *Елізабет*; *Марко Вовчок*; *Річард Левове Серце*; *Лук'яненко*; *Скороход*; *Ден Сяопін* тощо). Астроніміка (з грец. – astron – зірка, onyma – ім'я) – назви небесних тіл (*Оріон*; *Волопас*; *Земля*; *Сатурн*; *комета Галлея* тощо). Зооніміка (з грец. – zōon – тварина, onyma – ім'я) досліджує клички тварин (*Гнідко; Сірий; Мурчик; Бровко* тощо).

Власними іменами прийнято називати також надбання духовної і матеріальної культури, зокрема літературні твори (*поема "Мойсей"*; *драма-феєрія "Лісова пісня"*); музичні (*опера "Пікова дама"*; *симфонія Шуберта "Незавершена"*); мистецькі (*"Катерина" Тараса Шевченка*; *скульптура Родена "Мислитель"*); а також продукти виробництва (*автомобіль "Таврія"*; *яблука Ренет Симиренка*); державні установи, творчі та спортивні колективи (*Верховна Рада України*; *хор "Київ"*; *клуб "Динамо Київ"* тощо).

У процесі функціонування загальні іменники можуть переходити у власні і навпаки. Наприклад, українські прізвища (*Чайка, Зозуля, Голуб, Верба, Орел* і под.) та імена (*Віра, Надія, Любов, Богдан* тощо) постали в результаті лексико-граматичної транспозиції загальних назв у власні. Це типово для назв друкованої продукції (*газета "День"*; *роман "Правда і кривда"*; *журнал "Пізнайко"*); установ (*готель "Опера"*; *кінотеатр "Дружба"*); творчих колективів (*хор "Щедрик"*; *балетна студія "Кияночка*") тощо. Власні іншомовні іменники, такі як, наприклад, *Бо́стон* (місто), *Дізель і Пульман* (прізвища винахідників), вживаються як загальні: *бостон*, *дизель, пульман*. У контекстах: *роз'їжджати по європах (парижах, америках* і под.); *Це справжні ньютони (геркулеси, прометеї* і под.) – власні назви втратили свою унікальність і вживаються як назви однотипних денотатів, тобто як загальні. Хоча перехід у групах власних і загальних іменників є взаємозворотним, однак набагато частіше спостерігається зміна загального лексико-граматичного значення на власне.

Власні й загальні іменники формально відрізняються насамперед на основі категорії числа. Все, що називають власні іменники, не пов'язане з кількісними уявленнями, отже, для цих слів морфологічні значення числа є нерелевантними, семантично спустошеними. Парадигми змінюваних власних іменників є структурно і семанотично неповними. Як правило, у них наявні лише часткові парадигми однини (*Чернігів*, *Бориспіль*, *Десна*, *Ірпінь* тощо), рідше – множини (*Карпати, Піренеї, Чернівці, Суми* і под.). Словоформи цих парадигм узагалі не виражають кількісних ознак, характерних для грамем однини і множини, а виконують релятивну функцію, забезпечуючи своїми відмінковими формами зв'язок з іншими словоформами у реченні (*Чернігів відбудовується*; *високі Карпати*).

У деяких випадках власні іменники-антропоніми можуть певною мірою виражати значення множини, змінюючи при цьому своє лексичне значення. Порівняйте, *Ганна Ковальчук і родина Ковальчуків; Іван Дорошенко і сім'я Дорошенків*. Оказіонально можливі й такі контексти: *два Степани, три Оксани, "Привіт вам, Петрики, Марусі, Олі, Грицi*" (М. Рильський).

♦ Загальні іменники розподіляються на кілька лексико-граматичних розрядів: конкретні/абстрактні, неречовинні/речовинні, незбірні/збірні. Словозміна загальних іменників залежить від лексико-граматичних ознак лексем. Наприклад, слово *материнство* має такий набір розрядних ознак: це абстрактний, неречовинний, незбірний іменник. Наявність у цьому наборі значення абстрактності впливає на відмінювання іменника таким чином: в його парадигмі словоформи виражають лише значення відмінка, оскільки цей іменник називає незлічуване поняття.

♦ Конкретні й абстрактні іменники виокремлюються з-поміж загальних іменників за особливостями лексичного значення, яке впливає на їхнє відмінювання. **Конкретні іменники** називають оформлені дискретні предмети, природні й соціальні явища, інституції тощо, які можна лічити і сприймати органами чуття (тобто розрізняти за допомогою дотику, зору, нюху, смаку тощо). Наприклад: *зошит, троянда, телевізор, водій, торт, бджола, вулиця, друг, газета, готель, вітер, рік, паляниця, школа, блискавка, війна* і под. **Абстрактні іменники** є назвами загальновживаних і наукових понять; опредметнених статичних і процесуальних ознак, метрологічних одиниць, які мисляться людиною безвідносно до кількісних вимірів і сприймаються не органами чуття, а інтелектуально. До цієї групи входять переважно вторинні (мотивовані) слова, в морфемній будові яких наявні суфікси на позначення абстрактності. Наприклад, *мо́лод'-**іс'т'**-ø, освіт-**ø**-а, панува́-**н'н'**-а, застере́ж-**ен'н'**-а, ход-**ø**-а́, добр-**от**-а́, ра́д'-**іс'т'**-ø, біл'-**ø**-ø, відпочин-**ок**-ø, філософ-**ій**-а, д'іале́кт-**ик**-а* тощо. Менша частина абстрактних іменників є непохідними словами, напр.: *фах-ø, печа́л'-ø, іде́й-а, стан-ø, проце́с-ø, метр-ø, фу́нкц'ій-а, ме́тод-ø, гу́мор-ø, д'іа́метр-ø, інтегра́л-ø, кіловат-ø* тощо.

Більшість абстрактних іменників, на відміну від конкретних, мають неповні парадигми. Вони здебільшого представлені словоформами singularia tantum (*сумл'ін'н'а*, *природа*, *захистø*, *вражен'н'а*, *категор'ійа*); і лише невелика група оформлена як іменники pluralia tantum (*кан'ікули, дебати, іменини, піжмурки, фінанси* тощо).

Типовим явищем є взаємоперехід у групах конкретних і абстрактних іменників, при цьому їхні лексичні і граматичні значення змінюються. Так, конкретні іменники, вживаючись у метафоричних контекстах як абстрактні назви, втрачають здатність мати числові значення. Наприклад, ***море*** *квітів,* ***школа*** *життя, дипломатичний* ***корпус***, ***фронт*** *робіт, нове* ***слово*** *в науці*.

Абстрактні іменники, вживаючись у значенні конкретних, навпаки, набувають можливості відмінюватися в обох числах, але при цьому йдеться не про їхні прямі лексичні значення, а про переносні. Порівняйте: слово *метод* є абстрактним іменником, назвою способу пізнання явищ природи і суспільного життя. Вживаючись переносно, як конкретний іменник, *метод* означає прийом або систему прийомів, що застосовуються в якій-небудь сфері (науці, виробництві тощо), і в цьому значенні може мати форми однини і множини (*структурний метод* / *структурні методи*; *логічний метод* / *логічні методи*). Аналогічно абстрактні іменники вживаються у переносному значенні як конкретні в таких контекстах: *секрети майстерності*; *наукові істини*; *проблеми лінгвістики*; *успіхи в роботі* тощо. Повний перехід – лексичний і граматичний – частіше спостерігається серед непохідних абстрактних іменників.

♦ Неречовинні й речовинні іменники (синонімічні назви: матеріально-речовинні або предметні і речовинні іменники) становлять окремий розряд у складі загальних іменників. Слова цього розряду мають специфічні лексико-граматичні властивості: речовинні іменники є незлічуваними і тіжіють до абстрактних, неречовинні – до конкретних іменників.

Речовинними у парадигмології називаються іменники, що позначають недискретні предмети, які не можна рахувати, але можна вимірювати, ділити на частини. Це назви:

– хімічних елементів і сполук (*залізо, водень, бензол, вода* тощо);

– фармацевтичних продуктів (*кодеїн, валокордин, йод* тощо);

– металів (*сталь, срібло, бронза* тощо);

– рідини (*вино, молоко, бензин* тощо);

– злаків і трав (*жито, овес, ріпак* тощо);

– ягід та овочів (*смородина, ожина, буряк, цибуля* тощо);

– рослин (*калина, бузина, шипшина* тощо);

– будівельних матеріалів (*вапно, мармур, глина, цегла, асфальт* тощо);

– тканин (*ситець, шовк, вовна* тощо).

Речовинні іменники в цьому розряді є маркованими: їхнє лексичне значення обмежує повноту парадигм, представлених, як правило, тільки неповними парадигмами singularia tantum. Невелика група речовинних іменників вживається лише у формі множини: *висівки, парфуми, макарони, дріжджі, змилки, помиї* та ін. За аналогією до них деякі назви ягід, овочів і квітів в українській мові функціонують переважно у множині: *полуниці, суниці, чорнобривці, волошки, півники* та ін. Деякі речовинні іменники у формі множини (*грузинські* ***вина***; *мінеральні* ***води*** *України*; *важкі* ***метали***; *леговані* ***сталі***) змінили своє лексичне значення і вживаються як виробничі терміни на позначення різних сортів продукції. Досить уживаними є форми множини для речовинних іменників у метафоричних контекстах художнього стилю (*золоті* ***пшениці***; *кучеряві* ***вівси***; *білопінні* ***гречки*** і под.).

Неречовинні іменники є назвами злічуваних конкретних предметів. Вони мають, як правило, повні парадигми з відмінково-числовими словоформами.

♦ З-поміж загальних іменників виокремлюють лексико-граматичний розряд збірних і незбірних назв. Маркованою групою у цьому розряді є збірні іменники. По-перше, всі вони є мотивованими, утвореними суфіксальним способом від неречовинних і речовинних іменників, і мають словотвірне значення ‘назви нерозчленованої сукупності однотипних предметів’. У їхній морфемній структурі обов’язковими є суфікси на позначення збірності: **-ств-** (*студе́нт-ств-о, пта́-ств-о*); **-от-** (*кінн-о́т-а, жін-о́т-а*); **-н′-** (*комаш-н′-а́, куркул′-н′-а́*); **-в-** (*дит-в-а́, муш-в-а́*); **-ин-** (*озим-ин-а́, горо́д-ин-а*); **-ин′н′-/-ін′н′-** (*кукурудз-и́н′н′-*а, *нас′-ін′н′-*а); **-еч-** (*мал-е́ч-а, стар-е́ч-а*); **-ник-** /**-н′ак-** (*чагар-ни́к-ø, берез-н′а́к-ø*); **-й-** (*ве́рб-й-а, суз′і́р-й-а*); **-ø-** (*гіл′л′-ø-а́, каміи́н′н′-ø-′а*); **-ій-** *(бра́т′-ій-а, інтел′іге́нц′-ій-а*); **-ик-** / **-ік-** (*проблема́т-ик-а, симво́л′-ік-а*);

-ур- (*апарат-у́р-а, профес-у́р-а*); **-ат-** (*пролетар′і-а́т-ø, декан-а́т-ø*); **-ар′ій-** (*флокс-а́р′ій-ø, інструмент-а́р′ій-ø*) та ін. Збірні іменники, утворені від власних назв суфіксом **-іан-** (*Шевченк-іа́н-а, Моцарт′-іа́н-а, Шекспір′-іа́н-а* і под.), називають сукупність явищ, пов'язаних із діяльністю відповідної особи.

По-друге, парадигми збірних іменників аналогічно до абстрактних є неповними: вони складаються лише зі словоформ singularia tantum.

Значення нерозчленованої сукупності предметів у деяких словах може виражатися не суфіксальною морфемою, а кореневою (*народ, група, рота, полк, команда, трупа, ансамбль* і под.). Такі іменники мають значення однини і множини і не належать до розряду збірних.

Незбірні іменники становлять більшу частину у цьому розряді, є немаркованими і можуть мати як повні, так і неповні парадигми, залежно від наявності у них розрядних значень абстрактності або речовинності (*зима, перелісок, база, квітка; цемент, кисень, бавовна, зерно, користь, спекота, панування* та ін.).

Лексико-граматичні розряди свідчать, що словозміна іменників пов'язана зі специфікою лексичних значень слів. Іменники власні, абстрактні, речовинні і збірні мають неповні парадигми і репрезентуються в мовленні словоформами singularia tantum (переважно), а також pluralia tantum, які виражають лише відмінкові значення.

♦ З-поміж власних і загальних іменників виокремлюється лексико-граматичний **розряд істот і неістот**.

До групи істот (хто?) належать іменники, що називають людей, тварин, риб, комах, птахів тощо. До цієї ж групи за граматичними властивостями відносять: а) назви міфологічних і демонологічних істот (*Зевс, Нептун, Деметра, мавка, русалка, відьма*); б) слова *мрець, покійник* (але не *труп*); в) назви шахових фігур і карт (*ферзь, пішак, туз, валет*).

До групи неістот (що?) належать слова, які є назвами предметів, явищ, конкретних і абстрактних понять (*хустка, серце, зірка, корм, магазин, ім'я, біологія, осередок, подвір'я, сотня* тощо).

● Граматична специфіка іменників-істот і неістот пов'язана з ознаками роду та знахідного відмінка, що виражається різними морфологічними і синтаксичними засобами.

У парадигмах іменників-істот чоловічого роду в однині і множині словоформи знахідного відмінка мають форму, омонімічну з родовим (знахідний = родовому). Порівняйте: *немає друга* (Р. в. одн.) і *зустрів друга* (Зн. в. одн.); *немає друзів* (Р. в. мн.) і *зустрів друзів* (Зн. в. мн.).

Іменники-істоти й неістоти жіночого роду на **–а** мають **в однині** власну флексію **-у** для знахідного відмінка. Напр.: *побачити сестр-у*; *співати піс'н'-у*; *поцілувати дитин-у*; *купити книг-у*. Аналогічно до них власні іменники чоловічого роду на **-а** (чоловічі імена) у знахідному відмінку також мають флексію **-у**: *зустрів Микол-у (Сав-у, Куз'м-у, Іл'л'-у)*. **У множині** в іменниках-істотах жіночого роду на **–а** форма знахідного відмінка омонімічна з родовим (знахідний = родовому); в іменниках-неістотах – із називним (знахідний = називному). Пор.: *не чути зоу́л'-ø* (Р. в.), *почути зоу́л'-ø* (Зн. в.); *Солодкі гру́ш-і* (Н. в.) *смакують. Ми збирали гру́ш-і* (Зн. в.).

Одним із формальних засобів вираження значення істоти, а саме осіб чоловічої або жіночої статі, є спеціальні суфікси. Напр.: *учи-**тел'**-ø → учител'-**к**-а; робіт-**ник**-ø → робітн-**иц'**-а; груз-**ин**-ø → грузин-**к**-а; балак-**ун**-ø → балак-**ух**-а; мр'ій-**ник**-ø → мр'ійн-**иц'**-а; профес-**ор**-ø → професор-**к**-а* і под. Однак такі словотвірні пари не є регулярними, особливо з уваги на те, що назви осіб на позначення професій в українській мові є родовими омонімами чоловічого і жіночого роду. Напр.: *фізик, біолог, доцент, інженер, архітектор, прозаїк* тощо.

В іменниках середнього роду зі значенням неістоти в однині й множині форми знахідного відмінка омонімічні з називним (знахідний = називному). Пор.: *Вийшл-о нов-е оповіда́н'н'-а* (Н. в. одн.); *Прочитали нов-е оповіда́н'н'-а* (Зн. в. одн.); *Вийшл-и нов-і оповіда́н'н'-а* (Н. в. мн.)*; Прочитали нов-і оповіда́н'н'-а* (Зн. в. мн.).

Іменники середнього роду на позначення істот (недорослих осіб і тварин) за українською традицією в

однині мають форми знахідного відмінка, омонімічні з називним (знахідний=називному), а в множині – з родовим (знахідний = родовому). Пор.: *У зоопарку – нов-е левен'-á* (Н. в. одн.). *Зоопарк придбав нов-е левен'-á* (Зн. в. одн.); *немає кошен'áт-ø* (Р. в. мн.) і *купив кошен'áт-ø* (Зн. в. мн.).

● В іменниках без флексій на позначення істот знахідний відмінок утворюється за вказаним парадигматичним правилом (знахідний = родовому), але виражається синтаксично, тобто за допомогою керуючих слів і флексій узгоджених із ними словоформ: *немає* (**кого?** чого?) *ц'-**óго** дéн'д'і* (Р. в. одн.) і *зустрів* (**кого?** що?) *ц'-**óго** дéн'д'і* (Зн. в. одн.).

Значення знахідного відмінка в іменниках без флексій на позначення неістот також виражається синтаксичного. Пор.: *Ц-**е** кашне* (Н. в. одн.) *коштує дорого*. /*Вона заплатила **за** ц-**е** кашне* (Зн. в. одн.) *дорого*.

У відмінюванні іменників-істот і неістот у деяких випадках спостерігається непослідовність. Це стосується іменників *людство*, *молодь, народ, полк, загін, зграя, табун, група і под.*, які називають нерозчленовану сукупність **істот**, але відмінюються як іменники-неістоти (знахідний = називному): ***Полк-ø*** **(Н. в. одн.)** *готувався до атаки./ Він розшукував свій* ***полк-ø*** **(Зн. в. одн.).** Як іменники-істоти відмінюються слова *мрець, покійник*. В іменниках-назвах мікроорганізмів (*вірус, мікроб* і под.) спостерігається хитання у визначенні їх як істот або неістот, що позначається на відмінюванні.

МОРФОЛОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ ІМЕННИКА

§ 7. Категорія роду

Категорія роду іменника є незалежною несловозмінною категорією, яка узагальнює граматичні значення чоловічого, жіночого й середнього роду, що виражаються флексією лексеми у формі називного відмінка однини (*кін'-**ø**, вод'íй-**ø** , соловéйк-**о**, Петр-**óˊ**,*

*войевó**д-а**, ín'ій-**ø*** – чоловічого роду; *мóв-**а**, топóл'-**а**, Галúн-**а**, сýміш-**ø** , зýстр'іч-**ø**, прирóд-**а*** – жіночого роду; *вітрúл-**о**, пóл-**е**, бут'т'-**á**, д'івч-**á**, суз'ірй-**а*** – середнього роду). Значення роду характерне для всіх іменників, крім тих, що мають форму тільки множини (*сáн-**и**, двéр'-**і**, мáндр-**и**, фінáнс-**и**, парфýм-**и***). Таким чином, категорія роду є класифікаційною і поділяє лексеми іменників на чотири групи: чоловічого, жіночого і середнього роду, а також іменники, позбавлені грамем роду – pluralia tantum.

Категорія роду в граматичній системі української мови характеризує не тільки іменники, а й власне прикметники, дієприкметники, займенникові прикметники, дієслова минулого часу та умовного способу. У цих частинах мови значення роду є узгоджувальним, залежним від родових ознак іменника. Напр., *так-**ий** проéкт-**ø**, так-**а** ідéй-**а**, так-**е** жит'т'-**á**; написан-**ий** лист-**ø**, написан-**а** пóвіс'т'-**ø**, написан-**е** повідóмлен'н'-**а**; бáт'к-**о** сказав-**ø**, мáт-**и** сказал-**а**, дит'-**á** сказал-**о б***.

♦ Для категорії роду іменника характерні дві домінанти: формально-семантична (в іменниках-істотах) і формальна (в іменниках-неістотах).

Назви істот, згідно з так званою “біологічною” гіпотезою роду, історично були пов’язані з відображенням в іменниках біологічних (статевих) ознак денотатів, що оформлялося відповідними флексіями: **-ø, -о** (для чоловічого роду); **-а** (для жіночого роду); або протиставленими за родом лексемами (*бараúнø – вівц'á*; *синø – дочкá; д'ád'ко – т'ítка* і под.). Іменники-неістоти, а також назви недорослих істот відносилися до середнього роду й оформлялися флексіями **-о, -е, -а** (*слóв-о*, *пóл-е*, *д'івч-á*, *олен'-á*).

У сучасній українській мові мотивація значень роду не пов’язується з біологічними ознаками денотатів і спрямована передовсім на забезпечення релятивних функцій іменникових словоформ у реченні.

Іменники на позначення як істот, так і неістот оформляються аналогічно. Пор., *Олéн-**а**, учúтел'к-**а*** і *перемóг-**а**, мáл'в-**а**; Степáн-**ø**, хаз'áйін-**ø*** і *годúнник- **ø**, морóз-**ø**; хлопйáтк-**о**, курч-**á*** і *дúв-**о**, здорóвй-**а***.

Основна функція категорії роду іменника – узгодження іменникових словоформ зі словоформами ад'єктивних класів слів та дієслів у минулому часі або умовному способі, що забезпечує правильне конструювання словосполучень і речень (*відомий ім'я* – неправильно, *відоме ім'я* – правильно; *національне опера* – неправильно, *національна опера* – правильно; *учитель пояснювала* – неправильно, *учитель пояснював* – правильно).

♦ У сучасній українській мові **іменники різних родів мають такі типові флексії**:

– **чоловічого роду**: **-ø** (*океáн-ø, хміл'-ø, кóр'ін'-ø, л'ír*ик**-ø**, *сúнтаксис-ø*); рідше – **-о** (*д'ад'к-о, Сергíйк-о, парубíйк-о*) та **-а** (*Микóл-а, Іл'л'-á, джýр-а, вужáк-а, чоловйáг-а*);

– **жіночого роду**: **-а** *(тройáнд-а, ідéй-а, коз-á, вíр-а, бабýс'-а*); **-ø** *(óжелед'-ø, бад'óр'іс'т'-ø, вíс'-ø, мóлод'іс'т'-ø)*;

– **середнього роду**: **о-** *(слóв-о, добр-ó, ковáдл-о, мáрев-о, дúв-о)*; **-е** *(сéрц-е, горúшч-е, мóр-е, вóгнишч-е)*; **-а** *(узберéжж-а, ход'ín'н'-а, плéмй-а, зайч-á, кол'ішч-á)*.

Отже, флексії іменникових лексем **-ø, -а, -о, -е** є омонімічними і несамодостатніми для вираження різних значень роду. Формальними показниками роду для переважної більшості іменників є флексії узгоджених або скоординованих із ними словоформ, які послідовно розрізняють родові значення іменників. Напр.: *наро́дн-**ий** теáтр-**ø***, (чол. рід) / *наро́дн-**а** мýдр'іс'т'- **ø** (*жін. рід); *листоно́ш-**а** прин'íс-**ø** газéти* (чол. рід) / *листоно́ш-**а** принéсл-**а** газéти* (жін. рід).

Грамеми усіх родів в іменниках можуть також виражатися типовими для них суфіксами. Так, суфікси **-тел'-** (*виховáтел'ø*), **-ник-** (*дос'л'ídникø*), **-ец'-** (*піхотúнец'ø*), **-ант-** (*музикáнтø*), **-ик-** (*хрéстикø*), **-ій-** (*вод'íйø),* **-ер-** (*трéнерø*) та ін. уживаються вкінці основ іменників чоловічого роду. Суфікси **-іс'т'-** (*відсýт'н'іс'т'ø*), **-к-** (*театрáлка*), **-ин-** (*журавлúна),* **-очк/ечк-** (*цукéрочка, бабýнечка*) та ін. – є характерними фіналями основ жіночого роду. Суфікси **-ств-** (*кн'аз'ívство*), **-ишч-** *(попелúшче*), **-ц-** (*деревцé)*, **-н'н'-** *(ход'ín'н'а*), **-ис'к-** *(пр'ízвис'ко*) та ін. пов'язані з іменниками середнього роду.

Таким чином, комплекс різних формальних засобів – флексій і словотвірних суфіксів самого іменника, разом

із флексіями узгоджених або скоординованих з іменником словоформ – послідовно виражає значення роду у змінюваних українських і запозичених іменниках у формі однини. В множині значення роду нейтралізується.

♦ **Рід іменників є несловозмінною категорією**, тобто за родом протиставляються лексеми, а не словоформи. Проте граматичне значення роду відіграє важливу роль у систематизуванні словозміни іменників. Парадигматична класифікація іменників – розподіл їх на відміни – пов'язана насамперед зі значенням роду. Так, іменники чоловічого роду з нульовою флексією та **-о** відносяться до **II** відміни; з флексією **-а** – до **I** відміни. Іменники жіночого роду залежно від флексії **-а** або **– ø** належать відповідно до **I** або **III** відміни. Іменники середнього роду на **-о, -е, -а** відносяться до **II** або **IV** відміни (якщо вони відмінюються із суфіксами **-ат-, -ен-**).

Вибір флексійних наборів для відмінювання іменників пов'язаний з їх родом, а отже, – з їхньою відміною, а також із лексико-граматичною ознакою 'істота'/'неістота', яка впливає на оформлення знахідного відмінка.

За значенням роду та 'істоти'/'неістоти' іменники розподіляються на сім підгруп із характерним відмінюванням:

1) іменники чоловічого роду на позначення істот (*братø; ба́т'ко*);
2) іменники чоловічого роду на позначення неістот (*урокø*);
3) іменники жіночого та чоловічого роду на позначення істот (*сестра́; Мико́ла*);
4) іменники жіночого роду на позначення неістот (*шко́ла; с'іл'ø*);
5) іменники середнього роду на позначення неістот (*о́зеро; кол'ішча́*);
6) іменники середнього роду на позначення істот (*лоша́; хлопйа́тко*);
7) іменники, які не мають значення роду (*окул'а́ри; ви́сівки*).

♦ Для деяких іменників характерне хитання у граматичному роді (неусталеність морфологічного оформлення лексеми), що пов'язано з історичними, діалектними факторами або з

процесом морфологічного засвоєння іменників іншомовного походження. У зв'язку з цим у сучасній українській мові варіанти спільнокореневих лексем можуть формально належати до різних за родом груп:

– чол. рід/ сер. рід: *жезлø/жезло; коромиселø/коромисло; плесø/плесо; полумін'ø/полумйа* та ін.:

– жін. рід/ сер. рід: *титла/титло; безсоромн'іс'т'ø/безсоромйа; Ворскла/ Ворскло* та ін;

– жін. рід/ чол. рід: *блакит'ø/ блакитø; птаха/птахø; зала/залø* та ін.;

– чол. рід/ жін. рід: *дрожø* (він) / *дріж* (вона);

– чол. рід /жін. рід / сер. рід: *ґонтø/ґонта/ґон'т'а* та ін.

Хитання в роді призводить до різного відмінювання іменників. Наприклад, *титла* у стародавній і середньовічній грецькій, латинській і слов'янській писемності – надрядковий знак над скороченим словом або літерою у значенні цифри відмінюється як іменник жіночого роду І відміни, твердої групи, як назва неістоти (аналогічно до іменників *книга, школа, рада* і под.); *титло* – як іменник середнього роду ІІ відміни, твердої групи, як неістота (аналогічно до *слово, відро, коло* і под.).

У сфері роду іменників існує ще одне малотипове явище – варіативні форми іменників того самого роду. Наприклад: *бистрина/бистр'ін'ø; глибина/ глибін'ø; рол'а/рол'ø; одежа/од'іжø; шинел'а/шинел'ø; постел'а/пос'т'іл'ø* та ін. Флексії цих іменників (**-а** чи **–ø**) зумовлюють їхнє входження до різних відмін (І або ІІІ), що пов'язано з різними наборами флексій у словоформах. Пор.: *глибин-**á**, глибин-**ú**, глибин'-**í**, глибин-**ý**, глибин-**óйу** та ін.; глибíн'-**ø**, глибíн'-**і**, глибíн'-**і**, глибíн'-**ø**, глибíн'н'-**у*** та ін.

♦ У питомих іменниках, а також у змінюваних іменниках іншомовного походження, які мають форму однини, граматичні значення роду встановлюються за формальними показниками – морфологічними, синтаксичними і словотвірними.

Однак визначення роду в деяких групах іменників має свої особливості. Це стосується іменників: "спільного роду"; іншо-

мовного походження без флексій; іменників, утворених способом субстантивації; а також іменників-абревіатур.

● До іменників "спільного" роду, чоловічого або жіночого, належать лексичні групи слів, які є назвами: а) осіб за певним родом діяльності (*листоноша, суддя, староста*); б) осіб за негативними рисами характеру (*тупиця, бестія, гуляка, приблуда*); в) осіб за професією, посадою, науковим званням (*хімік, філолог, директор, професор, академік*); г) прізвищ (*Чайка, Верба, Дубина, Коломієць, Коваленко, Пиріг*).

До іменників "спільного" роду – чоловічого / середнього або жіночого / середнього – відносять слова, утворені від іменників чоловічого або жіночого роду суфіксом **-ишч-** з аугментивною конотацією: *вíтерø → вітр-úшч-е*; *гóлосø → голос-úшч-е*; *бородá → бород-úшч-е*; *рукá → руч-úшч-е*.

Іменниками "спільного" – середнього / чоловічого або середнього / жіночого роду – є також назви осіб на **-о** зі схильністю до певних дій, учинків (*забýд'к-о, ледáшч-о, незнáйк-о*).

Іменники "спільного" роду є лексико-граматичними омонімами, значення роду в них встановлюється, як правило, в синтаксичних контекстах, тобто за флексіями узгоджених або скоординованих з іменником словоформ. Наприклад:

– *наш (а) листоноша, староста*;

– *Він – неймовірний роззява* / *Вона – неймовірна роззява*;

– *Чайка (Ганна) або Чайка (Іван); Коломієць (Володимир) або Коломієць (Тамара)*;

– *Суддя оголосив (оголосила) вирок*;

– *таке (такий) голосище; таке (така) бородище*;

– *ваше (ваш, ваша) ледащо, непосидько, базікало.*

● Рід іменників без флексій іншомовного походження визначається по-різному для назв загальних і власних; істот та неістот.

Загальні іменники – неістоти з основою на **-о, -е, -і, -у** за аналогією до українських іменників середнього роду на **-о, -е** вживаються у значенні середнього роду

(*свіж-е п'уре́, просто́р-е фоййе́, старови́нн-е тр'умо́, нов-е́ кафе́, міжнаро́дн-е жур'і́, очі́куван-е рандеву́*).

У загальних іменниках-істотах значення роду встановлюється такими способами: денотатним (субституція іменника на родові еталони **він** / **вона** / **воно**); описовим (поєднання іменника зі словами *самець* / *самка* / *самиця*) та за синтаксичним контекстом. Наприклад: *стара фрау* (вона) – жін. рід; *самець поні* – чол. р.; *самка* / *самиця кенгуру* – жін. рід.

У власних іменниках-істотах рід встановлюється аналогічно: денотатним, описовим синтаксичним і, рідше, словотвірним способами. Напр., *пан (пані) Гюго, художник Ван-Гог, наша вчителька міс Крісті* і под.

У власних іменниках-неістотах рід визначається родовидовим та синтаксичним способами. Напр.: *широк-а Міссісіпі* (річка); *старовинн-е Бордо* (місто); *чарівн-ий Капр-і* (острів); *засніжен-а Кіліманджаро* (гора); *Марокк-о* (країна) *заявил-а протест*.

● В іменниках, утворених способом субстантивації, значення роду встановлюється за флексіями узгоджених словоформ, тобто за синтаксичним контекстом. Напр., *давн'-**е** минул-**е*** (сер. рід); *стар-**ий*** (чол. рід) *прийшов-**ø** по обіді; чар'івн-**а** молод-**а*** (жін. рід). Інколи на основі субстантивованих прикметників створюються родові дублети: *молод-**ий*** / *молод-**а**; чергов-**ий*** / *чергов-**а**; наш-**ø*** / *наш-**а*** і под.

● Рід абревіатур по-різному визначається для змінюваних і незмінюваних слів. У змінюваних абревіатурах за аналогією до неабревіальних іменників значення роду встановлюється за флексіями абревіатур і синтаксичним контекстом. Напр.: *нов-и́**й*** *кабмі́н-**ø;** музи́чн-**е** педучи́лищ-**е;** РАГС-**ø** працю́ва́в-**ø** до шостої години* і под. Рід незмінюваних абревіатур визначається за родом головного іменника у мотивувальному словосполученні. Напр.: *міськвно* ← *міський* ***відділ*** (чол. рід) *народної освіти*, *ВР України* ← *Верховна* ***Рада*** (жін. рід) *України*, *НАНУ* ← *Національна* ***академія*** (жін. рід) *наук України*.

§ 8. Категорія числа

Категорія числа іменника є незалежною словозмінною категорією, яка виражає кількісну ознаку предмета протиставленням граматичних значень однини і множини. Напр., *завод-ø – завод-и, італ'ійец'-ø – італ'ійц'-і, мороз-ø – мороз-и, плем'й-а – племен-а, ковал'-ø – ковал'-і*.

Семантичною домінантою категорії числа є вираження кількісних ознак злічуваних предметів.

● Кількісні ознаки, виражені значеннями однини і множини, характерні в основному для конкретних іменників – назв дискретних предметів і здебільшого не характерні для абстрактних іменників (*мовчання, сміх, синтаксис*); для речовинних (*мідь, цукор, вовна*); для збірних (*професура, людство, юнь*), а також для власних іменників (*Ніагара, Кременчук, Рось, Григір, Україна*).

Іменники з такими розрядними значеннями називають незлічувані предмети, явища й поняття і належать до груп singularia tantum і pluralia tantum, тобто вони мають лише форми однини або множини, але числові значення у них є семантично спустошеними.

Невелика кількість іменників pluralia tantum, що є назвами конкретних предметів, флексіями множини може виражати значення як однини, так і множини за допомогою числівників, "лічильних іменників" або ситуативного контексту. Напр., *пйатер-о двер-ей; с'ім-ø пар-ø штан'-ів. Зупинилися сан-и (одн.), з них вийшл-а жінк-а. Зупинилися сан-и (мн.), з них вийшл-а рот-а солдат'-ів*.

Отже, граматичне значення числа залежить від лексичного значення іменника, а саме від його належності/неналежності до лексико-граматичних розрядів – абстрактних, речовинних, збірних і власних назв.

У зв'язку з цим категорію числа іменника варто кваліфікувати як частково-клафікаційну, яка розподіляє всі іменники на три групи:

– назви злічуваних предметів і явищ, які мають граматичні значення однини й множини (*сестра, зима, вірш, дивізія, двері, ножиці*);

– назви незлічуваних предметів і явищ, які вживаються лише у формі однини (singularia tantum), але не виражають значення однини (*здоров'я, віршування, Плутон, городина, печиво*);

– назви незлічуваних предметів і явищ, які вживаються лише у формі множини (pluralia tantum), але не виражають значення множини (*обійми, кошти, Стожари, іменини, парфуми*).

Тільки для злічуваних іменників категорія числа є **словозмінною і парадигмоутворювальною**.

● У мовленнєвих контекстах (тобто у процесі функціонування) деякі іменники singularia tantum можуть уживатися у формах множини, виражаючи при цьому більш складні смисли, ніж звичайна кількість. Так, форми множини, утворені від речовинних іменників, виражають значення кількості і сорту (*українські граніти, вірменські коньяки*) або великої маси якоїсь речовини (*во́ди океану, піски Сахари*).

Форми множини в абстрактних іменниках можуть конкретизувати загальновживані поняття. Пор., *Потужність гідроелектростанції – це коефіцієнт її виробничих можливостей; Потужності гідроелектростанцій – це генератори, електромережі, будівлі – все, що забезпечує їхню продуктивну роботу*. Деякі ЛСВ абстрактних іменників узагалі можуть називати злічувані поняття. Так, ЛСВ детермінологізованого іменника *ідея* зі значенням 'задум, план, намір' виражає значення однини й множини (*виникла ідей-а*; *виникли ідей-і*).

Множинні форми від власних іменників можуть позначати сукупність осіб, пов'язаних родинними стосунками (*сім'я Кайдашів*, *Форсайти*) або вказувати на певний тип людей (*геркулеси*, *архімеди*, *ньютони*).

Словоформи однини в деяких контекстах можуть виражати граматичне значення як однини, так і множини. Це зумовлюється більшим порівняно з множиною семантичним обсягом однини: вона здатна бути ознакою як одиничного предмета, так і типу (класу) предметів. Пор.: *Її будинок розташований на краю містечка. Сучасний будинок має чимало вигод*. Аналогічно: *Тут водиться риба. Тут ворог не пройде*. У цих контекстах словофо-

рми однини, по суті, виражають два числові значення і є граматичними омонімами.

♦ Основним засобом оформлення граматичних значень числа у злічуваних іменниках є флексії словоформ. Разом із флексіями як додаткові засоби використовуються:

– морфонеми: *берез-а – бер'із-ø* ($^{р}/_{р'}$ $^{е}/_{і}$); *друг-ø – друз'-і* ($^{г}/_{з'}$);

– словозмінні суфікси: *вірмен-**ин**+ø – вірмен-и; чуд-о – чуд-**ес**+а; левен'-а – левен'-**ат**+а*;

– наголос: *жі́нк-а – жінк-и́; де́рев-о – дере́в-а*;

– флексії граматично пов'язаних з іменником словоформ: *ц'ікав-а книг-а – ц'ікав-і книг-и; наш-ø успіх-ø – наш-і успіх-и; учен'-ø знай-е – учн'-і знай-ут';*

– числівники та іменники зі значенням 'кількості': *трой-е вил-ø; дв-і пар-и окул'ар'-ів.*

♦ Злічувані іменники, як правило, мають повні парадигми, представлені частковими парадигмами однини і множини.

Для злічуваних іменників без флексій характерні особливі парадигми, в яких значення числа і відмінка виражаються синтаксично: *нов-**е** кафе* (одн.); *п'ять нов-**их** кафе* (мн.).

Незлічувані іменники singularia і pluralia tantum мають неповні парадигми, представлені лише відмінковими формами з нейтралізованими числовими значеннями.

Іншомовні іменники без флексій на позначення незлічуваних предметів аналогічно до українських мають неповні парадигми singularia або pluralia tantum (*сопрано, Токіо, Дарданели, Афіни*).

♦ В українській мові є специфічна група злічуваних похідних іменників із суфіксом **-ин-**, у яких значення однини й множини ускладнені семою 'одиничний предмет' (*цибулина, росина, сніжина, капустина* і под.). Такі іменники називаються сингулятивами.

Сингулятив (від лат. singularis – однина) – це іменник жіночого роду, який утворюється від основи збірних або речовинних іменників суфіксом **-ин-** зі значенням 'одиничності' і має граматичні значення однини й множини. Напр..: *волос'с'-я → волос-ин-а, три волосини; картопл'-а → картоплин-а, десяток картоплин-ø; перл-ø → перлин-а, низка перлин-ø; капуста → капустин-а, пйат'-ø капустин-ø*.

Словоформи множини у сингулятива утворюються за допомогою числівників або "лічильних іменників" (десяток, сотня, пара і под.), які становлять одну аналітичну одиницю з іменником.

Від основ сингулятивів можливі похідні зі значенням пестливості або здрібнілості із суфіксом **-к-**: *с'н'іжина → с'н'іжинка, росина → росинка*.

Л. Булаховський[106] розглядав ці форми як характерні для української мови.

♦ Граматична категорія числа іменника семантично і формально пов'язана з числівником. Можливість іменників сполучатися з числівниками є показником їх злічуваності, а отже, можливості мати граматичні значення числа. Числівники є допоміжним засобом конкретизації граматичного значення множини, точного вираження кількості предметів: пор.: *сéл-а* і *два сел-á; олен'ат-а* і *пйатеро олен'ат-ø*.

§ 9. Категорія відмінка

Семантична домінанта, структура і функції категорії відмінка

Відмінок – це словозмінна граматична категорія іменника, яка виражає відношення предмета, названого іменником, до інших предметів та ознак, позначених словами відповідних частин мови.

Позначення різних типів відношень предмета до інших предметів та його (предмета) ознак є **семантичною домінантою категорії відмінка іменника**.

Вираження семантико-граматичних відношень між словами є основною функцією цієї категорії. У зв'язку з цим категорія відмінка іменника розглядається як морфолого-синтаксична, яка забезпечує вираження безпосередніх формально-семантичних відношень іменників у словосполученнях і реченнях зі словами таких частин мови: **а)** з ін-

[106] *Булаховський Л. А.* Найважливіші риси (особливості) української мови // *Л. А.* Булаховський // Вибрані праці: В 5 т. – К., 1977. – Т. 2.

шими іменниками (*психологія дитини, зв'язок із громадою, подорож до Тбілісі*); **б)** з прикметниками (*фольклорні традиції*; *наш метод*; *третій дзвінок*; *вишита сорочка*); **в)** із числівниками (*троє братів*; *багато грошей*); **г)** із дієсловами (*вирощувати овочі*; *зустрічатися з друзями*).

Категорія відмінка в усіх іменних частинах мови **є парадигмоутворювальною**.

● В українській мові категорія відмінка іменника узагальнює сім граматичних значень – називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого і кличного відмінків, – які виражаються словоформами в контексті словосполучень (речень) і корелюють із відмінковими питаннями: Н. – хто? що?; Р. – кого? чого?; Д. – кому? чому?; З. – кого? що?; О. – ким? чим?; М. – у кому? у чому?; К. – хто?.

Для відмінкових словоформ характерна омонімія, зумовлена субстанціально однаковими, але значеннєво різними флексіями. Так, словоформи родового і давального однини і називного відмінка множини іменників III відміни утворюються флексією **-і** (внутрішньо-парадигматична омонімія). Пор.: *У хаті немає* ***пе́чі****. Борщ смачний, завдячуючи* ***пе́чі****.* ***Пе́чі*** *– особлива деталь інтер'єру*. Міжпарадигматичною є омонімія словоформ родового відмінка однини **III** відміни та називного відмінка множини **II** відміни з флексією **-і**: *пе́чі, но́чі, ро́л'і* / *пісн'ар'і, л'ікар'і*.

Серед іменникових парадигм немає жодної, яка б не містила семантико-граматичних омонімів. У зв'язку з цим кількість відмінків встановлювалася на основі аналізу словоформ з усіх варіантів парадигм I–IV відмін. Таким способом до граматичної категорії була внесена грамема знахідного відмінка, що має спеціальну словоформу із флексією **-у** лише в частковій парадигмі однини іменників **I відміни** (*приро́д-**у**, зе́мл'-**у**, Мико́л-**у**, суд'д'-**у́***), а в усіх інших варіантних парадигмах (I–IV відміни) вона виражена омонімічними словоформами (З=Н; З=Р). Шляхом аналогій і підстановок словоформ знахідного відмінка у контексти з неомонімічними словоформами різних парадигм була визначена семиграмемна категорія відмінка, усі граматичні значення якої є обов'язковими і регулярними для іменників української мови. Як правило, вони виражаються

флексіями іменникових словоформ разом зі словозмінними суфіксами, морфонемами, зі змінюваним наголошенням у словоформах, а також із прийменниками. У словоформах іменників без флексій відмінкові грамеми визначаються синтаксичним способом, тобто за неомонімічними флексіями узгоджених із ними словоформ: *призна́чили нов-**о́го** аташе* (Зн. в. одн.)*; зеле́н-**им** какаду́* (Ор. в. одн.).

● Відмінок і число як словозмінні категорії утворюють **іменниковий тип парадигми – відмінково-числовий**, де кожна словоформа виражає значення конкретного відмінка і числа злічуваних іменників.

Називний відмінок називається **прямим**. Словоформи цього відмінка є словниковою формою іменника (формою лексеми), а також виконують роль підмета та іменної частини присудка у реченнях. Напр.: *Кожна правдиво написана книжка – це внесок у загальний фонд знань* (Е. Гемінґвей).

Родовий, давальний, знахідний, орудний і місцевий відмінки називаються **непрямими**. Словоформи цих відмінків незалежно від їхніх лексичних значень виконують синтаксичну роль додатка, а залежно від індивідуальних лексичних значень – роль означення та обставини. Напр.: *Ліс темнів* (де?) *за яром, і коли наблизились, то помітили, що зблизька він світліший, бо листя* (яке?) *на березах та осиках жовтіло, бралось багрянцем* (В. Земляк).

● Окреме місце у категорії відмінка посідає **кличний відмінок**. Він характеризується:

а) звуженим діапазоном уживання, насамперед для іменників-істот (*Вітаю вас, Іва́н-**е** Петро́вич-**у**, з днем народження!*); а також неістот у випадку їх персоніфікації (*Ой чого ти, ду́б-**е**, на яр похилився.* (Нар. пісня)) у функції звертання, яка є для цього відмінка головною, але має не граматичний, а семантичний характер;

б) обмеженими порівняно з іншими іменниками, синтаксичними функціями. Словоформи кличного відмінка, як правило, виконують роль підмета і вказують на:

– актуалізованого суб'єкта звертання: *Пое́т-**е**, слухай голоси життя людського* (М. Рильський);

– нейтралізованого суб'єкта звертання: *Нам випало, си́н-**у**, досіяти і дополоти отецькеє поле* (Д. Павличко);

– рідше – адресата: *Звертаюся до тебе, Га́л'-**у***;

в) флексіями (**-о**, **-е**, **-у**), які характерні лише для словоформ жіночого і чоловічого роду однини І і ІІ відміни, а в інших відмінах уживаються за аналогією (*Ра́дост-**е**, не покидай мене*).

Зазначені семантико-граматичні особливості кличного відмінка були причиною трактування його у граматичній теорії впродовж довгого часу лише як форми звертання, а не як грамеми категорії відмінка. Сучасна українська морфологія (І. Кучеренко, В. Русанівський, І. Вихованець, К. Городенська, А. Грищенко, В. Горпинич та ін.) розглядає його як особливий периферійний відмінок у складі граматичної категорії, місце якого визначається емотивним нашаруванням неграматичної природи (апелятивна, звертальна функція); обмеженими сполучувальними можливостями в реченні (словоформи кличного відмінка поєднуються, як правило, з дієсловами наказового способу 2-ї особи однини і множини) та звуженим діапазоном синтаксичних функцій.

У новітній теорії української морфології[107] цілком логічно пропонується поширити сферу функціонування кличного відмінка на всі іменні частини мови, синтаксично залежні / пов'язані з іменником: це прикметник, числівник і займенникові слова. Наприклад: *Згинь, нечи́ст-**а** си́л-**о*** (Д. Павличко), *Скажи мені, мой-**á** ду́ш-**е**, де наше поле, де чуже* (Д. Павличко), *Оби́дв-**а** хло́пц'-**і**, допоможіть дідусеві! Прооперо́ван-**ий** хло́пчик-**у**, ходімо на перев'язку!* У цих частинах мови він виражається омонімічно – формами називного відмінка однини і множини.

Способи і засоби оформлення граматичних значень відмінка

● Відмінкові словоформи іменників граматично пов'язуються: а) з окремими словоформами речення (*Я розкажу* (кому?) ***тобі*** (що?) ***безліч казок*** (О. Олесь), або б) із реченням у цілому (*Ми повернулися додому* (коли?) ***о шостій годині***).

---

[107] *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови / *І. Вихованець, К. Городенська.* – К., 2004.

Словоформи іменникових парадигм утворюються такими способами: синтетичним, аналітико-синтетичним і суплетивним (в іменникових займенниках). Аналітико-синтетичні сполуки, як і синтетичні, є цілісними лексико-граматичними одиницями мовлення. Називний і кличний відмінки виражаються лише синтетичними (безприйменниковими) словоформами; місцевий – тільки аналітико-синтетичними (прийменниковими); інші – як синтетичними, так і аналітико-синтетичними словоформами. Суплетивні словоформи займенникових іменників можуть мати синтетичні та аналітико-синтетичні форми (*й-а, мен-е* / *без мен-е; т-и, тоб-і, тоб-ойу* / *з тоб-ойу* та ін.). Словоформи різних відмінків уживаються з певними прийменниками. Так, прийменники **без, від, біля** вживаються у словоформах лише родового відмінка (*кава **без** цукру*; *від'їхав **від** міста*; *зустрілися **біля** театру*); прийменник **з** – у словоформах родового, знахідного й орудного відмінків (*вийшов **з** кімнати*; *випив **з** добру діжку*; *розмова **з** учнями*); прийменники **у**/**в**, **на**, **по**, **при**, **о** – найчастіше зі словоформами місцевого відмінка в обставинних значеннях (***у** школі*; ***на** майдані*; ***по** вулиці*; ***при** батьках*; ***о** (другій) годині*). (Див. § 59 Прийменник).

● Основним формальним засобом оформлення відмінкових значень в українських іменниках є **флексія**. Допоміжними засобами, які використовуються разом із флексією, є: словозмінні суфікси; прийменники; наголос; морфонеми; синтаксична сполучуваність із залежними від іменника словоформами; порядок слів як засіб розрізнення омонімічних відмінкових грамем (рідко).

Словозміна іменника в сучасній українській мові забезпечується вісьмома флексійними наборами I–IV відмін, з допомогою яких утворюються словоформи відмінково-числових парадигм з їхніми варіантами.

Парадигматичні словоформи створюються за допомогою таких формальних засобів:

а) флексій: *вірив* (кому?) *бат'к-**ам***; *любив* (кого?) *д'ід-**а***;

б) флексій і формозмінних суфіксів: *немає* (чого?) *ім-**ен'+і***, *пасуться* (хто?) *лош-**ат+а***;

в) прийменників і флексій: *ходити* (по чому?) ***по*** *ву́лиц'-**і**, притягти* (до чого?) ***до*** *су́д-**у***;

г) флексій і морфонем: *вірити* (кому?) *дру́*$з'/_г$***-ам***, *співати* (чого?) *пі*$с^{е́}/_{ø}$ *н'-**ø***;

ґ) флексій і наголосу: *У селі немає* (чого?) ***о́****зер-**а***. Оз**е́**р-**а** – чудо природи;

д) флексій ад'єктивних слів, узгоджених з іменником (*відкрилося* (що?) *нов-**е́** кафе́; зустрінемося* (у чому?) *у нов-**о́му** кафе́; хазяїн* (чого?) *нов-**о́го** кафе́*).

Можливі й більш складні комбінації засобів при творенні відмінкових словоформ, наприклад: *стояти* (на чому?) ***на*** *по-*$р^{р'}/_{р}{}^{о́}/_{і}{}^{з'}/_{г}$***-і*** *(пор'іг-**ø**)*; *побачив* (у чому?) ***у/уві*** *с*$^{ø}/_{о}{}^{н'}/_{н}$***-і*** *(сон-**ø**)*; *сягає* (чого?) *неб-**е́с**+**ø***.

Флексійні набори I–IV відмін поєднуються з **основами** лексем, які, як правило, виступають у ролі словозмінних у парадигмах іменника. Основи іменників (за винятком іменників без флексій) закінчуються на приголосні фонеми (*млин-ø*, *колиск-а*, *вологіс'т'-ø*, *звір-ø*, *стр'ілец'-ø*, *душ-а*, *зайч-а*, *матус'-а* тощо). Якісні ознаки кінцевих приголосних основи, як зазначалося вище (див. § 2 Парадигмологія), є важливим чинником у створенні словозмінної системи іменника.

Семантико-граматичні значення відмінків

Залежно від лексичного значення словоформи, а також від характеру її синтаксичних зв'язків у реченні (словосполученні) відмінки виражають різні значення, тобто виконують різні семантичні функції. Саме ці функції регламентують вибір мовцем певної відмінкової словоформи із семи можливих з урахуванням того, що вони виражені омонімічними формами. Наприклад, орудний відмінок у різних контекстах може виконувати такі семантичні функції:

– суб'єкта дії: *Газета видається* (ким? чим?) ***університетом***;

– об'єкта дії: *Дівчина повела* (чим?) ***плечима***;

– ознаки предмета (в тому числі й предикативної): *Ми знали його, коли* *<u>він</u>* ***<u>був студентом</u>***;

– обставини дії: *Він виє* (як?) ***вовком***.

Значення суб'єкта дії, об'єкта дії, ознаки предмета та обставини дії є типовими семантичними значеннями (функціями) відмінків іменника.

Суб'єктне значення відмінка виражає відношення предмета до його дії або стану. Наприклад: ***Петро*** *працює. Станція збудована* ***метробудівцями***. ***Дитині*** *не спиться. Наказ* ***командира*** *виконано. Неси ж мене,* ***коню****, по чистому полю* (І. Франко).

Суб'єктне значення характерне для грамем називного, родового, давального, орудного й кличного відмінків і нехарактерне для знахідного та місцевого.

Об'єктне значення відмінка виражає відношення предмета до дії, яка спрямована на цей предмет; або стану, в якому перебуває предмет. Напр.: *любив* ***дітей****; поранив* ***руку****; розбирається* ***в техніці****; лист* ***другові****; сумує* ***за Києвом***. ***Роман*** *написано давно.* ***Підручник*** *виданий університетом. Вітаю, тебе,* ***друже***.

Об'єктне значення характерне для грамем усіх семи відмінків.

Означальне (атрибутивне й предикативне) значення відмінка виражає відношення предмета до іншого предмета, який цим відношенням характеризується (подібно до прикметникових відносних ознак). Напр.: *Катерина* (яка, що робить?) ***третьокурсниця***; *майстер* (який?) ***спорту***; *спідниця* (яка?) ***в клітинку***; *гілка* (яка?) ***вишні*** (вишнева гілка); *зошит* (чий?) ***брата*** (братів зошит); *пам'ятник* (який?) *Шевченка*; *кінь* (який?) *сірий* ***у яблуках***.

Це значення виражається грамемами усіх відмінків, крім кличного.

Обставинне значення відмінка виражає відношення предмета до дії або стану, які цим предметом характеризуються в аспекті часу, причини, місця, способу дії, мети. Напр.: *іти* (куди?) ***на виставку***; *зустрілися* (де?) ***біля метро***; *повернувся* (коли?) ***по обіді***; *живе* (де?) ***у Франції***; *скажи* (як?) ***по правді***.

Обставинне значення характерне для грамем родового, знахідного, орудного та місцевого відмінків і нехарактерне для називного, давального і кличного відмінків.

● Кожен відмінок характеризується певним набором цих значень, якими регулюється вживання словоформ у реченні.

Називний відмінок виражає такі значення:

1) суб'єкта дії: ***Слово*** *має збройну силу* (М. Рильський). ***Вечір***. Це значення характерне для підметів в активних синтаксичних конструкціях, а також головних членів односкладних називних речень;

2) об'єкта дії: ***Газета*** *видається університетом*. Об'єктне значення виражається підметом у пасивних конструкціях;

3) ознаки предмета: а) предикативної – у складі іменного присудка: *Столиця України* – ***Київ***; б) атрибутивної – у складі прикладки: *Місто* (яке?) ***Київ*** *– столиця України*.

Називний відмінок не виражає в українській мові значень обставини дії / стану.

Родовий відмінок виражає значення:

1) об'єкта дії: *випити* (чого?) ***чаю***; *повторення* (чого?) ***правила***; *злякатися* (кого?) ***собаки***. У реченні словоформи з цим значенням виконують роль додатка;

2) суб'єкта дії: *наказ* (кого?) ***командира*** (***командир*** *наказав*); *спів* (кого?) ***солов'я*** (***соловей*** *співає*). Суб'єктне значення виражається словоформою у функції додатка і встановлюється за допомогою її трансформації у словоформу називного відмінка із суб'єктним значенням;

3) ознаки предмета (атрибутивної): *гілка* (яка?) ***яблуні*** (***яблунева*** *гілка*); *будинок* (який?) ***із цегли*** (***цегляний*** *будинок*). Словоформи виконують роль означення, якщо вони трансформуються у прикметник. У деяких контекстах словоформи можуть виконувати подвійні функції: суб'єкта дії та ознаки предмета. Пор.: *спів* (кого?) ***солов'я*** (***соловей*** *співає*); *спів* (чий?) ***солов'я*** (***солов'їний*** *спів*);

4) обставини дії: *мовчати* (чому?) ***із ввічливості***; *подобався* (якою мірою?) ***до нестями***; *звик* (відколи?) ***з дитинства***. Словоформи з цим значенням виконують у реченні ролі різноманітних обставин.

Центральними, максимально незалежними від лексичного значення іменника, для родового відмінка є функції об'єкта та суб'єкта дії, ознаки предмета; периферійною – обставини дії;

Давальний відмінок виражає такий спектр значень:

1) об'єкта дії: *Вона послала* (кому?) ***другові*** *листівку*; *допомагати* (кому?) ***дітям***. Словоформи з цим значенням виконують роль додатка;

2) суб'єкта дії: (кому?) ***Дочці*** *двадцять років*. (***Дочка*** *має 20 років*). (кому?) ***Іванові*** *не спиться*. (***Іван*** *не може спати*). Це значення виражається додатками безособових речень і встановлюється трансформацією цих речень в особові;

3) ознаки предмета (атрибутивної): *пам'ятник* (який?) ***Шевченкові***; *Вибирайте лижі* (які?) ***пропорційні росту***. Ці словоформи виконують роль означення.

В українській мові давальний відмінок не виражає значення обставини дії і характеризується тим самим набором відмінкових значень, що й називний відмінок. Різниця між цими відмінками полягає в тому, що для називного відмінка центральними (найбільш характерними) є значення суб'єктне й означальне (предикативне), об'єктне ж значення для нього є периферійним (тільки у пасивних конструкціях). Для давального – центральними є об'єктне і суб'єктне значення (лише в безособових реченнях), а периферійним – означальне (атрибутивне).

Знахідний відмінок характеризується такими значеннями:

1) об'єкта дії: *поцілувати* (кого?) ***дитину***; *будувати* (що?) ***дім***; *складати* (що?) ***іспит***; *думати* (про що?) ***про майбутнє***; *пожертвувати* (на що?) ***на церкву***. Безприйменникові словоформи з цим значенням виконують функцію прямого додатка при присудку; прийменникові – вживаються у функції непрямого додатка;

2) обставини дії: *іти* (куди?) ***в аптеку***; *працювати* (як довго?) ***рік***; *поїхати* (куди?) ***в Карпати***. Це значення виражається словоформами, вжитими у ролі обставини до присудка;

3) ознаки предмета (атрибутивної): *урок* (який?) ***на все життя***; *дорога* (яка?) ***на Крим***. Словоформи виконують роль означень.

Для знахідного відмінка центральним є значення об'єкта, він не виражає значення суб'єкта і цим виразно протистоїть називному відмінку.

Орудний відмінок характеризується такими значеннями:

1) ознаки предмета (атрибутивної і предикативної): *портрет* (який?) ***олією***; *людина* (яка?) ***з рушницею***; *Галя* ***стала студенткою***. Словоформи у цьому значенні в реченні є означеннями та іменними частинами присудка;

2) обставини дії: *кохати* (як?) ***всім серцем***; *розмова* (коли?) ***за вечерею***; *їхати* (де?) ***лісом.*** У реченні такі словоформи є обставинами;

3) об'єкта дії: *працювати* (над чим?) ***над книгою***; *оточити* (чим?) ***любов'ю***; *скористатися* (чим?) ***порадою***; *покритий* (чим?) ***сукном.*** Для словоформ у цьому значенні характерна функція додатка;

4) суб'єкта дії (тільки в пасивних конструкціях): *Роман написаний* (ким?) ***О. Гончаром***. Такі словоформи є додатками, що називають суб'єкта дії.

Для орудного відмінка, як і для родового, характерні всі різновиди семантико-граматичних значень, центральними серед яких є означальне й обставинне, периферійними – об'єктне і суб'єктне.

Місцевий відмінок виражає значення:

1) обставини дії: *сказати* (як?) ***по правді***; *зайшов* (коли?) ***по обіді***; *вирощувати квіти* (де?) ***на балконі***; *вміймав* (як?) ***на льоту***. Ці словоформи виступають у реченні різними обставинами;

2) ознаки предмета (атрибутивної): *тривога* (яка?) ***на серці***; *кінь* (який?) *сірий* ***у яблуках***; *товариш* (який?) ***по університету***. Такі словоформи є означеннями в реченні;

3) об'єкта дії: *зосередитися* (на чому?) ***на роботі***; *розумітися* (на чому?) ***на музиці***; *помилитися* (у чому?) ***у діагнозі***. Це додатки у реченні.

Місцевий відмінок позбавлений суб'єктного значення. Центральними для цього відмінка є значення обставинне й означальне.

Кличний відмінок має характерні значення:

1) суб'єкта дії (до якого звертаються): *Спи,* ***дитиночко*** *кохана, баю, люлі, бай* (О. Олесь);

2) об'єкта дії (адресата): *Вітаю тебе,* ***Галю****, зі святом*.

Значення відмінків є результатом узагальнення комплексу лексичних, морфологічних і синтаксичних характеристик іменникових словоформ. Чотири типові значення відмінків характеризують головні риси словоформ у синтаксичних контекстах і є засобом формально-семантичної класифікації відмінкових грамем іменника. Відмінкові словоформи можуть виражати й варіантні (суб'єктно-означальні; об'єктно-означальні; об'єктно-обставинні) значення, виконуючи у реченні подвійні (диз'юнктивні) синтаксичні функції. Пор.: *плач* (кого? чий?) *дитини* – суб'єктне (*дитина плаче*) або означальне (*дитячий плач*); *Вода* (у чому? де?) *у криниці прозора* – об'єктне або обставинне значення; *зв'язок* (із чим? який?) *зі школою* – об'єктне або означальне значення.

Усі відмінки є поліфункціональними і протиставляються один одному своїми наборами значень – центральних і периферійних. Цей принцип класифікації відмінкових грамем запропонований Є. Куриловичем[108].

ПАРАДИГМАТИЧНА СИСТЕМА ІМЕННИКА

§ 10. Парадигматичний тип іменника та його підтипи

Для іменників української мови характерний відмінково-числовий тип парадигми, який базується на двох словозмінних категоріях – відмінка і числа.

Словозміна (відмінювання) іменників полягає в утворенні за певними правилами парадигматичних відмінково-числових словоформ, які представляють ЛСВ лексем іменників у мовленні. Ці правила базуються на виборі відповідних наборів

[108] *Курилович Е.* Проблема классификации падежей // Е. Курилович // Очерки по лингвистике. – М., 1962.

флексій, які синкретично виражають як значення відмінка, так і значення числа словоформи, залежно від фонемних характеристик основ вихідних лексем (а саме від якості кінцевого приголосного основи).

Словозміну іменників – питомих і змінюваних іншомовних; похідних і непохідних – в основному забезпечують флексійні набори I–IV відмін. Однак іменники, утворені шляхом субстантивації ад'єктивних слів (хто? що? – *ла́ман-а*, *при́голосн-ий*, *стар-и́й*, *стар-а́*, *Задоро́жн-ий*, *ро́тн-ий*, *сучасн-е*) відмінюються за іменниковим типом парадигми, але з флексіями прикметника, виражаючи при цьому незалежні граматичні значення відмінка і числа (*мину́л-е*, *-ого*, *-ому*, *-е*, *-им*, *у* $^{-ому}/_{-ім}$, *-е*). Аналогічно відмінюються і займенникові іменники – з власними флексіями і (часто) зі суплетивними основами. Зважаючи на це, у межах єдиного парадигматичного типу виокремлюються такі парадигматичні підтипи іменника: субстантивний (іменниковий); ад'єктивний (прикметниковий); змішаний (різновідмінювані іменники) і займенниковий.

Ядровим для іменника є **субстантивний підтип**, за яким відмінюються іменники I–IV відмін: *сестр-**а́***, *респу́бл'ік-**а***, *словни́к-**ø***, *Петр-**о́***, *ки́сен'-**ø***, *трику́тник-**ø***, *ба́чен'н-**а***, *обли́чч-**а́***, *мі́ц'-**ø***, *ві́дповід'-**ø***, *пле́мй-**а*** тощо. **Інші підтипи** належать **до периферії** іменникової словозміни.

За **ад'єктивним підтипом** відмінюються іменники, утворені шляхом субстантивації: а) власне прикметників (хто? що? – *пр'ам-**а́***, *парнокопи́т'н'-**і***, *молод-**а́***, *молод-**и́й***, *ро́тн-**ий***, *сучасн-**е***); б) займенникових прикметників (хто? що? – *на́ш-**і***, *мой-**і́***, *той-**ø***, *ко́жен-**ø***); в) дієприкметників (хто? що? – *учен-**ий***, *пора́нен-**ий***). До цього підтипу належать також власні назви (антропологічні й топонімічні) з типовими морфемами прикметників – *Котл'аре́в-**с'к-ий***, *вул. Васил'кі́в-**с'к-а***, *м. Р'і́вн-**е*** і под.

Оскільки ад'єктивні слова субстантивуються у певному значенні роду і рід для таких дериватів стає незмінюваною ознакою, їхній тип парадигми є відмінково-числовим, як у іменників (напр., *сучасн-**е***, ***-ого***, ***-ому***, ***-е***, ***-им***, ***(у) -ому (-ім)***). Лише деякі з цих слів переходять в іменник у значенні як чоловічого, так і жіночого роду (*черго́в-**ий** і черго́в-**а***; *мій-**ø** і мой-**а́***;

*пора́нен-**ий** і пора́нен-**а*** і под.), але в іменнику, де рід є несловозмінною ознакою, вони є різними лексемами, для яких характерна різна словозміна (*черго́в-**ий***, ***-ого***, ***-ому*** та ін.; *черго́в-**а***, ***-ої***, ***-ій*** і т. д.). Для відмінювання іменників ад'єктивного підтипу використовуються флексії прикметників.

До змішаного підтипу належить невелика група різновідмінюваних іменників, словоформи яких утворюються флексіями різних парадигм. Це характерно для чоловічих прізвищ із суфіксами **-ов-**, **-ів-** та **-ин-** (*Но́вико**в-ø***, *Си́дор'**ів-ø***, *Воло́ш**ин-ø*** та ін.), в усіх словоформах яких використовуються флексії II відміни чоловічого роду твердої групи, крім словоформи орудного відмінка, яка має прикметникову флексію **-им** *(Воло́ш**ин-ø**, **-а***, ***-у/-ові***, ***-а***, ***-им***, ***(при) -і/-ові***, ***-е)***. До цього підтипу словозміни належать також іменники з пейоративним суфіксом **-ишч-** (*бород**и́шч-е***, *вітр**и́шч-е***, *вовч**и́шч-е*** та под.). Особливості у відмінюванні похідних на **-ишч-(е)** зумовлені різними принципами конструювання словоформ у тій самій парадигмі – формальним і формально-семантичним (див. § 20. "Парадигми іменників змішаного підтипу").

До займенникового підтипу належать лексеми таких розрядів займенників: особового (*я – ми*; *ти – ви*; *він*, *вона*, *воно – вони*); зворотного (*себе*), питального (*хто*, *що*) й деривати від питальних займенників: заперечні (*ніхто*, *ніщо*) та неозначені (*хтось*, *щось*, *казна-хто*, *казна-що*, *хто-небудь*, *що-небудь*, *абихто*, *абищо* та ін.). Для них характерні займенникові флексії і суплетивні основи у словоформах.

§ 11. Субстантивний підтип відмінювання та його варіанти (відміни)

Субстантивний підтип відмінювання характерний для переважної більшості іменників, словозміна яких здійснюється за відмінково-числовими парадигмами з флексіями іменників.

Іменники субстантивного підтипу поділяються на парадигматичні варіанти (відміни). **Відміна** – це підклас іменників,

у парадигмах яких використовуються ті самі набори флексій разом із характерними змінами в основах словоформ (морфонемами, рухом наголосу, словозмінними суфіксами). У сучасній граматиці виокремлюють чотири відміни іменників.

Розподіл іменників на відміни здійснюється за ознакою роду і флексій, які його оформляють. Так, іменники жіночого роду з флексією **-а** у Н. в. одн. належать до І відміни (*гал'áвин-**а***, *доброт-**á***, *под'íй-**а***); а жіночого роду з нульовою флексією – до ІІІ відміни (*зýстр'іч-**ø***, *можлúвіс'т'-**ø***, *мід'-**ø***). У класифікації іменників за відмінами враховуються також неосновні формальні ознаки словоформ:

– наявність / відсутність регулярних словозмінних суфіксів **-ат-**, **-ен-** у словоформах середнього роду (*тел'-**ám**-и*, *ім-**ен**-á*);

– морфонеми (*друг-**ø** – дру́**з'**-**і***; *н'**і**ч-**ø** – н**ó**ч-**і***; *си**н**-**ø** – си**н'**-**ív***; *со**н**-**ø** – уві с'**ø**н'-і*);

– наголос як засіб вираження граматичних значень (*ж**і**нк-и* – Р. в. одн., *жінк-**и́*** – Н. в. мн.);

– прийменники (***на** голов-**і́***, ***за** вікн-**о́м***, ***всупереч** фа́кт-**ам***).

Парадигматичні словоформи усіх чотирьох відмін найбільш послідовно протиставляються в однині. У множині флексії різних відмін більш уніфіковані, тобто словоформи з різних відмін можуть мати однакове оформлення. Напр., у різних відмінах давальний множини утворюється флексією **-ам**: *кни́г-**ам*** (І відміна), *брат-**а́м*** (ІІ відміна), *ноч-**а́м*** (ІІІ відміна) і *тел'-а́т+**ам*** (ІV відміна).

Однаковими у множині є флексії не тільки давального, а й орудного та місцевого відмінків, що склалося в процесі розвитку системи відмінювання. Напр.: О. в. – *кни́г-**ами***, *брат-**а́ми***, *тел'-а́т+**ами***; М. в. – *(на) кни́г-**ах***, *брат-**а́х***, *тел'-а́т+**ах***.

Не входять до жодної з чотирьох відмін: а) іменники pluralia tantum, оскільки вони позбавлені значення роду. Вони поділяються на підгрупи, відмінювання в яких здійснюється за нестандартними наборами флексій (Н. в. – *схо́д-**и***, *са́н-**и***, *ви́л-**а***; Р. в. – *схо́д'-**ів***, *са́н-**ей***, *вил-**ø***); б) іншомовні іменники без флексій (*какао*, *жур'і*, *кепі*, *міс'іс*), парадигми яких утворюються за синтаксичним принципом.

Базові для словозміни іменників – це парадигми чотирьох відмін, що є зразками відмінювання, властивими для більшості українських іменників, за аналогією до яких відмінюються й іншомовні іменники та неологізми. Відміна для іменників є важливою морфологічною ознакою.

І відміну складають іменники:

а) переважно жіночого роду з флексією **-а** у формі називного відмінка однини (*держа́в-**а***, *гі́лк-**а***, *во́л'-**а***, *Над'і́й-**а***, *душ-**а́***);

б) чоловічого роду на **–а** (нечисленна група) (*Мико́л-**а***, *Іл'л'-**а́***, *войево́д-**а***, *хлопчи́н-**а***);

в) спільного роду (жіночого або чоловічого) на **-а** (*суд'д'-**а́***, *неро́б-**а***, *причеп-**а***, *Гми́р'-**а***).

До ІІ відміни належать іменники**:**

а) чоловічого роду з нульовою флексією у називному відмінку однини (*бра́т-**ø***, *звук-**ø***, *хло́пец'-**ø***, *зви́чай-**ø***, *кл'уч-**ø***, *това́риш-**ø***); а також із флексією **-о** (*ба́т'к-**о***, *Петр-**о́***, *Франк-**о́** (Іван)*, *Дн'іпр-**о́***);

б) середнього роду з флексіями **-о**, **-е**, **-а**, крім тих на **-а**, що відмінюються із словозмінними суфіксами **-ат-**, **-ен-** (*сло́в-**о***, *пер-**о́***, *д'івча́тк-**о***, *вовчи́с'к-**о***, *мі́сц-**е***, *пр'ізвищ-**е***, *здоро́в-**а***, *відчут'т'-**а́***);

в) “спільного” роду з нульовою флексією та **-о** (*фі́зик-**ø***, *терапе́вт-**ø***, *архіте́ктор-**ø***; *забу́д'к-**о́***, *безба́тченк-**о***).

ІІІ відміна об’єднує іменники жіночого роду з нульовою флексією в називному відмінку однини (*мі́д'-**ø***, *пі́ч-**ø***, *до́повід'-**ø***, *йа́кіс'т'-**ø***, *л'убо́в-**ø***, *му́жн'іс'т'-**ø***), а також іменник *ма́т-и*.

До ІV відміни належать іменники:

а) середнього роду з флексією **-а** в називному відмінку однини, які відмінюються із словозмінним суфіксом **-ат-** (*дівч-**а́***, *оле́н'-**а́***, *ручен'-**а́***, *кол'і́шч-**а́***, *хлопй-**а́***, *левен'-**а́***);

б) іменники: *і́мй-**а́***, *т'і́мй-**а***, *пле́мй-**а***, *с'і́мй-**а***, *ви́мй-**а***), що відмінюються із суфіксом **-ен-**.

§ 12. Групи парадигм у І і ІІ відмінах

Залежно від кінцевої приголосної словозмінної основи іменники І і ІІ відмін змінюються за трьома **групами парадигм**: **твердою**, **м'якою і мішаною**, кожна з яких має власний набір флексій.

І відміна має такі групи парадигм із відповідними наборами флексій:

– **тверда (І а)**, за якою відмінюються іменники з основами на тверду (нешиплячу) приголосну фонему (*весн-á*, *бандýр-а*, *Галúн-а*, *рúб-а*, *мáт'ін**к-а***, *Сáв-а*, *стáрос**т-а*** і под.);

– **м'яка (І б)**, із флексіями якої відмінюються іменники з основами на м'яку приголосну фонему (*вівц'-á*, *мр'íй-а*, *суд'д'-á*, *матýс'-а*, *Іл'л'-á*, *Орúс'-а* і под.);

– **мішана (І в)**, за якою відмінюються іменники з основою на шиплячі: ***ж***, ***ч***, ***ш*** і ***дж*** (*мерéж-а*, *крýч-а*, *листонóш-а*, *гýш**ч-а***, *ра**дж-á*** і под.).

Для **ІІ відміни** характерні такі групи парадигм із відповідними наборами флексій:

тверда (ІІ а), за якою відмінюються іменники:

– чоловічого роду з основою на тверду (нешиплячу) приголосну фонему (крім **-р**, які розподіляються на групи за окремим правилом): *л'існúк-ø*, *сúнтаксис-ø*, *дах-ø*, *гран'íт-ø*, *сус'íд-ø*, *Павл-óø*, *філóлог-ø*, *Франк-óø*, *Стéл'мах-ø* (чоловічі прізвища);

– чоловічого роду з основою на **-р**: а) з кореневою **-р** (*йáвір-ø*, *сир-ø*, *жир-ø*, *мир-ø*); б) іншомовні слова на **-ор-**, **-ер-**, **-ур-** (*дúктор-ø*, *комбайнéр-ø*, *каламбýр-ø*); в) слова із суфіксами **-ар-**, **-ир-**, що є наголошеними в усіх словоформах парадигми (*командúр-ø*, *командúр-а*, *командúр-у*/*ові* та ін., аналогічно: *бригадúр-ø*, *пасажúр-ø*, *базáр-ø*, *комісáр-ø*, *товáр-ø*, *фут'л'áр-ø*, *йувіл'áр-ø*);

– середнього роду з основою на тверду (нешиплячу) приголосну фонему та флексією **-о**: *житл-óø*, *зал'íз-о*, *вікн-óø*, *д'івчáтк-о*;

м'яка (II б), із флексіями якої відмінюються такі іменники:

– чоловічого роду з основою на м'яку приголосну (*ве́лете**н'-ø***, *с'ічен**'-ø***, *га**й-ø***, *жне**ц'-ø***, *Кова́л**'-ø***, *д'ідý**н'-о***);

– чоловічого роду із суфіксами **-ар-**, **-ир-**, які у процесі відмінювання вживаються у родовому однини у варіантах **-ар'-**, **-ир'-** і проявляють такі особливості, пов'язані з наголошуванням: а) наголос на корені – в однині (*л'ік**ар-ø***, *л'ік**ар'-а***, *л'ік**ар'-у**/**р-еві*…) переходить на флексію у множині (*л'ік**ар'-і***, *л'ік**ар'-ів***, *л'ік**ар'-ám* та ін.); б) наголос на суфіксі (в Н. в. одн.) переходить на флексії в усіх формах (крім Кл. в. одн.) (*кос**ár-ø***, *косар'-á, косар'-ý**/**р-é**ві, косар'-á, косар-é**м, на косар'-і**/**р-é**ві, кос**ár'-у*; *косар'-і, косар'-ів* та ін.). Аналогічно відмінюються: *секрета́р-**ø**, кобза́р-**ø**, шахта́р-**ø**, проводи́р-**ø**, пухи́р-**ø*** та ін.;

– середнього роду з флексією **-е (**крім, тих, що мають основу на шиплячу); та з флексією **-а** (крім тих на **-а**, що відмінюються із суфіксами **-ат-**, **-ен-**) (*мо́р-**е***, *по́л-**е***; *вес'іл'л'-**а***, *роздор'їжж-**а***, *подві́рй-**а***, *змага́н'н'-**а***, *по'лува́н'н'-**а*** і под.);

мішана (II в), за якою відмінюються іменники:

– чоловічого роду з нульовою флексією та середнього роду з флексією **-е,** які мають основи на шиплячу приголосну (*перекладá**ч-ø***, *това́ри**ш-ø***, *гара́**ж-ø***, *дош**ч-ø***; *дни́ш**ч-е***, *пле**ч-é***, *йáвиш**ч-е***, *пр'ізвиш**ч-е*** і под.);

– чоловічого роду (переважно назви людей за родом діяльності), що мають наголошений суфікс **-ар-** (у Н. в. одн.), у яких при відмінюванні наголос переходить на флексію (крім Кл. в. одн.): (*школ'а́р-ø, школ'ар-á*, *школ'ар-ý**/**é**ві*, *школ'ар-á*, *школ'ар-é́м*, *на школ'ар'-і**/**р-é**ві*, *школ'а́р-е*). Аналогічно з флексіями мішаної групи відмінюються: *збройа́р-**ø***, *піс'н'а́р-**ø***, *тес'л'а́р-**ø***, *газет'а́р-**ø*** і под.

Іменники III і IV відмін не мають варіантних парадигм і відмінюються з тим самим набором флексій, незважаючи на кінцеву приголосну основи.

§ 13. Парадигми іменників І відміни

Таблиця 2. **Зразки парадигм іменників І відміни**

Число	Відмінок	Групи		
		Тверда І а	**М'яка І б**	**Мішана І в**
Однина	Н.	*дочк-**á***	*земл'-**á***	*кру́ч-**а***
	Р.	*дочк-**и́***	*земл'-**і́***	*кру́ч-**і***
	Д.	*дочц'-**і́***	*земл'-**і́***	*кру́ч-**і***
	З.	*дочк-**у́***	*зе́мл'-**у***	*кру́ч-**у***
	О.	*дочк-**о́йу***	*земл-**е́йу***	*кру́ч-**ейу***
	М.	***(на)** дочц'-**і́***	***(у)** земл'-**і́***	***(по)** кру́ч-**і***
	К.	*до́чк-**о***	*зе́мл-**е***	*кру́ч-**е***
Множина	Н.	*до́чк-**и***	*зе́мл'-**і***	*кру́ч-**і***
	Р.	*до́чок-**ø***	*земе́л'-**ø***	*круч-**ø***
	Д.	*до́чк-**ам***	*зе́мл'-**ам***	*кру́ч-**ам***
	З.	*до́чок-**ø***	*зе́мл'-**і***	*кру́ч-**і***
	О.	*до́чк-**ами***	*зе́мл'-**ами***	*кру́ч-**ами***
	М.	***(на)** до́чк-**ах***	***(у)** зе́мл'-**ах***	***(по)** кру́ч-**ах***
	К.	*до́чк-**и***	*зе́мл'-**і***	*кру́ч-**і***

Однина

Словоформи **родового відмінка однини** утворюються флексіями **-и** для твердої групи (**І а**) та **-і** для м'якої і мішаної груп (**І б**, **І в**): *немає сестр-**и́*** (*Галúн-**и***, *Микóл-**и***); *повернувся **до** Га́л'-**і***; *салат **без** ол'íй-**і***; *візит **до** радж-**і́***.

Додатковими засобами творення форм родового однини є наголос, що розрізнює омонімічні форми родового відмінка однини і називного множини (*жíнк-**и** і жінк-**и́***; *меж-**і́** і ме́ж-**і***; *верб-**и́** і ве́рб-**и***); а також прийменники, що створюють аналітико-синтетичні словоформи родового відмінка (***без** йíж-**і***, ***з** ха́т-**и***, ***до** вчúтел'к-**и***).

Форми **давального відмінка однини** в усіх групах парадигм утворюються флексією **-і**: *небóз'-**і***, *сус'íд'ц'-**і***, *Над'íй-**і***, *меж-**і́***.

У словоформах з основами на **г**, **к**, **х** обов'язковими є **морфонемні чергування** $^{г}/_{з'}$, $^{к}/_{ц'}$, $^{х}/_{с'}$ (*рук-á – руц'-і́*, *дорóг-а – дорóз'-і*, *стр'íх-а – стр'íс'-і*). В іменниках з основами на корелятивні за твердістю/м'якістю приголосні необхідним є **чергування за**

твердістю/ м'якістю: *(вод-á – вод**'-**í*, *Гáн**н**-а – Гáн**'н'-**і*, *сúл-а – сúл**'-**і*, *сокú**р**-а – сокú**р'-і**)*.

Словоформи давального відмінка рідко створюються за допомогою прийменників; вони вживаються, здебільшого із вторинними прийменниками ***всупереч***, ***завдяки*** (*діяти* ***всупереч*** *порáд**'-і***; *одержати* ***завдяки*** *шкóл**'-і***).

У **знахідному відмінку** у групах **І а**, **І б і І в** вживається флексія **-у**. Словоформи цього відмінка можуть бути як синтетичними, так й аналітико-синтетичними: *бачити калúн-**у***, *дивитися* ***на*** *калúн-**у***; *пірнути* ***у*** *глибин-**ý***; *чекати* ***на*** *весн-**ý***; *зустріти Нác'т'-**у***.

В **орудному відмінку** флексія **-ойу** у групі **І а** корелює з флексією **-ейу** в **І б**, **І в**. Для орудного відмінка також характерні синтетичні й аналітико-синтетичні словоформи (*захоплюватися мýзик-**ойу***; *нагородити прéмій-**ейу***; *гуляти* ***понад*** *р'ічк-**ойу***; *знайти* ***за*** *хáт-**ойу***).

Форми **місцевого відмінка** завжди є аналітико-синтетичними. Для всіх груп вони утворюються флексією **-і** та прийменниками **у (в)**, **на**, **о**, **по**, **при**: *прочитати* ***в*** *газéт'-**і***; *йти* ***по*** *рос'-**í***; *прийти* ***о*** *вóс'мій годúн'-**і*** **(І а)**; *стояти* ***на*** *земл'-**í***, *працювати* ***в*** *лаборатóр'ій-**і*** **(І б)**; *сидіти* ***при*** *свíч-**í***, *червйáк* ***у*** *гру́ш-**і*** **(І в)**.

Перед флексією **-і** відбуваються такі морфонемні чергування:

а) $^{г}/_{з'}$, $^{к}/_{ц'}$, $^{х}/_{с'}$: *кни́**г-а** – **у** кни́**з'-і***, *сорóк-а* – ***на*** *сорó**ц'-і***, *свекрýх-а* – ***при*** *свекрý**с'-і***;

б) **за твердістю /м'якістю**: *с'л'оз-á* – ***у*** *с'л'оз**'-í***, *само**т-á* – ***на*** *само**т'-í***, *струн-á* – ***по*** *струн**'-í***.

Словоформи **кличного відмінка** у твердій групі **(І а)** утворюються флексією **-о** (*пáнн-**о***, *Йарúн-**о***, *вéрб-**о***); в м'якій і мішаній групах (**І б** та **І в**) – флексіями **-е** та **-у** (переважно у демінутивних іменниках м'якої групи із суфіксом **-ус'-**): *пíсн-**е***, *поéз'ій-**е***, *комíс'ій-**е***, *дýш-**е***; *матýс'-**у***, *Ганнýс'-**у***, *дóн'-**у*** (але: *мúш-**о***).

У кличному відмінку однини нерідко змінюється наголос порівняно з іншими словоформами в усіх групах. Пор. Н. в. і К. в.: *верб-**á** – вéрб-**о***; *с'імй-**á** – с'ímй-**е***; *душ-**á** – дýш-**е***.

Множина

Форми **називного відмінка** у групі **І а** утворюються флексією **–и** (*дорóг-**и***, *д'ібрóв-**и***, *дóказ-**и***); у групах **І б**, **І в –** флексією **-і** (*кýхл'-**і***, *кýз'н'-**і***, *крáпл'-**і***; *тýч-**і***, *дýш-**і***).

У **родовому відмінку** парадигм **І а**, **І б**, **І в** уживається **нульова флексія**: *немає кни́г-**ø** (топóл'-**ø**, груш-**ø**)*. При цьому у словоформах відбуваються такі чергування:

– **о, е / і** у закритих складах: *го-л**о**-вá* / *го-л'**і**в*, *бе-р**é**-за* / *бе-р'**і**з*;

– **о, е / ø** у питомих іменниках з основою на дві приголосні: *кýхн'-**а** – кýх**о**н'-**ø***, *сосн-**á** – сóс**о**н-**ø** (сóс**е**н-**ø**)*, *мітл-á – мí**е**л-**ø***, *дочк-**á** – дóч**о**к-**ø***. Однак із цього правила є численні винятки, коли в питомих або іншомовних іменниках з основою на дві приголосні чергування **о**, **е**/**ø** не відбувається: *верб-**ø***, *кобз-**ø***, *ковдр-**ø***, *айстр-**ø***, *легéнд-**ø***, *прóз'б-**ø**; л'інз-**ø***, *арф-**ø***, *казáрм-**ø***, *норм-**ø***, *цистéрн-**ø*** та ін. Але для українських та іншомовних іменників на **-к(а)** чергування характерне: *кáзк-**а** – каз**о**к-**ø***; *пл'áшк-**а** – пл'аш**о**к-**ø***; *брýн'к-**а** – брун'**о**к-**ø***; *мáрк-**а** – мáр**о**к-**ø***; *árк-**а** – ár**о**к-**ø***.

Деякі іменники в родовому множини мають флексію **-ей**: *стат'т'-**á** – стат-**éй***, *мúш-**а** – миш-**éй***, *свин'-**á** – свин-**éй***, *с'ім́й-**á** – с'ім-**éй***. Флексія **-ів** властива деяким іменникам "спільного" роду: *суд'д'-**á** – сýд'д'-**ів***, *стáрост-**а** – старос'т'-**ів*** ('обрядове значення') і *стáрост-**ø*** ('керівник громади'), а також прізвищам на позначення сім'ї, родини: *Гáлв-**а** – родина Гáлв-**ів***, *Дóл'-**а** – родина Дóл'-**ів***.

Для **давального відмінка** множини характерною в усіх групах парадигм є флексія **-ам** (**І а**, **І б**, **І в**): *завд'ачуючи жінк-**áм***, *книг-**ам*** (**І а**); *допомогтú с'ім́й-**ам***, *сýд'д'-**ам*** (**І б**); *дати мúш-**ам***; *діяти всупереч невдáч-**ам*** (**І в**).

У **знахідному відмінку** множини в усіх групах словоформи на позначення неістот мають флексії такі, як у називному відмінку множини: *купив квартúр-**и** (дáч-**і**, машúн-**и**)*; *написав стат'т'-**í** (книжк-**ú**)*; а на позначення істот – як у родовому відмінку множини: *відвідав сестéр-**ø** (бабýс'-**ø**, сýд'д'-**ів***).

Деякі іменники на позначення свійських тварин мають варіантні форми знахідного множини: *купив овéц'-**ø** (вівц'-**і**)*; *пас свин-**éй** (свúн'-**і**)*; *годував кор'ів-**ø** (корóв-**и**)*.

Форми **орудного відмінка** множини утворюються флексією **-ами** (**І а**, **І б**, **І в**): *говорити загáдк-**ами***; *робота **над** помилк-*

а́ми; *текст* ***із*** *фо́рмул-****ами*** (**І а**); *козаки* ***з*** *ша́бл'-****ами***; *заслухатися соловй-****а́ми*** (**І б**); *кошик* ***із*** *гру́ш-****ами***; *впоратися* ***із*** *зада́ч-****ами*** (**І в**). Поодинокі іменники мають паралельні форми на **-ами/ми**: *с'л'оз-****а́ми*** *– с'л'із'-****ми́***, *сви́н'-****ами*** *– свин'-****ми́***.

У **місцевому відмінку** множини словоформи парадигм **І а**, **І б**, **І в** мають флексію **-ах**, яка вживається разом із відповідними прийменниками: *сидіти* ***по*** *домівк-****ах***; *знатися* ***на*** *тра́в-****ах*** (**І а**); *вода* ***у*** *крини́ц'-****ах***; *участь* ***у*** *па́рт'ій-****ах*** (**І б**); *ходити* ***по*** *кал'у́ж-****ах***; *зберегтися* ***у*** *ду́ш-****ах*** (**І в**).

У **кличному відмінку** множини словоформи всіх груп мають флексію таку, як у називному множини (*жінк-****и́***, *се́стр-****и***, *коле́г-****и***, *кн'аги́н'-****і***, *мр'ій-****і***, *те́шч-****і***).

§ 14. Парадигми іменників ІІ відміни

Таблиця 3. **Зразки парадигм іменників ІІ відміни чоловічого роду**

Число	Відмінок	Групи					
		Тверда ІІ а		М'яка ІІ б		Мішана ІІ в	
однина	Н.	*бра́т-****ø***	*ві́тер-****ø***	*гай-****ø***	*пошта́р-****ø***	*сто́рож-****ø***	*тес'л'а́р-****ø***
	Р.	*бра́т-****а***	*ві́тр-****у***	*га́й-****у***	*пошта́р'-****а́***	*сто́рож-****а***	*тес'л'ар-****а́***
	Д.	*бра́т-****у*** ***(ові)***	*ві́тр-****у(ові)***	*га́й-****у(еві)***	*пошта́р'-****у́*** ***(е́ві)***	*сто́рож-****у*** ***(еві)***	*тес'л'ар-****у́*** ***(е́ві)***
	З.	*бра́т-****а***	*ві́тер-****ø***	*гай-****ø***	*пошта́р'-****а́***	*сто́рож-****а***	*тес'л'ар-****а́***
	О.	*бра́т-****ом***	*ві́тр-****ом***	*га́й-****ем***	*пошта́р-е́м*	*сто́рож-****ем***	*тес'л'ар-****е́м***
	М.	***(на)*** *бра́т'-****і*** ***(ові)***	***(на)*** *ві́тр'-****і*** ***(ові)***	***(у)*** *га́й-****і*** ***(еві)*** ***(у)*** *га́й-у́*	***(на)*** *пошта́р'-****і́*** ***(е́ві)***	***(на)*** *сто́рож-****і*** ***(еві)***	***(на)*** *тес'л'а́р'-****і́*** ***(е́ві)***
	К.	*бра́т-****е***	*ві́тр-****е***	*га́й-****у***	*пошта́р'-****у***	*сто́рож-****е***	*тес'л'а́р-****е***
множина	Н.	*брат-****и́***	*ві́тр-****и́***	*гай-****і́***	*пошта́р'-****і́***	*сторож-****і́***	*тес'л'ар'-****і́***
	Р.	*брат'-****ів***	*ві́тр'-****ів***	*гай-****ів***	*пошта́р'-****ів***	*сторож-****ів***	*тес'л'ар'-****ів***
	Д.	*брат-****ам***	*ві́тр-****ам***	*гай-****ам***	*пошта́р'-****ам***	*сторож-****ам***	*тес'л'ар-****ам***
	З.	*брат'-****ів***	*ві́тр-****и́***	*гай-****і́***	*пошта́р'-****ів***	*сторож-****ів***	*тес'л'ар'-****ів***
	О.	*брат-****а́ми***	*ві́тр-****а́ми***	*гай-****а́ми***	*пошта́р'-****а́ми***	*сторож-****а́ми***	*тес'л'ар-****а́ми*** ***(на)***
	М.	***(на)*** *брат-****а́х***	***(на)*** *ві́тр-****а́х***	***(у)*** *гай-****а́х***	***(на)*** *пошта́р'-****а́х***	***(на)*** *сто́рож-****а́х***	*тес'л'ар-****а́х***
	К.	*брат-****и́***	*ві́тр-****и́***	*гай-****і́***	*пошта́р'-****і́***	*сторож-****і́***	*тес'л'ар'-****і́***

Таблиця 4. **Зразки парадигм іменників ІІ відміни середнього роду**

Число	Відмінок	Групи			
		Тверда ІІ а	**М'яка ІІ б**		**Мішана ІІ в**
однина	**Н.**	*де́рев-**о***	*по́л-**е***	*бажа́н'-**а***	*учи́лищ-**е***
	Р.	*де́рев-**а***	*по́л'-**а***	*бажа́н'-**а***	*учи́лищ-**а***
	Д.	*де́рев-**у***	*по́л'-**у***	*бажа́н'-**у***	*учи́лищ-**у***
	З.	*де́рев-**о***	*по́л-**е***	*бажа́н'-**а***	*учи́лищ-**е***
	О.	*де́рев-**ом***	*по́л-**ем***	*бажа́н'-**ам***	*учи́лищ-**ем***
	М.	***(на)** де́рев-**і***	***(у)** по́л'-**і***	***(у)** бажа́н'-**і***	***(при)** учи́лищ-**і***
	К.	*де́рев-**о***	*по́л-**е***	*бажа́н'-**а***	*учи́лищ-**е***
множина	**Н.**	*дере́в-**а***	*пол'-**á***	*бажа́н'-**а***	*учи́лищ-**а***
	Р.	*дере́в-**Ø***	*пол'-**ів***	*бажа́н'-**ø***	*учи́лищ-**ø***
	Д.	*дере́в-**ам***	*пол'-**ám***	*бажа́н'-**ам***	*учи́лищ-**ам***
	З.	*дере́в-**а***	*пол'-**á***	*бажа́н'-**а***	*учи́лищ-**а***
	О.	*дере́в-**ами***	*пол'-**ámи***	*бажа́н'-**ами***	*учи́лищ-**ами***
	М.	***(на)** дере́в-**ах***	***(у)** пол'-**áх***	***(у)** бажа́н'-**ах***	***(при)** учи́лищ-**ах***
	К.	*дере́в-**а***	*пол'-**á***	*бажа́н'-**а***	*учи́лищ-**а***

Однина

Особливості відмінювання іменників ІІ відміни пов'язані з тим, що флексії для деяких відмінків обираються не лише за формальним критерієм, а зорієнтовані на лексико-семантичні групи іменників. Насамперед це характерно для **родового відмінка однини чоловічого роду**, який має флексії ***-а*** або ***-у*** в усіх групах парадигми (**ІІ а**, **ІІ б**, **ІІ в**).

Флексія ***-а*** вживається в іменниках – назвах:

– осіб та істот (загальних і власних): *немає дире́ктор-**а***, *Франк-**á** Іва́н-**а***, *ле́в-**а***, *ко́роп-**а*** (**ІІ а**); *немає учи́тел'-**а** (ге́н'ій-**а***, *за́йц'-**а***, *добро́д'ій-**а**)* (**ІІ б**); *немає вуж-**á** (това́риш-**а**)* (**ІІ в**);

– конкретних (злічуваних) предметів: *залишився **без** зу́б-**а** (тра́ктор-**а***, *кожу́х-**а**)* (**ІІ а**); *немає с'т'іл'ц'-**á** (трамва́й-**а***, *портфе́л'-**а**)* (**ІІ б**); *немає плащ-**á** (екіпа́ж-**а***, *піс'н'ар-**á**)* (**ІІ в**);

– населених пунктів: *приїхав **до** Ха́рков-**а** (Ки́йев-**а***, *Ло́ндон-**а**)* (**ІІ а**); ***до** Терно́пол'-**а** (С'імферо́пол'-**а***, *Бахчисара́й-**а**)* (**ІІ б**); ***до** Ба́хмач-**а** (До́вбиш-**а***, *Дрого́бич-**а***) (**ІІ в**); але ***до** Крово́го Ро́г-**у***, *Зелено́го Га́й-**у***;

– річок (з наголошеними флексіями): *доїхав* ***до*** *Д'ін'ц'-**á** (Д'н'іпр-**á**, Псл-**á**) але* ***до*** *Дóн-**у** (Дунáй-**у**, Н'íл-**у**)*;

– мір: довжини (*доїхали* ***до*** *тридцятого кіломéтр-**а***; *немає жодного незасіяного гектáр-**а***); ваги та об'єму (*не вистачає грáм-**а** (кілограм-**а**, л'íтр-**а**, бáрел'-**а***); грошових одиниць (*не вистачає дóлар-**а** (фýнт-**а**, карбóван'ц'-**а***);

– а також у деяких термінах математики, фізики і мовознавства: *визначення трикýтник-**а** (перпендикул'áр-**а**, д'іáметр-**а**)*; *áтом-**а** (анóд-**а**, вóл'т-**а**)*; *прикмéтник-**а** (д'ійеслóв-**а**, кóрен'-**а**, сýфікс-**а**)*.

Флексію **-у** мають іменники чоловічого роду на позначення:

– матеріалів, речовин: *тонна цемéнт-**у**, (асфáл'т-**у**, пісок-**ý**)*; *вміст вуглец'-**ý** (кúс'н'-**у**, вóд'н'-**у**)*; *чай* ***без*** *цýкр-**у** (мéд-**у**)*;

– явищ природи: *немає вíтр-**у** (моróз-**у**, íней-**у**, ураган-**у**, хóлод-**у**)*;

– сукупності істот, предметів: *записатися* ***до*** *батал'йóн-**у** (хóр-**у**, гýрт-**у**)*; *немає реманéнт-**у** (товáр-**у**)*;

– кущових і трав'яних рослин: *галявина звіробóй-**у** (буркун-**ý**, молочай-**ý**)*; *цвіт бузк-**ý** (жасмúн-**у**)*;

– будівель, споруд, приміщень та їхніх частин: *відкриття магазúн-**у** (палáц-**у**, аеропóрт-**у**)*; *спорудження ґáнк-**у** (дáх-**у**, тунéл'-**у**)*, але – *будúнк-**а**, гараж-**á**, бл'індаж-**á**, млин-**á***, переважно з наголосом на флексії, а також у назвах архітектурних деталей: *éркер-**а**, карнúз-**а**, пóртик-**а***);

– дій, процесів, станів: *роби* ***без*** *крúк-**у** (шýм-**у**, гáлас-**у**)*;

– абстрактних понять, суспільно-політичних і релігійних течій, економічних угруповань: *наявність прогрéс-**у** (світóгл'ад-**у**)*; *розвиток соц'іал'íзм-**у** (парламентарúзм-**у**, марксúзм-**у**)*; *створення трéст-**у** (консóрц'іум-**у**, бáнк-**у**)*; *знищення óрден-**у** (католицúзм-**у**)*;

– ландшафтних і просторових понять: *немає лýг-**у** (сáд-**у**, л'íс-**у**, стéп-**у**, гáй-**у**, свíт-**у**, майдáн-**у**)*; *але* у демінутивних назвах із суфіксами **-ок- (-к-)**, **-очок- (-очк-)**, **-ик-**, **-чик-**: *сад**к-á**, л'іс**óчк-а**, став**к-á**, йар**к-á**, майдáн**чик-а***;

– деяких термінів (фізичних, хімічних і літературознавчих): *визначення і́мпул'с-**у***; *проведення електро́л'із-**у** (ана́л'із-**у**, си́нтез-**у**)*; *відкриття пен'іцил'і́н-**у** (менделе́вій-**у**)*; *створення о́браз-**у** (жа́нр-**у**, мі́ф-**у**, на́рис-**у**, л'ітопис-**у**)*;

– установ, закладів, організацій: *вступити **до** ун'іверсите́т-**у** (клу́б-**у**)*; *рішення парла́мент-**у** (комите́т-**у**)*, *немає завóд-**у** (музе́й-**у**)*;

– спортивних та інших ігор, танців: *змагання з волейбо́л-**у** (бо́кс-**у**, те́н'іс-**у**)*; *конкурс ва́л'с-**у** (краковйа́к-**у**)*; але *гопак-**á**, козак-**á***;

– географічних термінів – назв а) річок (крім тих, що мають наголос на флексії): *приїхати **з** До́н-**у** (Ре́йн-**у**, Бу́г-**у**)*; б) озер: *поїздка **до** Байка́л-**у** (Світ'аз'-**у**, Ча́д-**у**)*; в) гір: *немає карти Ура́л-**у** (Казбе́к-**у**, Памір-**у**)*; г) островів і півостровів: *повернення **з** Мадагаска́р-**у** (Кри́м-**у**, Сахал'і́н-**у**)*; д) країн та областей: *карта Китáй-**у** (Алжи́р-**у**, Донба́с-**у**)*.

Флексії ***-а*** або ***-у*** в іменниках чоловічого роду можуть бути формальним засобом для розрізнення омонімії серед загальних іменників на позначення речовини, маси й конкретних предметів. Пор.: *рог-**у*** (матеріал) і *рог-**а*** (предмет); *бурштин-**у*** (матеріал) і *бурштин-**а*** (предмет); *дуб-**у*** (матеріал) і *дуб-**а*** (рослина). Ці флексії також допомагають розмежувати різні значення таких іменників: *блок-**а*** (механізм) і *блок-**у*** (об'єднання людей, держав); *буфет-**а*** (меблі) і *буфет-**у*** (кафе); *орден-**а*** (предмет) і *орден-**у*** (релігійне об'єднання); *спуск-**а*** (механізм вогнепальної зброї) і *спуск-**у*** (місце); *клин-**а*** (предмет) і *клин-**у*** (просторове поняття); *термін-**а*** (слово) і *термін-**у*** (строк) тощо. Деякі іменники вживаються з двома флексіями: ***-а** та **-у***, що пов'язано з різним наголошуванням: ***від** стол-**á** – **до** сто́л-**у***; *мост-**á** й мо́ст-**у***; *плот-**á** й пло́т-**у*** тощо.

Іменники **середнього роду в родовому однини** мають флексію ***-а*** в усіх групах: *довести **до** сел-**á** (вікн-**á**, о́зер-**а**)* (**II а**); *немає* з′ íл′л′**-а** (*по́лумй-**а**, жит'т'-**á***) (**II б**); *немає пр'ізвищ-**а** (йа́вищ-**а**, плеч-**á**)* (**II в**).

У **давальному відмінку** іменники **чоловічого роду** переважно мають паралельні флексії **-у**/***-ові*** (**II а**); **-у**/***-еві*** (**II б**,

ІІ в), які виявляють тенденцію до вживання як у словоформах істот, так і неістот: *дякуючи д'ад'к-**у** / д'ад'к-**ові** (ун'іверсите́т-**у** / ун'іверсите́т-**ові**)* (**ІІ а**); *всупереч злочи́н'ц'-**у** / злочи́нц-**еві***; *завдяки ча́й-**у** / ча́й-**еві*** (**ІІ б**); *передати завідувач-**у** / завідувач-**еві** (школ'ар-**у́** / школ'ар-**е́ві**)* (**ІІ в**).

Паралельні флексії давального відмінка в іменниках на позначення осіб чоловічої статі використовується у сполуках: загальна назва і власна назва – *па́н-**ові** Тимошчук-**у́** або па́н-**у** Тимошчук-**о́ві***; *дру́г-**у** Васил-**е́ві** Степа́нович-**у** або дру́г-**ові** Васил'-**у́** Степа́нович-**у*** – з метою уникнення монотонності у мовленні.

У групі іменників чоловічого роду на ***-ів***, ***-ов***, ***-ев***, ***-ин*** у давальному однини вживається лише флексія **-у**: *Ки́йев-**у**, Л'во́в-**у**, ро́в-**у**, Івано́в-**у**, Чигирин-**у́**, пос'ів-**у***.

Іменники **середнього роду** на **-о**, **-е** в усіх групах парадигми мають флексію **-у**. Але деякі з них аналогічно до іменників чоловічого роду у контекстах "персоніфікації" можуть відмінюватися з варіантними флексіями: *со́н'ц'-**у** і со́нц-**еві***; *міст-**у** і міст-**ові***; *ли́х-**у** і ли́х-**ові***.

У **знахідному відмінку чоловічого роду** іменники – назви неістот мають флексії ***-ø***, ***-о***, омонімічні з називним: *купив словни́к-**ø** (компйу́тер-**ø**, кожуши́с'к-**о**)*; а на позначення істот – із родовим відмінком (***-а***): *зустрів дру́г-**а** (декан-**а**, програміст-**а**)*.

В іменниках чоловічого роду на позначення виразно оформленого предмета, зокрема побутового призначення (наприклад, *ніж*, *капелюх*, *трактор*, *дуб*, *плуг*, *олівець*, *лист*, *віз*, *меч* і под.) можливі дві форми знахідного відмінка: З. = Н. або З.= Р.: *зрізати дуб-**ø*** або *ду́б-**а***; *підняти меч-**ø*** або *меч-**а́***; *загубити капел'у́х-**ø*** або *капел'у́х-**а***; *написати лист-**ø*** або *лист-**а́***.

Іменники **середнього роду в знахідному відмінку** в усіх групах мають флексії **-о**, **-е**, **-а**, омонімічні з називним відмінком, оскільки вони, як правило, є назвами неістот: *поїхав **у** сел-**о́** (міст-**о**, **на** мо́р-**е**)*; *зберіг знан'н'-**а́** (пр'ізвищ-**е***).

В **орудному відмінку** іменники **чоловічого роду** мають флексії **-ом** (**ІІ а**); **-ем** (**ІІ б** і **ІІ в**): *говорити **з** д'ад'к-**ом***; *їхати л'іс-**ом*** (**ІІ а**); *дружити **з** перемо́жц-**ем***; *запорошений і́ней-**ем*** (**ІІ б**); *частувати боршч-**е́м***; *задуматися ***над*** вірш-**ем*** (**ІІ в**).

Іменники **середнього роду**:

– на **-о** відмінюються в орудному однини з флексією **-ом** (**ІІ а**): *бити чол-**о́м***; *стояти **під** вікн-**о́м***;

– на **-е** у групах **ІІ б**, **ІІ в** мають флексію **-ем**: *любити всім се́рц-**ем***; *пишатися пр'ізвищ-**ем***;

– на **-а** відмінюються з флексією **-ам**: *зустріч **з** правл'ін'н'-**ам***; *спостерігати **за** суз'і́рй-**ам*** (**ІІ б**); *милуватися обли́чч-**ам*** (**ІІ в**).

Місцевий відмінок чоловічого роду має варіантні словоформи з пароними флексіями **-і**, **-у**, **-ові**, **еві** та обов'язково з прийменниками ***у (в)***, ***на***, ***по***, ***при***. Пари флексій відрізняються у різних групах відмінювання: для твердої групи (**ІІ а**) – це флексії **-і** / ***-ові*** або ***-у*** /***-ові***; для м'якої і мішаної груп (**ІІ б** і **ІІ в**) – ***і*** /***-еві***; ***-у*** / ***-еві***.

Вибір парних флексій регулюється такими чинниками:

а) прийменниками:

– ***-і*** /**-ові** або **-і** / **-еві** вживаються, як правило, у словоформах з прийменниками ***на***, ***при***: *хлопець **на** кон'-**і*** /*кон-**е́ві***; *жити **при** син'-**і*** / *син-**ові***, але ***при*** *ба́т'к-**у*** / *ба́т'к-**ові***;

– **-у** /**-ові** характерні для словоформ з прийменником **по**: *їздити **по** свíт-**у*** / *свíт-**ові***;

б) суфіксами іменників: флексії ***-у*** / ***-ові*** вживаються у словоформах із суфіксами ***–ик-***, ***-ник-***, ***-ок-***(***-к-***), ***-ак-***, ***-ечк-***: ***у** буди́н**к-у*** / ***у** буди́н**к-ові***; ***на** прац'ів**ник-у́*** /***на** прац'ів**ник-о́ві***; ***у** майе́т**к-у*** / ***у** майе́т**к-ові***; ***у** л'іт**ак-у́*** / ***у** л'іт**ак-о́ві***;

в) наголосом: наголошену флексію **-у** мають односкладові іменники чоловічого роду: ***у** бой-**у́***, ***на** с'н'іг-**у́***, ***у** степ-**у́***; *але*: ***у** кра́й-**і*** / ***у** край-**у́***; ***у** га́й-**і*** / ***у** гай-**у́***.

Для місцевого відмінка характерні типові чергування в основах іменникових словоформ:

– у словоформах з основами на **г**, **к**, **х** перед флексією **-і** відбувається чергування: **г/з′**, **к/ц′**, **х** /**с′**: *пор'íг-**ø** – **на** поро́з′-і*; *кула́**к-ø** – **у** кула**ц′**-і*; *по́вер**х-ø** – **на** по́вер**с′**-і*.

– **о**, **е** з **і** у закритому складі: *бі**к-ø** – **на** бо́**ц′-і***; *с′і**к-ø** – **у** со**к-у́***; *р′і**к-ø** – **у** ро́**ц′-і***;

– **о**, **е** з **ø**: *дубо́к-**ø** – **на** дубø**к-у́**; *нас'л'ідо**к-ø** – **у** нас'л'ідк-**у**; *мо́зо**к-ø** – **у** мо́зк-**у**;

– за твердістю/м'якістю: *інститу́т-ø* – ***при** інститу́т'-**і**; *л'і**с-ø** – **у** л'і**с'-і*.

Іменникам **середнього роду у місцевому відмінку** властиві флексії **-і**, **-у** в усіх групах парадигми, що регулюється, як і в іменниках чоловічого роду, тими самими чинниками:

– *знайти **у** сло́в-**і** (**на** вікн'-**і**)* (**ІІ а**); *відпочити **на** мо́р'-**і**; прочитати **в** оповіда́н'н'-**і*** (**ІІ б**); *помилка **у** пр'ізвищ-**і**; сумка **на** плеч-**і*** (**ІІ в**);

– *гул'ати **по** міст-**у**, л'ізти **по** де́рев-**у*** (**ІІ а**); *ходити **по** по́л'-**у** (подві́рй-**у**)* (**ІІ б**); *вдарити **по** плеч-**у́*** (**ІІ в**);

– *подати **на** бл'у́д-**ечк-у**; гул'ати **по** со́н-**ечк-у*** (**ІІ а**).

Іменники середнього роду за аналогією до чоловічого в художніх текстах інколи функціонують із паралельними флексіями: ***по** т'іл-**у** / **по** т'іл-**ові**; **на** хлопйа́тк-**у** / **на** хлопйа́тк-**ові**; **по** обли́чч-**у** / **по** обли́чч-**еві*** і под.

У **кличному відмінку іменники чоловічого роду** мають флексії **-у**, **-е**.

На **-у** закінчуються іменники:

– твердої групи (**ІІ а**) із суфіксами **-ик-**, **-ок-(-к-)**, **-к-** (*бра́т**ик-у**, си́н**к-у**, д'а́д'**к-у**, Пе́тр**ик-у***); винятки: *си́н-**у**, та́т-**у**, д'і́д-**у***); а також власні іменники іншомовного походження з основами на **г**, **к**, **х** – *Маса́ри**к-у**, Ге́нр'і**х-у**, Л'у́двіг-**у***;

– іменники м'якої групи (**ІІ б**): *учи́тел'-**у**, Сергі́й-**у**, л'і́кар'-**у**, поводи́р'-**у**, кобза́р'-**у***;

– іменники мішаної групи (**ІІ в**) з основою на шиплячий, крім **/ж/** (*това́ри**ш-у**, тка́**ч-у**, шл'а́хти**ч-у**, ро́зпач-**у**; але До́вбу**ш-е**, Тимо́ш-**е***).

На **-е** закінчуються:

– безсуфіксні іменники твердої групи (**ІІ а**) (*ти́гр-**е**, коза́ч-**е**, ду́б-**е**, Іва́н-**е**, дру́ж-**е**, па́н-**е***);

– деякі іменники м'якої групи (**ІІ б**) із суфіксом **-ец'-(-ч-)** (*ста́р**ч-е**, хло́п**ч-е**, же́н**ч-е** (жнец'-**ø**)*; але в цих іменниках переважно вживається нульова флексія, омонімічна з флек-

сією називного відмінка (*кавка́зец'-**ø***, *фахівéц'-**ø***, *замóвец'-**ø***, *піхоти́нец'-**ø*** і под.);

– іменники мішаної групи (**ІІ в**) з основою на шиплячі (*сто́рож-**е***, *до́ш**ч**-**е***, *ма́р**ш**-**е***, *До́вбуш-**е**) і* на **/р/** *(школ'а́р-**е***, *мал'а́р-**е***, *тес'л'а́р-**е***).

У **кличному відмінку** іменники **середнього роду**, як правило, мають флексії **(-о**, **-е**, **-а**), як у називному відмінку.

Множина

Називний відмінок іменників чоловічого роду у різних групах парадигми має такі флексії:

– **-и** (**ІІ а**): *брат-**и́***, *філо́лог-**и***, *варе́ник-**и***, *шл'ах-**и́***, *при́нцип-**и***, *інститу́т-**и***; *але звір'-**і***, *комар'-**і́***, *сн'ігур'-**і́***; *хл'іб-**а́** (хл'іб- **и́**)*;

– **-і** (**ІІ б**, **ІІ в**): *ко́н'-**і***, *л'іхтар'-**і́***, *курен'-**і́***, *міс'ац'-**і́***, *карбо́ван'ц'-**і***, *гай-**і́***, *зви́чай-**і***, *музе́й-**і***; *сурмач-**і́***, *прохач-**і́***, *а́ркуш-**і***.

Для словоформ цього відмінка характерні типові для іменників морфонемні чергування:

– приголосних за **твердістю / м'якістю** в позиції перед **-і**: *л'іка**р-ø** – л'іка**р'-і́***;

– голосних: **о**, **е / і** та **о**, **е / *ø***: *б**і**й-**ø** – б**о**й-**і́***; *ку́х**о**л'-**ø** – ку́х**ø**л'-**і***. Крім того, у деяких іменниках перед флексією усікається суфікс **-ин-** : *вірмен**и́н-ø** – вірме́н-**и***; *галича́н**ин-ø** – галича́н-**и***; *хутор'а́н**ин-ø** – хутор'а́н-**и***.

Іменники середнього роду в називному відмінку множини в усіх групах мають флексію **-а**: *слов-**а́***, *знайо́мств-**а***, *суспі́л'ств-**а***, *вікн-**а*** **(ІІ а)**; *озе́рц'-**а***, *кі́л'ц'-**а***, *йа́йц'-**а***, *серц'-**а́***, *знан'н'-**а́***, *читан'н'-**а*** **(ІІ б)**; *пр'ізвищ-**а***, *уро́чищ-**а***, *родо́вищ-**а*** **(ІІ в)**; *але плеч-**е́** – плéч-**і***, *о́к-**о** – о́ч-**і***. В іменниках *чудо* і *небо* використовується словозмінний суфікс **-ес-**: *чуд-**ес-а́***, *неб-**ес-а́***.

У **родовому відмінку іменники чоловічого роду** в усіх групах мають флексію **-ів**: *немає л'існик-**і́в** (оркéстр'-**і́в**)*; *десять ро́к-**і́в*** **(ІІ а)**; *вітати перемо́жц'-**і́в*** (*геро́й-**і́в***) **(ІІ б)**; *не писати вірш-**і́в***; *звертатися **до** орач-**і́в*** **(ІІ в)**. Деякі іменники в цьому відмінку мають варіантні флексії: **-ø/-ів**: *солда́т-**ø** – солда́т'-**і́в***; *раз-**ø** – раз'-**і́в***; *ампе́р-**ø** – ампе́р'-**і́в***; *ват-**ø** – ва́т'-**і́в***; але: *чоловік-**ø*** (осіб) і *чоловік-**і́в*** (осіб чоловічої статі).

Для словоформ **родового множини чоловічого роду** характерні морфонемні чергування:

– кінцевих приголосних основи за **твердістю / м'якістю**: *метео**р-ø** – метео**р'-ів***; *режисе**р-ø** – режисе**р'-ів***; *си**н-ø** – си**н'-ів***; *лис**т-ø** –лис'т'-**ів***;

– голосних **о**, **е** /**і** : *с'т'**і**л-**ø** – ст**о**л-**ів***; *пор'**і**г-**ø** – пор**о**г-**ів***;

– **о**, **е** / ***ø***: *в**у**з**о**л-**ø** – вуз'**ø**л'-**ів***; *ч**о**в**е**н-**ø** – чов**ø**н'-**ів***; *т**у**р**о**к-**ø** – т**у**р**ø**к-**ів***; *візо́к-**ø** – візок-**ів***.

Іменники з основою на **г**, **к**, **х** зберігають ці фонеми у словоформах перед флексією **-ів**: *ворог-**ів***, *луг-**ів***, *батог-**ів***, *педагог-**ів** (але друг-**ø** – дру́з'-**ів**)*; аналогічно *козак-**ів***, *л'ітак-**ів***, *бичк-**ів***, *уро́к-**ів***; *л'ах-**ів***, *кожу́х-**ів***, *ви́бух-**ів***, *шл'ах-**ів***.

Для **іменників середнього роду** типовою є **нульова флексія** в усіх групах (**II а**, **II б**, **II в**): *немає с'л'ів-**ø** (вікóн-**ø**, грон-**ø**, стремéн-**ø**, дзеркáл-**ø**)* (**IIа**); *не було читáн'-**ø** (знар'áд'-**ø**, дос'л'іджен'-**ø**) (***II б**)*; *немає пр'ізвищ-**ø*** (**II в**). Деякі іменники на **-е**, **-а** (**II б**) у цьому відмінку мають флексію **-ів**: *суз'ірй-**ів***, *прис'л'івй-**ів***, *мор'-**ів***, *пол'-**ів***, *подві́рй-**ів***, *узгі́рй-**ів***. Іменник *плече* має варіантні форми: *плеч-**éй** і пл'іч-**ø** (плеч-**ø**)*.

Створення словоформ **середнього роду родового відмінка множини** передбачає фонемні зміни в основі, пов'язані насамперед з морфонологічними чергуваннями голосних:

– **о**, **е** / **і** (*сел-**ó** – с'**і**л-**ø***; *сл**ó**в-**о** – с'л'**і**в-**ø***; *к**ó**л**е**с-**о** – кол'**і**с-**ø***; *але*: *дере́в-**ø**, лез- **ø***);

– ***ø*** / **о**, **е** в іменниках, основа яких закінчується на дві приголосні (*кори́**тц**-**е** – кори́т**е**ц'-**ø***; *с**е́рц**-**е** – сердé**ц'-ø***; *бл'у́**дц**-**е** – бл'у́д**е**ц'-**ø***);

– чергування приголосних за **твердістю/м'якістю**: *т'іл'**ц**-**е** – т'іл**е**ц'-**ø***; *мі**сц**-**е** – мі**с'ц'**-**ø***.

У **давальному відмінку множини іменники чоловічого і середнього роду** мають флексію **-ам** в усіх групах парадигми: *дякувати компози́тор-**ам** (козак-**ám**)*; ***завдяки** пра́вил-**ам*** (**II а**); *передати жи́тел'-**ам***; ***завдяки** побажáн'н'-**ам** (деревц'-**ám**)* (**II б**); ***всупереч** сторож-**ám***; *передати се́лищ-**ам*** (**II в**).

Знахідний відмінок множини іменників чоловічого роду створюється з урахуванням значень істоти / неіс-

тоти за загальноприйнятим правилом. В іменниках на позначення істот словоформи мають флексію, як у родовому відмінку множини **-ів**: *побачив учител'-**ів** (брат'-**ів**, ти́гр'-**ів**, горобц'-**ів**, д'ад'к-**ів**)*. Але: *побачив ко́н-**ей** (ко́н'-**і**)*, *вол'-**ів** (вол-**ú**)*; *пішов **у** мор'ак-**ú** (арти́ст-**и**, музика́нт-**и**)*.

Іменники на позначення неістот чоловічого і середнього роду мають форму знахідного відмінка, омонімічну з називним: написав (*лист-**ú***, *рома́н-**и***, *підру́чник-**и***, *те́ст-**и**)*; *почув з'їтха́н'-**а** (рида́н'-**а**, прохáн'-**а**, нар'ікáн'-**а**)*.

В орудному відмінку множини іменники чоловічого і середнього роду в усіх групах відмінювання мають флексію **-ами**: *говорити **з** командúр-**ами***; *оперувати чúсл-**ами*** (**II а**); *заслухатися кобзар'-**áми***; *відступати **з** бóй-**ами***; *плавати мор'-**áми*** (**II б**); *познайомитися **із** завідýвач-**ами***; *проїхати се́лишч-**ами*** (**II в**).

У деяких іменниках на позначення парних предметів паралельно з формою на **-ами** вживається форма на **-ми**: *кри́л-**ами** – кри́л'-**ми***; *го́с'т'-**ами** – гіс'т'-**ми***; *чóбот-**ами** – чобіт'-**мú**, чобóт'-**ами***; *кол'ín-**ами** – кол'ín'-**ми***. Ці іменники характеризуються неусталеним наголосом: *гост'-ámи* і *го́ст'-ами*; *гіс'т'-ми* і *гіс'т'-мú*.

Форми **місцевого відмінка множини усіх іменників II відміни** утворюються аналітико-синтетичним способом: флексією **-ах** та прийменниками **у (в)**, **на**, **по**, **при**: *сидіти **на** уро́к-**ах***; *служити **при** посóл'ств-**ах*** (**II а**); *брати участь **у** бой-**áх***; *сила **у** знан'н'-**áх*** (**II б**); *бити **по** мйач-**áх***; *блукати **по** уро́чишч-**ах*** (**II в**).

Словоформи місцевого відмінка множини утворюються за допомогою чергувань голосних і приголосних, характерних для іменників цієї відміни (*дима́р-**ø** – **на** димар'-**áх***; *мал'ýнок-**ø** – **у** мал'ýнок-**ах***; ***сон-ø** – **у сон-ах***; *до́кір-**ø** – **у** до́кор-**ах***; *мíсц-**е** – **на** мíсц'-**áх***), а також із використанням змінюваного наголосу як засобу вираження граматичних значень.

Кличний відмінок множини для всіх іменників II відміни має флексії, омонімічні з флексіями називного множини (*учител'-**í**, драматýрг-**и**, л'ікар'-**í**; пол'-**á**, чудес-**á***).

§ 15. Парадигми іменників III відміни

Таблиця 5. **Зразки парадигм іменників III відміни**

Число	Відмінок	Зразки парадигм			
Однина	**Н.**	*піч-**ø***	*верф-**ø***	*вісʹт'-**ø***	*мáт-**и***
	Р.	*пéч-**і***	*вéрф-**і***	*вісʹт'-**і***	*мáтер'-**і***
	Д.	*пéч-**і***	*вéрф-**і***	*вісʹт'-**і***	*мáтер'-**і***
	З.	*піч-**ø***	*верф-**ø***	*вісʹт'-**ø***	*мáтʹір-**ø***
	О.	*пічч-**у***	*вéрфй-**у***	*вісʹт'-**у***	*мáтʹірй-**у***
	М.	*(**у**) печ-**і***	*(**на**) вéрф-**і***	*(**у**) вісʹт'-**і***	*(**на**) мáтер'-**і***
	К.	*піч-**ø***	*верф-**ø***	*вісʹт'-**ø***	*мáт-**и***
Множина	**Н.**	*пéч-**і***	*вéрф-**і***	*вісʹт'-**і***	*матéр'-**і***
	Р.	*печ-**éй***	*вéрф-**ей***	*віст-**éй***	*матéр'-**ів***
	Д.	*пéч-**ам***	*вéрф-**ам***	*вісʹт'-**ám***	*матéр'-**ам***
	З.	*пéч-**і***	*вéрф-**і***	*вісʹт'-**і***	*матéр'-**ів***
	О.	*пéч-**ами***	*вéрф-**ами***	*вісʹт'-**ами***	*матéр'-**áми***
	М.	*(**у**) пéч-**ах***	*(**на**) вéрф-**ах***	*(**у**) вісʹт'-**ах***	*(**на**) матéр'-**áх***
	К.	*пéч-**і***	*вéрф-**і***	*вісʹт'-**і***	*матéр'-**і***

Однина

Форми **родового і давального відмінків** утворюються флексією **-і**, що сама по собі може бути омонімічною: ***під час*** *спóвід'-**і***; ***завдяки*** *спóвід'-**і***; ***до*** *мáтер'-**і***; *дякуючи мáтер'-**і***. Слід зазначити, що паралельно з нормативними словоформами родового, давального й місцевого відмінків, утвореними флексією **-і**, у сучасному мовленні починають активно функціонувати словоформи іменників III відміни з давньою флексією **-и**: *сóл'-**і** (сóл-**и**)*, *мýжнос'т'-**і** (мýжност-**и**)*, *рáдос'т'-**і** (рáдост-**и**)*, *л'убóв-**і** (л'убóв-**и**)* та ін. В іменнику *мати*, крім флексії **-і**, обов'язковим є словозмінний суфікс **-ер-** з його аломорфами: ***завдяки*** *мáтер'-**і** **бачу** матір-**ø***.

У **знахідному відмінку** всі словоформи формально тотожні зі словоформами називного однини, оскільки до III відміни входять лише іменники на позначення неістот. Іменник *мáт-**и*** у цьому відмінку представлений словоформою *мáтʹір-**ø***, яка рідко вживається і як словоформа називного відмінка.

Орудний відмінок однини виражається флексією **-у**, яка пов'язана з такими регулярними формальними змінами в основах іменників:

а) з подовженням кінцевої приголосної основи, якщо ця приголосна одинична і не губна: *н'іч-**ø*** – *н'ічч-**у***; *до́повід'-**ø*** – *до́повід'д'-**у***; *т'ін'-**ø*** – *т'ін'н'-**у***; *ро́зкіш-**ø*** – *ро́зкіш-**у***; *печа́л'-**ø*** – *печа́л'л'-**у***; *блаки́т'-**ø*** – *блаки́т'т'-**у***;

б) із нарощенням **й** в кінці основи після губних приголосних та **/р/** (що графічно передається апострофом): *любо́**вй-у***, *кро́**вй-у***, *ве́р**фй-у***, *кіновА́**рй-у***, *ма́т'**ірй-у***;

в) з незмінністю основи іменників, якщо вона закінчується на дві приголосні: *непри́йаз'н'-**у***, *кругове́рт'-**у***, *кмітли́віс'т'-**у***, *мі́ц'н'іс'т'-**у***, *му́др'іс'т'-**у***.

Словоформи **місцевого відмінка** утворюються флексією **-і** у сполученні з прийменниками **у (в)**, **на**, **по**, **при**: *зазначити **у** до́повід'-**і***; *лежати **на** печ-**і***; *не топчись **по** зе́лен'-**і***.

Утворення словоформ родового, давального і місцевого відмінків супроводжується типовими для словозміни іменників морфонемними чергуваннями **о**, **е / і** у закритому складі: *п**і**ч-**ø*** – (***у***) *печ-**і;*** *н'**і**ч-**ø*** – (***у***) *но́ч-**і***; *р'**і**ч-**ø*** – (***на***) *ре́ч-**і***; *с'**і**л'-**ø*** – (***у***) *со́л'-**і***; *о́с'**і**н'-**ø*** – (***по***) *о́се**н**'-**і***.

Кличний відмінок не має власних флексій і виступає омонімом до називного однини, крім випадків переносного (персоніфікованого) вживання іменників III відміни з використанням флексії **-е**: *ра́дост-**е***, *му́жност-**е***, *печа́л-**е***, *сме́рт-**е*** і под., що характерно для художнього мовлення.

Множина

Форми **називного**, **знахідного і кличного відмінків** є омонімічними, утвореними флексією **-і**: *Теплі зоряні **но́ч-і** серпня. Люблю зоряні **но́ч-і**. Київські **но́ч-і**, про вас можна говорити тільки віршами*.

Родовий відмінок множини утворюється флексією **-ей**: *не дали шине́л-**ей***; *немає печ-**е́й***; *бракує по́дорож-**ей***; але *сльози матер'-**і́в***.

Давальний відмінок має флексію **-ам**: ***всупереч** тривожним віс'т'-**а́м***; *завдячуючи по́дорож-**а́м***.

Форми **орудного відмінка** мають флексію **-ами**: *зацікавлення до́повід'-**ами***; *прийшли **з** матер'-**а́ми***; *працює ноч-**а́ми***.

Словоформи **місцевого відмінка** творяться флексією **-ах** із прийменниками: *відзначено **у** до́повід'-**ах***; *росли **при** матер'-**а́х***; *готували **у** пе́ч-**ах***.

§ 16. Парадигми іменників IV відміни

Іменники IV відміни відмінюються **із словозмінними суфіксами -ат-** та **-ен-** (у словах: *ім'я*, *тім'я*, *сім'я*, *вим'я*, *плем'я*), які разом із флексіями створюють один словозмінний формант.

***Таблиця 6*. Зразки парадигм іменників IV відміни**

Число	Відмінок	Зразки парадигм			
Однина	**Н.**	*лош-**а́***	*кошен'-**а́***	*ножен'-**а́***	*Пле́мй-**а***
	Р.	*лош-**а́т+и***	*кошен'-**а́т+и***	*ножен'-**а́т+и***	*пле́м-**ен'+і** / пле́мй-**а***
	Д.	*лош-**а́т'+і***	*кошен'-**а́т'+і***	*ножен'-**а́т'+і***	*пле́м-**ен'+і***
	З.	*лош-**а́***	*кошен'-**а́***	*ножен'-**а́***	*пле́мй-**а***
	О.	*лош-**а́м***	*кошен'-**а́м***	*ножен'-**а́м***	*пле́м-**ен+ем** / пле́мй-**ам***
	М.	***(на)** лош-**а́т'+і***	***(на)** кошен'-**а́т'+і***	***(по)** ножен'-**а́т'+і***	***(у)** пле́м-**ен'+і***
	К.	*лош-**а́***	*кошен'-**а́***	*ножен'-**а́***	*пле́мй-**а***
Множина	**Н.**	*лош-**а́т+а***	*кошен'-**а́т+а***	*ножен'-**а́т+а***	*плем-**ен+а́***
	Р.	*лош-**а́т+Ø***	*кошен'-**а́т+ø***	*ножен'-**а́т+ø***	*плем-**е́н+ø***
	Д.	*лош-**а́т-ам***	*кошен'-**а́т+ам***	*ножен'-**а́т+ам***	*плем-**ен+а́м***
	З.	*лош-**а́т+Ø***	*кошен'-**а́т+ø***	*ножен'-**а́т+а***	*плем-**ен+а́***
	О.	*лош-**а́т+ами***	*кошен'-**а́т+ами***	*ножен'-**а́т+ами***	*плем-**ен+а́ми***
	М.	***(на)** лош-**а́т+ах***	***(на)** кошен'-**а́т+ах***	***(по)** ножен'-**а́т+ах***	***(у)** плем-**ен+а́х***
	К.	*лош-**а́т+а***	*кошен'-**а́т+а***	*ножен'-**а́т+а***	*плем-**ен+а́***

Однина

У **називному**, **знахідному і кличному відмінках** іменники істоти і неістоти мають флексію **-а**: *народилося олен'-**а́** (тел'-**а́**, курч-**а́**)*; *бачу олен'-**а́** (ручен'-**а́**, кол'ішч-а́)*; *гей, олен'-**а́** (тел'-**а́**, курч-**а́**)*.

Словоформи знахідного відмінка можуть мати також аналітико-синтетичні форми: *дивився* ***на*** *олен'-**á***; *прийшов* ***у*** *пле́мй-**а***.

У **родовому відмінку** до основи іменників додається суфікс **-ат-** разом із флексією **-и**: *немає гусен'-**ám+u** (порос'-**ám+u**)*; *торкнувся ручен'-**ám+u***. Для іменників-винятків характерні варіанти словоформ, які утворюються флексіями **-а** або **-і** разом із суфіксом **-ен**: *повернення пле́мй-**а** / пле́м-**ен'+i***; *жодного імй-**á** /ім-**ен'+i***.

Словоформи родового відмінка утворюються також аналітико-синтетичним способом: *стояв* ***біля*** *цуцен'-**ám+u***; *не можна жити* ***без*** *ім-**ен'+i**/ імй-**á***.

Форми **давального відмінка** утворюються в усіх іменниках IV відміни за допомогою суфіксів **-ат-** та **-ен-** разом із флексією **-і**: *дати хлопй-**ám'+i** (левен'-**ám'+i**)*; ***завдяки*** *ім-**ен'+i** (пле́м-**ен'+i**)*.

Словоформи **орудного відмінка** утворюються флексією **-ам** без суфікса **-ат**: *хлопчик* ***з*** *тел'-**ám***; *родимка* ***над*** *бровен'-**ám***. В іменниках-винятках уживаються варіантні словоформи із флексіями **-ам** або **-ем** та суфіксом **-ен-**: *прізвище* ***з*** *імй-**ám** (ім-**ен**+**ем**)*; *зустрітися* ***з*** *пле́мй-**ам** (пле́м-**ен**+**ем**)*. Для орудного відмінка більш типові аналітико-синтетичні словоформи.

Форми **місцевого відмінка** є тільки аналітико-синтетичними й утворюються в усіх іменниках суфіксами **-ат-**, **-ен-** разом із флексією **-і**, а також із відповідними прийменниками: *подряпина* ***на*** *ручен'-**ám'+i** (ножен'-**ám'+i**)*; *волосся* ***на*** *т'ім-**ен'+i***.

Множина

Форми **називного і кличного відмінків** для всіх іменників IV відміни утворюються суфіксами **-ат-**, **-ен-** і флексією **-а**: *Кошен'-**ám+a** (вовч-**ám+a**) граються. Кол'ішч-**ám+a** зламалися*; *Плем-**ен+á** зникають*. Іменник *с'ім-а* за аналогією до збірних іменників не має форм множини. Іменники *ви́мй-**а** і т'ім-**а*** форми множини утворюють без суфікса **-ен-**, використовуючи флексії II відміни (*ви́мй-**а***, *ви́мй-**ів***, *ви́мй-**ами*** та ін.), аналогічно *т'ім-**а***.

У **родовому відмінку** всі іменники вживаються із суфіксами **-ат-**, **-ен-** та **нульовою флексією**: *немає олен'-**ám+ø** (вовч-**ám**+**ø**)*; *зникнення ім-**е́н+ø** (плем-**е́н+ø**)*.

Словоформи **давального відмінка** всіх іменників цієї відміни утворюються за допомогою суфіксів **-ат-**, **-ен-** та флексії **-ам**: *дати їсти порос'-**ám+ам** (гусен'-**ám+ам**)*; ***завдяки** ім-**ен+ám** (плем-**ен+ám**)*.

У словоформах знахідного множини флексія обирається за формально-семантичним принципом, з урахуванням розрядного значення істоти/неістоти. Іменники на позначення **істот** у **знахідному відмінку** мають форму, однакову з родовим відмінком (*привітати хлопй-**ám+ø** (мал'-**ám+ø**)*); іменники на позначення **неістот** – форму, однакову з формою називного відмінка (*лікувати ручен'-**ám**+**а** (очен'-**ám+а**)*; *розмова **про** плем-**ен+á** (ім-**ен+á**)*.

Словоформи **орудного відмінка** утворюються флексією **-ами-** у поєднанні із суфіксами **-ат-**, **-ен-** (*гратися **з** цуцен'-**ám+ами***; *знайомство **з** плем-**ен+áми***).

Форма **місцевого відмінка** для всіх іменників IV відміни утворюється флексією **-ах**, суфіксами **-ат-**, **-ен-** та відповідними прийменниками: *тримати **у** ручен'-**ám+ах***; *пальта **на** д'івч-**ám+ах***; *побувати **у** плем-**ен+áх***.

§ 17. Відмінювання іменників pluralia tantum

Таблиця 7. **Зразки парадигм іменників, що мають форму тільки множини**

Від-мінки	I варіант *ножиці*	II варіант *Чернівці*	III варіант *радощі*	IV варіант *сходи*
Н.	*но́жиц'-**і***	*Черн'івц'-**і***	*рáдощ-**і***	*схóд-**и***
Р.	*но́жиц'-**Ø***	*Черн'івц'-**ів***	*рáдощ-**ів***	*схóд'-**ів***
Д.	*но́жиц'-**ам***	*Черн'івц'-**ám***	*рáдощ-**ам***	*схóд-**ам***
З.	*= Н.*	*=Н.*	*=Н.*	*=Н.*
О.	*но́жиц'-**ами***	*Черн'івц'-**ámи***	*рáдощ-**ами***	*схóд-**ами***
М.	*(**на**) но́жиц'-**ах***	*(**у**) Черн'івц'-**áх***	*(**на**) рáдощ-**ах***	*(**на**) схóд-**ах***
К.	*=Н.*	*=Н.*	*=Н.*	*=Н.*

Відмінки	V варіант *сани*	VI варіант *вила*	VII варіант *вінця*	VIII варіант *ворота*
Н.	*сáн-**и***	*ви́л-**а***	*ві́н'ц'-**а***	*воро́т-**а***
Р.	*сан-**е́й***	*вил-**ø***	*ві́нец'-**ø***	*вор'і́т-**ø***
Д.	*сáн'-**ам***	*ви́л-**ам***	*ві́н'ц'-**ам***	*воро́т-**ам*** / *воро́т'-**ам***
З.	*=Н.*	*=Н.*	*=Н.*	*=Н.*
О.	*сан'-**ми́***/ *сáн'-**ами***	*ви́л-**ами***	*ві́н'ц'-**ами***	*воро́т-**ами***/ *вор'і́т'-**ми́***
М.	***(у)** сáн'-**ах***	***(на)** ви́л-**ах***	***(по)** ві́н'ц'-**ах***	***(на)** воро́т-**ах*** / *воро́т'-**ах***
К.	*=Н.*	*=Н.*	*=Н.*	*=Н.*

Іменники, що вживаються тільки у формі множини (pluralia tantum), не входять до жодної з відмін, оскільки за відсутності словоформ однини вони не мають значення роду. Множинні іменники є нечисленною групою (≈ 60 лексем). Вони відмінюються з флексіями I–II відмін, але не повністю використовують стандартні набори часткових парадигм множини, у зв'язку з чим їх не можна формально розглядати у складі цих відмін. "Нестандартність" особливо виразна у словоформах називного і родового відмінків. Пор.: *огл'áдин-**и*** – *огл'áдин-**ø***; *напáдк-**и*** – *напáд**о**к-**ø***; *нóчв-**и*** – *ноч**о́**в-**ø***; *сáн-**и*** – *сан-**е́й***; або *влáс'**т'-і*** – *влас**т**-**е́й***; *гóрдошч-**і*** – *гóрдошч-**ів***; *нóш-**і*** – *нош-**ø***; *гу́с'**л'-і*** – *гу́с**ел-ø***. Словоформи цих іменників відрізняються між собою не лише за флексіями відмінків, а й чергуванням голосних і приголосних, рухом наголосу, наявністю варіативних словоформ (*грабл'-**ів*** і *граб**е́**л'-**ø***; *воро́**т-ам*** і *воро́**т'-ам***; *двер-**ми́*** і *двер-**и́ма***; *д**р'і**вéц'-**ø*** і *д**ро**вéц'-**ø***; *г**р'і**ш-**ми*** і *г**ро**ш-**и́ма***).

Парадигми множинних іменників неповні, малопродуктивні; за засобами конструювання словоформ встановлено ≈ 30 варіантів (зразків) відмінювання іменників pluralia tantum в українській мові[109].

[109] Граматичний словник української літературної мови. Словозміна. – К., 2011.

§ 18. Особливості оформлення парадигматичних значень в іменниках без флексій

Актуалізація граматичних значень обов'язкова для всіх іменників української мови, що є неодмінною умовою їх функціонування в складі словосполучень і речень. Іменники без флексій, на відміну від іменників, змінюваних за допомогою флексій, потребують інших відмінково-числових значень способів оформлення.

За розрядними та формальними ознаками іменники без флексій розподіляються на кілька підгруп:

а) **загальні назви іншомовного походження** з кінцевими голосними (**а**, **о**, **е**, **і**, **у**) або приголосними основи: *бр**а**, буржу**á**, амплу**á**; деп**ó**, л'ібр**é**т**о**; турн**é**, желé, конферанс'ю**é**; журн**'í**, л**é**д**'і**, кол'ібр**'і**; какад**ý**, фр**á**у, мен**'ý**; с**е**р, мадемуазé**л'**, м**і**с'і**с**;

б) **власні назви іншомовного походження** на **-а**, **-о**, **-е**, **-і**, **-у** **та на приголосні**: *К**á**гу**а**, Н'ікар**á**гу**а**, Г**ó**йй**а**; Гл**á**зг**о**, Борд**ó**, **Ó**сл**о**; Рамбуйй**é**, Туапс**é**, Гот'йé; П**ó**т**'і**, С**ó**ч**і**, Б**é**т'т**'і**, Він'йí; Бак**ý**, Ш**ó**у; Дол**ó**рес, Ч**á**пл'і**н**, Ел'ізабе**т**;

в) **українські жіночі прізвища** на **-о та на приголосні**: *Сидоре́нк**о** (Лідія)*, *Кол'ін'к**о** (Ольга)*, *Франчý**к** (Віра)*;

г) **російські прізвища** на **-ово**, **-их**: *Дурнов**ó**, Бєл**и́х**, Черн**и́х**;

д) **абревіатури без флексій** (переважно ініціального, а також змішаного типу): *ЮНЕСКО* (Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки, культури); *ЗМІ* (засоби масової інформації); *райвно* (районний відділ народної освіти) і под.

У цих іменниках відмінкові значення виражаються синтаксичним способом: а) флексіями узгоджених з цими іменниками словоформ. Напр.: *Це – українськ-**е** бар**ó**ко* (називний відмінок); *велик-**ий** Д**á**нте* (називний / кличний відмінок); *Ганн-**а** Іванчý**к*** (називний відмінок); *працювати **у** тролейбусн-**ому** депó* (місцевий відмінок); ***у** наш**ому** райвнó* (місцевий відмінок); б) відмінковими питаннями від головного слова словосполучення разом із прийменниками керування: *замовити* (що?) *рагý* (знахідний відмінок); *конференція* (**у** чому?)

у Брно́ (місцевий відмінок); *написати* (кому?) *Ма́ргарет* (давальний відмінок); *вступити* (**до** чого?) *до КПІ* (Київського політехнічного інституту – родовий відмінок).

Числові значення у загальних злічуваних іменниках можна встановити: 1) за наявності у словосполученні числівників: *купити* (що?) *два кашне́* (знахідний відмінок; множина); *засідати* (у чому?) *у двох журі́* (місцевий відмінок; множина); 2) за флексіями дієслів минулого часу і прикметників (*стоял**и** вільн**і** таксі*).

У синтаксичних контекстах словоформи іменників без флексій так само, як і словоформи морфологічно змінюваних інших іменників, обов'язково виражають відмінково-числові або лише відмінкові (у незлічуваних іменниках) граматичні значення.

Словоформи іменників без флексій утворюють нульові парадигми, всі словоформи яких є омонімічними в морфології і розрізняються на синтаксичному рівні, виконуючи характерні для іменника функції підмета, додатка та іменної частини складеного присудка.

Особливий статус так званих "невідмінюваних" іменників в українській мові корелює з різними термінами: іменникова нульова відміна (І. Вихованець, К. Городенська, 2004); невідмінювані іменники з нульовою парадигмою (В. Горпинич, 2002); іменники з нульовою словозміною (А. Грищенко, 1997).

Нульові парадигми іменників без флексій (іншомовних і невідмінюваних українських жіночих прізвищ) належать до відмінково-числових парадигм і можуть бути нульовими повними або нульовими неповними (за числом) парадигмами.

Ці парадигми у словозміні іменника є своєрідним фільтром для запозичених слів, які з тих чи інших причин (здебільшого фонемних і морфемних) потребують певного часу для адаптації до морфологічної системи української мови (наприклад, іменник *пальто* став повністю "морфологізованим", тенденції до набуття флексій виявляють у сучасній українській мові іменники *метро*, *кіно, табло* та ін.).

Іменники з нульовою парадигмою є змінюваними і знаходяться в опозиції до незмінюваних класів повнозначних слів: прислівників, дієприслівників, інфінітивів і форм на **-но/-ено/-то**.

Таблиця 8. **Зразки парадигм іменників без флексій**

Число	Відмінки	*кафе́*	*по́ні* (самець)	*Ге́йне* (Генріх)	*Косте́нко* (Ліна)
Однина	**Н.**	*(один-**е́**) кафе́*	*(оди́н-**ø**) по́н'і*	*(Ге́нр'іх-**ø**) Ге́йне*	*(Л'ін-**а**) Косте́нко*
	Р.	*(один-**ого́**) кафе́*	*(один-**ого́**)по́н'і*	*(Ге́нр'іх-**а**) Ге́йне*	*(Л'ін-**и**) Косте́нко*
	Д.	*(один-**ому́**) кафе́*	*(один-**ому́**) по́н'і*	*(Ге́нр'іх-**у**/**ові**) Ге́йне*	*(Л'ін'-**і**) Косте́нко*
	З.	*= Н.*	*= Р.*	*=Р.*	*(Л'ін-**у**) Косте́нко*
	О.	*(один-**и́м**) кафе́*	*(один-**и́м**) по́н'і*	*(Ге́нр'іх-**ом**) Ге́йне*	*(Л'ін-**ойу**) Косте́нко*
	М.	***(в)** (один-**о́му**/**и́м**) кафе́*	***(на)** (один-**о́му**/**и́м**) по́н'і*	***(на)**(Ге́нр'іх-**у**/**ові**) Ге́йне*	***(при)** (Л'ін'-**і**) Косте́нко*
	К.	*= Н.*	*= Н.*	*(Ге́нр'іх-**у**) Ге́йне*	*(Л'ін-**о**) Косте́нко*
Множина	**Н.**	*(тр-**и**) кафе́*	*(дво́й-**е**) по́н'і*		
	Р.	*(тр'-**ох**) кафе́*	*(дв-**ох**) по́н'і*		
	Д.	*(тр'-**ом**) кафе́*	*(дв-**ом**) по́н'і*		
	З.	*=Н.*	*=Р.*		
	О.	*(тр'-**ома́**) кафе́*	*(дв-**ома́**) по́н'і*	–	–
	М.	***(у)** (тр'-**ох**) кафе́*	***(на)** (дв-**ох**) по́н'і*		
	К.	*= Н.*	*=Н.*		

§ 19. Ад′єктивний підтип відмінювання іменників

До цього підтипу належать іменники, утворені способом субстантивації ад'єктивних слів (власне прикметників, дієприкметників і займенникових прикметників). Субстантивовані слова втрачають морфологічні ознаки ад'єктивних слів, а саме змінюваність значень роду, відмінка, числа залежно від означуваних іменників, і натомість набувають ознак іменника: незмінюваності за родом і граматичної незалежності відмінка і числа в контексті речення. Напр.

І не знецінюйте ***коштовне***,
Не загубіться у юрбі,
Не проміняйте ***неповторне***
На сто ерзаців у собі (Л. Костенко).

Важливим є те, що субстантивовані ад'єктивні слова змінюють прикметниковий формат парадигми (родово-відмінково-числовий) на іменниковий (відмінково-числовий), але при цьому словоформи таких іменників утворюються флексіями прикметникових парадигм.

Іменники ад'єктивного підтипу можуть мати повні й неповні парадигми залежно від їхніх лексико-граматичних значень.

Повні парадигми мають загальні іменники на позначення: а) істот (*черго́в-**ий***, *черго́в-**а***; *стар-**и́й***, *стар-**а́***; *наречéн-**ий***, *наречéн-**а***; *мій-**ø***, *мой-**а́*** і под.). Іменники на позначення істот чоловічого і жіночого роду є різними лексемами. Для цих іменників характерна родова (статева) диференціація; вони відмінюються в однині і множині; б) неістот (*на́бережн-**а***; терміни: *шипл'а́ч-**а***, *похідн-**е́***, *голосн-**а́***, *ла́ман-**а***, *крив-**а́*** і под.).

Таблиця 9. **Зразки парадигм іменників ад'єктивного підтипу**

Число	Відмінок	*молодий*	*молода*	*сучасне*	*Лозова*	*озимі*
однина	**Н.**	*молод-**и́й***	*молод-**а́***	*сучáсн-**е***	*Лозов-**а́***	
	Р.	*молод-**о́го***	*молод-**о́ї***	*сучáсн-**ого***	*Лозов-**о́ї***	
	Д.	*молод-**о́му***	*молод'-**ій***	*сучáсн-**ому***	*Лозов-**ій***	
	З.	*молод-**о́го***	*молод-**у́***	*сучáсн-**е***	*Лозов-**у́***	
	О.	*молод-**и́м***	*молод-**о́ю***	*сучáсн-**им***	*Лозов-**о́ю***	–
	М.	*(**на**) молод-**о́му**/д'-(**ім**)*	*(**на**) молод'-**ій***	*(у) сучáсн-**ому**/н'-(**ім**)*	*(**у**) Лозов-**ій***	
	К.	*молод-**и́й***	*молод-**а́***	*сучáсн-**е***	*Лозов-**а́***	
множина	**Н.**	*молод'-**і́***				*озúм-**і***
	Р.	*молод-**и́х***				*озúм-**их***
	Д.	*молод-**и́м***				*озúм-**им***
	З.	*молод-**и́х***		–	–	*озúм-**і***
	О.	*молод-**и́ми***				*озúм-**ими***
	М.	*(**на**) молод-**и́х***				*(**в**)озúм-**их***
	К.	*молод'-**і́***				*озúм-**і***

Неповні парадигми мають іменники singularia tantum: а) власні іменники на позначення істот (антропоніми):

*Котл'аре́вс'к-**ий***, *Жуко́вс'к-**ий***, *Вишневе́ц'к-**ий*** і под.; б) власні іменники на позначення неістот (топоніми): *Р'і́вн-**е***, *Лозов-**а́***, *Новогра́д-**ø**-Воли́н'с'к-**ий***, *Ка́мйанец'-**ø**-Под'і́л'с'к-**ий*** і под. в) назви абстрактних понять: *сучáсн-**е***, *прийдéшн'-**е***, *нов-**е́***, *значу́ш-**е***, *на́ш-**е***, *скоро́мн-**е***, *коли́шн'-**е*** і под.

Неповні парадигми мають іменники-терміни у формі pluralia tantum: *парнокопи́т'н'**і***, *хребе́т'н'**і***, *зернові́*, *озúмі** і под.

Українські та іншомовні **географічні назви з прикметниковими суфіксами -ів-**, **-ин-** не входять до ад'єктивного підтипу і відмінюються як іменники II відміни чоловічого роду твердої групи (**II а***) (Ки́йів-**ø***, *Ки́йев-**а***, *Ки́йев-**у***, *Ки́йів-**ø***, *Ки́йев-**ом***, ***(у)** *Ки́йев-**і***, *Ки́йев-**е***; аналогічно відмінюються *Харків*, *Львів*, *Краків*, *Малин*, *Чигирин*). Такі іменники не мають варіативних словоформ на **-ові** в давальному і місцевому відмінках однини і мають неповні парадигми (singularia tantum) у зв'язку з притаманним їм розрядним значенням «власні назви».

§ 20. Парадигми іменників змішаного підтипу

Іменники цього парадигматичного підтипу називають різновідмінюваними, оскільки в їхніх парадигмах використовуються засоби словозміни іменників різних відмін і груп. Ці іменники представлені:

– **чоловічими прізвищами з прикметниковими суфіксами -ов-**, **-ів-**, **-ин-** (*Ковал'**і́в-ø***, *Па́вл**ов-ø***, *Про́коп**ов-ø***, *Петри́-**шин-ø***). Вони відмінюються як іменники чоловічого роду II відміни твердої групи (**II а**), крім орудного відмінка, що має прикметникову флексію **-им** (*Воло́ш**ин-им***, *Па́вл**ов-им***, *Ковале́в-**им***);

– **іменниками з пейоративним суфіксом -ишч-(е)**, які утворені від назв чоловічого та жіночого роду (*дуб**и́шч-е***, *вітри́шч-е*, *стовпи́шч-е*, *бородúшч-е*, *ручи́шч-е*, *від'мúшч-е***).

Відмінювання іменників-прізвищ змішаного підтипу може супроводжуватися характерними морфонологічними чергуваннями:

а) приголосних **за твердістю/м'якістю**: *Воло́ши**н-ø*** – *на Воло́ши**н'-і***;

б) голосних **о**, **е /і**, що зумовлює появу паралельних відмінкових форм в усіх непрямих відмінках та у кличному для іменників із суфіксом **-ів-**: *Ковал'і**в-ø*** – *Ковал'і**в-а*** і *Кова**лев-а***; *Про́ко**пів-ø*** – *Про́коп**ів-им*** і *Про́коп**ов-им***.

Таблиця 10. **Зразки парадигм іменників змішаного підтипу**

Число	Відмінок	***Волошин-ø***	***Новиков-ø***	***Петрів-ø***	
однина	Н.	*Воло́шин-**ø***	*Но́виков-**ø***	*Петр'і**в-ø***	*Петр'і**в-ø***
	Р.	*Воло́шин-**а***	*Но́виков-**а***	*Петр'і**в-а***;	*Петро́**в-а***
	Д.	*Воло́шин-**у**/**ові***	*Но́виков-**у***	*Петр'і**в-у***;	*Петро́**в-у***
	З.	*Воло́шин-**а***	*Но́виков-**а***	*Петр'і**в-а***;	*Петро́**в-а***
	О.	*Воло́шин-**им***	*Но́виков-**им***	*Петр'і**в-им***;	*Петро́**в-им***
	М.	***(на)** Воло́шин'-**і**/**ові***	***(на)** Но́виков-**і***	***(на)** Петр'і**в-і***;	***(на)** Петро́**в-і***
		(по)** Воло́шин-**у**/**ові	***(по)** Но́виков-**у***	***(по)** Петр'і**в-у***;	***(по)** Петро́**в-у***
	К.	*Воло́шин-**ø**/**е***	*Но́виков-**ø**/**е***	*Петр'і**в-ø**/**е***	*Петро́**в-ø**/**е***

Особливості відмінювання похідних іменників на **-ишч-е** зумовлені такими чинниками: а) спільним родом цих іменників – середнім/чоловічим (*так-е вітри́шч-е* / *так-ий вітри́шч-е*) та середнім/жіночим (*так-е ножи́шч-е* / *так-а ножи́шч-е*); б) родом мотивувального іменника та у зв'язку з цим належністю його до І або ІІ відміни: *вітри́шч-**е*** ← *вітер-**ø*** (ІІ відміна); *ножи́шч-**е*** ← *ног-**а*** (І відміна); в) розрядним значенням істоти/неістоти мотивувального іменника: *вовчи́шч-**е*** ← *вовк-**ø*** (істота); *ручи́шч-**е*** ← *рук-**а*** (неістота).

При відмінюванні іменників – назв істот (див. табл. 11) форма знахідного відмінка множини утворюється з урахуванням цього розрядного значення (З. = Р.) і, крім того, в іменниках, мотивованих назвами істот чоловічого роду, форми давального та місцевого відмінків однини мають варіантні флексії **-у/-еві** та **-і/-еві**[110].

[110] Іменники на **-ишч-е** у сучасній українській мові мають неусталені парадигми, про що свідчать дані різних граматик, а також новітнього "Граматичного словника української літературної мови. Словозміна". – К., 2011.

Таблиця 11. **Зразки парадигм іменників – назв істот на -ишч-(е)**

Число	Від-мінок	(*так-е*) *баби́ш-е*	(*так-а*) *баби́ш-е*	(*так-е*) *вовчи́ш-е*	(*так-ий*) *вовчи́ш-е*
		II відміна мішана група (як *явище*)	**I відміна мішана група (як *міхоноша*)**	**II відміна мішана група (як *явище*)**	**II відміна мішана група (як *чудище*)**
однина	**Н.**	*баби́ш-е*	*баби́ш-е*	*вовчи́ш-е*	*вовчи́ш-е*
	Р.	*баби́ш-а*	*баби́ш-і*	*вовчи́ш-а*	*вовчи́ш-а*
	Д.	*баби́ш-у*	*баби́ш-і*	*вовчи́ш-у*	*вовчи́ш-у*/*-еві*
	З.	*баби́ш-е*	*баби́ш-у*	*вовчи́ш-е*	*вовчи́ш-е*
	О.	*баби́ш-ем*	*баби́ш-ейу*	*вовчи́ш-ем*	*вовчи́ш-ем*
	М.	(*на*) *баби́ш-і*	(*на*) *баби́ш-і*	(*на*) *вовчи́ш-і*	(*на*) *вовчи́ш-і*/*-еві*
		(*по*) *баби́ш-у*	(*по*) *баби́ш-у*	(*по*) *вовчи́ш-у*	(*по*) *вовчи́ш-у*/*-еві*
	К.	*баби́ш-е*	*баби́ш-е*	*вовчи́ш-е*	*вовчи́ш-е*
множина	**Н.**	*баби́ш-а*	*баби́ш-і*	*вовчи́ш-а*	*вовчи́ш-а*
	Р.	*баби́ш-ø*	*баби́ш-ø*	*вовчи́ш-ø*	*вовчи́ш-ø*
	Д.	*баби́ш-ам*	*баби́ш-ам*	*вовчи́ш-ам*	*вовчи́ш-ам*
	З.	*баби́ш-а*	*баби́ш-ø*	*вовчи́ш-а*	*вовчи́ш-ø*
	О.	*баби́ш-ами*	*баби́ш-ами*	*вовчи́ш-ами*	*вовчи́ш-ами*
	М.	(*на*) *баби́ш-ах*	(*на*) *баби́ш-ах*	(*на*) *вовчи́ш-ах*	(*на*) *вовчи́ш-ах*
	К.	*баби́ш-а*	*баби́ш-і*	*вовчи́ш-а*	*вовчи́ш-а*

Таблиця 12. **Зразки парадигм іменників – назв неістот на -ишч(е)**

Число	Від-мінок	(*так-е*) *ручи́ш-е*	(*так-а*) *ручи́ш-е*	(*так-е*) *дуби́ш-е*	(*так-ий*) *дуби́ш-е*
		II відміна мішана група (як *явище*)	**I відміна мішана група (як *груша*)**	**II відміна мішана група (як *явище*)**	**II відміна мішана група (як *явище*)**
однина	**Н.**	*ручи́ш-е*	*ручи́ш-е*	*дуби́ш-е*	*дуби́ш-е*
	Р.	*ручи́ш-а*	*ручи́ш-і*	*дуби́ш-а*	*дуби́ш-а*
	Д.	*ручи́ш-у*	*ручи́ш-і*	*дуби́ш-у*	*дуби́ш-у*
	З.	*ручи́ш-е*	*ручи́ш-у*	*дуби́ш-е*	*дуби́ш-е*
	О.	*ручи́ш-ем*	*ручи́ш-ейу*	*дуби́ш-ем*	*дуби́ш-ем*
	М.	(*на*) *ручи́ш-і*	(*на*) *ручи́ш-і*	(*на*) *дуби́ш-і*	(*на*) *дуби́ш-і*
		(*по*) *ручи́ш-у*	(*по*) *ручи́ш-у*	(*по*) *дуби́ш-у*	(*по*) *дуби́ш-у*
	К.	*ручи́ш-е*	*ручи́ш-е*	*дуби́ш-е*	*дуби́ш-е*
множина	**Н.**	*ручи́ш-а*	*ручи́ш-і*	*дуби́ш-а*	*дуби́ш-а*
	Р.	*ручи́ш-ø*	*ручи́ш-ø*	*дуби́ш-ø*	*дуби́ш-ø*
	Д.	*ручи́ш-ам*	*ручи́ш-ам*	*дуби́ш-ам*	*дуби́ш-ам*
	З.	*ручи́ш-а*	*ручи́ш-і*	*дуби́ш-а*	*дуби́ш-а*
	О.	*ручи́ш-ами*	*ручи́ш-ами*	*дуби́ш-ами*	*дуби́ш-ами*
	М.	(*на*) *ручи́ш-ах*	(*на*) *ручи́ш-ах*	(*на*) *дуби́ш-ах*	(*на*) *дуби́ш-ах*
	К.	*ручи́ш-а*	*ручи́ш-і*	*дуби́ш-а*	*дуби́ш-а*

Отже, відмінювання іменників змішаного типу на **-ишч-е** здійснюється за двома принципами: формальним і формально-семантичним, що передбачає урахування їх омонімії за родом; розрядних значень істоти/неістоти, а також аналогії з мотивувальним іменником при конструюванні словоформ давального і місцевого відмінків однини чоловічого роду.

§ 21. Займенниковий підтип відмінювання іменників

До іменників належить група займенників, для яких релевантні **семантичні** (предметність), **синтаксичні** (функції підмета і додатка) та **морфологічні** (рід, число, відмінок і відмінково-числовий тип парадигми) ознаки іменника. Це непохідні займенники таких розрядів:

– особові (*я*, *ми*; *ти*, *ви*; *він (вона*, *воно)*, *вони*);

– зворотний (*себе*);

– питальні (*хто*, *що*);

а також похідні від питальних займенників:

– відносні (словоформи займенників *хто* і *що* у функції сполучних слів складнопідрядних речень)

– заперечні (*ніхто*, *ніщо*)

– неозначені (*хтось*, *щось*; *хто-небудь*, *що-небудь*; *абихто*, *абищо* та інші, утворені словотвірними частками).

До займенникових іменників належать також похідні, утворені способом субстантивації прикметникових займенників (Пор.: *Тоді ще не знав я*, *що* ***все проходить***, ***все минає***, *забувається й губиться в невпинній зміні годин*, *що всі наші* ***пригоди і вчинки*** *течуть*, *як вода*, *між берегами часу* (О.Довженко). Такі слова відмінюються за ад'єктивним типом, тобто з прикметниковими флексіями (*вс-**е***, *вс'-**ого́***, *вс'-**ому́*** та ін.).

Специфіка семантики займенників, якій не властива функція номінації предметів та ознак, а лише дейктична функція (вказівка на предмет чи ознаку), зумовлює своєрідність їх морфологічних значень, що позначається на відмінюванні. Крім того,

історична давність займенникових слів у сучасній українській морфології позначається на їх морфемному членуванні, словотворенні і словозміні, які часто відрізняються від іменників і прикметників. Особливо це стосується займенників іменникових.

Примітка. У сучасних українських граматиках словозміна займенників іменникових трактується неоднозначно. Причиною цього є різне морфемне членування лексем, зокрема виокремлення основ і флексій. Одні дослідники в займенниках **я**, **ти**, **ми**, **ви** виокремлюють основи на голосну і нульову флексію (*йа-**ø***, *ти-**ø***, *ми-**ø***, *ви-**ø***), з чим важко погодитися тому, що в слов'янських мовах основи іменників, по-перше, консонантні, і по-друге, слова з основами на голосну не сполучаються з флексійними наборами, характерними для займенників. Інші граматисти виокремлюють у цих займенникових лексемах однофонемні корені і флексії (*й-а*, *т-и*, *м-и*, *в-и*), а в їхніх словоформах – формозмінні суфікси **-об-** (**-еб-**), **-н-**, **-ен-**, мотивуючи це прагненням зберегти ідентичність кореня (*т-**еб**-е*, *т-**об**-і*; *с-**еб**-е*; *м-**ен**-е*, *м-**н**-ойу*)[111].

Переважна ж більшість дослідників, виокремлюючи основи, намагається зберегти цілісність флексій (іменникових і прикметникових), які використовуються у парадигмах займенників, зауважуючи при цьому характерний для особових займенників суплетивізм основ (*й-а*, *мен-е́*, *мен'-і́… м-и*, *н-ас*, *н-ам*…).

Займенники 1 і 2 особи (*й-а*, *м-и*; *т-и*, *в-и*) називаються **особовими**: ці лексеми вказують на особи мовця та адресата і мають повні відмінково-числові парадигми.

У парадигмах особових займенників в однині та множині використовуються суплетивні основи. У словоформах 1-ї особи однини це ***й-/мен-*** (з їхніми алоосновами ***мен'-/мн-***); у множині – ***м-/н-***. У 2-й особі однини це основи ***т-/теб-*** (та алооснова ***тоб-***); у множині ***в-***. Суплетивізм характерний як усередині часткових парадигм однини та множини, так і між ними. Флексії давального, орудного, місцевого відмінків однини і множини **-і/-ойу/-і**; **-ам/-ами** використовуються у словоформах різних іменникових парадигм. Але в цілому флексійний набір для 1-ї і 2-ї особи є займенниковим. Спільність з іменником проявляється передовсім у типі парадигми.

---

[111] *Яценко І. Т.* Морфемний аналіз в 2-х томах / *І. Т. Яценко*. –К., – 1980 – 81; *Горпинич. В.О.* Українська морфологія / *І. Т. Яценко*. – Дніпропетровськ, – 2002.

Таблиця 13. **Парадигми особових займенників**

Число	Відмінок	*я*	*ти*
однина	**Н.**	*й-**а***	*т-**и***
	Р.	*мен-**е́***	*теб-**е́***
	Д.	*мен'-**і́***	*тоб-**і́***
	З.	*мен-**е́***	*теб-**е́***
	О.	*мн-**о́йу***	*тоб-**о́йу***
	М.	***(на)** мен'-**і́***	***(на)** тоб-**і́***
	К.	*й-**а***	*т-**и***
множина	**Н.**	*м-**и***	*в-**и***
	Р.	*н-**ас***	*в-**ас***
	Д.	*н-**ам***	*в-**ам***
	З.	*н-**ас***	*в-**ас***
	О.	*н-**а́ми***	*в-**а́ми***
	М.	*(на) н-**ас***	*(на) в-**ас***
	К.	*м-**и***	*в-**и***

Займенники 3-ї особи (*він-ø (вон-а́*, *вон-о́) вон-и́*) називаються **предметно-особовими**, оскільки вони у мовленнєвих контекстах указують як на особу, так і на предмет (явище, поняття). Наприклад: *Хоч якими складними*, *несприятливими були соціальні і політичні обставини*, *що **в них** розвивалась українська літературна мова*, ***вони** все ж таки не змогли **її** задушити* (В. Русанівський). *Митцю не треба нагород*, ***його** судьба нагородила*. *Коли в людини є народ*, *тоді **вона** уже людина* (Л. Костенко).

Займенники 3-ї особи становлять одну парадигму ад'єктивного типу, оскільки граматичні значення роду, відмінка і числа у них словозмінні. У цій парадигмі словоформи переважно мають прикметникові флексії.

Таблиця 14. **Парадигма предметно-особових займенників**

Відмінок	Однина			Множина
	він	*воно*	*вона*	*вони*
Н.	*він-**ø***	*вон-**о́***	*вон-**а́***	*вон-**и́***
Р.	*й-**ого́**, **(до)** н'-**о́го***		*й-**ійі**, **(до)** н-**е́йі***	*й-**іх**, **(до)** н-**их***
Д.	*й-**ому́***		*й-**ій***	*й-**ім***
З.	*й-**ого́** **(на)** н'-**о́го***		*й-**ійі**, **(на)** н-**е́йі***	*й-**іх**, **(на)** н-**их***
О.	*н-**им***		*н-**е́йу***	*н-**и́ми***
М.	***(на)** н'-**о́му** **(на)**н'-**ім***		***(на)** н'-**ій***	*(на) н-**их***
К.	*він-ø*	*вон-**о́***	*вон-**а́***	*вон-**и́***

Відмінювання цих займенників також характеризується суплетивізмом основ: ***він-/й-/н-/н'-***; ***вон-/й-/н-/н'-***; ***вон-/й-/н-***. Основи називного і кличного відмінків ***він-/вон-*** створені за правилом закритого/відкритого складу з морфонемою $^{i}/_{o}$. Основи $^{н-}/_{н'-}$ використовуються як варіанти вихідних **й**-основ родового і знахідного відмінків в усіх часткових парадигмах лише в прийменникових словоформах (Пор.: ***й-ого́***, ***(до) н'-о́го***; ***й-ійі́***, ***(на) н-е́йі***). В орудному і місцевому відмінках використовуються лише **н**-основи (***н-им***, ***н-е́йу***; ***н-и́ми***/***(на) н'-о́му***, ***(на)н'-ім***).

Зворотний займенник *себ-е́* має неповну за числом парадигму, в якій відсутня до того ж словоформа називного відмінка. У парадигмі використовуються варіативні основи ***себ-***/***соб-*** (аналогічно до ***теб-е***/***тоб-і***).

Питальні займенникові іменники *хт-о*, ***щ-о*** є еталонними запитаннями, з допомогою яких встановлюються значення істоти/неістоти. Морфологічні категорії цих займенників мають певну специфіку.

Категорія роду в них виражається синтаксично, у контекстах «підмет + присудок», у яких флексії дієслова як засоби координації з іменником у ролі підмета вказують на рід останнього. Напр.: *Хто намалював-**ø** цю картину*? (нульова флексія вказує на чоловічий рід ***хто***). *Що лежал-**о** на столі*? (флексія **-о** вказує на середній рід ***що***).

Категорія числа у питальних займенників також виражається синтаксично, у контекстах з іменним складеним присудком, протиставляючи форми однини й множини (напр., *Хто так-**ий**? Що так-**е**? Хто так-**і**?*).

Таблиця 15. **Парадигми зворотного і питальних займенників**

Відмінок	*себе*	*хто*	*що*
Н.	-	*хт-**о***	*шч-**о***
Р.	*себ-**е́***	*к-**ого́***	*ч-**ого́***
Д.	*соб-**і́***	*к-**ому́***	*ч-**ому́***
З.	*себ-**е́***	*к-**ого́***	*шч-**о***
О.	*соб-**о́йу***	*к-**им***	*ч-**им***
М.	*(у) соб-**і́***	*(на)к-**о́му***, *(на)к-**ім***	*(на)ч-**о́му***, *(на)ч-**ім***
К.	-	-	-

Категорія відмінка має морфолого-синтаксичне вираження. Словоформи питальних займенників утворюються флексіями прикметників твердої групи і мають неповні (за числом) парадигми.

У системі відмінкових грамем у зв'язку зі специфікою лексичних значень цих займенників не реалізується кличний відмінок. У займенниках ***хто***, ***що*** внаслідок історичних фонетичних процесів відбулося розподібнення приголосних: **хт→к**; **шч→ч**. Словоформи займенників ***хто*** і ***що*** є еталонними запитаннями відмінкових грамем в українській мові.

Заперечні й неозначені займенники є дериватами питальних (*ніхто*, *ніщо*; *казна-хто*, *казна-що*, *хтось*, *щось* і под.). Їхнє відмінювання аналогічне до ***хто***, ***що***. Вони мають одну особливість: у прийменникових словоформах прийменник ставиться всередині – між словотвірним формантом і твірним словом. Напр., *ні з кого*; *ні при чому*; *будь з ким*; *казна до кого*.

ПРИКМЕТНИК

§ 22. Загальна характеристика прикметника як частини мови

Прикметник (лат. adjectivum) – самостійна частина мови, до якої належать слова семантичної категорії статичної (непроцесуальної) ознаки предмета, що виражається словозмінними, синтаксично залежними від іменника, морфологічними категоріями роду, числа і відмінка.

Семантика статичної ознаки прикметника входить до міжчастиномовної семантичної категорії ознаки, але відрізняється за своїми морфологічними і функціональними характеристиками від семантики слів інших частин мови на позначення ознаки:

– відад'єктивних іменників, які також можуть виражати семантику статичної ознаки, але незалежно від носія цієї ознаки, що в межах іменника оформлюється як категорійно опредметнена ознака (напр., *молодість, радість, синь*);

– дієслів, що виражають динамічну (процесуальну або станову) ознаку її носія, для якої характерна часова протяжність (*зеленіти – (вона) зеленіє, зеленіла, зеленітиме …)*;

– прислівників, які мають значення статичної ознаки процесу або іншої непроцесуальної ознаки (*працюю наполегливо, занадто веселий, дуже цікаво*).

Прикметники виражають статичну ознаку – якість, властивість, відношення, яка характеризує предмет (особу, поняття, явище тощо), названий іменником, і залежить від нього в роді, числі і відмінку, що визначається питаннями який? чий? котрий? (*великий ліс, велике свято, велика подія, великі перегони*).

Частиномовна семантика – залежна статична ознака – зумовлює синтаксичне функціонування та морфологічну специфіку прикметника, а саме узгодження його у роді, числі й відмінку з іменником. Прикметник виражає свої семантичні і морфологічні ознаки тільки в атрибутивних семантико-синтаксичних сполуках, коли стоїть у приіменниковій позиції і виконує роль узгодженого означення: *Ранкове* (с. р., од., Н. в.) *сонце* (с. р., од., Н. в.) *освітлювало дітям шлях. Вони милувалися ранковим* (сер. рід, одн., О. в.) *сонцем* (с. р., од., О. в.). У цій позиції прикметник дублює морфологічні ознаки роду, числа і відмінка опорного іменника і виконує свою первинну синтаксичну функцію.

Коли прикметник виступає в ролі іменної частини складеного присудка, він може змінювати свої морфологічні ознаки, а також модифікувати категорійну семантику – виражає через предикативні відношення статичну ознаку тільки суб'єкта. Присудкова синтаксична функція також є семантико-синтаксичною, але вторинною для прикметника.

У предикативній функції прикметник поєднується з дієсловами-зв'язками (*бути, стати, зробитися* та ін.) і може втрачати узгоджувальний характер з іменником-підметом (за відмінком), особливо це виявляється, якщо дієслово-зв'язка стоїть у формі минулого або майбутнього часу: *Зима була* ***морозна*** – *Зима була* ***морозною***. *День буде* ***сонячний*** – *День буде* ***сонячним***. Зміна форми називного відмінка прикметника на орудний пока-

зує, що в предикативній позиції прикметник набуває незалежного граматичного значення відмінка. У функції складеного іменного присудка (*Людина **щаслива*** (ким?) *друзями. Земля **мокра*** (від чого?) *від дощу*) прикметники аналогічно до дієслова можуть керувати іменником.

Дієприкметники також виконують прикметникові синтаксичні функції: а) означення – у препозиції до іменника (***Посивілий*** *чоловік у скорботі схилив голову*); б) предикативного члена речення – у складі іменного присудка (*Він був **засмучений**. Вона стала **засмученою***). Проте з-поміж інших прикметників їх вирізняє здатність регулярно утворювати дієприкметникові звороти, приєднуючи до себе іменники за допомогою підрядного зв'язку – керування: *У просторій кімнаті з чотирма вікнами стояв посередині стіл,* ***застелений*** (чим?) *червоним* ***сукном*** (М.Коцюбинський).

Отже, за синтаксичним критерієм лише ті прикметники, які виконують функцію присубстантивного узгодженого означення, виражають атрибутивну семантику: статичну ознаку предмета, морфологічно оформлену залежними граматичними значеннями роду, числа, відмінка. Прикметники, що вживаються у вторинній синтаксичній функції іменної частини складеного присудка, синтаксично вербалізуються (переходять у дієслово), частково модифікуючи свою семантико-морфологічну специфікацію.

За спільними семантичними, морфологічними та синтаксичними ознаками до прикметника належать такі групи слів:

1) власне прикметники, що виражають:

– якісні ознаки, напр.: *червоний, сіро-зелений*; *вузький, короткий*; *гіркий, солонуватий*; *досконалий, добрий*; *дурний, розумний* та ін.:

– відносні ознаки, напр.: *дерев'яний, мідний, вчорашній, осінній*, *лісовий, паризький, далекий*, *пральний, сварливий*; *батьків, сестрин, Миколин, заячий* тощо;

2) порядкові прикметники, що виражають ознаку предмета за порядком при лічбі стосовно інших предметів: *перший і другий урок; сто вісімдесят шоста квартира*;

3) дієприкметники, що виражають ознаку предмета за дією з урахуванням суб'єктно-об'єктних відношень предмета до дії,

напр.: *випраний одяг (одяг, який випрали); зляканий хлопець (хлопець, якого злякали); миючий розчин (розчин, який миє); засушені фрукти* (*фрукти, які засушили*);

4) займенникові прикметники, що виражають узагальнено-вказівну ознаку предмета: *мій син, кожний день, ніяке свято*.

Наведені приклади показують, що семантична категорія ‘статична ознака предмета’ узагальнює різноманітні лексичні значення: одні з них називають власне ознаки і формують семантичне ядро прикметника; інші виражають ознаку предмета через його відношення до предметів, осіб, дій, обставин тощо і належать до периферії прикметника.

Ядровими прикметниками є насамперед непохідні прикметники, які позначають якісні ознаки предмета, що мисляться в сучасній українській мові поза відношенням до інших предметів (*синій, довгий, щедрий*), а також похідні від них прикметники зі значенням інтенсивності та / або суб′єктивно-експресивної оцінки ознаки, названої мотивувальним прикметником: *біл-**яв**-ий, біл-**еньк**-ий, біляв-**еньк**-ий, біл-**есеньк**-ий, біл-**юсіньк**-ий, біл-**уват**-ий; широч-**езн**-ий, широч-**енн**-ий* та ін.

До периферії прикметника належать вторинні прикметники, похідні від інших частин мови: *обов’язк-**ов**-ий, зуб-**ат**-ий, настіль-**н**-ий, серц-**ев**-ий, син-**ів**, підвлад-**н**-ий, Роман-**ів**, закарпат-**ськ**-ий; влуч-**н**-ий, пра-**льн**-ий, встав-**н**-ий; коли-**шн**-ій; шост-**о**-ий, дванадцят-**о**-ий; вигорі-**л**-ий, омрія-**н**-ий* тощо.

Окремого теоретичного обґрунтування вимагає група дієприкметників у складі прикметника.

Примітка. У граматиках української мови дієприкметник і його місце в системі частин мови трактується неоднозначно: як форма дієслова, що поєднує в собі ознаки дієслова і прикметника (традиційне визначення, представлене у роботах М. Жовтобрюха[112], В. Русанівського[113], В. Горпинича[114]); як віддієслівний прикметник (А. Грищенко[115], І. Кучеренко[116]); як самостійна міжчастиномовна категорія з

[112] Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова. – К., 1984.

[113] Сучасна українська літературна мова. Морфологія // За редакцією І.К. Білодіда. – К., 1969.

[114] Горпинич В.О. Українська морфологія. – Дніпропетровськ, 2002.

[115] Сучасна українська літературна мова. За редакцією А.П. Грищенка. – Вид. 2. – К., 1997.

ознаками дієслова і прикметника (Г. Гнатюк[117]); як такі, що розподіляються між двома частинами мови: дієприкметник в ад'єктивній функції – віддієслівний прикметник, а дієприкметник у предикативній функції разом із зв'язкою *бути* утворює аналітичну сполуку – аналітичне пасивне дієслово (І. Вихованець, К. Городенська[118]).

Граматична оформленість дієприкметника докладно розглянута І. Кучеренком, І. Вихованцем та К. Городенською, які зазначають, що в дієприкметнику як вербоїді нейтралізуються основні дієслівні ознаки: семантичні (процесуальна ознака), синтаксичні (первинна синтаксична функція присудка), морфологічні категорії часу, способу та валентні ознаки особи, роду і числа; зберігається лише дієслівна категорія виду, стану та перехідність / неперехідність. Проте ознаки виду і стану, притаманні дієприкметникам, мають зовсім іншу природу, ніж у дієслові, і не можуть кваліфікуватися як дієслівні граматичні ознаки.

Граматичне значення виду в дієприкметнику успадковане від мотивувального дієслова: це значення притаманне й віддієслівним прикметникам (*пральний, читальний, вирубний, відкидний*); й іменникам (*писання, написання*). Семантика виду у віддієслівних дериватах втрачає граматичну дієслівну природу (не взаємодіє з часовими грамемами) і стосується сфери лексичної семантики. Отже, при морфологічному аналізі дієприкметників, за аналогією до віддієслівних іменників та прикметників, не доречно визначати граматичні значення виду.

Ознака стану дієприкметників кардинально відрізняється від морфолого-синтаксичної категорії стану дієслова. Дієприкметники виражають ознаку предмета за дією з урахуванням суб'єктно-об'єктних відношень предмета до цієї дії, але незалежно від його синтаксичної функції (підмета чи додатка). У дієприкметнику нейтралізується мотивованість стану синтаксичною позицією означуваного предмета, що зумовлює трансформацію процесуальної се-

---

[116] Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. – Вінниця, 2003.
[117] Гнатюк Г.М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. – К., 1982.
[118] Вихованець І., Городенська К.. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004.

мантики: *Розчин миє → миючий розчин; Пиріг пригорів → пригорілий пиріг; Ми засушили ягоди → засушені ягоди.* Таким чином, стан дієприкметника визначається як характерна ознака його лексичної семантики, у зв'язку з чим дієприкметники розподіляються на лексико-граматичні групи активних і пасивних дієприкметників.

Натомість у дієприкметниках чітко визначаються прикметникові частиномовні ознаки: семантичні (відносна ознака предмета за дією / станом), синтаксичні (первинна синтаксична функція означення), морфологічні (регулярні та обов'язкові, залежні від іменника значення роду, числа і відмінка), а також родово-відмінково-числова парадигма за зразком твердої групи.

Семантичні, синтаксичні і насамперед морфологічні ознаки дієприкметників, які структурно оформлюються у типових парадигматичних формах прикметника, зумовлюють визначення дієприкметника як окремого типу відносних прикметників.

§ 23. Лексико-граматичні розряди прикметників

Прикметники позначають ознаку предмета різними способами: номінативним – слово називає ознаку предмета і має індивідуальне лексичне значення; і вказівним (дейктичним) – слово вказує на ознаку предмета, але лексично не визначає її і має узагальнене вказівне значення. За способом референції прикметники поділяються на два семантичні типи – прикметники визначеної семантики та прикметники узагальнено-вказівної семантики (займенникові прикметники). У межах цих семантичних типів прикметники диференціюються на лексико-граматичні розряди за характерними лексичними, словотвірними і морфологічними ознаками.

♦**Прикметники визначеної семантики** традиційно поділяються на два лексико-граматичні розряди: якісні і відносні. У межах відносних прикметників можна виокремити

такі лексико-граматичні групи: власне відносні, порядково-відносні, дієприкметники та присвійно-відносні.

• **Якісні прикметники** називають безпосередню ознаку, невіддільну від самого предмета:

– за кольором: *синій, жовтий, червоний*;

– за розміром: *широкий, довгий, вузький*;

– за смаком: *кислий, солодкий, гіркий;*

– за якістю: *гарний, досконалий, добрий*;

– за характеристикою психічного стану (почуттів): *щедрий, скупий, розумний* та под.

Найважливішою ознакою більшості якісних прикметників є їхня здатність виражати ознаку різної інтенсивності. Інтенсивність ознаки може виражатися морфологічно: утворення ступенів порівняння (*товстий → товстіший / товщий (більш /менш товстий); найтовстіший / найтовщий (найбільш / найменш товстий*); синтаксично: сполучуваність із прислівниками ступеня та міри (*зовсім холодний, майже жовтий*); словотвірними засобами: утворення дериватів з експресивною оцінкою та інтенсивністю вияву ознаки (*тонкий → тон-**еньк**-ий, тон-**есеньк**-ий, тон-**юсіньк**-ий, тон-**юн**-ій; білий → біл-**уват**-ий, біл-**яв**-ий, біл-**яст**-ий, біл-**ющ**-ий, **пре**-білий*) або редуплікованих форм зі значенням інтенсивної ознаки (*жовтий-жовтий, блідий-блідий*). Характерною семантичною ознакою якісних прикметників також є їхня здатність вступати в антонімічні відношення (*добрий – злий, високий – низький*).

Лексичний корпус якісних прикметників української мови різноманітний за своїми етимологічними та словотвірними особливостями. До якісних прикметників належать найдавніші етимологічно непохідні прикметники: *довгий, тихий, прямий, малий* та ін., але більшість прикметників цього розряду є похідними в сучасній українській мові. Деривати якісних прикметників об'єднуються у такі словотвірні категорії:

– емоційно-нейтральної безінтенсивної ознаки: віддієслівні деривати (*схваль-**н**-ий, чарів-**н**-ий, трива-**л**-ий, невлови-**м**-ий, мерз-**л**-ий*);

– інтенсивної ознаки різних ступенів вияву: відприкметникові деривати (*гірк-**увat**-ий, рідк-**увat**-ий, смагл-**яв**-ий, зелен-**ав**-ий, біл-**яст**-ий червон-**аст**-ий, здоров-**енн**-ий, велич-**езн**-ий, товст-**елезн**-ий, худ-**ющ**-ий, **за**-широкий, **пре**-дивний, **над**-потужний, **пра**-давній*); віддієслівні деривати (*спів-**уч**-ий, тям-**ущ**-ий, проп-**ащ**-ий, порив-**ист**-ий, грай-**лив**-ий*); відіменникові деривати (*щок-**ат**-ий, зуб-**аст**-ий, сок-**овит**-ий, зерн-**ист**-ий, кіст-**ляв**-ий, злодійк-**уват**-ий*);

– інтенсивної ознаки із суб'єктивною оцінкою якості: відприкметникові деривати (*рідн-**еньк**-ий, густ-**есеньк**-ий, нов-**ісіньк**-ий, худ-**юсіньк**-ий);* віддієслівні деривати *(неоцін-**енн**-ий, невблаг-**анн**-ий*).

• **Відносні прикметники** називають ознаку предмета через відношення / зв'язки з іншими предметами (істотами або неістотами) та явищами дійсності:

– із матеріалом: *цукровий, паперовий, залізний*;

– із часом: *літній, ранковий, майбутній*;

– із простором: *польовий, сільський, далекий*;

– за порядком предметів: *шостий, двохсотий, тридцятий*;

– за дією: *вирубний, керуючий, саджальний, намальований*;

– за належністю особі (тварині, пташці тощо): *братів, свекрушин, собачий, качиний* тощо.

На відміну від якісних прикметників, відносні не можуть виражати ознаки більшою або меншою мірою; не утворюють дериватів з експресивною та інтенсивною оцінкою; не вступають в антонімічні відношення. Відносні прикметники завжди є дериватами, утвореними від іменників (*колектив →) колектив-**н**-ий*), числівників (*сорок → сорок-**ов**-ий*), дієслів (*відкидати → відкид-**н**-ий*) та прислівників (*завтра → завтра-**шн**-ій*).

Визначення лексико-граматичного розряду відносних прикметників за семантичним принципом 'ознака предмета чи явища на основі відношень (зв'язків) до іншого предмета, явища чи поняття' дає підстави розглядати їх як результат синтаксичної деривації і описувати їхні значення за допомогою паралельних синтаксичних конструкцій: *шовкова сорочка* – 'сорочка із шовку'; *зимовий вечір* – 'вечір взимку'; *читальний зал* – 'зал, в якому читають'.

Різноманітність відношень між предметами і явищами дійсності потребує диференціювання ознак, названих відносними прикметниками. У лексико-граматичному контексті така диференціація зумовлюється іменником, від якого залежить прикметник: *цукровий сироп* (‘сироп, зварений із цукру’) – *цукровий комбінат* (‘комбінат, на якому виробляють цукор’). У деяких випадках відмінності у значенні відносного прикметника можуть виражатися різними словотвірними афіксами: *цегл-**ян**-ий будинок – цегель-**н**-ий завод; земл-**ян**-ий вал – земель-**н**-а ділянка*.

Відносні прикметники називають ознаки, які можна чітко типізувати за різновидами відношень між предметами, явищами і діями. На цій підставі у межах лексико-граматичного розряду відносних прикметників можна визначити чотири лексико-граматичні групи: власне відносні, порядково-відносні, дієприкметники, присвійно-відносні.

Власне відносні прикметники (який?) називають ознаки предметів, які встановлюються за відношеннями до інших предметів, явищ, понять, дій: *обчислювальний, сонячний, вчорашній, міжміський.*

Ці прикметники становлять найчисленнішу групу, яка постійно поповнюється новою лексикою. Серед прикметників цієї групи найбільше відіменникових та віддієслівних дериватів, утворених суфіксальним або префіксально-суфіксальним способом, а також відприкметникові та відприслівникові прикметники:

– відіменникові власне відносні прикметники, утворені суфіксальним способом: *вод-**н**-ий, літ-**н**-ій, облас-**н**-ий, серпн-**ев**-ий, папер-**ов**-ий, піщ-**ан**-ий, цегл-**ян**-ий, україн-**ськ**-ий, студент-**ськ**-ий, сіль-**ськ**-ий, географ-**ічн**-ий, театр-**альн**-ий, комунікат-**ивн**-ий* та ін.;

– відіменникові власне відносні прикметники, утворені префіксально-суфіксальним способом: ***без**-діт-**н**-ий, **від**-імен-**н**-ий, **за**-карпат-**ськ**-ий, **між**-мов-**н**-ий, **на**-колін-**н**-ий, **під**-руч-**н**-ий* та ін.;

– віддієслівні власне відносні прикметники, утворені префіксально-суфіксальним способом: ***не**-злам-**н**-ий, **не**-здол-**анн**-ий, **не**-скінч-**енн**-ий, **не**-мин-**уч**-ий, **не**-посид-**лив**-ий* та ін.;

– віддієслівні власне відносні прикметники, утворені суфіксальним способом: *ор-**н**-ий, встав-**н**-ий, різа-**льн**-ий, сушильн-ий*;

– відприкметникові власне відносні прикметники, утворені префіксальним способом від інших власне відносних прикметників: ***су**-мирний, **а**-моральний, **анти**-релігійний, **гіпер**-звуковий, **квазі**-науковий, **про**-американський, **все**-народний* та ін.

– відприслівникові власне відносні прикметники, утворені суфіксальним способом: *щоден-**н**-ий, щомісяч-**н**-ий, колишн-ій, завтра-**шн**-ій* та ін.

Порядково-відносні прикметники (котрий?) називають ознаки предметів за порядково-кількісними відношеннями до інших предметів: *сотий (номер), тисячний (відвідувач), сьомий (поверх).*

Ця лексико-граматична група об'єднує прикметники-деривати, за винятком *перший* та *другий*, які є непохідними словами. Порядково-відносні прикметники регулярно утворюються від кількісних числівників такими способами словотворення: суфіксальним, основоскладання із суфіксацією, словоскладання, у межах яких можна визначити деривативні моделі:

суфіксальний спосіб словотвору:

1) основа кількісного числівника у Н.в. + суф. **-ет-(-ет'-)**: *тр-и → тр-**ет'**-ій*;

2) основа збірного числівника у Н.в. + суф. **-т-**: *четвер-о → четвер-**т-**ий*;

3) основа кількісного числівника у Н.в. (від 5 до 100, крім 40) + суф. ***-ø-***: *пйат'-**ø** → пйат-**ø**-ий; шіс'т'-ø → шост-**ø**-ий; одина[дз']ц'ат'-ø → одина[дз']ц'ат-**ø**-ий; два[дз']ц'ат'-ø → два[дз']ц'т-**ø**-ий; ст-о → сот-**ø**-ий*. Утворення порядкових прикметників цієї групи супроводжується такими морфонологічними чергуваннями:

– приголосних за твердістю / м'якістю / ***с'***/ – / ***с***/, /***т'***/ – / ***т***/ та голосних /**і**/ з /**о**/ у відкритому / закритому складі: *ш**іс'т'**-ø → ш**ó**ст-**ø**-ий;*

– голосних /**і**/ з /**о**/ у відкритому / закритому складі: *с'**і**м-ø → с'**о**м-**ø**-ий; в**і**с'ім-ø → в**о**с'м-**ø**-ий;*

– голосної /**о**/ з /***ø***/ у відкритому / закритому складі: *с**ø**т-о → с**от-ø**-ий;*

– приголосних /***т'***/ – / ***т***/ в усіх порядкових прикметниках, утворених від основи кількісного числівника на м'яку приголосну /***т'***/: *одинад'ц'а**т'-ø → одинад'ц'а**т-ø**-ий; двад'ц'а**т'-ø → двад'ц'а**т-ø**-ий;*

4) основа кількісного числівника у Н.в. + суф. **-ов-**: *сорок-ø → сорок-**ов**-ий, нул'-ø → нул'-**ов**-ий*;

5) основа кількісного числівника у Р.в. (200 – 900) + суф. ***-ø-***: *двохсот-ø → двохсот-**ø**-ий; тр'охсот-**ø** → тр'охсот-**ø**-ий; пйатисот-ø → пйатисот-**ø**-ий.* У порядкових прикметниках цієї групи внутрішня флексія кількісного числівника втрачає свою функцію, десемантизується і набуває функції інтерфікса у складному слові (пор., *тр'-**ох**сот-**ø** – тр'-**ома**ст-**ами***, але *тр'охсот-**ø**-**ий**, тр'охсот-**ø**-**им**; пйат**и**сот-**ø** – пйат'-**ма**ст-ами* / *пйат'-**ома**ст-**ами***, але *пйатисот-**ø**-**а**, пйатисот-**ø**-**ойу***);

6) основа кількісного числівника у Н.в. + суф. **-н-**: *тис'ач-а → тис'ач-**н**-ий; міл'йон-**ø** → міл'йон-**н**-ий;*

основоскладання із суфіксацією:

7) складні порядкові прикметники утворюються складанням двох основ кількісного складеного числівника + інтерфікс **-ох-** / **-и-** + суфікс **-н-**: *дв-і тис'ач-і → дв-**о**-тис'ач-**н**-ий* / *дв-**ох**-тис'ач-**н**-ий*, *тр-и тис'ач-і → тр-**и**-тис'ач-**н**-ий* / *тр'-**ох**-тис'ач-**н**-ий, шіс'т'-ø міл'йон'-ів → шест-**и**-міл'йон-**н**-ий.* У порядкових прикметниках цієї словотвірної моделі інтерфікси **-ох-, -и-** не мають словотвірного зв'язку з омонімічними флексіями мотивувальних кількісних числівників і вживаються в основах дериватів-композитів або індивідуально, або паралельно;

словоскладання:

8) складені порядкові прикметники утворюються словоскладанням двох твірних компонентів: перший – кількісний числівник, другий – останнє слово аналітичної сполуки – порядковий прикметник: *вісімдесят + шостий → вісімдесят шостий; сто двадцять + другий → сто двадцять другий; тисяча двісті сорок + перший → тисяча двісті сорок перший; тисяча + двохсотий → тисяча двохсотий.*

Дієприкметники (який?) називають ознаки предметів за дією з урахуванням суб'єктно-об'єктних відношень предмета до цієї дії: *праний одяг, ляканий хлопець, засушені фрукти*.

За функціонально-семантичною ознакою ці слова є відносними прикметниками, що вказують:

– на ознаку предмета чи особи за дією / станом цього предмета – **активні дієприкметники** (*поруділе листя, лежачий камінь, жевріючий вогонь*);

– на ознаку предмета чи особи за дією іншого предмета чи особи – **пасивні дієприкметники** (*прочитаний роман, печений гарбуз*).

Дієприкметники виокремлюються в окрему лексико-граматичну групу девербативних прикметників, оскільки відрізняються від інших віддієслівних прикметників за семантичними відношеннями із означуваними іменниками. Власне відносні віддієслівні прикметники виражають ознаку за дією безвідносно до суб'єктно-об'єктних відношень означуваного предмета до дії, названої твірною основою віддієслівного прикметника, напр.: *прати → пральний засіб* ('засіб, яким перуть')*; пральна машина* ('машина, яка пере')*,* тобто лексичне значення прикметника *пра-льн-ий* – 'той, що використовується для прання'. Дієприкметники виражають ознаку стосовно суб'єктно-об'єктних відношень означуваного предмета до дії, названої твірною основою дієприкметника, напр.: *випрати → випраний одяг* 'одяг (об'єкт), який хтось (суб'єкт) виправ'; *порудіти → поруділе листя* 'листя (суб'єкт), яке поруділо'.

Примітка. Активні дієприкметники із суфіксами **-уч-, -ач-**, які в традиційній граматиці називаються "активними дієприкметниками теперішнього часу", у різні періоди розвитку української мови характеризувалися різною продуктивністю і стилістичною функціональністю[119]. У сучасній українській лінгвістиці[120] активні дієприкметники із суфіксами **-уч-, -ач-** вважаються не характерними для сучасної української мови дериватами, яких необхідно уникати,

[119] Історія української мови. Морфологія, – К., 1978.

[120] Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004.

послуговуючись натомість прикметниковими дериватами із суфіксом **–льн-** (пор.: *відпочиваючий – відпочива**льн**ий (відпочивальники)*); або конструкціями на зразок – той, що (який)…; ті, що (які)… + дієслово – (*той, що відпочиває; ті, хто відпочивають*).

Активні дієприкметники із суфіксами **-уч-, -ач-** не набули в сучасній українській мові регулярного творення, оскільки вони утворюються тільки від неперехідних дієслів, лексичний корпус яких кількісно невеликий, тому дієприкметники із суфіксами **-уч-, -ач-** і формують в українській мові непродуктивний словотвірний тип. Проте, на нашу думку, вони є характерними для сучасної української мови, оскільки активно вживалися в українських текстах кінця ХХ ст. і продовжують використовуватися у сучасній літературі, що підтверджується низкою прикладів: *Чи не можна через проламину в греблі зробити **висячий** міст для танків?* (О. Гончар);*..., та не знав про це, а відкрив тільки нині, тільки тут, в сизо-вишневих безмежжях **співаючого**, сяйливого храму* (П. Загребельний); *Його не бачили **лежачим** ниць – Хіба тоді , як пив з потоку воду* (Д. Павличко); *Бий закаблуками, Смакуй коктейлі з соломин, Клади у порох закарлюками **Повзучий** слід свій, друже мій* (В. Стус); *Джалапіта універсальний. Він кожен з **існуючих** предметів і людей, але він не вони, він Джалапіта* (Е. Андрієвська); *Саме тоді, наслідуючи славні футуристичні традиції з 20-х років, тамтешня еліта в особі **пишучих** завсідників того закладу, ...* (І. Бондар-Терещенко, 1997–2005). *Одним із понять, яким ще донедавна без будь-якої міри зловживала **пишуча братія**, є поняття "кінець"*(Ю. Іздрик, 1998); *Полісся — це повільність і понурість, це доведений майже до повної зупинки час, це **повзуча** комуністична вічність, ...* (Ю. Андрухович, 1999). *І таким є життя в цій заклятій дірі, літературному гуртожитку, вигаданому системою для виправдання й самозаспокоєння, в цьому семиповерховому лабіринті посеред жахної столиці, у **загниваючому** серці **напівіснуючої** імперії* (Ю. Андрухович, 1998).

Дієприкметники виокремлюються в групу відносних прикметників і за своїми особливостями: синтаксичними: дієприкметники утворюють дієприкметниковий зворот, приєднуючи до себе іменники за допомогою підрядного зв'язку керування (*А колос, **викупаний*** (чим?) *сонцем, вклоняється ниві* (М. Стельмах); словотвірними: їм притаманні власні словотвірні суфікси, що реалізуються у типових словотвірних моделях:

активних дієприкметників:

- основа теперішнього часу 3-ї особи множини неперехідного дієслова + суфікси **–уч-** (для основ 1-ї дієвідміни)**, -ач-** (для основ 2-ї дієвідміни): ***прац'ýй****-ут' → прац'ýй-****уч****-ий,* ***тремт'****-ám' → тремт'-****áч****-ий,* ***леж****-ám' → леж-****áч****-ий*;

- основа інфінітива доконаного виду неперехідного дієслова + суф. **–л-:** ***пригор'í****-ти → пригор'í-****л****-ий,* ***посивí****-ти → посивí-****л****-ий;*

пасивних дієприкметників:

- основа інфінітива перехідних дієслів із суфіксами **-а-, -ува-** + суф. **-н-**: *, реал'із-ува́-ти → реал'із́ова-****н****-ий, омр'ій-а-ти → омр'ій-а-****н****-ий;*

- основа інфінітива перехідних дієслів на кінцеві голосні **/і/, /и/, /а/, /у/, /о/** та приголосну **/р/** + суфікс **-т-**: *з'ігр'****і****-ти → з'ігр'і-****т****-ий; бр****и́****-ти → бри́-****т****-ий; зжа́-ти → зжа́-****т****-ий; розку́-ти → розку́-****т****-ий; ки́ну-ти → ки́ну-****т****-ий; кол****о́****-ти → ко́ло-****т****-ий; те́****р****-ти → те́р-****т****-ий;*

- основа перехідного дієслова теперішнього часу / майбутнього часу доконаного виду 1-ї особи однини + суф. **-ен-**: ***кош****-у́ → ко́ш-****ен****-ий,****скош****-у́ → ско́ш-****ен****-ий,* ***купл'****-у → ку́пл-****ен****-ий,****завез****-у́ → заве́з-****ен****-ий,* ***поверн****-у́ → пове́рн-****ен****-ий;*

- основа інфінітива перехідного дієслова + суф. **-м-**: ***не припусти́****-ти → неприпусти́-****м****-ий,* ***не вмоли́****-ти → невмоли́-****м****-ий*; Ця словотвірна модель дієприкметників архаїчна і характерна тільки для двох слів (крім них у сучасній українській мові вживаються деякі власне відносні прикметники із суфіксом **-м-** / **-ом-**: *знай-ом-ий, терпи-м-ий, від-ом-ий, види-м-ий)*.

Деякі пасивні дієприкметники мають варіантні форми із суфіксами **-т-** або **-ен-** (***ввімкну́****-ти → ввімкну́-****т****-ий, але* ***ввімкн****-у́ → ввімкн-****ен****-ий;* ***коло́****-ти → ко́ло-****т****-ий, але* ***кол'****-у́ →ко́л-****ен****-ий)*, що зумовлено використанням різних основ (інфінітива або основи тепер. / майб. часу док. виду) у функції твірних баз.

Присвійно-відносні прикметники (чий?) називають ознаки предметів за їх належністю істотам-людям, рідше – тваринам: *Ганнин, братів, орлиний, вовчий***.**

Прикметники цієї лексико-граматичної групи виражають семантику універсальної мовної категорії посесивності

(лат. possessivus), яка вказує на належність чогось особі і властива деяким дієсловам (*я **маю**; у мене **є***), іменникам, а також прикметникам та займенникам.

Присвійно-відносні прикметники утворюються за словотвірною моделлю: іменникова основа + суфікси **–ів- /-ов-/ -ев-; -ин-, -ін-; -ач-, -ø-**.

Мотивувальними іменниками у такій моделі можуть виступати:

– назви істот-людей: особові імена (***Олена*** → *Олен-**ин-ø***); прізвища та псевдоніми (***Мельник*** → *Мельник-**ів-ø***), назви осіб за різними ознаками (***свекруха*** → *свекруш-**ин-ø***);

– назви істот-тварин, комах, птахів (***орел*** → *орл-**ин-ий,* **корова** → коровй-**ач-ий***).

Вибір словотвірного суфікса зумовлюється формально-морфологічними ознаками мотивувального іменника:

1) від назв людей – іменників 1-ї відміни присвійні прикметники творяться за допомогою словотвірного суфікса **-ин-** / **-ін-**. Від іменників 1-ї відміни всіх парадигматичних підгруп, крім іменників з основою на /й/, – присвійні прикметники творяться за допомогою аломорфа **–ин-**: *Микол-а* → *Микол-**ин-ø**, Тан-я* → *Тан-**ин-ø**, актрис-а* → *актрис-**ин-ø***. У процесі словотвору може відбуватися морфонемне чергування кінцевої приголосної основи **г /ж; к /ч; х / ш**: *небог-а* → *небо**ж**-ин-ø, тітк-а* → *тіт**ч**-ин-ø, Терпелих-а* → *Терпели**ш**-ин-ø*. Від іменників 1-ї відміни м'якої групи з основою на **/й/** присвійні прикметники утворюються за допомогою суфіксального аломорфа **-ін-** (у графемному записі **–їн-)**: *Май-я* → *Май-**їн-ø** (ма́йй-а* → *ма́йй-**ін-ø**), Софі-я* → *Софі-**їн-ø** (софíй-а* → *софíй-**ін-ø**).*

2) від назв людей – іменників 2-ї відміни присвійні прикметники творяться за допомогою словотвірного суфікса **-ів- / -ов- / -ев-:**

– від іменників твердої групи присвійні прикметники чоловічого роду творяться за допомогою аломорфа **-ів-** *(тракторист-ø* → *тракторист-**ів-ø**, Віктор-ø* → *Віктор-**ів-ø**)*; жіночого та середнього родів творяться за допомогою аломорфа **–ов-** (*тракторист-**ов**-а, тракторист-**ов**-е, Віктор-**ов**-а, Віктор-**ов**-е)*;

– від іменників м'якої та мішаної груп присвійні прикметники чоловічого роду творяться за допомогою аломорфа **–ів-**, а жіночого та середнього за допомогою аломорфа **–єв-** (після /й/ графічно -їв-, -єв-): *Сергій-ø (сергíй-ø) → Сергі-**їв**-ø (сергíй-**ів**-ø), Сергі-**єв**-а (сергíй-**ев**-а), Сергі-**єв**-е (сергíй-**ев**-е); школяр-ø (школ'áр-ø) → школяр-**ів**-ø (школ'ар'-**íв**-ø), школяр-**ев**-а (школ'ар-**éв**-а), школяр-**ев**-е (школ'áр-**éв**-е)*.

Творення присвійних прикметників від назв тварин, птахів, комах не має чітких закономірностей у виборі словотвірного суфікса. Такі присвійні прикметники творяться за допомогою суфіксів:

– **-ин- / -ін-** (після /й/ графічно -їн-): *орел-ø → орл-**ин**-ий, птах-ø → пташ-**ин**-ий; змі-я → змі-**їн**-ий (змій-á →змій-**íн**-ий);*

– **-ач-** (після /й/ та м'якої приголосної графічно -яч-): *лис-ø → лис-**яч**-ий (ли́с'-**ач**-ий); коров-а → коров'-**яч**-ий (коро́в-**ач**-ий); сорок-а → сороч-**ач**-ий*;

– **-ø-:** *вовк-ø → вовч-**ø**-ий, вівц-я → овеч-**ø**-ий*.

Реалізуючись у різноманітних контекстах, прикметники можуть уживатися в переносному значенні, що зумовлює їх перехід з одного лексико-граматичного розряду в інший. Для української мови характерний:

– перехід власне відносних прикметників у якісні: *сонячний день* ('день, в який інтенсивно світить сонце')→ *сонячна усмішка* ('привітна, доброзичлива усмішка')*; медові щільники* ('щільники, в яких знаходиться мед') → *медові вуста* ('солодкі вуста')*; залізні сходи* ('сходи, зроблені із заліза') → *залізні нерви* ('нерви сильної характером людини');

– перехід присвійних прикметників у якісні: *вовчий хвіст* ('хвіст вовка') → *вовчий погляд* ('злий, хижий погляд'); *змíїна голова* ('голова змії') → *змíїний характер* ('характер злої, хитрої людини'); *теляча морда* ('морда теляти') → *телячі ніжності* ('недоречна сентиментальність');

– перехід присвійних прикметників у відносні: *лисяча лапка* ('лапка лисиці') → *лисяча шуба* ('шуба з хутра лисиці'); *бджолине крило* ('крило бджоли') → *бджолиний рій* ('рій із бджіл'); *гусячий дзьоб* ('дзьоб гуски') → *подушка із гусячого пуху* ('подушка із пуху гуски').

У сучасній граматиці немає одностайності щодо визначення лексико-граматичної групи похідних прикметників із суфіксом **-ськ-** (*батьків-**ськ**-ий, материн-**ськ**-ий, дядьків-**ськ**-ий, сестрин-**ськ**-ий, кумів-**ськ**-ий* та ін.). Ці прикметники, утворені від присвійних (*батьк-**ів**-ø → батьків-**ськ**-ий*), у деяких випадках можуть виконувати функцію присвійних прикметників (*батьк-**ов**-і чоботи, батьків-**ськ**-і чоботи*). Проте в більшості контекстів ці прикметники виражають власне відносну (*Сьогодні в школі **батьківські** збори*) або в переносному значенні якісну ознаку (*У нього було дбайливе **батьківське** ставлення до своїх учнів. З **материнською** любов'ю вона доглядала чужих дітей*).

♦**Прикметники узагальнено-вказівної семантики** (займенникові прикметники), на відміну від прикметників визначеної семантики, узагальнено вказують на ознаку предмета, але не називають її.

Виконуючи в реченні атрибутивну синтаксичну функцію означення або предикативну – частини іменного складеного присудка, займенникові прикметники пов'язуються з конкретною ситуацією, відображеною у контексті, і опосередковано, через зв'язок з іншими ознаками, предметами, особами, лексично актуалізованими в цьому контексті, асоціюються з конкретною ознакою, тобто лексично наповнюються. Напр.: *Ніколи ні перед ким не відступав **мій рід** з цього дніпровського берега* (О. Довженко). *Кожен новий **твір Гончарів** буквально ковтається читачем. Водночас не забувається ніщо з написаного ним, **його твори** з кожним роком мовби набувають масштабності...* (П. Загребельний). У першому реченні займенниковий прикметник *мій* вказує на належність *роду* 1-й особі, тобто мовцю, але хто є мовцем можна зрозуміти тільки з конкретної мовленнєвої ситуації. Займенникові прикметники, зміст яких розуміється з конкретної мовленнєвої ситуації, називаються дейктичними (від гр. δετξις 'вказівка'). Займенникові прикметники, значення яких встановлюється опосередковано через попередній чи інколи наступний контекст, називаються анафоричними (від гр. άναφορά 'віднесення'). У другому реченні займенниковий прикметник *його* вказує на те, що твори належать *Гончарові*.

Ад'єктивну природу займенникових прикметників підтверджують такі ознаки, як: 1) здатність утворювати емоційно-експресивні деривати (*ніякий → ніякісінький, кожний → кожнісінький, сам → самісінький)*; 2) здатність вступати в антонімічні відношення (*його, її, їх, їхній, мій, твій, наш, ваш, свій – нічий; кожний – жодний* та ін.)

За особливостями узагальнено-вказівної семантики, що виявляється у контексті дейктично або анафорично, у межах прикметників цього семантичного типу можна визначити 8 лексико-граматичних розрядів:

• **Присвійні займенникові прикметники** вказують на належність предмета особі: *мій* (1-й особі однини); *наш* (1-й особі множини); *твій* (2-й особі однини); *ваш* (2-й особі множини); *його, її* (3-й особі однини); *їх, їхній* (3-й особі множини); *свій* (будь-якій особі).

Серед прикметників цього розряду за особливими морфологічними ознаками виокремлюються займенникові прикметники *його, її, їх*. Вони незмінювані й омонімічні з формами родового / знахідного відмінка особових займенникових іменників *він – його, вона – її, вони – їх*. Значення цих омоформ розрізняється в контексті за виконуваними ними синтаксичними функціями: в іменниковій функції додатка ці займенникові слова вказують на 3-ю особу (*Вперше я побачив* (кого?) ***її*** *на пероні вокзалу*); у прикметниковій функції означення – вказують на належність чогось 3-й особі (***Її*** (чий?) *голос зачарував усіх присутніх*).

• **Вказівні займенникові прикметники** – *цей* / *оцей; той* / *отой; такий* / *отакий* – указують на ознаки предметів, істот і виражають найбільш узагальнене вказівне значення, яке в контексті може набувати конкретного змісту через відношення з необмеженою кількістю семантично неоднорідних ознак: *Сьогодні був* ***прекрасний*** *вечір* → ***Цей*** *вечір ми запам'ятаємо надовго. У минулому році хлібороби зібрали* ***багатий*** *урожай* → ***Той*** *урожай приніс господарству великий прибуток*.

• **Ототожнювальні займенникові прикметники** вказують на ознаку тотожності предмета: *цей самий (цей же), той самий (той же), такий самий (такий же)*. Ця група займенни-

кових прикметників об'єднує аналітичні слова-композити, утворені словоскладанням.

• **Означальні займенникові прикметники** об'єднуються в один розряд за вираженням узагальнено-означальної семантики:

– *сам (самий)* – вказує на виокремлення предмета, особи з-поміж інших (***Сама*** *від себе ще далека, немов оце приніс мене лелека*...(Л. Костенко);

– *інший (інакший)* – вказує на обмежувально-протиставну ознаку (*Завтра на цій землі* ***Інші*** *ходитимуть люди,* ***Інші*** *кохатимуть люди – Добрі, ласкаві й злі.* (В. Симоненко);

– *кожний (кожен), всякий, жоден* ('будь-який із ряду подібних') – вказує на обмежувально-розподільну ознаку (*Слухай* ***кожного****, але не з кожним говори* (Нар. твор.), (*Сиділи* ***всякі*** *в мене тут на лаві, халепи я такої ще не мав* (Л. Костенко));

– *весь* (*увесь, ввесь)* – вказує на узагальнено-цілісну ознаку (*Хвала* ***усьому****, що росте, хвала* ***усьому****, що існує* (М. Драй-Хмара).

Прикметники цього розряду часто вживаються у субстантивованих формах.

• **Питальні займенникові прикметники** використовуються в питальних реченнях і виражають питання про ознаку: *який? чий? котрий?*

• **Відносні займенникові прикметники** (*який, чий, котрий*) формально ті ж самі, що і питальні, але функціонально вони виражають не питання, а семантико-синтаксичні відношення між частинами складнопідрядного речення і поєднують підрядне речення з головним: *Твоя любов – як світло в тому домі,* ***якого*** *вже немає на землі* (О. Пахльовська). У такій синтаксичній позиції займенниковий прикметник переводить підрядне речення в синтаксичну означальну позицію стосовно іменника (*у домі*) головного речення, від якого ставиться питання.

• **Заперечні займенникові прикметники** вказують на заперечну ознаку предмета (особи) або відсутність її: *ніякий, нікотрий, нічий, жодний* ('ні один'). Похідні займенники цієї групи (крім *жодний*) утворюються від питальних до-

даванням префікса (заперечної частки) **ні-** (*котрий → **ні**котрий, чий → **ні**чий, який → **ні**який*).

• **Неозначені займенникові прикметники** (*будь-який, котрий-небудь, чийсь, деякий* та ін.) вказують на нечітко визначену ознаку предмета і утворюються від питальних за допомогою словотвірних часток **будь-** (*чий → будь-чий*), **-небудь** (*який → який-небудь*), **казна-** (*чий → казна-чий*), **хтозна-** (*який → хтозна-який*), **аби-** (*який → абиякий*), **де-** (*який → деякий*), **-сь** (*котрий →котрийсь*).

§ 24. Формозмінна морфологічна категорія ступенів вияву ознаки якісних прикметників

Особливістю ад'єктивної семантики якісних прикметників є їх здатність виражати інтенсивність ознаки предмета / особи. Це є основою для розгляду якісних прикметників у структурі семантичної категорії інтенсивності вияву ознаки. Інтенсивність ознаки здатні виражати більшість якісних прикметників, крім тих, ознака яких не може виявлятися більшою або меншою мірою. Це такі лексичні групи якісних прикметників:

– назви абсолютних ознак: *мертвий, босий, лисий, голий, німий, сліпий, готовий, порожній*;

– назви масті тварини: *вороний, чалий, гнідий, буланий, зозулястий, мурий, попелястий;*

– кольору волосся людини: *русий, сивий*;

– назви кольорів, утворені від іменників: *бордовий* (від бордо – вино), *пурпуровий, салатовий, фіолетовий, цеглястий, смарагдовий, голубий*;

– складні назви кольорів і смаків: *світло-зелений, гірко-солоний, жовто-блакитний*.

У сучасній українській мові семантика інтенсивності ознаки може виражатися різними способами:

– морфолого-формотвірним: утворення ступеневих форм лексеми (*товстий → товстіший (більш/менш товстий) → найтовстіший (найбільш/найменш товстий*);

– морфолого-словотвірним: утворення дериватів на позначення інтенсивності вияву ознаки з характерними афіксами (*червоний → червон-**ува**т-ий, червон-**яс**т-ий, червон-**ющ**-ий, **пре**червоний* та ін.) або редуплікованих форм (*жовтий-жовтий, блідий-блідий*);

– синтаксичним: утворення словосполучень із кількісно-означальними прислівниками (***зовсім** холодний, **майже** жовтий, **ледь** теплий)*.

Системність та регулярність градуального морфологічного ступенювання семантики якісної ознаки, за принципом "більше – менше" стосовно нейтральної ознаки на: нульовий (звичайний) ступінь (*важкий*); вищий ступінь (*важчий, більш / менш важкий*); найвищий ступінь (*найважчий, найбільш / найменш важкий*) дає підстави для виокремлення в межах семантичної категорії інтенсивності вияву ознаки морфологічної категорії ступенів вияву ознаки.

Морфологічна категорія ступенів вияву ознаки властива не всім якісним прикметникам, а лише тим, які виражають інтенсивність ознаки градуально, грамемами трьох ступенів. Ця категорія не характерна для якісних прикметників таких словотвірних категорій: 1) інтенсивності вияву (в аспекті збільшення або зменшення) ознаки (*гірк-**ува**т-ий, смагл-**яв**-ий, біл-**яс**т-ий, здоров-**енн**-ий, велич-**езн**-ий, товст-**елезн**-ий, худ-**ющ**-ий, **за**широкий, **пре**-дивний, **над**-потужний, **пра**-давній, тям-**ущ**-ий, проп-**ащ**-ий, порив-**ист**-ий, грай-**лив**-ий, щок-**ат**-ий, зуб-**аст**-ий, сок-**овит**-ий, зерн-**ист**-ий, кіст-**ляв**-ий, злодійк-**ува**т-ий*); 2) інтенсивності ознаки із суб'єктивно-експресивною оцінкою якості (*рідн-**еньк**-ий, густ-**есеньк**-ий, нов-**ісіньк**-ий, худ-**юсіньк**-ий, неоцін-**енн**-ий, невблаг-**анн**-ий*).

Примітка. У сучасному українському мовознавстві статус і грамемний склад категорії ступенів порівняння визначаються порізному: двограмемна словозмінна категорія (М. Жовтобрюх[121]); триграмемна несловозмінна категорія (А. Грищенко[122]); двограмемна морфолого-синтаксико-словотвірна категорія (І. Вихованець,

[121] Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова. – К., 1984.

[122] Сучасна українська літературна мова . За редакцією А.П.Грищенка. – Вид. 2. – К., 1997.

К. Городенська[123]); двограмемна словотвірно-семантична категорія (В. Горпинич[124]).

♦**Морфологічна категорія ступенів вияву ознаки прикметника** виражає ʻінтенсивність вияву ознаки предметаʼ, градуйовану трьома грамемами:

- нульового ступеня вияву ознаки (*синій, світлий)*;
- вищого ступеня порівняння *(синіший, більш /менш синій; світліший, більш / менш світлий)*;
- найвищого ступеня порівняння (*найсиніший, найбільш / найменш синій; найсвітліший, найбільш (найменш) світлий*).

Граматична категорія ступенів вияву ознаки характеризується семантичною домінантою: грамеми цієї категорії диференціюють граматичну семантику якісних прикметників, що базується на понятійному змісті, на відміну від інших прикметникових граматичних категорій, які виражають релятивну залежність прикметників від іменників у реченні і є категоріями з формальною домінантою.

У зв'язку з цим, морфологічна категорія ступенів вияву ознаки є формозмінною, а не словозмінною. Ця триграмемна категорія зумовлює утворення п'ятичленної формозмінної парадигми якісного прикметника: *солодкий; солодший, більш /менш солодкий; найсолодший, найбільш / найменш солодкий*. Відповідно, кожна з 5 форм прикметника (ступенеформ) характеризується своєю словозміною, тобто утворює словозмінну парадигму з 28 словоформ: *солодкий* (28), *солодший* (28), *більш / менш солодкий* (28), *найсолодший* (28), *найбільш / найменш солодкий* (28). Ці 5 ступенеформ в усіх родах і множині мають однакові парадигми флексій, що формує єдину словозмінну парадигму прикметника. Ступенеформи прикметника є формами одного слова: вони зберігають лексемну цілісність, оскільки ступінь вияву ознаки не називає нової ознаки, а лише градує ту саму ознаку.

Грамеми морфологічної категорії ступенів вияву ознаки виражаються спеціальними синтетичними (*високий, вищий, найвищий*) та аналітичними (*більш (менш) високий; найбільш*

[123] Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004. – С. 139.
[124] Горпинич В.О. Українська морфологія. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 107.

(найменш) високий) формами однієї прикметникової лексеми, утвореними за допомогою характерних формозмінних засобів. Проста форма як вищого, так і найвищого ступенів виражає інтенсивність ознаки тільки більшої міри вияву (*веселий → весел-іш-ий, най-веселіший*). Складена форма обох ступенів може виражати інтенсивність ознаки паралельними формами: більшої (*більш веселий, найбільш веселий*) і меншої міри вияву (*менш веселий, найменш веселий*).

Примітка. На базі п'яти ступенеформ якісних прикметників суфіксальним способом утворюються ступенеформи якісно-означальних прислівників[125].

• **Грамема нульового ступеня вияву ознаки** виражає потенційно інтенсивну ознаку, що характерно для словникової форми прикметника (*веселий, добрий*). Форма нульового ступеня є вихідною у ступенюванні якісного прикметника. Це "точка відліку" в подальшому градуюванні семантики ознаки предмета, яке здійснюється через порівняння її з ознакою інших предметів або з ознакою того самого предмета в іншому її вияві. Тому грамема нульового ступеня інтенсивності ознаки **називається ступенем вияву ознаки**, а грамеми вищого та найвищого ступенів **називаються ступенями порівняння ознаки**.

• **Грамема вищого ступеня порівняння** виражає ознаку предмета, яка виявляється в ньому більшою (меншою) мірою, ніж в іншому предметі (***Вища*** *гора була вкрита снігом*), або в тому самому предметі в іншому його вияві (*З днями будівля ставала* ***вищою***). Грамема вищого ступеня має дві форми: просту (синтетичну) і складену (аналітичну).

Проста форма вищого ступеня твориться за формотвірною моделлю – основа прикметника нульового ступеня + суфікси **-ш- (-ч-)**, **-іш-**: *туг-ий → туг-**іш**-ий; зелений → зелен-**іш**-ий; весел-ий → весел-**іш**-ий; далек-ий → даль-**ш**-ий, низький → ниж-**ч**-ий.*

[125] Див. Прислівник. § 57. Морфологічна категорія ступенів вияву ознаки прислівників.

Утворення вищого ступеня за допомогою суфікса **-ш-** супроводжується такими морфонологічними процесами:

– усіченням суфіксів **-ок-, -ек-, -к-** мотивувальної прикметникової основи: *тон(**к**#)-ий → тон+ш-ий; глиб(**ок**#)-ий → глиб+ш-ий; дал(**ек**#)-ий → дал'-ш-ий*;

– морфонемним чергуванням **/г/ – /ж/; /з′/ – /ж/; /с/ – /ш/**, яке відбувається паралельно з усіченням або автономно: *дорог-ий → дороже-ч-ий; близ′(к#)-ий → ближе+ч-ий; вис(ок#)-ий → виш-ч-ий*; *товс(т#)-ий → товш-ч-ий.* Зміна кінцевої приголосної фонеми в основі мотивованого прикметника на **/ж/** або **/ш/** спричинює варіативність суфікса **-ш-** і виникнення варіанта цього суфікса **-ч-.**

Деякі прикметники можуть утворювати паралельні форми вищого ступеня за допомогою суфіксів **-ш-** та **-іш-**: *багатий → багат-**ш**-ий, багат-**іш**-ий.*

Від прикметників *хороший, гарний, поганий, великий, малий* утворюються суплетивні форми вищого ступеня: *хороший → кращий; гарний → кращий; поганий → гірший; великий → більший; малий → менший*.

Складена форма вищого ступеня утворюється способом словоскладання за формотвірною моделлю – прислівник (*більш / менш*) + прикметник нульового ступеня: *менш + глибокий; більш + розумний*.

• **Грамема найвищого ступеня порівняння** виражає ознаку предмета, яка виявляється в ньому найбільшою (найменшою) мірою, ніж в усіх інших предметах (***Найвища** гора була вкрита снігом. Еверест – **найвища** гора у світі*). Ця грамема також має дві форми: просту (синтетичну) і складену (аналітичну).

Проста форма найвищого ступеня утворюється за формотвірною моделлю – префікс (***най-** / **якнай-** / **щонай-***) + прикметник у формі вищого ступеня: *швидший → **най**-швидший (**якнай**-швидший, **щонай**-швидший); кращий → **най**-кращий (**якнай**-кращий, **щонай**-кращий); дорожчий → **най**-дорожчий (**якнай**-дорожчий, **щонай**-дорожчий).*

Складена форма найвищого ступеня утворюється способом словоскладання за формотвірною моделлю – прислівник (*найбільш / найменш*) + прикметник нульового ступеня: *найменш + радісний; найбільш + розумний*.

§ 25. Словозмінні морфологічні категорії прикметника

Семантика статичної ознаки предмета морфологічно оформлюється у прикметнику за допомогою флексійних наборів, що виражають граматичні значення роду, числа і відмінка. Морфологічні категорії роду, числа і відмінка прикметника є словозмінними і синтаксично залежними від морфологічних характеристик означуваного іменника. Синтаксична узгоджуваність прикметника зумовлює формальний зміст усіх його граматичних значень: відповідно в усіх грамемах прикметника нейтралізований номінативний елемент граматичного значення, натомість у них домінує синтаксичний елемент.

Граматичні прикметникові значення передаються спеціальними ад'єктивними флексіями, які кумулятивно виражають декілька грамем: відмінка, роду і числа. Напр., **-а** (*Книжко́в-**а** полиця була переповнена*) виражає граматичні значення однини, жіночого роду і називного відмінка; **-і** (*Батьки придбали дві книжко́в-**і** полиці*) передає граматичні значення множини і знахідного відмінка.

Прикметникові флексії виступають додатковими засобами вираження граматичних значень опорних іменників (*широ́к-**ий** степ-**ø*** (чол. р.); *дале́к-**а** путь-**ø*** (жін. р.)) або визначальними маркерами граматичних значень іменника з омонімічними формами роду та в безфлексійних іменниках іншомовного походження: *молод-**ий** судд-**я*** (чол. рід) – *молод-**а** судд-**я*** (жін. рід)*; Вискочив спритн-**ий** кенгуру* (Н.в., одн., чол. р.) – *Я спостерігав за спритн-**ими** кенгуру* (О.в., множ.); *під'їхав у міськ-**ому** таксі* (М. в., одн.). У таких випадках родові, числові й відмінкові граматичні форми прикметника за принципом узгодження з іменником виступають контекстуальними показниками роду, числа і відмінка означуваного іменника.

Окрему групу за морфологічними ознаками утворюють незмінювані запозичені прикметники: *беж, бордо, теле, авіа, люкс, хакі, комі, гінді, урду* та ін. У таких прикметниках

граматичні значення роду, числа та відмінка морфологічно не виражаються, а в контексті ці прикметники поєднуються з опорним іменником зв'язком прилягання і стоять у постпозиції до іменника: *пальто беж, колір хакі, плаття електрик, мова гінді, література комі*.

♦**Словозмінна морфологічна категорія роду** прикметника об'єднує **три грамеми – чоловічого, жіночого та середнього роду**, які дублюють граматичні значення роду узгоджуваного іменника і є регулярними та обов'язковими у формах однини. У називному відмінку однини рід прикметника маркований спеціальними флексіями:

чоловічий рід: **-ий** *(ц'ікáв-**ий**)*, **-ій** *(хáт'н'-**ій**)*, **-ø** *(бáт'ків-**ø**, зéлен-**ø**)*;

жіночий рід: **-а** *(ц'ікáв-**а**, хáт'н'-**а**)*, **-айа** *(весéл-**айа**, сúн'-**айа**)*;

середній рід: **-е** *(ц'ікáв-**е**, хáт'н'-**е**)*, **-ейе** *(весéл-**ейе**, сúн'-**ейе**)*.

♦**Словозмінна морфологічна категорія числа** прикметника узагальнює **дві грамеми – однини і множини**, які дублюють граматичні значення числа узгоджуваного іменника і мають регулярний та обов'язковий характер. Протиставлення граматичних значень однини і множини виявляється у двох рядах відмінкових форм часткових парадигм однини і множини, де вибір родової парадигми однини зумовлюється родом опорного іменника, напр.:

однина	**множина**	**однина**	**множина**
*ц'ікáв-**а***	*ц'ікáв-**і***	*ц'ікáв-**ий***	*ц'ікáв-**і***
(книга)	*(книги)*	*(роман)*	*(романи)*
*ц'ікáв-**ойі***	*ц'ікáв-**их***	*ц'ікáв-**ого***	*ц'ікáв-**их***
(книги)	*(книг)*	*(роману)*	*(романів)*
*ц'ікáв-**ій***	*ц'ікáв-**им***	*ц'ікáв-**ому***	*ц'ікáв-**им***
(книзі)	*(книгам)*	*(роману)*	*(романам)*
*ц'ікáв-**у***	*ц'ікáв-**і***	*ц'ікáв-**ий***	*ц'ікáв-**і***
(книгу)	*(книги)*	*(роман)*	*(романи)*
*ц'ікáв-**ойу***	*ц'ікáв-**ими***	*ц'ікáв-**им***	*ц'ікáв-**ими***
(книгою)	*(книгами)*	*(романом)*	*(романами)*
*(у) ц'ікáв-**ій***	*(у) ц'ікáв-**их***	*(у) ц'ікáв-**ому/ім***	*(у) ц'ікáв-**их***
(книзі)	*(книгах)*	*(романі)*	*(романах)*
*ц'ікáв-**а***	*ц'ікáв-**і***	*ц'ікáв-**ий***	*ц'ікáв-**і***
(книго)	*(книги)*	*(романе)*	*(романи)*

Прикметники у формі множини, узгоджуючись зі злічуваними іменниками pluralia tantum, не виступають додатковими показниками граматичного значення множини опорного іменника (*старі дверці*), оскільки самі іменники pluralia tantum виражають значення числа контекстуально: за змістом тексту, або у сполученні з числівником (*одні старі двері, троє старих дверей)*.

♦**Словозмінна морфологічна категорія відмінка** прикметника складається із семи грамем: **називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого та кличного,** які дублюють граматичні значення відмінка узгоджуваного іменника і є регулярними та обов′язковими. Визначення семиграмемної прикметникової категорії відмінка зумовлено морфолого-синтаксичним характером цієї категорії: здатністю прикметника узгоджуватися з означуваним іменником у відмінку. Оскільки категорія відмінка іменника узагальнює сім грамем, то й прикметникова категорія відмінка повинна мати таку саму кількість відмінкових грамем. Тому у відмінковій парадигмі прикметника наявна грамема кличного відмінка, яка виражається флексіями, омонімічними з називним відмінком.

Примітка. У сучасних граматиках питання про кількість відмінків у прикметника є дискусійним. Більшість лінгвістів[126] вважають категорію відмінка прикметника шестиграмемною і пояснюють, що кличний відмінок іменника сполучається з прикметником у називному відмінку. І. Вихованець та К. Городенська[127] визначають семиграмемну категорію відмінка прикметника, послідовно дотримуючись принципу узгодження прикметника з іменником в усіх граматичних значеннях.

Граматичні відмінкові значення прикметника виражаються у синтетичних граматичних формах за допомогою флексій. Відмінкові форми прикметників чоловічо-

[126] Горпинич В.О. Українська морфологія. – Дніпропетровськ., 2002.; Сучасна українська літературна мова. Морфологія // За редакцією І.К.Білодіда. – К., 1969.; Сучасна українська літературна мова . За редакцією А.П.Грищенка. – Вид. 2. – К., 1997.; Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. – Вінниця, 2003.

[127] Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004.

го і середнього роду відрізняються за флексіями тільки називного, знахідного і кличного відмінків, а в інших відмінках мають омонімічні форми. Таким чином, в однині утворюються дві часткові (варіативні) родово-відмінкові парадигми: часткова відмінкова парадигма чоловічого роду; часткова відмінкова парадигма середнього роду. Відмінкові грамеми прикметників жіночого роду виражаються характерними тільки для них флексіями і утворюють часткову відмінкову парадигму жіночого роду. Відмінкові словоформи множини, в яких відбувається повна нейтралізація родових грамем, марковані характерними тільки для них флексіями і утворюють часткову відмінкову парадигму множини. Отже, формується повна морфологічна парадигма прикметника, яка складається із 28 словоформ і об'єднує 4 часткові (варіативні) відмінкові парадигми: 7 відмінкових словоформ чоловічого роду, 7 відмінкових словоформ жіночого роду, 7 відмінкових словоформ середнього роду, 7 відмінкових словоформ множини.

Таблиця 16. **Родово-відмінково-числова парадигма прикметника**

Відмінкова парадигма чоловічого роду		**Відмінкова парадигма середнього роду**	
Н.в.	*зимо́в**-ий** (період)*	Н.в.	*зимо́в**-е**/**ейе**(сонце)*
Р.в.	*зимо́в**-ого** (періоду)*	Р.в.	*зимо́в**-ого** (сонця)*
Д.в.	*зимо́в**-ому** (періоду)*	Д.в.	*зимо́в**-ому** (сонцю)*
З.в.	*зимо́в**-ий** (період); зимо́в**-ого** (звіра)*	З.в.	*зимо́в**-е**/**ейе**(сонце)*
О.в.	*зимо́в**-им** (періодом)*	О.в.	*зимо́в**-им** (сонцем)*
М.в.	*(у) зимо́в**-ому**/**ім** (періоді)*	М.в.	*(у) зимо́в**-ому**/**ім** (сонці)*
К.в.	*зимо́в**-ий** (періоде)*	К.в.	*зимо́в**-е**/**ейе**(сонце)*
Відмінкова парадигма жіночого роду		**Відмінкова парадигма множини**	
Н.в.	*зимо́в**-а** /**айа** (пора)*	Н.в.	*зимо́в**-і**/**ійі** (періоди)*
Р.в.	*зимо́в**-ойі** (пори)*	Р.в.	*зимо́в**-их** (періодів)*
Д.в.	*зимо́в**-ій** (порі)*	Д.в.	*зимо́в**-им** (періодам)*
З.в.	*зимо́в**-у**/**уйу** (пору)*	З.в.	*зимо́в**-і**/**ійі** (періоди); зимо́в**-их** (звірів)*
О.в.	*зимо́в**-ойу** (порою)*	О.в.	*зимо́в**-ими** (періодами)*
М.в.	*(у) зимо́в**-ій** (порі)*	М.в.	*(у) зимо́в**-их** (періодах)*
К.в.	*зимо́в**-а**/**айа** (поро)*	К.в.	*зимо́в**-і**/**ійі**(періоди)*

Вибір відмінкової форми знахідного відмінка чоловічого роду та множини залежить від лексико-граматичного значення означуваного іменника, а саме істоти / неістоти: за аналогією до іменникових відмінкових форм назви істот вимагають від узгоджуваного прикметника форму знахідного відмінка, яка збігається з формою родового відмінка (*зустрів приємн-**ого** співрозмовника, привітав давн-**их** друзів*); назви неістот сполучаються з прикметниками знахідного відмінка, які дублюють флексію називного відмінка (*зібрали багат-**ий** урожай, люблю серпнев-**і** вечори*).

♦Система прикметникових флексій сучасної української мови відображає діахронічний аспект її формування, що розподіляє прикметникові відмінкові форми на три типи:

– повні стягнені форми – словоформи, які мають однофонемні флексії, напр.: *зеле́н-**а*** (Н.в., ж. р.), *зеле́н-**е*** (Н. в., с. р.), *зеле́н'-**і*** (Н. в., мн.);

– повні нестягнені форми – словоформи, які мають дво- і трифонемні флексії, напр.: *зеле́н-**ий*** (Н.в., ч. р.); *зеле́н-**ая*** (Н.в., ж. р.), *зеле́н-**ее*** (Н. в., с. р.), *зеле́н'-**ії*** (Н. в., мн.);

– короткі форми – словоформи, які мають нульову флексію, напр.: *зе́лен-**ø**, др'ібен-**ø*** (Н.в., ч. р.).

У діахронії короткі (нечленні) та повні (членні) форми прикметників займенникового походження системно протиставлялися за здатністю виконувати: а) предикативну функцію (короткі форми вживалися у присудковій функції); б) атрибутивну функцію (повні вживалися у функції означення)[128]. Пізніше у повних формах прикметників жіночого, середнього роду та множини в називному, знахідному та кличному відмінках відбулося стягнення, що зумовило виникнення повних стягнених форм, які є характерною ознакою української мови. Грамеми відмінка, роду і числа можуть виражатися у цих відмінкових формах паралельними флексіями, що диференціює прикметникові форми на повні стягнені і повні нестягнені: Н.в. та Кл.в. жіночого роду: *зеле́н-**ая**, зеле́н-**а**;* З.в. жіночого роду: *зеле́н-**ую**, зеле́н-**у**;* Н.в., З.в. та К.в. середнього роду: *зеле́н-**ее**, зеле́н-**е**;*Н.в., З.в. та К.в. множини: *зеле́н'-**ії**, зеле́н'-**і***.

Примітка. Термінологічна диференціація повної форми на стягнену і нестягнену застосовується в сучасних граматиках тільки

[128] Історія української мови. Морфологія. – К., 1978. – С. 167–169.

для тих відмінків, які характеризуються паралельними флексіями (стягненими і нестягненими), а форми всіх інших відмінків називаються повними. Проте послідовне дотримання термінології в характеристиці відмінкової парадигми прикметника зумовлює використання для всіх відмінкових форм, в яких не відбулося стягнення, терміна – повні нестягнені форми.

У сучасній українській мові відсутнє системне протиставлення коротких форм прикметників за принципом синтаксичного чи морфологічного функціонування повним формам; або повних стягнених форм повним нестягненим формам. Короткі форми чоловічого роду (*зе́лен-**ø***), на противагу повним нестягненим формам (*зеле́н-ий*), та повні нестягнені форми прикметників жіночого (*зеле́н-айа, зеле́н-уйу)*, середнього роду (*зеле́н-ейе)* і множини (*зеле́н'-ійі)*, на противагу повним стягненим формам (*зеле́н-а, зеле́н-е, зеле́н-і*), мають у сучасній морфологічній системі мови статус морфологічних архаїзмів, які є стилістично маркованими і вживаються у фольклорних та поетичних текстах, напр.: *Зоре моя **вечірняя**, зійди над горою. За **грішнії**, мабуть, діла Караюсь я в оцій пустині* (Т. Шевченко); *Здрастуй рідний край, Здрастуй, **зелен** гай, Здрастуй, наша матінко, В гості нас приймай* (А. Малишко).

Для прикметників жіночого, середнього роду та форм множини у називному, знахідному і кличному відмінках літературно-нормативними є повні стягнені форми, а для всіх інших відмінків повні нестягнені форми. Для прикметників чоловічого роду нормативною для всіх відмінків є повна нестягнена форма.

Морфологічна парадигма прикметника сучасної української мови об’єднує повні стягнені та нестягнені форми, напр.:

	чоловічий рід		**жіночий рід**	
Н.	*зеле́н-**ий***	нест*.	*зеле́н-**а***	ст.*
Р.	*зеле́н-**ого***	нест.	*зеле́н-**ойі***	нест.
Д.	*зеле́н-**ому***	нест.	*зеле́н'-**ій***	нест.
З.	*зеле́н-**ий***	нест.	*зеле́н-**у***	ст.
	*зеле́н-**ого***	нест.		
О.	*зеле́н-**им***	нест.	*зеле́н-**ойу***	нест.
М.	*зеле́н-**ому**/**ім***	нест.	*зеле́н'-**ій***	нест.
К.	*зеле́н-**ий***	нест.	*зеле́н-**а***	ст.

	середній рід		множина	
Н.	*зелéн-**е***	ст.	*зелéн'-**і***	ст.
Р.	*зелéн-**ого***	нест.	*зелéн-**их***	нест.
Д.	*зелéн-**ому***	нест.	*зелéн-**им***	нест.
З.	*зелéн-**е***	ст.	*зелéн'-**і***	ст.
			*зелéн-**их***	нест.
О.	*зелéн-**им***	нест.	*зелéн-**ими***	нест.
М.	*зелéн-**ому**/**ім***	нест.	*зелéн-**их***	нест.
К.	*зелéн-**е***	ст.	*зелéн'-**і***	ст.

*нест. – повна нестягнена форма

* ст. – повна стягнена форма

Окрему групу за специфічним способом вираження відмінкових граматичних значень становлять короткі форми прикметників чоловічого роду. Традиційно в сучасних граматиках коротку форму мають називний, знахідний та кличний відмінки: 1) у присвійних прикметниках чоловічого роду (*брáт'ів-**ø**, мáтерин-**ø***); 2) у займенникових прикметниках чоловічого роду: *жоден-**ø**, кожен-**ø**, сам-**ø**, всяк-**ø**, весь-**ø***; 3) у якісних прикметниках чоловічого роду, які складають кількісно невелику групу архаїчної лексики: *варт-**ø**, винен-**ø**, винуват-**ø**, годен-**ø**, готов-**ø**, голоден-**ø**, дрібен-**ø**, жив-**ø**, здоров-**ø**, зелен-**ø**, золот-**ø**, красен-**ø**, ладен-**ø**, молод-**ø**, певен-**ø**, повен-**ø**, повинен-**ø**, славен-**ø**, срібен-**ø**, ясен-**ø*** та деякі інші.

Короткі форми присвійних та займенникових прикметників є нормативними для сучасної української мови. У цих прикметниках нульова флексія в називному, знахідному та кличному відмінках послідовно і системно опозиціонує субстанціально вираженим флексіям інших відмінків, напр.: *батьків-**ø** (портфель); батьков-**ого** (портфеля); батьков-**ому** (портфелю); батьків-**ø** (портфель); батьков-**им** (портфелем); у батьков-**ому** / **ім** (портфелі); батьків-**ø** (портфелю)*. У займенникових прикметниках (крім *весь*) нульова флексія може вживатися паралельно із субстанціально вираженою флексією в називному, знахідному та кличному відмінках: *кожен-**ø** – кожн-**ий**; всяк-**ø** – всяк-**ий**; сам-**ø** – сам-**ий***.

Окремого коментаря потребує вживання в сучасній українській мові архаїчних коротких форм якісних прикметників чолові-

чого роду. Більшість сучасних граматик визначає для цих форм прикметників дві відмінкові форми[129] – називного і знахідного відмінка, або одну незмінну форму називного відмінка[130]. Проте це може стосуватися лише тих коротких прикметників, які виконують предикативну функцію: (*Я рад-**ø*** (Н.в.) *за тебе*).

Узгоджуючись з іменником в атрибутивній функції, архаїчні прикметники короткої форми можуть виражати граматичні значення різних відмінків за допомогою омонімічних відмінкових форм у контексті з іменником. *Як ішли ми **зелен*** (О.в.) ***яром к зелен*** (М.в.) ***гаю**, солов'ї нам ткали пісню диво-дивну* (Б.Олійник); *... Мимоволі із грудей: Ой, зійди, зійди, **ясен** (К.в.) **місяцю**, Як млиновеє коло… І знову тихо* (Остап Вишня); *Руслан **на повен** (З.в.) **зріст** випрямився на підвіконні, махнув тобі рукою і зробив широкий крок у ніч* (Ю. Андрухович*); Вітрець війнув з річки лезо, здмухнувши з клена **дрібен*** (З.в.) ***жар** й розплівши гойдалку берези, де спав малесенький Ікар* (П. Мовчан).

В усіх відмінкових словоформах коротких прикметників цієї групи за принципом парадигматичної опозиції до повних форм (*здоро́в-**ø** – здоро́в-ий, здоро́в-а, здоро́в-е, здоро́в-і*) визначається нульова флексія, яка виражає грамеми чоловічого роду та однини. Грамеми семи відмінків у коротких формах виражаються морфолого-синтаксичним способом: відмінкова форма означуваного іменника + нульова флексія прикметникової словоформи: *Буяє **зелен-ø*** (Н.в.) ***дуб**. Немає **зелен-ø*** (Р.в.) ***дуба**. Усміхаюсь **зелен-ø*** (Д.в.) ***дубу**. Бачу **зелен-ø*** (З.в.) ***дуб**. Милуюсь **зелен-ø*** (О.в.) ***дубом**. Височить на **зелен-ø*** (М.в.) ***дубі**. Мій друже, **зелен-ø** (К.в.) **дубе***.

Таким чином, нульова флексія вживається у всіх відмінкових формах коротких якісних прикметників, які виступають паралельними відмінковими формами до повних прикметників чоловічого роду і утворюють з ними одну варіативну парадигму.

---

[129] Сучасна українська літературна мова. Морфологія // За редакцією І.К.Білодіда.- К., 1969.; Сучасна українська літературна мова . За редакцією А.П.Грищенка. – Вид. 2. – К., 1997. Горпинич В.О. Українська морфологія. – Дніпропетровськ., 2002.;

[130] Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. – К., 1984.

§ 26. Парадигматична система прикметника

Словозміна прикметників відображає процес творення родово-відмінково-числових або відмінково-числових словоформ, об'єднаних у морфологічні парадигми прикметникових лексем.

За кількістю та якісною морфологічною характеристикою словоформ з однаковим набором флексій морфологічні парадигми прикметників групуються у парадигматичні типи. На відміну від іменникових парадигматичних типів, флексійні набори яких визначаються залежно від словотвірних і морфологічних ознак іменників, варіювання прикметникових типів зумовлюється лише фонетичними ознаками граматичних основ та історичними особливостями творення прикметникових форм. У системі словозміни прикметника можна визначити два парадигматичні типи: ад'єктивний та займенниковий.

Ад'єктивний тип відмінювання прикметників

Ад'єктивний тип відмінювання характерний для всіх прикметників сучасної української мови, крім займенникових. До ад'єктивного типу належать прикметники, які утворюють повні морфологічні парадигми (28 словоформ), представлені наборами флексій повних форм прикметників. Словозмінна парадигма прикметників, для яких характерна архаїчна коротка форма чоловічого роду, у межах часткової (варіативної) парадигми чоловічого роду об'єднує повні і короткі форми прикметників.

У межах цього типу можна визначити **три парадигматичні групи прикметників**: тверду групу; м'яку групу; групу прикметників на *-лиций*, що визначаються за характером кінцевої приголосної фонеми основи усіх родових словоформ у називному відмінку однини:

– **тверда група** – тверда кінцева приголосна основи в усіх родових формах називного відмінка: *гірс'**к**-и́й, гірс'**к**-а, гірс'**к**-е*;

– **м'яка група** – м'яка кінцева приголосна основи в усіх родових формах називного відмінка: *вечі́р**н'**-ій*, *вечі́р**н'**-а, вечі́р**н'**-е*;

– **група на *-лиций*** змішує тверді і м'які основи: форми називного відмінка чоловічого і середнього роду мають тверду кінцеву приголосну основи (*повнолі́**ц**-ий, повнолі́**ц**-е*); форми жіночого роду – м'яку кінцеву приголосну основи *(повнолі́**ц'**-а)*.

♦**За зразком твердої групи** відмінюється переважна більшість якісних та власне відносних прикметників української мови, а також усі дієприкметники, присвійно-відносні прикметники та порядково-відносні (крім *третій*).

Таблиця 17. **Зразки парадигм прикметників твердої групи**

	однина			**множина**
	чоловічий рід	**жіночий рід**	**середній рід**	
	якісні та відносні прикметники			
Н.	*вели́к-**ий***	*вели́к-а (айа)*	*вели́к-**е (ейе)***	*вели́к-**і (ійі)***
Р.	*вели́к-**ого***	*вели́к-ойі*	*вели́к-**ого***	*вели́к-**их***
Д.	*вели́к-**ому***	*вели́к-ій*	*вели́к-**ому***	*вели́к-**им***
З.	*вели́к-**ий/ого***	*вели́к-у (уйу)*	*вели́к-**е (ейе)***	*вели́к-**і (ійі)/их***
О.	*вели́к-**им***	*вели́к-ойу*	*вели́к-**им***	*вели́к-**ими***
М.	*вели́к-**ому/ім***	*вели́к-ій*	*вели́к-**ому/ім***	*вели́к-**их***
К.	*вели́к-**ий***	*вели́к-а (айа)*	*вели́к-**е (ейе)***	*вели́к-**і (ійі)***
	присвійні прикметники			
Н.	*бра́т'ів-**ø***	*бра́тов-**а***	*бра́тов-**е***	*бра́тов-**і***
Р.	*бра́тов-**ого***	*бра́тов-**ойі***	*бра́тов-**ого***	*бра́тов-**их***
Д.	*бра́тов-**ому***	*бра́тов-**ій***	*бра́тов-**ому***	*бра́тов-**им***
З.	*бра́т'ів-**ø** /бра́тов-**ого***	*бра́тов-**у***	*бра́тов-**е***	*бра́тов-**і/их***
О.	*бра́тов-**им***	*бра́тов-**ойу***	*бра́тов-**им***	*бра́тов-**ими***
М.	*бра́тов-**ому/ім***	*бра́тов-**ій***	*бра́тов-**ому/ім***	*бра́тов-**их***
К.	*бра́т'ів-**ø***	*бра́тов-**а***	*бра́тов-**е***	*бра́тов-**і***

Особливістю словозміни складених порядково-відносних прикметників є те, що в них відмінюється тільки останнє слово: *ти́с'ача девйано́сто шо́ст**-ий**, ти́с'ача девйано́сто шо́ст**-ого** ...; ти́с'ача девйано́сто шо́ст**-а**, ти́с'ача девйано́сто шо́ст**-ойі** ...; ти́с'ача девйано́сто шо́ст**-е** ...; ти́с'ача девйано́сто шо́с'т**'-і**, ти́с'ача девйано́сто шо́ст**-их**...*

При словозміні прикметників твердої групи відбуваються морфонологічні чергування:

– в усіх відмінкових формах зберігається тверда основа, але в позиції перед флексіями, які починаються на фонему **/і/**, відбувається чергування за твердістю / м'якістю кінцевих твердих приголосних основ із парними м'якими приголосними фонемами: М.в. ч.р. (*зеле́**н'**-ім*); Д.в. та М.в. ж.р. (*зеле́**н'**-ій*); Н.в., З.в. та К.в. мн. (*зеле́**н'**-і)*;

– у присвійних прикметниках із суфіксом **-ів-**, який виступає у Н.в., З.в. та К.в. чоловічого роду, в усіх інших відмінкових словоформах чоловічого, жіночого, середнього роду та множини відбувається чергування голосних **/і/** з **/о/** та **/е/.** Чергування **/і/** з **/о/** характерне для прикметників, утворених від іменників твердої групи відмінювання (*бра́т-ø* II відміна, тверда група) → *бра́т'**і**в-ø – бра́т**о**в-их, бра́т**о**в-а, бра́т**о**в-е*). Чергування **/і/** з **/е/** характерне для прикметників, утворених від іменників м'якої та мішаної груп відмінювання (*л'ікар-ø* II відміна, м'яка група) → *л'ікар'**і**в-ø – л'ікар**е**в-а, л'ікар**е**в-ого, л'ікар**е**в-им*).

♦**До м'якої групи** відмінювання належить кількісно невелика група якісних та відносних прикметників, основа яких закінчується на фонему /**н'**/ (*пере́д**'н'**-ій, дос'ві́т**'н'**-ій, тор'ґиш**н'**-ій, си́**н'**-ій*), а також поодинокі прикметники з іншими м'якими кінцевими приголосними основи (*тре́**м'**-ій*). В усіх відмінкових словоформах цієї групи послідовно використовується основа на м'яку приголосну фонему.

Таблиця 18. **Зразки парадигм прикметників м'якої групи**

	однина			**множина**
	чоловічий рід	**жіночий рід**	**середній рід**	
	якісні та відносні прикметники			
Н.	*дре́вн'**-ій***	*дре́вн'**-а (айа)***	*дре́вн'**-е (ейе)***	*дре́вн'**-і (ійі)***
Р.	*дре́вн'**-ого***	*дре́вн'**-ойі***	*дре́вн'**-ого***	*дре́вн'**-іх***
Д.	*дре́вн'**-ому***	*дре́вн'**-ій***	*дре́вн'**-ому***	*дре́вн'**-ім***
З.	*дре́вн'**-ій/ого***	*дре́вн'**-у (уйу)***	*дре́вн'**-е (ейе)***	*дре́вн'**-і (ійі)/их***
О.	*дре́вн'**-ім***	*дре́вн'**-ойу***	*дре́вн'**-ім***	*дре́вн'**-іми***
М.	*дре́вн'**-ому/ім***	*дре́вн'**-ій***	*дре́вн'**-ому/ім***	*дре́вн'**-іх***
К.	*дре́вн'**-ій***	*дре́вн'**-а (айа)***	*дре́вн'**-е (ейе)***	*дре́вн'**-і (ійі)***

♦**Парадигматична група прикметників на –*лиций* (мішана група)** об'єднує лише прикметники з коренем **-лиц-** (**-лиц′-**): *безли́ц-ий, бл'ідоли́ц-ий, кру́гоголиц-ий, по́вноли́ц-ий* та. ін. Цю парадигматичну групу прикметників у деяких сучасних граматиках називають мішаною групою за ознакою змішування твердих і м'яких основ парадигматичних словоформ, що зумовлено морфонологічним чергуванням за твердістю / м'якістю кінцевих приголосних основи **ц / ц′**. Часткова парадигма чоловічого роду має тверді основи у Н.в., О.в., К.в., а в Р.в., Д.в.; З.в., М.в. – м'які основи. У середньому роді тверді та м'які основи розподіляються аналогічно, за винятком словоформи З.в., яка має тверду основу. Словоформи жіночого роду в усіх відмінках мають м'яку основу. Часткова парадигма множини має м'які основи у Н.в. та К.в., а в усіх інших відмінкових словоформах виступає тверда основа.

Таблиця 19*. Зразки парадигм прикметників на *-лиций

	однина			множина
	чоловічий рід	**жіночий рід**	**середній рід**	
Н.	*безли́ц-**ий***	*безли́ц′-**а (айа)***	*безли́ц-**е (ейе)***	*безли́ц′-**і(ійі)***
Р.	*безли́ц′-**ого***	*безли́ц′-**ойі***	*безли́ц′-**ого***	*безли́ц-**их***
Д.	*безли́ц′-**ому***	*безли́ц′-**ій***	*безли́ц′-**ому***	*безли́ц-**им***
З.	*безли́ц′-**ого***	*безли́ц′-**у (уйу)***	*безли́ц-**е (ейе)***	*безли́ц-**их***
О.	*безли́ц-**им***	*безли́ц′-**ойу***	*безли́ц-**им***	*безли́ц-**ими***
М.	*безли́ц′-**ому/ім***	*безли́ц′-**ій***	*безли́ц′-**ому/ім***	*безли́ц-**их***
К.	*безли́ц-**ий***	*безли́ц′-**а (айа)***	*безли́ц-**е (ейе)***	*безли́ц′-**і(ійі)***

Родово-відмінково-числові (відмінково-числові) словоформи прикметників трьох парадигматичних груп ад'єктивного типу (твердої, м'якої та на *-лиций*) мають такі особливості флексійних наборів:

• Для усіх наборів відмінкових флексій характерна міжпарадигматична омонімія:

– у Р.в., Д.в., М.в. прикметники чоловічого та середнього роду усіх парадигматичних груп мають омонімічні флексії **-ого, -ому, -ому / -ім**. Вибір паралельних флексій М.в. **-ому / -ім** функціонально не регулюється у цих прикметниках;

– у Н.в., З.в., К.в. множини прикметники усіх парадигматичних груп мають омонімічну флексію **-і**;

Омонімія відсутня у таких відмінкових формах:

– у Н.в., З.в., К.в., в яких прикметники середнього роду марковані флексією **-е,** а прикметники чоловічого роду флексіями **-ий, -*ø*** або **-ій**.

– у Н.в., З.в., К.в. чоловічого роду, які у м'якій групі мають флексію **-ій** (*дре́вн'-**ій***); у твердій групі – флексію **-ий** (*вели́к-**ий***); а присвійні прикметники чоловічого роду твердої групи марковані нульовою флексією (*бра́т'ів-**ø***);

– в О.в. чоловічого та середнього роду, які у м'якій групі мають флексію **-ім** (*дре́вн'-**ім***), а у твердій та групі на *-лиций* – флексію **-им** (*вели́к-**им,** безли́ц-**им***);

– у Р.в., Д.в., О.в. та М.в. множини, які у м'якій групі мають флексії **-іх** (*дре́вн'-**іх***), **-ім** (*дре́вн'-**ім***), **-іми** (*дре́вн'-**іми***), **-іх** (*дре́вн'-**іх***), а у твердій та групі на *-лиций* – флексії **-их** (*вели́к-**их,** безли́ц-**их***), **-им** (*вели́к-**им,** безли́ц-**им,***), **-ими** (*вели́к-**ими,** безли́ц-**ими***), **-их** (*вели́к-**их,** безли́ц-**их***).

• Прикметники жіночого роду та множини в усіх відмінках мають характерні тільки для їхньої часткової парадигми флексії, причому набори флексій прикметників жіночого роду однакові в трьох різних парадигматичних групах, а набори флексій часткових парадигм множини омонімічні у твердій та групі на *-лиций* (див. табл. 17, 18, 19).

• Для прикметникових флексій характерна внутрішньопарадигматична омонімія у межах часткових родових парадигм та парадигми множини таких відмінкових форм:

– Н.в., З.в. та К.в. чоловічого роду (*вели́к-**ий;** бра́т'ів-**ø;** дре́вн'-**ій;** безли́ц-**ий***);

– Н.в., З.в. та К.в. середнього роду (*вели́к-**е;** дре́вн'-**е;** безли́ц-**е***);

– Н.в., З.в. та К.в. множини (*вели́к-**і;** дре́вн'-**і;** безли́ц'-**і***);

– Н.в. та К.в. жіночого роду (*вели́к-**а;** дре́вн'-**а;** безли́ц'-**а***); грамема З.в. виражається флексією **-у** (*вели́к-**у;** дре́вн'-**у;** безли́ц'-**у***);

– Д.в. та М.в. чоловічого роду (*вели́к-**ому;** дре́вн'-**ому;** безли́ц'-**ому***);

– Д.в. та М.в. середнього роду (*вели́к-**ому;** дре́вн'-**ому;** безли́ц'-**ому***);

– Р.в. та М.в. множини (*вели́к-**их; дре́вн'-іх; безли́ц-их***).

• Прикметники чоловічого роду та множини твердої і м'якої групи у формі З.в. мають паралельні флексії. Вибір форми зумовлюється семантикою означуваного іменника (істота / неістота): флексії **-ого** та **-их, -іх** уживаються з іменниками-істотами (*зустрів) бра́тов-**ого** друга; бра́тов-**их** друзів; да́вн'-**іх** знайомих*); флексії **-ий**, **-ø, -ій** та **-і** з іменниками-неістотами (*побачив) вели́к-**ий** будинок; бра́т'ів-**ø** зошит; дре́вн'-**ій** замок; вели́к-**і** будинки*).

• Прикметники чоловічого роду та множини парадигматичної групи на *-лиций* у формі З.в. не мають паралельних флексій. У цих словоформах уживаються тільки флексії омонімічні з Р.в. **-ого** (*зустрів повнолиц'-**ого** хлопця*) та **-их** (*зустрів повнолиц-**их** хлопців*), тому що прикметники на *-лиций* утворюють словосполучення лише з іменниками-назвами людей і тільки в переносному значенні можуть виражати ознаку іменника-неістоти.

• Якісні та власне відносні прикметники жіночого, середнього роду та множини у Н.в., З.в., К.в. можуть мати як повні стягнені форми (*вели́к-**а**, вели́к-**у**, вели́к-**е**, вели́к-**і**),* так і повні нестягнені форми (*вели́к-**айа**, вели́к-**уйу**, вели́к-**ейе**, вели́к-**ійі***), що зумовлює виникнення паралельних закінчень, вибір яких здійснюється за функціонально-стилістичним критерієм.

♦ Окремого коментаря потребує словозміна архаїчних коротких прикметників чоловічого роду, які виконують стилістичну функцію у фольклорних та поетичних текстах. Короткі форми характерні тільки для обмеженої групи архаїчних якісних прикметників (*варт, винен, винуват, годен, готов, голоден, дрібен, жив, здоров, зелен, золот, красен, ладен, молод, певен, повен, повинен, славен, срібен, ясен* та ін.).

Короткі словоформи прикметників чоловічого роду разом зі словоформами повних прикметників чоловічого, жіночого, середнього роду та множини зберігають семантичну цілісність прикметникової лексеми і перебувають із повними формами в морфологічній опозиції, що зумовлює визначення в усіх коротких формах нульової флексії (пор. *зе́лен-ø – зелен-ий, зелен-а, зелен'-і*) та об'єднання їх із повними формами в

одну словозмінну парадигму. Нульові флексії-омоніми в межах відмінкової парадигми чоловічого роду вступають в асиметричні морфологічні опозиції, а саме протиставляються лише за граматичним значенням відмінка без протиставлення плану вираження флексій.

Таблиця 20. **Зразки варіативних парадигм прикметників чоловічого роду**

	Паралельні словоформи			
Н.	*зеле́н-**ий***	*(сад-ø)*	*др'ібн-**и́й***	*(до́шчик-ø)*
	*зе́лен-**ø***		*др'і́бен-**ø***	
Р.	*зеле́н-**ого***	*(са́д-у)*	*др'ібн-**о́го***	*(до́шчик-а)*
	*зе́лен-**ø***		*др'і́бен-**ø***	
Д.	*зеле́н-**ому***	*(са́д-у)*	*др'ібн-**о́му***	*(до́шчик-у)*
	*зе́лен-**ø***		*др'і́бен-**ø***	
З.	*зеле́н-**ий /ого***	*(са́д-ø)*	*др'ібн-**и́й /о́го***	*(до́шчик-ø)*
	*зе́лен-**ø***		*др'і́бен-**ø***	
О.	*зеле́н-**им***	*(са́д-ом)*	*др'ібн-**и́м***	*(до́шчик-ом)*
	*зе́лен-**ø***		*др'і́бен-**ø***	
М.	*(у)зеле́н-**ому /ім***	*(сад-у́)*	*(у)др'ібн-**о́му**/**ім***	*(до́шчик-у)*
	*(у) зе́лен-**ø***		*др'і́бен-**ø***	
К.	*зеле́н-**ий***	*(са́д-е)*	*др'ібн-**и́й***	*(до́шчик-у)*
	*зе́лен-**ø***		*др'і́бен-**ø***	

Уживаючись в атрибутивній функції із означуваним іменником, короткі прикметники узгоджуються з ним у роді та відмінку і виражають грамеми семи відмінків морфолого-синтаксичним способом: відмінкова форма означуваного іменника + нульова флексія прикметникової словоформи (див. § 25. Словозмінні морфологічні категорії прикметника).

Таким чином, якісні прикметники чоловічого роду можуть мати дві відмінкові форми: із субстанціально вираженими флексіями та нульовими флексіями. Тому часткова парадигма прикметників чоловічого роду, які мають короткі форми, є варіативною: кожна відмінкова грамема виражається паралельними формами – повною і короткою.

В усіх формах варіативної парадигми коротких прикметників прослідковується тверда основа, проте у поетичних текстах можливе вживання коротких форм із м'якими основами (…*Ой чи*

пінна Леда, ой чи панна Лада, Аж на мене ***чóрен'-ø*** *лебідь з хмаровища пада* (І. Драч). Порівняно з повними формами прикметників чоловічого роду в коротких прикметниках відбуваються такі морфонологічні зміни:

– чергування голосної фонеми /**е**/ з /***ø***/: *др'іб**ø**н-и́й – др'іб**е**н-ø, ла́д**ø**н-ий – ла́д**е**н-ø, по́в**ø**н-ий – по́в**е**н-ø***;***

– зміна наголосу, пор.: *зел**е́**н-ий – з**е́**лен-**ø**, др'ібн-и́й – др'і́бен-**ø**.*

Займенниковий тип відмінювання прикметників

Займенниковий тип відмінювання об'єднує парадигми займенникових прикметників, характеристика основ яких за твердістю / м'якістю подібна до парадигматичних груп прикметників ад'єктивного типу, але вони можуть мати як типові прикметникові набори флексій, так і особливі, займенникові, флексії. Традиційно в сучасних граматиках[131] словозміна займенникових прикметників розглядається за функціонально-семантичними розрядами. На нашу думку, словозміна займенникових прикметників характеризується системними формальними закономірностями за принципом використання твердих / м'яких основ та характерних наборів флексій, тому в межах займенникового типу можна визначити три парадигматичні групи: **тверду, м'яку і мішану.**

Таблиця 21. **Зразки парадигм займенникових прикметників твердої групи**

Від.	**однина**			**множина**
	чоловічий	**жіночий**	**середній**	
	наш			
Н.	*наш-**ø***	*на́ш-**а***	*на́ш-**е***	*на́ш-**і***
Р.	*на́ш-**ого***	*на́ш-**ої***	*на́ш-**ого***	*на́ш-**их***
Д.	*на́ш-**ому***	*на́ш-**ій***	*на́ш-**ому***	*на́ш-**им***
З.	*наш-**ø**/**ого***	*на́ш-**у***	*на́ш-**е***	*на́ш-**і**/**их***
О.	*на́ш-**им***	*на́ш-**ою***	*на́ш-**им***	*на́ш-**ими***
М.	*на́ш-**ому**/**ім***	*на́ш-**ій***	*на́ш-**ому**/**ім***	*на́ш-**их***
К.	*на́ш-**ø***	*на́ш-**а***	*на́ш-**е***	*на́ш-**і***

[131] Горпинич В.О. Українська морфологія. – Дніпропетровськ.: ДНУ, 2002.; Сучасна українська літературна мова. Морфологія // За редакцією І.К.Білодіда. – К., 1969.
Украинская грамматика. – К., 1986.

Закінчення табл. 21

	кожний			
Н.	*ко́жен-**ø**, ко́жн-**ий***	*ко́жн-**а***	*ко́жн-**е***	*ко́жн'-**і***
Р.	*ко́жн-**ого***	*ко́жн-**ойі***	*ко́жн-**ого***	*ко́жн-**их***
Д.	*ко́жн-**ому***	*ко́жн'-**ій***	*ко́жн-**ому***	*ко́жн-**им***
З.	*ко́жен-**ø**, ко́жн-**ий**/**ого***	*ко́жн-**у***	*ко́жн-**е***	*ко́жн'-**і** / ко́жн-**их***
О.	*ко́жн-**им***	*ко́жн-**ойу***	*ко́жн-**им***	*ко́жн-**ими***
М.	*ко́жн-**ому** / ко́жн'-**ім***	*ко́жн'-**ій***	*ко́жн-**ому**/ ко́жн'-**ім***	*ко́жн-**их***
К.	*ко́жен-**ø,** ко́жн-**ий***	*ко́жн-**а***	*ко́жн-**е***	*ко́жн'-**і***
	якийсь			
Н.	*йак-**и́й**-с'*	*йак-а́-с'*	*йак-**е́**-с'*	*йак-**і**-с'*
Р.	*йак-**о́го**-с'*	*йак-о́йі-с'*	*йак-**о́го**-с'*	*йак-**и́х**-с'/ос'*
Д.	*йак-**о́му**-с'*	*йак-ій-с'*	*йак-**о́му**-с'*	*йак-**и́м**-с'/ос'*
З.	*йак-**и́й**/**о́го**-с'*	*йак-у́-с'*	*йак-**е́**-с'*	*йак-**і**-с', йак-**и́х**-с'/ос'*
О.	*йак-**и́м**-с'/ос'*	*йак-**о́йу**-с'*	*йак-**и́м**-с'/ ос'*	*йак-**и́ми**-с'*
М.	*йак-**о́му**/**ім**-с'*	*йак-**ій**-с'*	*йак-**о́му**/**ім**-с'*	*йак-**и́х**-с'/ос'*
К.	*йак-**и́й**-с'*	*йак-**а́**-с'*	*йак-**е́**-с'*	*йак-**і**-с'*

♦ **До твердої групи** належать займенникові прикметники, які у чоловічому, жіночому та середньому роді мають тверду основу:

– присвійні (*наш, наша, наше; ваш, ваша, ваше*);

– означальні (*сам, сама, само; самий, сама, саме́; всякий, всяка; всяке; всілякий, всіляка, всіляке; кожен (кожний), кожна, кожне; інший, інша, інше*);

– вказівні (*такий, така, таке*);

– питально-відносні (*який, яка, яке; котрий, котра, котре*);

– неозначені (займенники, утворені від *який, котрий*, напр., *будь-який, якийсь, котрийсь*);

– заперечні (*ніякий, ніяка, ніяке; нікотрий, нікотра, нікотре, жодний (жоден), жодна, жодне*).

Словозміна займенникових прикметників твердої групи повністю наслідує закономірності відмінювання ад'єктивного типу твердої групи, про що свідчить уживання твердих основ та аналогічних наборів флексій у парадигмати-

чних формах. У позиції перед флексіями, які починаються на фонему **/і/**, відбувається чергування кінцевих твердих приголосних із парними м'якими: М.в. ч.р. (*ко́ж**н'**-ім*); Д.в. та М.в. ж.р. (*ко́ж**н'**-ій*); Н.в., З.в. та К.в мн. (*ко́ж**н'**-і)*.

У словоформах Н.в., З.в. та К.в. деяких займенників чоловічого роду (*наш-**ø**, ваш-**ø**, кожен-**ø**, сам-**ø***) вживається нульова флексія. У займеннику *ко́жен-**ø** (ко́жн-**ий**)* нульова флексія виступає паралельно з **-ий**, а займенник *сам-**ø*** з нульовою флексією парадигматично протиставляється за формами чоловічого та середнього роду займеннику *сам-и́й*, пор.: *сам-**ø**, сам-**а́**, сам-**о́** – сам-**и́й** (сам-**и́й** хліб,* але *той с**а́**м-ий), сам-**а́**, сам-**е́** .*

Відмінювання займенників *ко́жн-**ий,** йак-**и́й**-с', котр-**и́й**-с'* супроводжується такими морфонологічними процесами:

– чергуванням /е/ з / **ø**/: *ко́ж**е**н-**ø**, ко́ж**ø**н-ий;*

– інтерфіксацією в основі: займенники *йак-**и́й**-с', котр-**и́й**-с'* мають перервану основу *йак-**…**-с', котр-**…**-с'*. При додаванні флексій у відмінкових словоформах О.в. (**-им**) середнього і чоловічого роду та у відмінкових словоформах Р.в, М.в. (**-их**) множини між флексіями та постфіксом ***-с'*** виникає інтерфікс **-о-**, який приєднується до постфікса: *йак-и́м-**о**с' йак- и́х-**о**с' котр-и́х-**о**с'*. Інтерфіксація основи також відбувається у тих самих відмінкових словоформах при відмінюванні займенника м'якої групи *чий-**ø**-с'*.

♦ **До м'якої групи** належать займенникові прикметники, які у чоловічому, жіночому і середньому роді та множині мають м'яку основу:

– присвійні (*мій, моя, моє; твій, твоя, твоє; свій, своя, своє; їхній, їхня, їхнє*);

– означальні (*весь, вся, все*), словоформа середнього роду у Н.в., З.в., К.в. має тверду основу, але в усіх інших відмінках – м'яку;

– питально-відносні (*чий, чия, чиє*);

– неозначені (займенники, утворені від *чий,*напр., *будь-чий, чийсь*);

– заперечні (*нічий, нічия, нічиє).*

Проте у словоформах займенникових прикметників м'якої групи використання м'якої основи не послідовне.

Таблиця 22. **Зразки парадигм займенникових прикметників м'якої групи**

Від.	однина			множина
	чоловічий	жіночий	середній	
	мій			
Н.	*мій-**ø***	*мой-**á***	*мой-**é***	*мой-**í***
Р.	*м-**огó***	*мой **-éйі***	*м-**огó***	*мой-**íх***
Д.	*мой-**ému***	*мой **-íй***	*мой-**ému***	*мой-**ím***
З.	*мій-ø, м-**огó***	*мой **-ý***	*мой-**é***	*мой-**í**/**íх***
О.	*мой-**ím***	*мой **-éйу***	*мой-**ím***	*мой-**ímи***
М.	*мой-**ému**/**ím***	*мой **-íй***	*мой-**ému**/**ím***	*мой-**íх***
К.	*мій-**ø***	*мой **-á***	*мой-**é***	*мой-**í***
	їхній			
Н.	*їхн'-**ій***	*їхн'-**а***	*їхн'-**е***	*їхн'-**і***
Р.	*їхн'-**ого***	*їхн'-**ої***	*їхн'-**ого***	*їхн'-**іх***
Д.	*їхн'-**ому***	*їхн'-**ій***	*їхн'-**ому***	*їхн'-**ім***
З.	*їхн'-**ій**/**ого***	*їхн'-**у***	*їхн'-**е***	*їхн'-**і**/**іх***
О.	*їхн'-**ім***	*їхн'-**ою***	*їхн'-**ім***	*їхн'-**іми***
М.	*їхн'-**ому**/**ім***	*їхн'-**ій***	*їхн'-**ому**/**ім***	*їхн'-**іх***
К.	*їхн'-**ій***	*їхн'-**а***	*їхн'-**е***	*їхн'-**і***
	весь			
Н.	*вес'-**ø***	*вс'-**á***	*вс-**е***	*вс'-**í***
Р.	*вс'-**огó***	*вс'-**ійéйі****	*вс'-**огó***	*вс'-**íх***
Д.	*вс'-**омý***	*вс'-**íй***	*вс'-**омý***	*вс'-**ím***
З.	*вес'-**ø** / вс'-**огó***	*вс'-**ý***	*вс-**е***	*вс'-**í**/**íх***
О.	*вс'-**ím***	*вс'-**ійéйу****	*вс'-**ím***	*вс'-**імá***
М.	*вс'-**óму**/**ím***	*вс'-**íй***	*вс'-**óму**/**ím***	*вс'-**íх***
К.	*вес'-**ø***	*вс'-**á***	*вс-**е***	*вс'-**í***

* Див. коментар до відмінювання займенників *цей, той*.

Парадигма займенника *їхн'-**ій*** дублює систему м'яких основ (в усіх відмінках) та флексійний набір прикметників м'якої групи ад'єктивного парадигматичного типу. Парадигма займенника *чий-**ø*** та похідних від нього неозначених і заперечних займенників також послідовно використовує м'яку основу, але в ній з'являються власне займенникові флексії, які використовуються паралельно з ад'єктивними або самостійно:

	ад'єктивні флексії	займенникові флексії
Д.в. ч. р. та с. р. -	*чий-**óму***	*чий-**ému***

М.в. ч. р. та с. р - *чий-**о́му**, чий-**ім*** *чий-**е́му***
Р.в. ж.р. - *чий-**е́йі***
О.в. ж.р. - *чий-**е́йу***

• Словозміна інших займенникових прикметників м'якої групи потребує окремого коментаря.

При відмінюванні займенників *мій, твій, свій* використовуються три типи морфонологічних варіантів основ: м'які основи ***мій-, твій-, свій-*** у Н.в. чол. р., які в результаті морфонологічного чергування **/і/ – /о/** змінюються на м'які основи ***мой-, твой-, свой-*** в усіх інших відмінкових формах, крім Р.в. (З.в.) середнього та чоловічого роду, в якому виникає тверда основа ***м-, тв-, св-***. Утворення цієї основи пояснюється такими морфонологічними процесами: усіченням кінцевої приголосної **/й/** та накладанням кінцевої голосної основи **/о/** і початкової голосної **/о/** флексії: *м[о(й#)↔о]го; тв[о(й#)↔о]го; св[о(й#)↔о]го*. Парадигма займенників *мій, твій, свій* має займенникові флексії у тих самих відмінкових словоформах, що і в займеннику *чий*: *мой-**е́му,** мой-**е́йі,** мой-**е́йу.***

Відмінювання займенника *весь* характеризується послідовним використанням м'яких основ в усіх відмінках, за винятком словоформ Н.в., З.в., К.в. середнього роду, в яких вживається тверда основа ***вс-е***. У парадигмі цього займенника визначаються три морфонологічні варіанти основи: ***вес'-, вс'-, вс-***, які зумовлені такими морфонологічними процесами: морфонологічним чергуванням голосних фонем **/е/ – /ø/:** *вес' – вøс'-*; морфонологічним чергуванням голосних фонем **/е/ – /ø/** та приголосних фонем за твердістю / м'якістю: *вес' – вøс-*. У всіх відмінкових словоформах займенника *весь* використовуються прикметникові флексії м'якої групи, крім нульової флексії Н.в., З.в., К.в. чоловічого роду *вес'-**ø*** та займенникових флексій у словоформах жіночого роду Р.в. (*вс'-**ійе́йі***) та О.в. (*вс'-**ійе́йу***).

♦ **До мішаної групи** належать займенникові вказівні прикметники *цей*, *ця*, *це*; *той*, *та*, *те*, при словозміні яких у певних відмінках варіюється тверда та м'яка основи:

Таблиця 23. **Зразки парадигм займенникових прикметників мішаної групи**

Від.	однина			множина
	чоловічий	жіночий	середній	
	цей			
Н.	*ц-**ей****	*ц'-**а***	*ц-**е***	*ц'-**і***
Р.	*ц'-**ого́***	*ц'-**ійе́ї****	*ц'-**ого́***	*ц-**их***
Д.	*ц'-**ому́***	*ц'-**ій***	*ц'-**ому́***	*ц-**им***
З.	*ц-**ей**, ц'-**ого́***	*ц'-**у***	*ц-**е***	*ц'-**і**/ ц-**их***
О.	*ц-**им***	*ц'-**ійе́йу****	*ц-**им***	*ц-**и́ми***
М.	*ц'-**о́му**/**ім***	*ц'-**ій***	*ц'-**о́му**/**ім***	*ц-**их***
К.	*ц-**ей***	*ц'-**а***	*ц-**е***	*ц'-**і***
	той			
Н.	*т-**ой****	*т-**а***	*т-**е***	*т'-**і***
Р.	*т-**ого́***	*т'-**ійе́ї**** / *т-**о́йі***	*т-**ого́***	*т-**их***
Д.	*т-**ому́***	*т'-**ій***	*т-**ому́***	*т-**им***
З.	*т-**ой**, т-**ого́***	*т-**у***	*т-**е***	*т'-**і**/ т-**их***
О.	*т-**им***	*т'-**ійе́йу**** / *т-**о́йу***	*т-**им***	*т-**и́ми***
М.	*т-**о́му** /т'-**ім***	*т'-**ій***	*т-**о́му** /т'-**ім***	*т-**их***
К.	*т-**ой***	*т-**а***	*т-**е***	*т'-**і***

* Див. коментар до відмінювання займенників *цей, той*.

Словозміна займенникового прикметника *цей* характеризується двома морфонологічними варіантами основи: ***ц-,ц'-***, які використовуються у відмінкових формах аналогічно до твердої / м'якої основи парадигматичної групи на *-лиций* ад'єктивного типу. В усіх відмінкових словоформах займенника *цей* використовуються прикметникові флексії, крім флексії *-ей* Н.в., З.в., К.в. чоловічого роду (*ц-**ей**)* та займенникових флексій у словоформах жіночого роду Р.в. (*ц'-**ійе́ї***) та О.в. (*ц'-**ійе́йу***).

Морфологічна парадигма займенникового прикметника *той* також використовує два морфонологічні варіанти основи: ***т'-*** (м'яку) і ***т-*** (тверду). Основа ***т-*** характерна для всіх відмінкових словоформ чоловічого та середнього роду, крім паралельної словоформи М.в.: *т-**о́му** /**т'-** ім*. Тверда основа ***т-*** вживається і в усіх відмінках множини, за винятком Н.в., З.в., К.в. (***т'-**і*). Для відмінкових словоформ жіночого роду характерні два морфонологічні варіанти основи: ***т'-*** (м'яка) у Р.в, Д.в., М.в.; ***т-*** (тверда)

у Н.в, З.в., К.в.. У всіх відмінкових формах займенника *той* використовуються прикметникові флексії, крім *-ой* флексії Н.в., З.в., К.в. чоловічого роду *т-**ой*** та займенникових флексій у словоформах жіночого роду Р.в. (*т'-**ійéйі***) та О.в. (*т'-**ійéйу***), які вживаються паралельно з прикметниковими: Р.в. (*т-**ойі***) та О.в. (*т-**ойу***) і приєднуються до різних типів основ.

*Окремого коментаря потребує визначення нетипових займенникових флексій: **-ей*** (*ц-ей*); **-ой** (*т-ой*) у Н.в., З.в., К.в. чоловічого роду; **-ійейу** (*вс'-ійейу, ц'-ійейу, т'-ійейу*) в О.в. жіночого роду; **-ійейі** (*вс'-ійейі, т'-ійейі, ц'-ійейі*) у Р.в. жіночого роду (див. табл. 23).

У сучасних граматиках основи і флексії в цих відмінкових формах визначаються за діахронічним принципом (*цей-**ø***; *той-**ø***; *вс'ій-**ейу**, ц'ій-**ейу**, т'ій-**ейу***; *вс'ій-**ейі**, т'ій-**ейі**, ц'ій-**ейі***)[132] для збереження цілісності йотованої основи. Йотована основа, що також визначається і в займенниках *мій, твій, свій* (за винятком Р.в. чоловічого та середнього роду, де відбувається накладання: *м[о(й#)↔о]го*), є діахронічно первинною в займенниковій парадигмі. Проте визначення йотованої основи в займенниках *мій, твій, свій* зумовлюється і синхронічним принципом парадигматичних опозицій: йотована основа визначається послідовно в усіх відмінках, що не характерно для займенників *цей, той, весь*.

У парадигмах займенників *цей, той, весь* за морфологічним опозиційним протиставленням послідовно визначаються однофонемні основи ***ц-,ц'-*** *(ц-ей, ц'-а, ц'-ійейі),* ***т'-, т-*** *(т-ой, т-а, т'-ійейі),* та основа ***вс'-*** *(вс'-а, вс'-ійейу).* Це зумовлює утворення у зазначених відмінках флексій **–ей**, **-ой**, **-ійейу**, **-ійейі** в результаті процесу перерозкладу на морфному шві між коренем і флексією: частина кореня /**ій**/ переходить до складу флексії (*т'[ій-ейу]; т[ой]).* Нейотовані морфонологічні варіанти основ інших відмінкових форм займенників *цей*, *той, весь* утворилися в результаті низки історичних фонетичних процесів, які не пояснюються синхронічними морфонологічними закономірностями, крім: морфонологічного чергування **/ц/** із /**ц'**/; /**т**/ із /**т'**/ (***ц**-е, **ц'**-ому; **т**-а, **т'**-і*)) та накладання прикметникової флексії

[132] Украинская грамматика. –К., 1986. – С. 157.

-ій на основу в Д.в. жіночого роду: *ц'[ій ↔ій]; т'[ій ↔ій]; вс'[ій ↔ій]*. На нашу думку, у сучасній парадигмології, що керується насамперед принципом системності і регулярності морфологічних опозицій, запропонований підхід є цілком обґрунтованим методикою синхронічного морфологічного аналізу.

У займенниковому парадигматичному підтипі використовуються займенникові та переважно ад'єктивні флексії, які вступають у міжпарадигматичну та внутрішньопарадигматичну омонімію з флексіями іменників ад'єктивного підтипу.

ЧИСЛІВНИК

§ 27. Загальна характеристика числівника як частини мови

♦ **Числівник** – самостійна частина мови, якій властива категорійна семантика означеної/неозначеної кількості предметів або математичного числа, що виражається морфологічною категорією відмінка та відповідними синтаксичними функціями.

Поняття кількості – одна з найважливіших характеристик буття та людського спілкування – у мові має широкий спектр виражальних засобів – як лексичних, так і граматичних.

На лексичному рівні слова різних частин мови (непохідні та деривати нечислівникового походження) також виражають своїми лексичними значеннями різноманітні кількісні ідеї:

– іменники: *гурт*, *рота*, *полк*, *покоління*, *молодість*, *дід*, *немовля*;

– прикметники: *великий*, *малий*, *дорослий*, *низький*, *дорогий*;

– прислівники: *близько*, *далеко*, *трохи*, *дуже*, *більш-менш*.

У морфемній підсистемі є чимало морфем, які виражають кількість як міру, градацію або інтенсивність ознаки:

– ***на***-*танцювати*-***ся***, *стриб*-***ну***-*ти*, *боягуз*-***лив***-*ий*;

– *біл*-***еньк***-*ий* – *біл*-***есеньк***-*ий* – *біл*-***ісіньк***-*ий* – *біл*-***юсіньк***-*ий*;

– *люд-**ств**-о*, *жін-**от**-а*, *дит-**в**-а*, *профес-**ур**-а*, *берез-**няк***;

– *перл-**ин**-а*, *капуст-**ин**-а*.

У словотвірній підсистемі численні деривати різних частин мови, утворені від числівникових основ, виражають словотвірні значення кількості, міри, порядку:

– порядкові прикметники: *п'ят-**ø**-ий*, *десят-**ø**-ий*, *двадцять сьом-**ø**-ий*;

– іменники: *один-**иц**-я*, *десят-**ок***, *сот-**н**-я*;

– дієслова: ***по**-дво-**ї**-ти*, ***по**-десятер-**и**-ти*;

– прислівники: ***у**-три-**чі***, ***на**-шестеро*, ***у**-двох*.

У парадигмології поняття кількості виражається граматичною категорією числа в іменнику. Грамеми однини і множини є обов'язковими для словоформ усіх злічуваних іменників. Категорія числа є системним засобом вираження поняття кількості в іменниках, а також пов'язаних із ними в реченні ад'єктивних словах і дієсловах.

♦ На відміну від інших самостійних частин мови, слова яких виражають кількісну семантику граматичною категорією числа, числівник об'єднує слова лише з кількісно-числовим лексичним значенням.

У людській свідомості число абстрагувалося від предмета і стало абстрактною назвою, що зумовило різне функціонування числівника: а) несамостійне його вживання, у поєднанні з іменниками і б) самостійне вживання, коли числівник називає математичне число.

Отже, числівник виконує дві номінативні функції:

– квантитативну – називання кількості предметів: *Дощ ллє вже **три доби***;

– нумеративну – називання математичного числа: ***П'ять** не ділиться націло*.

Більш частотною для числівника є квантитативна функція.

♦ Як частина мови числівник виокремлюється за триєдиним гетерогенним критерієм: 1) семантичним; 2) морфологічним; 3) синтаксичним. Додатковою ознакою для числівника може вважатися і словотвірна.

Частиномовна семантика числівника, його унікальна для лексики значеннєва організація, "рядність", де кожний числівник на-

зиває число, яке рівно на одиницю більше або менше від наступного або попереднього числа, сприяла тому, що саме семантичний критерій став домінуючим для цієї частини мови.

Інші класифікаційні ознаки – морфологічні категорії і синтаксичні функції – у числівників зазнали певної модифікації порівняно з іменником і прикметником.

Із **трьох морфологічних категорій**, властивих іменним частинам мови – роду, числа і відмінка – дві категорії – роду і числа – практично не характерні для числівників. **Категорія роду** нерелевантна для числівника у зв'язку з його абстрактною семантикою (кількісною ознакою предмета та абстрактно-математичною кількістю). **Категорія числа** перетворилася з лексико-граматичної на суто лексичну. Лексичне значення будь-якого числівника – це називання точної кількості предметів або математичного числа.

Категорія відмінка – це єдина морфологічна словозмінна категорія числівника. Однак у числівнику вона також має свою специфіку порівняно з іменником та прикметником. В іменнику відмінкові грамеми виражають суб'єктні, об'єктні, означальні й обставинні значення, що є основою семантико-граматичних відношень іменників з іменними і дієслівними словоформами в реченні. У прикметнику категорія відмінка виконує релятивну функцію, тобто служить для формально-семантичного зв'язку прикметника з означуваним іменником. Специфіка категорії відмінка у числівнику полягає в тому, що відмінкові грамеми оформляють два різновиди підрядного зв'язку числівника з іменником:

– керування (грамеми називного, знахідного і кличного відмінків): сім ⇒ днів; триста ⇒ метрів; (тренувати) п'ятьох ⇒ боксерів; (зустріти) двох ⇒ друзів; двоє ⇒ призовників, (зайдіть на медкомісію);

– узгодження (всі інші відмінкові грамеми): семи/сімох ⇔ днів; трьохсот ⇔ метрів; двох ⇔ тополь; семи/сімом ⇔ дням; трьомстам ⇔ метрам; двом ⇔ тополям; на чотирьох ⇔ поверхах.

Синтаксичні функції числівника також не стали для нього виразною частиномовною ознакою. Для числівника не існує ос-

новної (первинної) функції, за якою він синтаксично відрізнявся б від інших іменних частин мови.

Так, **у квантитативній функції** (у сполученні з іменниками) числівник дублює синтаксичні функції іменника. Числівникові словоформи називного / знахідного / кличного відмінків разом з іменниковими становлять складені члени речення – підмет або додаток. Напр.: *Двоє космонавтів працюють на орбітальній космічній станції. Космічна ракета доставила двох космонавтів на орбітальну станцію.*

Відмінкові словоформи родового, давального, орудного й місцевого відмінків числівника можуть виступати у ролі всіх другорядних членів речення – додатка, означення й обставини залежно від семантики іменника та контексту речення. Такі сполуки також становлять одну номінацію і виступають у реченні як один член. Напр. *У неї хлопчик п'яти років. Загін складався зі ста двадцяти осіб. Чотири українські фронти рухались на захід чотирма залізними потоками* (О. Довженко).

У **нумеративній функції** числівник також виконує синтаксичні ролі, властиві іменнику. Напр.: *Вісімнадцять ділиться на два, три, шість, дев'ять. Корінь квадратний із шістдесяти чотирьох буде вісім.*

Примітка. Зважаючи на те, що у числівнику морфологічні категорії іменних частин мови або нерелевантні (рід і число), або модифіковані (відмінок), а синтаксичні функції не набули власної виразності і дублюють функції інших частин мови, деякі граматисти вважають, що числівник виокремився як частина мови не за гетерогенним критерієм, а за гомогенним – семантичним (А. Супрун)[133].

Інші дослідники взагалі не вважають числівник окремою частиною мови і розглядають його (аналогічно до займенника) як лексичні групи у складі іменника, прикметника і прислівника (О. Суник [134]).

Є. Курилович[135] вважає числівники не словами, а лексичними морфемами.

---

[133] *Супрун А. Е.* Славянские числительные: Становление числительных как особой части речи / *А. Е. Супрун*. – Минск., 1969.;

[134] *Суник О. П.* Вопросы общей теории частей речи / *О. П. Суник* // Вопросы теории частей речи: На материале языков различных типов. – Л., 1968.

[135] *Курилович Е*. Очерки по лингвистике / *Е. Курилович*. – М., 1962.

§ 28. Семантичні розряди числівників

♦ За особливостями називання кількісної ознаки предмета або математичного числа числівники поділяються на семантичні розряди, які відрізняються за формальними, насамперед словозмінними, ознаками. Полярними серед числівників є розряди **означено-кількісних і неозначено-кількісних назв**.

Означено-кількісні числівники позначають точно виражену кількість предметів або їхніх частин (у квантитативній функції), або математичне число (у нумеративній функції). Напр.: *два (студенти)*; *тридцять (років)*; *сто сорок вісім (гривень)*; *семеро (дітей)*; *три десяті (займу)*; *пів-яблука*; *сорок*, *двісті*, *двадцять п'ять* і под.

Неозначено-кількісні числівники позначають точно не визначену кількість предметів і ніколи не називають математичного числа. Напр.: *кількасот (демонстрантів)*; *багато (питань)*; *кільканадцятеро (учнів)* і под.

♦ **Означено-кількісні числівники**, у свою чергу, поділяються на такі групи: **власне кількісні**, **збірні та дробові**.

Власне кількісні числівники позначають кількість предметів або абстрактно-математичну кількість цілих одиниць: *три (книжки)*; *шістнадцять (кілометрів)*; *п'ятсот (гектарів)*; *нуль*; *дев'яносто сім*; *сім мільярдів*.

До групи власне кількісних належать **базові назви**, від яких утворені інші числівники української мови. Це назви таких цілих чисел синтетичної будови: *один – десять*; *одинадцять – дев'ятнадцять*; *двадцять – дев'яносто*; *сто*; *двісті – дев'ятсот*; *нуль*; *тисяча*; *мільйон*; *мільярд*; *більйон*; *трильйон квадрильйон*.

Різним поєднанням цих числівників утворені складні або складені лексеми, які виражають усі інші кількісні ознаки предметів та числові поняття, якими оперує людське мислення. Напр.: *сорок вісім (словників)*; *сто три (тонни)*; *п'ятеро (цуценят)*; *дев'ятсот (кілометрів)*; *дві тисячі п'ятсот*; *три мільярди* та ін.

Збірні числівники позначають певну кількість предметів як сукупність, як одне ціле.

• До збірних числівників в українській мові належать: *двоє* (рідше *двійко*), *троє* (рідше *трійко*), *четверо* (рідше *четвірко*), *п'ятеро – двадцятеро і тридцятеро*. Усі вони є суфіксальними дериватами числівників від *два* по *тридцять*, утвореними суфіксами: **-ой-** (*дв-**ój**-е*, *тр-**ój**-е*), а також **-ер-** (*чéтв-**ер**-о*, *дванáдцят-**ер**-о*, *трúдцят-**ер**-о*).

До збірних числівників можна віднести також слова, що виражають парність: *обидва* (форми чоловічого і середнього роду – *обидва хлопці*, *обидва явища*); *обидві* (форма жіночого роду – *обидві сестри*).

• Збірні числівники порівняно з власне кількісними, від яких вони утворені, характеризуються обмеженою сполучуваністю з іменниками. Вони регулярно вживаються у сполуках:

а) з іменниками чоловічого роду на позначення істот (*двоє студентів*; *семеро депутатів*);

б) з іменниками середнього роду на позначення істот (IV відміна): *троє лошат*; *п'ятеро курчат*;

в) з іменниками pluralia tantum: *одні двері*; *четверо ночов*; *двоє саней* – як єдино можлива для цих іменників форма числової ознаки.

Сучасні граматики відзначають тенденцію до нейтралізації опозиції власне кількісних і збірних числівників, фіксуючи численні факти нівелювання історично відмінних їхніх семантичних ознак[136]. Так, у парах: *два – двоє*; *три – троє*; *чотири – четверо* та ін., що вживаються у художніх текстах як синоніми (*три мачти – троє мачт*; *п'ять тістечок – п'ятеро тістечок*; *чотири вікна – четверо вікон*), значення збірності не відрізняється від власне кількісного. Пор.: *Повний корабель*, *або фрегат має **троє мачт**... Бриг має тільки **дві мачти**...* (Ю. Яновський).

Зафіксовано випадки вживання збірних числівників у дистрибутивно-видільному значенні. Наприклад, *На чудній тачанці сиділо **четверо**. Попереду – бородань та безвусий*, *біля кулемета – довговусий дядько й молодий тендітний червоноар-*

[136] *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови / *І. Вихованець, К. Городенська.* – К., 2004.; Сучасна українська літературна мова / За редакцією *А. П. Грищенка.* Вид. 2, – К., 1997.

місць (Ю. Яновський). Дослідники історії української мови зазначають, що "... поняття збірний числівник містить внутрішню суперечність: збірність – це єдність, підрахунок же (вид. наше) означає руйнування такої єдності"[137] .

Саме це спричинило зміни у функціонуванні збірних числівників, що перетворюється з тенденції на норму. "Українська мова нового часу виявляє цікаву новацію, що не має безпосередніх паралелей в інших слов'янських мовах: замість числівників *два*, *три*, *чотири* при іменниках середнього роду все частіше вживаються числівники *двоє*, *троє*, *четверо*", – зазначає Ю. Шерех[138]. Сучасні граматики, відзначаючи ці зміни, вказують на відносність застережень щодо функціонування збірних числівників з іменниками жіночого роду (*троє студенток*; *семеро жінок*), а також із назвами неістот (*п'ятеро тістечок*; *троє возів*; *десятеро крашанок*), вважаючи їх паралельними, синонімічними з власне кількісними назвами ознак предметів. Отже, сфера функціонування збірних числівників поширюється.

Збірні числівники не використовуються як назви цифр у натуральному ряду чисел, а також як назви абстрактно-математичної кількості, у зв'язку з чим вони функціонують у художніх і розмовних текстах і рідко вживаються в офіційно-ділових та наукових.

Дробові числівники є точними назвами кількості частин, виокремлених у складі цілого: *три п'яті (яблука)*; *одна третя (століття)*. Особливістю дробових числівників є те, що вони можуть поєднуватися з іменниками, які не піддаються лічбі: *одна четверта (солі)*; *дві десяті (оцту)*.

Дробові числівники мають аналітичну будову, крім *півтора (півтори)*, *півтораста* (*пів*, тобто *одна друга*, в сучасній українській мові вживається як префіксоїд: *півгодини*, *півкільце* і под.). Кожен із них компонується з власне кількісного числівника (у "чисельнику") і порядкового прикметника (у "знаменнику").

---

[137] *Лукінова Т. Б.* Числівник / *Т. Б. Лукінова* // Історія української мови. Морфологія. – К., 1978, – С. 218–219.

[138] Цитата за посібником Сучасна українська літературна мова / За редакцією А.П.Грищенка. Вид.2. – К., 1997. – С. 381.

При порядковому прикметнику мислиться іменник «частина», але в результаті його елімінації порядковий прикметник у "знаменнику" сприймається як субстантивована одиниця: *одна восьма центнера*, *три четверті доби*.

Неозначено-кількісні числівники позначають загальну, точно не визначену кількісну ознаку предмета. До цього розряду належать слова: *багато (небагато)*; *мало (немало)*; *чимало*; *кілька*; *декілька*; *кількадесятеро*; *кількасот*; *кільканадцять*; *кільканадцятеро*; *стонадцять*.

До складу неозначено-кількісних належать також займенникові числівники: *скільки*; *стільки; кілька* та похідні від них: *скільки-небудь*; *казна-скільки*; *ніскільки* та ін. Числівники *багато (небагато)*; *мало (чимало*, *немало)* омонімічні з прислівниками і відрізняються від них синтаксичною сполучуваністю (пор.: *багато прочитав* (прислівник), *мало зошитів* (числівник)) та можливістю відмінюватися (*багатьох*, *багатьом* та ін.).

Слова *багато (небагато)*; *мало (немало, чимало)* на відміну від усіх інших числівників, крім дробових, сполучаються також з іменниками на позначення предметів й абстрактних понять, які не лічаться, а вимірюються: *багато дощів*, *чимало обов'язків*, *мало добра*, *стільки турбот*.

Характерною ознакою числівників є їхній практично сталий, кількісно впорядкований лексичний фонд. У числівнику спостерігається досить виразне протиставлення за значеннєвими і формально-граматичними ознаками ядрової та периферійної груп одиниць. **Ядро числівників** становлять слова зі значенням точно названої кількості (*шість*, *п'ятнадцять*, *двоє*, *вісім десятих* і под.); **периферію** – слова зі значенням неозначеної кількості (*кількадесят*, *багато*, *кількасот* і под.).

§ 29. Групи числівників за будовою

За морфемною будовою та особливостями творення числівники української мови поділяються на три групи: **прості**, **складні та складені**.

До простих числівників належать непохідні слова, а також похідні з однією основою. Це такі лексеми, як:

– назви чисел першого десятка (*один – десять*);

– назви чисел другого десятка (*одинадцять – дев'ятнадцять*);

– три назви десятків (*двадцять*, *тридцять*, *сорок*). Компоненти ***-надцять*** *і* ***-дцять*** у назвах другого десятка, десятків, а також у неозначено-кількісних числівниках *кільканадцять, стонадцять* є історично морфологізованими формами числівника *десять*, тобто у числівниках сучасної української мови вони вживаються як суфіксальні морфеми;

– назви: *сто, тисяча, мільйон, мільярд, нуль* і под.;

– збірні назви та похідні від них (*двоє*, *троє*, *четверо*; *двійко*, *трійко*, *четвірко*);

– неозначено-кількісні назви: *багато*, *декілька*, *чимало, скільки, кілька*;

– дробові числівники: *півтора (півтори)*.

Складні числівники об'єднують похідні слова синтетичної будови з двома основами, що виникли в результаті лексикалізації колишніх складених назв із числівниками *десять і сто*. До них належать:

– назви десятків (*п'ятдесят*, *вісімдесят*, *дев'яносто*);

– назви сотень (*двісті – дев'ятсот*);

– неозначено-кількісні числівники (*кількадесят*, *кількасот*, *кількадесятеро*);

– дробовий числівник *півтораста*;

Складені числівники є аналітичною сполукою кількох числових назв, утворених комбінуванням простих і складних: *п'ять тисяч сімсот дев'ятнадцять* і под.

До складених відносять також і дробові числівники (*дві треті*; *тридцять цілих двадцять п'ять сотих* і под.).

§ 30. Сполучуваність числівників з іменниками

Числівники у квантитативній функції вживаються разом з іменниками, утворюючи з ними словосполучення, які функціонують у реченні як цілісні номінатив-

ні одиниці з єдиною синтаксичною функцією. Такі сполуки виконують синтаксичні ролі, характерні для іменників: а) підмета (*Не вертаються* <u>*три брати*</u>, *по світу блукають*, *а* <u>*три шляхи*</u> *широкії терном заростають* (Т. Шевченко)); б) додатка (*Посадила стара мати* <u>*три ясени*</u> *в полі* (Т. Шевченко)); в) іменної частини присудка (*Експозиція музею – це лише* <u>*дві третини*</u> *його* <u>*фондів*</u>).

Словосполучення числівників з іменниками утворюються на основі підрядних зв'язків **керування** та **узгодження**.

Числівник у формі називного, знахідного і кличного відмінків **керує іменником**, вимагаючи від нього певної відмінково-числової форми*: тр-**и** → словник-**и́*** (Н. мн.); *одина́д'ц'ат'-**ø** → д'н-**ів*** (Р. мн.); *дв-**і** четве́рт'-**і** → азо́т-**у*** (Р. одн.).

В інших відмінках числівник **узгоджується з іменником** за відмінком: *дес'ат-**и́** гри́вен'-**ø*** (Р.в.); ***з** дес'ат'-**ма́** гри́вн'-**ами*** (О. в.); ***у** дес'ат'-**о́х** гри́вн'-**ах*** (М. в).

♦ Різні групи числівників, сполучаючись з іменниками, виявляють специфіку в керуванні ними.

Числівники два (дві); **обидва (обидві)**; **три і чотири** (як прості, так і як компоненти складених числівників) керують іменником у формі **називного відмінка множини** (але з наголосом як у родовому однини): *дв-**а** → бра́т-**и***; *тр-**и** → си́н-**и***; *оби́дв-**і** → сестр-**и́***; *(у кімнаті) чоти́р-**и** → вікн-**а́***; *(засклити) чоти́р-**и** → вікн-**а́***; *(заплатити) со́рок-**ø** дв-**а** → до́лар-**и***;

Власне кількісні числівники (*п'ять – дев'ятнадцять*; *двадцять – дев'яносто*; *сто*; *двісті – дев'ятсот* у простих і складених назвах), а також **збірні** (*двоє*, *обоє*, *троє*, *четверо – тридцятеро)* керують іменником **у формі родового відмінка множини**. Напр.: *де́с'ат'-**ø** → словник-**ів***; *шістдес'ат-**ø** → ро́к-ів*; *с'імсо́т-**ø** со́рок-**ø** → гри́вен'-**ø***; *се́мер-**о** → д'івча́т-**ø***; *(придбали) віс'імна́дц'атер-**о** → овéц'-**ø***;

Неозначено-кількісні числівники: *кілька*, *декілька*, *кількадцять*, *стонадцять*, *кількадесят*, *кількасот* поєднуються з іменниками у **формі родового відмінка множини**. Напр.: *кіл'касо́т-**ø** → мітингува́л'ник-**ів***; *(написати) кíл'к-**а** пíдручник-**ів***.

Неозначено-кількісні займенникові числівники як змінювані (*багато*, *небагато)*, так і незмінювані (*мало*, *чимало*, *нема-*

ло) керують злічуваними іменниками **у формі родового відмінка множини**. Напр.: *багато (небагато*, *мало*, *немало*, *чимало) жóлуд'-**ів** (кор'ív-**ø**; рóдич-**ів**)*.

Але у сполуках із незлічуваними іменниками (речовинними та абстрактними) ці числівники вимагають від них форми родового відмінка однини: *багáт-**о** (небагáт-**о**, мáло*, *немáло*, *чимáло) цýкр-**у** (азóт-**у**; цемéнт-**у**)*; *багáт-**о** (рáдос'т'-**і**)*.

Для змінюваних дробових числівників характерне подвійне керування: а) "внутрішнє" і б) "зовнішнє":

а) власне кількісний числівник ("чисельник") керує субстантивованим прикметником ("знаменником") **у формі родового множини** (крім числівників *два*, *три*, *чотири*, які вимагають **форми називного множини**): *пйат'-**ø** сóт-**их**; дéс'ат'-**ø** сóт-**их** але: дв-**і** (тр-**и**, чотúр-**и**) сóт'-і*;

б) дробовий числівник як цілісна назва в усіх відмінках керує іменником **у формі родового однини**: *пйат'-**ø** с'óм-**их** гектáр-**а**; пйат-**и́** (пйат'-**óх**) с'óм-**их** гектáр-**а**; пйат-**и́** (пйат'-**óм**) с'óм-**им** гектáр-**а**; пйат'-**ø** с'óм-**их** гектáр-**а**; пйат'-**мá** (пйат'-**óма**) с'óм-**ими** гектáр-**а**; на пйат-**и́** (пйат'-**óх**) с'óм-**их** гектáр-**а***.

Незмінювані дробові числівники, *півтора (півтори)* керують іменниками **у формі родового відмінка однини**: *півторá → бур'ак-**á**; півторú → годúн-**и***. Числівник *півтораста* вимагає від іменника **форми родового відмінка множини**: *півторáста → тонн-**ø** (кілométр'-ів)*.

Власне кількісні числівники *нуль*, *тисяча*, *мільйон*, *мільярд*, *більйон*, *трильйон*, *квадрильйон* в усіх відмінках поєднуються з іменниками **у формі родового відмінка множини**: *тúс'ач-**а** → гл'адач-**íв**; тúс'ач-**і** → гл'адач-**íв**; тúс'ач-**і** → гл'адач-**íв**; тúс'ач-**у** → гл'адач-**íв**; тúс'ач-**ейу** → гл'адач-**íв**; у тúс'ач-**і** → гл'адач-**íв**; тúс'ач-**а** → гл'адач-**íв***.

§ 31. Парадигматична система числівника

У групі іменних частин мови числівник посідає особливе місце у зв'язку зі своєю словозміною. Числівник має власний **тип парадигми – відмінковий**, визначений єдиною для нього словозмінною категорією відмінка.

Цей тип парадигми є ядром словозмінної системи числівника. Однак числівники демонструють значне розмаїття свого відмінювання, що пояснюється їхнім походженням, лексико-граматичними особливостями та морфемно-словотвірною будовою. Окремі числівники відмінюються як іменники (*тисяча*, *нуль*, *мільйон*, *мільярд*) або як прикметники (*один*). Деякі взагалі є незмінюваними:

– дробові: *півтора (півтори)*, *півтораста*;

– збірні (розм.): *двійко*, *трійко*, *четвірко*, *п'ятірко*;

– неозначено-кількісні: *мало*, *немало*, *чимало*.

Основний тип числівникової парадигми представлений сімома відмінковими словоформами, які виражають грамеми від називного по кличний відмінки. Усі різновиди парадигм числівників завжди є повними.

За засобами і способами конструювання словоформ у числівнику виокремлюються чотири підтипи парадигм:

I – відмінковий (власне числівниковий);

II – відмінково-числовий (іменниковий);

III – родово-відмінково-числовий (прикметниковий);

IV – змішаний.

У I і IV підтипах виокремлюються варіанти парадигм. Кожен варіант має власний флексійний набір. Підтипи парадигм можуть об'єднувати словоформи того самого або різних семантико-граматичних розрядів. До I–IV підтипів з їх варіантами належать такі групи числівників:

III – *один*;

I (а) – *два – чотири* (власне кількісні);

двоє, *троє*, *четверо* (збірні);

багато, *небагато*, *кілька*, *скільки*, *стільки* (неозначено-кількісні);

I (б) – *п'ять – двадцять*; *тридцять*; *п'ятдесят – вісімдесят* (власне кількісні);

п'ятеро, *шестеро … тридцятеро* (збірні);

кільканадцять, *кількадесят*, *стонадцять* (неозначено-кількісні);

I (в) – *сорок*, *дев'яносто*, *сто* (власне кількісні);

I (г) – *двісті – дев'ятсот* (власне кількісні);

II – *тисяча*, *нуль*, *мільйон*, *мільярд*, *трильйон* (власне кількісні);

IV (а) – *одна третя*; *дві десяті*; *п'ять цілих сім десятих* (дробові);

IV (б) *двісті сорок сім*; *тисяча триста дев'яносто* (складені власне кількісні).

***Таблиця 24*. Парадигма числівника *один* (III підтип)**

Відмінок	Однина			Множина
	Чол. рід	Серед. рід	Жін. рід	
Н.	*оди́н-**ø***	*одн-**о́** (**е́**)*	*одн-**а́***	*од'н'-**і́***
Р.	*одн-**ого́***		*од'н'-**ійе́йі***, *одн-**о́йі***	*одн-**и́х***
Д.	*одн-**ому́***		*од'н'-**ій***	*одн-**и́м***
З.	*Н. або Р.*	*Н.*	*одн-**у́***	*Н. або Р.*
О.	*одн-**и́м***		*од'н'-**ійейу***, *одн-**о́йу***	*одн-**и́ми***
М.	***(на)** одн-**ому́***, *од'н'-**і́м***		***(на)** од'н'-**і́й***	***(на)** одн-**и́х***
К.	*Н.*	*Н.*	*Н.*	*Н.*

Парадигма ***один-ø*** у словозмінній системі числівника належить до винятків, оскільки це парадигма ад'єктивного типу, словоформи якої виражають три словозмінні значення – роду, числа й відмінка. Особливістю відмінювання *один-**ø*** є наявність варіантних форм (*одн-**о́** / одн-**е́***; *од'н'-**ійе́йі** / одн-**о́йі***; *од'н'-**ійейу** / одн-**о́йу***).

***Таблиця 25*. Зразки парадигм числівників підтипу I (а)**

Відмінок	два	чотири	троє	скільки
Н.	*дв-**а**, дв-**і***	*чоти́р-**и***	*тро́й-**е***	*скі́л'к-**и***
Р.	*дв-**ох***	*чотир'-**о́х***	*тр'-**ох***	*скіл'к-**о́х***
Д.	*дв-**ом***	*чотир'-**о́м***	*тр'-**ом***	*скіл'к-**о́м***
З.	*Н. або Р.*	*Н. або Р.*	*Н. або Р.*	*Н. або Р.*
О.	*дв-**ома́***	*чотир-**ма́***	*тр'-**ома́***	*скіл'к-**ома́***
М.	***(на)** дв-**ох***	***(на)** чотир'-**о́х***	***(на)** тр'-**ох***	***(на)** скіл'к-**о́х***
Кл.	*Н.*	*Н.*	*Н.*	*Н.*

У цій парадигмі числівники *два (дві)* та *обидва (обидві)* мають родові варіанти словоформ у називному, знахідному і кличному відмінках. Словоформа орудного відмінка числівника *чотири* має тверду основу та алофлексію **-ма** (*чотир-**ма́***). Числівник *троє* відмінюється з варіативними основами: *трой-* / *тр'-*.

Таблиця 26. **Зразки парадигм числівників підтипу І (б)**

	п'ять	**одинадцять**	**тридцять**
Н.	*пйат'-**ø***	*одина́д'ц'ат'-**ø***	*три́д'ц'ат'-**ø***
Р.	*пйат-**и́** (пйат'-**о́х**)*	*одина́д'ц'ат-**и** (одинад'ц'ат'-**о́х**)*	*трид'ц'ат-**и́** (трид'ц'ат'-**о́х**)*
Д.	*пйат-**и́** (пйат'-**о́м**)*	*одина́д'ц'ат-**и** (одинад'ц'ат'-**о́м**)*	*трид'ц'ат-**и́** (трид'ц'ат'-**о́м**)*
З.	*Н. або Р.*	*Н. або Р.*	*Н. або Р.*
О.	*пйат'-**ма́** (пйат'-**ома́**)*	*одинад'ц'ат'-**ма́** (одинад'ц´ат´-**ома́**)*	*трид'ц'ат'-**ма́** (трид'ц'ат'-**ома́**)*
М.	*(**на**) пйат-**и́** (пйат'-**о́х**)*	*(**на**) одина́д'ц'ат-**и** (одинад'ц'ат'-**о́х**)*	*(**на**) трид'ц'ат-**и́** (трид'ц'ат'-**о́х**)*
Кл.	*Н.*	*Н.*	*Н.*
	шестеро	**сімдесят**	**кільканадцять**
Н.	*ше́стер-**о***	*с'імдес'а́т-**ø***	*кіл'кана́д'ц'ат'-**ø***
Р.	*ші́с'т'-**о́х***	*с'імдес'ат-**и́** (с'імдес'ат'-**о́х**)*	*кіл'кана́д'ц'ат-**и** (кіл'канад'ц'ат'-**о́х**)*
Д.	*ші́с'т'-**о́м***	*с'імдес'ат-**и́** (с'імдес'ат'-**о́м**)*	*кіл'кана́д'ц'ат-**и** (кіл'канад'ц'ат'-**о́м**)*
З.	*Н. або Р.*	*Н. або Р.*	*Н. або Р.*
О.	*ші́с'т'-**ма́** (ші́с'т'-**ома́**)*	*с'імдес'ат'-**ма́** (с'імдес'ат'-**ома́**)*	*кіл'канад'ц'ат'-**ма́** (кіл'канад'ц'ат'-**ома́**)*
М.	*(**на**) ші́с'т'-**о́х***	*(**на**) с'імдес'ат-**и́** (с'імдес'ат'-**о́х**)*	*(на) кіл'кана́д'ц'ат'-**и** (кіл'канад'ц'ат'-**о́х**)*
Кл.	*Н.*	*Н.*	*Н.*

Характерними особливостями відмінювання числівників цього варіанта є:

- наявність варіативних словоформ із флексіями **-и (-ох)**; **-и (-ом)**; **-ма (-ома)** у родовому, давальному орудному й місцевому відмінках в усіх числівниках (крім збірних). Форми на **-и** історично пов'язані з відмінюванням числівників *п'ять – дев'ять* за іменниковою парадигмою і-основ. Флексії **-ох / -ом**, що утворюють ряди варіантних словоформ за аналогією до родового, давального, знахідного й місцевого відмінків числівників *два – чотири*, **вважаються вторинними**. У словоформах збірних назв (*пйа́тер-**о** – два́д'ц'атер-**о** – три́д'ц'атер-**о***) у непрямих відмінках використовуються лише вторинні флексії.
- незмінюваність першої основи у складних числівниках – назвах десятків (***шість**дес'а́т-**ø***, ***шість**дес'ат-**и́***, ***шість**дес'ат'-**о́х***);

• наявність таких морфонологічних явищ:

а) чергування голосних **о**, **е/і**: *с'**і**м-ø – с**е**м-и́*; *в**і**с'ім-ø – в**о**с'м-и́*;

б) чергування голосних **о/і**; накладання приголосних на морфному шві між словозмінною основою (кореневим морфом) та флексією; усічення голосної **/і/**: *с'**і**м-ø – [с'^{і}/$_{о}$**(м↔м)**а] с'**о**-ма́*; *в**і**с'ім-ø – [віс'**(і#)(м↔м)**а] віс'-ма́*;

в) чергування приголосних за **твердістю / м'якістю**: *пйат-дес'а́**т**-ø – пйатдес'а**т'**-о́х*; *дванá́д'ц'а**т'** – дванá́д'ц'а**т**-и*;

г) усічення словотвірного суфікса **-ер-** та чергування приголосних за **твердістю / м'якістю** у словоформах непрямих відмінків збірних числівників (*дéс'ат-**ер-о** – [дес'ат'**(ер#)**-ох] дес'ат'-**о́х** /… дес'ат'-**ма́** /дес'ат'-**ома́***);

Таблиця 27. **Парадигми числівників *сорок*, *дев'яносто*, *сто* – підтип І (в)**

Відмінок	сорок	дев'яносто	сто
Н.	*со́рок-**ø***	*девйано́ст-**о***	*ст-**о***
Р.	*сорок-**á***	*девйано́ст-**а***	*ст-**а***
Д.	*сорок-**á***	*девйано́ст-**а***	*ст-**а***
З.	*Н.*	*Н.*	*Н.*
О.	*сорок-**á***	*девйано́ст-**а***	*ст-**а***
М.	*(**на**) сорок-**á***	*(**на**) девйано́ст-**а***	*(**на**) ст-**а***
Кл.	*Н.*	*Н.*	*Н.*

Усі словоформи непрямих відмінків цієї парадигми, крім знахідного, мають флексію **-а**; словоформи знахідного і кличного відмінків омонімічні з називним. Ступінь омонімічності словоформ цього підтипу є найвищим у словозміні числівника.

Таблиця 28. **Зразки парадигм числівників підтипу І (г)**

	двісті	чотириста	п'ятсот	дев'ятсот
Н.	*дв**і**с'т'-**і***	*чоти́р**и**ст-**а***	*пйа́т**ø**со́т-**ø***	*девйа́т**ø**со́т-**ø***
Р.	*дво́х**с**о́т- **ø***	*чотир'о́х**с**о́т- **ø***	*пйат**и́**со́т-**ø***	*девйат**и́**со́т-**ø***
Д.	*дво́м**с**т-**ам***	*чотир'о́м**с**т-**ам***	*пйат**и́**ст-**ам***	*девйат**и́**ст-**ам***
З.	*Н. або Р.*	*Н. або Р.*	*Н. або Р.*	*Н. або Р.*
О.	*дво**ма́**ст-**ами***	*чотир**ма́**ст-**ами***	*пйат'**ма́**ст-**ами*** *пйат'**ома́**ст-**ами***	*девйат'**ма́**ст-**ами*** *девйат'**ома́**ст-**ами***
М.	*(**на**) дво́х**с**т-**ах***	*(**на**) чотир'о́х**с**т-**ах***	*(**на**) пйат**и́**ст-**ах***	*(**на**) девйат**и́**ст-**ах***
К.	*Н.*	*Н.*	*Н.*	*Н.*

Особливістю відмінювання складних числівників – назв сотень є змінюваність обох основ, у результаті чого в словоформах з'явилися так звані внутрішні флексії. Іншими словами, для словоформ цього типу характерні не одна, а дві флексії – кінцева та внутрішня.

У першій основі числівників *двісті – чотириста* використовуються в якості внутрішніх флексії простих числівників *два – чотири*. У словоформах *п'ятсот – дев'ятсот* у родовому, давальному й місцевому відмінках уживається внутрішня флексія **-и** (*шест**и́**сот-**ø***; *шест**и́**ст-**а́м***;***(на)** *шест**и́**ст-**а́х***). В орудному відмінку тільки для числівників *п'ятсот – дев'ятсот* характерні варіанти з флексіями **-ма-ами / -ома-ами** (*віс'**ма́**ст-**а́ми*** і *віс'**мома́**ст-**а́ми***).

Для всіх парадигм числівників ІІ підтипу характерне відмінювання, як у іменника, а саме: тип парадигми (відмінково-числовий) і флексійні набори іменника.

Числівник *тисяча* відмінюється як іменник І відміни мішаної групи.

Числівники *нуль*, *мільйон*, *мільярд*, *більйон*, *трильйон*, *квадрильйон* – як іменники ІІ відміни: *нуль* – м'якої групи, інші числівники – твердої групи. Для цих числівників за аналогією до іменників ІІ відміни чоловічого роду характерні варіантні форми у давальному (на **-у /-еві**, **-у /-ові**) та місцевому (на **-і /-еві**, **-і / -ові**) відмінках однини.

Таблиця 29. **Зразки парадигм числівників підтипу ІІ**

Число	Відмінки	нуль	тисяча	мільйон	мільярд
Однина	**Н.**	*нул'-**ø***	*ти́с'ач-**а***	*міл'йо́н-**ø***	*міл'йа́рд-**ø***
	Р.	*нул'-**а́***	*ти́с'ач-**і***	*міл'йо́н-**а***	*міл'йа́рд-**а***
	Д.	*нул-**е́ві*** *нул'-**у́***	*ти́с'ач-**і***	*міл'йо́н-**ові*** *міл'йо́н-**у***	*міл'йа́рд-**ові*** *міл'йа́рд-**у***
	З.	*Н.*	*ти́с'ач-**у***	*Н.*	*Н.*
	О.	*нул-**е́м***	*ти́с'ач-**ейу***	*міл'йо́н-**ом***	*міл'йа́рд-**ом***
	М.	*(у) нул-**е́ві*** *нул'-**і́*** *нул'-**у́***	*(у) ти́с'ач-**і***	*(у)* *міл'о́н-**ові*** *міл'йо́н'-**і***	*(у)* *міл'йа́рд-**ові*** *міл'йа́рд'-**і***
	К.	*ну́л'-**у*** *або Н.*	*ти́с'ач-**е*** *або Н.*	*міл'йо́н-**е*** *або Н.*	*міл'йа́рд-**е*** *або Н.*

Закінчення табл. 29

Число	Відмінки	нуль	тисяча	мільйон	мільярд
Множина	**Н.**	*нул'-**í***	*ти́с'ач-**і***	*міл'йо́н-**и***	*міл'йа́рд-**и***
	Р.	*нул'-**ів***	*ти́с'ач-**ø***	*міл'йо́н'-**ів***	*міл'йа́рд'-**ів***
	Д.	*нул'-**ám***	*ти́с'ач-**ам***	*міл'йо́н-**ам***	*міл'йа́рд-**ам***
	З.	*Н.*	*Н.*	*Н.*	*Н.*
	О.	*нул'-**ámи***	*ти́с'ач-**ами***	*міл'йо́н-**ами***	*міл'йа́рд-**ами***
	М.	*(у) нул'-**áх***	*(у) ти́с'ач-**ах***	*(у) міл'йо́н-**ах***	*(у) міл'йа́рд-**ах***
	К.	*Н.*	*Н.*	*Н.*	*Н.*

Дробові числівники це тільки аналітичні лексеми, які мають дві форми вираження відповідно до математичного запису.

1. Дріб як частина від одиниці виражається лексемою, у "чисельнику" якої стоїть власне кількісний числівник, а в "знаменнику" – субстантивований порядковий прикметник: $^{9}/_{10}$ – дев'ять десятих; $^{1}/_{7}$ – одна сьома; $^{3}/_{8}$ – три восьмі і под.

2. Змішаний дріб, який указує на кількість цілих частин та частин від цілого, виражається лексемою, перша частина якої називає кількість цілих частин (власне кількісний числівник у поєднанні з прикметником *цілий*); а друга – частину від цілого (дробовий числівник). Напр.: *7,005 – сім цілих і п'ять тисячних*; *15,04 – п'ятнадцять цілих і чотири соті*.

Незважаючи на структурну різницю дробових числівників, вони відмінюються за тим самим принципом. Власне кількісні числівники як частина дробу відмінюються за числівниковою парадигмою, з флексіями (в тому числі варіантними) відповідних парадигм. Прикметник *цілий* і субстатнтивовані порядкові прикметники змінюються за ад'єктивною парадигмою з флексіями множини твердої групи. Винятком є дробові числівники з "чисельником" *один*, який відмінюється за ад'єктивною парадигмою, у зв'язку з чим словоформи числівника *один* і порядкових прикметників, що входять до "знаменника", узгоджуються між собою і мають однакові флексії (*одн-**á** дес'ám-**а***; *одн-**óйі** дес'ám-**ойі***; *од'н'-**íй** дес'ám'-**ій***; *одн-**ý** дес'ám-**у*** та ін.).

Таблиця 30. **Зразки парадигм дробових числівників підтипу IV(а)**

	дві десяті	**три п'яті**	**сім десятих**
Н.	*дв-**і** дес'ám'-**і***	*тр-**и** пйám'-**і***	*с'ім-**ø** дес'ám-**их***
Р.	*дв-**ох** дес'ám-**их***	*тр'-**ох** пйám-**их***	*сем-**ú** (с'ім-**óх**) дес'ám-**их***
Д.	*дв-**ом** дес'ám-**им***	*тр'-**ом** пйám-**им***	*сем-**ú** (с'ім-**óм**) дес'ám-**им***
З.	*Н.*	*Н.*	*Н.*
О.	*дв-**омá** дес'ám-**ими***	*тр'-**омá** пйám-**ими***	*с'ом-**á** (с'ім-**омá**) дес'ám-**ими***
М.	***(у)** дв-**ох** дес'ám-**их***	***(у)** тр'-**ох** пйám-**их***	***(у)**сем-**ú** (с'ім-**óх**) дес'ám-**их***
К.	*Н.*	*Н.*	*Н.*

	чотири цілі і п'ять сотих	**вісім цілих і три десяті**
Н.	*чотúр-**и** ц'íл'-**і** і пйат'-**ø** сóт-**их***	*вíс'ім-**ø** цíл-**их** і тр-**и** дес'ám'-**і***
Р.	*чотир'-**óх** ц'íл-**их** і пйат-**ú** (пйат'-**ох**) сóт-**их***	*вос'м-**ú** (вíс'м-**óх**) цíл-**их** і тр'-**óх** дес'ám-**их***
Д.	*чотир'-**óм** ц'íл-**им** і пйат-**ú** (пйат'-**óм**) сóт-**им***	*вос'м-**ú** (вíс'м-**óм**) цíл-**им** і тр'-**óм** дес'ám-**им***
З.	*Н.*	*Н.*
О.	*чотир-**мá** ц'íл-**ими** і пйат'-**мá** (пйат'-**омá**) сóт-**ими***	*вíс'м-**á** (вíс'м-**омá**) цíл-**ими** і тр'-**омá** дес'ám-**ими***
М.	***(у)** чотир'-**óх** ц'íл-**их** і пйат-**ú** (пйат'-**óх**) сóт-**их***	***(у)** вос'м-**ú** (вíс'м-**óх**) цíл-**их** і тр'-**óх** дес'ám-**их***
К.	*Н.*	*Н.*

Зв'язок між компонентами дробових числівників регулюється тими самими правилами, що й у власне кількісних та неозначено-кількісних числівниках[139]. Напр.:

1) *дв-**і** шóс'т'-**і***; *чотúр-**и** с'óм-**і***; *тр-**и** дес'ám'-**і***; *пйат'-**ø** шóст-**их***; *дéс'ат'-**ø** с'óм-**их***; *сóрок-**ø** дес'ám-**их***;

2) *дв-**омá** шóст-**ими***; *чотир-**мá** с'óм-**ими***; *тр'-**омá** дес'ám-**ими***; *пйат-**ú** (пйат'-**óх**) шóст-**их***; *дес'ат-**ú** (дес'ат'-**óм**) с'óм-**им***.

Усі компоненти складених власне кількісних числівників відмінюються як прості або складні числівники відповідних парадигм (див. табл. 31).

[139] У різних сучасних підручниках з морфології особливості сполучуваності компонентів дробових числівників з елементами *два*, *три*, *чотири* не зауважуються. Такі числівники, як *тр-**и** дес'ám-**úх***, *дв-**і** трéм'-**іх***, *чотúр**и** сóт-**их*** вважаються нормативними, що суперечить правилам сполучуваності числівників *два*, *три*, *чотири* з іменниками.

Таблиця 31. **Зразки парадигм складених власне кількісних числівників типу IV (б)**

Відмінки	сімдесят два	триста сорок дев'ять
Н.	*с'імдес'ám-**ø** дв-**а***	*тр**и**ст-**а** с**ó**рок-**ø** д**é**йат'-**ø***
Р.	*с'імдес'ат-**и́** (с'імдес'ат'-**о́х**) дв-**ох***	*тр'**о́х**с**о́**т-**ø** сорок-**á** девйат-**и́** (д**é**йат'-**о́х**)*
Д.	*с'імдес'ат-**и́** (с'імдес'ат'-**о́м**) дв-**ом***	*тр'**о́м**ст-**ám** сорок-**á** девйат-**и́** (д**é**йат'-**о́м**)*
З.	*Н. або Р*	*Н. або Р.*
О.	*с'імдес'ат'-**ма** (с'імдес'ат'-**о́ма**) дв-**ома́***	*тр'**ом á** ст-**ámи** сорок-**á** девйат'-**ма́** (д**é**йат'-**ома́**)*
М.	*(**у**) с'імдес'ат-**и́** (с'імдес'ат'-**о́х**) дв-**ох***	*(**на**) тр'**о́х**ст-**áх** сорок-**á** девйат-**и́** (д**é**йат'-**о́х**)*
Кл.	*Н.*	*Н.*

§ 32. Особливості наголошування числівників при словозміні

Наголошування словоформ числівників відрізняється від інших іменних частин мови і характеризується рухомістю/нерухомістю, систематизованою в низці акцентуаційних схем:

1. У числівників ***нуль***, ***один – десять***; ***двадцять – вісімдесят*** у словоформах непрямих відмінків **наголос переходить з основи на флексію**: *чот**и́**р-и – чотир'-**о́х***; *д**é**с'ат'-ø – дес'ат'-**ма́***; *тр**и́**д'ц'ат'-ø – трид'ц'ат-**и́** (трид'ц'ат'-**о́х**)*; *с**о́**рок-ø – сорок-**á***; *шістдес'**á**т-ø – шістдес'ат-**и́** (шістдес'ат'-**о́**м)*.

2. У числівниках ***одинадцять – дев'ятнадцять*** у варіантних словоформах використовуються різні схеми наголошування:

а) у словоформах із флексією **-и наголос на основі**: *один**á**д'ц'ат'-ø – один**á**д'ц'ат-и; віс'імн**á**д'ц'ат'-ø – віс'імн**á**д'ц'ат-и*;

б) у словоформах із флексіями ***-о́х***, ***-о́м***, ***-ма́ (-ома́)*** – **наголос переходить з основи на флексію**: *дван**á**д'ц'ат'-ø*, *дванад'ц'ат'-**о́х***, *дванад'ц'ат'-**о́**м*, *дванад'ц'ат'-м**á***, *дванад'ц'ат'-ом**á***.

3. У складних числівниках ***двісті – дев'ятсот*** словоформи непрямих відмінків мають **два наголоси**:

а) **основний – на флексії** (або останньому складі основи, якщо флексія нульова);

б) **додатковий – на внутрішній флексії**. Напр.: *дво́хсо́т-ø – двома́ст-а́ми*, *(на) дво́хст-а́х*.

4. Збірні числівники наголошуються відповідно до акцентуаційних схем їхніх мотивувальних власне кількісних числівників:

а) ***двоє – десятеро***, ***дванадцятеро***, ***тринадцятеро*** як *два – десять*, *дванадцять*, *тринадцять*;

б) у числівників ***одина́дцятеро – дев'ятна́дцятеро*** у називному, знахідному і кличному відмінках **наголос на основі**, в інших – **наголос переходить на флексію**: *пйатна́д'ц'атер-о – пйатнад'ц'ат'-о́х*, *пйатнад'ц'ат'-о́м*, *пйатнад'ц'ат'-ма́*, *(пйатнад'ц'ат'-о́ма)*, *(на) пйатнад'ц'ат'-о́х*.

5. У **неозначено-кількісних числівниках** використовуються різні акцентуаційні схеми, властиві власне кількісним назвам:

- ***кілька***, ***декілька*** – як у числівника ***два***;
- ***багато***, ***небагато*** – як у ***три***, ***чотири***;
- ***кільканадцять***, ***кількадесят***, ***стонадцять*** – як у ***п'ять***, ***двадцять***, ***п'ятдесят***.

6. Дробові числівники наголошуються аналогічно до своїх компонентів: власне кількісних числівників і порядкових прикметників.

7. Нерухомий наголос властивий словоформам таких числівників: ***дев'яносто***, ***тисяча***, ***мільйон***, ***мільярд***, ***трильйон***, ***квадрильйон***.

8. Числівники ***один***, ***одна***, ***одно (одне)***, ***одні*** у складі стійких сполук мають наголос на першому складі основи: *оди́н **о́**дного*, *оди́н **о́**дному*, *оди́н на **о́**дному*, *всі до **о́**дного*, *ні **о́**дного*.

ДІЄСЛОВО

§ 33. Загальна характеристика дієслова як частини мови

Дієслово – це самостійна частина мови, якій властива семантична категорія процесуальної ознаки предмета, що виражається основними морфологічними категоріями – часу, способу, виду та особи.

Іменник і дієслово у системі частин мови посідають центральне місце за своїми семантико-синтаксичними функціями: для іменника – це функції підмета і додатка, для дієслова – присудка.

Дієслова, прикметники і числівники називаються **предикатними знаками** за їхньою властивістю виражати різні ознаки предмета. Дієслова є ядром предикатної лексики, оскільки вони виражають комплекс предикативності – однієї з основних ознак речення. **Предикативність** – це вираження відношення смислу речення до дійсності. Весь комплекс ознак дієслова – семантичних, синтаксичної та морфологічних – оформлює семантику предикативності. Базовими для неї є морфологічні категорії часу, способу, виду й особи, граматична семантика яких налаштована на вираження реального часу повідомлення (категорія часу); характеристики дії (стану) як реальної/нереальної (категорія способу); характеристики дії (стану) як межевої / немежевої (категорія виду); вказівки на суб'єкта дії (стану) або на його відсутність (категорія особи).

Важливою семантично-синтаксичною характеристикою дієслова є **валентність** – здатність "відкривати позиції" аргументів, тобто інших одиниць, від яких залежить значення висловлення. Валентністю наділені усі предикатні знаки, але в дієслові вона відіграє значно більшу роль, оскільки валентність дієслова – можливість мати при собі залежні члени речення – суттєво впливає на структуру речення в цілому.

Наприклад,

Наш Петро привіз з міста в село машиною комп'ютер для друга.

У синтаксичній структурі цього речення головні члени (підмет і присудок) знаходяться у відношенні координації; другорядні члени предметного оформлення (іменники у функції додатка та обставини) залежать здебільшого від дієслова-присудка.

За семантикою дієслова поділяються на два підкласи: предикати дії і предикати стану.

Предикати дії визначаються за активним суб'єктом, виконавцем дії, предикати стану – за пасивним суб'єктом, інколи експліцитно не вираженим (*Миколі пощастило. Іспит складено*).

Предикатам дії властиві практично всі основні дієслівні морфологічні категорії – способу, часу, виду, особи, які характеризують предмет, названий іменником-підметом, як виконавця дії, тобто як суб'єкта процесуальної ознаки. Предикатів дії у мові набагато більше, ніж предикатів стану, вони представлені різними лексико-граматичними групами дієслів на позначення широкого спектру дій: фізичних (*іти, повзти, летіти, нести*); інтелектуальних (*думати, проектувати, навчатися*); мовленнєвих (*говорити, повідомити, дискутувати*); волевиявлення (*примусити, порадити, наказати*); чуттєвого сприйняття (*бачити, торкнутися, нюхати*); ставлення до когось-чогось (*любити, дякувати, заздрити*) тощо.

Предикати стану також виражають ознаки предмета в часових, способових, видових параметрах, однак вони не завжди характеризуються значенням особи, у зв'язку з чим часто виступають головними членами односкладних безособових речень і мають вужчий діапазон зв'язків, зокрема позбавлені суб'єктної валентності (*Вечоріє. Йому завжди таланить*). Предикати стану об'єднуються в лексико-граматичні групи на позначення різних станів: фізичних (*нудило, температурить*); психічних (*страждати, сумувати*); станів природи (*морозить, світатиме*); успіху (*щастить, везе, фортунить*) тощо.

Крім зазначених морфологічних категорій, дієслову як частині мови властиві дві міжрівневі морфолого-синтаксичні категорії: перехідності / неперехідності і стану.

Особовим дієсловам, крім категорії особи, притаманні невласне дієслівні словозмінні граматичні категорії числа і роду (в минулому часі та умовному способі), за якими дієслово-присудок вступає в координаційні відношення з іменником-підметом, виражаючи процесуальні або станові ознаки предмета (істоти), названого цим іменником. Так, у реченні: *В'ються жайворонки* над полями – у словоформах *в'ються* і *жайворонки* виражені однакові граматичні значення: третьої особи (суб'єкта дії) і множини.

§ 34. Обсяг дієслівної лексеми

Дієслово як частина мови виокремлюється за триєдиним критерієм: семантичною категорією (процесуальна ознака предмета); синтаксичною функцією (присудок) і морфологічними категоріями (час, спосіб, вид, особа, рід, число, перехідність/неперехідність і стан).

Послідовне застосування зазначених класифікаційних ознак із більшим або меншим ступенем їхнього прояву у певних групах лексем дає можливість віднести до лексеми дієслова такі класи слів: особові дієслова; інфінітиви і форми на **-но/-ено/-то** (напр.: *зберігаю*, *збережу*, *зберегти*…/*зберігати* – *зберегти*/*збережено*).

Особові дієслова виражають повною мірою всі частиномовні ознаки, мають розгалужену систему словозміни і становлять **ядро** цієї частини мови.

Неособові дієслова: інфінітив і форми на -но/-ено/-то є незмінюваними формами дієслова, але вони виконують функцію присудка і мають характерні для дієслова категорійні значення виду, перехідності/неперехідності й стану. Їх можна віднести до **периферії** дієслова.

Що ж до дієприкметника і дієприслівника, які у багатьох традиційних граматиках уважаються класами дієслова, – вони

як регулярні вербоїди мають набуті від твірної основи деякі дієслівні ознаки (виду, перехідності/неперехідності). (див. § Прикметник). Ці форми не можуть самостійно виконувати ролі присудка, проте виконують у реченні недієслівні функції – означення (дієприкметник) або обставини (дієприслівник). Для них не характерна дієслівна парадигматика (дієприкметник) або взагалі словозміна (дієприслівник).

У сучасній українській морфології питання про обсяг дієслівної лексеми розглядається неоднозначно. З одного боку, до дієслова як частини мови відносять усі п'ять класів дієслів – як особових, так і неособових (М. Жовтобрюх, Б. Кулик, В. Русанівський, В. Горпинич)[140]; з іншого – у дієслово об'єднують лише особові форми, інфінітив і форми на -но/-ено/-то (І. Кучеренко, А. Грищенко, І. Вихованець, К. Городенська)[141]. Прибічники вилучення дієприкметників і дієприслівників із дієслова аргументують свою позицію тим, що особові дієслова, інфінітиви й форми на -но/-ено/-то знаходяться в опозиції до цих вербоїдів: а) за семантичними ознаками: дієслова називають процесуальні ознаки предметів, вербоїди – непроцесуальні ознаки предметів, дій і станів; б) за основною синтаксичною ознакою – можливістю самостійно виступати у функції присудка; в) за наявністю / відсутністю основних дієслівних категорій – часу, способу та особи. Деякі з цих мовознавців пропонують розглядати дієприкметники як розряд відносних прикметників, а дієприслівники – віднести до прислівників (І. Кучеренко, А. Грищенко). Інші дослідники, відзначаючи функціональну неоднорідність дієприкметника, його "граматичну роздвоєність", розчленовують їх "на прикметникові (синтетичні) й дієслівні (аналітичні) одиниці. Синтетичні дієприкметникові форми

---

[140] *Жовтобрюх М. А.* Курс сучасної української літературної мови / *М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик*. – Вид. 4., – Ч. 1. – К., 1972; *Безпояско О. К.* Граматика української мови: Морфологія / *О. Б. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський*. – К., 1993; *Горпинич В. О.* Українська морфологія / *В. О. Горпинич*. – Дніпропетровськ, 2002.

[141] *Кучеренко І. К.* Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія / *І. К. Кучеренко*. – Вінниця, 2003; *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови / *І. Вихованець, К. Городенська*. – К., 2004; Сучасна українська літературна мова / За редакцією *А. П. Грищенка*. Вид. 2, – К., 1997.

входять до класу прикметників, бо вони виступають у типовій для прикметника присубстантивній позиції; аналітичні дієприкметникові форми перебувають у сфері дієслова, бо вони вживаються в типовій для дієслова присудковій позиції, у яку їх переводять форми дієслівної морфеми-зв'язки *бути* або форми дієслівних напівзв'язок…"[142].

Таблиця 32. **Семантико-граматичні ознаки дієслівних форм і вербоїдів**

Форми / Частиномовні ознаки	Особові форми	Інфінітив	Форми на -но/-ено/-то	Дієприкметник	Дієприслівник
	прогуляю (…)	***прогуляти***	***прогуляно***	***прогулявний***	***прогулявши***
Семантичні	назва процесуальної ознаки предмета – суб'єкта дії	назва конкретної дії	назва стану	назва непроцесуальної ознаки предмета	назва ознаки дії
Синтаксичні	присудок особового речення	головний член (присудок) безособового речення; частина дієслівного складеного присудка	головний член (присудок) безособового речення	означення; іменна частина складеного присудка	обставина
Морфологічні	час спосіб особа число рід перехідність/неперехідність стан	вид перехідність/неперехідність стан	вид перехідність пасивний стан	рід число відмінок	перехідність/неперехідність
Тип парадигми	часовий способовий формозмінний	видовий формозмінний	–	родово-відмінково-числовий	–

[142] *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови / *І. Вихованець, К. Городенська*. – К., 2004. – С. 148.

У парадигмології об’єктом опису є дієприкметники синтетичної форми, які з погляду словозміни та синтаксичного уживання розглядаються в контексті прикметника.

Розглянувши різні точки зору на лексико-граматичний склад дієслова як частини мови, вважаємо, що лексема дієслова, репрезентована у словнику інфінітивом, у мовленні репрезентується словоформами особових дієслів, інфінітивів, а також як присудкових словоформ на **-но/-ено/-то**. Дієприкметники і дієприслівники розглядаються, відповідно, у складі прикметника і прислівника як окремі лексико-граматичні розряди.

§ 35. Особові дієслова

Лексеми дієслів мають **словникову форму інфінітива** з фіналями **-ти/ть** або **-ти-ся/-ть-ся** (*записа-ти*/*записа-ть*; *записа-ти-ся*/*записа-ть-ся*).

Семантико-граматичні ознаки особових дієслів найповніше відображені у групі первинних (непохідних) дієслів, які становлять замкнутий, кількісно невеликий підклас (*іти*, *ходити*, *бігти*, *летіти*, *писати*, *лежати*, *стояти* та ін.). Вторинні (похідні) дієслова утворюються двома способами: а) словотвірним і б) за допомогою дієслова-зв’язки *бути* та її еквівалентів (*становити*, *здаватися*, *виявлятися*, *зватися* та ін.). Найчастіше вторинні дієслова утворюються від основ прикметників (*біліти*, *відсвіжити*, *вкоротити*, *збільшувати* та ін.). В українській мові чимало похідних дієслів іменникового походження (*вечеряти*, *світати*, *аналізувати*, *приземлитися*, *зимувати* та ін.). Рідше вторинні дієслова утворені від основ числівників (*подвоїти*, *подесятерити*); займенників (*якати*, *тикати*) та вигуків (*ойкнути*, *бабахнути* та ін.).

Вторинні дієслова аналітичної структури – це присудки, утворені дієслівними зв’я́зками та формами іменних частин мови і прислівника. Морфологічні ознаки дієслова в таких присудках виражаються дієсловами-зв’язками. Наприклад, *Галина – студентка університету*. *Галина була студенткою університету*. *Галина буде студенткою університету*. *Галино*, *будь*

студенткою університету. Галина стала би студенткою університету, якщо б витримала конкурс. Бабуся була доброю. Рука була приморожена. Надворі стало темно. У парадигмології розглядаємо вторинні дієслова тільки синтетичної форми.

♦ Для особових дієслів характерна розгалужена **парадигматична система**, яка базується на словозмінних категоріях: часу, способу, особи, роду і числа. Вид як морфологічна категорія є обов'язковим для всіх дієслів і також бере участь у створенні словозмінної системи дієслова, зокрема видових варіантів парадигм.

Дієслово має два типи словозмінних парадигм на основі: 1) категорії часу, 2) категорії способу – з їх видовими варіантами:

(1) часові:

1) теперішнього часу недоконаного виду (*читаю … читають*);

2) майбутнього часу доконаного виду (проста форма) (*прочитаю … прочитають*);

3) майбутнього часу недоконаного виду (складна форма) (*читатиму … читатимуть*);

4) майбутнього часу недоконаного виду (складена форма) (*буду читати … будуть читати*);

5) минулого часу доконаного виду (*прочитав … прочитали*);

6) минулого часу недоконаного виду (*читав … читали*);

(2) способові:

7) наказового способу доконаного виду (*прочитай … хай прочитають*);

8) наказового способу недоконаного виду (*читай … хай читають*);

9) умовного способу доконаного виду (*прочитав би … прочитали б*);

10) умовного способу недоконаного виду (*читав би … читали б*).

Словозмінні парадигми становлять **ядро** парадигматичної системи дієслова.

До периферії належать парадигми, утворені формозмінними категоріями: виду (тільки для парновидових дієслів

типу *висадити – висаджувати*; *дочитати – дочитувати*) і стану (для низки перехідних дієслів: *Сусід* ***вирощує*** *городину* ↔ *Городина* ***вирощується*** *сусідом*).

Окрему групу словозміни становлять дієслова з коренями **-да-(ти)**; **-їс-(ти)**, а також дієслова на **–віст(и)** (*розповісти*) та їх деривати. Вони мають флексійні набори та основи, в яких збережені діахронічні особливості словозміни (див. § 51 Парадигми атематичних дієслів).

Для всіх форм особових дієслів основною синтаксичною ознакою є **функція присудка** або **головного члена односкладних речень**: *Не заздрю ницим і духовно вбогим, і хитро ситим в сонній тишині – нехай вони позаздрять тим дорогам, тривогам тим, що суджені мені* (А. Малишко).

§ 36. Інфінітив і форми на -но/-ено/-то у складі дієслова

♦ Для інфінітива у зв'язку з його незмінюваністю й належністю до класу неособових дієслів із характерною для них невизначеністю щодо значень особи, роду, числа, часу, способу можливі лише такі морфологічні й морфолого-синтаксичні форми:

1) видові: а) парновидові (*зберегти – зберігати*); б) одновидові (*заважати, коштувати; стрепенутися*);

2) станові: активні й пасивні (*зберігати* / *зберігатися* (кимось – чимось));

3) перехідність / неперехідність (*зберегти – зберігати* (кого – що); *зимувати, пливти, сподіватися, стояти*).

Інфінітив виражає узагальнене значення дії або стану і є в сучасній українській мові формою дієслівної лексеми.

Функція присудка для інфінітива не є основною, він може виступати в ролі усіх членів речення, як головних, так і другорядних:

а) присудка: *Хотіла б я піснею стати у сюю хвилину ясну* (Леся Українка);

б) підмета: *Прийняти рушник, поцілувати хліб символізувало духовну єдність, злагоду, глибоку пошану тим, хто виявив її* (В. Скуратівський);

в) означення: *Бажання (яке?) вчитися у нього було з колиски*;

г) додатка: *Більше за все на світі я любив (що?) слухати клепання коси* (О. Довженко);

д) обставини: *Прилітає зозуленька (з якою метою?) над ним покувати* (Т. Шевченко).

♦ Форми на **-но/-ено/-то** є регулярними дериватами, які утворюються від основ пасивних дієприкметників із суфіксами **-н-/-ен-/-т-** доконаного, рідше – недоконаного виду суфіксом **-о** (*написа**н**ий – написан**о***; аналогічно: *говор**ен**ий – говорен**о***; *вишит**т**ий – вишит**о***) і виконують роль головного члена безособових речень, позначаючи станові ситуації: *Багато слів тут страшних наговорено, ніхто не говорив про головне* (Л. Костенко).

Як й інфінітив, вони є незмінюваними і неособовими формами, позбавленими значень особи, роду, числа, часу, способу. Їм властиві лише три ознаки: 1) виду (*збережено; складено; добуто; бито*); 2) лише перехідності: при них завжди є словоформа прямого додатка (*Іспит складено успішно. Життя прожито достойно*); 3) стану: вони завжди виступають головними членами безособових пасивних конструкцій.

У зв'язку з єдино можливою для цих форм синтаксичною функцією – головного члена односкладних безособових речень – ці форми називають присудковими. У реченнях із присудковими формами на **-но/-ено/-то** суб'єкт максимально нейтралізований, об'єкт же є обов'язковим компонентом. У трансформаціях активних конструкцій у пасивні такі безособові речення зводяться до ядрової структури "об'єкт + присудкова форма на **-но/-ено/-то**" і не містять словоформ, які навіть імпліцитно вказували б на суб'єкт стану. Пор.: *Кафедра рекомендувала підручник до друку – Підручник рекомендований кафедрою до друку – Підручник рекомендований до друку – Підручник рекомендований – Підручник рекомендовано*.

МОРФОЛОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ ДІЄСЛОВА

§ 37. Категорія виду

Вид є обов'язковою граматичною ознакою для всіх форм дієслова: інфінітива, особових дієслів, форм на **-но/-ено/-то**, що надає йому статусу однієї з найважливіших морфологічних категорій. Вид і суміжні з видом лексико-граматичні розряди способів (родів) дієслівної дії/стану вивчаються у рамках аспектології (від лат. aspectus – вид) – вчення, основи якого були закладені у вітчизняній лінгвістиці в 19 ст. працями О. Потебні і Ф. Фортунатова та розвинуті в 20 ст. С. Карцевським, О. Шахматовим, О. Пєшковським, В. Виноградовим, О. Бондарком, в україністиці – М. Жовтобрюхом, Л. Булаховським, В. Русанівським, А. Загнітком, І. Вихованцем та ін.

Дієслова виражають процесуальні ознаки предметів стосовно часових параметрів. Час розглядається у граматиці як зовнішній, співвідносний із реальним часом (теперішнім, минулим і майбутнім), і внутрішній, пов'язаний із такими часообмежувальними характеристиками дії, як тривалість, завершеність, однократність, багатократність, результат, кількість тощо. Так, ознаки завершеності та результату дії виражаються дієсловами: *прочитати, вивчити, допомогти, купити, скосити*; ознаки незавершеності та нерезультативності дії виражені дієсловами: *прочитувати, вивчати, допомагати, купувати, косити*; однократності дії – дієсловами: *стрибнути, блиснути, махнути*; багатократності та кількості дії – дієсловами: *попосидіти, попотягати, доблагатися, ви́бігати*.

Категорія виду виражає семантико-граматичну характеристику дії або стану щодо їх внутрішнього часового обмеження і базується на двох протиставлених грамемах – доконаного й недоконаного виду. Видові значення у дієсловах формально виражаються в основі – афіксами (суфіксами, рідше – префіксами), а також наголосом, суплетивними основами (рідко). Вербоїди набувають видових зна-

чень від мотивувальних основ дієслова (*оспівати* (док. вид) – *оспіва-н-ий* (док. вид); *співати* (недок. вид) – *співа-ючи* (недок. вид). Отже, значення виду в них є неграматичним і належить до сфери лексичної семантики.

● Граматичне значення доконаного виду виражає ознаки дії, обмеженої в часі, завершеної в минулому або майбутньому, результативної (*передплатив* / *передплатить; підписав* / *підпише; збагатив* / *збагатить*) і корелює з питаннями: що зробив? що зробить предмет? у якому стані перебував / перебуватиме предмет?

Доконаний вид несумісний зі значенням теперішнього часу, яке виражає дію ще не завершену, нерезультативну. Доконаний вид характеризує широкий діапазон дієслів на позначення: дій або станів, завершених, результативних (*запросив* / *запросить; налив* /*наллє*); а також завершених дій із нашаруванням інших значень: однократності (*гавкнув* / *гавкне*); багатократності (*попоїздив* / *попоїздить*); початку дії (*заспівав* / *заспіває*); кількості дії (*награвся* / *награється*); кількості учасників дії (*повилітали* / *повилітають*) тощо.

● Недоконаний вид пов'язаний із вираженням таких ознак дії, як необмеженість у часі, незавершеність у теперішньому, минулому або майбутньому періоді, нерезультативність (*передплачує* / *передплачував* / *передплачуватиме* / *буде передплачувати*). Значення недоконаного виду сумісне з усіма трьома часовими формами і корелює з питаннями: що робить / робив / робитиме предмет? у якому стані перебував / перебуватиме предмет? Недоконаний вид пов'язаний із такими аспектами дії або стану: неперервністю (*Тече річка*); повторюваністю, незавершеністю (*відсовувати, нахвалятися*); з позначенням дії як характерної ознаки предмета (*кусається, пахне*); з позначенням дії як руху (*бігати, летіти, брести*) тощо.

Парновидові дієслова

♦ Категорія виду є формозмінною, за грамемами якої дієслова розподіляються на такі групи:

1) парновидові
2) непарновидові (одновидові):
а) тільки недоконаного виду;
б) тільки доконаного виду;

Видова семантика дієслів насамперед пов'язана з їхніми лексичними значеннями. На семантику видових протиставлень може впливати й такий фактор, як наявність у реченні інших словоформ, лексичне значення яких сумісне лише зі значенням певного виду. Так, слова: *довго*, *вечорами*, *систематично*, *постійно*; *почав*, *завершив*, *продовжив*, *закінчив*; *звик*, *подобається* та под. уживаються в реченнях із дієсловами лише недоконаного виду. (*Він систематично займається спортом. Їй подобалося малювати*).

Крім того, видове значення може бути залежним від комунікативного фону речення. Наприклад, у ситуації діалогу:

– *Ви уже склали іспит?*

– *Так, склав.*

адресат повинен ужити у відповіді тільки форму доконаного виду, оскільки мовця цікавить са́ме результат. У ситуації:

– *Ви складали іспит?*

– *Так, складав.*

адресат може вибрати одну з двох видових форм, яка корелює з реальним станом події (*складав, але не склав* / *складав і склав на відмінно*).

♦ Частина українських дієслів позначає межеві дії, спрямовані на досягнення певного результату. З-поміж них виокремлюються дієслова, які створюють видові пари.

Видова пара – це дві форми того самого дієслова, які відрізняються між собою лише граматичним значенням виду: *завдавати* (шкоди) → *завдати; засихати* → *засохнути; відкривати* → *відкрити*). Словоформи видової пари виражають значення формозмінної категорії виду, яка властива дієсловам із семантикою межевої / немежевої дії або стану.

Видову пару можна утворити двома способами: 1) перфективації, тобто від словоформи недоконаного виду утворити словоформу доконаного виду: *виписувати → виписати; обробляти → обробити*; та 2) імперфективації, суть якої поля-

гає в утворенні форми недоконаного виду від доконаного: *лишити → лишати; збагатити → збагачувати*. Словоформи доконаного/недоконаного виду у видовій парі виражають лексичне значення тієї самої лексеми, отже, знаходяться між собою у формозмінних, а не словотвірних відношеннях.

Переважна більшість видових пар твориться за допомогою формозмінних афіксів, що виражають лише видові значення. Це переважно парновидові суфікси (*захищ-**а**-ти → захист-**и**-ти; скороч-**ува**-ти → скорот-**и**-ти; заши-**ва**-ти → заши-**ø**-ти; обробл-**я**-ти → оброб-**и**-ти*), рідко – префікси (*малювати → **на**малювати; сіяти → **по**сіяти, жовтіти → **по**жовтіти* тощо).

Формозмінні видові префікси становлять невелику групу. Вони здебільшого є омонімічними зі словотвірними префіксами, які утворюють дієслова з іншим лексичним значенням, отже, при творенні видових пар необхідно контролювати значення префіксів. Пор.: *лити → налити → наливати; крутити → накрутити → накручувати; лагодити → налагодити → налагоджувати.* У таких тріадах безпрефіксне дієслово недоконаного виду виражає не обмежену в часі дію, з якою не обов'язково пов'язується очікування результату; така форма належить до групи одновидових дієслів недоконаного виду (*Дощ ллє цілий день*). Префіксні ж дієслова становлять видову пару, але значення виду в них виражається не префіксом **на-**, а суфіксами (*нали-**ø**-ти → нали-**ва**-ти; накрут-**и**-ти → накруч-**ува**-ти*). Однак у парі *малювати → **на**малювати* значення доконаного виду виражається саме префіксом **на-**, оскільки немає пари *намалювати → *намальовувати* (аналогічно *сіяти – посіяти, жати (пшеницю) – зжати*).

Видові пари створюються також префіксально-суфіксальними конфіксами (*віш-а-ти → **по**-віс-**и**-ти*; *пад-**а**-ти → **в**-пас-**ø**-ти*); наголосом (рідко): *видиха́ти → ви́дихати*; *скрика́ти → скри́кати* та словоформами із суплетивними основами (рідко): *брати → взяти*; *ловити → спіймати*.

З-поміж парновидових виокремлюється невелика група двовидових дієслів. Це морфологічні омоніми, в яких тією самою формою виражаються значення як доконаного, так і недоконаного виду: (що робити? що зробити?)

женити, *веліти*, *мовити*, *розслідувати*, *експропріювати*, *атакувати* і под. Їхнє значення виду встановлюється за допомогою контексту. Наприклад: *Може* ***женять*** *когось, піду подивлюся* (недок. вид). *Він був єдиний, кого вона* ***змогла женити*** *на собі* (док. вид). Під впливом мовної тенденції до чіткого, формального вираження граматичних значень словоформ двовидові дієслова, переважно із суфіксом **-ува-**, переходять до групи парновидових: *мобіліз**ува**ти – мобіліз**овува**ти; активіз**ува**ти – активіз**овува**ти*; *асфальт**ува**ти – **за**асфальт**ува**ти; телефон**ува**ти – **по**телефон**ува**ти*, виражаючи видові значення за допомогою суфікса **-ува-/-овува-** і формозмінних префіксів.

Непарновидові дієслова

Дієслова, які не утворюють видових пар, називаються непарновидовими. Вони здатні виражати лише одне з видових значень, що пояснюється їхніми лексичними особливостями.

Дієслова, які можуть мати значення тільки недоконаного виду (imperfectiva tantum), називають дії або стани, не обмежені у часі й не пов'язані з певним результатом: *лінуватися, мешкати, коштувати, здаватися, співчувати* тощо. Це в основному дієслова лексичних груп, які є назвами: а) руху (*літати, плавати, іти, бігти, возити*); б) станів природи (*вечоріти, розвиднятися, мрячити*); в) фізичного та психічного стану істоти (*трясти, температурити, нудити, злитися, любити*); г) мовлення (*базікати, бесідувати, примовляти*); ґ) сподівання (*розраховувати* (на кого-що), *надіятися, покладатися* (на кого-що); д) зневаги (*гидувати, гордувати*) тощо.

Дієслова зі значенням тільки доконаного виду (perfectiva tantum) позначають дії або стани, обмежені в часі, з миттєвим результатом або навпаки – пролонговані, довго виконувані дії: *стрепенутися, хлинути, рухнути, розгніватися*; *пропрацювати, попоходити*. Вони об'єднуються в лексичні групи, які є назвами: а) інтенсивних дій (*розкричатися, розсердитися, розхворітися*); б) початку дій (*заморгати, здиміти, збунтуватися*); в) пролонгованих дій/станів (*проплакати, попожити, простояти*); г) однократних дій (*крикнути, грюкнути, ревнути*) тощо.

§ 38. Способи (роди) дієслівної дії/стану

Граматична категорія виду взаємодіє з лексико-граматичними розрядами способів (родів) дієслівної дії/стану. Це групи похідних дієслів, словотвірні значення яких пов'язані з вираженням внутрішньочасових, результативних, кількісних аспектів дії/стану, які суміщаються з видовими значеннями або нашаровуються на них. Наприклад: *цвісти → зацвісти* (док. вид; початок дії); *вилітати → повилітати* (док. вид; виконання дії кількома суб'єктами); *ходити → виходити* (док. вид; багатократно виконувана дія). Наведені пари дієслів є словотвірними (не видовими!), в яких словотвірні засоби синкретично виражають як словотвірне розрядне значення похідного дієслова, так і його видове значення.

Розрізнення видових значень і лексико-граматичних значень способів (родів) дієслівної дії, на що звертав увагу ще О. Потебня, стало важливим етапом розвитку й логічного вдосконалення теорії аспектології в роботах граматистів 20 ст. (О. Пєшковського, І. Мєщанинова, В. Виноградова, Ю. Маслова, О. Бондарка, В. Русанівського, І. Вихованця та ін.).

Кількість лексико-граматичних розрядів – способів (родів) дії – відрізняється у різних граматиках ступенем деталізації[143], але загалом в українській мові виокремлюються три основні розряди способів (родів) дії, які виражають такі аспектуальні значення: 1) часові (фазові); 2) кількісні та 3) результативні.

♦ Часові (фазові) значення дії пов'язані з її початком, тривалістю та завершенням, що виражається за допомогою словотвірних формантів – префіксів і конфіксів.

● Маркером початку дії часто виступає префікс **за-** (*шуміти → зашуміти; шарудіти → зашарудіти; трястися → затрястися*); інтенсивного початку дії – конфікс **роз-ся** (*хворіти*

[143] *Безпояско О. К.* Граматика української мови: Морфологія / *О. Б. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський*. – К., 1993; *Грищенко А. П.* Сучасна українська літературна мова / За редакцією *А.П.Грищенка*. Вид. 2. – К., 1997; *Горпинич В. О.* Українська морфологія / *В. О. Горпинич*. – Дніпропетровськ, 2002.

→ *розхворітися; палахкотіти → розпалахкотітися*); раптового початку дії – префікс **з-** і конфікс **з-ся** (*диміти → здиміти; бунтувати → збунтуватися*).

● Невизначена тривалість дії виражається префіксом **по-** (*терпіти → потерпіти; мислити → помислити*); визначена тривалість дії – префіксом **про-** (*мріяти → промріяти; сидіти → просидіти*).

● Кінець дії виражається префіксом **від- / од-** (*жити → віджити; гриміти → одгриміти*).

♦ Кількісні аспекти виконання дії диференціюються в граматиці як: а) кількість самої дії; б) інтенсивність дії; в) кількість учасників дії.

● У розрядному значенні кількість самої дії розрізняються такі її аспекти:

а) однократність, що виражається суфіксом **-ну-(-ону-)**: *блиснути, війнути, сказонути*;

б) багатократність, засобом вираження якої є префікс **по-по-** (*попотягати, поповозити*). У дієсловах на позначення руху це значення є лексичним, немаркованим (*бігати / бігти; плавати / пливти; повзати / повзти* і под.);

в) тривалість, перервaність – виражається конфіксами **по-ува** (*постукувати, попи́сувати, порипувати*) та **по-а, по-а-ся** (*походжати, подивлятися*).

● Інтенсивність дії виражає ступінь повноти дії аналогічно до ступенів вияву інтенсивності ознаки прикметників:

а) достатня інтенсивність дії оформляється конфіксами **на-ся** (*начитатися, нахвалитися, награ́тися*); **ви-ува** (*виспівувати, виціджувати*);

б) наддостатність дії виражається префіксом **пере-** (*переходи́ти, переїсти*) і конфіксом **на-ся** (*набідуватися, натупцюватися*) та ін.;

в) недостатня інтенсивність дії виражається, як правило, префіксами **недо-** (*недомастити, недоспати*), **на-** (*накрапати*); конфіксами **на-ува** (*наспівувати, навіювати*); **при-ува** (*пританцьовувати, приговорювати*) та ін.

● Значення кількості учасників дії (або дистрибуція дії) оформляється за допомогою префікса **по-**, приєднаного до префіксальних неперехідних дієслів (*повилітати,*

порозходитися, повиходити), а також конфікса **пере-ува-ся** (*перегукуватися, перестрілюватися*). У парадигмах цих дієслів зі значенням недоконаного виду відсутні словоформи однини, оскільки вони позначають дії, виконувані кількома суб'єктами.

♦ Лексико-граматичне значення результативності характерне для дієслів, що називають дії, завершені шляхом неодноразового їх виконання. Це значення виражається за допомогою наголошеного префікса **ви-** (*ви́ходити, ви́просити, ви́сватати*), а також конфікса **до-ся** (*доблагатися, достукатися, добігатися*).

В українській мові значення способів (родів) дії частіше суміщається з граматичним значенням доконаного виду (*зазеленіти* – початок дії і доконаний вид; *фиркнути* – однократність дії і доконаний вид; *напитися* – наддостатність дії і доконаний вид і под.). Значно рідше значення способів дієслівної дії нашаровуються на значення недоконаного виду (*попи́сувати* – тривалість, перерваність дії і недоконаний вид; *наспівувати* – недостатня інтенсивність дії і недоконаний вид тощо).

§ 39. Категорія часу особових дієслів

♦ Морфологічна категорія часу дієслова виражає співвіднесеність дії або стану дієслова з реальним часом. У цьому аспекті категорія часу виступає як необхідна складова синтаксичної категорії предикативності.

Часова семантика властива не всім дієсловам, а лише дієсловам, які позначають реальні дії або стани. Дієслова наказового та умовного способу, позначаючи нереальні дії, не сумісні з часовими ознаками.

Час виконання дії визначається відносно певної точки відліку – моменту мовлення або часу іншої дії, часто сукупно з різними часовими детермінантами типу *вчора*, *сьогодні*, *зараз*, *постійно*, *завтра*, *у минулому столітті*.

У морфологічній категорії семантичні визначники часу переосмислюються як абстрактні протиставлені поняття (грамеми), які є формами різних часових значень, співвідносних із реальним часом.

У групах індоєвропейських мов морфологічна категорія часу дієслова має неоднакову семантичну та формальну структуру (тобто різну кількість грамем), що пояснюється різницею у сприйнятті реального часу мовцями. Так, у германських і романських мовах семантика так званих "зовнішнього" і "внутрішнього" часу суміщена в одній часовій формі – імперфектного або перфектного значення, що пов'язано з відсутністю в морфологічних системах цих груп мов категорії виду.

Часові значення, визначені відносно моменту мовлення, тобто одночасності дії з повідомленням про неї, ускладнюються в цих мовах додатковими, внутрішньочасовими характеристиками дії як межевої (perfect), або немежевої (imperfect), або як подовженої (continuous), що приводить у цілому до збільшення кількості часових грамем, а відтак і кількості часових парадигм.

У слов'янських мовах морфологічні значення часу визначаються відносно моменту мовлення, який співпадає з грамемою теперішнього часу, що виступає як граматична точка відліку на часовій осі слов'янських мов.

У сучасній українській мові морфологічна категорія часу дієслова узагальнює три грамеми, які формально виражають такі часові значення:

– теперішній час: одночасність дії з моментом мовлення; постійність дії: що робить? у якому стані перебуває предмет? *закриває*, *наздоганяє*, *переносить*, *спускається*, *танцює*; Дніпро *впадає* в Чорне море. Сонце *світить*;

– минулий час: передування дії моменту мовлення: що робив / зробив? у якому стані перебував предмет? *закрив* / *закривав*; *наздогнав* / *наздоганяв*; *переніс* / *переносив*; *спустився* / *спускався*; *танцював*;

– майбутній час: слідування дії за моментом мовлення: що робитиме / зробить? у якому стані перебуватиме предмет? *закриватиме* / *буде закривати* / *закриє*; *наздоганятиме* / *буде наздоганяти* / *наздожене*; *переноситиме* / *буде переносити* / *перенесе*; *спускатиметься* / *буде спускатися* / *спуститься*; *танцюватиме* / *буде танцювати*.

Часові грамеми, скорельовані з прислівниками часу **до**, **у**, **після**, займають визначене місце на часовій осі:

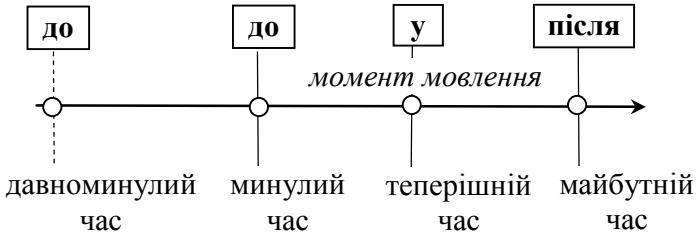

Деякі дослідники визначають у категорії часу ще одну грамему – давноминулого (передминулого) часу, що виражає значення передування дії іншій дії (до/до) моменту мовлення): *читали були* / *прочитали були*.

Форми давноминулого часу порівняно з іншими часовими формами у літературній українській мові мають обмежене функціонування: вони вживаються здебільшого у текстах художнього стилю або в розмовному мовленні, хоча деякі дослідники справедливо вважають цю форму "виразною і повноцінною з функціонального погляду"[144]. Парадигматичні словоформи давноминулого часу є завжди аналітичними, оскільки утворюються від форм минулого часу допоміжним дієсловом *бути* (*ходив був*; *ходила була*; *ходило було*; *ходили були*).

♦ Категорія часу в українській мові є словозмінною. Особові дієслова, яким властива ця категорія, представлені словоформами шістьох часових парадигм з їх видами, варіантами): 1) теперішнього часу; 2) майбутнього часу доконаного виду; 3) майбутнього часу недоконаного виду (синтетичні форми); 4) майбутнього часу недоконаного виду (аналітичні форми); 5) минулого часу доконаного виду; 6) минулого часу недоконаного виду.

Усі часові парадигми, крім парадигми теперішнього часу, мають видові варіанти – доконаного і недоконаного виду. У парадигмі теперішнього часу можуть дієвідмінюватися дієслова лише недоконаного виду, оскільки семантика теперішнього часу – одночасність дії з моментом мовлення (тобто тривання дії, її незавершеність) – несумісна зі значенням доконаного виду – за-

[144] *Грищенко А. П.* Сучасна українська літературна мова / За редакцією *А. П. Грищенка*. Вид. 2, – К., 1997; *Горпинич В. О.* Українська морфологія / *В. О. Горпинич*. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 166.

вершеності дії, її результативності. Словоформи часових парадигм виражають такі морфологічні значення: часу; виду; особи, роду і числа (див. § 49. Часові парадигми тематичних дієслів).

● Часові форми (словоформи) утворюються від різних типів словозмінних основ, які поєднуються з відповідними флексійними наборами. У словоформах минулого часу словозмінні основи сполучаються з словоозмінними суфіксами минулого часу **-л-/-в-** (**-ø-**); основи аналітичних словоформ майбутнього часу – з особово-числовими формами дієслова-зв'язки *бути*.

Творення парадигматичних часових форм – як фрагмент словозмінної системи дієслова – виявляє риси ізоморфізму зі словотвірною системою. В обидвох цих системах важливими чинниками є поняття: а) основи: твірної (при словотворенні) та словозмінної (у парадигматиці) та б) формантів: словотвірних (афіксальні словотвірні морфеми – при словотворенні) та словозмінних і формозмінних – у парадигматиці.

У часових парадигмах використовуються такі різновиди словозмінних основ:

а) основи теперішнього / майбутнього часу доконаного виду, які є морфонологічними варіантами основи інфінітива недоконаного або доконаного виду. Ці основи виводяться за морфонологічними правилами структурних класів дієслова (див. § 46. Структурні класи дієслова). Наприклад, від основи інфінітива недоконаного виду ***пис-а-ти***, що має тематичний (основотворчий) суфікс **-а-**, операцією усічення цього суфікса і заміною його на **ø-суфікс**, а також чергуванням приголосних **с/ш** можна отримати основу теперішнього часу ***пи́ш-ø-ут'***, від якої утворюються всі словоформи парадигми теперішнього часу: *пиш-ø-у́, пи́ш-ø-еш, пи́ш-ø-е, пи́ш-ø-емо, пи́ш-ø-ете, пи́ш-ø-ут'*.

Морфонологічне правило (**а# → ø + морфонема**) характерне для дієслів V структурного класу. За цим правилом можна одержати також основу майбутнього часу доконаного виду від основи інфінітива доконаного виду: ***написа-а-ти → напи́ш-ø-ут'***, яка є словозмінною для парадигми майбутнього часу (простого): *напиш-ø-у́, напи́ш-ø-еш, напи́ш-ø-е, напи́ш-ø-емо, напи́ш-ø-ете, напи́ш-ø-ут'*.

б) форма інфінітива недоконаного виду, що виступає у функції словозмінної основи у парадигмах майбу-

тнього часу недоконаного виду: майбутньому (складному): ***писáти**-му*, *писáти-меш*, *писáти-ме*; *писáт-мемо*, *писáти-мете*, *писáти-мут′* і майбутньому (складеному): *бýду* ***писáти***, *бýдеш писáти*, *бýде писáти*; *бýдемо писáти*, *бýдете писáти*, *бýдут′ писáти*;

в) основа інфінітива доконаного виду у парадигмі минулого часу доконаного виду: (*я*) ***написá**-в+ø*, *написá-л+а*; (*ти*) *написá-в+ø*; *написá-л+а*; (*він*) *написá-в+ø*; (вона) *написá-л+а*; (воно) *написá-л+о*; (ми/ви/вони) *написá-л+и*;

г) основа інфінітива недоконаного виду у парадигмі минулого часу недоконаного виду: (я) ***писá**-в-ø*, *писá-л-а*; (ти) *писá-в-ø*, *писá-л-а*; (він) *писá-в-ø*; (вона) *писá-л-а*; (воно) *писá-л-о*; (ми/ви/вони) *писá-л-и*.

● Словоформи часових парадигм утворюються від зазначених словозмінних основ за допомогою таких флексійних наборів:

а) особово-числових флексій І дієвідміни: **-у-/-еш-/-е-(-ет′)-/-емо-(-ем-)** / **-ете-** / **-ут′-**;

ІІ дієвідміни: **-у-/-иш-/-ит′-/-имо-(-им-)/-ите-/-ат′-**.

Флексії І/ІІ дієвідміни використовуються для конструювання словоформ у парадигмах теперішнього часу і майбутнього (простого), а також у дієслові-зв'язці *бути* (І дієвідміна) у парадигмі майбутнього (складеного);

б) особово-числових алофлексій І дієвідміни: **-му-/-меш-/-ме-(-мет′)-/-мемо-(-мем-)/-мете-/-мут′-**.

Алофлексії І дієвідміни з історичним компонентом **-м-** від дієслова *имати*, яке використовувалося в давніх парадигмах майбутнього часу як допоміжне, характерні для словоформ майбутнього часу (складного): *взувáти-**му***; *взувáти-**меш***; *взувáти-**ме(мет′-с′а)***; *взувáти-**мемо(-мем)***; *взувáти-**мете***; *взувáти-**мут′***.

У формах цієї парадигми алофлексії виражають кумулятивно не лише особові й числові значення словоформ, а й значення майбутнього часу;

в) родово-числових флексій -ø/-а/-о, а також числової флексії -и, що вживаються для конструювання словоформ минулого часу. Наприклад:

*Івáн-**ø** читá-в+**ø** (прочитá-в+**ø**) книгу.*

*Гáнн-**а** читá-л+**а** (прочитá-л+**а**) книгу.*

*Хлопчи́к-**о** чита́-л+**о** (прочита́-л+**о**) кни́гу.*

*Уч'і́ чита́-л+**и** (прочита́-л+**и**) кни́гу.*

В українській мові іменнику властиве граматичне значення лише 3-ї особи однини і множини. **Він / вона / воно / вони** – це узагальнювальні назви істот/неістот 3-ї особи, які корелюють із назвами конкретних осіб або предметів, що позначають тему повідомлення (*Коли **Марічк-а** одужала, **вон-а** знову почала танцювати.*), і оформляються іменниковими родово-числовими (в однині) флексіями **-ø, -а, -о** та числовою (в множині) флексією **-и**.

Дієслово, форми якого скоординовані з іменником, у 3-ій особі виражає такі самі значення, оформлені дієслівними флексіями **-ø, -а, -о, -и.**

Значення 1-ї і 2-ї особи у власне іменниках відсутнє і виражається лексично – займенниками **я**/**ми**, **ти**/**ви** як в іменниках, так і в дієсловах. **Я** – це назва суб'єкта-мовця чоловічого роду (чоловічої статі) або жіночого роду (жіночої статі): ***Я** (Мико́ла) зроби́-в+**ø**; **Я** (Катери́на) зроби́-л+**а**.* Аналогічно: **Ти** – це назва суб'єкта-адресата чоловічого роду (чоловічої статі) або жіночого роду (жіночої статі): ***Ти** (Мико́ла) зроби́-в+**ø**. **Ти** (Катери́на) зроби́-л+**а**.* Оскільки особові займенники **я**/**ти** є родовими омонімами, при конструюванні словоформ 1-ї та 2-ї особи однини минулого часу необхідно ідентифікувати їхній рід шляхом субституції займенників **він** (чол. рід) і **вона** (жін. рід). Значення середнього роду не сумісне зі значеннями мовця (1-ша особа) та адресата (2-га особа).

У конструюванні форм минулого часу беруть участь словозмінні суфікси **-л-/-в-(-ø-)**:

*вона́ носи́-**л**+а* (жін. р. одн.);

*він носи́-**в**+ø / ніс-ø-**ø**+ø* (чол. р. одн.);

*воно́ носи́-**л**+о* (сер. р. одн.);

*вони́ носи́-**л**+и* (множ.).

Вибір словозмінних суфіксів залежить: а) від родових значень словоформи б) для чоловічого роду – також від фонеми в кінці основи.

У словоформах чоловічого роду з основою на голосну фонему вживається суфікс **-в-** (*дорожи́-**в**+ø, прибо́рка-**в**+ø*).

Словоформи чоловічого роду з основою на нульовий тематичний суфікс утворюються **ø-суфіксом** (варіантом суфікса **-в-**): *повзø-ø-ø*; *бігø-ø-ø*; *мерзø-ø-ø*.

Словоформи жіночого або середнього роду, а також словоформи множини виражають значення минулого часу суфіксом **-л-**: *дорожи́-л+**а***; *дорожи́-л+**о***; *дорожи́-л+**и***; *повзø-л+**а***; *повзø-л+**о***; *повзø-л+**и***.

З-поміж часових грамем лише минулий час має спеціальні, формозмінні суфікси, які у парадигматичних формах виражають значення часу.

Аналітичні форми майбутнього часу (складеного), а також давноминулого часу як допоміжний засіб оформлення грамем – часових, особово-числових і родово-числових – використовують відповідні форми дієслова-зв'язки ***бути*** зі значенням майбутнього або минулого часу. Наприклад: ***бу́дø-у*** *вчи́тися*; ***бу́дø-еш*** *вчи́тися*… ***бу́дø-емо*** *вчи́тися*; *(він) учи́вся* ***буø-вø-ø***; *(вона́) вчи́лася* ***буø-л+а***; *(воно́) вчи́лося* ***буø-л+о***; *(вони́) вчи́лися* ***буø-л+и***.

Пряме і переносне вживання часових форм

Часова парадигматика особових дієслів побудована на основі прямих категорійних значень теперішнього, минулого і майбутнього часу з їхніми видовими характеристиками. Часові модифікації словоформ відбуваються в процесі функціонування дієслівних словоформ.

Граматичні значення теперішнього, минулого і майбутнього часу в контексті речення або, ширше, мовленнєвої ситуації можуть змінювати свою категорійну семантику на семантику іншої часової грамеми, зберігаючи при цьому свою форму. Це відбувається під впливом таких факторів:

– за наявності часових детермінантів у реченні: *завтра*, *вчора*, *сьогодні*, *минулого століття*, *через два роки*, *у 1840 році*, *в епоху Просвітництва* та ін.;

– за наявності дієслів з різними часовими значеннями (однорідних присудків або присудків у складних реченнях);

– у певних мовленнєвих кліше: *Пішли, панове* (форма минулого часу виражає значення майбутнього – *підемо*).

У ситуації **прямого вживання часової форми** її категорійне значення не суперечить контексту або семантично узгоджується з детермінантами. Наприклад, у реченнях:

– *Земля* ***обертається*** *навколо Сонця* (теперішній неактуальний у значенні постійної дії);

– *Весь день* ***іде*** *дощ* (теперішній актуальний: час дії збігається з моментом мовлення і детермінантом *весь день*).

– *Перебуваючи у Петербурзі, Шевченко* ***сумує*** *за Україною* (теперішній історичний як засіб актуалізації минулих подій);

– ***Реве*** *та* ***стогне*** *Дніпр широкий…* (Т. Шевченко) (форма теперішнього часу у художньо-зображальній функції);

– *Він* ***учився*** *у Гарварді п'ять років* (форма минулого часу недоконаного виду виражає повторювану, тривалу дію, здійснювану до моменту мовлення).

У переносному вживанні часової форми наявна розбіжність її категорійного значення з часовим планом речення. Наприклад, у реченнях:

– *Завтра ми* ***вирушаємо*** *в далеку дорогу* – форма теперішнього часу вживається зі значенням майбутнього (*завтра*) [Теп. у майб.];

– ***Заходжу*** *я минулої середи в аудиторію і* ***бачу*** *таку картину* – форми теперішнього часу у значенні минулого (*минулої середи*) [Теп. у мин.];

– *Бувало,* ***закурить*** *люльку,* ***розповість*** *що-небудь* – форми майбутнього часу (простого) у значенні минулого (*бувало*) [Майб. у мин.]

– *Тепер я* ***скажу*** – форма майбутнього часу (простого) у значенні теперішнього (*тепер*) [Майб. у теп.];

– *Зараз я* ***співатиму (буду співати)*** – форми майбутнього часу (складного і складеного) у значенні теперішнього (*зараз*) [Майб. у теп.].

Усім часовим грамемам українського дієслова, крім минулого часу недоконаного виду, властивий "транспозиційний потенціал"[145]. Переосмислення, модифікація категорійних часових значень є продуктивним ресурсом збагачення їх різноманітними модальними, експресивно-емоційними відтінками, що є засобом творення художньої образності.

[145] *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови / *І.Вихованець, К. Городенська*. – К., 2004. – С. 255.

Функціональні трансформації морфологічного часу відбуваються завдяки зміні граматичної точки відліку (момент мовлення) на неграматичну точку відліку (часовий детермінант; дієслова з різними часовими значеннями), важлива роль у чому належить мовцю.

§ 40. Категорія способу

♦ **Категорія способу** виражає відношення дії до дійсності. Вона є системним виразником модальності в українській мові, обов'язковою і регулярною граматичною ознакою особових дієслів.

Модальність у широкому розумінні – це значення необхідності і можливості, мети, наказу, спонукання до дії, умова, бажаність її виконання тощо, – що пов'язано зі ставленням мовця до змісту висловлення.

Для української мови характерні різні засоби оформлення модальних значень – такі як а) формальний: категорійні способові грамеми дієслова (*робúв би*; *зробúв би* / *робú*; *робíт'*, *робíмо*); б) інтонація (*Допоможете мені? Допоможіть мені!*); в) модальні слова (*на щастя*; *на горе*; *будь ласка*; *благаю*; *прошу*; *можна*; *треба*; *слід*; *нумо*; *хай* / *нехай*; *би*; *хіба*; *невже*; *так*; *ні*; *бодай* тощо); г) синтаксичні структури (складнопідрядне речення з підрядними умови: *Якби ми знали, то б вас не питали* (Нар. тв.)); ґ) контекстні умови (часто у супроводі інтонації та фразового наголосу). Наприклад: *Ви там* ***такого*** *наробили, а я* ***іди і розбирайся*** (у парафразі: *а мені треба іти і розбиратися*).

♦ Питання семантики і структури категорії способу (тобто кількості грамем) є дискусійним у сучасній українській морфології. Це пов'язано, зокрема, зі специфікою формального вираження граматичного значення дійсного способу, а саме – з характером взаємодії категорій часу і способу.

● Так, у традиційному мовознавстві семантика категорії способу визначається як вираження відношення дії до дійсності в аспекті її реальності / нереальності. Структура категорії формується трьома

грамемами – дійсного / умовного / наказового способу, які знаходяться між собою у такій опозиції: дійсний спосіб виражає реальну дію; умовний і наказовий – нереальну дію.

Грамеми дійсного способу виражають ознаки реальної дії, тобто такої, яка відбулася до моменту мовлення або відбувається в момент мовлення, або відбудеться (напевно) після моменту мовлення.

Розуміння реальної дії фактично співпадає з її часовими характеристиками як дії минулого, теперішнього або майбутнього часу.

У традиційних граматиках грамема дійсного способу розглядається як сумісна за своєю семантикою з усіма грамемами категорії часу і виражається властивими цим грамемам формами. Іншими словами, якщо дієслово має якесь часове значення, то це значення співпадає зі значенням дійсного способу.

● У новітній українській морфології традиційна триграмемна концепція категорії способу вважається логічно суперечливою, а взаємовідношення часових грамем із грамемою дійсного способу – "парадоксальним"[146].

Суттю алогічних відношень між граматичними категоріями часу і способу є те, що "…категорія часу, яка так само виражає реальні з погляду мовця дії, процеси та реальні стани, водночас є самостійною граматичною категорією [розрядка наша], що реалізується грамемами теперішнього, минулого та майбутнього часу, і несамостійною, бо входить до складу категорії способу, збігаючись із грамемою дійсного способу"[147]. На думку І. Вихованця, цієї суперечливості можна уникнути, якщо вилучити з категорії грамему дійсного способу і розглядати її як двограмемну, яка узагальнює граматичні значення умовного і наказового способу.

Згідно з цією концепцією змінюється визначення категорії способу дієслова. Категорія способу виражає модальну оцінку мовцем дії або стану як нереальних (гіпотетичних), що виражається грамемами умовного або наказового способу.

---

[146] *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови / *І.Вихованець, К. Городенська*. – К., 2004. – С. 256.

[147] Там само. – С. 257.

По-іншому в цій концепції трактуються й відношення між категоріями часу і способу: вони є взаємовиключними – часові і способові грамеми не можуть суміщатися в одній словоформі.

Способові грамеми виражають значення гіпотетичної дії / стану тієї самої лексеми, але з різними модальними характеристиками: умовний спосіб – із модальністю потенційної реалізації за відповідних умов; наказовий – із модальністю різноманітного волевиявлення мовця: дія / стан як наказ, спонукання, побажання, порада, заклик тощо.

Таким чином, опозиція між грамемами є не лексичною, а граматичною, що дає підстави кваліфікувати категорію способу як **словозмінну**.

♦ Категорія способу є **парадигмоутворювальною**: для словозмінної системи українського дієслова характерний тип способових парадигм із видовими варіантами: а) наказового і б) умовного способу.

У парадигмології словоформи способових парадигм розглядаються як **категорійні**, незалежні від синтаксичного або лексичного контексту. Вони утворюються формально – за допомогою відповідних словозмінних основ, флексій і формозмінних часток. У зв'язку з цим пропозиція деяких дослідників[148] ввести в структуру категорії грамеми спонукального і бажального способу (як субграмеми наказового й умовного способу) виходить, строго кажучи, за рамки парадигмології, оскільки ці грамеми є компілятивними за семантикою і морфологічним оформленням. Субграмеми спонукальності або бажальності у посібнику розглядаються як функціональні, а не категорійні.

У "Теоретичній морфології української мови" пропонується "добудувати" категорію способу двома грамемами – спонукального і бажального способу, які, на думку авторів, сприяють адекватному осмисленню та узагальненню мовленнєвої практики, про що свідчать наведені приклади. Спонукальний спосіб є

[148] *Безпояско О. К.* Граматика української мови: Морфологія / *О. Б. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський*. – К., 1993; *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови / *І. Вихованець, К. Городенська*. – К., 2004.

контамінацією наказового та умовного способів, що відображається у семантиці спонукальних грамем та їх оформленні. Напр.: ***Записали б*** *ви, діти, адресу, а то забудете. Чи* ***не спробували б*** *ми каші? Чи* ***не поспівати б*** *нам разом?* та інші аналогічні контексти. Автори трактують семантику спонукального способу таким чином: "бажана для мовця дія може відбутися за відповідної умови, але вона не експлікована, як у конструкціях із дієслівними формами умовного способу… Такі форми спонукального способу використовують в українській мові для вираження некатегоричного спонукання до дії у формі розповідного або питального речення (розрядка наша)"[149].

Семантика бажального способу трактується як неапелятивне волевиявлення мовця щодо бажаної дії /стану. Про оформлення цієї грамеми існують різні думки. Перша – це тільки форми 1-ї і 3-ї особи однини і 3-ї особи множини умовного способу (*я просив би; просила б;… ми просили б*). Друга – це особові й неособові (інфінітивні) форми умовного способу – синтетичні та аналітичні[150]. Напр.: ***Насіяти б*** *квітів.* ***Зустрітися б*** *із друзями.* ***Хай би*** *я* ***озвучувала*** *текст.* ***Якби*** *вчасно* ***впоратися*** *з урожаєм* та под. Морфологи вважають також інфінітив з часткою *би* / *б* типовою формою бажальної грамеми, яка є виразником бажальної модальності. В. Русанівський формами бажальної грамеми вважає також аналітичні "компілятивні" форми 1-ї особи однини і множини умовного способу з наказовою часткою *хай* / *нехай: **Хай / нехай би** я це **зробила**. **Хай / нехай би** ми це **зробили***.

Залежність спонукальних і бажальних субзначень від контексту речення, компілятивність у їхньому оформленні свідчать про їх функціональний (непарадигматичний) статус в українській мові.

● Грамема **умовного способу** характеризує дію / стан предмета як нереальні, потенційні, але можливі (з точки зору мовця) за певних умов.

Парадигматичні словоформи умовного способу (доконаного і недоконаного виду) утворюються **від словозмінних основ**, у функції яких виступають **слово-**

---

[149] *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови / *І. Вихованець, К. Городенська*. – К., 2004. – С. 261-262.

[150] *Безпояско О. К.* Граматика української мови: Морфологія / *О. Б. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський*. – К., 1993. – С. 232.

форми минулого часу доконаного або **недоконаного виду з нейтралізованим часовим значенням**.

Оскільки форми умовного способу виражають "скоординовані з іменником" граматичні значення особи, роду і числа, парадигми умовного способу належать до підтипу особово-родово-числових (аналогічно до парадигм минулого часу).

Родово-числові або числові значення словоформ, як і в парадигмах минулого часу, виражаються формально – флексіями **–ø / -а / -о / -и**; значення особи – лексично, особовими займенниками однини і множини (**я/ми**; **ти/ви**; **він/вона/воно**; **вони**). Особово-родово-числові значення дієслова умовного способу скоординовані з відповідними значеннями іменника-підмета:

однина

1 ос.: ***Я*** *(*Петро*)ду́ма-(в)-ø би*; ***Я*** (Олена) *ду́ма-(л)-а б;*

2 ос.*:* ***Ти*** (Петро) *ду́ма-(в)-ø би*; ***Ти*** (Олена) *ду́ма-(л)-а б;*

3 ос.: ***Він*** *(*Петро*) ду́ма-(в)-ø би*; ***Вона*** (Олена) *ду́ма-(л)-а б;*

Воно *(*хлоп'я, дівча*) ду́ма-(л)-о б*;

Воно (село) *відроди-(л)-о(с'а) б;*

множина

1 ос. ***Ми***

2 ос. ***Ви*** *ду́ма-(л)-и б*; *відроди-(л)-и(с'а) б;*

3 ос. ***Вони***

Парадигми умовного способу, як і парадигми минулого часу, відзначаються високим ступенем омонімії словоформ однини і множини – шість із десяти словоформ є омонімічними (див. § 50. Парадигми умовного способу).

У словоформах, крім значень роду і числа, виражаються також видові значення: ***відпочи-(в)-ø би*** *–* ***відпочива́-****(в)-ø би;* ***домови-(в)-ø-с'а*** *б* – ***домовл'а-****(в)-ø-с'а б* та ін.

Значення умовного способу виражається формозмінною часткою **би/б** у сполуці зі словозмінною основою.

Отже, парадигматичні словоформи умовного способу мають лише аналітичну форму вираження.

Кожна словоформа цієї парадигми виражає такий комплекс граматичних значень: умовний спосіб / вид (доконаний або недоконаний) / особу / рід / число. Категорійне значення умовного способу чітко проявляється у паралельних

конструкціях, в яких дієслова пов'язані між собою умовно-наслідковими відношеннями. Це здебільшого складнопідрядні речення з підрядними умови що мають такі схеми:

– якби Х, то У : ***Якби знала – не ходила б***;

– У, якби Х : *А ще краще ви* ***б зробили***, ***якби*** *те* ***забули***;

– коли Х, то У : ***Коли б*** *мати* ***наказала***, *то* ***не було б*** *і розмови*.

Рідше дієслова умовного способу вживаються у складносурядних або безсполучникових складних реченнях з умовно-наслідковими відношеннями складових частин:

– У – і У : ***Побув би*** *онук у нас влітку – і плавати* ***навчився б***.

– У – У : ***Поїхали б*** *до моря –* ***стали б здоровішими***.

● Грамема **наказового способу** виражає нереальну (гіпотетичну) дію / стан як наказ, вимогу, команду, розпорядження, прохання, пораду, заклик тощо.

Модальне нюансування дії узагальнюється модальністю грамеми наказового способу – апеляція мовця до можливого(их) виконавця(ів) дії (*вставай*, *дивись*, *благослови*; *ходімо*, *кличте*, *припиніть* та ін.).

Виконавцем дії (носієм стану) може бути:

а) співрозмовник (адресат) **ти**/**ви**: *співáй-**ø*** – *співáй-**те***; *відпочивáй-**ø*** – *відпочивáй-**те***; *біжø-**и́*** – *біжø-**ít'***; *привезø-**и́*** – *привез'ø-**ít'***; *спø-**и*** – *спø-**ít'*** тощо;

б) співрозмовник разом із мовцем (**ми** = **я** інші): *співáй-**мо***; *відпочивáй-**мо***; *біжø-**ímo***; *привез'ø-**ímo***; *сп-ø-**ímo*** тощо;

в) сторонння особа (або персоніфікована неістота, предмет), які не беруть участі в розмові (**він**/**вона**/**воно**/**вони**): **хай** (він/вона/воно) *співáй-**е***, **хай** (вони) *співáй-**ут'***; **хай** (він/вона/воно) *відпочивáй-**е***, **хай** (вони) *відпочивáй-**ут'***; **хай** (він/вона/воно) *біжø-**и́т'***; **хай** (вони) *біжø-**а́т'***, **хай** (очі) *с'áй-**ут'*** тощо;

г) мовець (**я**), що висловлює бажання (в модусі 'повинності') виконати дію (перебувати у певному стані): ***хай*** (я) *заспівáй-**у***; ***хай*** (я) *привезø-**у́***; ***хай*** (я) *поспл'ø-**у́***.

Форми наказового способу становлять певну ієрархію за характером апеляції до адресата.

Центральними парадигматичними формами цієї грамеми є форми **2-ї особи однини і множини** та **1-ї особи**

множини, які повністю виражають семантику наказового способу – апеляцію до адресата / (-ів) (співрозмовника / (-ів) як можливих виконавців (-ів) дії. Форми **3-ї особи однини і множини** є також парадигматичними. Вони мають власні морфологічні засоби вираження, проте ступінь спонукання, що виходить від мовця, в цих аналітичних формах менш інтенсивний: пор.: *хай/нехáй куп-ýй-е* (*кýп-ø-ит'*); *хай/нехáй збир-áй-е* (*збер-ø-é*); ніж у синтетичних (*куп-ýй-ø, збир-áй-мо*).

Форма **1-ї особи однини** – особа, яка називає мовця, – потребує коментарів. У морфології української мови вона не визнається як парадигматична[151].

Її відсутність у парадигмі наказового способу дослідники пояснюють неможливістю вираження цією формою апелятивної семантики. Натомість, як зазначалося вище, пропонується ввести грамеми спонукального і бажального способу як категорійні[152].

Проте є об'єктивні підстави вважати форму 1-ї особи однини парадигматичною, оскільки а) семантика апелятивності можлива й по відношенню до мовця (**хай** я *розкаж-ø-ý* (*спрóбуй-у*, *зробл'-ø-ý*, *напиш'-ø-ý* тощо)); б) у цій формі превалює сема бажальності, виражена в модусі 'повинності' 'самоапелятивності' (як спонукання по відношенню до самого себе); в) аналітична форма 1-ї особи однини має такі самі засоби вираження, як і форми 3-ї особи однини і множини (пор.: *хай* (він / вона / воно) *розкáж-ø-е*; *хай* (вони) *розкáж-ø-ут'* і *хай* (я) *розкаж-ø-ý*).

На нашу думку, немає достатніх семантико-граматичних підстав для визнання неможливості таких форм в українській мові на парадигматичному рівні. Форми 1-ї особи однини є периферійними у структурі парадигми; мають обмежене функціонуван-

---

[151] *Безпояско О. К.* Граматика української мови: Морфологія / *О. Б. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський*. – К., 1993; Сучасна українська літературна мова / За редакцією *А. П. Грищенка*. Вид.2, – К., 1997; *Горпинич В. О.* Українська морфологія / *В. О. Горпинич*. – Дніпропетровськ, 2002.; *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови / *І. Вихованець, К. Городенська*. – К., 2004.

[152] *Безпояско О. К.* Граматика української мови: Морфологія / *О. Б. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський*. – К., 1993; *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови / *І. Вихованець, К. Городенська*. – К., 2004.

ня, що пов'язано з лексичними і граматичними факторами, зокрема, наданням мовцем переваги формам доконаного виду (*хай* (я) *пригот-у́й-у* (*принес-ø-у́*, *напиш-ø-у́*, *скаж-ø-у́* і под.). Напр.: ***Хай*** *з ворогами* ***я сконаю****, Та дай помститись за неволю* (Леся Українка). ***Хай живу я****, оскільки мені хочеться жити* (В. Стус). ***Нехай*** *муки* ***не звідаю*** *бачити вас на колінах…* (Р.М. Рільке, переклад В. Стуса). ***Хай погуляю*** *востаннє,* ***наберуся*** *сил…* (А. Дімаров). *Хай живемо ми! –* ***Хай живу*** *трохи і* ***я****, Іван Орлюк, сержант* (О.Довженко).

Частка **хай / нехай** є словозмінною, яка разом зі словозмінними основами цієї парадигми утворює аналітичні словоформи.

● Парадигматичні словоформи наказового способу мають дві форми: синтетичну (2-га особа однини і множини; 1-ша особа множини) та аналітичну (1-ша особа однини; 3-тя особа однини і множини).

Синтетичні форми наказового способу утворюються **від основ теперішнього/майбутнього часу (проста форма) з нейтралізованим значенням часу**. Такі модифіковані основи виступають у видових варіантах парадигм наказового способу у функції словозмінних.

Для творення від цих основ синтетичних словоформ 2-ї особи однини, 1-ї особи множини і 2-ї особи множини використовуються два набори флексій: 1) **-и́/-і́мо/-іт′**; 2) **-ø/-мо/-те**. Вибір флексійного набору залежить від кінцевої фонеми словозмінної основи і наголошення у словоформах (див. § 50. Парадигми наказового способу). Наприклад: *пиш-**ø-и́***, *пиш-**ø-і́мо***, *пиш-**ø-і́т′;** прочит-**а́й-ø**, прочит-**а́й-мо***, *прочит-**а́й-те***.

Флексії синтетичних словоформ виражають комплекс таких значень: наказового способу, особи і числа. Видові значення в синтетичних формах виражаються у словозмінних основах (***пиш-ø-и́*** – недоконаний вид; ***напиш-ø-и́*** – доконаний вид; ***с′ід-а́й-ø*** – недоконаний вид; ***с′ад′-ø-ø*** – доконаний вид).

В аналітичних формах наказового способу **у функції словозмінних основ використовуються словоформи теперішнього або майбутнього часу (простого) з нейтралізованими часовими значеннями**. Флексії цих модифікованих словоформ виражають особово-числові значення у способових словофор-

мах 1-ї особи однини, 3-ї особи однини і множини: ***хай*** (я) *напиш-ø-у́*; ***хай*** (він/вона/воно) *напи́ш-ø-е*; ***хай*** (вони) *напи́ш-ø-**ут'***.

Значення наказового способу виражається словозмінною часткою хай/нехай у поєднанні зі словозмінною основою. Як зазначалося вище, для аналітичних словоформ характерний менший ступінь інтенсивності апеляції, спонукання до дії, які у словоформі 1-ї особи однини набувають відтінку бажальності-повинності.

Аналітичні словоформи виражають такі граматичні значення: наказового способу (частка **хай / нехай** у поєднанні зі словозмінною основою); виду – доконаного або недоконаного (видові форманти у словозмінній основі); особи і числа (флексії словозмінної основи).

Парадигма наказового способу відноситься до підтипу особово-числових парадигм.

♦ У процесі функціонування категорійні форми умовного і наказового способу набувають різних відтінкових значень.

Словоформи умовного способу залежно від синтаксичної конструкції речення, а також від лексичного контексту можуть виражати **значення бажання** (***Хотіла б** я піснею **стати*** (Леся Українка)); **поради** (*Вам **слід би займатися** спортом*); **спонукання** (***Добре було б, щоб** тут **росли** троянди*). Фактично це транспозиційні (контекстні) значення умовного способу: форми умовного способу в значенні наказового.

У простих синтаксичних конструкціях транспозиції словоформ умовного способу сприяють прислівники, після яких стоїть частка **би / б** (*краще б*; *ліпше б*; *добре б* та ін.). Наприклад: ***Краще б** вечерю **приготувала**. **Швидше б** він **одужав***.

Характерним явищем в українському мовленні є контамінація умовного (за формою) і наказового (за значенням) способів, яка створює **функціональне значення спонукального способу**.

Як правило, такі словоформи вживаються в синтаксичних конструкціях, які мають інтонаційний малюнок спонукальних речень. Напр.: *А не **пішли б** ви звідси! **Нехай би** хтось інший про це **говорив**! **Хай би** дитина **залишилась** сьогодні вдома!* (частки **хай / нехай** виражають спонукальне значення).

Словоформи наказового способу можуть уживатися в значенні минулого часу з відтінком несподіваності. Напр.: *А я тоді* ***встань*** *і* ***скажи*** (у парафразі: *А я тоді* ***встав*** *і* ***сказав***). Аналогічно: *Він* ***візьми*** *і* ***прийди*** тощо.

Досить характерним є вживання форми інфінітива з частками **би / б** у безособових конструкціях замість категорійних словоформ умовного способу у бажально-спонукальному значенні. Напр.: ***Залишити б*** *краще ці мрії. Мені* ***б зробити*** *це. Краще* ***б випити*** *кави. Йому* ***б*** *горобців* ***ганяти***. ***Аби не збрехати***, *ані правди* ***не сказати***.

Інфінітив може вживатися зі спонукальним значенням в односкладних реченнях: ***Встати!*** ***Сісти!*** і под.

Дієслова доконаного виду порівняно з формами недоконаного виду виражають значення спонукальності більш категорично. Пор.: *Сідайте!* / *Сядьте!; Заходьте!* / *Зайдіть!; Вивчайте!* / *Вивчіть!* тощо.

Інфінітив разом із модальними словами: *треба*, *слід*, *необхідно*, *варто*, *можна* / *не можна* тощо утворює одну з форм дієслівного складеного присудка, який завжди має значення наказового способу (*треба працювати*; *слід пам'ятати*; *необхідно прийти*; *варто дослухатися*; *можна відпочивати*; *не можна допомогти*).

Функціонування способових парадигматичних словоформ докладно вивчається у синтаксисі. У морфології категорійні форми умовного і наказового способу розглядаються в аспекті їхньої словозміни (парадигматики) (див. § 50. Способові парадигми тематичних дієслів).

§ 41. Категорії особи, числа і роду

♦ **Категорія особи дієслова** характеризує дію (стан) за її відношенням до учасників мовленнєвого акту, що виражається формами 1, 2 і 3-ї особи.

Грамеми категорії особи пов'язують дії (стани) з різними типами суб'єктів:

– суб'єктом-мовцем (**1-ша особа**): *Я вранці голос горлиці люблю* (Л. Костенко);

– суб'єктом-адресатом мовця (**2-га особа**): *Чого ти тут сидиш*?

– суб'єктом-предметом повідомлення (**3-я особа**): *Сонце гріє, вітер віє з поля на долину* (Т. Шевченко).

Категорійні значення особи дієслова скоординовані зі значеннями особи іменника-підмета, що дає підставу для трактування цієї категорії як невласне дієслівної[153].

Значення особи властиве іменникам та особовим займенникам-іменникам (*я – ми*; *ти – ви*; *він*, *вона*, *воно – вони*), у яких воно виражене не граматично, а лексично. У власне іменниках (не займенникових) наявне значення лише 3-ї особи, яке встановлюється субституцією відповідних займенників 3-ї особи: *книга – вона*; *учень – він*; *село – воно*; *книги*, *учні*, *села – вони*. Отже, значення **3-ї особи** може бути виражене як власне іменником, так і відповідним займенниковим іменником. Наприклад: *Ніколи не ходила вона (Христя) сама так далеко від хати* (М. Коцюбинський).

Значення **1-ї** і **2-ї особи** в іменнику як частині мови виражаються тільки займенниковими іменниками *я – ми*; *ти – ви*.

● Різні значення особи узагальнюються морфологічною категорією лише в дієсловах особових, фінітних (лат. *verbum finitum* – форма дієслова, яка має граматично виражені значення часу, особи і числа).

Особові дієслова знаходяться в опозиції до неособових – інфінітива і форм на **-но/-ено/-то**.

Особові грамеми взаємодіють із грамемами числа, що виражається кумулятивно особово-числовими флексіями.

Особово-числові форми взаємодіють із формами а) теперішнього і майбутнього часу; б) наказового способу:

а)

– форми теперішнього часу: (я) *копáй-**у***; (ти) *копáй-**еш***; (він, вона, воно) *копáй-**е***; (ми) *копáй-**емо***; (ви) *копáй-**ете***; (вони) *копáй-**ут'***;

---

[153] *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови / *І. Вихованець, К. Городенська*. – К., 2004.

– форми майбутнього простого: (я) *ви́копай-**у***; (ти) *ви́копай-**еш***; (він, вона, воно*) ви́копай-**е***; (ми) *ви́копай-**емо***; (ви) *ви́копай-**ете***; (вони) *ви́копай-**ут'***;

– форми майбутнього складного: (я) *копáти-**му***; (ти) *копáти-**меш***; (він, вона, воно) *копáти-**ме***; (ми) *копáти-**мемо***; (ви) *копáти-**мете***; (вони) *копáти-**мут'***;

– форми майбутнього складеного: (я) *бу́д-**у** копáти*; (ти) *бу́д-**еш** копáти*; (він, вона, воно) *бу́д-**е** копáти*; (ми) *бу́д-**емо** копáти*; (ви) *бу́д-**ете** копáти*; (вони) *бу́д-**ут'** копáти*;

б)

– форми наказового способу (синтетичні): (ти) *копáй-**ø*** / *ви́копай-**ø***; (ми) *копáй-**мо*** / *ви́копай-**мо***; (ви) *копáй-**те*** / *ви́копай-**те***.

● Значення **1-ї і 2-ї особи** дієслова як **власне особові** знаходяться в опозиції до значень **3-ї особи**, які називаються **предметно-особовими**, що виражається різною формалізацією цих грамем.

Засобами вираження категорійних значень **1-ї і 2-ї особи однини і множини** є набори особово-числових флексій:

– I і II дієвідміни – у формах теперішнього часу, майбутнього простого і майбутнього складеного (у зв'язці *бути*);

– алофлексій I дієвідміни – у формах майбутнього складного;

– синтетичних форм наказового способу.

Як зазначалося вище, категорійні грамеми 1 і 2 особи однини і множини залежать від особово-числових значень іменника-підмета, які виражаються не морфологічно, а лексично – займенниками **я – ми**; **ти – ви**. З цього можна зробити висновок, що форми 1 і 2 особи однини і множини дієслова виражаються комплексно скоординовано з відповідним особовим займенником разом з особово-числовими формами дієслова. За відсутності в реченні особового займенника значення особи в дієслові модифікується і набуває змісту неозначеності або узагальненості. Наприклад: *Ох, <u>не повчайте</u> молодих, <u>нехай побудуть молодими</u>* (Л. Костенко). *<u>Хочеш</u> собі добра, <u>не роби</u> нікому зла* (Нар. тв.).

● Категорійні форми **3-ї особи однини і множини** утворюються за допомогою флексій із вказаних наборів і координуються з підметом, вираженим: а) власне іменником у

значенні 3-ї особи однини або множини; б) займенниковим іменником 3-ї особи однини або множини. Наприклад, *Коли орел кидається до бою, він ховає своїх дітей* (Ю. Яновський).

♦ **Категорія числа в дієслові** аналогічно до категорії особи є скоординованою з категорією числа іменника, отже, кваліфікується також як невласне дієслівна.

Співвідношення числових грамем однини і множини в іменнику відрізняється від співвідношення аналогічних грамем у дієслові та особових займенниках. В іменниках опозиція однини / множини виражає семантику: один предмет / багато таких самих предметів (*яблун-**я*** / *яблун-**і***; *вірш-**ø*** / *вірш-і*; *мор-**е*** / *мор-**я́***; *прізвищ-**е*** / *прізвищ-**а*** тощо).

У дієслові та особових займенниках зміст опозиції однина / множина дещо інший, ускладнений за рахунок обсягу грамем множини.

Грамеми однини означають: суб'єкта-мовця (1-ша особа – **я**); суб'єкта-адресата (2-га особа – **ти**) та суб'єкта дії (стану), який не бере участі у спілкуванні (3-я особа – **він**, **вона**, **воно**).

Грамеми множини виражають інший зміст:

1-ша особа: **ми** = я-мовець + інші мовці;

2-га особа: **ви** = ти-адресат + інші адресати;

3-я особа: **вони** = предмет повідомлення + інші предмети повідомлення: він + вона / він + воно / вона + воно / він + вона + воно.

Фактично, в 3-й особі множини семантичний зміст дієслова і займенникових іменників аналогічний до власне іменників, однак повністю не збігається з ним.

♦ Морфологічні категорії особи і числа дієслова є **словозмінними**, а відтак – **парадигмоутворювальними**. У словозмінній системі дієслова особово-числові парадигми кількісно переважають. Це парадигми неминулих часів (теперішнього і майбутнього часу) та наказового способу.

Словоформи цих парадигм, крім значень особи і числа, виражають також: часові значення (теперішнього і майбутнього часу); значення наказового способу і виду (доконаного та/або недоконаного). Наприклад: *Збирають світлі, золоті меди веселокрилі та прозорі бджоли. Поглянь, людино, і спокійно йди на вулиці, на площі, в гай, у поле* (М. Рильський); (*збира́-ют'* – те-

перішній час; недоконаний вид; 3-я особа множини; *погл'án'-ø* – наказовий спосіб, доконаний вид; 2-га особа однини).

Особово-числові парадигми дієслова здебільшого є **повними** і складаються з шістьох словоформ.

Неповні парадигми характерні для таких лексичних груп дієслів (у прямому значенні):

– фаунонімічних: *іржати*, *хрюкати*, *телитися*, *мукати* тощо;

– флористичних: *розцвісти*, *брунькуватися*, *спіти*, *кущитися* тощо;

– на позначення процесів (станів), характерних для неживої природи: *пліснявіти*, *жевріти*, *спалахнути*, *поламатися*, *дзвеніти*, *густи* тощо.

У парадигмах названих груп дієслів відсутні словоформи 1-ї і 2-ї особи однини і множини як такі, що несумісні з особовими значеннями мовця та адресата. Однак, ужиті в переносних значеннях, ці дієслова можуть мати повні парадигми. Наприклад: *Ряснію, множусь, дихаю травою…* (А. Малишко). І навпаки, в метафоричних контекстах дієслова, які координуються з іменниками-істотами, можуть вступати у координаційні відношення з іменниками-підметами 3-ї особи на позначення неістот. Наприклад: *Річка – вона дише, вона хвилюється, вона усміхається, вона дрімає, вона зітхає, вона схлипує або й плаче… а інколи навіть реве та стогне* (О. Левада).

Неповнота парадигм деяких дієслів проявляється у відсутності в них часткової парадигми однини. Вони мають тільки форми множини, що характерно для дієслів на позначення групової дії (стану), які виражаються:

а) лексичним значенням дієслова: *роїтися*, *купчитися*, *юрмитися*, *гуртуватися* тощо;

б) морфемною структурною деяких неперехідних дієслів, а саме – наявністю в них двох префіксів, першим з яких є **по-**: ***по-в-****літати*; ***по-роз-****бігатися*; ***по-ви-****ходити*; ***по-при-****бігати* тощо. Але: двопрефіксні перехідні дієслова мають повні парадигми: (я/ти/він, вона) ***по-під-****сипаємо* (*землі*, *тирси*); (вона) ***по-на-****варювала* (*борщу*, *картоплі*, *узвару*) тощо.

♦ З-поміж особових дієслів із неповною парадигмою виріз-няються дієслова, в яких у процесі функціонування нейтралізується значення особи. Такі дієслова називаються **безособовими** (або **одноособовими**; **моноособовими**)[154].

Показником нейтралізації особи в дієслові-присудку є відсутність у синтаксичній структурі речення граматичного підмета. Наприклад: *І смеркає, і світає, день божий минає…* (Т. Шевченко). *Як ведеться, так і живеться* (Нар. тв.). *Вам і не снилося.*

За відсутності іменника-підмета категорійні грамеми виражають різні значення особи дещо модифіковано – як **неозначено-особові** або **узагальнено-особові**, або й зовсім втрачають їх – стають **власне безособовими**.

По-різному оформлена "особовість" як явище функціональної (синтагматичної) сфери дієслова характеризується певною градацією, що виражається у можливості/неможливості семантичної реконструкції відсутнього в реченні підмета.

● Неозначеність суб'єкта дії (стану) може виражатися лексично, а саме: а) неозначеними або заперечними займенниками у ролі підмета: *Ніхто не може світа пережити* (Нар. тв.); *А тепер у серці щось тремтить і грає, як тремтить на сонці гілка золота* (М. Рильський); б) субстантивованими займенниковими прикметниками *Усе було на світі позавчора* (Л. Костенко). *Я все зрозумів. І високе мене пройняло…* (Б. Олійник).

Неозначено-особові характеристики таких підметів реконструюються шляхом субституції займенників 3-ї особи:

хтось/ніхто = *він*/*вона*; *щось*/*ніщо* = *воно*; *усе* = *воно*; *усі* = *вони*, *високе* = *воно* тощо.

Отже, за вербальної неозначеності суб'єкта-підмета дієслова функціонують лише в значенні 3-ї особи однини і множини як присудки двоскладних неповних речень.

---

[154] *Вихованець І. Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті / *І. Р. Вихованець*. – К., 1988.;
Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці / *А. П. Загнітко*. – К., 1990.

● Реконструкцію підмета на рівні неозначеності/ узагальненості суб'єкта дії (стану) можна здійснити також за особово-числовими флексіями дієслова. Наприклад: *Кара-**ю**-сь, муч-**у**-сь, але не ка-**ю**-сь* (Т. Шевченко) – суб'єкт – **я** (1-ша особа однини) – високий ступінь означеності особи. Такі речення кваліфікуються як означено-особові, їх можна вважати двоскладними неповними.

Такі речення, як: *Зна-**ю** од краю до краю, а всередині не зна-**ю*** (Нар. тв.) – суб'єкт – **я** (1-ша особа однини) – узагальнений ступінь вираження діяча; *Ніколи не кажи: "Не вмію", а завжди говори: "Навчуся"* (Нар. тв.) (2-га особа однини – **ти** – узагальнений ступінь вираження суб'єкта); *У шкільну бібліотеку завезл-**и** нові підручники* – суб'єкт **вони** (3-тя особа множини) – демонструють різні ступені неозначеності особи-діяча.

Наведені приклади свідчать, що за вербальної відсутності в реченні граматичного підмета, але можливості його реконструкції за флексіями дієслова, останнє виступає в ролі головного члена двоскладних неповних синтаксичних структур. При цьому значення особи в дієслові є модифікованим – **неозначено-особовим** або **узагальнено-особовим**.

● **Власне безособовими** є дієслова, які в українській мові не можуть мати при собі граматичного підмета (форм називного відмінка). Це дієслова на позначення:

– фізичного стану істоти: (його/ її) *температурить*, *нудить*, *лихоманить*, *морозить* тощо;

– успіху: (йому/їй) *везе, щастить*, *фортунить*, *таланить*;

– міри наявності чогось: (йому/ їй) *бракує*, *вистачає*, *недостає* тощо;

– природних процесів (станів): *світає*, *вечоріє*, *дощить*, *дніє* тощо;

– а також дієслова на **-ся**, які керують іменником у давальному відмінку: (йому/дитині/нам…) *хочеться*, *живеться*, *працюється*, *не лежиться*, *думається* тощо.

Ці групи дієслів, крім тих, що позначають природні процеси, виражають **стан істот** у поєднанні з формами давального або

знахідного відмінка іменника: (Катрусі) *хочеться* /*захочеться* / *хотітиметься* / *хотілося* / *хотілося б* / *захотілося* / *захотілося б*; (його/діда/Андрія) *трясе* / *трястиме* / *буде трясти* / *трясло* / *трясло б*.

Дієслова на позначення природних процесів (станів) мають найвищий ступінь нейтралізації значення особи: *розвидняється* / *розвиднятиметься* / *розвиднялося* / *розвиднялося б*.

Власне безособові дієслова за відсутності іменника-підмета виражаються такими формами з нейтралізованими значеннями особи, роду і числа:

– 3-ї особи однини теперішнього і майбутнього часу: *темн'ій-**е*** / *темн'іти-**ме*** / *бу́д-**е** темн'іти*; *стемн'ій-**е***;

– минулого часу середнього роду: *темн'і-л-**о***; *стемн'і-л-**о***;

– умовного способу середнього роду: *темн'і-(л)-о б*; *стемн'і-(л)-о б*.

Ці форми виражають значення доконаного та/або недоконаного виду.

Залежно від контексту те саме дієслово може вживатися в особовій формі або в безособовій. Такі дієслова називаються особово-безособовими. Пор.:

1) *Ой дівчино, <u>шумить</u> <u>гай</u>, кого любиш, – забувай… – шумить* – особове дієслово – 3-я особа однини теперішнього часу.

2) *<u>Нехай шумить</u> ще й <u>гуде</u>, кого люблю, – мій буде!* (Нар. пісня) (підмет *гай* реконструюється з контексту: *нехай шумить* – 3-я особа однини наказового способу).

3) *І <u>шумить</u>, і <u>гуде</u>, дрібний дощик іде…* (Нар. пісня) (*шумить*, *гуде* – безособові дієслова у формі 3-ї особи однини теперішнього часу(з нейтралізованими значеннями особи і числа).

4) *<u>Гуде</u> <u>вітер</u> вельми в полі, реве, ліс ламає,*

козак плаче молоденький, долю проклинає (М. Забіла) (*гуде* – особове дієслово – 3-я особа однини теперішнього часу).

Аналогічно: *<u>Пахне</u> <u>чебрець</u> – <u>Пахне</u> чебрецем*.

<u>Гримить</u> <u>оркестр</u> – <u>Гримить</u> за лісом.

<u>Випав</u> <u>сніг</u> – А снігу <u>випало</u> позаторік!

У функції безособових уживаються **неособові форми дієслова – інфінітив та форми на -но/-ено/-то**, виражаючи повну імперсональність дії або стану, тобто неможливість будь-якої ре-

конструкції суб'єкта. Наприклад: *Людина знівельована юрбою. Заснути. Все забуть. Прокинутись собою* (Л. Костенко).

Мучено. Мічено. В душу насмічено. Долю окрадено й плівку засвічено (Л. Костенко).

♦ **Категорія роду в дієслові** аналогічно до категорій особи і числа є невласне дієслівною і словозмінною. Форми роду характерні для дієслів у значенні минулого часу та умовного способу. У дієслові значення роду в однині зумовлюється аналогічними значеннями іменника-підмета і виражається родово-числовими флексіями: чол. рід – **-ø**; жін. рід – **-а**; сер. рід – **-о**: *Іва́н-**ø*** (він) *ходи́в-**ø***; *Га́нн-**а*** (вона) *ходи́л-**а***; *Дівч-**а́*** (воно) *ходи́л-**о***.

У формах множини значення роду нейтралізується і виражається омонімічною числовою флексією **-и**: (ми) *ходи́л-**и***; (ви) *ходи́л-**и***; (вони) *ходи́л-**и***.

В іменнику-підметі і в дієслові родові значення виражаються флексіями лише в 3-й особі однини. **В 1-й і 2-й особі однини** суб'єкт дії (стану), який може бути виражений лише особовими займенниками **я**, **ти**, родові ознаки суміщені з ознакою статі: *Я* (Іван) *ходи́-в-**ø***; *Ти* (Ганна) *ходи́-л-**а***.

● Рід у дієслові **є парадигмоутворювальною категорією**. Разом із категоріями особи і числа він формує **особово-родово-числові парадигми минулого часу** та **умовного способу**. Кількість словоформ у цих парадигмах більша, ніж в особово-числових у зв'язку омонімічними формами 1-ї і 2-ї осби. Це десять особово-родово-числових і особово-числових словоформ:

1-ша особа однини – виражається двома словоформами: чоловічого і жіночого роду: (**я**) *ду́ма-(в)-**ø*** (би); (**я**) *ду́ма-(л)-**а*** (б);

2-га особа однини – виражається аналогічно: (**ти**) *ду́ма-(в)-**ø*** (би); (**ти**) *ду́ма-(л)-**а*** (б);

3-я особа однини – трьома особово-родово-числовими словоформами: (**він**) *ду́ма-(в)-**ø*** (би); (**вона**) *ду́ма-(л)-**а*** (б); (воно) *ду́ма-(л)-**о*** (б);

1-ша, 2-га, 3-я особа множини – виражаються трьома особово-числовими словоформами: (**ми**) *ду́ма-(л)-**и*** (б); (**ви**) *ду́ма-(л)-**и*** (б); (**вони**) *ду́ма-(л)-**и*** (б).

Словоформи особово-родово-числових парадигм виражають такий комплекс значень: особи, роду, числа, минулого часу або умовного способу, а також виду.

Парадигми минулого часу та умовного способу аналогічно до особово-числових парадигм можуть бути **повними** або **неповними**. Неповнота особово-родово-числових парадигм зумовлена тими самими факторами – лексичними і граматичними, – що впливають на повноту особово-числових парадигм.

ДІЄСЛІВНІ КАТЕГОРІЇ МІЖРІВНЕВОГО ТИПУ

§ 42. Категорія перехідності/неперехідності

Категорія перехідності/неперехідності виражає відношення дії/стану до об'єкта.

Ця категорія є несловозмінною (класифікаційною), за якою дієслова розподіляються на два класи: перехідні й неперехідні.

Перехідними (транзитивними) є дієслова, лексична семантика яких реалізується у реченні (словосполученні) за допомогою об'єкта дії/стану. Напр.: *Студент складає іспит* / *Мати складає речі*. *Розв'яжи задачу! Розв'яжи хустку! пити молоко; намалювати портрет* тощо.

Неперехідні (нетранзитивні) – це дієслова, лексична семантика яких реалізується у реченні (словосполученні) без допомоги об'єкта дії/стану, тобто стосується лише суб'єкта. Напр.: *Летять журавлі*. *Вона усміхнулася*. *Ллє дощ* тощо.

● Грамеми перехідності / неперехідності ґрунтуються на валентних, семантико-граматичних потенціях дієслова, а саме на можливості або неможливості дієслова керувати прямим додатком.

Прямий додаток в українській мові має морфологічне і синтаксичне вираження.

Морфологічними формами прямого додатка є:

– синтетична (безприйменникова) форма знахідного відмінка іменника: *співати романс; дивитися фільм*; *виховувати дітей*; *засіяти поле* тощо;

– синтетична (безприйменникова) форма родового відмінка іменника за наявності при дієслові частки **не**: *не їсти м'яса*; *не купити яблук*; *не зустріти друга*; *не сказати правди*.

Синтаксичними засобами вираження прямого додатка є:

– можливість дієслова мати при собі підрядне з'ясувальне речення: *Професор повідомив, що приїде у вівторок*;

– можливість дієслова поширюватися прямою мовою: *Професор повідомив: "Приїду у вівторок"*.

Значення перехідності/неперехідності дієслова корелює з деякими морфемами в його основі. Насамперед це стосується постфікса **-ся**, наявність якого у дієслові свідчить про його неперехідність, зокрема про нейтралізацію перехідності в спільнокореневих парах дієслів. Напр.: *кущитися*, *подобатися*, *сміятися*; *будувати* (перех.) – *будуватися* (неперех.); *готувати* (перех.) – *готуватися* (неперех.) тощо.

Формальними показниками неперехідності є також суфікси **-і-**, **-а-** (у відад'єктивних дієсловах) і **-ну-**: *зелен-**і**-ти*; *більш-**а**-ти*; *в'я-**ну**-ти*, *худ-**ну**-ти* тощо.

Показником перехідності є суфікси **-и-** (у відад'єктивних дієсловах) та **-ува-**: *біл-**и**-ти*, *чорн-**и**-ти*; *утепл-**и**-ти*; *делег-**ува**-ти*; *конфіск-**ува**-ти*; *диференці-**юва**-ти* (але: *конфліктувати*, *контрастувати*, *телефонувати* та інші належать до неперехідних дієслів). Предикативні форми на **-но/-ено/-то** є завжди перехідними: *Урок вивчено*. *Ворога розбито*. *Поле засіяно*.

● За ознакою перехідності/неперехідності дієслова поділяються на два семантичні класи – дієслів дії і стану.

Дієслова на позначення дії, в основному, характеризуються значенням перехідності: *молотити зерно*; *колоти дрова*; *ткати килим*; *зрубати дерево*; *прочитати лекцію* тощо. Вони виражають дії, спрямовані на:

– створення об'єкта: *пекти хліб*; *будувати стадіон*;

– зміну вигляду об'єкта: *фарбувати паркан*; *ремонтувати дорогу*;

– руйнацію об'єкта: *розколоти горіх*; *розбити чашку*;

пов'язані з:

– інтелектуальною діяльністю: *множити числа*; *написати вірш(а)*;

– мовленням: *розказувати казку*; *виголосити промову*;

– переміщенням (когось-чогось), зокрема технічними засобами: *нести валізу*; *везти людей*; *піднести руку* тощо.

Дієслова на позначення стану (істоти або довкілля), як правило, є неперехідними: *сумувати*; *хвилюватися*; *радіти*; *гримить*; *розвидняється*.

Вони називають різні прояви стану:

– змінюваність стану: *рости*, *квітнути*, *брунькуватися*;

– набуття більшого/меншого ступеня прояву стану: *вужчати*; *сміливішати*; *здоровішати*;

– стану як професійної або громадської діяльності: *адвокатувати*; *маклерувати*; *спонсорувати*;

– стану як звучання: *вити*; *грюкати*; *тьохкати*;

– стану як руху: *літати*/*летіти*; *плавати*/*пливти* тощо.

Деякі дієслова на позначення різних умінь або навичок уживаються як у значенні перехідності, так і неперехідності. Пор.: *Дівчинка вишиває* (уміє вишивати) (неперех.) і *Дівчинка вишиває сорочку* (перех.).

Аналогічно: *писати* / *писати лист(а)*; *співати* / *співати романс*; *малювати* / *малювати етюд*; *танцювати* / *танцювати гопак(а)*.

● Категорія перехідності/неперехідності має виразно міжрівневий характер – морфолого-синтаксичний: маючи морфологічні маркери, вона реалізує грамеми тільки на синтаксичному рівні.

Міжрівнева природа цієї категорії відзначається всіма граматистами, але називається різними термінами: лексико-граматична категорія (А. Грищенко[155]); морфолого-словотвірно-синтаксична (І. Вихованець, К. Городенська[156])

---

[155] *Грищенко А. П.* Сучасна українська літературна мова / За редакцією *А.П.Грищенка*. Вид.2, – К., 1997.

[156] *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови / *І. Вихованець, К. Городенська*. – К., 2004.

або взагалі – розрядами перехідних і неперехідних дієслів (Русская грамматика [157]).

Незважаючи на "недостатньо виражену морфологічність", категорія перехідності/ неперехідності є важливою для словотворення дієприкметників і форм на **-но/-ено/-то**, а також для глибшого розуміння валентності особових дієслів та вербоїдів. Але найбільш повно функції цієї категорії проявляються у взаємодії її з категорією стану.

§ 43. Категорія стану дієслова

Категорія стану дієслова виражає відношення дії/стану до суб'єкта і/або об'єкта. Суб'єкт – це реальний виконавець дії або носій стану; об'єкт – це предмет або особа, на який спрямована дія або який реалізує певний стан.

Категорія стану сформована двома грамемами – **активного і пасивного стану**, які виражають різну спрямованість дії/стану: а) до суб'єкта-виконавця дії – активний стан; б) до об'єкта дії/стану – пасивний стан. Напр.: *Кафедра* (суб'єкт дії) *видає* (предикат дії) *науковий збірник* (об'єкт дії). Підмет цього речення називає реального виконавця дії; при такому підметі присудок має значення активного стану, а речення з присудком активного стану називається **активною конструкцією**.

Перетворення речення на лексично тотожне, але граматично відмінне (*Науковий збірник* (об'єкт дії) *видається* (предикат стану) *кафедрою* (суб'єкт дії)) встановлює інші семантико-граматичні відношення у структурі речення-трансформа: підмет називає об'єкт дії/стану; присудок, характеризуючи підмет-об'єкт, набуває значення пасивного стану, а речення з присудком пасивного стану називається **пасивною конструкцією**.

[157] *Шведова Н. Ю.* Русская грамматика: В 2 т. / Под ред. *Н. Ю. Шведовой.* – М. – Т. 1. – 1980.

Отже, в активній конструкції присудок виражає ознаки підмета-суб'єкта дії/стану; в пасивній – ознаки підмета-об'єкта стану.

Називання граматичним підметом об'єкта дії/стану є засобом акцентування більшої уваги на об'єкті, а не на суб'єкті.

Перетворення активної конструкції на пасивну (або навпаки) здійснюється за правилами трансформації актив ↔ пасив, яка можлива тільки для перехідних дієслів:

$І^{1}_{наз.в.}$ + Д (перехідне) + $І^{2}_{зн.в.}$ ↔ $І^{2}_{наз.в.}$ + Д-ся (неперехідне) + $І^{1}_{ор.в.}$

У результаті трансформації активної конструкції на пасивну дієслово втрачає значення перехідності; змінює значення активного стану на пасивний (ся-форма), а роль граматичного підмета виконує іменник, який позначає об'єкт стану.

● Значення активного стану виражається всіма формами особових дієслів – часовими і способовими.

Маркованою у цій категорії є грамема пасивного стану. Значення пасивного стану дієслова в українській мові може бути виражене такими формами (засобами):

– формозмінним постфіксом **-ся(-сь)** у дієсловах недоконаного виду: *книга пишеться*, *редагується*, *читається* (кимось);

– предикативною формою на **-но/-ено/-то**: *книгу прочитано*, *написано*; *сорочку вишито*; *траву скошено* (кимось).

На основі пасивних форм перехідних дієслів, а також форм пасивних дієприкметників можуть бути утворені три- і двокомпонентні різновиди пасивних конструкцій – з вираженим або невираженим суб'єктом дії. Наприклад:

***Кафедра** видає науковий збірник →*

*Науковий збірник видається **кафедрою***;

*Науковий збірник виданий **кафедрою***;

Науковий збірник виданий;

Науковий збірник видано.

Морфологічні форми виражають значення активного або пасивного стану лише у контексті речення – активної/пасивної конструкції. Це є підставою для визначення категорії стану як міжрівневої морфолого-синтаксичної категорії.

● Категорія стану аналогічно до категорії виду є загальнодієслівною, властивою як перехідним, так і неперехідним дієсловам.

Властивість стану неперехідним дієсловам є дискусійним питанням, яке в сучасній морфології, починаючи з теорії стану В. Виноградова, набуло нової інтерпретації, але й досі перебуває в стані логічного вдосконалення (В. Виноградов[158], А. Загнітко[159], А. Грищенко[160], В. Горпинич[161], А. Бондарко [162], І. Милославський[163]).

За В. Виноградовим, категорія стану характерна лише для перехідних дієслів і є триграмемною: активний стан, пасивний і зворотний (у дієсловах на **-ся**, утворених від перехідних дієслів: *умивати → умивати-ся*; аналогічно: *готуватися*, *дрянатися* тощо). Але так званий "зворотний стан" є частковим по відношенню до значення активного стану, який визначається за підметом, що називає суб'єкта-діяча. Пор.: *Микола одягає пальто*. *Микола одягається*. В обох реченнях підметом названо виконавця дії, отже, обидва дієслова-присудки (*одягає* і *одягається*) мають значення активного стану.

Таким чином, у концепції В. Виноградова категорія стану трактується як часткова, а не як загальнодієслівна.

Немає підстав позбавляти стану й первинні неперехідні дієслова (*іти*, *стояти*, *лежати*, *жити*); дієслова, в яких **-ся** є частиною словотвірного конфікса (*гордитися*, *боятися*, *подобатися*), а також відад'єктивні дієслова (*біліти*, *жовтіти*, *старіти*, *молодіти* тощо). Усі вони вживаються як присудки активних конструкцій.

У новітніх працях із морфології категорія стану визначається відносно суб'єкта дії або стану, що робить її властивою практично всім дієсловам (О. Бондарко;

---

[158] *Виноградов В. В.* Русский язык (Грамматическое учение о слове) / *В. В. Виноградов*. – М., 1986.

[159] *Загнітко А. П.* Теоретична граматика української мови: Морфологія / *А. П. Загнітко*. – Донецьк, 1996.

[160] *Грищенко А. П.* Сучасна українська літературна мова / За редакцією *А.П.Грищенка*. Вид.2, – К., 1997.

[161] *Горпинич В. О.* Українська морфологія / *В. О. Горпинич*. – Дніпропетровськ, 2002.

[162] *Бондарко А.В.* Теория морфологических категорий / *А. В. Бондарко*. – Л., 1976.

[163] *Милославский И.Г.* Морфологические категории современного русского языка / *И. Г. Милославский*. – М., 1981.

І. Милославський; А. Грищенко; А. Загнітко; І. Вихованець, В. Горпинич та ін.).

Основна суть новітніх досліджень категорії стану формулюється такими твердженнями:

а) значення стану властиве всім дієсловам – перехідним і неперехідним;

б) деякі перехідні дієслова утворюють **станові пари** – дві форми тієї самої лексеми зі значенням активного або пасивного стану. Наприклад: *Автор визначає обсяг статті* ↔ *Обсяг статті визначається автором*. Аналогічно: *писати* (*листа*) → *лист пишеться*; *написати листа* → *лист написаний*/*листа написано*. Отже, для деяких перехідних дієслів категорія стану є **формозмінною**;

в) неперехідні дієслова є одностанові:

– тільки активного стану (activa tantum);

– тільки пасивного стану (passiva tantum).

В українській мові кількісно переважають перехідні дієслова, а серед неперехідних – дієслова тільки активного стану.

До групи дієслів тільки активного стану належать:

– зворотні дієслова, утворені постфіксом **-ся** від перехідних дієслів: *митися*, *боротися*, *ударитися*, *грітися*, *змагатися*, *битися*, *жалитися*; а також так звані зворотно-пасивні дієслова із суб'єктом у формі давального відмінка (*Йому уявляється село* → *Він уявляє село*);

– дієслова, які без **-ся** не вживаються: *пишатися*, *кущитися*, *сміятися*, *гордитися*, *сумніватися* тощо;

– дієслова з первинною неперехідністю: *жити*, *летіти*, *стояти* тощо;

– відад'єктивні особові дієслова із суфіксами **-і-**, **-а-**: *біліє*/*білішає*; *червоніє*/*червонішає* тощо.

Дієслова тільки пасивного стану мають нульовий суб'єкт: *Темніє. Йому щастить Нам бракує часу. Проект завершено. Курган розрито*.

Речення з такими дієсловами не перетворюються на активні конструкції.

Необхідно зазначити, що й у новітній концепції стану є нерозв'язані питання, зокрема про станові пари, які трактуються неоднозначно: як формозмінні (В. Горпинич, А. Грищенко) або як словотвірні, що об'єднують різні лексеми (А. Загнітко).

ПАРАДИГМАТИЧНА СИСТЕМА ДІЄСЛОВА

§ 44. Особливості дієслівної основи

♦ Система словозміни дієслова представлена в українській мові парадигматикою особових дієслів, що становлять ядро цієї частини мови і єдиний лексико-граматичний клас, для якого характерне дієвідмінювання.

Дієвідмінювання (дієслівна словозміна) реалізується в межах різних парадигм, словоформи яких, виражаючи певні граматичні значення, є мовленнєвими варіантами тієї самої лексеми дієслова.

Лексема дієслова представлена у словнику інфінітивом, який називає певну абстрактну (не актуалізовану в часі, способі, особі, роді, числі) дію або стан предмета. Інфінітив як незмінювана форма закінчується завжди формантом **-ти**(**-ть**), до якого може бути приєднаний постфікс **-ся**(**-сь**) як формозмінний у словоформах пасивного стану (*Газета видає-ть-**ся** парламентом*) або як словотвірний – у похідних дієсловах (*взувати-**ся***; *бороти-**ся***; *кущ-**и**-ти-**ся***; *пиш-**а**-ти-**ся***).

♦ В основах непохідних (первинних) інфінітивів, за винятком тих, що мають корені: **-да-** (*да-ти*); **-їс-** (*їс-ти*); **-віс-** (зв'язаний корінь: *допо-віс-ти*; *розпо-віс-ти* та ін.), перед формантом **-ти** (**-ть**), обов'язково наявні тематичні суфікси: **-ува-**/**-ва-**/**-а-**/**-і-**/**-и-**/**-ну-**/**-ø-**, що відрізняє основи дієслівних лексем від основ іменних частин мови. **Тематичний суфікс** є структурним елементом в основах особових дієслів. Дієслова, які мають ці суфікси, називаються тематичними.

Тематичний суфікс (або його аломорфи) є структурним елементом в основах особових дієслів, який з'єднує:

– корінь інфінітива з формантом **-ти**(**-ть**): *л'уб-**и**-ти*, *пра́г-**ну**-ти*, *с'іс-**ø**-ти*;

– основи словоформ непохідних дієслів із флексіями: *л'у́бл'-**ø**-ат'*, *пра́г-**н**-ут'*, *с'а́д-**ø**-ут'*.

Дієслова з коренями -да-, -їс- та на **-віс-ти**, **а також їхні деривати** історично не мають у своїх основах тематичних суфіксів і **називаються атематичними**.

Вторинні дієслова формувалися та формуються від твірних основ різних частин мови, що свідчить про наявність у їхніх основах словотвірних морфем, зокрема суфіксів різних етапів творення: *розум-**н'-іш-а**-ти*; *стол'-**ар-ува́**-ти*; *шал-**ен'-і́**-ти*; *брод'-**а́ж-и**-ти*; *убол'-**і-ва́**-ти* і под.

Незважаючи на морфемний склад твірних основ, від яких утворені похідні дієслова (точніше, інфінітиви), кінцевими суфіксами основ таких дієслів завжди є словотвірні суфікси **-ува-/-ва-/-а-/-і-/-и-/-ну-/-ø-**.

Ці суфікси мають таке саме субстанціальне оформлення, що й тематичні, але відрізняються від них своєю словотвірною функцією, що робить тематичні й словотвірні суфікси омонімами.

Омонімія тематичних і словотвірних суфіксів для дієвідмінювання є нерелевантною. Важливим фактором є їхня однакова фонемна структура та обов'язкова наявність їх у кінці основи дієслова. Фактично, кінцеві суфікси у похідних основах виконують подвійну функцію: словотвірну та структурну (аналогічну до тематичних суфіксів). Таким чином, ці суфікси є обов'язковими компонентами основ інфінітива; вони знаходяться у фіксованій позиції перед **-ти/ть**, сприяючи уніфікації фінальної частини дієслівних лексем, яка набуває такого вигляду: **-ува-ти**; **-ва-ти**; **-а-ти**; **-і-ти**; **-ну-ти**; **-ø-ти**.

Стандартні двокомпонентні кінцеві частини інфінітивів (тематичний або словотвірний суфікс та фіналь **-ти/-ть**) становлять особливості дієслівних основ, що важливо для конструювання парадигматичних словоформ.

§ 45. Основа інфінітива як інваріантна у лексемах дієслова та її словозмінні варіанти

♦ **Основою інфінітива** є його частина без форманта **-ти/ть**. В інфінітивах, утворених постфіксом **-ся(сь)** основа є перерваною: ***взу-ва**/ти/-**ся***; ***дум-а**/ти/-**ся***. Переважна більшість основ інфінітива закінчується на го-

лосну фонему (крім основ на **-ø-(ти)**), оскільки тематичні або словотвірні суфікси виражаються голосними (**-а-** / **-і-** / **-и-**), або двотрифонемними сполуками з кінцевою голосною (**-ва-** / **-ну-** / **-ува-**).

Флексії дієвідмінювання завжди мають початкову голосну (або єдину голосну): **-у/-еш/-е(-ет′)/-емо(-ем)/-ете/-ут′** (у І дієвідміні); або **-у/-иш/-ит′/-имо(-им)/-ите/-ат′** (у ІІ дієвідміні).

Таким чином, **на морфному шві основа/флексія** при словозміні може виникнути **зяяння**, тобто збіг двох голосних, що не властиво для флективних слов'янських мов, у тому числі й для української.

Для уникнення зяяння основа інфінітива потребує формальних змін, у результаті чого виникають **варіанти основ інфінітива**, які закінчуються на приголосну фонему.

У словоформах із варіантними основами морфний шов повинен мати такий фонемний вигляд: **С+V**; **ø+V** (*чит-а́й-ут′*; *з'ігр′-і́й-ут′*; *гр′у́к-н-ут′*; *мет-ø-у́т′*), що уможливлює поєднання основ із флексіями.

♦ Дієвідмінювання **з варіантними основами** відбувається у двох часових парадигмах: **теперішнього часу і майбутнього часу доконаного виду** (*чит-а́й-у*; *чит-а́й-еш*; *чит-а́й-е*; *чит-а́й-емо*; *чит-а́й-ете*; *чит-а́й-ут′* / *про-чит-а́й-у*; *про-чит-а́й-еш*; *про-чит-а́й-е*; *про-чит-а́й-емо*; *про-чит-а́й-ете*; *про-чит-а́й-ут′*).

Словоформи цих парадигм, відрізняючись видовими і часовими значеннями, формально однакові на морфному шві. Цей факт призвів до уніфікації їхніх термінологічних назв: переважна більшість морфологів називає ці дві основи одним терміном – основа теперішнього часу (В. Бєлошапкова, І. Вихованець, А. Грищенко, В. Горпинич та ін.). На наш погляд, термін для варіантних основ повинен точно відображати їхню морфологічну суть, не ігноруючи їх видової і часової означеності, що важливо не тільки для конструювання, а й для морфологічного аналізу словоформ. Тому ці основи ми позначаємо терміном: основа теперішнього/майбутнього часу доконаного виду (скорочено: **основа теп./майб. док.**).

♦ Основи інфінітива та основи теп./майб. док. виражають те саме лексичне значення дієслова, отже, є підстави для твердження, що **дієслово має інваріантну основу** (основу інфініти-

ва), **а її словозмінні варіанти виникають у результаті морфонологічних змін та явищ морфного шва**.

У сучасних курсах морфології прийнято вважати, що дієслово має дві основи: основу інфінітива та основу теперішнього часу. Однак більш аргументованим є твердження про інваріантну та варіантні основи дієслова:

– слово синтетичної будови має одну основу;

– інфінітив в українській мові завжди має синтетичну будову; він є формою дієслівної лексеми;

– основа інфінітива, виражаючи узагальнене значення лексеми, є інваріантною для всіх форм цього дієслова;

– основи теп./майб. док. утворюються від основи інфінітива за допомогою фонемних і структурних змін: морфонемних чергувань та "операцій" морфного шва (усічення, нарощення), що не впливає на лексичне значення; відтак, є підстави вважати такі основи варіантами основи інфінітива.

Зміни основи інфінітива, спрямовані на реалізацію дієвідмінювання, здійснюються такими операціями:

– нарощенням **-й** до кінцевого суфікса основи: *взу-**ва́**-ти* → *взу-**ва́й**-ут'*; *вечер'-**а**-ти* → *вечер'-**ай**-ут'*; *рад'-**і**-ти* → *рад'-**ій**-ут'* (**-ва-** → **-вай-**;**-а-** → **-ай-**; **-і-** → **-ій-**);

– частковим усіченням кінцевого суфікса основи і нарощенням **-й**: *прац'-**ува́**-ти* → *прац'-**у́й**-ут'* (**ува** → **у##й**);

– повним усіченням кінцевого суфікса, вираженого голосною, заміна його **ø-суфіксом** з обов'язковими морфонологічними перетвореннями в основі: *бр-**а́**-ти* → *бер-**ø**-у́т'* (**-а-** → **-ø-**; $^{о}/_{е}$); *л'уб-**и́**-ти* → *л'у́бл'-**ø**-а́т'* (**-и-** → **-ø-**; $^{б}/_{бл'}$); *каз-**а́**-ти* → *ка́ж-**ø**-ут'*; (**-а-** → **-ø-**; $^{з}/_{ж}$);

– частковим усіченням кінцевого суфікса основи: *кри́к-**ну**-ти* → *кри́к-**н**-ут'* (**-ну-** →**-н#-**);

– повним усіченням кінцевого суфікса, вираженого голосною, і заміною його на **ø-суфікс**: *рев-**і**-ти* → *рев-**ø**-у́т'*; (**-і-** → **-ø-**).

Атематичні дієслова як в інфінітиві, так і у словоформах теп./майб. док. не мають тематичних суфіксів (*да́-ти*: *да-**м***; *дас-**и́***; *дас'-**т'*** / *прода́-ти*: *прода́-**м***; *продас-**и́***; *прода́с'-**т'***).

§ 46. Структурні класи дієслів

Відмінність основ інфінітива і варіантних основ теп./майб.док. узагальнена й систематизована з допомогою поняття "клас дієслова".

Клас дієслова – це певний тип відповідності між суфіксом в основі інфінітива та його варіантами в основоформах теп./майб.док.

Уперше на це явище звернув увагу Г. Павський (Филологические наблюдения. Рассуждение III. О глаголе, – 1850), і з цього часу проблема формальної різниці в словозмінних основах дієслова розглядається в морфології.

Поняття класу дієслова, методика формування класів, їхнє застосування при описі словозміни дієслова ґрунтовно розроблені в граматичних працях Р. Аванесова і В. Сидорова[164], В. Виноградова[165], А. Залізняка, М. Жовтобрюха[166], В. Русанівського[167], І. Вихованця, К. Городенської[168], В. Горпинича[169], А. Грищенка[170] та ін.

Класи дієслова у різних дослідників сформовані за тим самим принципом – співвідношенням кінцевих суфіксів основи інфінітива та основ теп./майб.док. Кількість класів у різних дослідників може не збігатися, що пояснюється ступенем деталізації при їх формуванні. Відрізняються списки класів й за принципом їх упорядкування: за продуктивністю (В. Виноградов, М. Жовтобрюх) або за типом дієвідмінювання (А. Залізняк, В. Русанівський, А. Грищенко, І. Вихованець). Проте кількість і різна нумерація класів не змінюють єдиного принципу їх формування.

---

[164] *Аванесов Р. И.* Очерк грамматики русского литературного языка / *Р. И. Аванесов, В. Н. Сидоров*. –М., 1945.

[165] *Виноградов В. В.* Русский язык: Грамматическое учение о слове / *В. В. Виноградов*. – М. – Л., 1947.

[166] *Жовтобрюх М. А.* Українська літературна мова / *М. А. Жовтобрюх*. – К., 1984

[167] *Русанівський В. М.* Структура українського дієслова / *В. М. Русанівський*. – К., 1971.

[168] *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови / *І. Вихованець, К. Городенська*. – К., 2004.

[169] *Горпинич В. О.* Українська морфологія / *В. О. Горпинич*. – Дніпропетровськ, 2002.

[170] *Грищенко А. П.* Сучасна українська літературна мова / За редакцією А. П. Грищенка. Вид. 2, – К., 1997.

Таблиця 33. **Структурні класи дієслів**

№ класу	Кінцевий суфікс основи інфінітива	Кінцевий суфікс основи теп./майб.док.	Приклади	№ дієвідміни	Продуктивність
I	-ува-	-у##й-	*буд-**ува́**-ти* *буд-**у́й**-ут'*	I	дуже продуктивний клас
	-ва-	-##й-	*да-**ва́**-ти* *да-**й**-у́т'*	I	невелика замкнута група
II	-ва-	-вай-	*бу-**ва́**-ти* *бу-**ва́й**-ут'*	I	невелика непродуктивна група
III	-а-	-ай-	*пуск-**а́**-ти* *пуск-**а́й**-ут'*	I	досить продуктивний клас
IV	-і-	-ій-	*сив-**і́**-ти* *сив-**і́й**-ут'*	I	компактна досить продуктивна група
V	-а-	-#ø-	*каз-**а́**-ти* *ка́ж-**ø**-ут'*	I	компактна досить продуктивна група
VI	-і-	-#ø-	*рев-**і́**-ти* *рев-**ø**-у́т'*	I	обмежена непродуктивна група
VII	-ну-	-н#-	*кри́к-**ну**-ти* *кри́к-**н**-ут'*	I	досить численна група
	-ону-	-он#-	*руб-**ону́**-ти* *руб-**он**-у́т'*	I	
VIII	-ø- (після приголосної)	-ø-	*нес-**ø**-ти́* *нес-**ø**-у́т'*	I	дуже обмежена група: 66 непохідних дієслів
IX	-ø- (після голосної)	-ø-	*ри́-**ø**-ти* *ри́й-**ø**-ут'*	I	
X	-и-	-#ø-	*вод-**и́**-ти* *во́д'-**ø**-ат'*	II	великий і продуктивний клас
	-і-(ї)	-#ø-	*пой-**і́**-ти* *по́й-**ø**-ат'*	II	
XI	-а-	-#ø-	*крич-**а́**-ти* *крич-**ø**-а́т'*	II	невелика замкнута група
XII	-і-	-#ø-	*лет'-**і́**-ти* *лет'-**ø**-а́т'*	II	досить великий (200 дієслів), але непродуктивний клас
XIII	-ø-	-ø-	*бі́г-**ø**-ти* *біж-**ø**-а́т'*	II	одноелементний клас

Примітка. Символом # позначається усічення фонем у суфіксі інфінітива (ну →н#→н) або цілого суфікса (и→ #ø → ø; ва → ##й → й), який замінюється на нульовий суфікс або -й-, що функціонально виступає як тематичний суфікс.

Інформація про продуктивність класів одержана І. Козленко за кількісними підрахунками дієслів, поданих в Інверсійному словнику української мови [1985], який укладений за реєстром одинадцятитомного "Словника української мови" (134000 слів).

У новітніх працях із морфології ієрархія класів дієслова пов'язується насамперед зі словозміною, що сприяє глибшому розумінню системи словозміни і правил конструювання парадигматичних форм. Саме за такою методикою розглядаються класи дієслова у нашому навчальному посібнику.

Суть поняття клас дієслова полягає у формалізації перетворень основи інфінітива на основи теп./майб.док., необхідність якого зумовлена дистрибуцією морфем на шві основа/флексія. Зважаючи на це, пропонуємо уточнений термін структурний клас дієслова, який відображає суть і формалізовану методику виокремлення класів.

Структурні класи дієслова – це правила (морфонемні і/або операційні), за якими від основи інфінітива можна одержати основу теп./майб.док. із варіантами тематичних (словотвірних) суфіксів: **-уй-/-й-**; **-вай-**; **-ай-**; **-ій-**; **-н-/-он-**; **-ø-**; (в основах I–IX класів I дієвідміни) та **-ø-** (в основах X–XIII класів II дієвідміни).

Усі суфікси варіантних основ закінчуються на приголосну фонему або стоять після кореня на приголосну: *сáд-ø-ут'*; *гомон'-ø-áт'*. Отже, варіантні основи, поєднуючись із флексійними наборами I і II дієвідмін, створюють нормативні форми, у яких на шві основа/флексія відсутній збіг голосних фонем (зяяння).

§ 47. Флексії, формозмінні елементи та основи парадигматичних словоформ

♦ У системі словозміни дієслова так само, як і у словозміні іменних частин мови, **флексії** є основним засобом вираження граматичних значень парадигматичних форм (словоформ).

Флексії кумулятивно виражають значення грамем у словоформах різних парадигм:

І. **Особово-числові значення** – у парадигмах:

– теперішнього часу і майбутнього часу доконаного виду:

-у; **-еш**; **-е**(**-ет′**); **-емо**(**-ем**); **-ете**; **-ут′ (флексії І дієвідміни)**;

-у; **-иш**; **-ит′**; **-имо**(**-им**); **-ите**; **-ат′ (флексії ІІ дієвідміни)**;

Напр.: *пла́в-ай-**у**/-**еш**/ -**е**/ -**емо(-ем)**/ -**ете**/ -**ут′**;*

*закрич-**ø**-**у́**/-**и́ш**/ -**и́т′**/ -**имо́(-и́м)**/ -**ите́**/ -**а́т′**.*

ІІ. **Часово-особово-числові значення** у парадигмах майбутнього часу (складного): **-му**; **-меш**; **-ме**(**-мет′**); **-мемо (-мем)**; **-мете**; **-мут′ (алофлексії І дієвідміни**, у яких наявна фонема /**м**/ – залишок службового дієслова *има-ти* давньої парадигми майбутнього часу):

Напр.: *шука́ти-**му**/ -**меш**/ -**ме**/ -**мемо(-мем)**/ -**мете**/ -**мут′**.*

ІІІ. **Родово-числові (числові) значення** у парадигмах:

– минулого часу:

-ø; **-а**; **-о**; **-и**;

Напр.: *наказ-а́-в+**ø** / наказ-а́-л+**а** / наказ-а́-л+**о**; наказ-а́-л+**и*** (у множині – лише числове значення);

- умовного способу:

-ø; **-а**; **-о**; **-и**;

Напр.: *оволод′-і́-(в)-**ø** би*; *оволод′-і́-(л)-**а** б*; *оволод′-і́-(л)-**о** б*; *оволод′-і́-(л)-**и** б*.

ІV. **Способово-особово-числові значення**: у парадигмах наказового способу (у синтетичних формах 2-ї особи однини і множини; 1-ї особи множини):

-и; **-імо**; **-іт′**;

-ø; **-мо**; **-те**.

Напр.: *пиш-ø-**и́** /-**і́мо** / **і́т′***;

*с′а́д′-ø-**ø**/ -**мо** /-**те***.

♦ Граматичні значення дієслів в українській мові виражаються також **словозмінними елементами**:

– суфіксом **-л-** (та його варіантами **-в-**(**-ø-**), які виражають часове значення у формах минулого часу:

*скороти́-**в**+ø*; *скороти́-**л**+а*; *скороти́-**л**+о*; *скороти́-**л**+и*;

*міг-ø-**ø**+ø*; *мог-ø-**л**+а́*; *мог-ø-**л**+о́*; *мог-ø-**л**+и́*.

– часткою **хай** (**нехай**), що виражає значення наказового способу в аналітичних словоформах 1-ї і 3-ї осіб однини і 3-ї особи множини:

хай (нехай) *допоможˊ-ø-уˊ* / *допомóж-ø-е* / *допомóж-ø-ут'*;

хай (нехай) *допомагáй-у* / *допомагáй-е* / *допомагáй-ут'*;

– часткою **би (б)**, яка виражає значення умовного способу у парадигматичних словоформах:

насміш-(в)-ø ***би***; *насміш-(л)-а* ***б***; *насміш-(л)-о* ***б***; *насміш-(л)-и* ***б***;

– дієсловом-зв'язкою **бути**, форми якого виражають часово-особово-числові значення у парадигмі майбутнього часу (складеного): *бýд-ø-у читати ... бýд-ø-ут' читати*.

♦ В українській мові діють чіткі правила конструювання словоформ дієслівних парадигм. Суть їх полягає у виборі флексійного набору та відповідних словозмінних основ дієслова, до яких можна приєднувати флексії.

Парадигматичні форми виражають граматичні значення комплексом основа+флексія (ізоморфно до похідних слів, в яких словотвірні значення виражаються твірною основою і словотвірним формантом).

У парадигматиці використовуються словозмінні основи. **Словозмінна основа словоформи (основоформа)** – це сегмент, до якого приєднується флексія разом зі словозмінним елементом.

● У такому потрактуванні **словозмінними у часових парадигмах** можуть бути не лише основи лексем, а і основи словоформи і словоформи (цілісні), які виконують **функції словозмінних основ**:

– **основи словоформ теп./майб. док.**: ***копáй****-ут'*; ***намал'ýй****-ут'*; ***вис'ø****-áм'*;

– **основи інфінітива доконаного й недоконаного виду** у словоформах минулого часу:

будú*-в+ø*; ***будú-****л+а*; ***н'ісø****-ø+ø*; ***несø****-л+á*;

розбудú*-в+ø*; ***розбудú-****л+а*; ***прин'ісø****-ø+ø*; ***принесø****-л+á*;

– **форма інфінітива недоконаного виду** (у парадигмі майбутнього складного): ***готувáти****-му*; ***готувáти****-меш*; ***готувáти****-ме* тощо;

– **форма інфінітива недоконаного виду** (у парадигмі майбутнього складеного), яка сполучається з формами дієслова-зв'язки **бути** в майбутньому часі: ***бýд-ø-у вчúтис'а***.

● Словоформи наказового й умовного способів виражають нереальні дії, іншими словами, способові значення несумісні зі значеннями часу. Напр.: *скаж-**ø-и́***; *скаж-**ø-і́мо***; *скаж-**ø-і́т'***; *сказ-а́-(в)-**ø би***; *сказ-а́-(л)-**а б*** тощо. У наведених словоформах виражені способові, а не часові значення.

1.1. **У синтетичних формах (словоформах) наказового способу** в ролі словозмінних використовуються **основи теп./майб.док.**, в яких часові значення нейтралізовані.

Словоформи наказового способу недоконаного виду утворюються від основ словоформ теперішнього часу (з нейтралізованою граремою часу):

***вишива́й**-ø*; ***вишива́й**-мо*; ***вишива́й**-те*;

***пишо**-ú*; ***пишо**-і́мо*; ***пишо**-і́т'*.

Словоформи наказового способу доконаного виду утворюються від основ словоформ майбутнього часу доконаного виду (з нейтралізованою граремою часу):

***запла́чо**-ø*; ***запла́чо**-мо*; ***запла́чо**-те*;

***напишо**-ú*; ***напишо**-і́мо*; ***напишо**-і́т'*.

У синтетичних словоформах наказового способу виражається такий комплекс граматичних значень: наказового способу, виду, особи і числа.

1.2. **В аналітичних формах (словоформах) наказового способу** у функції словозмінних основ використовуються **словоформи теп./майб. док.**, в яких часові значення нейтралізовані і виражені лише особово-числові та видові значення.

Словоформи наказового способу недоконаного виду творяться на базі форм теперішнього часу, до яких приєднується словозмінна частка **хай (нехай)**: ***хай (неха́й)** гра́й-е*; ***хай (неха́й)** гра́й-ут'*.

Словоформи наказового способу доконаного виду творяться на базі форм майбутнього часу доконаного виду словозмінною часткою **хай** (**нехай**): ***хай (неха́й)** з'гра́й-е*; ***хай (неха́й)** з'ігра́й-ут'*.

В аналітичних словоформах наказового способу виражаються такі грамеми: наказового способу, виду, особи і числа.

Таблиця 34. **Основоформи, флексії та формозмінні елементи парадигматичних словоформ**

Тип парадигми		Словозмінна основа	Флексії та формозмінні елементи	Парадигматичні словоформи
1		2	3	4
часові	тепер.часу	основа тепер. часу	флексії I /II дієвідміни	*чит-а́й-у*, *чит-а́й-еш*, *чит-а́й-е* *чит-а́й-емо/-е́м*, *чит-а́й-ете*, *чит-а́й-ут'*; *ходж-ø-у́*, *хо́д- ø-иш*, *хо́д-ø-ит'*, *хо́д-ø-имо/-им*, *хо́д-ø-ите*, *хо́д'-ø-ат'*; *гот-у́й-у(с'а)*, *гот-у́й-еш(с'а)*, *гот-у́й-ет'(с'а)*,*гот-у́й-емо/-е́м(с'а)*, *гот-у́й-ете(с'а)*, *гот-у́й-ут'(с'а)*
	майб. часу док. виду (простий)	основа майб. часу док. виду	флексії I /II дієвідміни	*сту́к-н-у*, *сту́к-н-еш*, *сту́к-н-е* *сту́к-н-емо/-е́м*, *сту́к-н-ете*, *сту́к-н-ут'*; *закрич-ø-у́*, *закрич-ø-и́ш*, *закрич-ø-и́т'*, *закрич-ø-имо́/-и́м*, *закрич-ø-ите́*, *закрич-ø-а́т'*
	майб. часу недок. виду (складний)	форма інфінітива недок. виду	алофлексії I дієвідміни	*чита́ти-му*, *чита́ти-меш*, *чита́ти-ме*, *чита́ти-мемо/-мем*, *чита́ти-мете*, *чита́ти-мут'*; *од'ага́ти-му(с'а)*, *од'ага́ти-меш(с'а)*, *од'ага́ти-мет'(с'а)*, *од'ага́ти-мемо/-мем(с'а)*, *од'ага́ти-мете(с'а)*, *од'ага́ти-мут'(с'а)*

Продовження табл. 34

1		2	3	4	
часові	майб. часу недок. виду (складений)	• форма інфінітива недок. виду • форми дієслова-зв'язки ***бу****ø(ти)* в майб. часі	флексії І дієвідміни дієслова-зв'язки *бути*	*бу́д-ø-у чита́ти* *бу́д-ø-еш чита́ти* *бу́д-ø-е чита́ти* *бу́д-ø-емо/-ем чита́ти* *бу́д-ø-ете чита́ти* *бу́д-ø-ут' чита́ти*	
	минулого часу недок. виду	основа інфінітива недок. виду	•родово-числові флексії **-*ø***, **-*а***,**-*о*** та флексія множини **-*и***; •словоозмінні суфікси **-*л***-, **-*в***-(**-*ø***); •займенники 1-ї, 2-ї, 3-ї особи однини та множини	*(я) чит-á-в+ø чит-á-л+а* *(ти) чит-á-в+ø чит-á-л+а* *(він) чит-á-в+ø* *(вона) чит-á-л+а* *(воно) чит-á-л+о*	*(ми) чит-á-л+и* *(ви) чит-á-л+и* *(вони) чит-á-л+и*
	минулого часу док. виду	основа інфінітива док. виду	•родово-числові флексії **-*ø***,**-*а***,**-*о*** та флексія множини **-*и***; •формозмінні суфікси **-*л***-, **-*в***-(**-*ø***); •займенники 1-ї, 2-ї, 3-ї особи однини та множини	*(я) привíз-ø-ø+ø*; *привез-ø-л+á* *(ти) привíз-ø-ø+ø*; *привез-ø-л+á* *(він) привíз-ø-ø+ø* *(вона) привез-ø-л+á* *(воно) привез-ø-л+ó*	*(ми) привез-ø-л+и́* *(ви) привез-ø-л+и́* *(вони) привез-ø-л+и́*
способові	наказового способу недок. виду	•у синтетичних формах: основа теп. часу (без грамеми часу) •в аналітичних формах: форми теп. часу (без грамеми часу)	•у синтетичних формах: флексії **-и**, **-імо**,**-іт′** **-ø**, **-мо**, **-те** •в аналітичних формах: словозмінна частка **хай /нехай**	*пиш-ø-и́*, *пиш-ø-íмо/-íм*, *пиш-ø-íт'* *гул'-áй-ø*, *гул'-áй-мо*, *гул'-áй-те* *хай (нехай) пиш-ø-у́* *пи́ш-ø-е* *пи́ш-ø-ут'* *хай (нехай) леч-ø-у́* *лет-ø-и́т'* *лет'-ø-а́т'*	

Закінчення табл. 34

1		2	3	4
способові	наказового способу док. виду	•у синтетичних формах: основа майб. часу док. виду (без грамеми часу)	•у синтетичних формах: флексії **-и**, **-імо**,**-іт′** **-ø**, **-мо**, **-те**	*напиш-ø-и́*, *напиш-і́мо/-і́м*, *напиш-і́т′* *погул′-а́й-ø*, *погул′-а́й-мо*, *погул′-а́й-те*
		•в аналітичних формах: форми майб. часу док. виду (без грамеми часу)	•в аналітичних формах: словоозмінна частка **хай /нехай**	*хай (нехай) напиш-ø-у́* *напи́ш-ø-е* *напи́ш-ø-ут′* *хай (нехай) погул′-а́й-у* *погул′-а́й-е* *погул′-а́й-ут′*
	умовного способу недок. виду	форми минулого часу недок. Виду (без грамеми часу)	•словозмінна частка **би (б)**;	*(я) чит-а́-(в)-ø би*; *чит-а́-(л)-а б* *(ти) чит-а́-(в)-ø би*; *чит-а́-(л)-а б* *(він) чит-а́-(в)-ø би* *(вона) чит-а́-(л)-а б* *(воно) чит-а́-(л)-о б* *(ми) чит-а́-(л)-и б* *(ви) чит-а́-(л)-и б* *(вони) чит-а́-(л)-и б*
	умовного способу док. виду	форми минулого часу док. виду (без грамеми часу)	•формозмінна частка **би (б)**;	*(я) прочит-а́-(в)-ø би* *прочит-а́-(л)-а б* *(ти) прочит-а́-(в)-ø би* *прочит-а́-(л)-а б* *(він) прочит-а́-(в)-ø би* *(вона) прочит-а́-(л)-а б* *(воно) прочит-а́-(л)-а б* *(ми) прочит-а́-(л)-и б* *(ви) прочит-а́-(л)-и б* *(вони) прочит-а́-(л)-и б*

2. **Словоформи умовного способу** в українській мові мають лише аналітичну форму із часткою **би / б**. У функції словозмінних основ використовуються **форми минулого часу**, в яких часове значення нейтралізоване, флексії виражають родово-числові або лише числові значення (у множині), а значення особи виражене особовими займенниками. Напр.: *він* ***з'ігр'івá(в)-ø*** *би; вона* ***з'ігр'івá(л)-а*** *б; воно* ***з'ігр'івá(л)-о*** *б; вони* ***з'ігр'івá(л)-и*** *б.*

Словоформи умовного способу недоконаного виду творяться на базі форм минулого часу недоконаного виду (з нейтралізованим значенням минулого часу), з'єднаних із часткою **би/б**: *він вимагá(в)-ø* ***би****; вона вимагá(л)-а* ***б****; воно вимагá(л)-о* ***б****; вони вимагá(л)-и* ***б****.*

Словоформи умовного способу доконаного виду творяться на базі форм минулого часу доконаного виду (значення часу нейтралізоване) часткою **би / б**: *він додýма(в)-ø-с'а* ***б****; вона додýма(л)-а-с'а* ***б****; воно додýма(л)-о-с'а* ***б****; вони додýма(л)-и-с'а* ***б****.*

Словоформи умовного способу виражають такий комплекс граматичних значень: умовного способу, виду, роду і/або числа, особи. В основах умовного способу словозмінні суфікси **-л-/-в-(-ø-)** виконують структурну функцію і не виражають значення минулого часу.

§ 48. Типи дієслівних парадигм

♦ **Парадигматична (словозмінна) система дієслова** сформована на основі словозмінних категорій часу, способу, особи, роду і числа, а також формозмінних категорій виду і стану. Категорії часу і способу є основними у дієслові – за відсутності цих категорій у підкласах дієслова створюються умови для відчуження таких підкласів, їх переходу до інших частин мови, в яких вони втрачають дієслівну словозміну (дієприкметник) або взагалі втрачають змінюваність (дієприслівник).

На цих категоріях базуються два основні типи парадигм: часові й способові, кожен з яких має видові варіанти.

У системі дієслівної словозміни активна роль належить формозмінній категорії виду. Видова ознака – обов'язковий компонент усіх парадигм – часових і способових, оскільки кожна лексема-інфінітив з її словоформами виражає значення виду.

♦ У схемі 1 подано парадигматичну систему тематичних дієслів з її структурою, яка представлена в сучасній українській мові двома типами парадигм з їхніми видовими варіантами: часових (шість) і способових (чотири).

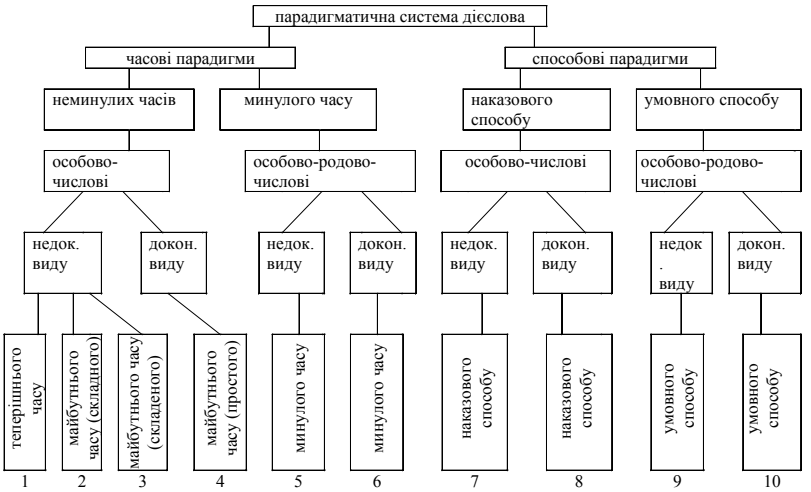

Рис. 1. Парадигматична система дієслова

Крім того, схема показує, взаємодією яких категорій утворена кожна з парадигм (для цього схему потрібно розглядати знизу вгору). Наприклад, парадигма теперішнього часу (1) утворена на базі: граматичного значення теперішнього часу; недоконаного виду; грамем особи і числа. Це означає, що будь-яка словоформа цієї парадигми виражає кортеж цих граматичних значень. Наприклад, у словоформі *мандр-у́й-емо* виражені значення: теперішнього часу і недоконаного виду (основа *мандр-у́й*); 1-ї осо-

би і множини (флексія *-емо*). У парадигмі наказового способу доконаного виду (8) словоформи виражають граматичні значення: наказового способу; доконаного виду; особи і числа. Наприклад, словоформа *зроб-ø-ім′* виражає такі грамеми: наказового способу (**основа *зроб-ø*** + ***-ім′***); доконаного виду (префікс **з-**); 2-ї особи і множини (флексія ***-ім′***).

За кількістю варіантних парадигм, а також кількістю граматичних значень, що їх виражають словоформи, система словозміни дієслова є найскладнішою в українській мові.

§ 49. Часові парадигми тематичних дієслів

Парадигма теперішнього часу

Парадигма теперішнього часу утворена семантико-граматичною взаємодією словозмінних категорій: часу (а саме, грамеми теперішнього часу); особи і числа, а також формозмінної категорії виду (грамема тільки недоконаного виду).

Грамема теперішнього часу виражає дію / стан, пов'язані з моментом мовлення, тому вона сумісна лише зі значенням недоконаного виду, що виражає незавершеність, тривання дії (стану). Дієслова доконаного виду не змінюються за цією парадигмою.

• Парадигматичні словоформи утворюються від основи теперішнього часу, яка може бути одержана за відповідним правилом структурного класу (*працʼ-ува́-ти* → ***працʼ-у́й-ут′*** (І клас) – (див. § 46. Структурні класи дієслів).

Флексійні набори І і ІІ дієвідміни разом з основою утворюють словоформи лексеми з актуалізованими і оформленими чотирма грамемами. Наприклад, у словоформі *пи́ш-ø-емо/-ем* актуалізовані значення: теперішнього часу (основа теперішнього часу *пи́ш-ø-*); недоконаного виду (основа *пи́ш-ø-*); 1-ї особи і множини (флексія *-емо/-ем*).

Крім основних засобів конструювання словоформи – основи теперішнього часу і флексійних наборів, – в основах словоформ часто використовуються морфонеми, характерні для певних структурних класів, а також відповідні схеми наголошування. Так, у

словоформі *пи́ш-ø-емо/-ем* є морфонема **с/ш**; рухливий наголос: основа → флексія (*пиш-ø-ý*), флексія → основа (*пи́ш-ø-емо/-ем*).

Таблиця 35. **Зразки парадигм теперішнього часу**

Число	Особа	І дієвідміна		ІІ дієвідміна	
		буд-ува́-ти(-с′а)	**ме́рз-ну-ти**	**мол-ú-ти-(с′а)**	**сид′-í-ти**
однина	**1**	*буд-ýй-**у**(-с'а)*	*ме́рз-н-**у***	*мол'-ø-**ý**-(с'а)*	*сидж-ø-**ý***
	2	*буд-ýй-**еш**(-с'а)*	*ме́рз-н-**еш***	*мóл-ø-**иш**-(с'а)*	*сид-ø-**и́ш***
	3	**буд-ýй-**е** **-ет′**(-с'а)*	*ме́рз-н-**е***	*мóл-ø-**ит′**-(с'а)*	*сид-ø-**и́т′***
множина	**1**	**буд-ýй-**емо**(-с'а)* *-**ем**(-с'а)*	*ме́рз-н-**емо*** ***(-ем)***	*мóл-ø-**имо**-(с'а)* *-**им**-(с'а)*	*сид-ø-**имó*** ***(-и́м)***
	2	*буд-ýй-**ете**(-с'а)*	*ме́рз-н-**ете***	*мóл-ø-**ите**-(с'а)*	*сид-ø-**итé***
	3	*буд-ýй-**ут′**(-с'а)*	*ме́рз-н-**ут′***	*мóл-ø-**ат′**-(с'а)*	*сид′-ø-**а́т′***

* У 3-й особі однини в ся-дієсловах І дієвідміни вживаються варіантні флексії **-е/-ет′**.

* У 1-й особі множини вживаються варіантні флексії **-емо(-ем)** та **-имо(-им)**.

Парадигми майбутнього часу

У сучасній українській мові дієслова майбутнього часу дієвідмінюються за трьома варіантами парадигм. Варіативність парадигм зумовлюється різними словозмінними основами та флексіями і грамемами виду. Дієслова доконаного виду становлять окремий варіант парадигми, у якому словоформи утворюються від основ майбутнього часу доконаного виду. Дієслова недоконаного виду дієвідмінюються за двома варіантами парадигм – майбутнім складним і складеним. Словоформи цих парадигм виражають однакові кортежі граматичних значень (майбутній час; недоконаний вид; особа; число), мають ті самі словозмінні основи, в ролі яких використовуються форми інфінітива недоконаного виду, але відрізняються засобами і способами конструювання словоформ. Словоформи на **-му**, **-меш …мут′** функціонують переважно у текстах художніх та розмовно-побутових; аналітичні словоформи зі зв'язкою *бути* вживаються, здебільшого, в наукових та офіційно-ділових текстах.

1. Парадигма майбутнього часу доконаного виду (майбутній простий) є одним із трьох варіантів цієї часової парадигми.

Парадигматичні словоформи утворюються від основи майбутнього часу доконаного виду (одержаної за правилами структурних класів) та флексій I і II дієвідміни. Додатковим засобом творення словоформ є морфонеми і наголос.

Словоформи майбутнього простого виражають такий комплекс граматичних значень: майбутнього часу; доконаного виду; особи і числа. Наприклад, у словоформі *засп**і**-в**а́**й-еш* виражені значення: майбутнього часу (основа *засп**і**-в**а́**й-*); доконаного виду (префікс *за-*); 2-ї особи та однини (флексія *-еш*).

Таблиця 36. **Зразки парадигм майбутнього часу доконаного виду**

Число	Особа	I дієвідміна		II дієвідміна	
		перемог-ø-ти́	**з′ігр′-і́-ти(-с′а)**	**прилет′-і́-ти**	**захист-ú-ти(-с′а)**
одина	**1**	*перем**о́**ж-ø-**у***	*з′ігр′-і́й-**у**(-с′а)*	*прилеч- ø-**у́***	*захищ-ø-**у́**(-с′а)*
	2	*перем**о́**ж-ø-**еш***	*з′ігр′-і́й-**еш**(-с′а)*	*прилет-ø-**и́ш***	*захист-ø-**и́ш**(-с′а)*
	3	*перем**о́**ж-ø-**е***	*з′ігр′-і́й-**е** **-ет′**(-с′а)*	*прилет-ø-**и́т′***	*захист-ø-**и́т′**(-с′а)*
множина	**1**	*перем**о́**ж-ø-**емо***	*з′ігр′-і́й-**емо**(-с′а)* **-ем**(-с′а)*	*прилет-ø-**имо́** **-и́м***	*захист-ø-**имо́**(-с′а)* **-и́м**(-с′а)*
	2	*перем**о́**ж-ø-**ете***	*з′ігр′-і́й-**ете**(-с′а)*	*прилет-ø-**ите́***	*захист-ø-**ите́**(-с′а)*
	3	*перем**о́**ж-ø-**ут′***	*з′ігр′-і́й-**ут′**(-с′а)*	*прилет′-ø-**а́т′***	*захис′т′-ø-**а́т′**(-с′а)*

2. Парадигма майбутнього часу недоконаного виду (майбутній складний) як один із видових варіантів цієї парадигми є комплексом форм, утворених на базі грамем майбутнього часу; недоконаного виду та особових і числових грамем.

У функції словозмінної основи у словоформах майбутнього складного використовується форма інфінітива недоконаного виду, до якої приєднуються алофлексії I дієвідміни (**-му/ -меш/ -ме (-мет′)/ -мемо (-мем)/ -мете / -мут′**).

У словоформах цієї парадигми основа і наголос є стабільними, що зумовлюється словозмінною основою (інфінітивом) і флексіями на приголосну. Парадигматичні словоформи виражають такий комплекс грамем: майбутнього часу (флексії **-му**, **…-мут′**); недоконаного виду (формозмінні афікси в інфінітиві), особи і числа (флексії **-му**, **…-мут′**). Наприклад, у словоформі *памйата́ти-мут′* акту-

алізовані такі значення: майбутнього часу (*-мут'*); недоконаного виду (*памйата́ти-*); 3-ї особи і множини (*-мут'*).

Таблиця 37. **Зразки парадигм майбутнього часу недоконаного виду (синтетична форма)**

Число	Особа	Приклади		
		вивч-á-ти	**смій-á-ти-с'а**	**прикраш-á-ти**
однина	**1**	*вивч-á-ти-**му***	*смій-á-ти-**му**-с'а*	*прикраш-á-ти-**му***
	2	*вивч-á-ти-**меш***	*смій-á-ти-**меш**-с'а*	*прикраш-á-ти-**меш***
	3	*вивч-á-ти-**ме***	**смій-á-ти-**мет'**-с'а*	**прикраш-á-ти-**ме***
множина	**1**	*вивч-á-ти-**мемо/-мем***	*смій-á-ти-**мемо**-с'а/-**мем**-с'а*	*прикраш-á-ти-**мемо/-мем***
	2	*вивч-á-ти-**мете***	*смій-á-ти-**мете**-с'а*	*прикраш-á-ти-**мете***
	3	*вивч-á-ти-**мут'***	*смій-á-ти-**мут'**-с'а*	*прикраш-á-ти-**мут'***

* У ся-дієсловах у 3-й особі однини вживається варіантна флексія **-мет'**. У дієсловах, які без **-ся** не вживаються (*кушч-и́-ти-с'а*, *смій-á-ти-с'а*), **-мет'** є основною флексією.

3. **Парадигма майбутнього часу недоконаного виду (майбутній складений)** утворюється таким комплексом грамем: майбутнього часу, недоконаного виду, особи і числа.

Таблиця 38. **Зразки парадигм майбутнього часу недоконаного виду (аналітична форма)**

Число	Особа	Приклади	
		ду́м-а-ти	**див-и́-ти-(-с'а)**
однина	**1**	*бу́д-**ø-у** ду́м-а-ти*	*бу́д-**ø-у** див-и́-ти-(-с'а)*
	2	*бу́д-**ø-еш** ду́м-а-ти*	*бу́д-**ø-еш** див-и́-ти-(-с'а)*
	3	*бу́д-**ø-е** ду́м-а-ти*	*бу́д-**ø-е** див-и́-ти-(-с'а)*
множина	**1**	*бу́д-**ø-емо** ду́м-а-ти*	*бу́д-**ø-емо** див-и́-ти-(-с'а)*
	2	*бу́д-**ø-ете** ду́м-а-ти*	*бу́д-**ø-ете** див-и́-ти-(-с'а)*
	3	*бу́д-**ø-ут'** ду́м-а-ти*	*бу́д-**ø-ут'** див-и́-ти-(-с'а)*

У функції словозмінної основи виступає форма інфінітива недоконаного виду, яка поєднується при дієвідмінюванні з особово-числовими формами дієслова-зв'язки *бути* у значенні майбутнього часу. Фактично, словоформи цієї парадигми утворюються аналітичним способом: усі словозмінні грамеми виражаються основою і флексіями допоміжного дієслова; основоформа інфінітива ви-

ражає лише формозмінне значення недоконаного виду. Наприклад, у словоформі *бу́д-**ø**-ете л'ім-á-ти* актуалізовані такі грамеми: майбутнього часу (основа *бу́д-**ø**-+ л'ім-á-ти*); недоконаного виду (*л'ім-á-ти*); 2-ї особи і множини (*-ете*).

Парадигми минулого часу

• Для українського дієслова характерні два видові варіанти парадигм минулого часу. Ці парадигми утворені словозмінними грамемами минулого часу, роду і числа та лексемами особових займенників. Відрізняються вони лише за різними значеннями виду.

Словоформи обох варіантів парадигми утворюються від основ інфінітива недоконаного або доконаного виду, які виконують роль словозмінних основ. Ці парадигми (єдині в системі словозміни української мови) мають словозмінний суфікс **-л-/-в-(-ø-)**, який виражає значення минулого часу. Оскільки цей суфікс і його варіанти виражені приголосними фонемами (або нулем фонеми), пристосування основи інфінітива та родово-числових флексій **-ø**, **-а**, **-о**, **-и** відбувається, в основному, без змін в основі:

*пис-á-**в**+**ø***; *пис-á-**л**+**а***; *пис-á-**л**+**о***; *пис-á-**л**+**и***;

*л'уб-и́-**в**+**ø***; *л'уб-и́-**л**+**а***; *л'уб-и́-**л**+**о***; *л'уб-и́-**л**+**и***;

*уч-и́-**в**+**ø**(-с'а)*; *уч-и́-**л**+**а**(-с'а)*; *уч-и́-**л**+**о**(-с'а)*; *уч-и́-**л**+**и**(-с'а)*.

Лише в дієсловах, переважно VIII класу, з коренем на приголосну /**с**/ відбувається усічення цієї приголосної, що зумовлює чергування **е/і** у формах чоловічого роду (*мес-ø-ти́ → мí-ø-в+ø*; *вес-ø-ти́ → ві́-ø-в+ø*). У дієсловах цього класу з коренями на інші приголосні усічення не відбувається; чергування **е/і** можливе в коренях з голосною /**е**/ (*вез-ø-ти́ → віз-ø-ø+ø*; *греб-ø-ти́ → гр'іб-ø-ø+ø*).

• Визначення типу парадигми минулого часу (родово-числова; особово-числова чи особово-родово-числова) потребує деяких пояснень, хоча б з уваги на те, що воно не є загальноприйнятим.

Між категоріями особи і роду; роду і грамемами множини існують такі системні відношення: в **дієслівних формах вони є несумісними**. У словоформах особових рід не може бути виражений (наприклад, у словоформах теперішнього і майбутнього часу). І навпаки, у словоформах з вираженим значенням роду, не може водно-

час бути формально виражене значення особи (наприклад, *зроб-и́-в+ø*; *зроб-и́-л+а*; *зроб-и́-л+о*).

Що ж до взаємодії роду і числа – воно можливе лише в однині; у множині, як відомо, значення роду нейтралізується (*ми співá-л+и*;*ви співá-л+и*; *вони співá-л+и*): флексія **-и** виражає лише значення множини.

У парадигмах минулого часу родові ознаки неомонімічно виражені флексіями ***-ø***,***-а***, ***-о*** лише у формах 3-ї особи однини:

– чоловічого роду: *колих-á-в+**ø***; *сид'-í-в+**ø***; *стри́г-ø-ø+**ø***;

– жіночого роду: *колих-á-л+**а***; *сид'-í-л+**а***; *стри́г-ø-л+**а***;

– середнього роду: *колих-á-л+**о***; *сид'-í-л+**о***; *стри́г-ø-л+**о***.

Однак, родові форми функціонально пов'язані з особовими формами, причому ці відношення є регулярними. Порівняйте:

теперішній час	минулий час
Я бер-ø-ý	*Я бр-а-в+ø* / *Я бр-á-л+а*
Ти бер-ø-éш	*Ти бр-а-в+ø* / *Ти бр-á-л+а*
Він бер-ø-é	*Він бр-а-в+ø*
Вона бер-ø-é	*Вона бр-á-л+а*
Воно бер-ø-é	*Воно бр-á-л+о*

Отже, родово-числові словоформи минулого часу однини і числові у множині можуть функціонувати за підтримки особових займенників і як особові форми, що дає можливість виражати дію у минулому часі, співвідносячи її з мовцем (1 особа) або адресатом (2 особа).

Для вживання родових форм у функції **1-ї і 2-ї особи** необхідно ідентифікувати значення роду омонімічних займенників **я**, **ти** і вибрати потрібну дієслівну форму – чоловічого або жіночого роду. У цьому випадку у словоформах 1-ї і 2-ї особи актуалізуються такі грамеми: **особи** (виражені не дієслівними формами, а займенниками **я** і **ти**); **роду** (чоловічого або жіночого та однини, виражені флексіями ***-ø***; ***-а***).

Аналогічно родові форми можна пов'язати з особово-предметними займенниками **він / вона / воно**, щоб «добудувати» парадигму минулого часу. У цих словоформах актуалізуються грамеми: роду і числа (формально виражені флексіями ***-ø***; ***-а***, ***-о***), а також 3-ї особи (виражені займенниками ***він / вона / воно***).

Функціонування форм середнього роду у 1-й і 2-й особах однини не підтверджується мовленнєвою практикою, оскільки займенники **я / ти**, виражаючи значення особи-мовця та особи-адресата, не сполучаються з формами, які цих значень не виражають (неможливі контексти: *я/ти сказ-а-л-о, стриб-ну-л-о*, *ходи-л-о*). Словоформи минулого часу середнього роду однини сполучаються з іменниковими словоформами середнього роду – назвами неістот та істот (*Село лежало в долині*. *Дівча спало*. *Сонце сяяло*. *Море штормило* тощо) або з родовим субститутом іменників середнього роду – займенником **воно**. Займенники іменникові 3-ї особи або іменники позначають істоти/неістоти, які не є мовцями або адресатами і називають лише предмет (тему) повідомлення.

Таблиця 39. **Зразки парадигм минулого часу**

Особа	**недоконаний вид**			**доконаний вид**		
	однина					
	рід			**рід**		
	чоловічий	**жіночий**	**середній**	**чоловічий**	**жіночий**	**середній**
1 я	*пис-á-**в**+**ø***	*пис-á-**л**+**а***		*прин'ís-**ø**-**ø**+**ø***	*принес-**ø**-**л**+**á***	
2 ти	*пис-á-**в**+**ø***	*пис-á-**л**+**а***		*прин'ís-**ø**-**ø**+**ø***	*принес-**ø**-**л**+**á***	
3 він **вона** **воно**	*пис-á-**в**+**ø***	*пис-á-**л**+**а***	*пис-á-**л**+**о***	*прин'ís-**ø**-**ø**+**ø***	*принес-**ø**-**л**+**á***	*принес-**ø**-**л**+**ó***
множина						
1 ми	*пис-á-**л**+**и***			*принéс-**ø**-**л**+**и́***		
2 ви	*пис-á-**л**+**и***			*принéс-**ø**-**л**+**и́***		
3 вони	*пис-á-**л**+**и***			*принéс-**ø**-**л**+**и́***		

Форми середнього роду можуть уживатися і як головні члени безособових речень: *Йому не спалося (Він не міг спати)*; *Її температурило (Вона мала температуру)*, – отже, в таких контекстах через парафрази можна встановити значення 3 особи і відповідного роду.

Особово-числові значення словоформ у множині виражаються: займенниками **ми/ ви/ вони** або іменниками і флексією **-и**: ***ми*** *рос-**ø**-**л**+**и́***;

ви *рос-**ø**-**л**+**и́***;

вони (дерева) *рос-**ø**-**л**+**и́***.

Таким чином, зважаючи на семантико-граматичні відношення категорій особи і роду та граматичні зв'язки роду і числа, **парадигми минулого часу можна кваліфікувати як особово-родово-числові**.

§ 50. Способові парадигми тематичних дієслів

Парадигми наказового способу

Парадигма наказового способу утворена семантико-граматичною взаємодією таких словозмінних категорій: способу (грамема наказового способу); особи і числа та формозмінної категорії виду. Вона належить до підтипу особово-числових парадигм (аналогічно до парадигм неминулих часів) та має два видові варіанти (див. § 48. Типи дієслівних парадигм).

Парадигматичні словоформи наказового способу – синтетичні й аналітичні – виражають чотириграмемний комплекс значень: наказового способу; недоконаного / доконаного виду; особи і числа.

У словоформах наказового способу в ролі словозмінних використовуються основоформи теперішнього часу або майбутнього доконаного виду, в яких нейтралізовані часові грамеми.

Нейтралізація часових грамем пов'язана з відношеннями способових граматичних значень (наказового та умовного способу) і часових граматичних значень, характер яких можна визначити як їхню несумісність у словоформах. Грамеми наказового й умовного способу виражають нереальні дії, тоді як часові значення є характеристиками реальних дій.

- **Синтетичні словоформи недоконаного й доконаного виду** утворюються від основ теперішнього / майбутнього часу доконаного виду з нейтралізованими часовими грамемами двома варіантними флексійними наборами: **-ú/-ímo/-ít′**; **-ø/-mo/-te**. Наприклад:

		пис-á-ти	***с′íс-ø-ти***
2 ос.	одн.:	*пиш-ø-**и́***	*с′ád′-ø-**ø***
1 ос.	множ.:	*пиш-ø-**íмо***	*с′ád′-ø-**мо***
2 ос.	множ.:	*пиш-ø-**íт′***	*с′ád′-ø-**те***

Варіантні флексії виражають однакові грамеми: наказового способу; особи і числа. Вибір того чи іншого флексійного набору регламентується структурними та акцентними характеристиками лексем і словоформ.

Загальні акцентні правила для вибору флексійних наборів:

а) флексіями **-ø/-мо/-те** переважно утворюються словоформи дієслів, в інфінітивах яких кінцеві суфікси основи або кореневі голосні є наголошеними, і цей **наголос є сталим у словоформах**. Наприклад:

асфал′т-ува́-ти	**взу-ва́-ти**	**с′їд-á-ти**	**рад′-í-ти**
асфал′т-у́й-ø	*взу-ва́й-ø*	*с′їд-áй-ø*	*рад′-íй-ø*
-мо	*-мо*	*-мо*	*-мо*
-те	*-те*	*-те*	*-те*
пла́к-а-ти	**приголу́б-и-ти**	**ду́-ø-ти**	**пиш-á-ти(-с′а)**
пла́ч-ø-ø	*приголу́б-Ø-Ø*	*ду́-øй-ø*	*пиш-áй-ø(-с′а)*
-мо	*-мо*	*-мо*	*-мо(-с′а)*
-те	*-те*	*-те*	*-те(-с′а)*

б) флексіями **-и́/-íмо/-íт′** переважно утворюються словоформи дієслів, в інфінітивах яких наголошені кінцеві суфікси основи або кореневі голосні, а в словоформах **наголос переходить з основи на флексію**. Наприклад:

каз-á-ти	**т′аг-ну́-ти**	**л′уб-ú-ти**	**гл′ад′-í-ти**	**бíг-ø-ти**
каж-ø-ú	*т′аг-н-ú*	*л′уб-ø-ú*	*гл′ад-ø-ú*	*бíж-ø-ú*
-íмо	*т′аг-н′-íмо*	*-íмо*	*гл′ад′-ø-íмо*	*-íмо*
-íт′	*т′аг-н′-íт′*	*-íт′*	*гл′ад′-ø-íт′*	*-íт′*

З цього правила є винятки. Зокрема, якщо нульовому суфіксу основи передують дві приголосні і наголос не переходить на флексію; або якщо інфінітив має наголошений префікс **ви́-**, також вживаються флексії **-и/-імо/-іт′.** Наприклад:

кри́вд-и-ти	**ви́с′вітл-и-ти**	**ви́пис-а-ти**
кри́вд-ø-и	*ви́с′вітл-ø-и*	*ви́пиш-ø-и*
кри́вд′-ø-імо	*ви́с′вім′л′-ø-імо*	*ви́пиш-ø-імо*
кри́вд′-ø-ім′	*ви́с′вім′л′-ø-ім′ і под.*	*ви́пиш-ø-ім′*

В основах словоформ наказового способу можливі чергування приголосних за твердістю / м'якістю перед флексіями **-імо /іт′** (*т'аг-н-и́* / *т'аг-н'-ímo*;*сид-ø-и́* / *сид'-ø-ímo*).

У синтетичних формах актуалізація граматичних значень здійснюється такими формальними засобами: грамеми наказового способу, особи і числа оформляються флексіями **-и́/ -ímo /-ít′**; або **-ø / -мо / -те** у поєднанні зі словозмінною основою; грамеми недоконаного / доконаного виду – формозмінними афіксами в основах. Наприклад, у синтетичних словоформах лексеми *с'ід-á-ти* (*с'ід-ái-ø*, *с'ід-ái-мо*, *с'ід-ái-те*) формально виражені такі значення: наказового способу (флексії **-ø / -мо / -те**); недоконаного виду (основа *с'ід-ái-*); 2-га особа однини (флексія ***-ø***); 1-ша особа множини (флексія ***-мо***); 2 особа множини (флексія ***-те***).

У видовому варіанті цієї лексеми – *с'íс-ø-ти* можливий такий набір словоформ: *с'ád'-ø-ø*; *с'ád'-ø-мо*; *с'ád'-ø-те*.

Усі грамеми цих словоформ утворені від основи доконаного виду, отже, їх формалізація буде іншою, оскільки флексії приєднуються до основи *с'ád'-ø-*.

• **Аналітичні словоформи недоконаного й доконаного виду** творяться від основоформ, функцію яких виконують словоформи теперішнього / майбутнього часу доконаного виду (з нейтралізованими часовими грамемами), з формально вираженими значеннмия 1-ї і 3-ї особи однини та 3-ї особи множини. Значення наказового способу виражається словозмінною часткою **хай (нехай)** у поєднанні зі словозмінними основами цієї парадигми. Отже, вказані словоформи наказового способу за способом конструювання є аналітичними.

Словоформа 1-ї особи однини цієї парадигми багатьма морфологами визнається «вакантною», що потребує окремого коментування. Словоформи наказового способу виражають імперативне волевиявлення мовця – наказ, заклик, пораду, вимогу тощо – по відношенню до адресата(-ів). Типовими морфологізованими формами наказового способу є форми 2-ї особи однини і множини, в яких актуалізований адресат: *(ти) вста-вáй-ø*; *запал-ø-и́*; *(ви) руш-ái-те*; *л'уб-ø-ím′* і под.

У 1-й особі однини «адресатом» може бути тільки мовець – **я**. Наприклад, у таких контекстах: ***Хай я зроблю***. ***Нехай я при-***

***несу** води* – такі словоформи виражають значення ‘бажання’ з відтінком ‘повинності’ (рос. ‘долженствования’), яке розглядається нами як субзначення у грамемі наказового способу.

Форма 1-ї особи множини (**ми = я+інші**) в парадигмі наказового способу є морфологізованою (тобто має спеціальні флексії **-імо / -мо**). Вона також певною мірою виражає субзначення ‘бажання’ як ‘повинності’. Отже, логічно вважати, що обидві форми 1-ї особи – однини і множини – входять до парадигми наказового способу як аналітична і синтетична, що робить цю парадигму структурно завершеною, яка має всі словоформи для забезпечення потреб комунікації. Форма 1-ї особи однини є периферійною у цій парадигмі (див. § 40. Категорія способу).

В аналітичних формах усі актуалізовані грамеми мають формалізоване вираження. Наприклад, у словоформі *хай ви́бач-ø-ит′* виражені такі значення: наказового способу (*хай* + *ви́бач-ø-ит′*); доконаного виду (*ви́бач-ø-*); 3-ї особи, однини (флексія *-ит′*).

Таблиця 40. **Зразки парадигм наказового способу**

Особа	Недоконаний вид	
	однина	**множина**
1	***хай (нехай)** допомаг-а́й-**у***	*допомаг-а́й-**мо***
2	*допомаг-а́й-**ø***	*допомаг-а́й-**те***
3	***хай (нехай)** допомаг-а́й-**е***	***хай (нехай)** допомаг-а́й-**ут′***
	Доконаний вид	
	однина	**множина**
1	***хай (нехай)** допоможс-ø-**у́***	**допоможс-ø-**ímo (ім)***
2	*допоможс-ø-**и́***	**допоможс-ø-**ít′ (íте)***
3	***хай (нехай)**допомо́жс-ø-**е***	***хай (нехай)** допомо́жс-ø-**ут′***

* Варіантні флексії 1-ї і 2-ї особи множини **-ім**, **-іте** характерні для словоформ у художніх текстах і розмовному мовленні.

Парадигми умовного способу

Парадигма умовного способу базується на семантико-граматичній взаємодії словозмінних категорій: способу (грамема умовного способу); особи, роду, числа, а також формозмінній категорії виду. Як і всі парадигми дієслова (крім теперішнього часу), вона представлена двома видовими варіантами – недоконаного й доконаного виду.

Словоформи цієї парадигми конструюються тільки аналітичним способом, за допомогою словозмінної частки **би**(**б**), яка виражає значення умовного способу у поєднанні зі словозмінними основами. В ролі словозмінних основ використовуються особово-родово-числові форми минулого часу, в яких часова грамема нейтралізується (аналогічно до основ наказового способу). Значення особи виражається лексично (особовими займенниками або іменниками 3-ї особи); значення роду і/або числа – формально (флексіями основи).

Словоформи цієї парадигми виражають нереальні дії – бажані, можливі за певних умов. У словоформах умовного способу суміщення способової і часової грамем є неможливим.

У парадигматичних словоформах умовного способу актуалізується набір таких граматичних значень: умовного способу (форманти **би**(**б**) у поєднанні зі словозмінною основою); недоконаного або доконаного виду (основи форм минулого часу недоконаного або доконаного виду); роду однини (флексії -**ø**/ -**а** / -**о**); множини (флексія -**и**); особи – відповідні особові займенники. Наприклад, словоформа *я йíх-а-(в)-ø би* виражає формалізовано такі значення: умовного способу (формант ***би*** у поєднанні зі словозмінною основою *йíх-а-(в)-ø*); недоконаного виду (основоформа, що виступає як словозмінна *йíх-а-(в)-ø*); 1-ї особи однини (займенник *я*); чоловічий рід та однина (*ø*-флексія).

У словоформі *вона прийíх-а-(л)-а б* (у контексті: *Галя* ***приїхала б*** *додому*, *якщо б змогла*) актуалізований такий набір грамем: умовного способу (формант ***б*** + словозмінна основа *прийíх-а-(л)-а*); доконаного виду (префікс *при-* в словозмінній основі ***при****йíх-а(л)-а*); жіночого роду, однини (флексія -***а***); 3-ї особи (іменник *Галя*).

У словоформі *ми прийíх-а-(л)-и б* виражені грамеми: умовного способу (***б*** у поєднанні зі словозмінною основою *прийíх-а-(л)-и*); доконаного виду (префікс *при-* в основі словоформи ***при****йíх-а-(л)-и*); 1 особи (займенник ***ми***); множини і флексія -***и***).

Отже, в українській мові парадигма умовного способу має щільні парадигматичні й семантичні зв'язки з парадигмою минулого часу і належить до того самого формату словозміни – особово-родово-числового.

Таблиця 41. **Зразки парадигм умовного способу**

Недоконаний вид			
Особа	**Однина**		
	рід		
	чоловічий	**жіночий**	**середній**
1 – я	*с'ій-а-(в)-**ø би***	*с'ій-а-(л)-**а б***	
2 – ти	*с'ій-а-(в)-**ø би***	*с'ій-а-(л)-**а б***	
3 – він **вона** **воно**	*с'ій-а-(в)-**ø би***	*с'ій-а-(л)-**а б***	*с'ій-а-(л)-**о б***
Множина			
1 – ми	*с'ій-а-(л)-**и б***		
2 – ви	*с'ій-а-(л)-**и б***		
3 – вони	*с'ій-а-(л)-**и б***		
Доконаний вид			
Особа	**Однина**		
	рід		
	чоловічий	**жіночий**	**середній**
1 – я	*умú-ø-(в)-**ø**-с'а **б***	*умú-ø-(л)-**а**-с'а **б***	
2 – ти	*умú-ø-(в)-**ø**-с'а **б***	*умú-ø-(л)-**а**-с'а **б***	
3 – він **вона** **воно**	*умú-ø-(в)-**ø**-с'а **б***	*умú-ø-(л)-**а**-с'а **б***	*умú-ø-(л)-**о**-с'а **б***
Множина			
1 – ми	*умú-ø-(л)-**и**-с'а **б***		
2 – ви	*умú-ø-(л)-**и**-с'а **б***		
3 – вони	*умú-ø-(л)-**и**-с'а **б***		

§ 51. Парадигми атематичних дієслів

В українській морфології до атематичних відносять невелику групу дієслів із кореневими морфемами ***дá**-ти*; ***їíс**-ти*; дієслова зі зв'язаним коренем ***-віс-*** (*допо-**вíс**-ти*) та їхні деривати доконаного виду (*пойíс-ти*, *вúйíс-ти*, *вúда-ти*, *розповíс-ти*, *переповíс-ти* тощо).

Історично в основах цих дієслів не простежуються тематичні суфікси (звідси термін «атематичні»), крім того, вони зберегли свої історичні флексії у формах однини (*да-**м***, *дас-**и***, *дас'-**т'***;

*відпові-**м***, *відповіс-**и́***, *відповіс'-**т'***). У формах множини їхні флексії можна умовно вважати алофлексіями І / ІІ дієвідміни: **-мо / -те / -ут'**; **-мо / -те / -ат'** (*да-мо́*, *дас-те́*, *дад-ут'*; *відпові-мо́*, *відповіс-те́*, *відповід'-а́т'*). Дієслова *да́-ти* і на *-вісти* є парновидовими: *да-ва́-ти*, *розповід-а́-ти*, але атематичними вважаються лише форми доконаного виду, оскільки формозмінні суфікси **-ва- / -а-** у словоформах недоконаного виду виконують структурну функцію тематичних.

У слов'янських граматиках такі дієслова розглядаються разом з іншими дієсловами, словоформи яких конструюються з певними відхиленнями насамперед у флексійних наборах. Так, у російській морфології дієслова *хотеть*, *бежать* и *чтить* мають форми змішаного типу, з флексіями І і ІІ дієвідміни (*хоч-у*, *хоч-ешь*, *хоч-ет*; *хот-им*, *хот-ите*, *хот-ят*)[171].

Дієслова з нестандартною словозміною в російській граматиці виділяються в окрему групу і називаються ізольованими. Українська граматика атематичні дієслова розглядає як окрему парадигматичну групу.

Таблиця 42. **Зразки парадигм атематичних дієслів**

Число	Особа	Теперішній час	Майбутній час доконаного виду (простий)	
		йі́с-ти	**да́-ти**	**розпові́с-ти**
множина однина	1	*йі-**м***	*да-**м***	*розпові-**м***
	2	*йіс-**и́***	*дас-**и́***	*розповіс-**и́***
	3	*йіс'-**т'***	*дас'-**т'***	*розповіс'-**т'***
	1	*йі-**мо́***	*да-**мо́***	*розпові-**мо́***
	2	*йіс-**те́***	*дас-**те́***	*розповіс-**те́***
	3	*йід'-**а́т'***	*дад-**у́т'***	*розповід'-**а́т'***

У парадигмах майбутнього часу синтетичної та аналітичної форми атематичні дієслова доконаного виду *да́-ти*, на *-вісти* не дієвідмінюються, оскільки їхні форми недоконаного виду (*да-ва́-ти* і *розповід-а́-ти* і под.) мають формозмінні суфікси подібні до тематичних. Словоформи цих парадигм мають стандартне

[171] *Шведова Н. Ю.* Русская грамматика: В 2 т. / Под ред. *Н. Ю. Шведовой.* – М. – Т. 1. – 1980. – С. 662.

оформлення, характерне для тематичних дієслів (*да-ва́-ти-му*, *розповід-а́-ти-му*; *бу́ду дава́ти*, *бу́ду розповіда́ти* тощо).

У синтетичних та аналітичних парадигмах майбутнього часу недоконаного виду дієвідмінюється лише дієслово з коренем ***йі́с-****ти*, словоформи якого творяться за правилами відповідних тематичних парадигм:

1 ос.	*йі́сти-**му***	*бу́д-**ø**-**у** йі́сти*
2 ос.	*йі́сти-**меш***	*бу́д-**ø**-**еш** йі́сти*
3 ос.	*йі́сти-**ме***	*бу́д-**ø**-**е** йі́сти*
1 ос.	*йі́сти-**мемо/-мем***	*бу́д-**ø**-**емо** йі́сти*
2 ос.	*йі́сти-**мете***	*бу́д-**ø**-**ете** йі́сти*
3 ос.	*йі́сти-**мут'***	*бу́д-**ø**-**ут'** йі́сти*

У видових варіантах парадигми минулого часу при конструюванні словоформ атематичних дієслів використовуються ті самі засоби (флексії і суфікс), що й у тематичних парадигмах минулого часу. Наприклад, у варіанті недоконаного виду:

я	*йі-**в**+**ø***	*йі́-**л**+**а***
ти	*йі-**в**+**ø***	*йі́-**л**+**а***
він	*йі-**в**+**ø***	
вона	*йі́-**л**+**а***	
воно	*йі́-**л**+**о***	
ми / ви / вони	*йі́-**л**+**и***	

У варіанті доконаного виду:

я	*зйі-**в**+**ø***	*да-**в**+**ø***	*розпові́-**в**+**ø***
	*зйі́-**л**+**а***	*да-**л**+**а́***	*розпові-**л**+**а́***
ти	*зйі-**в**+**ø***	*да-**в**+**ø***	*розпові́-**в**+**ø***
	*зйі́-**л**+**а***	*да-**л**+**а́***	*розпові-**л**+**а́***
він	*зйі-**в**+**ø***	*да-**в**+**ø***	*розпові́-**в**+**ø***
вона	*зйі́-**л**+**а***	*да-**л**+**а́***	*розпові-**л**+**а́***
воно	*зйі́-**л**+**о***	*да-**л**+**о́***	*розпові-**л**+**о́***
ми / ви / вони	*зйі́-**л**+**и***	*да-**л**+**и́***	*розпові-**л**+**и́***

Способові парадигми атематичних дієслів утворюються за тими самими правилами, що й парадигми наказового та умовного способу тематичних дієслів. У видових парадигмах наказового способу атематичних дієслів є своя специфіка конструювання словоформ. Вона полягає в тому, що в ролі словозмінних використовуються основи (словоформи) з атематичних парадигм теперішнього або майбутнього

часу доконаного виду з їхніми історичними флексіями та модифікованими основами інфінітива (***йі́с-ти*** → ***йі-м***; ***йіс′-т′***; ***йід′-а́т′*** та ін.)

Парадигма наказового способу недоконаного виду представлена таким набором словоформ атематичного дієслова *йі́с-ти*:

1 ос.	****хай (нехай)***	*йі-**м***
2 ос.		**йіж-**ø***
3 ос.	****хай (нехай)***	*йіс′-**т′***
1 ос.		**йі́ж-**мо***
2 ос.		**йі́ж-**те***
3 ос.	****хай (нехай)***	*йід′-**а́т′***

У цій парадигмі наявні “нестандартні” словоформи: з усіченням /**с**/ (*йі́(с#)-ти – *йі-м*) та нарощенням до основи приголосних /***ж***/, /***д′***/ (**йіж-ø*; **йі́ж-мо*; **йі́ж-те*; *йід′-а́т′*).

До парадигми наказового способу доконаного виду входять такі словоформи:

1 ос.	***хай (нехай)***	*зйі-**м***	***хай (нехай)***	*да-**м***	***хай (нехай)***	*розпові́-**м***
2 ос.		*зйіж-**ø***		*дай-**ø***		*розповіж-**ø***
3 ос.	***хай (нехай)***	*зйіс′-**т′***	***хай (нехай)***	*дас′-**т′***	***хай (нехай)***	*розповіс′-**т′***
1 ос.		*зйі́ж-**мо***		*да́й-**мо***		*розповіж-**мо***
2 ос.		*зйі́ж-**те***		*да́й-**те***		*розповіж-**те***
3 ос.	***хай (нехай)***	*зйід′-**а́т′***	***хай (нехай)***	*дад-у́т′*	***хай (нехай)***	*розповід′-**а́т′***

Потрібно зауважити, що словоформи на **-віс-ти** в сучасній українській мові виявляють певні тенденції до формального уніфікування, аналогічно до словоформ з іншими коренями. Так, словоформи 3-ї особи множини набувають синтетичної форми: донедавна нормативними вважалися «описові» аналітичні словоформи або суплетивні (для *відповісти* → *дадуть відповідь*; для *доповісти* → *зроблять доповідь*; для *розповісти* → *розкажуть*).

У видових парадигмах умовного способу словоформи конструюються від основ інфінітивів атематичних дієслів недокона-

ного і доконаного виду з використанням словозмінної частки **би (б)**, аналогічно до відповідних тематичних парадигм дієслова.

Так, у **парадигмі умовного способу недоконаного виду** атематичне дієслово *йі́с-ти* представлене таким набором словоформ:

я	*йі-(в)-**ø би***	*йі́-(л)-**а б***
ти	*йі-(в)-**ø би***	*йі́-(л)-**а б***
він	*йі-(в)-**ø би***	
вона	*йі́-(л)-**а б***	
воно	*йі́-(л)-**о б***	
ми / ви / вони	*йі́-(л)-**и б***	

У парадигмі умовного способу доконаного виду словозмінні флексії і частка **би(б)** поєднуються з основами доконаного виду:

я	*зйі-(в)-**ø би***	*да-(в)-**ø би***	*розпові́-(в)-**ø би***
	*зйі́-(л)-**а б***	*да-(л)-**а́** б*	*розпові-(л)-**а́ б***
ти	*зйі-(в)-**ø би***	*да-(в)-**ø би***	*розпові́-(в)-**ø би***
	*зйі́-(л)-**а б***	*да-(л)-**а́ б***	*розпові-(л)-**а́ б***
він	*зйі-(в)-**ø би***	*да-(в)-**ø би***	*розпові́-(в)-**ø би***
вона	*зйі́-(л)-**а б***	*да-(л)-**а́ б***	*розпові-(л)-**а́ б***
воно	*зйі́-(л)-**о б***	*да-(л)-**о́ б***	*розпові-(л)-**о́ б***
ми / ви / вони	*зйі́-(л)-**и б***	*да-(л)-**и́ б***	*розпові-(л)-**и́ б***

● Дієслово ***бути*** у значенні ‘існувати’ двовидове і має особливу словозміну. Усі особово-числові форми теперішнього часу дієслова *бути* утворюються суплетивною формою ***й-е***. Словоформи парадигм майбутнього і минулого часів та способових утворюються від основ ***буд-ø-*** / ***буд'-ø-*** / ***бу-ø-*** (за правилом IX класу).

Таблиця 43. **Парадигми дієслова *бути***

Особово-числові парадигми					
Число	**Особа**	**Теперішній час**	**Майбутній час**	**Наказовий спосіб**	
однина	**1**	*й-**е***	*бу́д-**ø-у***	*хай (нехай)*	*бу́д-**ø-у***
	2	*й-**е***	*бу́д-**ø-еш***		*бу́д'-**ø-ø***
	3	*й-**е***	*бу́д-**ø-е***	*хай (нехай)*	*бу́д-**ø-е***
множина	**1**	*й-**е***	*бу́д-**ø-емо/-ем***		*бу́д'-**ø-мо***
	2	*й-**е***	*бу́д-**ø-ете***		*бу́ д'-**ø-те***
	3	*й-**е***	*бу́д-**ø-ут'***	*хай (нехай)*	*бу́д-**ø-ут'***

Закінчення табл. 43

Особово-родово-числові парадигми				
Число	**Особа**		**Минулий час**	**Умовний спосіб**
однина	**1**	**я**	*бу-**ø**-в+**ø***; *бу-л+**á***	*бу-**ø**-(в)-**ø** **би***; *бу-**ø**-(л)-**á** **б***
	2	**ти**	*бу-**ø**-в+**ø***; *бу-л+**á***	*бу-**ø**-(в)-**ø** **би***; *бу-**ø**-(л)-**á** **б***
	3	**він**	*бу-**ø**-в+**ø***	*бу-**ø**-(в)-**ø** **би***
		вона	*бу-**ø**-л+**á***	*бу-**ø**-(л)-**á** **б***
		воно	*бу-**ø**-л+**ó***	*бу-**ø**-(л)-**ó** **б***
множина	**1**	**ми**	*бу-**ø**-л+**ú***	*бу-**ø**-(л)-**ú** **б***
	2	**ви**		
	3	**вони**		

§ 52. Повнота / неповнота парадигм дієслова

Парадигми дієслова характеризуються з точки зору їхньої повноти / неповноти. Ця характеристика розглядається на макро- і мікрорівнях системи словозміни, що зумовлюється різними факторами її прояву.

♦ На макрорівні повнота / неповнота парадигм залежить від наявності або відсутності видових варіантів у часових та способових парадигмах. Отже, на макрорівні повнота парадигм залежить від семантичних відношень граматичних категорій: часу і виду; способу і виду.

Таблиця 44. **Кількісні дані щодо повноти парадигм на макрорівні словозмінної системи**

Групи дієслів за видовими ознаками		**Часові парадигми**						**Способові парадигми**				**Загал. кільк. варіантних парадигм**	
		тепер. час	**майб. склад.**	**майб. склад.**	**майб. прост.**	**минул. недок. виду**	**минул. док. виду**	**наказ. спос. недок. виду**	**наказ. спос. док. виду**	**умовн. спос. недок. виду**	**умовн. спос. док. виду**		
парновидові	**недок. виду**	+	+	+	–	+	–	+	–	+	–	**6**	**10**
	докон. виду	–	–	–	+	–	+	–	+	–	+	**4**	

Закінчення табл. 44

Групи дієслів за видовими ознаками		Часові парадигми						Способові парадигми				Загал. кільк. варіантних парадигм	
		тепер. час	майб. складн.	майб. складен.	майб. прост.	минул. недок. виду	минул. док. виду	наказ. спос. недок. виду	наказ. спос. док. виду	умовн. спос. недок. виду	умовн. спос. док. виду		
одновидові	тільки недок. виду	+	+	+	–	+	–	+	–	+	–	6	
	тільки док. виду	–	–	–	+	–	+	–	+	–	+	4	
двовидові	недок. виду	+	+	+	–	+	–	+	–	+	–	6	10
	докон. виду	–	–	–	+	–	+	–	+	–	+	4	

• Дієслова парновидові представлені повними наборами можливих для дієслова парадигм: часових із видовими варіантами (6) та способових із видовими варіантами (4). Отже, парновидові дієслова мають повні на макрорівні парадигми, які складаються з десятьох варіантних.

• Одновидові дієслова недоконаного виду (imperfectiva tantum) із десятьох варіантів часових і способових парадигм представлені шістьома. Таким чином, на макрорівні словозмінної системи вони є неповними.

• Одновидові дієслова доконаного виду (perfectiva tantum) дієвідмінюються за чотирма варіантами часових і способових парадигм – вони також уважаються неповними на макропарадигматичному рівні.

• Двовидові дієслова (лексико-граматичні омоніми) аналогічно до парновидових сумарно представлені усіма варіантами часових і способових парадигм і є повними.

Отже, ознаки парновидовості та одновидовості впливають на повноту часових і способових парадигм, у зв'язку з чим дієслівні лексеми мають різне дієвідмінювання, а саме різні набори словоформ, якими вони репрезентуються у мовленні (див. табл. 44.).

♦ Повнота парадигм на мікрорівні словозмінної системи зумовлена іншими факторами: а) взаємовідношенням між лексичним значенням дієслова і значеннями грамем особи і числа; б) морфемною будовою інфінітива.

• Неповнота у парадигмах деяких дієслів проявляється здебільшого у відсутності словоформ 1-ї і 2-ї особи однини і множини, що пов'язане з неможливістю їх семантичного сполучення з іменником на позначення особи-мовця або адресата. Такі дієслова виражають дію або стан особи, предмета, про які повідомляється в реченні (форма 3-ї особи однини і множини). В українській мові це:

а) лексичні групи «фаунонімічних» дієслів на позначення:

– дій (стану) істот, що пов'язані з народженням потомства: *телитися*, *окотитися*, *жеребитися* та ін.;

– характерної поведінки тварин, комах: *кусатися*, *жалитися*, *брикатися* та ін.

– характерних звуків тварин, птахів, комах: *мукати*, *іржати*, *гавкати*, *нявкати* та ін.;

б) групи «флористичних» дієслів, які позначають різні фізіологічні процеси у живій природі: *брунькуватися*, *цвісти*, *половіти*, *спіти* тощо;

в) групи дієслів на позначення процесів у неживій природі: *окислюватися*, *пліснявіти*, *горіти*, *іржавіти* та ін.;

г) групи дієслів на позначення звукового фону довкілля: *рипіти*, *дзюрчати*, *бриніти*, *бурлити* та ін.;

ґ) групи дієслів на позначення звуків, пов'язаних із роботою техніки: *грюкати*, *бабахнути*, *дзвеніти*, *поламатися*, *диміти* тощо;

д) дієслова на позначення групової дії не мають часткової парадигми однини (*гуртуватися*, *юрмитися*, *купчитися* тощо).

Однак, ужиті в переносному значенні, у метафорах персоніфікації, дієслова із зазначеною семантикою можуть мати повні

парадигми, про що свідчать факти з художніх текстів та розмовного мовлення. Наприклад: ***Ряснію***, ***множусь***, *дихаю травою…* (А. Малишко). Дієслова *іржати*, *цвісти*, *квітнути*, *гавкати*, *сичати*, *палати*, *мекати*, *муркотіти* та ін. в розмовному мовленні часто вживаються у формах 1-ї та 2-ї особи однини і множини (*я квітн-у*; *ти палáй-еш* та ін.).

● На повноту парадигми може впливати також морфемна будова інфінітива. Так, неперехідні дієслова з двома префіксами, перший з яких **по-** (*повилітати*, *повлітати*, *поприходити*, *повтомлюватися*, *попривикати* та ін.), сполучаються лише з підметом – колективним суб'єктом дії/стану (*ми*, *ви*, *вони*). Парадигмам таких дієслів бракує словоформ однини. Що ж до перехідних двопрефіксних дієслів – вони мають повну парадигму із шістьох форм. Наприклад, Я *понаварюю* борщу. Ти *понаварюєш* борщу. Він (вона, воно) *понаварює* борщу. Ми *понаварюємо* борщу. Ви *понаварюєте* борщу. Вони *понаварюють* борщу.

Аналогічно змінюються дієслова: *понасипати (борошна)*; *поналивати (молока)*; *понарізати (хліба)*; *попідсипати (піску)* та ін.

♦ Окрему групу в аспекті словозміни становлять безособові дієслова, які виражають значення стану безвідносно до особи або предмета (*розвидняється*, *вечоріє*, *морозить*, *температурить*, *нудило*, *щастить*, *бракуватиме* та ін.). Такі дієслова не входять до жодної з парадигм, властивих особовим дієсловам. Для їхнього вираження в українській мові використовуються форми 3-ї особи теперішнього і майбутнього часу однини, а також форма минулого часу середнього роду однини або форма умовного способу з **нейтралізованими значеннями особи, роду і числа**. Наприклад: *світає*, *світатиме*, *світало (б)*; *хочеться*, *хотітиметься*, *хотілося (б)*; *таланить*, *таланитиме*, *таланило (б)* та ін. Отже, недостатньо підстав для того, щоб вважати варіювання безособових дієслів парадигматичним – їхня граматична семантика не відповідає жодному типу парадигм.

Специфіка варіювання безособових дієслів, відсутність у них особово-родово-числових значень, зумовлена їх синтаксичним

уживанням, яке сприяє виникненню безособових лексико-семантичних варіантів у дієсловах.

В українській мові безособові дієслова розподіляються за лексичними значеннями на групи, що виражають процесуально-станові ознаки, пов'язані:

– із явищами природи: *дощить*, *підморозило*, *світатиме* та ін.;

– зі стихійними явищами: *занесло (снігом)*; *залило (водою)*; *змило (хвилею)* та ін.;

– із фізичним станом істоти: *нудить*, *температурило*, *трясло* та ін.;

– із психічним станом істоти: *неможеться*, *(не) спалося*; *(не) думалося*, *(не) гадалося* та ін.;

– із бажанням істоти: *хотілося (б)*; *бажалося*, *кортітиме* та ін.;

– із успіхом: *щастило*, *таланить*, *фортунило*, *везе* та ін.;

– з оцінкою міри, достатності / недостатності певного стану: *бракує*, *вистачало*, *недостало (рішучості)* та ін.

Для деяких безособових дієслів характерні сполуки з інфінітивом: не вдається *зустрітися*; довелося *вибачити*; пощастило *вступити (до університету)* та ін.

§ 53. Морфонологічні явища в основах дієслів при словозміні

Морфонологічні фактори – морфонемні чергування та операції усічення / нарощення в основах інфінітива – є важливими чинниками одержання словозмінних основ дієслова.

♦ За допомогою операцій усічення / нарощення основ інфінітива виведені дві варіантні словозмінні основи – теперішнього / майбутнього часу доконаного виду, які використовуються не тільки у часових парадигмах теперішнього часу і майбутнього простого, але й у парадигмах наказового способу. За допомогою цих операцій створена класифікація – структурні класи дієслів, яка надає конкретні правила виведення основ теп. / майб. док. від кожного інфінітива тематичних дієслів. За

цією класифікацією одержані класи дієслів із консонантними основами шляхом таких морфонологічних операцій:

– нарощенням /**й**/ до основи інфінітива:

II кл. (*убол'і-**ва́**-ти → убол'і-**ва́й**-ут'*); III кл. (*обі́д-**а**-ти → обі́д-**ай**-ут'*);

IV кл. (*розум-**і́**-ти → розум-**і́й**-ут'*); IX кл. (*ду́-**ø**-ти → ду́й-**ø**-ут'*);

– усіченням основи інфінітива:

VII кл. *(ме́рз-**ну**-ти → ме́рз-**н**-ут'*; *стриб-**ону́**-ти → стриб-**он**-у́т')*;

– усіченням основи і нарощенням /**й**/:

I кл. (*вакцин-**ува́**-ти → вакцин-**у́й**-ут'*; *жу-**ва́**-ти → жу-й-**у́т'***);

♦ У парадигматичних словоформах теперішнього і майбутнього часу доконаного виду обов'язковими структурними компонентами виступають морфонеми. Здебільшого це чергування приголосних фонем, причому вони неоднакові в дієсловах I дієвідміни (I–IX класи) і II дієвідміни (X–XIII класи).

Характерними морфонемами дієслів I дієвідміни є такі:

V кл.: **з / ж**: *каз-а́-ти → ка́**ж**-ø-ут'*;

к / ч: *пла́**к**-а-ти → пла́**ч**-ø-ут'*;

с /ш: *поло**ск**-а́-ти → поло́**ш**-ø-ут'*;

VIII кл.: **г / ж**: *берег-ø-ти́ → бере**ж**-ø-у́т'*;

с / д: *с'і**с**-ø-ти → с'а́**д**-ø-ут'*;

с / т: *ц'ві**с**-ø-ти́ → ц'ві**т**-ø-у́т'*;

Типовими морфонемами дієслів II дієвідміни є:

X кл.: **з / ж**: *зараз-и́-ти → зара́**ж**-ø-у*;

з / з′: *зараз-и́-ти → зара́**з′**-ø-ат'*;

д /д′: *са**д**-и́-ти → са́**д′**-ø-ат'*;

б, **п**, **в**, **м**, **ф / бл′**, **пл′**, **вл′**, **мл′**, **фл′**:

*л'у**б**-и́-ти → л'у́**бл′**-ø-ат'*;

*ку**п**-и́-ти → ку́**пл′**-ø-ат'*;

*ди**м**-и́-ти → ди**мл′**-ø-а́т'*;

*гра**ф**-и́-ти → гра**фл′**-ø-а́т'*;

XII кл.: **д′ / дж**: *гл'а**д′**-і́-ти → гл'а**дж**-ø-у́*;

с′ / ш: *ви**с′**-і́-ти → ви**ш**-ø-у́*.

Окрему групу в І дієвідміні складають дієслова ІХ класу. Виведення словозмінних основ дієслів цього класу здійснюється за сімома правилами:

1) у дієсловах: *бри́-ø-ти*; *гни́-ø-ти*; *кри́-ø-ти*; *ми́-ø-ти*; *ни́-ø-ти*; *ши́-ø-ти*; *ви́-ø-ти (голосно)* – основи виводяться наро-щенням до кореня /**й**/: *ши́й-**ø**-ут′*; *ни́й-**ø**-ут′* і под.;

2) у дієсловах: *би́-ø-ти*; *ви́-ø-ти (мотузку)*; *пи́-ø-ти* – осно-ви виводяться скороченням кореневого /**и**/ і наро-щенням /**й**/: *би́-ø-ти → б*(и#)*й-ø-ут′*; *пи́-ø-ти → п*(и#)*й-ø-ут′*;

3) у дієслові *жи́-ø-ти* і *бу́-ø-ти* до кореня наро-щуються /**в**/ та /**д**/: *жив-ø-у́т′, бу́д-ø-ут′*;

4) у дієслові *ли́-ø-ти* в основі інфінітива відбуваються такі зміни: усічення кореневої /**и**/ і подовження з пом'якшенням /**л**/: *л′л′*(и#)*-ø-ут′*;

5) в основах дієслів *жа́-ø-ти (серпом)*, *жа́-ø-ти (руку) і ду́-Ø-ти* усікається коренева голосна і наро-щується при-голосна: *жа́-ø-ти → ж*(а#)*н-ø-ут′*, *жа́-ø-ти → ж*(а#)*м-ø-ут′*; *ду́-ø-ти → д*(у#)*м-ø-ут′*;

6) корінь дієслова *і-ø-ти́* одержується наро-щенням /**д**/: *ід-ø-у́т′*;

7) в основах дієслів зі сполуками **-оро-** / **-оло-** усікається кінцева /**о**/: *боро́-ø-ти → бо́р′*(о#)*-ø-ут′*; *коло́-ø-ти → ко́л′*(о#)*-Ø-ут′*, що супроводжується морфонемами р/р′, л/л′.

• Чергування голосних фонем характерне для сло-воформ минулого часу чоловічого роду з *ø*-суфіксом.

Чергування **е/і** часто супроводжується чергуванням кореля-тивних приголосних за м'якістю: *бере**г**-ø-ти́ → бер′**і**г-ø-ø-ø*; ***не**с-ø-ти́ → н′**і**с-ø-ø-ø*.

Чергування **а/і** відбувається в словоформах минулого часу пі-сля /**л′**/ і /**р′**/: *л′**а**г-ø-ти́ → л′**і**г-ø-ø-ø*; *запр′**а**г-ø-ти́ → запр′**і**г-ø-ø-ø*.

Чергування **о**, **е/і** не відбувається у формах минулого часу перед /**р**/: *те́р-ø-ти → тер-ø-ø-ø*; а також в основах на дві приголосні: *ме́рз-ø-ти → мерз-ø-ø-ø*; *повз-ø-ти́ → повз-ø-ø-ø*.

• Для словоформ наказового способу – синтетичних й аналітичних – характерні ті самі морфонемні явища, що й для словоформ теперішнього / майбутнього часу доконаного виду, які використовуються в ролі словозмінних основ у цій способо-

вій парадигмі. Додаються лише чергування корелятивних приголосних у синтетичних словоформах перед флексіями **-імо**; **-іт′**:

стел-и́-ти → *стел′-ø-і́мо*; *стел′-ø-і́т′*;

говор-и́-ти → *говор′-ø-і́мо*; *говор′-ø-і́т′*.

• У словоформах умовного способу у функції словозмінних використовуються основи минулого часу з характерними для них чергуваннями голосних і приголосних за м'якістю.

♦ Для українських дієслів властива лексична варіантність інфінітивів: *бурмот-а́-ти* (V кл.) і *бурмот′-і́-ти* (XII кл.); *соп-і́-ти* (VI кл.) і *соп-ø-ти́* (VIII кл.); *ме́рз-ø-ти* (VIII кл.) і *ме́рз-ну-ти* (VII кл.).

Аналогічно лексичними варіантами є пари дієслів: *ревти* і *ревіти*; *густи* і *гудіти*; *задубнути* і *задубіти*; *забагти* і *забагнути* та ін.

Виражаючи те саме лексичне значення, вони мають основи інфінітива з різними тематичними суфіксами і, відповідно, належать до різних структурних класів. Але, незважаючи на формальну відмінність інфінітивних основ, вони дієвідмінюються однаково. Цьому сприяють правила виведення словозмінних основ у деяких класах, наприклад, VI кл. (і → ø) і VIII кл. (ø → ø), в яких різні тематичні суфікси замінюються ø-суфіксом:

рев-і́-ти → *рев-**ø-у́т′***;

рев-ø-ти́ → *рев-**ø-у́т′***;

Лише в парах, у яких є дієслова із суфіксом **-ну-** (*мерзнути*), обидва варіанти мають основи, характерні для VII класу:

ме́рз-ну-ти → *ме́рз-**н-ут′***;

ме́рз-ø-ти → *ме́рз-**н-ут′***.

• Деякі дієслова є різновідмінюваними, тобто вони мають різні словозмінні основи від того самого інфінітива. Це дієслова III і V структурних класів, в яких основи теп./ майб. док. виводяться за різними правилами:

*мугі́к-**а-ти*** → *мугі́к-**ай-ут′***; *мугі́ч-**ø-ут′***

Аналогічно, з різними основами, змінюються дієслова: *смі́кати*, *ти́кати*, *сука́ти*, *ди́хати* та ін.

§ 54. Наголошування дієслів при словозміні

Інфінітиви та парадигматичні словоформи особових дієслів мають певні схеми наголошування.

• У безпрефіксних інфінітивах наголос, як правило, припадає на тематичний суфікс (*лет'-і́-ти*, *дириг-ува́-ти*, *рад'-і́-ти* та ін.). В інфінітивах VII кл. (*ги́-ну-ти*, *пра́г-ну-ти*, *зо́йк-ну-ти*) та IX кл. (*ри́-ø-ти*, *би́-ø-ти*) наголошено кореневий склад. У невеликій кількості дієслів VIII кл. (*мес-ø-ти́*, *вез-ø-ти́*) наголошена фіналь інфінітива **-ти**.

• Словоформи часових і способових парадигм характеризуються декількома схемами наголошування:

1. В усіх можливих парадигматичних словоформах того самого дієслова наголос постійно припадає на основу, зокрема на такі її морфеми:

– на тематичний суфікс: *гул'-**а́й**-у*, *гул'-**а́й**-еш*, *... гул'-**а́й**-емо*, *гул'-**а́й**-ут'* / *погул'-**а́й**-у ... погул'-а́й-ут'* / *' гул'-**а́й**-ø*, *гул'-**а́й**-мо*, *гул'-**а́й**-те* / *гул'-**а́**-в-ø (би)*, *гул'-**а́**-л-а (б)*, *гул'-**а́**-л-о (б)*, *гул'-**а́**-л-и (б)*. Аналогічно наголошуються словоформи дієслів *радіти*, *працювати*, *взувати* та ін.

– на кореневу морфему: ***ри́**-øй-у*, ***ри́**-øй-еш*,*... **ри́**-øй-емо*, ***ри́**-øй-ут'*/ *розри́-øй-у*, *розри́-øй-еш*, *... розри́-øй-ут'* / *розри́-øй-ø*, *розри́-øй-мо*, *розри́-øй-те* / *розри́-ø-в-ø би*, *розри́-ø-л-а б*, *розри́-ø-л-о б*, *розри́-ø-л-и б*. Аналогічно у дієсловах *вити*, *мити* та ін.

– на префікс **ви-**: ***ви́**леч-ø-у*, ***ви́**лет-ø-иш*, *... **ви́**лет-ø-имо*, ***ви́**лет'-ø-ат'* / ***ви́**лет-ø-и*, ***ви́**лет'-ø-імо*, ***ви́**лет'-ø-іт'* / ***ви́**лет'-і-в-ø би*, ***ви́**лет'-і-л-а б*, ***ви́**лет'-і-л-о б*, ***ви́**лет'-і-л-и б*. Аналогічно у дієсловах: *висидіти*, *видумати*, *вичитати*.

2. Словоформи того самого дієслова в різних парадигмах мають рухливий наголос:

а) – у словоформах теперішнього і майбутнього часу (простого) та наказового способу наголос знаходиться на флексії:

*леж-ø-**у́***, *леж-ø-**и́ш**,... леж-ø-имо́*,... *леж-ø-**а́т'*** / *леж-ø-**и́***, *леж-ø-**і́мо***, *леж-ø-**і́т'***;

– у словоформах минулого часу та умовного способу наголос припадає на тематичний суфікс: *леж-**а́**-в-ø би*, *леж-**а́**-*

л-а б, *леж-**á**-л-о б*, *леж-**á**-л-и б*. Аналогічно у дієсловах *кричати*, *мчати*, *стояти*, *дрижати* та ін.

б) – у словоформах теперішнього і майбутнього простого та наказового способу наголос на флексії: *вез-ø-**ý***, *вез-ø-**éш***,... *вез-ø-**емó***, *вез-ø-**ýт'*** / *привез-ø-**ý***, *привез-ø-**éш***,... *привез-ø-емó*, ...*привез-ø-**ýт'*** / *привез-ø-**и́***, *привез'-ø-**ímo***, *привез'-ø-**ím'***;

– у формах минулого часу чоловічого роду наголос знаходиться на корені, в інших формах – на флексії: ***привíз**-ø-ø-ø-*, *привез-ø-л-**á***, *привез-ø-л-**ó***, *привез-ø-л-**и́***.

в) наголос рухливий в окремих словоформах тієї самої парадигми (рідко). Так, словозміна дієслова *казати* є складною в акцентуаційному аспекті:

– теперішній час: *каж-ø-**ý***, *к**á**ж-ø-еш*,... *к**á**ж-ø-емо*,... *к**á**ж-ø-ут'*;

– наказовий спосіб: *каж-ø-**и́***, *каж-ø-**í**мо*, *каж-ø-**ím'***;

– минулий час та умовний спосіб: *каз-**á**-в-ø*, *каз-**á**-л-а*, *каз-**á**-л-о*, *каз-**á**-л-и*.

3. Нестандартні акцентуаційні схеми характерні для атематичних дієслів, особливо у словоформах однини. Наприклад:

– майбутній час (простий): *прод**á**-м*, *продас-**и́***, *прод**ác'**-т'*, *прода-м**ó***, *продас-т**é***, *продад-**ýт'***;

– наказовий спосіб: *прод**á**й-ø*, *прод**á**й-мо*, *прод**á**й-те*;

– минулий час і умовний спосіб: *прод**á**-в-ø би*, *прода-л-**á** б*, *прода-л-**ó** б*, *прода-л-**и́** б*.

ПРИСЛІВНИК

§ 55. Загальна характеристика прислівника як частини мови

Прислівник (лат. adverbium) – це самостійна незмінна частина мови, до якої належать слова семантичної категорії ‘статична ознака іншої ознаки’, що є синтаксично зумовленою.

Семантика статичної ознаки дії (динамічної ознаки) виражає значення різноманітних обставин: місця (*піднятися* ***вгору***); часу (*прийти* ***ввечері***); причини (*сказати* ***зопалу***); мети (*зробити* ***наперекір***); а також способу дії (*говорити* ***пошепки***) та кількісну (*зробити* ***чимало***) і якісну характеристику дії (*працювати* ***наполегливо***).

Семантика статичної ознаки іншої статичної ознаки виражає якісні та кількісно-інтенсивні характеристики ознаки, вираженої прикметником або прислівником (***надто*** *сміливий,* ***порівняно*** *тепло,* ***дуже*** *холодно)*, а в поєднанні з дієприкметником може виражати різноманітні обставинні відношення (*написаний* ***зопалу****, піднятий* ***вгору****, сказаний* ***жартома*** та ін.).

Адвербіальна семантика відрізняється від ад'єктивної морфологічно: в прикметнику вираження ознаки пов'язане зі словозмінними категоріями роду, числа і відмінка, а прислівникова ознака морфологічно безкатегорійна, що зумовлює незмінність слів цієї частини мови, тобто їх граматичну одноформність.

Семантика статичної ознаки іншої ознаки формується на основі відношення між двома ознаковими словами за допомогою підрядного синтаксичного зв'язку прилягання:

– прислівника з дієсловом (*Йду* ***додому*** ***пізно***) – синтаксична функція обставини та опосередкованого означення[172] (*Ранок* ***несміливо*** *постукав у шибку краплями дощу*);

– прислівника з іншим прислівником (*Донька* ***дуже*** *красиво малювала*) – синтаксична функція опосередкованого означення;

[172] Опосередковані означення виражають опосередковану ознаку предмета, тобто через відношення її до іншої ознаки. Такі означення виступають у ролі поширювачів безпосередньої ознаки предмета – присудків та присубстантивних означень, а також можуть виражати означальні відношення до інших опосередкованих означень. Поняття опосередкованого означального компонента було введено в лінгвістику І. Кучеренком (Кучеренко І.К. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики. – К., 1959; Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. – Вінниця, 2003.).

– прислівника з прикметником (*Купила **дуже** красиве плаття*) – синтаксична функція опосередкованого означення.

Ці синтаксичні функції мають адвербіальний семантико-синтаксичний характер і є **первинними** для прислівника.

Прислівник може виступати і в інших синтаксичних функціях:

– предикативній: а) у ролі прислівникової частини складеного присудка (*Працювати на свіжому повітрі – **корисно і приємно***); б) у ролі прислівникової частини головного члена односкладного речення (*Вона закуталась у ковдру – їй **холодно***);

– детермінантно-модальній: у ролі вставних слів у модальних синтаксичних відношеннях із цілим реченням (***Очевидно**, сьогодні буде дощ*).

Ці синтаксичні функції також є семантико-синтаксичними, але **вторинними** для більшості прислівників.

Прислівник в ад'єктивній функції – у ролі неузгодженого присубстантивного означення (*Кава **по-віденськи** в цій кав'ярні дуже смачна*) виконує формально-синтаксичну функцію, яка є для прислівника **вторинною**.

За семантико-синтаксичним критерієм лише ті прислівники, які виконують адвербіальні функції обставини та опосередкованого означення, належать **до ядра** цієї частини мови. Прислівники у предикативній або ад'єктивній синтаксичних функціях (синтаксичні транспозити в дієслово і прикметник) та у функції вставних слів належать **до периферії**.

За лексичною семантикою прислівник вважається похідною частиною мови. Виняток становлять первинні займенникові прислівники (*як, коли, куди, звідки, доки, де, тут, там, сюди, туди, звідси, звідти, тоді, доти, досі, завжди, скрізь, так*) та утворені від них вторинні прислівники (*коли → **ін**коли, всюди → **по**всюди, де → **ні**де, звідки → звідки**сь*** та ін.).

До прислівника в основному належать похідні слова, утворені від інших частин мови: а) відіменникові деривати (*зима → **взимку**, вовк → **по**-вовч**ому**)*; б) відприкметникові деривати (*красивий → красив**о**, правий → направ**о**, ваш →*

по-вашому); в) віддієслівні деривати (*мовчати* → *мовч**ки***); г) відчислівникові деривати (*на двоє* → ***на**двоє, три* → *три**чі***). Прислівники-деривати виражають категорійну адвербіальну семантику, що морфологічно оформлюється спеціальними афіксами або морфолого-синтаксичною транспозицією інших частин мови в прислівник.

Питання лексичного обсягу прислівника як частини мови дискусійне в сучасній українській морфології і потребує окремого коментаря.

Існує чотири групи самостійних незмінних слів: власне прислівник (*стоїть **далеко**, працює **багато***); станівник (*Мені було **приємно***); дієприслівник (*Річка бігла **звиваючись***); модальник (***Можливо**, сьогодні буде дощ*). Морфологічний статус цих слів визначається по-різному. За спільною семантикою ʻознака іншої ознакиʼ та морфологічною однофор мністю їх зараховують до прислівника. За синтаксичною функцією розрізняють як окремі частини мови: прислівник (функція обставини); станівник (предикативна функція в односкладному безособовому реченні); модальник (функція вставного члена речення); дієприслівник зараховують до прислівника як непредикативну незмінювану форму (функція обставини) або до дієслова як предикативну незмінювану форму (функція другорядного присудка).

♦Дієприслівник

Примітка. В українській граматиці дієприслівник має різне визначення: як форма дієслова, що поєднує в собі ознаки дієслова і прислівника (традиційне визначення – М.Жовтобрюх[173], В.Русанівський[174], В.Горпинич[175], А.Грищенко[176]); як віддієслівний прислівник (І.Кучеренко[177]; І.Вихованець, К.Городенська[178]).

---

[173] Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова. – К., 1984.

[174] Сучасна українська літературна мова. Морфологія // За редакцією І.К.Білодіда. – К., 1969.

[175] Горпинич В.О.. Українська морфологія. – Дніпропетровськ., 2002.

[176] Сучасна українська літературна мова. За редакцією А.П.Грищенка. – Вид. 2. – К., 1997.

[177] Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. – Вінниця, 2003.

[178] Вихованець І.Р, Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004.

У дієприслівнику нейтралізуються основні морфологічні дієслівні ознаки – способу і часу (що обґрунтовано І.Кучеренком та І.Вихованцем), а граматичне значення виду лексикалізується, як і в усіх віддієслівних дериватах інших частин мови. Втрачаючи часове значення, дієприслівник змінює динамічну ознаку на статичну, що виражається через його обставинні відношення з дієсловом (*Він усміхався*, (за якої умови?) ***дивлячись*** (на кого?) *на людей*). Від прислівників дієприслівники відрізняються здатністю регулярно утворювати дієприслівникові звороти, приєднуючи до себе іменники за допомогою підрядного зв'язку – керування: ***дивлячись*** (на кого?) *на людей*. Семантичні (адвербіальна ознака), синтаксичні (функція обставини) ознаки та морфологічна одноформність дієприслівника є підставою для визначення його як окремого розряду прислівника.

♦Модальник

Примітка. Уперше модальні слова в самостійну частину мови виокремив В.В. Виноградов. У більшості сучасних українських граматик модальні слова визначаються як окрема група модальних прислівників (Л. Коломієць, А. Майборода [2]. І. Вихованець, К. Городенська [6]; І. Кучеренко [5]); А. Грищенко [4] не вважає незмінні слова з модальним значенням окремою групою прислівника. М. Жовтобрюх, Б. Кулик [1] розглядають групу модальних слів поза системою частин мови. В. Горпинич [3] виокремлює цей клас слів в окрему повнозначну частину мови – модальник.

До модальника відносять слова різних частин мови, об'єднані за семантикою 'ставлення мовця до предмета думки' та спільною синтаксичною функцією – вставний компонент речення: *правда, факт, без сумніву, на думку, чуєте, знаєте, як кажуть, здається, справді, неодмінно, зрозуміло, нарешті, ймовірно* та ін. Такі слова становлять одну лексико-семантичну групу, оскільки вони характеризуються спільною лексичною семантикою – модальністю. Проте ці слова мають граматичні значення різних частин мови і, крім синтаксичної функції вставних слів, можуть виступати характерними для кожної частини мови членами речення.

У межах цього класу слів визначається невелика група модальних слів (*безперечно, безсумнівно, видимо, далебі, дійсно,*

справді, мабуть, можливо, очевидно, напевне та ін.), які реалізують модальну семантику переважно у функції вставного компонента речення (*І **справді**, інше слово часом дорогоцінніше самої речі* (В. Сухомлинський); *Та **зрештою**, оце похилене жито не поезія?* (М.Стельмах); або комунікативно актуалізують окремі члени речення – виступають модальним атрибутом присудка[179] чи іншого члена речення (- *Ви дивуєтесь? .. А воно так **дійсно** було, – от я вам зараз оповім* (М. Коцюбинський); ***Взагалі** Франко – лірик високої проби, ...* (М. Коцюбинський). У першій синтаксичній функції такі модальні слова характеризуються детермінантним зв'язком із реченням: оцінювання мовцем (модальна ознака) предикативної ознаки, вираженої цілим реченням. У другій – синтаксичним зв'язком із членом речення: оцінювальна (модальна) ознака окремого слова. Тобто, модальна семантика таких слів (ставлення мовця до змісту висловлювання або його компонентів) також має ознакову природу – інтелектуальна оцінка предикативної ознаки – і узгоджується із семантичною категорією прислівника 'ознака іншої ознаки'.

Отже, такі слова виражають адвербіальну категорійну семантику – 'ознака іншої ознаки', що дає підстави віднести їх до прислівника. Модальні прислівники протиставляються у системі мови іншим модальним словам також за словотвірною структурою (більшість модальних прислівників утворені за словотвірними прислівниковими моделями: *безперечн-**о**, звичайн-**о**, **по**-моєму*) та здатністю виконувати у більшості випадків, крім функції вставного модального компонента речення, синтаксичну функцію обставини, напр.: *Брат Ізоген довів так **безперечно** потребу жертви, що і сам я мусив схилити голову* (Леся Українка); *Голос, що пролунав у коридорі, належав, **безперечно**, командирові корабля Журбі* (Д. Ткач).

♦Станівник

Примітка. Уперше частину мови "категорія стану" виокремив у російському мовознавстві Л. Щерба. В україністиці станівник (категорія стану) визначається: як окрема частина мови

[179] Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. – Вінниця, 2003. – С. 348.

(М. Жовтобрюх [1], В. Горпинич [3]); як група власне предикативних прислівників (А. Грищенко [4], І. Кучеренко [5]); як група аналітичних дієслів (І. Вихованець [6]).

До станівника відносять незмінні слова, об'єднані семантичною категорією непроцесуального стану. Такі слова утворені на базі іменника (***Пора*** *в путь*) та прислівника (*Йому* ***смутно*** *на душі*) способом синтаксичної транспозиції: зміною первинної синтаксичної функції на вторинну – головного члена безособового речення.

Категорійна семантика стану – розглядається як явище синтаксичного характеру, адже іменники, прикметники, прислівники у функції предиката також можуть виражати різну станову семантику, але лексично: часове значення (*рано, пізно, пора, час*); просторове значення (*широко, високо*); зорові, слухові сприйняття (*видно, чутно*); почуття (*гріх, сором, мука*) тощо.

Граматики, які визначають станівник як окрему частину мови або аналітичну форму дієслова, вказують на їхню здатність виражати граматичні значення часу та умовного способу, утворюючи складений предикатив із дієсловами-зв'язками (*Їй* ***(є) холодно***. *Їй* ***було холодно***. *Їй* ***буде холодно***. *Їй* ***було б холодно***). Проте такі аналітичні сполуки мають синтаксичний характер і не є цілісними морфологічними формами, вони складаються з двох слів, між якими можна поставити питання (*Мені* ***стає*** (як?) ***прикро***. *Мені* ***стало*** (як?) ***прикро***. *Мені* ***стане*** (як?) ***прикро***), причому в таких аналітичних утвореннях прислівник не змінює своєї категорійної семантики 'статична ознака іншої ознаки' на динамічну ознаку, тому що граматичні значення часу і способу виражаються лише дієсловом-зв'язкою.

Іменники, що вживаються в предикативних функціях як у двоскладному (*Так робити –* ***гріх***), так і в односкладному реченні (***Гріх*** *мені*), зберігають лексичну єдність із тими ж самими іменниками в інших функціях (*А хто простить мій* ***гріх****, який супроти себе?)*. У предикативній функції лише іменник *слід* змінює свою семантику і вживається у значенні 'варто'. Тому предикативні іменники – це синтаксичне явище: синтаксична транспозиція іменника у дієслово.

Більшість прислівників, що вживаються у предикативній функції в односкладному реченні, можуть виступати як обставинами, так і присудками (*Працюю* ***весело****; Працювати було* ***весело****; На душі* ***весело***), при цьому вони зберігають лексичну і морфологічну цілісність – мають однакове лексичне значення, морфемну будову (*весел-о, сумнівн-о)* і можуть виражати інтенсивність ознаки за допомогою кількісно-означальних прислівників (*дуже весело, трохи сумнівно, ледь морозно*), або ступенями порівняння (*сумнівно, сумнівніше, найсумнівніше*). Отже, незмінні слова із семантикою ‘ознака іншої ознаки’, морфологічно оформлені суфіксами **-о**, **-е**, що можуть виконувати як обставинну, так і предикативну синтаксичні функції, мають статус якісних прислівників.

Кількісно обмежену групу утворюють незмінні слова, які вживаються тільки у функції предикатива односкладного речення: *(не) можна, (не) треба, необхідно, неможливо, (не) потрібно, (не) повинно, (не) варто, (не) слід***.** Ці слова переважно мають модальну семантику – виражають оцінювальну ознаку (необхідності / неможливості) – і виступають компонентом складеного предикатива (*Мені* ***потрібно*** *працювати; Мені* ***(є) потрібно*** *води; Мені* ***буде потрібно*** *багато часу; Тут* ***неможливо*** *пройти. Цього* ***не повинно*** *статися*), або еліптичним реченням (***Треба. Варто. Можна***).

Слова *необхідно, потрібно, повинно, варто, неможливо* морфологічно оформлені як прислівники: мають суфікс **-о;** можуть виражати інтенсивність ознаки (крім *повинно, варто*) у сполученні з кількісно-означальними прислівниками (*дуже потрібно, вкрай необхідно, зовсім неможливо*). Слова *можна, треба, слід* характеризуються морфологічною одноформністю і не співвідносні з іншими частинами мови, проте вони можуть вступати у синонімічні відношення з прислівниковими предикатами модальної семантики (*треба – потрібно; слід – варто; можна – можливо*), а *треба* виражає інтенсивність ознаки (*дуже треба*).

Семантика модальної ознаки, морфологічна та словотвірна подібність до прислівника дає підстави визначити ці слова як прислівники, а єдина для них предикативна синтаксична функ-

ція зумовлює виокремлення їх в окремий кількісно обмежений клас прислівників – модальні предикативні прислівники.

Станівник та модальник не оформлюються в окремі частини мови і не можуть протиставлятися прислівникам лише на підставі синтаксичної функції. Прислівник у предикативній функції – явище синтаксичного функціонування, яке в межах морфології розглядається як транспозиція першого ступеня (синтаксична транспозиція). Синтаксичні прислівникові транспозити, а також власне модальні прислівники у предикативній та вставній функціях не набули нових морфологічних ознак і не змінили своєї категорійної семантики ʻознака іншої ознаки’.

Отже, до прислівника як частини мови належать незмінювані слова семантичної категорії ʻстатична ознака іншої ознаки’: власне прислівники та дієприслівники, які здатні виконувати синтаксичну функцію обставини та опосередкованого означення; а також модальні прислівники, які реалізують адвербіальну семантику у синтаксичній функції предикатива односкладного речення та вставного компонента речення.

§ 56. Семантико-функціональні розряди прислівників

Лексичні значення прислівників характеризується двома способами референції: номінативним – слово називає ознаку іншої ознаки і має чітке лексичне значення; і вказівним – слово вказує на ознаку іншої ознаки, але не називає її і має вказівне (дейктичне) значення. За способом референції прислівники поділяються на два семантичні типи – прислівники визначеної семантики та прислівники узагальнено-вказівної семантики (займенникові прислівники). За характерними семантичними, словотвірними і синтаксичними ознаками прислівники у межах цих семантичних типів диференціюються на семантико-функціональні розряди.

Семантика прислівника формується на основі відношень між двома ознаковими словами: а) прислівником і дієсловом; б) при-

слівником і прикметником; в) прислівником й іншим прислівником; або детермінантно – між прислівником і цілим реченням, що зумовлює вживання прислівника в різноманітних синтаксичних функціях. Тому у поділі прислівників на розряди одним із головних критеріїв є функціональний, який враховує семантико-синтаксичні відношення між прислівниковою ознакою та ознакою, вираженою іншими частинами мови.

♦**Прислівники визначеної семантики** поділяються на чотири семантико-функціональні розряди: означальні, обставинні, модальні та дієприслівники.

Примітка. Граматики української мови вживають різні терміни на позначення розрядів прислівників: ад'єктивні, атрибутивні, предикативні[180]; обставинно-атрибутивні, власне обставинні[181].

• **Означальні прислівники** виражають ознаку, яка дає характеристику іншій ознаці (процесуальній або статичній) за притаманними їй властивостями.

Означальні прислівники протиставляються обставинним за характером лексичної семантики та особливостями синтаксичної функції. Ці прислівники не характеризуються власне обставинним функціонуванням у реченні, оскільки вони виражають означальні відношення між двома ознаковими словами; натомість обставинні прислівники виражають обставинні відношення – позначають обставини (умови, фактори), в яких існує предикативна ознака. У сучасній граматиці синтаксична функція означальних прислівників визначається як атрибутивно-обставинна або функція опосередкованого означення.

Означальні прислівники, що виражають ознаку іншої ознаки за характерними для неї властивостями, пов'язуються з опорним словом прислівним підрядним зв'язком. Обставинні прислівники переважно виражають обставинні відношення до речення (граматичної основи) в цілому, тобто виступають детермінантними обставинами[182].

---

[180] Украинская грамматика. – К., 1986.

[181] Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. –К., 1988.

[182] Детермінант – член речення, що виражає відношення до всього складу речення, поширює його в цілому і не пов'язаний ні з яким окремим його членом.

За особливістю лексичної семантики та семантико-синтаксичних відношень між ознаковими словами означальні прислівники розподіляються на три групи: якісно-означальні; кількісно-означальні та прислівники способу дії.

Якісно-означальні прислівники (питання – *як?*) виражають ознаку, що є: якісною характеристикою дії або стану (*розмовляти **голосно**, ставитися **дбайливо**, звертатися **привітно***); якісною характеристикою віддієслівної ознаки, вираженої дієприкметником (*розказаний **голосно**, виконаний **дбайливо**, прийнятий **привітно***) та дієприслівником (*працюючи **старанно**, виконуючи **уважно**, співаючи **тихо***).

Ці прислівники семантично корелюють з якісними прикметниками, від яких утворені, і мають свої морфологічні ознаки: а) морфемну будову з кінцевим суфіксом основи **–о** (рідше **–е**) – вони творяться за словотвірною моделлю: основа якісного прикметника + суфікси **-о**, **-е:** *гарн-ий → гарн-**о**, розумний → розумн-**о**, гарячий → гаряч-**е**, добрий → добр-**е***; б) морфологічну варіативність у градуюванні інтенсивності ознаки, вираженої прислівниковою лексемою[183] (*голосно → голосніше; (більш /менш) голосно; → найголосніше; (найбільш / найменш) голосно*).

Якісно-означальні прислівники виконують такі синтаксичні функції: а) опосередкованого означення (*Він **весело** заговорив*; ***Старанно** записані нотатки склали основу його звіту*); б) предикатива – вторинна функція (*Завжди **весело** зустрічатися з цими людьми. Мені на душі **стало весело***).

Для прислівників *безлюдно, вітряно, видно* первинною і єдиною є функція головного компонента складеного предикатива в односкладному реченні: *У приміщенні стало* (як?) ***безлюдно**. Вночі зробилося* (як?) ***вітряно**. Нарешті стало* (як?) ***видно***). Хоча ці прислівники вживаються тільки в предикативній функції, вони подібні за семантичними та морфологічними ознаками до якісно-означальних прислівників: а) називають безсуб'єктну

Цей термін введено в граматику і обгрунтовано Н. Шведовою (Русская грамматика: В 2 т. – М. – Т. 2. – 1980.).

[183] Див. § 57. Морфологічна категорія ступенів вияву ознаки прислівника.

ознаку стану і відповідають на питання якісної ознаки – як?; б) утворюються від прикметників за допомого суфікса **-о** (***видн-ий*** *→ видн-**о**; **безлюдн-ий** → безлюдн-**о**; **вітрян-ий** → вітрян-**о***); в) можуть виражати інтенсивність ознаки (*дуже вітряно, ледь видно, більш вітряно, найменш видно*). Предикативна функція цих прислівників – як єдино можлива для них – виокремлює їх із розряду якісно-означальних як периферійну групу.

Якісно-означальні прислівники становить великий за обсягом клас слів.

Кількісно-означальні прислівники (питання – *скільки? наскільки? якою мірою?*) виражають інтенсивність вияву іншої ознаки або кількісну ознаку іншої ознаки: динамічної – у придієслівній позиції (*дуже хотіти, чимало написати, тричі гукнути*); статичної – у сполученні з прикметниками (дієприкметниками): *занадто швидкий, надмірно засипаний, тричі написаний*; та прислівниками (дієприслівниками): *занадто близько, багато читаючи*.

Кількісно-означальні прислівники утворюються за характерними словотвірними моделями морфологічних (*дуж-**е**, **занадто***) і неморфологічних (*надвоє, досхочу*) способів словотворення, хоча деякі з них є непохідними (*трохи, надто*). Ці прислівники виконують первинну синтаксичну функцію опосередкованого означення (*Дівчина **тричі** гукнула*; ***Дуже холодне** повітря пекуче вдарило в обличчя. Він підійшов **занадто близько***).

Прислівники, що виражають інтенсивність вияву іншої ознаки (питання – *якою мірою?) – дуже, надзвичайно, виключно, абсолютно, трохи, недостатньо, достатньо, вщерть, вщент, досхочу, надто, занадто, надміру, надмірно, ледь, ледь-ледь* – можуть сполучатися з різними ознаковими словами: дієсловами (*напитися **досхочу**, виглянути **ледь-ледь***), прикметниками (***занадто** холодний, **надзвичайно** впевнений*) та прислівниками (***дуже** тепло, **трохи** волого*).

Прислівники, що виражають кількісну ознаку іншої ознаки (питання *скільки? наскільки?*) – *мало, чимало, замало, багато, набагато, забагато, удвоє, утроє, учетверо, надвоє, натроє, двічі, тричі* – сполучаються переважно з дієсловами та віддієслівними дериватами (дієприкметниками та дієприслів-

никами). Прислівник *набагато* може вживатися з прикметниками та прислівниками вищого ступеня (***набагато*** *зеленіший,* ***набагато*** *голосніше*), а кількісно-означальні прислівники вищого ступеня *більш, менш* та найвищого ступеня *найбільш, найменш* утворюють аналітичні форми ступенів порівняння прикметників.

Кількісно-означальні прислівники становлять невеликий клас слів.

Прислівники способу дії (питання – яким способом?) виражають ознаку, що характеризує іншу ознаку за способом її виконання: а) процесуальну (з дієсловом – *ідупішки*); б) статичну віддієслівну (з дієприкметником – *написаний по-українськи*; з дієприслівником – *працюючи гуртом*). Ознака за способом дії формується на основі трьох типів означальних відношень:

– позначення способу виконання дії за характерними для неї ознаками: *пошепки, рачки, пішки, верхи, мовчки, вголос, потайки, навкулачки, навстіж, спідлоба* та ін.;

– позначення способу виконання дії за спільним або роздільним виконанням: *разом, удвох, врозкид, вроздріб, врозліт, поодинці, по двоє* та ін.;

– позначення способу виконання дії за порівняльно-уподібнювальними відношеннями дії до предмета чи особи: *лечу стрілою* (як стріла); *розмовляю по-українськи* (як в Україні); *висварив по-батьківськи* (як батько).

Прислівники способу дії утворюються за характерними словотвірними моделями морфологічних (***по****-батьківськ-****и****, мовчки*) та неморфологічних (*вголос, стрілою, по двоє*) способів словотворення. Ці прислівники можуть виконувати первинну синтаксичну функцію опосередкованого означення (*Трохи посидів та й пішов* ***мовчки****. Новина, розказана* ***по-дружньому****, вразила його супутника*), а також виступають у вторинній функції неузгодженого присубстантивного означення (*обід* ***по-українському****, діалог* ***пошепки***).

Прислівники способу дії утворюють великий за обсягом клас слів, який поповнюється новими дериватами (*по-бушівськи, по-кучмівському*).

• **Обставинні прислівники** виражають ознаку, що характеризує іншу ознаку за обставинами (факторами), в яких вона відбувається чи існує.

Обставинні прислівники можуть виступати детермінантним членом речення, а також членом речення, пов'язаним прислівним зв'язком з опорним словом. Отже, обставинні прислівники, на відміну від означальних, характеризуються більшою функціональною автономністю, оскільки можуть виражати власне обставинні відношення до речення в цілому.

У детермінантній синтаксичній функції ці прислівники виражають обставинні відношення: а) до всього речення (***Нарешті*** *машина вискочила на міст Патона*) б) до дієприкметникового та дієприслівникового звороту (*Скинувши з себе* ***ввечері*** *мокрий одяг, зранку діти прокинулися від холоду. У далині сіріє висока гора, вкрита* ***обабіч*** *колючими чагарниками*).

За умови прислівного підрядного зв'язку з: а) дієсловом локативної семантики (перебування, переміщення): *Батько прийшов* ***додому*** (це стосується тільки прислівників місця); б) прислівником (*Натрудившись* ***вдень****, сім'я весело відпочивала біля вечірнього вогнища.* ***Пізно*** *вночі приїхав тато із веселою звісткою*); в) прикметником (***Вчора*** *написаний лист чекав мого рішення.* ***Завжди*** *веселий хлопець чомусь був похнюплений*) обставинні прислівники також виражають обставинні відношення. Синтаксичні функції, в яких обставинна семантика прислівників дублюється на синтаксичному рівні, є первинними для обставинних прислівників.

У поєднанні з одиничним іменником (*Дорога* ***навпростець*** *була складнішою, але коротшою*) у функції неузгодженого присубстантивного означення прислівникова ознака модифікується: характеризує не ознаку, а предмет. Функція безпосереднього означення є вторинною для обставинних прислівників.

Обставинні прислівники, за винятком прислівників часу *рано, пізно*, утворюються морфолого-синтаксичним способом словотворення: адвербіалізацією прийменниково-іменникових

форм (*навесні, удень, замолоду, спросоння*), що є морфологічною особливістю прислівників цього розряду.

За особливостями лексичної семантики та семантико-синтаксичних відношень між ознаковими словами обставинні прислівники диференціюються на чотири семантико-функціональні групи: прислівники часу; місця; причини та мети. Детермінантний характер зв'язку обставинних прислівників у структурі речення визначає їхнє відношення до предикації загалом і предикативної ознаки зокрема, вираженої дієсловом. Тому семантика обставинних прислівників виражає насамперед різноманітні умови (фактори), в яких відбувається дія (стан).

Прислівники часу (питання – *коли? відколи? доки? поки? з якого часу? до якого часу?*) виражають обставинну ознаку, що характеризує іншу ознаку за часом, в якому вона відбувається чи існує. Прислівники часу поділяються на три семантичні підгрупи: а) прислівники, які називають час, коли відбувається дія: *ранком, вдень, завжди, щодня, сьогодні, вчора, взимку* тощо (***Опівдні*** *сонце стояло рівно і нещадно пекло)*; б) прислівники, які називають вихідну межу дії: *спочатку, зранку, здавна, зроду, змолоду* тощо (***Здавна*** *в Україні повелося зустрічати гостей хлібом-сіллю)*; в) прислівники, які називають кінцеву межу дії: *довіку, допізна, повік, навіки* (***Допізна*** *лунав веселий спів із сусідського двору)*.

За морфологічними особливостями серед прислівників цієї групи виокремлюються прислівники *рано* та *пізно*, які подібно до якісно-означальних утворені від якісних прикметників і можуть виражати інтенсивність ознаки (*пізно → пізніше → найпізніше*), проте ці прислівники називають часову ознаку і відповідають на питання *коли?*

Прислівники місця (питання – *де? куди? звідки? в якому напрямку?*) виражають обставинну ознаку, що характеризує іншу ознаку (дію) за місцем і напрямком у просторі. Прислівники місця поділяються на дві семантичні підгрупи: а) прислівники, які називають місце у просторі, де відбувається дія: *навкруги, долі, спереду, вгорі, внизу, попереду, поблизу, неподалік, навколо, поруч* та ін. (***Неподалік*** *розкинулося мальовниче озеро)*; б) прислівники, які називають напрямок дії у просторі: *додолу, додому, нагору, вгору,*

вниз, вправо, зліва, зблизька, здалеку (*Автомобіль звернув **направо** і помчав по лісовій дорозі)*.

За морфологічними особливостями серед прислівників місця виокремлюються прислівники *далеко, близько, високо, низько*, які утворені від якісних прикметників і можуть виражати інтенсивність ознаки (*близько → ближче → найближче; дуже далеко; зовсім близько*).

Прислівники причини (питання – *чому? через що? з якої причини?*) виражають обставинну ознаку, що вказує на причину іншої ознаки (дії): *зопалу, зозла, спересердя, згарячу, спросоння, здуру, знічев'я, ненароком (Секретар **спересердя** грюкнув дверима і вийшов)*.

Прислівники мети (питання – *для чого? з якою метою? навіщо*?) виражають обставинну ознаку, що характеризує іншу ознаку (дію) за метою її виконання: *навмисно (-е), напоказ, наперекір, на зло (Приятель **навмисне** мовчав до приходу сестри)*.

Обставинні прислівники утворюють великий за обсягом клас слів, який складається з кількісно різних за лексичним наповненням груп: великі і продуктивні групи утворюють прислівники місця та часу; прислівники мети та причини об'єднують обмежену кількість слів.

• **Дієприслівники** виражають ознаку, що характеризує предикативну ознаку за: а) обставинами, в яких вона відбувається (*Хлопченя раптом зупинилося* (з якої причини?), ***зрозумівши** свою помилку*); б) способом її виконання (*Сонячний зайчик **підстрибуючи*** (яким способом?) *біг по стіні*).

Дієприслівники мають характерні морфологічні ознаки: вони регулярно утворюються від дієслів за допомогою спеціальних суфіксів (***-учи*** (***-ючи***); ***-ачи*** (***-ячи***); ***-ши***) і формують великий за обсягом продуктивний клас прислівників. Дієприслівникова деривація відбувається за такими словотвірними моделями:

– основа дієслова теперішнього часу + суфікс ***-учи*** для дієслів I дієвідміни; ***-ачи*** для дієслів II дієвідміни:

***пи́ш-ø**-ут' → пи́ш-ø-**учи**; **сид'-ø**-и́т' → си́д'-ø-**ачи**; **вми-ва́й**-ут'-**с'а́** → вмива́й-**учи**-с';*[184]

– основа дієслова минулого часу чоловічого роду + суфікс ***-ши***: ***мал'-ува́-в-ø*** → *мал'ува́в-**ши**; **прин'іс-ø-ø-ø*** → *прин'іс- ø-ø-**ши**; **познайо́м-и-в-ø-с'а*** → *познайо́мив-**ши**-с';*

При творенні дієприслівників у дієслівних основах нейтралізуються грамеми теперішнього та минулого часу, тому недоречно використовувати терміни "дієприслівники теперішнього часу" та "дієприслівники минулого часу", які вживаються у традиційних граматиках. Дієприслівники виражають не граматичне значення часу, що встановлюється відносно моменту мовлення, а функціональну часову ознаку – часові відношення стосовно предикативної ознаки: ***Прийшовши** втомлена додому, **мати лягла** і, **укутавшись** теплою ковдрою, відразу **заснула***. У цьому реченні дієприслівники означають попередність вираженої ними ознаки стосовно предикативних ознак (*мати лягла і заснула)*.

Синтаксичними ознаками дієприслівників є функції обставини або опосередкованого означення, які вони виконують самостійно або у складі дієприслівникового звороту, та здатність керувати залежними іменниками: ***Працюючи*** (за чим?) *за столом* (біля чого?) *біля вікна, він милувався весняним буянням природи*. Відповідно, функціонально дієприслівник може виражати: а) різноманітні обставинні відношення (частіше часу, рідше причини, мети, умови) і виступає детермінантною обставиною; та 2) означальні відношення способу дії і виступає опосередкованим означенням.

• **Модальні прислівники** називають ознаки, що передають ставлення мовця до змісту висловлювання або його частин. За синтаксичною функцією модальні прислівники поділяються на дві семантико-функціональні групи: власне модальні прислівники та предикативні модальні прислівники.

[184] У мотивувальних дієслівних основах суфікси дієслівних основ та формозмінні суфікси основи минулого часу не визначаються, оскільки вони не впливають на словотвірний процес і не виражають ніяких граматичних дієслівних значень у морфемній структурі мотивованих дієприслівників.

Власне модальні прислівники виражають оцінювальну ознаку (інтелектуальну оцінку мовцем) предикативної ознаки, вираженої цілим реченням, напр.: ***Мабуть**, передчуття розлуки властиве людині* (І. Цюпа)*;* ***Напевне**, усе вже визначено* (П. Загребельний). Такі прислівники детермінантно поєднані з реченням у цілому і виконують синтаксичні функції:

1) вставного компонента речення: *Ні, се, **власне**, не було хвалою, але се більше варто було, ніж звичайне величання матірок своїми дочками* (Леся Українка);

2) модального атрибута присудка або іншого члена речення: *А хто вона **взагалі**, не тільки для тебе?*; *Недарма люди завжди старались заселити порожні ліси і води німфами, русалками, **взагалі** чимсь живим, хоч би й фантастичним* (Леся Українка);

Власне модальні прислівники можуть виражати:

1) реальну модальність – упевненість мовця в реальності повідомлюваного: *безумовно, безперечно, безсумнівно, справді, природно, звичайно, звісно, справедливо, дійсно, щоправда* та ін. Напр.: *Ти мене чекала на порозі, Щоб легенько, **звісно**, докорить…* (М. Рильський).

2) гіпотетичну модальність – невпевненість (припущення) мовця щодо реальності повідомлюваного: *може, можливо, мабуть, либонь, певно, напевно, очевидно, видно, ймовірно* та ін. Напр.: *Ці слова дівчина промовила сухо й різко. **Видно**, дуже неприємно було їй переказувати це доручення* (В. Собко).

3) логічне впорядкування інформації в реченні – послідовність, висновок, результат, уточнення: *по-перше, по-друге, нарешті, наприклад, власне, головне, зрештою, врешті, врешті-решт, взагалі, до речі, словом, зокрема, отже* та ін. Напр.: *Вона єднала його з командними пунктами, з сусідами і з тилами, єднала, **зрештою**, з самою Батьківщиною* (О. Гончар);

4) джерело думки – визначення мовцем джерела інформації щодо учасників комунікації (1 та 2 особи однини і множини) або неучасників комунікації (3 особа множини): *по-моєму, по-твоєму, по-нашому, по-вашому, по-їхньому*. Напр.: *А **по-моєму**, не лише зненависть, а й любов рухає армії вперед* (О. Гончар). Ці прислівники мають узагальнено-вказівну семантику.

У сучасній українській граматиці група власне модальних прислівників чітко не визначена і потребує окремого лінгвістичного дослідження. Деякі прислівники модальної семантики, крім функції вставного компонента та модального атрибута (рідше), можуть виконувати функцію опосередкованого означення, пор.: *Іванов* ***прощається*** *з дружиною* ***звичайно****, як і більшість з простих людей, що йдуть на війну* (О. Довженко); *В нижчеподаній статті я,* ***звичайно****, не охоплюю всіх проблем розвитку української мови* (М. Рильський). У таких модальних прислівниках адвербіальна ознака набуває модальної оцінки тільки синтаксично, у функції вставного компонента. Тому такі прислівники – явище синтаксичної транспозиції: зміна первинної функції означальних та займенникових означально-присвійних прислівників на вторинну – вставний компонент речення.

Власне модальні прислівники, які не вживаються у функції опосередкованого означення (до них не можна поставити питання *як?* тощо), формують кількісно обмежену групу. За даними "Словника української мови" до власне модальних прислівників можна зарахувати, наприклад, такі слова: *по-перше, по-друге, по-третє, звісно, дійсно, власне, врешті, зрештою, нарешті, врешті-решт, взагалі, зокрема, справді, безумовно, певне, напевне, щоправда, може, можливо, мабуть, либонь, видно, ймовірно*.

Предикативні модальні прислівники виражають предикативну модальну ознаку, яку мовець кваліфікує як необхідність (доцільність / недоцільність) повідомлюваного *(Я вважаю, що сьогодні* ***необхідно*** *працювати наполегливо*; *Якщо тобі буде* ***потрібно****, приходь завтра*). Ця семантико-функціональна група прислівників об'єднує обмежену кількість слів (*(не) можна, (не) треба, необхідно, неможливо, (не) звісно, (не) потрібно, (не) повинно, (не) варто, (не) слід*)**,** які можуть виконувати функцію призв'язкового компонента у структурі складеного предикатива односкладного речення (*Мені (є)* ***потрібно працювати****, Мені (є)* ***потрібно*** *води, Мені* ***буде потрібно*** *багато часу*); або еліптичного речення (***Не варто. Можна.***).

♦**Прислівники узагальнено-вказівної семантики** (займенникові прислівники) об'єднуються в окремий клас за способом

референції. Прислівники визначеної семантики називають ознаку ознаки через безпосередню номінацію конкретної ознаки в дійсності, а займенникові прислівники – опосередковано – через зв′язок із мовленнєвою ситуацією (дейктична референція) або через зв′язок із попереднім чи наступним контекстом (анафорична референція). Тому займенникові прислівники характеризуються узагальнено-вказівною семантикою: поза контекстом вони вказують на узагальнену ознаку іншої ознаки, не виражаючи конкретного лексичного значення, отже передають різні аспекти адвербіальної семантики, найчастіше місця, часу, способу дії.

Займенникові прислівники, співвідносні з означальними, вказують на ознаку іншої ознаки, вираженої дієсловом, дієприкметником та дієприслівником, і пов'язуються з опорним словом прислівним зв'язком: *Я* ***так*** *працюю*; *Розказана* ***по-твоєму*** *історія набула зовсім іншого значення* (функція опосередкованого означення); *Написавши* ***як-небудь****, учень і не сподівався на високу оцінку* (означальне відношення до дієприслівника).

Займенникові прислівники, співвідносні з обставинними, вказують на ознаку іншої ознаки, вступаючи у детермінантний зв′язок із реченням у цілому: ***Інколи*** *над ранковим спокоєм річки, обвитої патиною туману, пролітала рання пташка* (О. Гончар)*;* ***Звідки*** *виникло це почуття тривоги, я не розуміла*. Найчастіше такі займенникові прислівники виконують синтаксичну функцію обставини часу та місця.

За особливостями узагальнено-вказівної семантики та функціонування займенникові прислівники поділяються на семантико-функціональні розряди: вказівні, означальні, означально-присвійні, ототожнювальні, питальні, відносні, неозначені, заперечні. У межах кожного розряду за співвідношенням із семантикою прислівників визначеної семантики займенникові прислівники можуть поділятися на лексико-граматичні групи.

• **Вказівні займенникові прислівники** виражають найбільш узагальнену вказівну семантику, яку можна диференціювати, а видові прислівники об'єднати в такі лексико-граматичні групи: а) прислівники вказівної ознаки місця: *тут, отут, там, отам, туди, сюди, всюди, повсюдно, звідусіль, звідусюди, скрізь, звідси, звідти, звідтіля*; б) прислівники вказівної ознаки

часу: *тепер, відтепер, дотепер, зараз, завжди, завше, тоді, відтоді, доти, досі;* в) прислівники вказівної означальної ознаки: *так, отак.*

• **Означальні займенникові прислівники** вказують на означальну ознаку іншої ознаки, вираженої дієсловом, дієприкметником та дієприслівником, і характеризують цю ознаку за: порівняльно-протиставними відношеннями (*інакше, по-інакшому, по-іншому*); та порівняльно-розподільними відношеннями (*по-всякому*). Ці прислівники утворюються від означальних займенникових прикметників *інший, інакший, всякий*.

• **Означально-присвійні прислівники** вказують на означальну ознаку іншої ознаки, вираженої дієсловом, дієприкметником та дієприслівником, і характеризують цю ознаку за порівняльно-уподібнювальними відношеннями:

а) до 1-ї або 2-ї особи однини та множини як учасників комунікації (*по-моєму* (як я), *по-твоєму* (як ти), *по-нашому* (як ми), *по-вашому* (як ви);

б) до 3-ї особи множини – неучасника комунікації (*по-їхньому* – як вони);

в) до 1-ї, 2-ї, 3-ї особи однини безвідносно до акту комунікації (*по-своєму* – як я; як ти; як він / вона).

Означально-присвійні прислівники утворюються від відповідних присвійних прикметників *мій, твій, наш, ваш, їхній, свій*. Прислівники цього розряду можуть виражати модальну адвербіальну ознаку.

Означальні та означально-присвійні займенникові прислівники співвідносні з прислівниками способу дії.

• **Ототожнювальні займенникові прислівники** вказують на тотожність адвербіальної ознаки і характеризують означуване за відношенням: а) до місця (*тут же; там само; там же; туди ж; сюди ж; звідти ж)*; б) до часу *(тоді ж);* в) за ідентичністю іншій ознаці (*так само)*. Ця група займенникових прислівників об'єднує аналітичні слова, утворені словоскладанням.

• **Питальні займенникові прислівники** виражають питання: а) про означальну ознаку (*як?*); про ознаку міс-

ця (*де? куди? звідки? звідкіля?*); б) про часову ознаку (*коли? відколи? доки? допоки? поки?*); в) про причинову ознаку (*чому?*); г) про цільову ознаку (*навіщо?*) іншої ознаки.

• **Відносні займенникові прислівники** вказують на залежність підрядної частини у складнопідрядному реченні та виражають: а) вказівну означальну ознаку (*як*); б) вказівну ознаку місця (*де; куди; звідки; звідкіля*); в) вказівну часову ознаку (*коли; відколи; доки; допоки; поки*); г) вказівну причинову ознаку (*чому*); ґ) вказівну цільову ознаку (*навіщо*) відносно іншої ознаки (підрядного речення в цілому): *Дитя зачаровано чекало,* ***коли*** *засяє ялинка. Незнайомець квапливо розповідав,* ***чому*** *і* ***як*** *він опинився серед лісу. Олена вже точно знала,* ***куди*** *їй потрібно звернутися з цим питанням.* За лексичним складом ця група займенникових прислівників однакова з питальними, але відрізняється від них функціонально.

• **Неозначені займенникові прислівники** вказують на невизначену, не чітко окреслену ознаку іншої ознаки і семантично диференціюються на лексико-граматичні групи аналогічно до питально-відносних. Вони вказують на невизначену: а) означальну ознаку (*якось, як-небудь, казна-як…*); б) ознаку місця (*десь; де-не-де, десь-інде куди-небудь, туди-сюди, хтозна-звідки; звідкілясь…*); в) часову ознаку (*колись; коли-не-коли; інколи; іноді; хтозна-відколи; хтозна-доки…*); г) причинову ознаку (*чомусь*); ґ) цільову ознаку (*навіщось*). Більшість займенникових прислівників цього типу є дериватами, утвореними від питально-відносних прислівників за допомогою часток *хтозна-, -небудь, -сь, -не-*.

• **Заперечні займенникові прислівники** вказують на заперечну ознаку іншої ознаки і виражають її як: а) вказівну заперечну означальну ознаку (*ніяк*); б) вказівну заперечну ознаку місця (*ніде, нікуди, нізвідки, нізвідкіля*); в) вказівну заперечну часову ознаку (*ніколи*); г) вказівну заперечну причинову ознаку (*нізащо*); ґ) вказівну заперечну цільову ознаку (*нінащо*). Переважно ці займенникові прислівники утворюються від питально-відносних додаванням префікса (заперечної частки) **ні-** (*де →* ***ніде****, коли →* ***ні****коли, звідки →* ***ні****звідки*).

§ 57. Морфологічна категорія ступенів вияву ознаки прислівника

Якісно-означальні, а також деякі обставинні і предикативні модальні прислівники називають ознаку, що може виражатися з різною мірою інтенсивності: *працюю* ***легко****, працюю* ***легше;*** *зайшов* ***пізно,*** *зайшов* ***пізніше;*** *було* ***необхідно****, було* ***дуже необхідно***. Це пояснюється семантичною кореляцією цих прислівників із якісними прикметниками, від яких вони утворені (***білувати****-ий →білувати-****о****;* ***мудр****-ий →мудр-****о***).

Семантика ознаки різної інтенсивності вияву, яка виражається прикметником як ознака предмета (***веселий*** *хлопчик;* ***веселіший*** *хлопчик*), а прислівником – як ознака іншої ознаки (*розказує* ***весело***; *розказує* ***веселеселіше***), формується на базі лексичних значень прикметників. Вона виражається основою прикметника і передається у прислівниковому дериваті цією ж основою. Тому здатність прислівників виражати інтенсивність ознаки успадковується ними від мотивувальних прикметників разом із афіксами, які вказують на інтенсивність ознаки у прикметникових основах. У прислівнику ця ознака тільки оформлюється словотвірними суфіксами **-о** або **-е**, які виражають категорійну зміну – утворення іншої частини мови – прислівника. Зміна семантики – ад'єктивної на адвербіальну – зумовлюється зміною семантико-синтаксичних відношень – сполучуваністю прислівника з ознаковими словами, а не з предметними, що характерно для прикметника. Тобто, спільнокореневі прикметник (*високий, вищий, найвищий*) і прислівник (*високо, вище, найвище*) відрізняються не лексичними значеннями, а реляційно зумовленою категорійною семантикою: виражати ознакові властивості предмета характерно для прикметника; виражати ознакові властивості іншої ознаки (дії, власне ознаки, речення) – для прислівника.

♦ Семантична категорія інтенсивності вияву ознаки є міжчастиномовною і об'єднує ознакові слова двох частин мови – прикметника і прислівника, проте ядро цієї семантичної категорії формує прикметникова лексика. Ця семантична категорія об'єднує прислівники, які виражають інте-

нсивність ознаки трьома способами: транспозиційно-морфологічним, словотвірним і синтаксичним.

Транспозиційно-морфологічний спосіб вираження інтенсивності ознаки характеризується морфологічним оформленням прикметникової ознаки з відтінком інтенсивності словотвірними прислівниковими суфіксами **-о** або **–е**. За допомогою цього способу утворюються: 1) прислівникові деривати від прикметників, що називають інтенсивну ознаку: *страшн-**еньк-**ий → страш-**неньк-о**, жирн-**ува**т-ий → жирн**ува**т-**о**, **за**-важк-ий → **за**важк-**о**;* 2) прислівникові деривати від прикметникових ступенеформ: *веселий → весел-**о**; веселіший → веселіш-**е**, більш / менш веселий → більш / менш весел-**о**; найвеселіший → найвеселіш-**е**, найбільш / найменш веселий → найбільш / найменш весел**о***.

Словотвірний спосіб характеризується утворенням редуплікованих форм за допомогою морфологічного способу словотвору – складання двох однакових прислівників: *далеко-далеко, високо-високо.* Цим способом можуть також утворюватися деякі прислівники, які семантично не корелюють із якісними прикметниками *ледь-ледь, ледве-ледве*.

Синтаксичний спосіб – утворення словосполучень із кількісно-означальними прислівниками: *зовсім близько, майже тихо, ледь голосно*.

Питання словотвірної похідності прислівникових дериватів з інтенсивною ознакою є дискусійним у лінгвістиці і потребує окремого коментаря, особливо щодо творення прислівникових форм ступенів вияву ознаки.

Примітка. У сучасному українському мовознавстві традиційно, як у словотворі, так і в морфології, словотвірна мотивація прислівників з інтенсивною ознакою пояснюється через їхні словотвірні відношення не з прикметниками, а з прислівниками (*дорог-о → дорогувать-о; дорого → дороже-ч-е, най-дорожче*). У деяких дослідженнях ці прислівники зараховують до дериватів із подвійною мотивацією, що відзначено у "Теоретичній морфології української мови"[185].

• За формозмінними особливостями ступенювання прислівникова ознака відрізняється від утворення ступенів вияву ознаки у прикметників.

[185] Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004.

Інтенсивність прикметникової ознаки виражається градуально, за принципом "більше – менше" стосовно нейтральної ознаки – нульового ступеня інтенсивності (*голосний → голосн**іш**-ий (**більш** / **менш** голосний)→ **най**-голосніший (**найбільш** / **найменш** голосний*). Прикметникове ступенювання здійснюється за допомогою спеціальних формозмінних суфіксів (**-іш-, -ш-(-ч-)**) і префіксів (**най-, якнай-, щонай-**), а також за моделями аналітичних форм (більш / менш + прикметник; найбільш / найменш + прикметник). Відповідно, утворюються 5 форм (ступенеформ) тієї самої лексеми якісного прикметника, кожна з яких характеризується своєю словозміною[186].

Змінюючи приіменникову ад'єктивну позицію на прислівникову (сполучається з ознаковими словами), якісний прикметник втрачає словозмінні грамеми роду, числа і відмінка, залежні від означуваного іменника, але не змінює лексичного значення і зберігає грамеми ступенів вияву ознаки, які не є словозмінними і не залежать від опорного іменника. Тому прислівник успадковує 5 ступенеформ прикметника, які виражають ступінь вияву ознаки характерними для прикметника способами, але в прислівнику ці форми морфологічно оформлюються адвербіальними словотвірними суфіксами **-о, -е**.

Інтенсивність прислівникової ознаки також виражається градуально, за принципом "більше – менше" стосовно нейтральної ознаки – нульового ступеня інтенсивності, напр.: *[голосн-ий → голосн-**о**] → [голосніш-ий → голосн**іш-е (більш** голосний → **більш** голосн-**о**)] → [найголосніш-ий → **най**голосніш-**е (найменш** голосн-ий → **найменш** голосн-**о**)]*, але семантика інтенсивності успадковується прислівником від прикметника, а не утворюються заново формозмінними суфіксами *-іше, -ше* від прислівників нульового ступеня вияву ознаки.

Прислівникові ступенеформи є транспозиційно-морфологічними дериватами прикметникових ступенеформ. Відповідно, прислівникова лексема, яка називає градуальну за інтенсивністю ознаку, не є однофор-мною, як інші прислівники, вона об'єднує 5 ступенеформ (*висок-о; вищ-е, більш* / *менш висок-о; найвищ-е, найбільш* / *найменш висок-о*), які є незмінними. У них також ви-

[186] Див. § 24. Формозмінна морфологічна категорія ступенів вияву ознаки якісних прикметників.

являється одноформність як морфологічна ознака прислівника (відсутність словозмінної парадигми), проте ці ступенеформи утворюють п'ятиформну морфологічну парадигму ступенів вияву ознаки.

У межах міжчастиномовної семантичної категорії інтенсивності вияву ознаки на підставі системності градуювання прислівникової ознаки грамемами нульового, вищого і найвищого ступенів, що утворює п'ятиформну морфологічну парадигму прислівникової лексеми, визначається морфологічна категорія ступенів вияву ознаки прислівника. Ця категорія, як і прикметникова категорія ступенів вияву ознаки, характеризується семантичною домінантою[187], але є транспозиційною, а не формозмінною.

Примітка. У сучасному українському мовознавстві статус і грамемний склад категорії ступенів порівняння прислівника, як і прикметника, визначаються по-різному: двограмемна словозмінна категорія (М. Жовтобрюх[188]); триграмемна несловозмінна категорія (А. Грищенко[189]); двограмемна морфолого-синтаксико-словотвірна категорія (І. Вихованець, К. Городенська[190]); двограмемна словотвірна категорія (В. Горпинич[191]).

♦ **Морфологічна категорія ступенів вияву ознаки прислівника** виражає 'інтенсивність вияву ознаки іншої ознаки' й об'єднує три грамеми:

– нульового ступеня вияву ознаки (*глибок-о, блискуче, дорог-о)*;

– вищого ступеня порівняння *(глибш-е, більш (менш) глибок-о)*;

– найвищого ступеня порівняння (*найблискучіш-е, найбільш (найменш) дорог-о*).

---

[187] Див. § 24. Формозмінна морфологічна категорія ступенів вияву ознаки якісних прикметників.

[188] Жовтобрюх М.А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. – К., 1972.

[189] Сучасна українська літературна мова . За редакцією А.П.Грищенка. – Вид. 2. – К., 1997.

[190] Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004.

[191] Горпинич В. О. Українська морфологія. – Дніпропетровськ., 2002.

Грамеми категорії ступенів вияву ознаки виражаються спеціальними синтетичними (*блискуч-е, блискучіш-е, найблискучіш-е*) та аналітичними (*більш (менш) блискуч-е; найбільш (найменш) блискуч-е*) формами однієї прислівникової лексеми. Оскільки триграмемна категорія ступенів вияву ознаки має транспозиційний характер – успадкована від прикметника, то вона аналогічно виявляється й у ступенеформах прислівника: проста форма як вищого, так і найвищого ступенів, виражає інтенсивність ознаки тільки більшої міри вияву (*світл-о → світліш-е, найсвітліше*), а складена форма обох ступенів може виражати інтенсивність ознаки як більшої міри вияву (*більш світл-о, найбільш світл-о*), так і меншої міри вияву (*менш світл-о, найменш світл-о*).

Ступенювання ознаки характерне для прислівників, утворених від якісних прикметників. Це переважно якісно-означальні прислівники (***дешев**-ий → дешев-**о**; **дешевш**-ий → дешевш-**е**; **найхитріш**-ий → найхитріш-**е**; **більш рішуч**-ий → більш рішуч-**е*** та ін.); деякі обставинні прислівники часу (***пізн**-ій → пізн-**о**; **найпізніш**-ий → найпізніш-**е*** та ін.); деякі обставинні прислівники місця (***близьк**-ий → близьк-**о**; **вищ**-ий → вищ-**е**; **найглибш**-ий → найглибш-**е*** та ін.). Морфологічна категорія ступенів вияву ознаки характеризує лише ті прислівники, які виражають інтенсивність ознаки градуально, грамемами трьох ступенів. Тому поза межами цієї категорії залишаються якісно-означальні прислівники, утворені від якісних прикметників з інтенсивною неградуальною ознакою (*гірк**уват**-о, страшн**уват-о,** рід**еньк**-о, густ**есеньк**-о, за**важк**-о* та ін.)[192].

• **Нульовий ступінь вияву ознаки**, що виражає потенційно інтенсивну ознаку, характерний для словникової форми прислівника (*весел-о, чітк-о*) і є вихідним, початковим рівнем вияву інтенсивності прислівникової ознаки, як і прикметникової. Нульова ступенеформа прислівника утворюється на базі нульової ступенеформи прикметника за допомогою суфіксів **-о** та **-е** (**-е** вживається пе-

[192] Див. § 24. Формозмінна морфологічна категорія ступенів вияву ознаки якісних прикметників.

реважно після шиплячих фонем): ***му́жн'-ій → му́жн'-о; весе́л-ий → ве́сел-о; гар'а́ч-ий → га́р'ач-е; р'ішу́ч-ий → р'ішу́ч-е.***

• **Вищий ступінь порівняння** виражає кількісно-інтенсивну ознаку динамічної / статичної ознаки через порівняння її з іншою динамічною / статичною ознакою або з тією самою ознакою в інший час: *Я прийшла **швидше**, ніж вона приїхала. Інструкція, написана **більш детально**, була мені зрозуміла. Він зробив хитро, а я зроблю **хитріше***. Грамема вищого ступеня порівняння представлена двома ступенеформами: простою (синтетичною) та складеною (аналітичною).

Проста форма вищого ступеня порівняння твориться за словотвірною моделлю: основа прикметника вищого ступеня + прислівниковий суфікс **-е** *(туг**іш**-ий → туг**іш-е**; зелен-**іш**-ий → зелен**іш-е**; весел-**іш**-ий → весел**іш-е**)*. Синтетична форма вищого ступеня порівняння може мати паралельні форми – із суфіксом **-е** та усічену безсуфіксну форму: *зелен-**іш**-ий → зелен**іш-е,** зелен**іш**; ясн-**іш**-ий → ясн**іш-е,** ясн**іш***. Усічені ступенеформи вживаються в усному та поетичному мовленні (*Густими барвами земними Він звеселяє полотно, і чим **рясніш** воно цвістиме, Тим довше житиме воно* (М.Рильський).

Прислівники *хо́роше, добре, гарно, погано, багато, мало* мають суплетивні ступенеформи, які утворені від суплетивних прикметникових форм: *кращий → кращ-**е**; ліпший → ліпш-**е**; гірший → гірш-**е**; більший → більш-**е**; менший → менш-**е***. Вищий ступінь порівняння прислівників *хороше, добре, гарно* виражається паралельними омонімічними формами *кращ-е* та *ліпш-е*. Прислівники вищого ступеня *менш-е* та *більш-е,* виконуючи формотвірну функцію у складених формах ступенів порівняння прикметників, вживаються в усічених ступенеформах *менш, більш (менш дзвінкий, більш мудрий)*.

Складена форма вищого ступеня утворюється за словотвірною моделлю: аналітична форма прикметника вищого ступеня + суфікси **-е** або **-о**: ***менш глибок**-ий → менш глибок-**о**; **більш гаряч**-ий → більш га́ряч-**е***.

Найвищий ступінь порівняння виражає кількісно-інтенсивну ознаку, яка виявляється в динаміч-

ній / статичній ознаці найбільшою (найменшою) мірою, порівняно з іншими динамічними / статичними ознаками: *Він приїхав* ***найшвидше****. Моя подруга живе* ***найближче****. Її голос звучав* ***найбільш дзвінко****.* ***Найкраще*** *виконана робота заслуговувала високої оцінки.* Грамема найвищого ступеня порівняння може мати дві форми: просту (синтетичну) і складену (аналітичну).

Проста форма найвищого ступеня порівняння утворюється за словотвірною моделлю: ступенеформа прикметника найвищого ступеня + суфікс **-е**: ***найшвидш-****ий → найшвидш-****е****; **щонайкращ-****ий → щонайкращ-****е****; **якнайдорожч-****ий → якнайдорожч-****е***. Проста форма найвищого ступеня також може усікатися, що характерно для прислівників *найбільш, найменш* у формотвірній функції (*найбільш вдалий, найменш спокійний*), а також для цих та інших прислівників у поетичних текстах, усному мовленні (*Ні, пуща ся мене* ***найменш*** *лякає, хоча й вона чимало силу нищить* (Леся Українка).

Складена форма найвищого ступеня порівняння утворюється за словотвірною моделлю: аналітична форма прикметника найвищого ступеня + суфікси **-е** або **-о**: ***найменш глибок-****ий → найменш глибок-****о****; **найбільш гаряч-****ий → найбільш га́ряч-****е.***

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

§ 58. Статус службових слів, вигуків, звуконаслідувальних слів та слів-зв′я́зок

У сучасних граматиках української мови на основі семантичних, морфологічних і синтаксичних ознак неслужбовим (самостійним) частинам мови протиставляються службові (несамостійні) частини мови (сполучник, прийменник і частка), слова-зв’я́зки, вигуки та звуконаслідувальні слова, статус яких у морфологічній системі мови визначається по-різному.

Службові частини мови

Визначення поняття "службова частина мови" як в українських, так і російських граматиках є дискусійним питанням.

Примітка. Розбіжності у дефініції "службова частина мови" зумовлені двома аспектами: 1) особливістю семантики; 2) функціональним статусом. За особливістю семантики службові слова визначаються: 1) як такі, що позбавлені лексичного значення і не виконують номінативної функції (К. Городенська, І. Вихованець; М. Жовтобрюх та ін.[193]), або виконують номінативну функцію не самостійно (В. Виноградов; В. Гак[194]); 2) як такі, що мають узагальнене лексичне значення (реальне значення) і виконують номінативну функцію (І. Кучеренко[195]); 3) як такі, що мають лексичне значення і виконують номінативну функцію не самостійно (В. Горпинич[196]).

Різне трактування семантики службових слів та особливостей синтаксичного функціонування зумовили різне визначення їхнього статусу: 1) як трьох окремих частин мови (традиційне визначення - М. Жовтобрюх; В. Горпинич та ін.[197]); як окремих частин мови (сполучника і частки) та прийменника у складі прислівника (І. Кучеренко[198]); як часток мовлення (В. Виноградов[199]); як аналітичних синтаксичних морфем (К. Городенська, І. Вихованець[200]).

---

[193] Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004; Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова. – К., 1984; Сучасна українська літературна мова / За редакцією А.П. Грищенка. Вид. 2. – К., 1997; Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1969.

[194] Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М., 1986; Большой энциклопедический словарь. Языкознание. – М., 1998.

[195] Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – Вінниця, 2003.

[196] Горпинич В. О. Українська морфологія. – Дніпропетровськ, 2002.

[197] Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова. – К., 1984; Горпинич В. О. Українська морфологія. – Дніпропетровськ, 2002; Сучасна українська літературна мова / За редакцією А.П. Грищенка. Вид.2, - К., 1997; Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1969.

[198] Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – Вінниця, 2003.

[199] Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М., 1986.

[200] Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004.

На підставі особливих семантико-граматичних ознак службові слова формують у системі частин мови окрему периферійну групу, до якої належать прийменник, сполучник і частка. Службові слова є периферійними і за кількісним складом: вони об'єднують невелику кількість слів (кілька сотень), проте характеризуються найчастотнішим уживанням в українських текстах[201].

• **Семантичні ознаки**. Службові слова мають лексичне значення дейктичного характеру: вони не називають, а вказують на різноманітні відношення у висловлюванні опосередковано, через зв'язок із самостійними словами. "Деякі дослідники визначають лексичне значення тільки в основних частинах мови, заперечуючи його наявність у власних назвах, службових словах, займенниках, вигуках. Проте будь-яке слово має лексичне значення, відмінність полягає у способі його реалізації, у ступені самостійності і виокремлення (розр. наша). У службових словах лексичне значення реалізується у сполучуваності зі самостійним словом, у займенників денотативний аспект значення виявляється за анафоричними зв'язками з номінативними словами або в умовах прямої вказівки (дейксису)[202]".

Службові слова не виконують номінативної функції, але вони характеризуються особливим способом референції – дейктичним (вказівним), тобто вказівною віднесеністю до відображуваного явища дійсності. "Дейксис як один зі способів референції протиставляється номінації;… Носіями дейктичної функції можуть бути лексичні одиниці і граматичні категорії. Так, у прийменників і вказівних займенників дейктичне значення – це їх лексичне (словникове) значення, такі слова, які виражають дейксис, інколи називають дейктиками"[203].

---

[201] За даними "Частотного словника сучасної української художньої прози", прийменники та сполучники є найчастотнішими словами в українських текстах, напр.: середня частота вживання сполучника *а* – 12,502; сполучника *і* – 28,552; прийменника *в* – 25,582; прийменника *з (зі, зо, із)* – 16,676; для порівняння, частотний іменник *день* характеризується середньою частотою вживання 1,352. (Частотний словник сучасної української прози. – Т.1. – К., 1981).

[202] Большой энциклопедический словарь. Языкознание. – М., 1998. – С. 262.

[203] Там само. – С. 128.

Лексичні значення службових слів дають підстави узагальнити слова-дейктики у семантичні категорії та об'єднати їх в окремі семантико-граматичні класи слів – частини мови. Службові слова мають категорійні значення, сформовані на основі різних типів відношень між явищами дійсності або фрагментами думки (сполучник і прийменник); на модальних відношеннях – ставленні мовця до думки чи фрагмента думки (частка).

Семантика службових слів уходить до понятійної категорії 'відношення', яка в системі мови має універсальний характер. Семантика 'відношення' передбачає взаємодію мінімум двох елементів і виявляється на лексичному та синтаксичному рівнях мовної структури. Таким чином формуються категорії 'відношення' різної семантичної природи, які узагальнюють лексичні, морфологічні та синтаксичні засоби вираження цієї категорійної семантики. До лексико-семантичної категорії 'відношення' входять слова, які називають різноманітні типи відношень (*рівновага, перебільшення, ближче, вище* тощо). До функціонально-семантичної категорії 'відношення' входять слова, які узагальнено вказують на: 1) різноманітні відношення між реаліями, явищами та ситуаціями дійсності (***Хоч*** *тут думки були* ***на*** *переміну,* ***та*** *суд стоїть* ***на*** *вірному сліду* (Л. Костенко); 2) модальні відношення – ставлення мовця до фрагментів думки (*Я, сестрице,* ***вже майже*** *здоровий* (Г. Тютюнник).

• **Синтаксичні ознаки.** Службові слова не оформлюються морфологічно спеціальними афіксами, а отже, є одноформними: вони виражають лексичне і граматичне (синтаксичне) значення синкретично, однією формою. Граматичні значення службових слів не узагальнюються в морфологічні категорії, оскільки мають функціональний (синтаксичний) характер:

– прийменники вказують на об'єктні, означальні та обставинні семантико-синтаксичні відношення між компонентами словосполучення, що оформлюються підрядним зв'язком керування;

– сполучники вказують на: 1) рівнофункціональні семантико-синтаксичні відношення між словами у реченні (сурядний синтаксичний зв'язок); та 2) рівнофункціональні або різнофункціона-

льні семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами складного речення (сурядний або підрядний зв'язок);

– частки виявляють семантико-функціональні відношення у сфері комунікативного синтаксису і виконують: фразотвірну функцію – формують структуру комунікативних типів речень; функцію комунікативної актуалізації окремих слів або частин висловлювання: теми (відомої інформації), а частіше реми (нової інформації).

При формально-граматичному членуванні простого речення прийменники та частки виконують функцію члена речення, утворюючи один член речення у поєднанні зі самостійними словами. Частки також можуть виконувати функцію слова-речення. Сполучники не виконують функції члена речення, але виражають різні типи синтаксичного зв'язку між членами речення або предикативними частинами складного речення.

Отже, службові слова – це частини мови, виокремлені за семантичним і синтаксичним критерієм, який базується не на формально-граматичному понятті члена речення, а враховує семантико-синтаксичні відношення службових слів у структурі простого або складного речення. Ці відношення кваліфікуються як граматичні значення синтаксичного характеру.

Вигуки

Самостійним і службовим словам протиставляються вигуки, статус яких також не набув усталеного визначення у сучасному мовознавстві.

Примітка. Визначення вигука як морфологічного явища, тобто окремої частини мови, протиставленої самостійним і службовим частинам мови, характерне для двох граматичних концепцій: 1) традиційної, за якою слова-вигуки не виконують номінативної функції, а отже, не мають лексичного значення[204]; 2) нетрадиційної, за якою вигуки мають лексичне (категорійне) значення [205].

[204] Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова. – К., 1984.; Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1969.

[205] Мацько Л.І. Інтер'єктиви в українській мові. – К., 1981.; Горпинич В. О. Українська морфологія. – Дніпропетровськ, 2002.

Вигук як морфолого-синтаксичне явище обгрунтований у концепціях В. Виноградова та в "Украинской грамматике"[206], з тією відмінністю, що В. Виноградов визначає вигук як окрему групу слів, протиставлену частинам мови, часткам мови та модальним словам у межах морфології, а в "Украинской грамматике" вигуки визначаються як еквівалентні синтаксично нечленованим реченням, що розглядаються не в морфології, а в синтаксисі як окремий лексико-граматичний клас слів.

Концепція синтаксичної природи вигуків представлена в українському мовознавстві І. Вихованцем[207], який кваліфікує вигуки як мовленнєве явище, що належить до периферії речення. На цій підставі у новій теоретичній морфології[208] вигуки набувають статусу слів-речень, які належать до периферійних явищ морфології і синтаксису.

У морфології вигуки формують особливу частину мови на підставі таких ознак:

– семантичних: це – знакові одиниці мови, які виражають модальну семантику (емоційно-вольові та рефлекторні реакції мовця) як елемент думки, що характеризується відношенням до конкретної ситуації позамовної дійсності. Цим знакам-словам властива дискретність та відтворюваність;

– синтаксичних: вигуки виконують функцію модального компонента, що характеризується детермінантним синтаксичним зв'язком із реченням. Це зумовлює синтаксичну особливість вигуків – здатність виступати відокремленим членом речення, що виконує комунікативні завдання: формує структуру власне окличних та спонукально-окличних речень. Вигуки також можуть виконувати функцію слова-речення;

– морфологічних: морфологічна однофомність; відсутність: а) граматичних значень; б) формотвірної функції (не виражають граматичних значень у складі аналітичних форм самостійних частин мови); в) релятивної функції (не вказують на сурядний чи підрядний синтаксичний зв'язок у реченні);

---

[206] Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М., 1986.; Украинская грамматика. – К., 1986.

[207] Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988.

[208] Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004.

– фонетичних: вигуки оформлюються у реченні за допомогою характерної екпресивної інтонації (інтенсивності, довготи, темпу звучання, мелодики) та паузи.

Особливості категорійної семантики, синтаксичної функції, фонетичного оформлення та морфологічна специфіка протиставляють вигук групі службових частин мови і зумовлюють визначення вигука як особливої частини мови.

Звуконаслідувальні слова

Звуконаслідувальні слова – це окремий клас незмінних слів, який протиставляється самостійним, службовим частинам мови та вигукам.

Примітка. В українській граматиці звуконаслідувальні слова розглядаються як: 1) різновид вигуків[209]; 2) група слів, що прилягає до вигука, але не виражає ні емоцій, ні волевиявлень – трактування шкільних традиційних граматик; 3) окремий тип звуконаслідувальних слів-речень[210]; 4) лексичний клас слів, який має позачастиномовний статус[211].

Звуконаслідувальні слова не належать до класу вигуків, оскільки подібні до них тільки за короткою сконденсованою фонемною структурою (пор.: *кахи, ха-ха, гав-гав* – звуконаслідувальні слова; *ой!, гей!, ня-ня!* - вигуки). Всі інші ознаки вигуків: категорійна семантика 'суб'єктивна модальність'; експресивна інтонаційна оформленість[212] та паузація; здатність виконувати комунікативні завдання; контекстуальна і ситуативна зумовленість лексичних значень; дейктичний характер лексичних значень – не притаманні звуконаслідувальним словам.

Лексична семантика звуконаслідувальних слів характеризується імітативною (звуконаслідувальною) референцією: вони не називають явищ дійсності, не вказують

[209] Мацько Л.І. Інтер'єктиви в українській мові. – К., 1981.

[210] Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004.

[211] Горпинич В. О. Українська морфологія. – Дніпропетровськ, 2002.

[212] Звуконаслідувальні слова можуть мати експресивну інтонацію, але вона не є визначальною ознакою в оформленні звуконаслідувальних слів як окремих мовних знаків.

на ці явища дейктично чи анафорично, а відтворюють (імітують) звуки навколишньої дійсності.

Звуконаслідувальні слова є одноформними. Вони не мають характерних граматичних значень, не виконують комунікативних завдань, але виконують синтаксичну функцію слова-речення, яка є для звуконаслідувальних слів основною і первинною.

Особливість лексичної семантики та системних граматичних ознак протиставляє звуконаслідувальні слова самостійним, службовим словам та вигукам, що дає підстави об'єднати їх в окремий клас "колективно осмислених слів", які не мають статусу частини мови.

Дієслова-зв'я́зки

Примітка. Як окремий клас слів у сучасному мовознавстві визначаються дієслівні зв'я́зки (Л. Щерба; В. Виноградов (частки мови); М. Жовтобрюх (частки мови, або службові слова); А. Грищенко; І. Вихованець, К. Городенська (службові слова-морфеми)[213]. Цей клас слів визначають на підставі двох ознак: 1) функціонально-синтаксичної – здатності дієслова виступати у функції зв'язкового компонента складеного іменного або прислівникового присудка (*Мені осіння ніч* ***короткою здається*** (Леся Українка); *Ти* ***був*** *як брат і сонцю й вечорам* (О. Пахльовська); *Переховуватися далі на сьому боці* ***було*** *небезпечно* (М. Коцюбинський); 2) десемантизації – здатності дієслова у цій функціональній позиції: а) втрачати своє лексичне значення і виражати лише категорійне значення процесу через актуалізовані грамеми виду, часу, способу, особи, роду і числа, пор.: (*А тут* ***було*** *щось неокрилене …* (Олександр Олесь); *Отаким* ***був*** *цей своєрідний, дивний "егоїзм"* (О. Іваненко); б) або змінювати своє лексичне значення, пор.: (***Стане*** *вічністю кожна хвилина…* (О. Пахльовська); ***Станем*** *ми в полі на стежці глухій,* ***Стане*** *нам тепло і ясно* (Олександр Олесь).

Як зазначає більшість граматик, у власне зв'язковій функції може виступати тільки дієслово *бути*; деякі новітні граматики відносять до

[213] Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М., 1957; Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М., 1986; Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова. – К., 1984; Сучасна українська літературна мова / За редакцією А.П. Грищенка. Вид.2. – К., 1997; Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004.

власне зв'я́зок ще слова *становити, являти собою*. Всі інші дієслова-зв'я́зки є контамінацією власне дієслова (дієслова повної лексичної семантики) і зв'язки (десемантизованого дієслова), причому ступінь десемантизації дієслів у функції зв'язки може бути різним.

Потрібно зазначити, що дієслова можуть частково десемантизуватися не тільки у функції компонента іменного (прислівникового) складеного присудка, а й в інших функціях складеного предиката (*Я вірші* ***став*** *писать під вечір золотий* (В. Сосюра); *Оце увосень* ***мали*** *ми побратись* (Л. Костенко); *Хотіла б я піснею* ***стати*** *у цю хвилину дзвінку* (Леся Українка); *Там над водою купка людей* ***лагодилась*** *сідати у човен* (М. Коцюбинський).

Функціональна зумовленість дієслова-зв'язки спричинює модифікацію його лексичної семантики, але не змінює його частиномовних ознак, тому дієслово у функції зв'язки це лише функціонально-синтаксичне явище, яке не впливає на характер і структуру морфологічної дієслівної парадигми. Отже, дієслова-зв'язки належать до дієслова.

ПРИЙМЕННИК

§ 59. Загальна характеристика прийменника як частини мови

Прийменник (лат. praepositio) – це несамостійна (службова) незмінна частина мови, до якої належать слова семантичної категорії 'відношення між об'єктом та іншим явищем дійсності'. Граматично ця семантика регламентується синтаксичним підрядним зв'язком керування.

♦Прийменникова категорійна семантика формується на основі відношень між двома самостійними словами словосполучення, в якому прийменники узагальнено вказують на залежність об'єкта від іншого явища дійсності (об'єкта, дії, ознаки). Таким чином, категорійна семан-

тика прийменника має релятивний граматичний характер, але не залежить від лексичних значень слів словосполучення.

Прийменники є одноформними словами, тому що категорійна семантика прийменника оформлюється не морфологічно, а синтаксично – підрядним зв'язком керування. Синтаксичний підрядний зв'язок керування може виражатися у словосполученні: 1) безпосередньо (*бачу* (що?) ⇒ *будинок; задоволений* (чим?) ⇒ *відпусткою* тощо); або 2) опосередковано, через позначення такого зв'язку спеціальними лексичними одиницями, якими є прийменники (*дивлюся [←**на**→]* (що?) ⇒ *будинок; задоволення [←**від**→]* (чого?) ⇒ *відпустки*). За умови опосередкованих відношень між головним та залежним словом у прийменниковому керуванні неможливо поставити логіко-семантичне питання, що виражає підрядність (залежність об'єкта), без прийменника. Таким чином, виступаючи у складі залежного компонента словосполучення, прийменник утворює з іменником одну прийменниково-іменникову структуру, яка формує одну синтаксему, що виконує функції різних членів речення (*Вечір **за вечором** просиджували вони **з Гафійкою** **у** прибраній, як **на Великдень**, **хаті**...* (М. Коцюбинський)*; Кущі бузку **перед хатою**, рожі, мальви, чорнобривці – все говорило **про любов** господині **до праці** та **краси*** (П. Загребельний)).

Головний компонент словосполучення з прийменниковим керуванням може виражатися:

– дієсловом (***зустрітися*** ⇒ *[←з→] другом*);

– іменником: іменником визначеної семантики (***плани*** ⇒ *[←на→] майбутнє*); займенниковим іменником (***хтось*** ⇒ *[←із→] них*);

– прикметником: власне прикметником (***вологий*** ⇒ *[←від→] дощу*); субстантивованим займенниковим прикметником (***котрийсь*** ⇒ *[←із→] нас*); дієприкметником (***написаний*** ⇒ *[←за→]правилами*);

– числівником (***двоє*** ⇒ *[←з→]них)*;

– прислівником, а саме дієприслівником (***працюючи*** ⇒ *[←в→] саду*).

Головний та залежний компоненти таких словосполучень завжди перебувають у відношеннях, що виражають спрямованість (стосунок) дії, предмета чи ознаки на (щодо) залежний об'єкт, відповідно, залежний компонент може виражатися тільки прийменниково-відмінковими формами непрямих відмінків:

– іменника (*подарунок* ⇒ *[←від→]* ***мами***); займенникового іменника (*зайшов* ⇒ *[←до→]* ***нас***);

– субстантивованих іменних частин мови (*залежить* ⇒ *[←від→]* ***протилежного****; згадала* ⇒ *[←про→]* ***це;*** *розділити* ⇒ *[←на→]* ***трьох****; відповідаю* ⇒ *[←за→]* ***сказане***).

♦Реалізуючись у підрядному словосполученні, прийменник синкретично виражає семантику двох типів: 1) лексичну – вказує на різномантні відношення (просторові, часові, причинові, цільові та інші) між об'єктом та явищем дійсності; 2) граматичну – виражає об'єктні, означальні та обставинні семантико-синтаксичні відношення, оформлені підрядним зв'язком керування. Наприклад, об'єктні: *говорило* (про що?) ⇒ *про любов;* означальні: *любов* (яка?) ⇒ *до праці;* обставинні: *просиджували* (де?) ⇒ *у хаті.*

Лексичне значення прийменника формується на основі двобічних відношень. Граматичне значення регламентується синтаксичним підрядним (однобічним) зв'язком керування. Наприклад, у словосполученні *знаходиться* ***←за→*** *парком* лексичне значення прийменника *за* – 'частина простору позаду об'єкта' – формується на основі відношення цього прийменника до дієслова *знаходиться* й іменника *парком*. Граматичне значення цього прийменника – обставинні відношення (*знаходиться* (де?) ⇒ ***[←за→] парком***) – формується на основі підрядного зв'язку керування між головним компонентом (дієсловом) та залежним компонентом (прийменник + іменник) словосполучення.

'Відношення до об'єкта' як основна сема лексичної і граматичної семантики прийменників формує найбільш узагальнений тип прийменникових відношень – семантичну категорію 'відношення між об'єктом та іншим явищем дійсності'.

♦ Категорійна семантика прийменника об'єднує лексично різноманітні прийменники в одну частину мови. Наприклад, прийменники з просторовою семантикою ***у, на, серед*** вказують на контактне визначене місце (локалізацію) у просторі стосовно об'єктів: *лежить* ←***у***→ *столі* (внутрішня локалізація стосовно об'єкта)*; лежить* ←***на***→ *столі* (зовнішня локалізація стосовно об'єкта)*; лежить* ←***серед***→ *столу* (локалізація в середній частині об'єкта). Прийменники ***між, за, від*** вказують на дистантне визначене місце (локалізацію) у просторі стосовно об'єктів: *стою* ←***між***→ *автомобілями* (визначений простір між двома або більше об'єктами)*; стою* ←***за***→ *автомобілем* (визначений простір позаду об'єкта)*; відійшов* ←***від***→ *автомобіля* (визначений напрямок стосовно об'єкта).

У сполуці з іменником прийменник разом із ним називає одне, але розчленоване (диференційоване) поняття простору (місця, напрямку), часу, причини тощо. У такому сполученні іменники виражають значення об'єкта, а прийменники лексично конкретизують узагальнені типи відношень (часові, просторові та ін.), в які вступає об'єкт з іншим явищем дійсності.

Лексичні значення первинних і вторинних прийменників розрізняються за ступенем узагальнення названих відношень і способом їх номінації. Значення вторинних прийменників мотивуються значенням прислівників та іменників, на базі яких вони утворені, тому вторинні прийменники мають індивідуальні лексичні значення, які не зумовлюються контекстом. (*приїду* ←***напередодні***→ *Великодня; виступив* ←***наприкінці***→ *засідання; стояв* ←***осторонь***→ *столу; встану* ←***пізніше***→ *сонця; виїхав* ←***у напрямку***→ *міста*). Вторинні прийменники виконують номінативну функцію безпосередньо: називають відношення між об'єктом та іншими явищами дійсності.

Лексичні значення первинних прийменників характеризуються високим ступенем узагальнення, що зумовлює їх полісемію та омонімію в контекстних реалізаціях. Лексичні значення первинних прийменників встановлюються на основі двобічних семантичних відношень між прийменниками та поєднуваними словами у складі словосполучення (рідше – речення) і залежать від лексичних значень цих слів. Наприклад, приймен-

ник *через* набуває різних лексичних значень, указуючи на: 1) шлях руху стосовно об'єкта (*пройшов* ←***через***→ *поле*); 2) перешкоду руху стосовно об'єкта (*перескочив* ←***через***→ *струмок*); 3) відстань у просторі стосовно об'єкта (*живе* ←***через***→ *дорогу*); 4) часову наступність дії стосовно об'єкта (*відлітає* ←***через***→ *годину*); 5) спосіб виконання дії стосовно об'єкта (*привітав* ←***через***→ *дітей*); 6) причину стану, зумовленого об'єктом (*засмучений* ←***через***→ *хворобу*).

У первинних прийменниках референція здійснюється дейктично – вони не називають відношень, а вказують на них через зв'язок із лексичними значеннями поєднуваних слів.

♦ Здатність іменника сполучатися з іншими словами у словосполученні підрядним зв'язком керування зумовлюється грамемами непрямих відмінків іменника (родового, давального, знахідного, орудного, місцевого), тому у прийменниково-відмінковій конструкції прийменник виражає своє граматичне (синтаксичне) значення разом із відмінковою формою іменника. На морфологічному рівні утворюється одна аналітико-синтетична форма відмінка іменника (словоформа), в якій прийменник разом із флексією виражає граматичне значення відмінка іменника[214]: Р.в. (*прийшов* ⇒ ***до*** *батьк-**а***); Д.в. (*зробив* ⇒ ***всупереч*** *батьк-**ові***); З.в. (*залишився* ⇒ ***через*** *батьк-**а***); О.в. (*розмовляв* ⇒ ***з*** *батьк-**ом***); М.в. (*капелюх* ⇒ ***на*** *батьк-**ові***). Аналітико-синтетичні словоформи утворюють варіативні форми відмінкової грамеми і входять до морфологічної словозмінної парадигми іменника.

Функції відмінкових грамем також формуються на базі семантико-синтаксичних відношень (див. розд. Іменник, § 9. Категорія відмінка), тому відношення, на які вказує прийменник, і відношення відмінка на рівні узагальненої семантики дублюються, але вони мають різну природу. Відношення відмінкових грамем мають синтаксично зумовлену граматичну семантику, яка може виражатися і прийменниково-відмінковими формами, і самостійно, без прийменника. Відношення, на які вказують при-

[214] На цій підставі І. Вихованець визначає прийменник як аналітичну синтаксичну морфему (Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004.).

йменники, лексично конкретизують і уточнюють узагальнені відношення відмінкових грамем іменника. Тому між прийменниками і відмінковими грамемами іменника існує визначена структурно-семантична валентність: деякі прийменники можуть поєднуватися з формами 2-3 відмінків, але більшість сполучається з однією відмінковою формою. Кожна відмінкова форма характеризується валентністю з визначеним набором прийменників.

Таблиця 45. **Сполучуваність відмінкових форм іменників із прийменниками**

Відмінкові грамеми	Прийменники
Родовий	без, біля, у (в), від (од), для, до, з, коло, крім (окрім), між, ради, серед, задля, заради, з-за, з-межи (з-між), з-над, з-перед, з-під, з-поза, з-поміж (з-помежи), з-понад, з-поперед, з-попід, з-посеред, насеред, побіля, поміж (помежи), попереду, посеред, проміж, щодо, близько, вглиб, вздовж (вдовж), вище (повище), відносно, довкола (довкіл), довкруг (довкруги), замість, збоку, зверх, зверху, ззаду, з-позад, зсередини, кругом, ліворуч, мимо, навколо (навкіл), навкруги (навкруг), навпроти, назад, наперед, напередодні, наприкінці, напроти, насупроти, недалеко, неподалік, нижче (понижче), обабіч, обік (обіч), оддалік (віддалік), круг (округ, округи), опріч, осторонь, пізніше (пізніш), після (опісля), побіч, поблизу (поблиз), поверх, подовж (поздовж), позад, поодаль, попереду, поперек, поруч, поряд, посередині, праворуч, просто, проти (супроти), протягом, раніше (раніш), спереду, стосовно, кінець, коштом, край, шляхом, ціною, в ім'я, в інтересах, за винятком, за допомогою, за посередництвом, за рахунок, за зразком, з боку, з метою, з нагоди, з приводу, на випадок, на (у) знак, на чолі, на адресу, на користь, на честь, на основі, на зразок, на кшталт, на засадах, на підставі, на предмет, під час, по лінії, у бік, у дусі, у міру, в напрямі (напрямку), у плані, у процесі, у разі, у результаті, в розрізі, у світлі, в силу, в справах (справі), у ході, в умовах, у сфері, в межах, у ролі, у випадку, в галузі, в царині, в районі, в рамках, під приводом, поза сферою, поза межами, через посередництво, близько від, виходячи з, відповідно до, далеко від, залежно від, збоку від, на відміну від, недалеко від, незалежно від, неподалік від, обіруч від, оддалік (віддалік) від, подібно до, починаючи від, починаючи з, праворуч від, стосовно до, у напрямі (напрямку) до, у бік від, на шляху до

Відмінкові грамеми	Прийменники
Давальний	вслід, всупереч, навздогін (наздогін), навперейми, назустріч (навстріч), наперекір, напереріз, на (у) противагу
Знахідний	у (в), за, крізь, між (межи), на, над, о (об), перед, під, по, повз, про, проз, через, поза, поміж (помежи), понад, попри, проміж, зважаючи на, незважаючи на, у відповідь на, з огляду на
Орудний	з (із, зі, зо), за, між (межи), над (наді), перед (переді), під (піді), поза, понад, поперед, поміж (помежи), проміж, вслід (слідом) за, згідно з, навздогін (наздогін) за, нарівні з, на чолі з, одночасно з, паралельно з, побіч з, порівняно з, поруч з, поряд з, разом з, у зв'язку з, у розріз з, у згоді з, в унісон з, у співдружності з
Місцевий	у (в), на, о (об), по, при

♦Лексичний склад українських прийменників різноманітний за структурою і походженням.

За структурою прийменники поділяються на:

– прості – однослівні однокореневі прийменники: *до, з, за, довкола, довкруг, збоку; кругом, протягом;*

– складні – однослівні прийменники, утворені поєднанням двох або трьох простих прийменників у морфемно нерозкладну конструкцію: *задля (за+для); заради (за+ради); з-понад (з+по+над; з-посеред (з+по+серед)*;

– складені – аналітичні прийменники: *збоку від, на відміну від, недалеко від; на користь, на підставі, на противагу*.

За походженням прийменники поділяються на первинні та вторинні.

● **Первинні прийменники** – найдавніші слова, які у сучасній українській мові деривaційно не пов'язані з іншими самостійними словами.

Первинні прийменники нараховують близько 80 слів. Більшість із них є непохідними словами, що формують групу первинних простих прийменників: *без, біля, в (у), від (од), для, до, з, за, крізь, крім, між (межи), на, над, по, при, про, ради, серед, через.* До первинних також належать похідні прийменники, що утворилися поєднанням двох або трьох первинних: *задля, заради, з-за, з-над, з-під, з-між, з-понад, з-попід, з-перед, з-посеред, понад, попід, понад, поза, поміж, щодо* та ін. Ці слова є первинними складними прийменниками.

●**Вторинні прийменники** – це похідні слова, які зберігають деривaційний зв'язок із самостійними частинами мови: прислівниками (дієприслівниками) та іменниками. Вторинні прийменники утворюють кількісно більший клас слів, ніж первинні. За деривaційними ознаками у межах цього класу визначаються окремі групи.

Прийменники, похідні від прислівників, утворюються двома способами:

а) прості вторинні прийменники утворюються морфолого-синтаксичним способом – транспозицією прислівника у прийменник: *близько, вглиб, вдовж, вище, віддалік, відносно, вподовж, впоперек, впродовж, всередині, вслід, всупереч, довкола, довкруг, збоку, зверх, зверху, ззаду, зсередини, ліворуч, мимо, навздогін, навколо, навкруг, навперейми, навпроти, навстріч, назад, назустріч, наперед, напередодні, наперекір, наприкінці, напроти, недалеко, неподалік, нижче, обабіч, обіруч, обік, обіч, округ, опісля, опріч, осторонь, пізніше, після, поблизу, поверх, повище, позад, позаду, поздовж, поодаль, попереду, поперек, поруч, поряд, посередині, праворуч, проти, раніше, спереду* та ін.. Пор.: *Темрява оповила все* ***довкола*** (прислівник) (П. Куліш). ***Довкола*** *Січі* (прийменник) *були глибокі рівчаки* (А. Кащенко); ***Обіч*** (прислівник) *росло дерево, вітер грав на його листі* (Т. Шевченко). *Старезні дерева стоять* ***обіч*** *дороги* (прийменник) *і пахнуть свіжим хлібом* (І. Цюпа).

б) складені вторинні прийменники утворюються складанням відприслівникового вторинного прийменника з первинним прийменником: *близько від, відповідно до, далеко від, залежно від, збоку від, ліворуч від, на відміну від, недалеко від, незалежно від, неподалік від, обіруч від, віддалік від, осторонь від, подібно до, порівняно з, праворуч від, стосовно до, вслід за, навздогін за, одночасно з, паралельно з, побіч з, поруч з, поряд з, разом з, слідом за,* та ін.

Прийменники, похідні від дієприслівників, утворюються складанням дієприслівника з простим прийменником: *зважаючи на, незважаючи на, виходячи з*, *починаючи за* та ін.

Прийменники, похідні від іменників, утворюються морфолого-синтаксичним способом – транспозицією іменника у прийменник – на базі:

а) безприйменникових відмінкових форм іменників: *кінець, коштом, круг, кругом, протягом, шляхом*. Пор.: ***Круг*** (іменник) *за кругом ходить кривий Онисько, вчепившись за чепіги…* (І. Цюпа). ***Круг*** *озера* (прийменник) *верби похилились*. Такі деривати є простими вторинними прийменниками.

б) прийменниково-відмінкових форм іменників: *в ім'я, за винятком, за допомогою, за рахунок, з боку, з метою, з нагоди, з приводу, на випадок, на знак, на користь, на підставі, на предмет, на противагу, на честь, на чолі, під проводом, під час, у бік, у дусі, у напрямі, у напрямку, у період, у плані, у справах, у справі, через посередництво* та ін. Пор.: *Однокласники зустрілися* ***з*** *хорошої* ***нагоди*** (прийменник з іменником). ***З нагоди*** (прийменник) *свята влаштували концерт; Діти приїхали* ***за допомогою*** (прийменник з іменником) *до батьків. Хлопчик розв'язав рівняння* ***за допомогою*** (прийменник) *пропорції*. Ці деривати є складеними вторинними прийменниками.

§ 60. Семантико-функціональні розряди прийменників

Категорійна семантика прийменника 'відношення між об'єктом та іншим явищем дійсності' конкретизується в контексті словосполучень за лексичними значеннями та граматичними відношеннями прийменника зі словами словосполучення. Це є основою класифікації прийменників на семантико-функціональні розряди.

Чітких меж у такій класифікації встановити неможливо, оскільки лексичні значення первинних та вторинних прийменників характеризуються різним ступенем абстрактності. Вторинні прийменники (*у напрямі, всередині, протягом* тощо) зберігають зв'язок із семантикою мотивувальних самостійних слів, що дає можливість чітко класифікувати їхні значення за типами відношень. Первинні ж прийменники вказують на різноманітні відношення узагальнено і тому є переважно багатозначними або омонімічними. Наприклад, прийменник *перед* може вказувати:

а) на частину простору попереду об'єкта (*проходжу* ***←перед→*** *ним*); б) на попередній момент дії стосовно об'єкта (*прийшов* ***←перед→*** *обідом*) в) на ситуативну зумовленість стану об'єктом (*ніяковію* ***←перед→*** *учителем*). Кожне лексичне значення прийменника *перед* зумовлюється лексичними значеннями дієслова та залежного іменника в орудному відмінку. Такі прийменники можуть виражати різні семантико-синтаксичні відношення у словосполученні і належати до декількох семантико-функціональних розрядів.

Примітка. У граматиках кількість та дефініції семантичних розрядів прийменника встановлюються по-різному: 3 семантичні типи прийменників (просторові, темпоральні, логічні)[215]; 7 семантичних груп прийменників (просторові, часові, причинові, цільові, умовні, допустові, семантично послаблені)[216]; 21 вид семантичних відношень[217], які виражають прийменники та ін. Потрібно зазначити, що більшість традиційних українських граматик обмежується тільки описом типових обставинних прийменникових відношень, проте прийменники вказують і на інші відношення, напр.: *зустрівся* ***з*** *ним; прийшли всі,* ***крім*** *нього; зайшов* ***без*** *сумки; розмовляємо* ***про*** *тебе; все працює,* ***за винятком*** *одного елемента.* Прийменники, що вказують на такі відношення, або взагалі не визначаються в окрему групу[218], або аналізуються як: 1) невласне прийменники, що виконують вторинні невласне прийменникові функції[219]; 2) семантично послаблені прийменники[220]. І. Кучеренко об'єднує їх у невеликий клас прийменників семантичного поля 'стосунку'[221].

Різноманітні лексичні значення прийменників утворюють у межах цієї частини мови складну структуру семантичних відношень, які залежать від трьох факторів: 1) частиномовної характеристики та лексичних значень слів словосполучення;

[215]Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004.
[216]Горпинич В. О. Українська морфологія. – Дніпропетровськ, 2002.
[217]Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М., 1986.
[218] Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. – К., 1984.
[219]Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004.
[220]Горпинич В. О. Українська морфологія. – Дніпропетровськ, 2002.
[221]Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – Вінниця, 2003.

2) грамеми відмінка аналітико-синтетичної форми іменника; 3) семантико-синтаксичних відношень прийменниково-відмінкової форми підрядного словосполучення. Тому класифікація прийменників на семантико-функціональні розряди враховує їхню лексичну та граматичну семантику.

Лексична семантика прийменника формується на основі двобічного відношення прийменника до явищ дійсності. Прийменники можуть указувати на різноманітні відношення між двома об'єктами; між об'єктом і дією; між об'єктом і ознакою. Лексична конкретизація цих відношень зумовлюється лексичними значеннями сполучуваних слів: *перебуваю* ←*за*→ ***містом*** (прийменник ***за*** вказує на частину простору поза межами об'єкта (міста)*; виконаю* ←*за*→ ***тиждень*** (прийменник ***за*** вказує на тривалість у часі стосовно об'єкта (тиждень).

Граматична (синтаксична) семантика прийменника – вираження семантико-синтаксичних відношень – формується на основі підрядного (однобічного) зв'язку керування між головним і залежним (об'єктом) компонентами словосполучення. У позиції залежного компонента підрядного словосполучення прийменник сполучається з відмінковою формою іменника і виступає в реченні однією синтаксемою[222], яка може виражати такі функціональні значення: 1) об'єктні (*працюю* ⇒ {над чим?} *[*←***над***→*] статтею*); 2) обставинні (*пролітає* ⇒ {де?} ***[над***→ чим? ***морем]***); 3) означальні (*хмари* ⇒ {які?} ***[над***→ чим? ***морем]***).

В обставинних та означальних словосполученнях можна поставити два питання до залежної відмінкової форми іменника:

1) логіко-семантичне – об'єктне, що узагальнює опосередковані прийменником відношення між дією (ста-

[222] "Синтаксема – елементарна (мінімальна) одиниця синтаксичного рівня мови, що характеризується морфологічним оформленням, категорійно-семантичним значенням і визначеним набором синтаксичних функцій. Служить конструктивно-змістовим компонентом речень і сполучень слів". (Золотова Г.А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М., 1988).

ном), ознакою, об'єктом та іншим об'єктом, (*чекаю {←**біля**→* чого?*}* ***театру***); (*розмова {←**з**→* ким?*}* ***другом***);

2) функціонально-семантичне, що узагальнює обставинні або означальні безпосередні відношення між двома компонентами словосполучення (*чекаю* {де?}⇒ ***біля театру***); (*розмова* {яка?}⇒ ***з другом***).

Логічне та функціональне питання у словосполученні можуть збігатися або бути різними: функціональні об'єктні відношення дублюють логіко-семантичні (*розпитую* ⇒{про що?} ***про відпочинок;*** *(грає* ⇒{на чому?} ***на баяні)***); обставинні (*лежить* {де?}⇒ ***на столі)*** та означальні (*прогулянка* {яка?}⇒ ***на лижах***) відношення формуються тільки на функціональному рівні.

Прийменники диференціюються за типами функціональних відношень на три семантико-функціональні розряди: **обставинні, об'єктні та означальні.**

♦**Обставинні прийменники** вказують на обставинні відношення між об'єктом і дією (станом, ознакою), що характеризують цю дію (стан, ознаку) за факторами здійснення чи існування. У словосполученнях з обставинними прийменниками головний компонент переважно виражається дієсловом, а також прикметником (власне прикметником, дієприкметником), прислівником (дієприслівником). У межах семантико-функціонального розряду обставинних прийменників за особливостями лексичної семантики можна виокремити шість семантичних груп: **просторові, часові, причинові, мети, умовні, допустові**, що пояснюється формуванням функціональної обставинної семантики прийменників на основі їх лексичних значень.

• **Просторові прийменники** вказують на просторові відношення між об'єктом та іншим явищем дійсності. Вони формують ядро лексичного корпусу прийменника, оскільки у таких прийменниках лексична просторова семантика посилюється функціональною реалізацією у словосполученнях з іменниками на позначення просторових конкретних об'єктів. Просторові прийменники складають найчисленнішу групу (бли-

зько 130 слів)[223]: *біля, близько, близько від, в (у), вглиб, вдовж, вздовж, вище, від (од), відносно, вподовж, впоперек, впродовж, всередині, всередину, вслід, вслід за, далеко від, до, довкола (довкіл), довкруг (довкруги), з (із, зі), за, з боку, з боку від, збоку, зверх, зверху, з-за, ззаду, з-межи (з-між), з-над, з-перед, з-під, з-позад, з-поміж, з-понад, з-поперед, з-попід, з-посеред, з-проміж, зсередини, кінець, коло, край, крізь, круг, кругом, ліворуч від, мимо, між, на навздогін за, напроти, над, назад, назустріч, наперед, напереріз, напроти, нарівні з, насеред, насупроти, на чолі, недалеко, недалеко від, неподалік, неподалік від, нижче, обабіч, обік, обіруч, обіруч від, обіч, оддалік (віддалік), оддалік від, округ, перед, під, по, побіля, побіч, побіч з, поблизу, поміж, понад, понижче, поодаль, поперед, попереду, поперек, попід, попри, поруч, поруч з, поряд, поряд з, посеред, посередині, починаючи від, праворуч, праворуч від, при, проз, проміж, просто, проти, серед, слідом за, спереду, супроти, у бік, у напрямі, у напрямі до, у напрямку, в напрямку до, через*.

Обставинні просторові прийменники можуть лексично конкретизувати просторову семантику залежно від лексичного значення слів словосполучення та відмінкової грамеми залежного іменника. Просторові прийменники поділяються на дві семантичні підгрупи:

– прийменники, що вказують на локальне (щодо місця) обмеження просторового об'єкта (*чекаю* {де?}⇒ ***у*** *парк-**у*** (М.в); *стою* {де?}⇒ ***біля*** *машин-**и*** (Р.в.); *ховається* {де?}⇒ ***за*** *дерев-**ом*** (О.в.);

– прийменники, що вказують на напрямок і шлях руху стосовно просторового об'єкта (*іду* {де?}⇒ ***вдовж*** *пол-**я*** (Р.в.); *іду* {де?}⇒ ***через*** *ліс-**ø*** (З.в); *їду* {куди?}⇒ ***слідом за*** *в-**ами*** (О.в.); *побіг* {куди?}⇒ ***навперейми*** *сестр-**і*** (Д.в.).

●**Часові прийменники** вказують на часові відношення між об'єктом і явищем дійсності. Ця семантична група нараховує в українській мові 38 прийменників, частина яких

[223] Лексичний корпус семантичних розрядів прийменника подається за монографією І.Р. Вихованця "Прийменникова система української мови" (Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. – К., 1980.)

омонімічна з просторовими: *біля, близько, в, від (од), впродовж, вслід за, слідом за, до, з, за, коло, між (межи), поміж (помежи), на, над, перед, під, по, при, проти, серед, посеред, через*; а частина формує власний лексичний корпус: *напередодні, наприкінці, о (об), одночасно з, під час, пізніше (пізніш), після, опісля, починаючи з, протягом, раніше (раніш), у міру, у процесі, у ході.*

У межах семантичної групи часових прийменників виокремлюються такі семантичні підгрупи:

– прийменники, що вказують на часовий момент (проміжок, початок, кінець) стосовно об'єкта (*повернувся* {коли?}⇒ ***серед*** *ноч-**і*** (Р.в); *працюю*{відколи?}⇒ ***зі*** *серед-**и*** (Р.в.); *повернуся* {коли?}⇒ ***наприкінці*** *тижн-**я*** (Р.в.); *приїхав* {коли?}⇒ ***під*** *вечір-**ø*** (З.в.); *роботу завершив* {коли?}⇒ ***одночасно з*** *тоб-**ою*** (О.в), *розпочався* {коли?}⇒ ***о*** *шостій годин-**і*** (М.в.);

– прийменники, що вказують на тривалість у часі стосовно об'єкта (*працював*{як довго?}⇒ ***протягом*** *літ-**а*** (Р.в.); *вивчив* {за який час?}⇒ ***за*** *рік-**ø*** (З.в.);

– прийменники, що вказують на попередність у часі стосовно об'єкта (*прокинувся* {коли?}⇒ ***раніше*** *батьк-**а*** (Р.в.); *зайшов* {коли?}⇒ ***перед*** *свят-**ом*** (О.в.);

– прийменники, що вказують на наступність у часі стосовно об'єкта (*повернувся* {коли?}⇒ ***пізніше*** *сестр-**и*** (Р.в.); *прийшов* {коли?}⇒ ***вслід за*** *в-**ами*** (О.в); *приїду* {коли?}⇒ ***через*** *тиждень-**ø*** (З.в.); *відпочину* {коли?}⇒ ***по*** *обід-**і*** (М. в.).

• **Причинові прийменники** вказують на причинові відношення між об'єктом та явищем дійсності: *з, за, від, через, перед, завдяки, з нагоди, з приводу, у результаті, на підставі, під впливом, внаслідок, у зв'язку, у силу, з огляду на, зважаючи на*. Напр.: *урочистість* {з якої причини?}⇒ ***з нагоди*** *відкритт-**я*** (Р.в.); *проведено* {чому?}⇒ ***за*** *наказ-**ом*** (О.в.); *перенесли* {чому?}⇒ ***з огляду на*** *обставин-**и*** (З.в.).

• **Прийменники мети** вказують на цільові відношення між об'єктом та явищем дійсності: *для, на, за, по, під, про, задля, ради, заради, з метою, в інтересах, з нагоди, з приводу, на випадок, залежно від, на знак,на предмет, у справах, в справі, в ім'я, на честь*. Напр.: *працюю* {з якою метою?}⇒ ***в інтересах*** *справ-**и*** (Р.в.); *планую* {з якою метою?}⇒ ***на*** *майбутн-**є*** (З.в.).

• **Умовні прийменники** вказують на відношення зумовленості між об'єктом та явищем дійсності: *у (в), з, без, при, у випадку, у разі, перед, за умови, при умові*. Напр., *розпорядився* {за якої умови?}⇒ ***за умови*** *оплат-**и*** (Р.в.).

• **Допустові прийменники** вказують на допустові відношення – 'незважаючи на кого-що', 'всупереч кому-чому' – між дією та об'єктом: *всупереч, наперекір, на (у) противагу, незважаючи на, незалежно від, у розріз з, при, попри*. Напр.: *працюю* {незважаючи на що?}⇒ ***всупереч*** *утом-**і*** (Д.в.); *приїду* {незважаючи на що?}⇒ ***незалежно від*** *обставин-**ø*** (Р.в.); *зійшлися* {незважаючи на що?}⇒ ***попри*** *мороз-**ø*** (З.в.).

Причинові, мети, умовні, допустові семантичні групи представлені обмеженою кількістю прийменників.

♦**Об'єктні прийменники** вказують на супроводжувальні й обмежувальні відношення об'єкта до іншого явища дійсності (дії, стану, ознаки, іншого об'єкта), напр.: *вдумуюсь* ⇒{у що?} ***у*** *кожне слов-**о*** (З. в.)*; розчарувався* ⇒{у чому?} ***у*** *справ-**і*** (М. в.)*; написаний* ⇒{до кого?} ***до*** *товариш-**а*** (Р.в.)*; переконуюся* ⇒{у чому?} ***в*** *правот-**і*** (М. в.)*; Микола* ⇒{з ким?} ***з*** *Петр-**ом*** (О.в.)*; всі прийшли,* ⇒{крім кого?}***крім*** *мен-**е*** (Р. в.)*; турбується* ⇒{про кого?}***про*** *себ-**е*** (З. в.)*; всі прийшли,* ⇒{за винятком кого?} ***за винятком*** *одного турист-**а*** (Р. в.). У прийменників цього розряду об'єктні відношення формуються у двох площинах організації словосполучення з прийменниковим керуванням: логічному і функціональному. Об'єктні прийменники виражають власне об'єктні відношення без обставинних чи означальних відтінків, наприклад: прийменники *про* (*турбується* ***про себе),*** *об* (*стукнути* ***об камінь)***, *на (граю* ***на скрипці)***; *без (приїхав* ***без доньки)*** вказують на об'єктні обмежувальні відношення; прийменник *з* вказує на супроводжувальні відношення об'єкта до означуваного компонента (*донька* ***з матір'ю****; подорожую* ***з другом)***. Прийменники цього розряду характеризуються найвищим ступенем узагальнення лексичних значень.

За лексичним складом розряд об'єктних прийменників значно менший, ніж обставинний, до того ж об'єктні та обста-

винні прийменники переважно омонімічні, за винятком невеликої групи прийменників, які вказують тільки на об'єктні відношення обмежувальної або супроводжувальної семантики: *без, крім, пріч, опріч, за винятком, про, замість, включаючи, на відміну від, разом із, згідно з, відповідно до, щодо.* Такі прийменники (крім *без, про*) можуть утворювати відокремлені конструкції: *Людина, **на відміну від** **тварини**, розумна* (Б. Харчук); ***Згідно з** феноменологічною **теорією**, цей предмет як семіотична схема твориться в певному історичному часі* (Ю. Мушкетик); ***За винятком** тієї маленької **дівчинки** у рожевому платтячку, на лужку ніхто не співав*; *Отже, Шевченко, **замість** **пензля**, узявся за слово* (Г. Хоткевич).

♦**Означальні прийменники** виражають означальні відношення тільки на функціонально-синтаксичному рівні, тобто у складі залежного компонента словосполучення (прийменник + відмінкова форма іменника), який виражає:

а) характерну ознаку іменника, напр.: *справа* {яка?}⇒ ***про** розлученн-**я*** (З. в.)*; любов*{яка?}⇒ ***до** батьк-**ів*** (Р. в.)*; розмова* {яка?}⇒ ***без** аргумент-**ів*** (Р. в.)*; штани* {які?}⇒ ***зі** шкір-**и*** (Р. в.)*; дівчина* {яка?}⇒ ***з** портфел-**ем*** (О. в.)*; очі* {які?}⇒ ***без** блиск-**у*** (Р. в.)*; небо* {яке?}⇒ ***у** хмар-**ах*** (М. в.)*;*

б) характерну ознаку іншої ознаки, вираженої дієсловом, а також дієприкметником та дієприслівником: *написаний* {як?}⇒ ***з** любов'-**ю*** (О. в.)*; відповісти* {яким способом?}⇒ ***через** газет-**у*** (З. в.)*; стригтися* {як?}⇒ ***під** каре* (З. в.)*; промокнувши*{як?}⇒ ***до** нитк-**и*** (Р. в.).

Прийменники у складі означальних синтаксем не виражають ознаки ні лексично, ні логічно: семантика ознаки формується тільки на основі синтаксичних відношень прийменниково-іменникової форми. Тому означальні прийменники не мають окремого лексичного представлення, оскільки ці прийменники – явище функціональне.

В означальній функції вживаються обставинні або об'єктні прийменники, які можуть десемантизуватися (*стригтися* {як?}⇒ ***під** каре*) або, в більшості випадків, зберігати характерні

для них лексичні значення. Наприклад, прийменник *до* у різних семантико-синтаксичних відношеннях зберігає значення 'напрямок до об'єкта' і може виражати: 1) обставинні просторові відношення (*їду* {куди?}⇒ ***до*** *батьк-**ів*** – вказує на напрямок руху (дії) до об'єкта); 2) означальні відношення (*любов* {яка?}⇒ ***до*** *батьк-**ів*** – вказує на спрямування об'єкта стосовно об'єкта-адресата.

СПОЛУЧНИК

§ 61. Загальна характеристика сполучника як частини мови

Сполучник (лат. conjunctio) – це несамостійна (службова) незмінна частина мови, до якої належать слова семантичної категорії 'відношення між явищами дійсності або фрагментами думки'. Граматично ці відношення регламентуються синтаксичними зв'язка́ми – сурядним та підрядним.

♦Категорійна семантика сполучника формується на підставі двох функцій: 1) синтаксичної – сполучник виражає рівноправні відношення між словами у реченні або рівноправні та нерівноправні відношення між частинами складного речення і реченнями у тексті; 2) кваліфікативно-вказівної – сполучник указує на конкретні семантичні відношення між явищами дійсності або фрагментами думки. Напр.:

Пролітають над нами віки, лихоліття ***і*** *хмарки* (Л. Костенко) – сполучник ***і*** виражає рівноправні відношення між однорідними підметами, а також указує на перелік понять;

Згода дім будує, ***а*** *незгода руйнує* (Нар. тв.) – сполучник ***а*** виражає рівноправні відношення між предикативними частинами складного речення, а також указує на протиставлення цих частин;

Азбучною істиною є те, ***що*** *праця – могутня виховна сила.* ***Але*** *ця праця буде сплячим велетнем,* ***якщо*** *до найчутливіших куточків людської душі не доторкається найтонший інстру-*

мент людського виховання – слово (В. Сухомлинський) – сполучник ***що*** виражає нерівноправні відношення між предикативними частинами складного речення, а також указує на означальний характер цих відношень; сполучник ***але*** виражає рівноправні відношення між попереднім реченням та наступним, а також указує на протиставлення думок, виражених у цих реченнях; сполучник ***якщо*** виражає нерівноправні відношення між предикативними частинами складного речення, а також указує на відношення умови між цими частинами.

Рівнофункціональні та різнофункціональні відношення між предикативними частинами речення можуть виражатися синтаксичним зв'язком двох типів: 1) сполучниковим – сурядним та підрядним зв'язками, лексичними показниками яких є сполучники або сполучні слова; 2) безсполучниковим – недиференційованим синтаксичним зв'язком, без спеціальних лексичних маркерів. Сполучник не тільки служить для вираження синтаксичних зв'язків, але й указує на характерні ознаки цих зв'язків, отже, має лексичну семантику. Сполучникам властива дейктична референція – вони не називають синтаксичних відношень, а вказують на них (градаційні, протиставні, причинові, часові та ін.) стосовно рівноправних або нерівноправних поєднуваних компонентів простого або складного речення.

♦Сполучники не характеризуються морфологічними значеннями та формантами, що їх виражають, отже, вони морфологічно одноформні, незмінні. Проте сполучники виражають синтаксичне граматичне значення: семантико-синтаксичні відношення між членами простого речення (на базі сурядного зв'язку) та предикативними частинами складного речення (на базі сурядного або підрядного зв'язку). Сполучники виражають лексичне та граматичне значення синкретично однією незмінною формою. Напр.:

– *Спека* ***і*** *тиша – предвісники бурі* (П. Кочура) – сполучник ***і*** вказує на перелік понять та сурядний синтаксичний зв'язок між підметами;

– ***Чи*** *до мети я певної дійду,* ***чи*** *без пори скінчу свій шлях тернистий* (Леся Українка) – сполучник ***чи…чи*** вказує на роздільну несумісність та сурядний синтаксичний зв'язок між предикативними частинами складного речення;

– *Світ запав би в морок,* ***якби*** *не сяяло над ним слово* (давньоіндійська мудрість) – сполучник ***якби*** вказує на умову та підрядний синтаксичний зв'язок між предикативними частинами складного речення.

За категорійною семантикою сполучник відрізняється від прийменника, який також входить до загальномовної семантичної категорії ’відношення між явищами дійсності’.

Прийменники вказують на різноманітні семантико-синтаксичні відношення між об’єктом і явищем дійсності на базі підрядного зв'язку керування між двома словами, за умови вираження залежного об’єкта формою непрямого відмінка іменника або субстантивованої частини мови (*дивлюся* ⇒ ***на*** *будинок; задоволення* ⇒ ***від*** *пережитого)*. У реченні компоненти підрядного словосполучення виконують різні синтаксичні функції.

Сполучники вказують на рівноправні або нерівноправні семантико-синтаксичні відношення між явищами дійсності та фрагментами думки, що виражаються: а) сурядним зв'язком між однорідними членами речення та між предикативними частинами речення; б) підрядним зв'язком між предикативними частинами речення. У синтаксичній позиції між членами речення сполучники, на відміну від прийменників, указують на рівноправні відношення на основі сурядного зв'язку незалежно від граматичної форми сполучуваних слів і тільки між словами однієї частини мови (*роки* ***і*** *місяці; білий* ***та*** *чорний; читав,* ***але*** *не мріяв* тощо).

Сполучники відрізняються і від сполучних слів (займенникових іменників, займенникових прикметників, займенникових прислівників), які також указують на відношення між різнофункціональними предикативними частинами речення і виражають підрядний зв'язок між ними. Сполучники не виконують синтаксичної функції члена речення, на відміну від сполучних слів, які входять до синтаксичної структури підрядного речення. Пор.: *О, сьогодні ви б прекрасно зрозуміли,* ***що*** *доля людськості лиш у людській руці,* ***що*** *підкорилися і скелі*

*нам, і хвилі …(*М. Рильський), ***що*** – сполучник; *Рівні поля нагадували б степ, якби не той великий ліс,* ***що*** *тягнеться по західній стороні села …* (М. Коцюбинський), ***що*** – займенниковий іменник у функції підмета (дейктичного), що вказує на конкретний суб'єкт (*ліс)*.

♦Сполучники за структурою, походженням та способом реалізації в реченні мають різні ознаки і формують за цими ознаками окремі групи слів.

• За походженням сполучники поділяються на **первинні та вторинні**.

Первинні сполучники – непохідні слова, що деривацийно не пов'язані з іншими словами. До первинних належать **прості** за структурою слова – однослівні (структурно однокореневі) сполучники: *а, але, бо, і (й), ні, та, чи;*

Вторинні сполучники – це похідні слова, які мають деривацийний зв'язок зі самостійними частинами мови. Вони утворюють більшу групу слів, ніж первинні. За деривацийними ознаками та структурою у межах цієї групи визначають:

1) **складні сполучники** – однослівні (структурно однокореневі) слова, які зберігають формальний зв'язок зі своїми мотивувальними етимонами (займенниками, прислівниками, частками і прийменниками). Їхнє утворення пояснюється діахронічним словотвором як зрощення займенникових прислівників, іменників, прикметників, прийменників та часток, напр.:

– *зате* ← *за* (прийменник)+ *те* (займенниковий прикметник);

– *якщо* ← *як* (займенниковий прислівник) + *що* (займенниковий іменник);

– *якби* ← *як* (займенниковий прислівник) +*би* (частка).

2) **складені сполучники** – аналітичні одиниці, які утворилися способом словоскладання кількох слів, найчастіше відмінкових форм займенникового прийменника *той* із сполучниками *що, щоб* та займенниковим прислівником *як*: *тому що; подібно до того як; через те що; задля того щоб; незважаючи на те що; у той час як; тоді як; так щоб; після того як; подібно до того як* та ін.

• За способом реалізації у реченні сполучники поділяють на три групи: **одиничні** (однопозиційні), **повторювані** (поліпозиційні) і **парні** (позиційно розчленовані).

Одиничні (однопозиційні) сполучники вживаються в реченні тільки в одній єдиній позиції. Одиничними можуть бути первинні та вторинні складні сполучники, а також частина складених (*як тільки, тому що, дарма що, після того як*): *Земля не може жити без сонця,* ***а*** *людина – без щастя* (М. Стельмах).

Повторювані (поліпозиційні) сполучники вживаються в реченні у двох або більше позиціях при однорідних членах речення та при предикативних частинах складного сурядного речення або складного речення з однорідною супідрядністю. Повторюваними можуть бути як первинні, так і вторинні складні сполучники: *і…і, ні…ні, або…або, чи…чи, то…то, де..де, як.. як, щоб…щоб* та ін. Напр.: *Сиджу я в неволі та марю тихенько,* ***Чи*** *знов тебе бачу, Україно-ненько,* ***Чи*** *знов рідну землю в сльозах поцілую,* ***Чи*** *вік протиняюсь отут у Вілюю?* (П. Грабовський).

Парні (позиційно розчленовані) сполучники вживаються дистантно: одна частина сполучника біля одного однорідного члена або предикативної частини, а друга – біля іншого однорідного члена або предикативної частини. Парні сполучники бувають тільки складеними: *не тільки…але і (й); як…так і; як не…так; хоч…але; якщо…то; чим…тим* та ін.: ***Чим*** *далі заглиблювалися вони в гори,* ***тим*** *тихішим ставав відгомін бою* (В. Собко).

§ 62. Семантико-синтаксичні розряди сполучників

Як уже зазначалося, граматичне значення сполучників полягає у вираженні семантико-синтаксичних відношень на основі синтаксичного зв'язку між членами речення (сурядний зв'язок) та предикативними частинами складного речення (сурядний або підрядний зв'язок). За типами синтаксичного зв'язку сполучники поділяються на два логіко-синтаксичні розряди – **сурядні** і **підрядні**.

Лексичне значення сполучників трактується як вказівка на конкретні семантичні типи відношень, регламентовані сурядним та підрядним синтаксичними зв'язками. У межах логіко-синтаксичних розрядів на підставі семантико-синтаксичних відношень сполучники поділяються на семантико-функціональні (або семантико-синтаксичні) групи.

Лексична семантика сполучників характеризується високим ступенем узагальнення, тому сполучники є багатозначними і поліфункціональними словами. Вони можуть указувати на декілька типів функціональних відношень (наприклад, сполучник *як* може вказувати на часові, порівняльні, умовні, причинові відношення) і належати до різних груп.

♦**Сурядні сполучники** вказують на різноманітні семантичні відношення між однорідними членами речення та рівнофункціональними предикативними частинами складносурядного речення на основі сурядного синтаксичного зв'язку. За типами семантичних відношень сурядні сполучники поділяються на **єднальні**, **протиставні, розділові, градаційні, приєднувальні, пояснювальні**.

• **Єднальні сполучники** (*і (й), та* (у значенні *і*)*, і…і, ні…ні, та ні…та ні, ані…ані, ні…ні*) вказують на такі типові семантичні відношення: 1) одночасність (*А вже цвяхами колеться стерня, **і** крутить хуга біле перевесло* (Л. Костенко); 2) перелічування (***І** вицвітали писані тарелі, **і** плакав батько, **і** пливли роки* (Л. Костенко); 3) заперечне перелічування (***Ні** вітру в гаю, **ні** хмаринки в небі* (М. Вінграновський).

• **Протиставні сполучники** (*а, але, та* (в значенні *але*), *так, зате, проте, однак, все ж, тільки, лише, хоч …але, хоч…зате, хоч…та, а втім, так, тим часом, як…так і, не тільки (не лише)…а (але) й, не то що…а (але), не так і…як*) указують на відношення: 1) протиставлення (*Це не вогні, **а** зірки, чисті, високі, мінливі* (М. Вороний); 2) зіставлення (*Поети – це біографи народу, **а** в нього біографія тяжка* (Л. Костенко); 3) розмежування (*Повертаюся додому, **а** на душі розпускаються теплі, ніжно-щирі пелюстки* (М. Івченко).

•**Розділові сполучники** (*або, а то, чи, а чи, хоч, чи то, то…то, не то…не то, як не …то, коли не…то, якщо не …то*)

вказують на відношення роздільної несумісності: ***Чи то*** *недоля та неволя,* ***чи то*** *літа ті летячи розбили душу* (Т. Шевченко).

●**Градаційні сполучники** (*а й, а ще, а навіть, а до того ж, та навіть, та ще й, не тільки… а (але) й, не тільки … а навіть, не стільки … скільки, не так …як*) указують на підсилювальні зіставні відношення: *Поруч з образами Шевченка й Лесі Українки образ Франка символізує перед світом* ***не тільки*** *індивідуальні риси й можливості велетня культури****, але й*** *нетлінне єство, красу…життєздатність українського народу* (Д. Павличко).

●**Приєднувальні сполучники** (*і, та, а також, і навіть, а й, та й, ще й, та ще й, також, притому*) вказують на приєднувальні відношення: *Хочеться мені хоч одним оком поглянуть ще на Італію,* ***а також*** *побути на селі* (М. Коцюбинський).

●**Пояснювальні сполучники** (*або, тобто, себто, а саме, якот*) указують на уточнювально-пояснювальні відношення: *Вона була педіатром,* ***себто*** *лікаркою по дитячих хворобах* (Ю. Яновський); *Довге життя випало старій Дорошенчисі,* ***або*** *Чабанисі, як частіше її називають* (О. Гончар).

♦**Підрядні сполучники** вказують на семантичні відношення між різнофункціональними предикативними частинами складного речення на основі підрядного синтаксичного зв'язку.

Підрядні сполучники класифікуються за характером семантико-синтаксичних відношень між головним реченням та підрядним, до якого вони належать і поділяються на дев'ять семантико-функціональних груп: **часові, причинові, умовні, мети, допустові, порівняльні, наслідкові, об'єктні, означальні**. Більшість підрядних сполучників (часові, причинові, умовні, цільові, допустові, порівняльні, наслідкові) виражають детермінантний підрядний зв'язок, тобто приєднують підрядне речення до головного речення в цілому. Об'єктні та означальні підрядні сполучники виражають прислівний підрядний зв'язок, який поєднує підрядне речення з опорним словом у головному (іншому підрядному) реченні.

● **Часові сполучники** вказують на часові відношення між двома предикативними частинами складнопідрядного ре-

ченнями (*як, після того як, тільки (що) ... як, як тільки, тільки-но ... як, щойно, ледве, коли, відколи, аж поки, доки, аж доки*) та ін., напр.: ***Коли*** *скресали сніги, дівчата на Україні починали співати веснянок* (Я. Головацький);

• **Причинові сполучники** вказують на причинові відношення між двома предикативними частинами складнопідрядного реченнями (*бо, через те що, затим що, тим що, тому що, оскільки*), напр.: *Виходь у світи,* ***бо*** *дорога відкрита* (Я. Шпорта);

• **Умовні сполучники** вказують на умовні відношення між двома предикативними частинами складнопідрядного реченнями (*якщо, як, коли, коли б, якби, аби, раз* тощо), напр.: ***Якщо*** *моє не в лад,* ***то*** *я зі своїм назад* (Нар. тв.);

• **Сполучники мети** вказують на відношення мети між двома предикативними частинами складнопідрядного реченнями (*щоб, для того щоб, затим щоб, аби*), напр.: *Він постукав у віконце,* ***щоб*** *мати відчинила йому двері, прислухався до її ходи* (М. Стельмах);

• **Допустові сполучники** вказують на допустові відношення між двома предикативними частинами складнопідрядного реченнями (*хоч (хоча), хоч (хоча) ...а (але, та, однак, зате), хай (нехай)... але (та, так), дарма що, незважаючи на те що*), напр.: ***Хоча*** *б над тобою було сто вчителів – вони будуть безсилі, якщо ти не зможеш сам змусити себе до праці і сам вимагати її від себе* (В. Сухомлинський);

• **Порівняльні сполучники** (*мов, мовби, немов, немовби, наче, неначе, неначеб, неначебто, ніби, нібито, ніж, як, що* та ін.) вказують на порівняльні відношення: 1) між двома предикативними частинами складнопідрядного реченнями, напр.: *Розкриваються білі бегонії,* ***Наче*** *келихи в ряд розставляються Для гостей довгожданих, невиданих!* (Олександр Олесь); 2) між предикативним центром речення та відокремленим компонентом (порівняльним зворотом), напр.: *А вітер грає,* ***мов*** *орган* (Д. Павличко). Порівняльні сполучники виражають детермінантний підрядний зв'язок, за винятком сполучника *ніж*, який поєднує підрядну частину прислівним зв’язком із опорним компонентом, вираженим прикметником вищого ступеня порівняння,

напр.: *Нема на світі нічого трагічнішого,* ***ніж*** *людство без майбутнього* (І. Жиленко).

•**Наслідковий сполучник** *так що* вказує на результативні відношення між двома предикативними частинами складнопідрядного реченнями, напр.: *Туман налив балку по самі вінця,* ***так що*** *дерева потопали в ньому* (М. Коцюбинський).

•**Об'єктні сполучники** вказують на з'ясувально-об'єктні відношення між дієсловом (предикатом) головного речення та підрядним реченням (*що, щоб, як, якщо, мов, немов (немовби), ніби (нібито), наче (начебто, неначе, неначебто), буцім (буцімто)* та ін., напр.: *Мені здається,* ***ніби*** *вдалині Сивіють не тумани придолинні, А тіні тих, що* (сполучне слово – займенниковий іменник) *впали на війні І вже навік належать Україні* (Д. Луценко);

•**Означальні сполучники** вказують на означальні відношення між опорним словом головного речення (вираженого іменником або субстантивованим прикметником) та підрядним реченням (*ніби (нібито), мов (немов, немовби), наче (неначе, неначеб, неначебто*), *що, щоб*) та ін., напр.: *Мені приснився сон,* ***ніби*** *я лечу в повітрі…*(В. Скуратівський); *Та на землі такі діла,* ***що*** *мусив крила перелить на бомбу* (Б. Оліник).

Групи об'єктних та означальних сполучників визначаються тільки за функціональною ознакою. Об'єктні та означальні сполучники – транспозити з інших семантико-функціональних груп. З'ясувально-об'єктні та означальні семантико-синтаксичні відношення формуються між головним реченням та підрядним, але не виражаються лексичним значенням сполучників. Сполучники у таких реченнях змінюють характер підрядного зв'язку: вони вказують не на детермінантний, а на прислівний підрядний зв'язок, але зберігають свою первинну лексичну семантику. Наприклад, сполучник *щоб* у підрядному реченні мети вказує на мету і виражає цільові відношення між двома предикативними частинами складнопідрядного реченнями (***Щоб*** *прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці* (М. Коцюбинський). У підрядному означальному реченні (*Нема тії драбини,* ***щоб*** *до неба дістала* (Нар. творчість) цей сполучник також вказує на мету, а відношення між головним та підрядним ре-

ченнями є означальними. Сполучник *щоб* надає підрядному означальному реченню цільової семантики.

Об'єктні та означальні функціональні групи сполучників не мають свого лексичного наповнення, вони використовують сполучники інших семантико-функціональних груп. Винятком є об'єктний сполучник *що*, який указує на об'єктні відношення лексично і граматично: *І дивно, **що**, відкривши для себе універсальні гуманістичні істини, людство ще й сьогодні часом поводить себе як жорстокий сліпець* (О. Гончар).

ЧАСТКА

§ 63. Загальна характеристика частки як частини мови

Частка (лат. particula) – це несамостійна (службова) незмінна частина мови, до якої належать слова функціонально-семантичної категорії 'модальність'.

Модальність – це універсальна мовна категорія, яка "виражає різні види відношення висловлювання до дійсності, а також різні види суб'єктивної кваліфікації повідомлюваного"[224]. Категорія модальності представлена засобами і способами вираження на всіх рівнях мовної системи: синтаксичному (напр., комунікативні типи речень); лексичному (напр., прислівники з модальним значенням); морфемному (напр., суфікси суб'єктивної оцінки); словотвірному (напр., іменникова словотвірна категорія демінутивності); морфологічному (напр., морфологічна категорія способу дієслова); фонетичному (напр., модальна інтонаційна акцентуація). Зміст категорії модальності та засоби і способи її вираження обґрунтовано в граматичній концепції В. Виноградова: "…Семантична категорія мода-

[224] Большой энциклопедический словарь. Языкознание. – М., 1998. – С. 303.

льності у мовах різних систем має змішаний лексико-граматичний характер. У мовах європейської системи вона пронизує всю тканину мовлення"[225].

♦Одним із системних засобів вираження модальності у мові є частки. Частки виражають два типи модальних відношень: 1) відношення висловлювання до дійсності (об'єктивна модальність); 2) ставлення мовця до змісту висловлювання (суб'єктивна модальність). Об'єктивна модальність виражає відношення (віднесеність) дії, стану або цілого повідомлення до дійсності за ознакою 'реальності – нереальності (ірреальності)'. Суб'єктивна модальність виражає ставлення мовця до повідомлюваної ним інформації як в аспекті логічної кваліфікації, так і за різноманітними емоційними оцінками.

Модальні відношення становлять основу категорійної семантики частки, на підставі якої в один семантико-граматичний клас узагальнюються різноманітні за лексичними значеннями та функціями частки.

Частки – однофомні слова, які виражають об'єктивні та суб'єктивні модальні відношення синкретично, однією морфологічною формою. Наприклад:

– частка *нехай* (***Нехай*** *мої співи* ***літають*** *по рідній, коханій моїй стороні* (Леся Українка), утворюючи аналітичну форму наказового способу дієслова (*нехай літають*), синкретично виражає обидва типи модальних відношень: 1) ірреальне (нездійснене) відношення повідомлюваного до дійсності; та 2) імперативне бажання мовця стосовно повідомлюваного.

– частка *аж* (*Мені* ***аж*** *страшно, як згадаю оту хатину край села!* (Т. Шевченко) виражає: 1) реальне відношення повідомлюваного до дійсності через виділення предиката *страшно* (в актуальному членуванні речення[226] здійснює комунікативну актуалізацію реми – нової інформації); 2) кваліфікативну оцінку (уточнювально-підсилювальне значення) мовцем його стану (*страшно*).

---

[225] Виноградов В.В. Избранные труды: Исследования по русской грамматике. – М., 1975. – С. 57.

[226] "Актуальне членування речення – членування речення в контексті на вихідну частину повідомлення – тему (дане) і на те, що повідомляється про неї – рему (нове)" – Большой энциклопедический словарь. Языкознание. – М., 1998. – С. 22.

– частка *хіба* (***Хіба*** *у вас за неї не болить душа?* (Г. Тютюнник) виражає: 1) запитання як ірреальне відношення повідомлюваного до дійсності; 2) комунікативну стратегію, а саме – прагнення мовця отримати відповідь та його сумнів.

Лексичні значення часток мають узагальнений характер, що пояснюється складною природою семантики модальних відношень. Частки – переважно багатозначні слова, які здійснюють дейктичну референцію: не називаючи модальних відношень, указують на них у конкретних комунікативних ситуаціях.

Частки не виконують самостійно функції членів речення, але разом зі словом, до якого відносяться, формують один ускладнений член речення (одну синтаксему): ***Лише*** *димок із довжика роками* *курить* *собі у небо та* ***й*** *курить* (Л. Костенко). Деякі частки можуть виконувати функцію слова-речення: *Нам жовтим листячком не милуватись.* ***Ні!*** (Г. Тютюнник). Частки, які пов'язані детермінантно з реченням у цілому, не виконують синтаксичної функції члена речення: ***Чи*** *не повторила б ти мені її ще раз?* (М. Коцюбинський)

♦Лексичний корпус часток різноманітний за структурою та походженням.

За структурою частки поділяються на прості і складені.

Прості частки – однослівні, напр.: *не, ні, ба, хай, хіба, хоч, уже (вже), чи* та ін.

Складені частки – це аналітичні лексичні композити, які утворюються з двох або трьох слів поєднанням: 1) простої частки з іншою простою часткою (*хоч би; лише тільки*); сполучником (*а хіба; тільки і*) або прислівником (*ледве чи не; як не*); 2) прийменника із займенником (*що за; що то за*).

За походженням частки поділяються на первинні і вторинні.

До первинних належать непохідні прості за структурою частки, які в сучасній українській мові не мають словотвірних зв'язків і формальних співвідношень зі словами інших частин мови: *би (б), же (ж), не, ні, ба, аж, ще, ну, но.*

Вторинні частки – це похідні слова, які зберігають структурно-семантичний зв'язок зі словами інших частин мови. Вторинні частки можуть бути простими і складеними. Вторинні частки поділяються на:

– відприслівникові: *ось, так, тут, де, куди, як, зовсім, просто, прямо, далеко не, ледве чи не* та ін.: пор., *Чи то* ***так*** *у жалю, пролинуть молодії літа?* (Леся Українка) – займенниковий прислівник вказівної означальної ознаки; *А з неба місяць* ***так і*** *сяє* (Т. Шевченко) – підсилювальна частка;

– відсполучникові: *і (й), та, також, а, але, або, однак, проте, зате, ніби, наче* та ін.: пор., *Смереки,* ***ніби*** *живі ракети, шугають у чисте небо* (І. Цюпа) – порівняльний сполучник; *Взагалі, їв він* ***ніби*** *несхочу і* ***ніби*** *йому байдуже, що їсть і що п'є* (Б. Лепкий) – невірогідна частка;

– відзайменникові: *воно, що, це, собі, то, ото, що за* та ін.: пор., *На тобі небоже,* ***що*** *мені не гоже* (Нар. твор.) – відносний займенник; ***Воно*** *не прошене, не дане, ніхто не возьме за своє,...*(Т. Шевченко) – особовий займенник; *І* ***що воно****, гадаю,* ***за*** *проява – дві тіні, млин і місяць на воді* (Л. Костенко) – уточнювально-підсилювальна частка *воно*, питальна частка *що за*;

– віддієслівні: *знай (собі), дай, давай, мов, мовляв* та ін.: пор., *...В нас дери, Дери та* ***дай****, І просто в рай, Хоч і рідню всю забери!* (Т. Шевченко) – форма наказового способу дієслова; *Гей, життя, ставай, тремти!* ***Дай*** *я з тебе посміюся* (П. Тичина) – спонукальна частка.

§ 64. Семантико-функціональні розряди часток

Категорійна семантика часток – модальні відношення – зумовлена їхньою комунікативною спрямованістю. Частки як слова самостійно не виконують комунікативної функції, натомість у складі речення вони виконують різноманітні комунікативні завдання: 1) виражають ствердження, заперечення, запитання, спонукання, бажання, прохання; 2) виконують функ-

цію комунікативної актуалізації окремих слів або частин висловлювання: теми (відомої інформації), частіше реми (нової інформації); 3) виражають різноманітні емотивні оцінки мовця. У цих функціях частки беруть участь у формуванні структури комунікативних та інших типів речень, що дає підстави типізувати лексичні значення часток і класифікувати частки на семантико-функціональні розряди.

Примітка. У сучасних українських граматиках частки класифікуються за різними критеріями, що продукують різну кількість розрядів часток та їх дефініції. Традиційні граматики, здебільшого дидактичні, подають класифікацію часток за твірними функціями, в яких фразові частки (підсилювально-видільні, вказівні, модальні, емоційно-експресивні) протиставляються словотвірним та формозмінним. У таких класифікаціях поділ фразових часток на семантико-функціональні розряди не послідовний, оскільки модальність це – категорійна семантика частки як частини мови, а не окремих її груп; крім того, модальність включає як емоційно-експресивну, так і логіко-кваліфікативну (видільну, обмежувальну, вказівну тощо) семантику.

У новітніх граматиках[227] частки класифікуються з урахуванням ролі їхньої семантики в комунікативній функції речення. Ці класифікації послідовні та обгрунтовані, але вони не охоплюють усього лексичного корпусу часток. Зокрема, частки у словотвірній функції (*казна-, будь-, -сь* та ін.) не входять у таких класифікаціях до лексичної системи мови, а отже, до частки як частини мови. Словотвірні частки відносять до одиниць морфемного рівня мови, на противагу слову (В. Горпинич) або аналітичній синтаксичній морфемі (І. Вихованець, К. Городенська).

Частки виражають модальну семантику у реченні – на синтаксичному рівні, тому лексичні значення часток мають семантико-функціональний характер. Словотвірні частки також надають словам різних частин мови модальної семантики. Реалізуючись у реченні, деривати, утворені за допомогою часток, актуалізують різні модальні оцінки мовця. Наприклад, значення часток *казна-, хтозна-, -сь*, які вказують на неозначеність (невірогідність) особи (***казна****-хто*), ознаки (***хтозна****-який*), часу (*коли****сь***), місця (*де****сь***), формуються на оцінці (невпевненість, припущення,

[227] Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004; Горпинич В. О. Українська морфологія. – Дніпропетровськ, 2002.

сумнів) мовцем особи, ознаки, часу та місця щодо їх вірогідності. Ця сама модальна семантика виражається утвореними за допомогою часток дериватами у реченні: ***Десь** перебув, **десь** нишком пересидів: на пасіці чи, може, в лободі* (Л. Костенко). Частка *таки* виражає уточнювально-підсилювальну модальну семантику і у фразовій, і в словотвірній функції, напр.: *Ми встигли **таки** приїхати вчасно*. *Ми **таки** встигли приїхати вчасно.*

Визначити статус деяких часток як одиниць мовної системи неможливо, оскільки ті самі частки можуть виконувати і фразотвірну, і словотвірну функції. Реалізуючись у словотвірній функції, частки у структурі займенникових слів можуть мати статус: а) префіксальної або постфіксальної морфеми (*будь-хто, хто-будь*); або б) слова – функціонують дискретно (*будь у кого, казна з яким, ні в якому*). Однозначного статусу морфеми набула тільки десемантизована частка *-ся (сь)* у функції словотвірного постфікса зворотних дієслів (*купатися, будуватися, битися*) та у функції формозмінного постфікса дієслів пасивного стану (*писатися, читатися*).

Семантика частки формується тільки в комунікативній ситуації, виражаючи у висловлюванні об'єктивну і суб'єктивну модальність. Різні типи суб'єктивно-модальних відношень зумовлюють різноманіття лексичних значень часток. Суб'єктивна модальність ґрунтується на: 1) логічній кваліфікації мовцем висловлювання в цілому (ствердження, заперечення, питання, бажання, наказ) або компонента висловлювання (уточнювальне виокремлення, обмежувальне виокремлення, підсилювальне виокремлення, вказівне виокремлення) – раціональна оцінка; 2) емоційній реакції мовця – ірраціональна оцінка (ввічливість, сумнів, здивування, невпевненість, задоволення, незадоволення тощо).

Високий ступінь узагальненості семантики частки та її дейктичний характер спричинюють деривативну поліфункціональність частки у системі мови. Модальність може передаватися частками у структурі одиниць різних мовних рівнів на базі різних функцій: фразотвірної – у формуванні структури речення; словотвірної – у формуванні структури слова; формозмінної – у формуванні аналітичної форми дієслова наказового та умовного способу.

За характером модальної семантики частки поділяються на дев'ять семантико-функціональних розрядів: заперечні, стверджувальні, питальні, спонукально-бажальні, емотивні, невірогідні, вказівні, уточнювально-підсилювальні, обмежувальні. У межах семантико-функціонального розряду за твірною функцією частки можуть диференціюватися на фразотвірні, словотвірні та формотвірні.

♦**Заперечні частки** виражають семантику заперечення, що формується на логічній оцінці мовцем фрагментів або всього змісту висловлювання: *не, ні (ані)*.

• Частка ***не*** виконує дві функції: фразотвірну і словотвірну.

У фразотвірній функції частка *не* бере участь в утворенні структури заперечних речень. Повне заперечення змісту висловлювання частка *не* виражає у препозиції до предиката напр.: *І я* ***не*** *я, і ти мені* ***не*** *ти* (Л. Костенко). Часткове заперечення змісту висловлювання – у позиції перед іншими членами речення, напр.: *Яблуні в цвіту стоятимуть ще* ***не*** *одну весну ...* (Б. Антоненко-Давидович).

Частка *не* може нейтралізовувати семантику заперечення і виражати інші модальні оцінки:

– ствердження – у подвійному вживанні у дієслівному складеному присудку та у заперечній моделі *не+без*, напр.: ***Не міг*** *Борис* ***не послухати*** *тої просьби* (І. Франко); *Сьогодні було* ***не без*** *пригод*;

– вищу міру вияву процесуальної ознаки – у поєднанні двох форм спільнокореневих дієслів: *милуєшся* ***не*** *намилуєшся; дивишся* ***не*** *надивишся*;

– невпевненість – у поєднанні двох однакових форм того ж слова: *любить –* ***не*** *любить; сон –* ***не*** *сон*;

У словотвірній функції частка *не* виражає два модальні значення:

1) заперечення: ***не****вільник,* ***не****сподіванка,* ***не****балакучий,* ***не****похитний,* ***не****малий,* ***не****дарма,* ***не****веселий* тощо. Частка-префікс *не-* утворює деривати, в яких формується одне нове поняття з протилежно-заперечним значенням до мотивувального слова:

неправда (брехня); *неволя* (полон); *немалий* (великий); *невеселий* (сумний); *недалеко* (близько), напр.: ***Нелегко**, кажуть, жити на дві хати. А ще **нелегше** – жить на дві душі!* (Л. Костенко).

2) неповноту вияву процесуальної або іншої ознаки у складі префікса *недо-*: ***недо**їдати; **недо**зрілий; **недо**стача*.

Якщо частка *не* виражає заперечення і не утворює єдиного поняття зі словом, то вона виконує фразотвірну функцію: пор.: *На вовка **неслава**, а їсть овець Сава* (Нар. твор.); *Возвеличує людину **не слава**, а велика справа* (Нар. твор.); *Він **недоїдав** і почував себе слабким; Він **не доїв** каші*.

У словах, що втратили у сучасній українській мові деривaційний зв'язок із мотивувальними словами, частка *не* десемантизувалася і в результаті перерозкладу входить до вторинного кореня: *негода, недуга, нежить, немовля, ненависть*.

• Частки *ні, ані* виконують дві функції: фразотвірну та словотвірну.

У фразотвірній функції ці частки беруть участь в утворенні структури заперечних речень: 1) виражають заперечення у неповних реченнях із пропущеними присудками: ***Ані** горбика, **ані** корчика, **ані** сліду живої душі, тільки праліс від одного кінця обрію до другого* (І. Франко); 2) вказують на підсилення заперечення у позиції перед іменником, який частка комунікативно актуалізує (виділяє рему): *Нема **ні** пекла, **ані** раю, Немає й Бога, тільки я!* (Т. Шевченко). Частка *ні* може виражати заперечну відповідь і виступає як заперечне слово-речення: *– Ти виконав завдання? – **Ні***.

У словотвірній функції частки *ні, ані* вказують на заперечення (особи, предмета, кількості або ознаки) і виступають словотвірними префіксами у дериватах, утворених від:

1) займенникових іменників: *ніхто, ніщо, нічогісінько, анічогісінько, нізáщо, нінáщо*;

2) займенникових прикметників: *ніякий, нічий, нікотрий*;

3) займенникових числівників: *ніскільки, аніскільки*;

4) займенникових прислівників: *нідé (нíде), нізвідки, нізвідкіля, нікóли (нíколи), нітрохи, анітрохи, анітелень, анічичирк, ніяк, аніяк*.

Частка *ні* в непрямих відмінках займенникових іменників (*ніхто, ніщо*) та прикметників (*ніякий, нічий, нікотрий*) може вжи-

ватися роздільно і виконувати фразотвірну функцію: виражати підсилювально-видільне заперечення у реченні: *Щастя* ***ні за які*** *гроші не купиш* (Нар. твор.).

♦**Стверджувальні частки** (*так, еге, егеж, атож, аякже, авжеж*) указують на достовірність інформації попереднього висловлювання за оцінкою мовця, напр.: *Був надзвичайно холодний ранок, коли я приїхав.* ***Так****, було холодно* (М. Коцюбинський); або виражають стверджувальну відповідь на запитання, напр.: *Ти їдеш цього літа до моря? –* ***Авжеж***. Ці частки виконують тільки фразотвірну функцію: функціонують як стверджувальні слова-речення.

♦**Питальні частки** виражають питальну модальну семантику, що передає прагнення мовця отримати інформацію від співрозмовника або уявного адресата: *чи, (чи ж, чи не, та чи), хіба (хіба ж, та хіба), невже (невже ж, та невже), що за*. Напр.:***Чи*** *Бог бачить із-за хмари Наші сльози, горе?* (Т. Шевченко). Сумісно з питальною семантикою ці частки можуть виражати:

1) емоційно-модальні оцінки: сумніву, невпевненості (***Чи*** *відчую я спокій?;* ***Хіба*** *не пам'ятаєш тієї історії?* ***Невже*** *важко зрозуміти прості істини?*); здивування (***Що за*** *дурниці?*);

2) логіко-кваліфікативну оцінку - заперечення: ***Хіба*** *я так голосно розмовляю?*

Питальні частки виконують фразотвірну функцію – формують структуру окремого комунікативного типу речень – питальних. Частки *хіба, невже* можуть виконувати функцію питальних слів-речень із відтінком невпевненості: – *Сьогодні все нарешті закінчиться. –* ***Невже****?*

Частка *чи* може виконувати словотвірну функцію і набувати статусу префікса: ***чи****мало,* ***чи****малий,* ***чи****маленький*. У морфемній структурі цих слів частка *чи* нейтралізує питальну семантику, натомість актуалізує невпевненість мовця у кваліфікації ознаки (*мало, малий, маленький*), що формує нове значення деривата – протилежне значенню мотивувального: *чимало* – 'багато'; *чималий* – 'великий'.

♦**Спонукально-бажальні частки** (*бодай, давай, давайте, годі, ну, нумо, хай, нехай*, *щоб, би (б), хоч би, якби, аби* та ін.) виражають модальну семантику двох типів:

1) наказову (імперативну) – мовець виявляє до адресата (співрозмовника, іншої особи, групи осіб) прохання, наказ, вимогу як спонукання до дії, напр.: ***Нехай працює*** *наполегливо;* ***Приніс би*** *ти води із дальнього джерела*; ***Ну пиши*** *нарешті;* ***Нумо купатися****;* ***Давай працювати*** *старанно.*

2) бажальну (оптативну) – мовець виявляє бажання: а) яке він хоче здійснити сам, напр.: ***Хотіла б*** *я піснею стати У сюю хвилину ясну* (Леся Українка); ***Нехай*** *я* ***заплачу****,* ***Нехай*** *свою Україну Я ще* ***раз побачу*** (Т. Шевченко) б) яке може реалізуватися в дії іншої особи або предмета, напр.: ***Хай щастить*** *вам, люди добрі…* (В. Крищенко); ***Нехай не знає*** *стоми та рука, що добре зерно в добру землю сіє* (М. Рильський).

Обидва типи логічно-кваліфікативної модальності мають ірреальний характер: імперативна модальність виражає невідповідність між змістом речення і дійсністю; бажальна – намагання мовця встановити відповідність між змістом речення і реальністю. Спонукально-бажальна модальність реалізується в реченні за допомогою предикативних синтаксем: 1) утворених поєднанням частки із дієсловом (***Годі відпочивати***); 2) виражених способовою формою дієслова (***Читай*** *швидше.* ***Хай*** *швидше* ***читає****. Я* ***читав би***.).

Основною для спонукальних часток є фразотвірна функція, в якій вони виступають спеціальними модифікаторами спонукально-бажальної модальності і формують структуру двох комунікативних типів речень: спонукальних та бажальних.

Крім фразотвірної, деякі частки цього розряду можуть виконувати словотвірну та формозмінну функції.

У словотвірній функції може виступати частка *би (б)*, яка, виражаючи модальну семантику бажальності, утворює сполучники: *мовби, аби, начеб, ніби, якби, щоб, коли б, хоча б, хоч би*, напр.: *Не спиняй, нехай собі співає,* ***аби*** *не голосно* (Т. Шевченко). Більшість із таких сполучників можуть виступати і в ролі часток, пор.: *Вищий сенс у тому,* ***щоб*** *спалить жит-*

тя ненаситимістю любові (А. Криловець). – сполучник мети; ***Щоб*** *життя ваше квітом буйним цвіло.* – бажальна частка.

Формозмінну функцію виконують частки *хай, нехай, би (б)*. Форми 1-ї особи однини та 3-ї особи однини і множини наказового способу дієслова утворюються аналітично за допомогою часток *хай, нехай*: *я* ***хай висловлю****; він (вона, воно)* ***хай висловить****; вони* ***хай висловлять***. Ці частки виражають найбільш узагальнену і нейтральну спонукальну або бажальну семантику, яка набуває граматичного характеру: частки *хай, нехай* виражають граматичне значення наказового способу в аналітичних формах дієслів наказового способу.

Бажальна модальність може виражатися особово-родово-числовими аналітико-синтетичними формами умовного способу, які утворюються за допомогою частки *би (б)*: *я (ти, він)* ***висловив би****; я (ти, вона)* ***висловила б****; воно* ***висловило б****; ми (ви, вони)* ***висловили б***. Модальна бажальна семантика частки *би (б)* також характеризується високим ступенем узагальненості: ця частка виражає граматичне значення умовного способу дієслова.

Часова неозначеність дієслів, які реалізують ірреальні модальні відношення, протиставляє їх часовим формам дієслова (які виражають реальну дію) і узагальнює в систему ірреальних способових (нечасових) форм.

♦**Емотивні частки** виражають емоційно-почуттєве ставлення мовця до змісту повідомлення (*як, який, що за, що то за, куди, навіть, же (ж), все, уже, все-таки* та ін.), напр.: *Та* ***як*** *його й не спочити, не полежати у такій розкоші, як онде!* (М. Коцюбинський); ***Які*** *чудові літні ночі у степу!* (Г. Тютюнник). ***Що за*** *ранок прекрасний!* ***Куди там*** *пісень співати!* Емотивні частки виконують фразотвірну функцію – формують структуру власне окличних речень.

♦**Невірогідні частки** (*мов, мовби, немовби, немовбито, мовляв, ледве чи, наче, неначе, ніби, навряд чи, хтозна, хтозна-, казна-, аби-* та ін.) виражають модальну семантику невірогідності (припущення, сумніву, невпевненості), що виявляється в оцінці мовцем достовірності – недостовірності змісту повідомлюваного: *Тепер* ***мовби*** *трошечки легше* (Леся Українка); *Воронцов* ***ніби*** *становив найголовнішу, не-*

від'ємну частину складного організму полку (О. Гончар); *Ти зможеш завтра приїхати? –* ***Хтозна***; ***Навряд чи*** *він зможе вирішити це питання*; *Я знаю все, так* ***наче*** *там була* (Л. Костенко).

Більшість невірогідних часток виконує тільки фразотвірну функцію. Частка *хтозна* може бути фразотвірною і словотвірною.

Частки (*будь-, -будь, -небудь, казна-, аби-, -сь(-ось), де-*) виконують тільки словотвірну функцію. Словотвірні невірогідні частки можуть утворювати такі деривати:

– займенникові іменники: *будь-хто, хто-будь, хтозна-що, що-небудь, казна-що, абихто, хтось, дехто* та ін.;

– займенникові прикметники: *будь-який,чий-будь, хтозна-котрий, який-небудь, казна-чий, абиякий, котрийсь, деякий* та ін.;

– займенникові прислівники: *будь-де, коли-будь, хтозна-як, коли-небудь, казна-куди, абиде, колись, якось, деінде, деколи* та ін.

Словотвірні частки виражають неозначеність (недостовірність) особи (***казна****-хто*), ознаки (***хтозна****-який*), часу (*коли****сь***), місця (*де****сь***). Ця модальна семантика формується на основі невпевненості мовця у вірогідності особи, ознаки, часу та місця.

♦**Вказівні частки** (*ось, от, то (ото), це (оце), он (онде)*) виражають уточнювальну вказівку на будь-яке явище дійсності, про яке повідомляється в реченні.

Більшість указівних часток виконує фразотвірну функцію, напр.: *Не було каналу в цьому секторі Землі, і* ***ось*** *він уже є!* (О. Гончар); ***От*** *і винагорода за те, що колись так хвацько бився під Пилявою, під Зборовом* (Н. Рибак); *А* ***це*** *улітку повернувсь додому, в хазяйство підупале за війну* (Л. Костенко).

Частки *-то, -от* можуть виконувати словотвірну функцію – утворюють деривати, в яких у позиції постфікса виражають вказівне значення: *так-****то****, десь-****то****, якось-****то*** (прислівники); *отож-****то****, тому-****то****, аби-****то****, немовби****то****, ніби****то****, так-****от****, як-****от*** (сполучники); *отакий-****то****, тим-****то*** (займенникові прикметники); *скільки-****то*** (займенниковий числівник).

♦**Уточнювально-підсилювальні частки** (*і (й), та, так, аж, все, таки, уже, ще, же (ж), бо, саме, якраз, десь, якось, куди,*

собі, власне, точно, справді, дійсно, тоді, воно, його, що-, як-, но- тощо) виражають уточнення або підсилення змісту слова (предмет, ознаку, дію), до якого відносяться у реченні, напр.: *І сніжинки, сніжинки, сніжинки* ***все*** *летять і летять за вікном* (Г. Тютюнник); *Вже ледве йду… Невже* ***ж таки*** *ніхто не женихався? А висить* ***же*** *в музеях твій портрет* (Л. Костенко); *Проз їхній двір тоді я* ***саме*** *їхав. Чого* ***ж тоді*** *він в ніч своєї смерті* ***таки*** *у неї був, а не у вас?* (Л. Костенко).

Визначальною для цих часток є фразотвірна функція, але деякі уточнювально-підсилювальні частки виконують словотвірну функцію:

– частки *що-, як-* утворюють деривати (прислівники та прикметники), в яких у позиції префікса уточнюють ознаку або підсилюють інтенсивність вияву ознаки: ***що****вечора,* ***що****духу,* ***що****далі,* ***що****дня,* ***що****найдовше,* ***як****найвищий*;

– частки *-но, -таки, -же (-ж)* утворюють деривати, в яких у позиції постфікса виражають уточнювально-підсилювальне значення: *давай-****но****, прийди-****но****, дістав-****таки****, підписав-****таки*** (дієслова); *важкий-****таки****, сильний-****таки*** (прикметники); *тільки-****но****, так-****таки****, авже****ж****, ато****ж****, як****же*** (частки).

♦ **Обмежувальні частки** (*навіть, тільки, лише, лиш, лишень, хоч, хоча б, уже/вже, майже, ледве не, трохи не, мало не* та ін.) указують на обмеження, неповноту чи приблизність змісту слова (предмета, ознаки, дії), до якого відносяться у реченні, напр.: *Та чи він* ***хоч*** *знає, що це воно таке* (О. Гончар); *Я все забуду* ***тільки лиш*** *за те, що знову небокрай веселкою цвіте* (Г. Тютюнник). Ці частки виконують тільки фразотвірну функцію.

Невірогідні,вказівні, уточнювально-підсилювальні, обмежувальні частки здійснюють комунікативну актуалізацію компонента висловлювання (переважно реми) у логіко-кваліфікативній оцінці мовця. Вони не формують структури речення комунікативного типу, але виконують комунікативне завдання – виділяють актуальний для мовця фрагмент змісту і виступають спеціальними модифікаторами в актуальному членуванні речення. Це визначає видільний характер виконуваної ними фразотвірної функції.

ВИГУК

§ 65. Загальна характеристика вигука як частини мови

Вигук (лат. interjectio) – це особлива незмінна частина мови, до якої належать слова семантичної категорії ‘суб’єктивна модальність’, фонетично оформлені експресивною інтонацією.

“Смислову основу суб’єктивної модальності утворює поняття оцінки в широкому розумінні слова, включаючи не тільки логічну (інтелектуальну, раціональну) кваліфікацію повідомлюваного, але і різні види емоційної (ірраціональної) реакції [виділ. наше]. Суб’єктивна модальність обіймає всю гаму реально існуючих у мові різноаспектних і різнохарактерних способів кваліфікації повідомлюваного і реалізується: 1) спеціальним лексико-граматичним класом слів, а також функціонально подібними до них словосполученнями та реченнями; […]; 2) введенням спеціальних модальних часток, […]; 3) за допомогою вигуків (“ах!”, “ой-ой-ой!” [виділ. наше] та ін.; …)”[228].

♦Категорійна семантика ’суб’єктивна модальність’ узагальнює в один клас різноманітні за значенням вигуки, що передають у мовленні: 1) осмислені емоційні реакції мовця на ситуації навколишньої дійсності або на власні думки, знання (радість, піднесення, гордість, захоплення, здивування, здогад тощо); 2) рефлекторні експресивні реакції мовця на подразники навколишньої дійсності (біль, гнів, переляк, відчай тощо); 3) емоційно-вольові реакції мовця на ситуації навколишньої дійсності (наказ, заклик, заохочення, привітання, подяку тощо).

Наприклад, за даними “Словника української мови”[229] вигук *ах* може вказувати на такі емоційні реакції мовця:

[228] Большой энциклопедический словарь. Языкознание. – М., 1998. – С. 303.
[229] Словник української мови. – К., 1970. – Т. І. – С. 73.

– переляк, здивування, радість: *Га, що тут? **Ах**, це ти, Любочко?* (Леся Українка);

– захоплення: ***Ах**, яка глибінь альтова – наче в озері блакить!* (П. Тичина);

– горе, співчуття: *– **Ах**, бідні коні, – зітхнула Ліда, – що ж вони винні?* (М. Коцюбинський);

– обурення, незадоволення, досаду: ***Ах**, сії гами! Тьотю Ліпо! Підіть попросіть тую пані, щоб перестала грати* (Леся Українка) ;

– здогад, спогад при вираженні думки, що несподівано з'явилась: *Лишився біль у серці та безталання – і більш нічого… **Ах**, правда: лишилась ще глуха ненависть до всього, що зветься паном* (М. Коцюбинський).

Лексичні значення вигуків мають дейктичний характер – для них властива не номінативна, а вказівна референція. За допомогою вигуків мовець (адресант) виражає свої емоційно-вольові реакції, не називаючи їх. Для співрозмовника (адресата) вигук – це мовний знак, який указує на відповідні реакції мовця, тобто співвідноситься з поняттям про його емоційну або емоційно-вольову реакцію. Наприклад, вигук *ах* (***Ах**, сії гами!..*) може виражати миттєву реакцію незадоволення мовця і вказувати на поняття 'незадоволення' у конкретній комунікативній ситуації, проте цей вигук не називає стану мовця, як самостійні слова (*обурення, обуритися, незадоволення, роздратувалася, розсердилася* тощо).

Незважаючи на те, що вигуки не виконують номінативної функції, у мовному колективі за вигуками закріплене чітко визначене уявлення (поняття). Вигуки мають "усвідомлений колективом смисловий зміст. … Вигуки – це усуспільнений фонд мовних засобів для експресивно-драматичного вираження емоцій і вольових імпульсів" (В. Виноградов)[230].

Лексичні значення первинних (напр., *ах!, ох!, бр!, е-е!, о!, ох!, тю!, мг!*) і деяких вторинних (напр., *матінко!, о Боже!, Господи!*) емотивних вигуків характеризуються високим ступенем узагальненості, що зумовлює їх полісемію. Один і той самий вигук може вказувати на різноманітні

[230] Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М., 1986. – С. 611.

модальні реакції мовця, іноді протилежні (напр., за допомогою вигука *ах* мовець виражає і захоплення, і обурення). Лексичні значення багатозначних вигуків зумовлені: 1) мовленнєвими чинниками – контекстом; різним інтонаційним оформленням; 2) позамовними чинниками – комунікативною ситуацією; жестами, мімікою, рухами мовця.

Вторинні емотивні (напр., *горе!, біда!, хвала!, от тобі й маєш!, лихо моє!*); а також первинні і вторинні спонукальні (напр., *геть!, тс!, марш!*, *ну!, нумо!, гайда!, Глянь!*) та апелятивні (напр., *агов!, алло!, привіт!, добрий день!*) вигуки характеризуються обмеженою багатозначністю. Ці вигуки виявляють більш конкретну семантику, вони також можуть мати мімічний або жестовий супровід, але їхні значення зрозумілі поза контекстом та ситуативними факторами.

♦Вигуки – морфологічно однoформні слова, які не мають характерних морфологічних граматичних значень, але виконують певні функції у граматичній структурі мови.

У морфології, а саме словотворі, вигуки вступають у словотвірні відношення із самостійними словами, вони є твірними базами у словотвірних моделях самостійних слів і об'єднують ці слова у словотвірні гнізда, напр.: *ах-ати; ах-нути; роз-ах-атися; ахи (чулися ах-и та ох-и); ах-ання* тощо.

У синтаксисі вигуки можуть виконувати синтаксичні функції:

1) слів-речень: – ***Ох-ох-ох!*** *– застогнала Мотря достоту таким жалібним голосом, як стогнала Кайдашиха* (І. Нечуй-Левицький); – ***Спасибі****, – сказала нарешті Улянка. – Я забула, що треба подякувати* (О. Донченко); ***Годі!***; ***Досить!***; ***Прости!***;

2) вставних компонентів, що формують структуру комунікативних типів речень: а) власне окличних (– ***Ой****, тхір на горищі! – сказала Кайдашиха* (І. Нечуй-Левицький); б) спонукальних емоційно забарвлених[231] (***Ну****, одчиняйте церкву* (М. Старицький); ***Гей,*** *хлопці*! – *гукнув Залізняк* (М. Старицький).

[231] Вигук завжди надає реченню емоційного забарвлення, хоча у писемному варіанті мовлення емоційна ознака непослідовно передається знаком оклику, напр.: ***Ну****, от скажіте, людоньки, навіщо такій убивці та така краса?* (Л. Костенко).

3) спонукально-наказові вигуки можуть виконувати функцію предикативного члена односкладного спонукального речення: – ***Гайда****, діти! Погасає каганець козачий!* (Т. Шевченко)..

Для вигука також характерна вторинна синтаксична функція члена речення: *Радісне* ***ура*** *пролунало над майданом. А молодість* ***гай-гай****. На його обличчі повільно з'явилося* ***фе***. У цій функції вигуки субстантивуються або вербалізуються, але в більшості випадків процеси транспозиції супроводжуються експресивним заміщенням самостійних слів – іменників або дієслів – через зіставлення з відповідними поняттями (*ура* – субстантивація; *гай-гай* – експресивне заміщення дієслів *пролетіла, майнула*; *фе* – експресивне заміщення іменників *незадоволення, відраза*). У випадках транспозиції вигуки виконують функцію контекстуальних синонімів до іменників та дієслів.

Категорійна семантика вигука 'суб'єктивна модальність' оформлюється за допомогою характерної екпресивної інтонації (інтенсивністю, довготою, мелодикою, темпом звучання) та паузи. Лексичне значення кожного вигука корелює у висловлюванні з характерною для нього інтонацією та виокремлювальною паузою.

Вигук як інтонаційно експресивний мовний знак спрямований у сферу комунікативного синтаксису. Інтонація та паузація в оформленні вигука виступають важливим граматичним засобом формування структури власне окличних та спонукальних емоційно забарвлених речень[232].

• Експресивна природа вигука як мовного знака, що виявляється у його значенні, фонетично-інтонаційному оформленні та синтаксичній комунікативно спрямованій реалізації, протиставляє вигук самостійним і службовим частинам мови. Від самостійних частин мови вигуки відрізняються відсутністю номінативної функції, граматичних значень, синтаксичної функції члена речення. Від службових частин мови –

[232] Спонукально-наказові вигуки можуть не відокремлюватися паузою, якщо вони виконують функцію предикативного члена спонукального односкладного речення, напр.*: Підходжу до свого щоденника, що вишкіряє до мене білі сторінки – і бац! бац! ним об стіл.* ***Гайда*** *в шухляду!..* (М. Коцюбинський).

прийменника та сполучника – відсутністю синтаксичного граматичного значення – вираження семантико-синтаксичних відношень на основі сурядного та підрядного зв'язків у реченні.

За категорійною семантикою вигук подібний до частки (особливо до емотивних часток). Проте між ними існує відмінність за семантичними ознаками та функціонуванням у реченні.

Частки вказують на різноманітні модальні відношення між висловлюванням і явищами дійсності, встановлювані через оцінку цих явищ мовцем, а вигуки – на миттєві експресивні реакції мовця на явища навколишньої дійсності.

Вигуки, як і частки, виконують у реченні комунікативні завдання, але вони характеризуються більшою, порівняно з частками, семантико-синтаксичною автономністю. Вигуки переважно займають позицію початку речення (рідше вживаються в середині або в кінці) і виступають відокремленими від інших слів за допомогою пауз синтаксичними компонентами, які: 1) формують цілісну інтонаційну структуру речення і надають йому емоційного забарвлення (*Здорові, Любов Олександрівно!* ***А****, і ви тут, Оресте Михайловичу!* (Леся Українка); – ***О****, стонадцять чортів вам з Мелашкою разом! – закричала Мотря* (І. Нечуй-Левицький); *Невже це осінь, осінь,* ***о****! – та сама* (Л. Костенко); або 2) виступають словом-реченням, причому комунікативно й інтонаційно поєднуються з попереднім чи наступним реченням (– *Україна подобається? –* ***О!*** (О. Гончар); ***О!*** *То ти здійснив свою мрію?*

Натомість частки не відокремлюються паузами в реченні і можуть: 1) виконувати функцію комунікативних актуалізаторів змісту самостійних слів, утворюючи з ними один компонент (***А*** *йди, Лукашу!* (Леся Українка); ***О*** *скільки нам, Боже, ти степу одміряв!* (Л. Костенко); ***О*** *Воленько, билинонько моя… Нема тобі життя на світі!* (Олександр Олесь); або 2) формувати структуру комунікативних типів речень, детермінантно поєднуючись із семантичною структурою речення в цілому (***Чи*** *є кращі в життю літа та над молодії?* (Леся Українка).

Вигуки – це слова, які характеризуються: 1) лексичними ознаками: мають дейктичне емоційно-експресивне лексичне значення; 2) синтаксичними ознаками: виконують фра-

зотвірні функції – формують структуру власне окличних та спонукальних емоційно забарвлених речень за допомогою експресивної інтонаційно-фонетичної та паузаційної оформленості. Експресивна специфіка лексичної семантики вигуків, спрямована у сферу комунікативного синтаксису (формування емоційно забарвлених комунікативних типів речень), дає підстави визначити вигук як особливу частину мови, що протиставляється самостійним та службовим семантико-граматичним класам слів.

♦Вигуки – це слова, різноманітні за структурою та походженням.

За походженням вигуки поділяються на первинні та вторинні.

За структурою – на прості, складні й складені.

● **До первинних** належать прості та складні вигуки, які в сучасній українській мові не мають словотвірних зв'язків і формальних співвідношень зі словами інших частин мови.

Прості первинні вигуки – однослівні. Вони мають коротку фонемну структуру (переважно односкладову), яка характеризується за кількістю складів та вокалічно-консонантними ознаками:

1) односкладові вигуки:

– однофонемні вокалічні: *о!, а!, е!, и!, і!, у!*;

– двофонемні структури за моделлю закритого складу (V + C): *ай!, ей!, ой!, ій!, ах!, ох!, ех!, іх!, ух!, ат!, ет!, ач!, еч!, ич!, іч!, ов!*;

– двофонемні структури за моделлю відкритого складу (C + V): *ба!, га!, ге!, гі!, на!, ну!, но!, тю!, фе!, фі!, фу! ха!, хе!, хо!, ху!, но!*;

– трифонемні: *геть!, гай!, гей!, гой!, гов!, гоп!, нум!, пхе!, пхі!, тьфу!, тьху!, хху!, цить!, киш!,вйо!* ;

2) двоскладові вигуки: *овва!, ого!, ану!, ало!, нате!, нумо!, годі!* ;

3) консонантні вигуки: *гм!, хм!, брр!, прр!, тс!, тсс!, цс!, цсс!, чш!*;

З метою посилення експресивності емоцій та волевиявлень довгота звучання простих первинних вигуків[233] може збільшува-

[233] Збільшення довготи звучання характерне також і для вторинних простих вигуків, напр.: б-і-і-с!, слав-а-а-а!, кара-у-у-у-л! тощо.

тися, що графічно передається повторенням одноґрафемних вигуків або однієї з букв дво-, трифонемних вигуків: *а-а-а!, у-у!, ой-й-й!, е-е-х!, н-н-о!, ц-с-с-с!*. Наприклад: - ***Е-е-х**, жінко, жінко, - докоряв із-за столу дід Гулай* (Г. Тютюнник); - ***О-о-о**, - розчаровано зітхнули слухачі* (Г. Тютюнник).

Складні первинні вигуки – це похідні слова редуплікованої структури, утворені повторенням двох або трьох простих вигуків (напр., *ну-ну!, гай-гай!, ой-ой-ой!, ану-ну!, годі-годі!, ха-ха-ха!, ого-го!, киш-киш!, киць-киць-киць!* та ін.) з метою посилення експресивності емоцій та волевиявлень: ***Ого-го!** Та тут, мабуть, на одну підводу не забереш!* (О. Донченко).

• **Вторинні вигуки** – це похідні слова, які зберігають структурно-семантичний зв'язок зі словами інших частин мови. Вторинні вигуки можуть бути простими і складеними.

Вторинні прості вигуки (однослівні) утворюються транспозицією (морфолого-синтаксичним способом) слів самостійних частин мови у вигук. За деривaційними зв’язками вторинні прості вигуки поділяються на:

– відіменникові: транспозиція іменників у формах називного або кличного відмінків однини (*Господи!, Боже!, чорт!, нене!, мамо!, жах!, страх!, ґвалт!, хвала!, горе!, лихо!, біда!* та ін.);

– віддієслівні: транспозиція дієслів наказового способу у формі 2-ї особи однини або множини (*гляди!, диви!, давай!, бувай!, даруй!, стривайте!, рятуйте!, прощайте!, вибачте!* та ін.);

– відзайменникові: *отаке!, отакої!, оце!*.

Вторинні прості вигуки можуть мати іншомовне походження, напр., *алло!, браво!, біс!, капут!, караул!, полундра!, стоп!* .

Вторинні складені вигуки – це аналітичні лексичні композити фразеологічної семантики, які утворюються:

1) поєднанням первинного вигука з вторинним відіменниковим або віддієслівним вигуком, напр., *ой матінко!, о рятуйте!, ой леле!, о Господи!, о горе!* та ін.;

2) поєднанням первинного або вторинного вигуків зі словами інших частин мови, напр., *та ну!, от лихо!, ох лихо ж моє!, ох*

нене ж моя ріднесенька!, біда та й годі!, ой Боже ж ти мій!, Боже мій!, Боже збав!, їй-Богу!, боронь Боже! та ін.;

3) на основі словосполучень та речень, які десемантизуються і набувають статусу вигуків: *чорта з два!, кат його бери!, от тобі й маєш!, от тобі й на!, куди там!* та ін.

§ 66. Семантико-функціональні розряди вигуків

Категорійна семантика, комунікативні завдання вигуків зумовлюють типізацію їхніх лексичних значень і дають підстави класифікувати вигуки на два семантико-функціональні розряди: емотивні та волитивні.

♦ **Емотивні вигуки** вказують на емоційно-експресивні осмислені та рефлекторні реакції мовця, викликані явищами позамовної дійсності (думками / знаннями мовця), а саме на: радість, піднесення, захоплення, здивування, сум, горе, роздратування, обурення, презирство, тугу, біль, переляк, страх, огиду, осуд, іронію, зневагу, докір тощо. Напр.: *– Похитала головою. –* ***Ах****, редакторе! Працюєте ви багато* (Микола Хвильовий); ***Тьху ти чорт!*** *– заговорив якийсь дідок схвильовано* (Іван Багряний); ***Брр****, який вітер холодний після безсонної ночі!* (І. Смолич); *Якась жінка голосно схлипнула при цьому з-за воза: "****О лишенько, о Боже!****"* (О. Гончар)*; Дівчина придивилась до Лялі: "****А-а****, це ви? Ви теж тут"* (О. Гончар).

До розряду емотивних належать такі вигуки: *о!, а!, е!, и!, і!, у!*, *ай!, ей!, ой!, ій!, ах!, ох!, ех!, іх!, ух!, ат!, ет!, ач!, еч!, ич!, іч!, ов!*, *ба!, ге!, гі!, тю!, фе!, фі!, фу! ха!, хе!, хо!, ху!, гай!, пхе!, пхі!, тьфу!, тьху!, хху!, опа!, ого!, гм!, хм!, брр!, ррр!, Господи!, Боже!, чорт!, нене!, мамо!, жах!, страх!, ґвалт!, хвала!, горе!, лихо!, біда!, отаке!, отакої!, оце!, браво!, ой матінко!, о рятуйте!, ой леле!, о Господи!, о горе!, та ну!, от лихо!, ох лихо ж моє!, ох нене ж моя ріднесенька!, біда та й годі!, ой Боже ж ти мій!, Боже мій!, Боже збав!, їй-Богу!, боронь Боже!, чорта з два!, от тобі й маєш!, от тобі й на!, куди там!* та ін.

Семантико-функціональний розряд емотивних вигуків складає ядро лексичного корпусу вигука, оскільки слова цього розряду виражають лише емоційно-експресивні реакції мовця без додаткових інтенцій і формують власне окличні речення. Емотивні вигуки передають у мовленні ірраціональний світ людини.

♦ **Волитивні вигуки** вказують на емоційно-експресивні волевиявлення мовця, зумовлені комунікативним завданням: 1) спонуканням до дії – безпосередній наказ, заохочення адресата; 2) приверненням уваги адресата.

Відповідно, волитивні вигуки поділяються на дві семантико-функціональні групи: **спонукальні та апелятивні**.

• **Спонукальні вигуки** вказують на такий волевияв мовця, як спонукання адресата[234] до дії. Спонукальне волевиявлення виражають вигуки, що мають: 1) спонукально-наказове (імперативне); та 2) власне спонукальне (заохочувальне) значення.

Спонукально-наказові вигуки вказують на:

1) заборону говорити: *цить!, цить!, тс!, тсс!, цс!, цсс!, чш!*. Напр.: *Андрій зовсім виразно відчув, як вона, ...сказала жалібно, тихесенько, з мукою: "**Ц-с-с-с!**"* (Іван Багряний);

2) наказ відійти, покинути щось: *геть!, гетьте!, марш!*; відбігти (для тварин): *киш!, киша!, прісь!, чу-чу!, агуш!, агуша!*. Напр.: ***Геть**, привиде війни!* (М. Рильський);

3) наказ припинити щось: *годі!, буде!, досить!, стоп!, стривай!, постій!,*; зупинитись (для тварин): *тпру!, прр!, тррр!*. Напр.: – ***Тпру**, сірий! **Тпру**, моругий!.. – кричав Кайдаш* (І. Нечуй-Левицький).

4) наказ розпочати, здійснити щось: *давай!, давайте!*; відійти, розпочати або продовжувати рух (для тварин, птахів): *гей!, но!, гиля!, вйо!, цоб! (соб!), цабе! (сабе!)*. Напр.: ***Гей! Цоб! Цабе! Н-н-о!** На ярмарок!* (Остап Вишня);

Власне спонукальні вигуки вказують на заохочення, заклик до будь-якої дії (*ну!, ну-ну!, нум!, нумо!, ану!, ануте!*) та до конкретної дії – кудись іти (*гайда!*). Напр.: *Марфо! **Ану-бо**, поклич голову* (Микола Хвильовий); ***Нум**, нетяги, Вище стяги!* (С. Черкасенко).

[234] Адресатом може бути особа, тварина або будь-який персоніфікований об'єкт.

• **Апелятивні вигуки** вказують на такий волевияв мовця, як привернення уваги адресата за допомогою звернення до нього.

У межах апелятивних вигуків за сферою використання у мовленні та характерними значеннями розрізняють три підгрупи:

1) власне апелятивні вигуки, які не обмежені сферою вживання і вказують на звернення до людей у широкому спектрі комунікативних ситуацій: *ей!, егей!, гов! агов! алло!, ау!, агусь!, гей!, агей!*. Напр.: – ***Гей**, ти! Чого перелякався – вилазь!* (Микола Хвильовий).

2) етикетні вигуки вживаються у сфері етикету, напр.: ***Привіт! Привіт!** Куди ж це ви літали, друзі мої найщиріші?* (Остап Вишня); ***Прощайте**, ниви. Котіть собі шум свій на позолочених сонцем хребтах* (М. Коцюбинський).

Етикетні вигуки є усталеними мовними знаками для вираження:

– привітання (напр.: *привіт!, здрастуйте!, добридень!, добривечір!, здоровенькі були!, здоров був!*);

– подяки (напр.: *дякую!, спасибі!*);

– побажання (напр.: *доброго здоров'я!, будьте здорові!, щасти!, успіху!, щасливо!*);

– прощання (напр.: *щасливо!, до побачення!, на добраніч!, пока!, на все добре!, бувай!, прощайте!, прощавайте!, до завтра!*);

– прохання (напр.: *будь ласка!, будьте ласкаві!*)

– пробачення (напр.: *пробач!, пробачте!, простіть!, даруйте!, перепрошую!*).

Етикетні вигуки можуть синкретизувати декілька значень в одній формулі ввічливості, наприклад: *щасливо!, на все добре! бувайте здорові!* – виражають прощання і побажання; *здоровенькі були!, доброго здоров'я!* – виражають привітання і побажання.

3) вигуки для прикликання тварин (птахів): *киць-киць-киць!, кось-кось-кось!, на-на-на!, ня-ня-ня!, цю-цю!, ціп-ціп-ціп!, вуть-вуть-вуть!, тю-тю-тю!*, напр.: - ***На, цю-цю, на**!* (М. Коцюбинський).

ЗВУКОНАСЛІДУВАЛЬНІ СЛОВА

§ 67. Загальна характеристика звуконаслідувальних слів

Звуконаслідувальні слова – це клас незмінних слів, які своїм звучанням відтворюють (імітують) звуки навколишньої дійсності.

Звуконаслідувальні слова імітують:

а) звуки, що виникають під час дій, рухів предметів та інших явищ дійсності (*та-та-та, бов, бум, гу, тік-так, трах-трах, ту, ш-ш, шу-шу, кап-кап, гуп, кап, рип, тьоп, хлюп, дзінь-дзінь* та ін.);

б) звуки тварин, птахів (*гав, кра, кру, ку-ку, курли, ку-ку-рі-ку, ме, му, мур-мур, тьох-тьох, куд-кудах* та ін.);

г) звуки фізіологічних та психічних процесів людини (*апчхи, кахи, бухи, ха-ха, хе-хе, хі-хі, пху, ху* та ін.).

♦Звуконаслідувальні слова не характеризуються категорійною семантикою, але вони мають лексичні значення. Особливий характер звуконаслідувальних слів як мовних знаків виявляється в тому, що лексичні значення звуконаслідувальних слів мають звукову мотивацію (звучання як явище дійсності), яка дублюється фонемним оформленням, напр.: *буль-буль, няв, ха-ха, гав-гав* тощо. Звуконаслідувальні слова характеризуються імітативною (звуконаслідувальною) референцією (віднесеністю до явищ дійсності).

♦Звуконаслідувальні слова – одноформні. Вони не мають характерних граматичних значень, проте вступають у структурні відношення з іншими словами у граматичній системі мови:

1) виступають твірною базою у словотвірних моделях самостійних слів і об'єднують ці слова у словотвірні гнізда, напр.: *шу-шу → шушукати (шушукатися, шушукання, пошушукати, пошушукатися)*[235];

[235] Дослідники словотворення російської мови зазначають, що "У сфері афіксації словотвірний потенціал звуконаслідувальних слів незрівнянно вищий, ніж у вигуків, числівників, займенників" (Шанский Н.М., А.Н.Тихонов А.Н. Современный русский язык: В 3-х ч. – Ч. 2. Словообразование. Морфология. – М., 1981).

2) здатні субстантивуватися і виконувати синтаксичну функцію підмета та додатка, напр.: *Зозулине* ***ку-ку*** *привітно зустріло мене в лісі*; *Дівчина все дратівливіше сприймала те іронічне* ***ха-ха-ха***;

3) здатні вербалізуватися і виконувати функцію присудка, напр.: *А весна за вікном* ***кап-кап*** *та* ***цвірінь-цвірінь****; А глечик* ***геп*** *об стіл.* У синтаксичній функції присудка звуконаслідувальні слова можуть керувати іменником;

4) здатні виступати словом-реченням: *А за вікном стояла порожнеча, і на баню церкви злітались галки:* ***“Чи-чи! Кра! Кра!”*** (Микола Хвильовий); ***“Тру-ту-ту-у”*** *– все вище і вище підіймає над лісами свою переможну мелодію ріг* (М. Стельмах). Синтаксична функція слова-речення є для звуконаслідувальних слів основною і первинною.

Звуконаслідувальні слова не мають системних граматичних ознак, які б оформляли їхню семантику, тому ці слова не становлять семантико-граматичного класу слів і не належать до системи частин мови. Проте ці слова об’єднуються у парадигматиці в один периферійний клас слів – окрему парадигму – за особливою імітативної референцією.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Арполенко Г. П. Числівник української мови / *Г. П. Арполенко, К. Г. Городенська, Г. Х. Щербатюк.* – К., 1980.

Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія / *О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський.* – К., 1993.

Белошапкова В. А. Современный русский язык / Под ред. *В. А. Белошапковой*. – М., 1981.

Білодід І. К. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. *І. К. Білодіда.* – К., 1969.

Булаховський Л. А. Курс сучасної української літературної мови / За ред. *Л. А.* Булаховського: У 2-х т. – К. – Т. 1. – 1951.

Булаховський Л. А. Найважливіші риси (особливості) української мови / *Л. А. Булаховський* // Вибрані праці в 5 т. – К., 1977, – Т. 2.

Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / *В. В. Виноградов.* – М., 1986.

Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / *І. Р. Вихованець*. – К., 1988.

Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / *І. Вихованець, К. Городенська.* – К., 2004.

Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / *І. Р. Вихованець.* – К., 1980.

Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові / *Г. М. Гнатюк.* – К., 1982.

Горпинич В. О. Українська морфологія / *В. О. Горпинич.* – Дніпропетровськ, 2002.

Грищенко А. П. Прикметник в українській мові / *А. П. Грищенко.* – К., 1978.

Грщенко А. П. Сучасна українська літературна мова / За ред. *А. П. Грищенка*. Вид.2, – К., 1997.

Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова / *М. А. Жовтобрюх*. – К., 1984.

Жовтобрюх М.А. Курс сучасної української літературної мови / *М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик.* – Вид. 4., – Ч.1. – К., 1972.
Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці / *А. П. Загнітко*. – К., 1990.
Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Морфологія / *А. П. Загнітко*. – Донецьк, 1996.
Коць Л. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові / *Л. М. Коць*. – К., 1964.
Кочерган М. П. Вступ до мовознавства / *М. П. Кочерган*. – К., 2000.
Курилович Є. Очерки по лингвистике / *Є. Курилович*. – М., 1962.
Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія / *І. К. Кучеренко*. – Вінниця, 2003.
Лукінова Т.Б. Числівник / *Т. Б. Лукінова* // Історія української мови. Морфологія. – К., 1978. – С. 126 – 234.
Маслов Ю.С. Введение в языкознание / *Ю. В. Маслов*. – М., 1975.
Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові / *І. Г. Матвіяс*. – К., 1974.
Мацько Л. І. Інтер'єктиви в українській мові / *Л. І. Мацько*. – К., 1981.
Медведєв Ф. С. Система сполучників в українській мові / *Ф. С. Медведєв*. – Харків, 1962.
Милославский И.Г. Морфологические категории современного русского языка / *И. Г. Милославский*. – М., 1981.
Плунгян В. А. Общая морфология. Введение в проблематику / *В. Г. Плунгян*. – М., 2003.
Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / *В. М. Русанівський*. – К., 1988.
Русанівський В. М. Структура українського дієслова / *В. М. Русанівський*. – К., 1971.
Русановский В. М. Украинская грамматика / *В. М. Русановский, М. А. Жовтобрюх, Е. Г. Городенская, А. А. Грищенко*. – К., 1986.
Семчинський С. В. Загальне мовознавство / *С. В. Семчинський*. – К., 1996.
Суник О. П. Вопросы общей теории частей речи / *О. П. Суник* // Вопросы теории частей речи: На материале языков различных типов. – Л., 1968.

Супрун А. Е. Славянские числительные: Становление числительных как особой части речи / А. Е. *Супрун*. – Минск., 1969.;
Чапля І. К. Прислівник в українській мові / *І. К. Чапля*. – Харків, 1960.
Шведова Н. Ю. Русская грамматика: В 2 т. / Под ред. *Н. Ю. Шведовой.* – М. – Т. 1. – 1980.

Словники

Бевзенко С. П. Інверсійний словник української мови / Відп. ред. *С. П. Бевзенко*. – К., 1985.
Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / *Д. І. Ганич, І. С. Олійник*. – К., 1985.
Головащук С. І. Орфографічний словник української мови / За ред. *С. І. Головащука, В. М. Русанівського*. – К., 1974.
Граматичний словник української літературної мови. Словозміна. – К., 2011.
Єрмоленко С. Я. Словник труднощів української мови / За ред. *С. Я. Єрмоленко*. – К., 1989.
Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов / *Д. Э. Розенталь, М. М. Теленкова*. – М., 1985.
Словник української мови. – К., 1970 – 1980. – Т. І – XI.
Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник. – К., 1973.
Українська мова: Енциклопедія. – К., 2004.
Український правопис. – К., 1993.
Ярцева В. Н. Большой энциклопедический словарь. Языкознание / Под ред. *В. Н. Ярцевой*. – М., 1998.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

N	– іменник
V	– дієслово
Adj	– прикметник
Adv	– прислівник
$\mathbf{V_{ADJ}}$	– дієприкметник
$\mathbf{V_{ADV}}$	– дієприслівник
Num	– числівник
Pr	– займенник
М	– морфема
Мф	– морф
R	– корінь
P	– префікс
S	– суфікс
Z	– закінчення
F	– флексія
Pf	– постфікс
I	– інтерфікс
О	– основа
МДС	– морфемна довжина слова
МГС	– морфемна глибина слова
ЛЗ	лексичне значення
СЗ	словотвірне значення
ГЗ	граматичне значення

Прийняті умовні знаки

↔	– знак накладання на морфемному шві;
#	– знак усічення на морфемному шві;
ш/	– інтерфікс;
к	– чергування фонем.
ч	
ц′	

Фонемний запис морфів і словоформ за Щербівською фонетичною школою. *Тоцька Н. І.* Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. – К., 1981.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 5
§ 1. Морфологія як розділ граматики 6
§ 2. Слово як основна одиниця мови та як об'єкт морфології 12
§ 3. Основа і форматив як функціональні одиниці морфології..... 17

МОРФЕМОЛОГІЯ

МОРФЕМОЛОГІЯ ЯК РОЗДІЛ МОРФОЛОГІЇ 28
§ 1. Морфеміка як підсистема мови 28
§ 2. Морфемологія як наука про морфемну будову слова..... 30
§ 3. Зв'язок морфемології з іншими лінгвістичними дисциплінами 35
§ 4. Значення морфемології..... 38
МОРФЕМА ЯК ОДИНИЦЯ МОВИ..... 39
§ 5. Розвиток поняття 'морфема' в історії мовознавства..... 39
§ 6. Морфема за І. О. Бодуеном де Куртене 40
§ 7. Концепції морфеми в сучасному мовознавстві 41
§ 8. Ознаки морфеми..... 43
§ 9. Значення морфеми 47
§ 10. Морфема і слово. Спільні та відмінні ознаки..... 49
§ 11. Принципи морфемного аналізу слова 51
ФУНКЦІОНУВАННЯ МОРФЕМ У МОВІ ТА МОВЛЕННІ..... 59
§ 12. Поняття інваріантності/варіантності..... 59
§ 13. Морфема як інваріантна одиниця мови 60
§ 14. Морфема і морф. Спільні та відмінні ознаки 62
§ 15. Морфема – морф – аломорф – варіоморф 64
§ 16. Морфема – варіоморфема..... 70
§ 17. Принципи зведення синтагматичних одиниць – морфів (ало- і варіоморфів) у парадигматичну одиницю – морфему..... 73
§ 18. Асиметрія в морфемі: багатозначність, омонімія, синонімія. Антонімія морфем..... 74
ПАРАДИГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ МОРФЕМОЛОГІЇ..... 92
§ 19. Морфонологія – парадигматична морфемологія..... 92
§ 20. Вихідний варіант морфеми 94
§ 21. Чергування фонем..... 95
§ 22. Морфонема 96
§ 23. Чергування в кореневих морфемах 99
§ 24. Чергування у суфіксальних морфемах..... 105

СИНТАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ МОРФЕМОЛОГІЇ 109
§ 25. Морфемний шов 109
§ 26. Морфотактика – синтагматична морфемологія 110
§ 27. Усічення 110
§ 28. Накладання 116
§ 29. Інтерфіксація 119
ТИПИ МОРФЕМ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ 121
§ 30. Корінь 122
§ 31. Загальна характеристика афіксів 128
§ 32. Префікс 132
§ 33. Суфікс 146
§ 34. Закінчення 173
§ 35. Постфікс 185
§ 36. Інфікс 190
§ 37. Інтерфікс 191
§ 38. Афіксоїди 195
§ 39. Конфікси 200
МОРФЕМНА СТРУКТУРА СЛОВА 202
§ 40. Подільність основи 203
§ 41. Морфемна довжина слова 205
§ 42. Морфемна глибина слова 207
§ 43. Закон простоти і переваги 208
§ 44. Симетрія та асиметрія в морфемній структурі слова 210
Література 213

СЛОВОТВІР

СЛОВОТВІР ЯК РОЗДІЛ МОРФОЛОГІЇ 215
§ 1. Словотвір як наука про словотвірну структуру слова 216
§ 2. Зв'язок словотвору
з іншими лінгвістичними дисциплінами 220
СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА СЛОВА 225
§ 3. Синхронний і діахронний аспекти словотвору 225
§ 4. Непохідні й похідні слова 227
§ 5. Основа похідна й основа твірна 230
§ 6. Словотвірний формант 231
§ 7. Твірні бази 234
§ 8. Словотвірна структура слова 235
СЛОВОТВІРНА МОТИВАЦІЯ 237
§ 9. Поняття словотвірної мотивації 237
§ 10. Відношення словотвірної мотивації 239
§ 11. Єдина та неєдина мотивація 241

§ 12. Невідповідність між структурною і семантичною мотивацією ... 242
§ 13. Семантична мотивація ... 242
СЛОВОТВІРНЕ ЗНАЧЕННЯ ... 246
§ 14. Фразеологічність семантики похідного слова ... 246
§ 15. Словотвірне значення простих слів ... 248
§ 16. Словотвірне значення складних слів ... 254
§ 17. Типи деривації ... 257
§ 18. Види словотвірних типів ... 258
СЛОВОТВІРНИЙ ТИП ... 261
§ 19. Словотвірний тип – одиниця класифікації похідних ... 261
§ 20. Морфонологічна модель ... 264
§ 21. Продуктивність словотвірного типу ... 266
§ 22. Системні (мовні) й контекстуальні (мовленнєві) похідні ... 271
СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ПРОСТИХ ПОХІДНИХ ... 278
§ 23. Спосіб словотворення ... 278
§ 24. Афіксальні способи ... 279
§ 25. Конфіксальні способи ... 283
§ 26. Безафіксні способи ... 287
§ 27. Субстантивація ... 289
СПОСОБИ ТВОРЕННЯ СКЛАДНИХ І СКЛАДНОСКОРОЧЕНИХ ПОХІДНИХ ... 291
§ 28. Складання як спосіб творення похідних ... 291
§ 29. Словоскладання ... 291
§ 30. Основоскладання ... 293
§ 31. Осново-словоскладання ... 295
§ 32. Абревіація ... 297
§ 33. Лексико-синтаксичний спосіб (зрощення) ... 300
СИСТЕМА І СТРУКТУРА СИНХРОННОГО СЛОВОТВОРЕННЯ ... 301
§ 34. Одиниці словотвірної системи ... 301
§ 35. Словотвірна категорія ... 303
§ 36. Словотвірне гніздо ... 305
§ 37. Словотвірна парадигма ... 311
Література ... 316

ПАРАДИГМОЛОГІЯ

ПАРАДИГМОЛОГІЯ ЯК РОЗДІЛ МОРФОЛОГІЇ ... 319
§ 1. Поняття парадигми і парадигматики ... 319
§ 2. Граматичне значення слова, засоби і способи його оформлення ... 326

§ 3. Поняття морфологічної категорії. Типи категорій 339
§ 4. Частини мови як семантико-граматичні класи слів 344
ІМЕННИК 356
§ 5. Загальна характеристика іменника як частини мови 356
§ 6. Лексико-граматичні розряди іменника 359
МОРФОЛОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ ІМЕННИКА 367
§ 7. Категорія роду 367
§ 8. Категорія числа 374
§ 9. Категорія відмінка 377
ПАРАДИГМАТИЧНА СИСТЕМА ІМЕННИКА 387
§ 10. Парадигматичний тип іменника та його підтипи 387
§ 11. Субстантивний підтип відмінювання
та його варіанти (відміни) 389
§ 12. Групи парадигм у I і II відмінах 392
§ 13. Парадигми іменників I відміни 394
§ 14. Парадигми іменників II відміни 397
§ 15. Парадигми іменників III відміни 407
§ 16. Парадигми іменників IV відміни 409
§ 17. Відмінювання іменників pluralia tantum 411
§ 18. Особливості оформлення парадигматичних значень
в іменниках без флексій 413
§ 19. Ад'єктивний підтип відмінювання іменників 415
§ 20. Парадигми іменників змішаного підтипу 417
§ 21. Займенниковий підтип відмінювання іменників 420
ПРИКМЕТНИК 424
§ 22. Загальна характеристика прикметника як частини мови 424
§ 23. Лексико-граматичні розряди прикметників 429
§ 24. Формозмінна морфологічна категорія ступенів
вияву ознаки якісних прикметників 443
§ 25. Словозмінні морфологічні категорії прикметника 448
§ 26. Парадигматична система прикметника 456
ЧИСЛІВНИК 470
§ 27. Загальна характеристика числівника як частини мови 470
§ 28. Семантичні розряди числівників 474
§ 29. Групи числівників за будовою 477
§ 30.Сполучуваність числівників з іменниками 478
§ 31. Парадигматична система числівника 480
§ 32. Особливості наголошування числівників при словозміні 488
ДІЄСЛОВО 490
§ 33. Загальна характеристика дієслова як частини мови 490
§ 34. Обсяг дієслівної лексеми 492

§ 35. Особові дієслова ... 495
§ 36. Інфінітив і форми на -но/-ено/-то у складі дієслова ... 497
МОРФОЛОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ ДІЄСЛОВА ... 499
§ 37. Категорія виду ... 499
§ 38. Способи (роди) дієслівної дії/стану ... 504
§ 39. Категорія часу особових дієслів ... 506
§ 40. Категорія способу ... 514
§ 41. Категорії особи, числа і роду ... 523
ДІЄСЛІВНІ КАТЕГОРІЇ МІЖРІВНЕВОГО ТИПУ ... 532
§ 42. Категорія перехідності/неперехідності ... 532
§ 43. Категорія стану дієслова ... 535
ПАРАДИГМАТИЧНА СИСТЕМА ДІЄСЛОВА ... 539
§ 44. Особливості дієслівної основи ... 539
§ 45. Основа інфінітива як інваріантна у лексемах дієслова та її словозмінні варіанти ... 540
§ 46. Структурні класи дієслів ... 543
§ 47. Флексії, формозмінні елементи та основи парадигматичних словоформ ... 545
§ 48. Типи дієслівних парадигм ... 552
§ 49. Часові парадигми тематичних дієслів ... 554
§ 50. Способові парадигми тематичних дієслів ... 561
§ 51. Парадигми атематичних дієслів ... 566
§ 52. Повнота / неповнота парадигм дієслова ... 571
§ 53. Морфонологічні явища в основах дієслів при словозміні ... 575
§ 54. Наголошування дієслів при словозміні ... 579
ПРИСЛІВНИК ... 580
§ 55. Загальна характеристика прислівника як частини мови ... 580
§ 56. Семантико-функціональні розряди прислівників ... 588
§ 57. Морфологічна категорія ступенів вияву ознаки прислівника ... 602
СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ ... 609
§ 58. Статус службових слів, вигуків, звуконаслідувальних слів та слів-зв'язок ... 608
ПРИЙМЕННИК ... 616
§ 59. Загальна характеристика прийменника як частини мови ... 616
§ 60. Семантико-функціональні розряди прийменників ... 624
СПОЛУЧНИК ... 632
§ 61. Загальна характеристика сполучника як частини мови ... 632
§ 62. Семантико-синтаксичні розряди сполучників ... 636
ЧАСТКА ... 641
§ 63. Загальна характеристика частки як частини мови ... 641

§ 64. Семантико-функціональні розряди часток 644
ВИГУК 654
§ 65. Загальна характеристика вигука як частини мови 654
§ 66. Семантико-функціональні розряди вигуків 661
ЗВУКОНАСЛІДУВАЛЬНІ СЛОВА 664
§ 67. Загальна характеристика звуконаслідувальних слів 664

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА 666

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ 669

Навчальне видання

Алексієнко Людмила Антонівна
Зубань Оксана Миколаївна
Козленко Ірина Володимирівна

МОРФОЛОГІЯ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Навчальний посібник

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

**Формат 60x84$^{1/16}$. Ум. друк. арк. 39,29. Наклад 150. Зам. № 214-6980.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Іф34*.
Підписано до друку 10.04.14**

**Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02**